

Selected Writings of Hratch Bartikyan

2.

H. M. Bartikyan, the world-renowned Armenian Byzantinist, published these 41 studies and monographs in a variety of journals and books between the years 1958 and 1998.

Articles from the journal **Լրաբեր հասարակական գիտությունների** *Lraber hasarakakan gitut'yunneri [Bulletin of Social Sciences]* (Erevan, Armenia)

[Дигенистика в курдском эпосе о Златоруком хане? \[Digenistica in the Kurdish Epic about the Khan with the Golden Arm?\]](#), 1(1967), pp. 47-54, in 8 pdf pages.

[Об одной важной конъектуре в "Советах и рассказах" Кекавмена \[About One Important Emendation to Kekaumenos' Strategikon\]](#), 8(1968), pp. 116-119, in 4 pdf pages.

[Մատթեոս Ուռհայեցու "Ժամանակագրության" մեջ հանդիպող մի քանի բյուզանդական տերմինների մասին \[Regarding Some Byzantine Terms Encountered in Matt'eos Ur'hayets'i's Chronicle\]](#), 3(1969), pp. 72-77, in 6 pdf pages.

[О двух византийских военных терминах восточного происхождения \[Regarding Two Byzantine Military Terms of Eastern Origin\]](#), 8(1970), pp. 67-77, in 11 pdf pages.

[Բյուզանդիա և Հայաստան \[Byzantium and Armenia\]](#), 3(1971), pp. 26-35, in 10 pdf pages.

[О владелице рукописи "Советов и рассказов" \("Стратегикона"\) Кекавмена \[On the Owner of the Manuscript of Kekaumenos' "Advice and Histories" \(Strategikon\)\]](#), 1(1973), pp. 75-78, in 4 pdf pages.

[Еще раз о происхождении имени "Павликиане" \[Again on the Origin of the Name "Pavlikian/Paulician"\]](#), 2(1973), pp. 85-90, in 6 pdf pages.

[Հայագիտական նյութեր բյուզանդագիտական նոր հանդեսում \[Armenological Materials in a New Journal of Byzantine Studies\]](#), 3(1973), pp. 99-104, in 6 pdf pages.

[О болгарском войске в Васпуракане в последних годах царства Арцрунидов \[Concerning a Bulgarian Army in Vaspurakan in the Last Years of the Artsrunid Kingdom\]](#), 10(1973), pp. 88-96, in 9 pdf pages.

[Некоторые замечания о "Советах и рассказах" \("Стратегиконе"\) Кекавмена \[Some Observations about Kekaumenos' "Advice and Histories" \(Strategikon\)\]](#), 2(1974), pp. 71-88, in 18 pdf pages.

[Նյութեր Չմյուռնահայ գաղութի պատմության \[Notes from the History of the Armenian Community in Smyrna\]](#), (9(1974), pp. 117-118, in 2 pdf pages.

[О теме Иверия \[On the Theme of Iberia\]](#), 12(1974), pp. 68-79, in 12 pdf pages.

[Несколько конъектур к сочинению Кекавмена "Советы и рассказы" \("Стратегикон"\). \[Some Emendations to Kekaumenos' Strategikon\]](#), 6(1975), pp. 55-61, in 7 pdf pages.

[Об армянской памятной записи в грузинской рукописи, содержащей типик Григория Пакуриана \[About the Armenian Colophon of Gregory Pakurianos in a Georgian Manuscript\]](#), 7(1978), pp. 97-101, in 5 pdf pages.

[Պավիկյան շարժման գաղափարախոսությունը \[The Ideology of the Paulician Movement\]](#), 8(1979), pp. 94-101, in 8 pdf pages.

[Գրիգոր Բակուրյանի "Կանոնադրության" մեջ հիշատակվող ANIAPYTON EΘNOS–ի \(անկայուն ժողովրդի\) մասին \[Reference to ANIAPYTON EΘNOS \("unstable people"\) in the Canons of Gregory Pakurianos\]](#), 7(1980), pp. 72-79, in 8 pdf pages.

[Движение тондракитов в Византии \[The Tondrakid Movement in Byzantium\]](#), 9(1980), pp. 58-68, in 11 pdf pages.

[О протоболгарских надписях ханов Крума \(803-814\) и Омуртага \(814-831\) и некоторых вопросах организации раннеболгарского государства \[On the Proto-Bulgarian Inscriptions of Khans Krim \(803-814\) and Omirtag \(814-831\) and Some Questions about the Organization of the Early Bulgarian State\]](#), 4(1981), pp. 67-77 in 11 pdf pages.

[Разрешение проблемы мардаитов \[The Solution to the Problem of the Mardaites\]](#), 2(1983), pp. 66-82, in 17 pdf pages.

[Роль игумена филиппопольского армянского монастыря Иоанна Атмана в армяно-византийских церковных переговорах при католикосе Нерсесе IV Благодатном \(1166-1173\) \[The Role of John Atman, Higooumenos of the Armenian Monastery of Philippopolis in Armeno-Byzantine Ecclesiastical Negotiations under Catholicos Nerses IV the Gracious \(1166-1173\)\]](#), 6(1984), pp. 78-88, in 11x pdf pages.

[Թեոդորոս Մոպսուեստացու ΜΑΣΤΟΥΒΙΟΣ-ի և բյուզանդական "Մաշտոցյան" տոհմի մասին \(X դար\) \[Regarding Theodoros, Bishop of Mopsuestia, and the Byzantine Family "Mashtots" \(X century\)\]](#), 7(1984), pp. 74-76, in 2 pdf pages.

[Աղանդավորական շարժումները Հայաստանում ըստ միջնադարի հայ և օտար հեղինակների \(IV-V դդ.\) \[Heretical Movements in Armenia according to Medieval Armenian and Foreign Authors \(4th-5th Centuries\)\]](#), 10(1984), pp. 83-93, in 11 pdf pages.

[К разгадке загадки о "славянском" происхождении основателя македонской династии Василия I \(867-886 гг.\) \[Toward a Solution to the Problem of the "Slavonic" Origin of Basil I \(867-886\), Founder of Macedonian Dynasty\]](#), 7(1985), pp. 47-54, in 8 pdf pages.

[Մнимое упоминание "картлийской царицы" в армянской надписи из Атенского Сиона \[The Supposed Reference to the "Queen of Kartli" in the Armenian Inscription from Ateni Sioni\]](#), 2(1986), pp. 75-80, in 6 pdf pages.

[Еще раз об армянской надписи из Атенского Сиона \[Once More on the Armenian Inscription from Ateni Sioni\]](#), 8(1986), pp. 68-74, in 7 pdf pages.

[О связях монастыря Григория Пакуриана с Арменией \[On the Connections of the Monastery of Gregory Pakurianos with Armenia\]](#), 6(1988), pp. 52-56, in 5 pdf pages.

["Բյուզանդական" խուռամյանները և Հայաստանը \[The "Byzantine" Khurramis and Armenia\]](#), 12(1989), pp. 3-14, in 12 pdf pages.

[Բյուզանդիան և հայ պետականությունը X-XI դդ. \[Byzantium and Armenian Statehood in the 10th-11th Centuries\]](#), 1(1996), pp. 17-29, in 13 pdf pages.

[Բյուզանդիան և հայ պետականությունը X-XI դդ. \[Byzantium and Armenian Statehood in the 10th-11th Centuries\]](#), 2(1996), pp. 15-25, in 11 pdf pages.

[Վատիկանի առաքելական գրադարանի XVII դարի Անանունը և Ֆիլիպուպոլսում ռուսական կայսրության հյուպատոս Ն. Գերովը Բուլղարիայի հայության և Պավլիկյանների մասին. Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների \[The XVII century Anonymous in the Vatican Apostolic Library and N. Gerov \(Consul of the Russian Empire in Philippopolis\) on Bulgarian Armenians and Paulicians\]](#), 3(1998), 3-16, in 14 pdf pages.

Articles from the serial **Բանբեր Մատենադարանի** *Banber Matenadarani* [*Journal of the Matenadaran*] (Erevan, Armenia)

[Նոր նյութեր Կիլիկիայի հայկական պետության և Բյուզանդիայի փոխհարաբերությունների մասին \[New Materials on the Mutual Relations between the Cilician Armenian State and Byzantium\]](#), volume 4 (1958), pp. 285-295, in 12 pdf pages.

[Եվստաթիոս Բոյիլասի կտակը \(1059 թ.\) որպես Հայաստանի և Վրաստանի պատմության կարևոր սկզբնաղբյուր \[The Will of Eustathius Boilas \(1059\) as an Important Primary Source for the History of Armenia and Georgia\]](#), volume 5 (1960), pp. 393-430, in 38 pdf pages.

["Narratio de rebus Armeniae" հունարեն թարգմանությամբ մեզ հասած մի հայ-բաղկեդոնական սկզբնաղբյուր \[Narratio de rebus Armeniae, an Armenian-Chalcedonian Primary Source Which Has Reached Us in Greek Translation\]](#), volume 6 (1962), pp. 457-470, in 14 pdf pages. This is Bartikyan's modern Armenian translation of an early 8th-century source which originally was written in Armenian, but has survived only in Greek.

[Արատոս Սոլացու \(հունարեն\) կամ \(էլի հունարեն\) աշխատության հին հայերեն թարգմանությունը](#) [[The Old Armenian Translation of Aratus of Soli's Greek Work](#)], volume 7 (1964), pp. 331-363, in 34 pdf pages.

[Անանիա Շիրակացուն վերագրվող "Ժամանակագրության" և նրա բանաբաղի հարցի շուրջ](#) [[The Chronology Attributed to Anania Shirakats'i and the Question of Its Compiler](#)], volume 8 (1967), pp. 57-77, in 22 pdf pages.

[Մեծ Լավրայի առաջնորդ \(պռոտոս\) Թեոկտիստոսի հայերեն ստորագրությունը](#) [[The Armenian Signature of Theoktistos, the Director \(Protos\) of the Monastery of the Great Lavra](#)], volume 11 (1973), pp. 68-72, in 7 pdf pages.

[Արատոս Սոլացու և Պողոս Աղեքսադրացու աստղաբաշխական երկերի հին հայերեն թարգմանությունը](#) [[The Old Armenian Translation of the Astrological Works of Aratus of Soli and Paul of Alexandria](#)], volume 12 (1977), pp. 137-162, in 26 pdf pages.

Bartikyan's writings from:

Հայ ժողովրդի պատմություն Hay zhoghovrdi patmut'yun [**History of the Armenian People**], volume 2 (Erevan, 1984). Devoted to the third-ninth centuries.

[Bazhin B. Hay zhoghovrdi payk'are" Sasanyan Irani ev byuzandakan kaysrut'yan tirapetut'yan dem V-VII darerum](#) [**Part 2. The Armenian People's Struggle against the Domination of Sasanian Iran and the Byzantine Empire**], pp. 216-250, in 39 pdf pages. Contents include:

10. *Byuzandakan Hayastani k'aghak'akan ev sots'ial-tntesakan drut'yune" naxk'an Hustinianos A-i r'eformnere"* [Byzantine Armenia's Political and Socio-Economic Situation before the Reforms of Justinian I].

11. *Hustinianos A-i varch'ak'aghak'akan u r'azmakan mijots'ar'umnere"* byuzandakan Hayastanum ev hayeri e"ndvzumnerere" kaysrut'yan dem [Justinian I's Administrative-Political and Military Measures in Byzantine Armenia and the Armenians' Uprisings against the Empire].

[Bazhin G. Hayastann arabakan xalifayut'yan tirapetut'yan nerk'o ev hay zhoghovrdi payk'are" ankaxut'yan hamar VII-IX darerum](#) [**Part 3. Armenia under the Domination of the Arab Caliphate and the Armenian People's Struggle for Independence in the 7th-9th Centuries**], pp. 389-415, in 31 pdf pages. Contents include:

17. *Pavlikyan sharzhume" Hayastanum VII-IX darerum* [The Paulician Movement in Armenia in the 7th-9th Centuries].

Bartikyan's writings from:

Հայ ժողովրդի պատմություն Hay zhoghovrdi patmut'yun [History of the Armenian People], volume 3 (Erevan, 1976). Devoted to the ninth-fourteenth centuries.

[Bazhin A. Hayastane" Bagratunyats' zhamanakashrjanum](#) [Armenia in the Period of the Bagratids], pp. 141-154, in 16 pdf pages.

11. *Bagratunyats' petut'yan hasarakakan-k'aghak'akan chignazhame" ev ankume" [The Socio-Political Crisis and Collapse of the Bagratid State].*

[Bazhin D. Hayastane" Byuzandakan ev Seljukyan tirapetut'yan zhamanakashrjanum](#) [Armenia in the Period of Byzantine and Seljuq Domination], pp. 427-439, in 15 pdf pages.

25. *Hayastane" Byuzandakan tirapetut'yan nerk'o [Armenia under Byzantine Domination].*

Five volumes from the important series **Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին Օ'տար աղբյուրները** Hayastani ev hayeri masin [Foreign Sources on Armenia and the Armenians] contain modern Armenian translations of Byzantine sources, together with invaluable introductory studies and scholarly notes. All five volumes are the work of the great Byzantinist Hratch Bartikyan. Available at Internet Archive for reading online and/or downloading in various formats:

[Prokopios Kesarats'i \[Procopius of Caesarea\]](#) (Erevan, 1967), in 384 pdf pages.

[Kostandin Tsiranatsin \[Constantine Porphyrogenitus\]](#) (Erevan, 1970), in 444 pdf pages.

[Hovhannes Skilits'ea \[John Skylitzes\]](#) (Erevan, 1979), in 525 pdf pages.

[T'eop'anes Xostovanogh \[Theophanes Confessor\]](#) (Erevan, 1983), in 415 pdf pages.

[T'eop'anesi Sharunakogh \[Theophanes Continuator\]](#) (Erevan, 1990), in 438 pdf pages.

Compiled by Robert Bedrosian, 2019

This material is presented solely for non-commercial educational/research purposes

Р. М. БАРТИКЯН

ДИГЕНИСТИКА В КУРДСКОМ ЭПОСЕ О ЗЛАТОРУКОМ ХАНЕ?

872 год. Византийским войскам после многолетних и упорных сражений удается разбить грозных еретиков-павликиан и преодолеть большую для Византии опасность на ее восточных границах. Столица еретиков, знаменитая Тефрика (Дивриги), превращается в руины; трагический конец постигает и опаснейшего врага Византии, вождя павликиан Хрисохира. Попав в осаду в местности Ватириаке, недалеко от Тефрики, он становится жертвой копьей предателя Пулада. Византийские воины отрубая голову Хрисохире и в качестве дара посылают византийскому императору Василию I Македонянину (867—886 гг.), который, желая отомстить грозному вождю еретиков, вонзает в нее три стрелы¹.

Война против еретиков была чрезмерно трудной для византийцев. Все началось после того, как на территории Византии начались суровые гонения павликиан и еретики были вынуждены перейти границу и найти убежище у арабов. Переход павликиан во главе с ересиархом Сергием на сторону арабов произошел, видимо, в начале 30-х годов IX века. Принял их эмир города Мелитены (Малатии) Омар ибн Абдаллах ал-Акта. Он отвел беженцам для жительства город Аргаус (Аргован), но затем павликиане построили еще ряд крепостей и городов, из которых самым крупным был город Тефрика, их столица².

Война еретиков против Византии приняла особенно большие масштабы при военачальниках павликиан Карбеасе, а после смерти последнего в 863 г. его зяте Хрисохире. Карбеас раньше служил в византийской армии и имел чин протомандатора, но после того, как при гонениях павликиан императрицей Феодорой был убит его отец, исповадавший веру еретиков, Карбеас был вынужден бежать и во главе с 5000 еретиков нашел убежище у арабов. Он лично представился арабскому халифу и заключил с ним военный союз против Византии³.

Хрисохир оказался более упорным и дерзким. Он со своими войсками дошел до Никии и Никомидии, даже до Эфеса, где превратил церковь св. Иоанна Предтечи в конюшню для своих лошадей. Император Василий I Македонянин обратился к нему с призывом прекратить войну, но получил гордый ответ, засвидетельствованный в «Истории» Генесия, что если он желает мира, то должен отказаться от своих восточных владений, иначе павликиане постараются свергнуть его с престола⁴.

¹ Theophanes Continuatus, Bonnæ, 1838, pp. 271—276.

² Petri Siculi Historia Manichæorum, Migne, Patrologia graeca, t. 104, cap. XLII.

³ Theophanes Continuatus, p. 166—167.

⁴ Genesii Regum, Bonnæ, 1834, p. 121—122.

Карбеас и Хрисохир, как и мелитенский эмир Омар ибн Абдаллах ал-Акта, долго воспевались как еретиками, так и арабами, и не случайно что они нашли свое отражение в знаменитом византийском эпосе о Дигенисе Акрите. Дедом главного героя, Дигениса, был Хрисохир, а прадедом его—мелитенский эмир Омар ибн Абдаллах ал-Акта. Что касается Карбеаса, то он также упомянут в эпосе. Он выступает в нем в качестве дяди отца Дигениса.

Два крупных византиноведа — армянин Н. Адонц и бельгиец А. Грегуар—доказали, что византийский эпос был создан в среде еретиков-павликиан, и для подтверждения своего тезиса они привели немало серьезных аргументов⁵. Как ни сильна была реакция ряда других византиноведов против этого тезиса⁶, дальнейшие исследования выявили новые факты в пользу предположения Н. Адонца и А. Грегуара⁷.

В сражениях павликиан и арабов против византийцев принимали участие, по всей вероятности, и курды. Об этом можно догадаться по свидетельству Продолжателя Феофана (X век). Вот что он пишет, описывая события 873 года:

«Оттуда он (т. е. Василий I Македонянин.—Р. Б.), перейдя гору Аргей (теперь Эрджиас даг) и дойдя до Кесарии, получил из Колонии и Лула благие вести о победах, за которыми следовали и вещественные доказательства—множество трофеев и военнопленных—и из крепостей Тарса, и из манихейских (т. е. павликианских.—Р. Б.) городов. Сюда была привезена и большая толпа курдов (*πλείστον οὖρον τῶν Κορδῶν*), которую царь приказал зарезать..., так как войско было очень обременено (добычей) и царь не хотел иметь обузу»⁸.

То обстоятельство, что курды были взяты в плен, говорит о том, что они оказали сопротивление империи, а в это время они могли воевать против Византии только в союзе с павликианами и арабами, следовательно, курды имели связи с павликианами, возглавляемыми Карбеасом и Хрисохиром, а также с арабами во главе с Омаром ибн Абдаллах ал-Акта. На этом основании можно утверждать, что павликианский эпос о Дигенисе Акрите, где воспевались Карбеас и Хрисохир, с одной стороны, и мелитенский эмир Омар ибн Абдаллах ал-Акта—с другой, не был для курдов чуждым и незнакомым⁹.

⁵ N. Adontz, *Les fonds historiques de l'épopée byzantine Digenis Akritas. Etudes arméno-byzantines*, Lisbonne, 1965, p. 16 sqq.; H. Grégoire, «*Ἁ Διγενὴς Ἀκρίτας*», «*Περὶ τῆς ἀρχαίας ἐποποιίας στὴν ἱστορίαν καὶ στὴν ποίησιν*», New York, 1942, p. 74.

⁶ *Digenes Akrites*, Edited with an introduction, translation and commentary by J. Mavrogordato, Oxford, 1956, p. lxiv sq.

⁷ См. Р. М. Бартикян, *Заметки о византийском эпосе о Дигенисе Акрите*, *Византийский Временник*, том XXV, 1964, стр. 148—160.

⁸ Theophanes Continuatus, p. 263.

⁹ Мы имеем определенные данные о том, что древние легенды и песни, распространенные среди живущих на данной территории армян, были знакомы и курдам. Мы имеем в виду легенду о Торке-Ангеле, о чем упоминает курдский историк Шереф эд-дин (см. Р. М. Бартикян, *Отклики легенды о Торке (Турке) Ангеле в «Шереф наме»*, *Историко-филологический журнал Академии наук Арм. ССР*, № 2, 1963; его же, «Замет-

* * *

Теперь перейдем к народному эпосу курдов.

Среди населяющих районы Среднего и Ближнего Востока курдов широко распространен эпос о Златоруком хане, о построенной им недалеко от озера Урмия крепости Дымдым. Он поется и в наши дни, но впервые опубликован в 1860 г. А. Жаб¹⁰, русским консулом в Эрзеруме. Несмотря на множество версий эпоса, его костяк в основном един, а содержание довольно просто. События, описанные в эпосе, происходят во времена иранского шаха Исмаила (1502—1524 гг.). Тогда же, говорится в эпосе, жил и хан Абдал, владетель крепости Дымдым. «Он был молод и красив, поэтому его прозвали Златоруким». Против Абдал-хана борется некий перс по имени Аскерхан из провинции Марага. Абдал-хан просит помощи от турецкого паши Вана, но не получает ее. Борьба кончается поражением курдов и гибелью крепости Дымдым.

Интересным в этой версии является то, что Абдал-хан назван Златоруким лишь по причине того, что он был «молод и красив». Сказитель этой версии не знает объяснения, которое дают прозвищу другие. Обращает на себя внимание и то, что эта, записанная Жаба версия является единственной, которая относит события ко времени шаха Исмаила. Во всех остальных версиях в качестве шаха выступает Аббас.

По версии, опубликованной А. Социным¹¹ в 1890 г., Златорукий хан, имя которого Абдал бек, был вскормлен шахом и стал его верным слугой. Имя шаха упоминается всего один раз, шах Аббас. Хан получает от шаха землю и строит себе крепость Дымдым. Вскоре между Абдал беком и шах Аббасом возникает острый конфликт. Златорукий хан борется саблей и щитом против 32 ханов шаха. Во время осады крепости с помощью предателя курда Махмуда Алакани персы разрушают водопровод, снабжающий крепость водой. Курды, чтобы не попасть живыми в руки врага, решают взорвать крепость.

Как видно, сказитель и этой версии не знает о том, что у Абдал бека одна рука, хотя и именуется его Златоруким.

По версии, записанной в 1943 году Г. Джиди¹², «хан курдов», имя которого не упомянуто, желая покончить с жизнью бродяги, отправляется к персидскому шаху, имя которого также не упоминается, и поступает к нему на службу в качестве табунщика. Однажды он, защищая шахских коней от грабителей, теряет руку. Шах велит изготовить для него золотую

ки о византийском эпосе о Дигенисе Акрите», Византийский Временник, том XXV, 1964). Среди курдов распространен и армянский эпос о Давиде Сасунском (Давите Сасуни) (см. О. Джалилов, О некоторых вопросах курдского народного творчества, Историко-филологический журнал, № 4, 1960, стр. 202), который имеет много общего с византийским эпосом о Дигенисе Акрите.

¹⁰ Recueil de notices et récits kourdes, servant a la connaissance de la langue de la litterature et des tribus du Kourdistan, SPb, 1860.

¹¹ A. Socin, Kurdische Sammlungen.

¹² Курдский фольклор, Запись, перевод, предисловие и примечания Г. Джиди, Ереван, 1947 (на армянском языке).

руку. Затем по просьбе хана шах выделил ему участок земли в районе Дымдыма, где он строит свою крепость, а строителям по окончании работ отрубает головы. Хан пощадил только Махмуда Малагани, который был ему близок. Начинается война между ханом курдов и шахом, которая длится семь лет. Махмуд Малагани становится предателем и сообщает персам местонахождение водопровода. Курдам не хватает воды, но они продолжают бороться. Сказитель говорит, что война продолжается и что крепость Дымдым до сих пор в руках курдов.

По версиям, записанным О. Джалиловым¹³, Златорукий, или Однорукий хан, после долгих странствований по Турции и Ирану, поступает на службу к шаху Аббасу табунщиком. Во время борьбы с грабителями хан теряет руку. По другой, записанной тем же О. Джалиловым версии, хан был слугой эмира города Амедийе и искусным строителем. По приказу эмира он строит минарет, но по окончании постройки эмир отрубает хану руку, чтобы тот не строил больше минареты. После лишения руки, хан отправляется в Мосул¹⁴, делает себе золотую руку, которая впоследствии с помощью бога оживилась. С этого времени хан, имя которого в этой версии не упоминается, стал называться Златоруким и одновременно Одноруким. Продолжение этих версий тождественно с данными версии, записанной Социным.

Курдоведы считают¹⁵, что в эпосе отражены исторические события, происшедшие в начале XVII века, а именно волнения курдов-сунитов, населявших территорию крепости Дымдым в районе Мергавера (Урмия, в Иране), против персидского шаха Аббаса. Как известно, этому восстанию посвятил много страниц в своем сочинении «Тарих-е Аламара-е Аббаси» персидский историк XVII века Искендер бек Туркмен. По его данным, восстание возглавили берадостский князь Эмир-хан¹⁶ и мукринский хан Абдал. Историк пишет, что Эмир-хан до того, как порвал отношения с персидским шахом Аббасом, служил у него и в одной битве потерял свою руку, после чего стал именоваться Эмир-хан Чолах, т. е. Однорукий. Шах сделал для него золотой протез, украшенный драгоценными камнями. Эмир-хан просит у шаха Аббаса землю, на которой строит свою крепость Дымдым. Но скоро возникает большая вражда между

¹³ Приношу большую благодарность курдоведу О. Джалилову, любезно предоставившему мне свои записи эпоса.

¹⁴ Шереф эд-дин под 1507—1508 гг. в качестве вали Диарбекира упоминает «Мосульского Эмир-хана», который был в отличных отношениях с шахом Исмаилом. См. Chêref-Nâmeh ou Fastes de la nation kourde par Chêref-ou'ddine, Prince de Bldits, traduits du Persan et commentés par F. B. Charmoy, t. II, 1, St.-Petersbourg, 1873, p. 518.

¹⁵ См. О. Джалилов. Историческая канва курдского героического эпоса «Златорукий хан». Известия Академии наук Арм. ССР, № 10, 1960, стр. 53—64; его же, Курдский героический эпос «Златорукий хан» (Дымдым), Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Ленинград, 1961, стр. 8—11.

¹⁶ Не лишнее сказать, что «Эмир-хан» не имя, а титул. У Шереф эд-дина упоминается поименно несколько «Эмир-хан»-ов, живших в разное время. См. Chêref-Nâmeh, t. II, 1, pp. 287, 536 etc.

Эмир-ханом и персидским шахом, вылившаяся в долголетнюю войну, которая окончилась поражением Эмир-хана. Искендер-бек подробно описывает военные действия и поражение курдов¹⁷.

У меня нет никаких сомнений, что в историческом труде Искендер бека Туркмена, по крайней мере в рассказе о золотой руке Эмир-хана и в описании отдельных сторон его биографии, имеется большая доля народного сказа. Убедиться в этом не так уж трудно, если принять во внимание то обстоятельство, что мне удалось найти в истории курдов точно такого же Златорукого хана, с точно такой же, как у Эмир-хана, биографией, с той только разницей, что он жил ровно за столетие до Златорукого Эмир-хана.

Шереф эд-дин Битлиси написал свою знаменитую «Историю курдов» — «Шереф наме» — в 1597—1598 гг. О дымдымском восстании и о его вожде — Златоруком Эмир-хане он, разумеется, не мог знать. Но он повествует о следующем.

После упразднения государства Ак-Коюнлу (1501 г.) курдский Шех-Сувар-бек, сын Хусейна Али-бека из рода Пазуки, отправляет своего сына Халед бека на службу к сефевидскому шаху Исмаилу. В одной битве Халед бек блеснул своим мужеством и хладнокровием, но потерял руку. Шах Исмаил сделал для него золотую руку, вместо ампутированной, после чего он стал называться Чолах Халед, т. е. Халед Однорукий (точно так, как у Искендер-бека Туркмена назван Эмир-хан — Чолах). С этого времени он стал любимцем шаха и получил от него в дар области Хнус, Маназкерт и Муш. Чолах Халед бек стремится к независимости, желая создать собственное государство — султанат. Он стал именоваться в «Хутбе»¹⁸ и даже решился чеканить собственную монету. Наконец, он порвал отношения с кызылбашами (персами) и подчинился турецкому султану Селиму (1512—1520 гг.), принял участие в знаменитой битве в Чалдыране (1514 г.) на стороне турок, но по возвращении был казнен¹⁹.

Итак, не подлежит сомнению, что перед нами тот же самый образ Златорукого хана. Это может подтвердить и эпос, ведь в варианте, записанном Жаба, действия происходят именно во времена шаха Исмаила! И здесь вряд ли мы имеем дело с анахронизмом, как думают курдоведы. И если тот же самый образ начала XVI века появился столетие спустя, то мы имеем полное право предположить, что не исключен и праобраз героя XVI века. Наше предположение становится более правдоподобным, если принять во внимание и другое обстоятельство. В версии, опубли-

¹⁷ Искендер-бек Туркмен. Тарих-е Аләмра-е Аббаси, Тегеран, 1335 (1957), стр. 791—797. Относящиеся к теме страницы перевел для меня с персидского иранист А. Папазян.

¹⁸ «Хутба» — мусульманская молитва, которая читается первой во время пятничной службы; в хутбе воздается хвала богу, Мухаммеду и упоминается имя правящего государя. См. «Книга моего деда Коркута, Огузский героический эпос», перевод акад. В. В. Бартольда, издание подготовили В. М. Жирмунский и А. Н. Кононов, М.—Л., 1962, стр. 260. В данном случае в молитве упоминался Халед бек.

¹⁹ Chêref-Nâmeh, t. II, 1, p. 192—193.

ликованной Жаба, как и в других неопубликованных версиях курдского эпоса его коллекции, говорится, что курдские поэты Факие Тайран (1302—1375 гг.) и Малла Бате (1417—1497 гг.) сочинили поэму о Златоруком хане. А ведь эти поэты жили от 50 до 250 лет раньше дымдымских событий. О. Джалилов, будучи убежденным, что эпос отражает события исключительно начала XVII века, пишет: «Опубликованный (Жаба.—Р. Б.) вариант в прозе и варианты в коллекции не могут принадлежать перу этих авторов (т. е. Факие Тайрана и Малла Бате—Р. Б.), так как они жили за 100—150 лет (sic!) до событий, описанных в эпосе. Нам кажется, продолжает он, что стихотворный вариант «Сказания о битве за крепость Дымдым с кызылбашами, сочиненное Факие Тайраном», принадлежит последователю литературной школы или направления Факие Тайрана, жившему во времена исторического события или знавшему об этом со слов других»²⁰.

«История» Шереф эд-дина не говорит в пользу предположения О. Джалилова, а наоборот, подтверждает то, что названные курдские поэты действительно сложили поэму о Златоруком хане задолго до дымдымского восстания 1608—1610 гг., даже задолго до Златорукого Халедбека Шереф эд-дина. Следовательно, можно прийти к выводу, что Шереф эд-дин находится в том положении, что и Искендер бек Туркмен, т. е. пишет историю о Златоруком герое, широко используя народный фольклор, песни народа, восхваляющие некоего Однорукого-Златорукого героя. Образ этого героя в течение веков переходил от одной знаменитой в истории курдов личности к другой²¹.

Но кто же протобраз Златорукого героя?

Выше было упомянуто об эмире города Мелитены Омаре ибн Абдаллах ал-Акта, грозном противнике Византии и его союзниках павликианинах Карбеасе и Хрисохире, об исторических персонажах, ставших легендарными и воспетыми как в византийском, так и арабском эпосах. Что означает прозвище ал-Акта? Именно «Однорукий». Из византийских авторов Петр Сицилийский, который был современником эмира, называет его *Μονοχέρης*²² (Однорукий, Чолах по терминологии Шереф эд-дина и Искендер бека). А что означает имя его союзника, грозного павликианского вождя—Хрисохир? Именно «Златорукий». Абдал бек отказывается от короны, посланной ему шахом, эпический Хрисохир отказывается от звания патрикия, которое предлагал ему византийский император. Абдал бека предает Мухамед Алакани, подобно тому как предает Хрисохира—Пулад, самый близкий ему человек. Голову Хрисохире (т. е. Златорукому) отрубают и посылают в подарок Василию I, и го-

²⁰ О. Джалилов, Курдский героический эпос..., стр. 6.

²¹ Н. Марр писал, что сюжеты героических песен курдов все время обновлялись. См. Н. Марр. Еще о слове «Челеби» (К вопросу о культурном значении курдской народности в истории Передней Азии), Отдельный оттиск из «Записок Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества», т. XX, 1911, стр. 30.

²² Petri Siculi, op. cit., cap. XLI. В «Песне об Армурисе», считающейся ядром эпоса о Дигенисе, эмир Омар назван *Κοιτοχέρης* (см. Н. Grégoire, ук. соч., стр. 203, 209). Данное прозвище как нельзя лучше соответствует персидскому «Чолах».

лову Златорукого Эмир-хана тоже отрубают и посылают в подарок шаху Аббасу.

Случайны ли все эти совпадения? Думается, что нет. Все вышеупомянутое говорит о том, что важные события, происшедшие в Западной Армении в 60—70-х годах IX столетия, события, которые коснулись также и курдов, оставили память о себе не только у византийцев, армян и арабов, но и живущих там курдов. Песни о храбрости и трагической гибели исторического Омара и Хрисохира (Златорукого) воспевались не только в среде еретиков армян и греков, в среде арабов, вражески относящихся к экспансии Византии, но и курдами. В курдском эпосе образы Однорукого эмира Мелитены и павликианина Хрисохира-Златорукого отнесены к одной личности. И это понятно. Раз он златорукий, можно думать, что ему нехватает одной руки. Отсюда и легенда с потере руки и о золотом протезе.

Исторический Хрисохир, разумеется, не был одноруким, у него была золотая рука не в прямом смысле слова, а в переносном. Но среди простого народа его имя было объяснено именно в прямом смысле и, понятно, нужно было определить, когда и при каких обстоятельствах он ее потерял, кто ему дал «золотую руку». Каждый давал свое объяснение, поэтому в разных версиях курдского эпоса рассказ об этом дается по-разному.

Из всего сказанного, разумеется, нельзя сделать вывод, что курды в IX веке исповедывали веру павликиан. Но могли ли курды иметь что-либо общее с павликианами в идеологическом аспекте? Такая возможность, оказывается, не исключена. Еще в 1850 году известный немецкий богослов Август Неандер сделал попытку сличить идеологию богомилов с религией курдов-иезидов²³. Н. Марр, 60 лет спустя, находил много общего между идеологией павликиан и религиозным учением иезидов²⁴ и это обстоятельство, может быть, сыграло немаловажную роль в сближении еретиков-павликиан и живущих в соседстве с ними курдов в борьбе прогив византийской экспансии на Востоке.

Принимая в основном выводы О. Джадилова о том, что в курдском эпосе о Златоруком хане, в том виде, в котором он дошел до нас, отражены волнения 1608—1610 гг., считаю необходимым отметить, что в нем имеются многовековые напластования, что его ядро образовалось намного раньше, чем вспыхнуло дымдымское восстание, а именно в конце IX века. Задача курдоведов выявить эти многовековые напластования, указать к какому времени относится то или другое, описанное в эпосе событие, та или другая личность, воспевающаяся в нем, определить, например, что относится к эпохе шаха Аббаса, что к эпохе шаха Исмаила, что к предыдущему времени и что, наконец, осталось от первоначальной версии.

И в заключение хочу подчеркнуть, что я далек от мысли считать первоначальную версию эпоса о Златоруком хане византийским эпосом

²³ Н. Марр. ук. соч., стр. 33—36.

²⁴ Там же, стр. 36.

в курдской среде. Нет! Эпос о Златоруком хане это курдский эпос, в первоначальной форме которого отразилась общая и для армян, и для арабов, и для византийцев действительность. Византийский эпос дошел до нас в письменном виде (древнейшая рукопись датируется XIV веком), поэтому он правильно отражает эпоху его создания. Курдский же эпос дошел до нас из уст народа, и это главная причина того, что он потерял свой первоначальный облик. Более новые, игравшие важное значение в жизни курдов события в эпосе стали вытеснять древность, но, как мы видели, не полностью.

II, наконец, видимо, мы не имеем права отказать чести видным курдским поэтам Факне Тайрану и Малла Бате в написании поэмы о Златоруком хане на основании песен, воспевающих его среди курдского народа. Вполне возможно, что они не прошли мимо этой замечательной темы, и дальнейшее исследование стихотворных, и именно стихотворных вариантов курдского эпоса с этой точки зрения возможно обогатит наши знания о литературном наследии этих поэтов, ибо не исключено, что отдельные, дошедшие до нас в эпосе стихи принадлежат именно их перу.

Р. М. БАРТИКЯН

ОБ ОДНОЙ ВАЖНОЙ КОНЪЕКТУРЕ В „СОВЕТАХ И РАССКАЗАХ“ КЕКАВМЕНА

В 1896 г. В. Г. Васильевский и В. К. Ернштедт опубликовали под названием *Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris De officiis regius libellus* рукопись XIV—XV вв., хранящуюся ныне в Отделе рукописей Государственного исторического музея в Москве (№ 298). Она состоит из двух частей: первая ее часть озаглавлена „Στρατηγικόν“. Вторую часть издатели назвали „Λόγος νομβετικὸς πρὸς βασιλέα“. Они считали, что эта часть принадлежит перу не автора Στρατηγικόν. Основанием для такого вывода послужил, между прочим, и § 242 данного труда. В нем автор обращается к византийскому императору с советом не давать высоких чинов чужестранцам, если они не принадлежат к царскому роду своей страны. По этому поводу он задает императору вопрос: „ведь если почтишь прибывшего ἐξ ἀλλοδαμοῦ чужеземца примикерием или стратигом, то какой же чин останется у тебя, чтобы отдать ромею?“.

В. Г. Васильевский ἐξ ἀλλοδαμοῦ рукописи читает ἐξ Ἀγγέλῃς и под этим подразумевает Англию. На этом основании он озаглавленный Λόγος νομβετικὸς πρὸς βασιλέα датирует началом царствования Алексея I Комнина (1081—1118 гг.), ибо, по данным Анны Комнины, английские наемные войска прибыли в Византию именно тогда, и так как „Стратегикон“ Кекавмена написан до свержения императора Михаила VII Дуки (7 января 1078 г.), то „Стратегикон“ и „Λόγος νομβετικὸς πρὸς βασιλέα“ написаны в разное время и разными людьми¹.

Французский византиновед П. Лемерль убедительно показал, что обе части написаны рукой одного и того же человека². В связи с этим Лемерль был вынужден остановиться и на чтении ἐξ Ἀγγέλῃς издателей. Отвергнув их предположение, а именно, что под ἐξ Ἀγγέλῃς имеется в виду Англия, он вообще в этом месте не видит упоминания географической местности и предлагает ἐξ ἀλλοδαμοῦ первоисточника читать не ἐξ Ἀγγέλῃς, а ἐξ ἀλλοδαμοῦ, т. е. „из простонародья“ („du commun“, „du vulgaire“), и считать, что здесь противопоставляется приехавший в Византию „чужеземец“, выходец из простонародья, тому чужеземцу, который принадлежит царскому роду своей страны (ἀπὸ

¹ *Cecaumeni Strategicon* ..., p. 8—9.

² P. Lemerle, *Prolégomènes à une édition critique et commentée des „Conseils et Recits“ de Kékauménos*, Bruxelles, 1960, p. 5 sq. Ср. Г. Г. Литаврин, А. П. Каждан, По поводу книги П. Лемерля О „Советах и рассказах“ Кекавмена, Византийский Временник, том XX, 1961, стр. 280.

βασιλικῷ γένους), о котором речь шла в начале данного предложения указанного источника.

По законам греческого языка употребление в данном контексте предлога ἐξ, конечно, возможно, хотя здесь, если согласиться с конъектурой Лемерля, ожидалось бы не ἐξ, а ἀπὸ, как в предыдущем случае („ἀπὸ βασιλικῷ γένους, следовательно, ἀπὸ ἀγέλης, скорее ἀπ' ἀγέλης). Но данная конъектура вызывает сомнения, во-первых, потому, что ἀγέλης и Ἀγγέλης не звучат одинаково, чтобы видеть в нем ошибку, допущенную писцом из-за созвучия этих слов. Греки букву „γ“ и в интересующую нас эпоху произносили не так, как произносим ее мы — не греки (г). Они ее перед „ε“ произносят „й“, ἀγέλης читают как «айе-лис», а не «агелис». Но есть более веские причины сомневаться в правильности данной конъектуры. Об этом подробно писали Г. Г. Литаврин и А. П. Каждан в своей рецензии. Считаю необходимым привести их соображения по этому поводу полностью. „В связи с этим, пишут они, следует сказать и о конъектуре Лемерля ἐξ ἀγέλης (р. 63. 105), вместо ἐξ Ἀγγέλης издателей и ἐξ ἀγγέλους подлинника (р. 95. 7—8 et nota). Как известно, упоминание о появлении в Византии наемников, прибывших „из Англии“, служило уже для В. Г. Васильевского основанием датировать составление памятника 1080—1081 гг., ибо Анна Комнина упоминает о прибытии английских воннов в Византию именно под 1081 г. П. Лемерль справедливо подвергает сомнению конъектуру издателей. В самом деле, текст гласит: „Чужеземцев, если они не из царского рода (ἀπὸ τοῦ βασιλικῷ γένους) своей страны, не возводи в большие чины (εἰς μεγάλας ἀξίας) и не вверяй им больших полномочий (μεγάλας ἀρχάς), ибо, поступая таким образом, конечно, унизишь и себя самого, и архонтов ромейских: если почтишь прибывшего из Англии (ἐξ Ἀγγέλης) чужеземца примикерием или стратигом³, ты сделаешь его [своим] врагом“ (р. 95. 4—9). „Е: Ἀγγέλης,—продолжают Литаврин и Каждан, кажется, действительно плохо увязывается с контекстом: как мы видели, „чужеземцы“ у Кекавмена — и „франки“, и „германцы“, и „варяги“, а отнюдь не специально только „англичане“. Но это и не „чужеземцы“ ἐξ ἀγέλης („из толпы“, „из низов“, „из простонародья“). Непонятно, во-первых, почему иноземцу „царского рода“ противопоставляется, по мнению Лемерля, иноземец-простолюдин, к тому же, как следует из дальнейшего текста (р. 95, 9—15), простолюдин, известный в кругу знати той страны, откуда он прибыл. Во-вторых, если мы примем конъектуру Лемерля, можно заключить, что чужеземца из „царского рода“ (в противоположность простолюдину) можно сделать стратигом, что противоречит

³ Г. Г. Литавриным и А. П. Кажданом после слова „стратигом“ пропущены слова: „τὴν ἀρχὴν εὐαίς δοῦναι τῷ Ρωμαίῳ στρατηγίῳ πάντως“, что исказило смысл данного места предложения. В действительности врагом императора становится не чужеземец (почему, собственно, он бы стал врагом императора, получив от него высокий чин), а ромей, увидевший, как легко эти чины получает чужеземец. Немного раньше ведь Кекавмен говорил об „унижении архонтов ромейских“?

другому высказыванию Кекавмена (р. 96, 5—20...). Кекавмен считает, что не следует давать высокие чины всем иностранцам, кроме представителей королевского рода, а не только простолюдинам; начальство же над крупными областями (должности дуки, катепана, стратига)—не давать никому из чужеземцев, даже племянникам западных венценосцев.

“Мы думаем,—закljučают Литаврин и Каждан, что в указанном месте говорится о факте прибытия (ἐλθόντα) иностранца откуда-то⁴ или о способе его прибытия, а не о его низком социальном происхождении, о чем Кекавмен всюду говорит совсем в других выражениях⁵.

По моему мнению, Литаврин и Каждан правы, предполагая, что речь идет об иностранце, приехавшем „откуда-то“, данный контекст дает нам полное право искать здесь географическое название, вернее, он только это и имеет в виду. Однако, считая, что в ἐξ Ἀγγέλων кроется географическое название, я далек от мысли видеть в нем Англию. Речь просто идет об Амидской области (Диарбакр), которая от названия находящейся в ней старинной крепости Ангел еще в VI веке называлась Бет-Аггелайе, т. е. „домом“ (страной) ангелитов.⁶ Эта область находилась в составе IV Армении, один из кантонов которой назывался Ангел. Название этого кантона Кекавменом приведено без какого-либо искажения, он добавил только лишь греческое окончание женского рода—η, (род. пад. ης) и это закономерно, так как речь идет о χώρα—области, стране.

Данный кантон очень часто встречается не только в армянских⁷ (в которых он считается „царской областью“) и византийских⁸ источниках, но и сирийских⁹. В последних он так и пишется—Aggel или Agêl. Он упоминается также в арабских, даже курдских¹⁰ источниках.

⁴ Подчеркнуто мною.—Р. Б.

⁵ Г. Г. Литаврин. А. П. Каждан, ук. соч., стр. 295.

⁶ См. Н. В. Пигулевская, Сирийские источники по истории народов СССР, М.—Л., 1941, стр. 15. В греческом тексте Агафангела—ἐκ τῶν Ἀγγέλων, См. Agathangelus und die Akten Gregors von Armenien, Neu herausgegeben von P. de Lagard, Göttingen, 1887, S. 68, 83.

⁷ См. История Армении Фавстоса Бузанда, перевод М. А. Геворкяна, Ереван, 1953, стр. 112, 163; Агафангел, История Армении, Тифлис, 1909, стр. 414, 460. (на древнеарм. яз.); Иоанн Мамиконян. История Тарона, Ереван, 1941, стр. 77 (на древнеарм. яз.).

⁸ См. Ex Historia Petri Patricii et Magistri excerpta de legationibus Romanorum ad gentes, Bonnae, 1829, p. 135: Cod. Just., De off. mag. mil., 1, 29, 5.

⁹ Josua Stylites ed. Wright, p. 46, 19; Zacharias Rhetor, 155, 251, Joh. Ephes. de beat. orient. 143, 183 (apud Н. Hubschmann. Die altarmenischen Ortsnamen, Strassburg, 1904, 304). См. также Н. В. Пигулевская, Месопотамия на рубеже V—VI вв., Сирийская хроника Иешу Стилита как исторический источник, М.—Л., 1940, стр. 149; ее же, Сирийские источники, стр. 15.

¹⁰ Шараф-хан ибн Шамсаддин Бидлиси, Шараф-Наме, том I, перевод, предисловие, примечания и приложения Е. И. Васильевой, Москва, 1967, стр. 233—234.

Якут его считает городом в Диарбакре¹¹ (т. е. Амидской области)¹².

Итак, εἰς Ἀγγέλ-ης значит не „из Англии“, а „из Ангела“, кантона IV Армении, скорее всего из Амидской области, из Диарбакра. „Чужеземец“ у Кекавмена назван „εἰθνηκός“. В византийских источниках словом εἰθνηκός обозначены не только „франки“, „германцы“ или „варяги“, а в первую очередь мусульмане¹³ (арабы, турки, возможно курды и др.); некоторые из них еще в X веке переходили на сторону византийцев, принимали христианство, а вместе с тем и высокие чины, но не всегда честно служили империи, и Кекавмен имел много оснований давать императору такой совет. Уточняя местность—Ангел-Амидскую область, Кекавмен, вероятно, имел в виду определенную личность или личности, недавно перешедшие на сторону империи, имена которых он не дает, упоминает лишь чины, полученные ими, видимо, предполагая, что императору ясно, на кого он намекает. В интересующую нас эпоху Амидская область находилась в руках Мерванидов, и можно надеяться, что дальнейшие поиски покажут, кого имеет в виду Кекавмен¹⁴.

¹¹ Jacut's geographisches Wörterbuch, herausgegeben von F. Wüstenfeld, Leipzig, 1924, S. 371. У Якута—Anhil, но добавлением одной точки читается Ангил. См. Арабские источники об Армении и сопредельных странах, составил А. Т. Налбандян, Ереван, 1965, стр. 136 (на арм. яз.).

¹² Не лишне сказать, что в Армении географических местностей с названием Ангел немало. Одну из них упоминает даже Прокопий Кесарийский. Он указывает, что недалеко от Двина χωρὴ τις ἐν βιζυφρίᾳ στενωπότη κεῖται, Ἀγγέλον οὖρον (В. Р. II, 25). Данная местность совпадает с упомянутым Егише (V век) городком Ангел. См. „Егише. О Вардане и армянской войне“, подготовка к печати и предисловие Е. Тер-Минасяна, Ереван, 1957, стр. 58 (на древнеарм. яз.). Сен-Мартен локализует ее в кантоне Цалкотн. См. его 4-е примечание на стр. 76 IX тома Histoire du Bas-Empire Le Bea u. Ср. С. Т. Еремян, Армения по „Ашхарацуйц“-у (Армянской географии VII века), Ереван, 1963, стр. 35 (на арм. яз.).

¹³ Дигенис Акрит был εἰθνηκός καὶ ἀπο πατρός, εὐ βε μῆτρος Ρωμαῖος (Гроттаферратская версия, IV, 51). Отец Дигениса был арабом-мусульманином из Эдессы.

¹⁴ Около 1070 г. на сторону византийцев перешел родственник султана Алп-Арслана Хрисоскул (у Матфея Эдесского—Ктрич), и был принят с большими почестями; впоследствии он стал служить в виз. армии) см. Nic. Bryennii, Comit., I, 11; ср. Matthieu d'Edesse, Chronique, p. 162). Сын Алп-Арслана Тутуш родился именно под Амидом.

ՄԱՏԹԵՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑՈՒ «ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ» ՄԵՋ ՀԱՆԴԻՊՈՂ
ՄԻ ՔԱՆԻ ԲՅՈՒՋԱՆԳԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Հ. Մ. ԲԱՐԹԻՅԱՆ

1. «Թիմացիք և Տաշխամատացիք»

Մատթեոս Ուռհայեցու «Ժամանակագրության» մեջ պահպանվել է բյուզանդական հայազգի կայսր Հովհաննես Չմշկիկի (969—975 թթ.) մի ընդարձակ թուղթը՝ հասցեագրված հայոց Աշոտ Գ Ողորմած թագավորին¹։ Այդ թղթում բյուզանդական կայսրը ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրում է Ասորիք, Պաղեստին, Փյունիկե կառարած իր արշավանքի մասին ընդդեմ արաբների, մեկ առ մեկ թվում այն քաղաքներն ու գավառները, բերդերն ու ամրոցները, որ նա գրավեց, նշում այն հսկայական ավարի մասին, որ նա ձեռք բերեց այդ շրջաններում։

Չմշկիկի թղթի հունարեն բնագիրը կորել է, այն մեղ հայտնի է Մատթեոս Ուռհայեցու պատմական երկում պահպանված նրա հայերեն թարգմանությամբ միայն, որը լայնորեն օգտագործվել է և՛ հայագետների, և՛ բյուզանդագետների կողմից²։

Մանրամասն կանգ առնելով «Վոխտոնի» (Բեյրութ), Սիդոնի և Բիբլոսի առման վրա, Չմշկիկը պատմում է նաև ծովափնյա Տրիպոլի քաղաքի դեմ մղած իր կռիվների մասին և ի միջի այլոց ասում. «Եւ առաջ քան զհասանելն մեր ի Տրապոլիս հեծելադօրս առաքեցաք զԹիմացիսն և զՏաշխամատացիսն ի կապանն, որ կոչի Քարերես, վասն զի լուեալ էր մեր, եթէ պիղծ Ափրիկեցիքն անդ նստէին ի կապանին»³։

Դյուլորիեն Ուռհայեցու «Ժամանակագրության» վերոհիշյալ նախադասութիւնը թարգմանել է. „Avant d'arriver à Tripoli (Drabolis) nous envoyâmes la cavalerie des *Thimatsis et des Daschkhadamatsis* (sic!) au défilé de Karérès, parce que nous avions appris que les maudits Africains s'étaient portés dans ce passage“⁴։

¹ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 19—28։

² Տե՛ս G. Schlumberger, *Lépopée byzantine à la fin du dixième siècle* pp. 283—290; N. Adontz, *Notes arméno-byzantines*, II, La lettre de Tzimiscès au roi Ashot (Asot), In *Etudes arméno-byzantines*, Lisbonne, 1965, p. 141—147; Լեո, Պատմութիւն հայոց, հատ. Բ, Երևան, 1967, էջ 589. R. Grousset, *Histoire de l'Arménie*, Paris, 1947, p. 499—500; M. Canard, La date des expéditions mésopotamiennes de Jean Tzimiscès, *Mélanges H. Grégoire*, II (1950) *ինձ անմատչելի*։ G. Ostrogorsky, *Histoire de l'Etat Byzantin*, Paris, 1956, p. 322։ Չմշկիկի նամակի առաջին թարգմանությունը իրականացրել է Գր. Բուչուք Հովհաննիսյանը. Xp. Кучук-Иоаннесов, Письмо Иоанна Цимисхия к Ашоту III. Византийский Временник, т. IX (1903), № 1—2, стр. 91—101.

³ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, էջ 25։

⁴ *Chronique de Matthieu d'Edesse (962—1136) avec la continuation de Grégoire le prêtre jusqu'en 1162*, Paris, 1858, p. 21.

Մատթեոս Ուռհայեցու «Ժամանակագրության» առանձին հատվածների երկրորդ թարգմանության մեջ Դյուլորիեն մեզ հետաքրքրող նախադասության թարգմանությունը թողել է անփոփոխ, միայն ուղղել մի տպագրական սխալ (փոխանակ Daschkhadamatsis Daschkhamadatsis)⁵:

Քր. Քուլուք-Հովհաննիսյանը տվել է սույն նախադասության հետևյալ թարգմանությունը. «До прибытия нашего в Траполис, мы выслали вперед конницы Тимаци и Ташхаматаци в ущелье Каререс, ибо до нас дошел слух, что там, в ущелье, засели поганые африканцы»⁶:

Ուլքե՞ր ևն թաքնված «Թիմացի»-ների և «Տաշխամատացի»-ների տակ: Ինչքան մեզ հայտնի է, այդ բառերը բացատրելու միակ փորձը կատարել է Դյուլորիեն: Նա ենթադրում է, որ «Թիմացի»-ն ծագում է հունարեն «Թեմաչից» և որ այն նշանակում է բյուզանդական կայսրության ցամաքային զորամասերը, ինչպես նաև նրանցից կազմված գվարդիան: Ինչ վերաբերում է «Տաշխամատացիք»-ին, ապա ըստ Դյուլորիեի դա անկասկած հունարեն աղավաղված բառ է, այն է ταξιων-ը (ճիշտը՝ ταξιων) կամ ταξιων-ը (ճիշտը՝ ταξιων), որ նրա կարծիքով նշանակում է «garrison»: Դյուլորիեն միաժամանակ հնարավոր է գտնում այդ բառի տակ տեսնել Թեոփանեսի Ժամանակագրության մեջ հիշված ταξιον բառը, որը Անաստասիոս Բիբլիոթեկարիոսը՝ Թեոփանեսի Ժամանակագրության լատիներեն թարգմանիչը թարգմանել է «milites praesidarii»⁷:

Քր. Քուլուք-Հովհաննիսյանը Դյուլորիեի ենթադրության վրա ոչինչ չի ավելացնում. նա պարզապես արձանագրում է Դյուլորիեի կարծիքը:

«Թիմացիք» բառի վերաբերյալ Դյուլորիեի ենթադրությունը ճիշտ է, այն հիմնված է բյուզանդական շրջանի «թեմա» (այսինքն բանակաթեմ իմաստով) բառի վրա, բայց ավելի ճիշտ կլիներ, իհարկե, դրա տակ տեսնել թեմատիկոս (θεματικὸς) բառը, որ բաղկացած է «Թեմա» բառից և -իկոս (-ικος հայերեն -ացի) վերջածանցից:

Ինչ վերաբերում է «Տաշխամատացիք»-ին, ապա Դյուլորիեի բացատրությունը միանգամայն սխալ է և անընդունելի: Ճիշտ է, «տաքսատիոն» նշանակում է կայազոր, բայց Ուռհայեցու բնագրից ամենևին էլ չի երևում, որ խոսքը կայազորի մասին է: Իսկ «տաքսիդիոն» բառն էլ «տաքսատիոն»-ի հոմանիշ չէ ամենևին: Տաքսիդիոն նշանակում է ճանապարհորդություն, կամ արշավանք:

«Տաշխամատացիք» անկասկած աղավաղումն է բյուզանդական շրջանի «տաղմատիկոս» (ταγματικὸς, հոգն. ταγματικοί), բառի, որ բաղկացած է «տաղմա» (τάγμα) զորամաս, զունդ, միջնադարյան հայկական տերմինով արտահայտված զրոշ բառից և -իկոս (— ικος, հայերեն -ացի) վերջածանցից:

Բյուզանդական բանակը բաղկացած էր երկու մասից, թեմատաներից և տաղմատաներից: Առաջինները ներկայացնում էին նահանգների, բանակաթեմերի զորքերը, իսկ տաղմատաներն այն զորքերն էին, որոնք կենտրոնացած

⁵ Recueil des Historiens des Croisades, Documents Arméniens, t. I, Paris, 1869, p. 17—18.

⁶ Хр. Кучук-Иоаннесов, ук. соч., стр. 99.

⁷ Chronique de Matthieu d'Edesse, p. 383: Recueil des Historiens des Croisades, p. 17, n. 1, 2.

⁸ E. A. Sophocles, Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods, vol. II, p. 1068.

էին մայրաքաղաքում կամ նրան մոտիկ նահանգներում՝ Թրակիայում, Մակեդոնիայում և ալպեյան կոչված Պերատիկա շրջանում Բոսպորի ասիական կողմում: Բանակաթեմերի զորքերը զխալոորում էին բանակաթեմերի զորավարները, իսկ տաղմատաները՝ դոմեստիկոսները: 9-րդ դարում հիշվում են չորս տաղմատա, այն է Սյուլարիոսներ, էքսկուրիտոսներ, Արիթմոսներ և Հիկլանատոսներ⁹:

Տաղմատաների մասին մանրամասն տեղեկություններ են տալիս արաբական աղբյուրները: Կուդաման իր «Քիթաբ ալ հարաջ» աշխատության մեջ գրում է հետևյալը. «Կոստանդնուպոլիս, արքայանիստ քաղաքի կեցող զորաց թիվը 24.000 կհաշվվի, որոնց 16.000-ը ձիավոր և 8000-ը հետևակ են: Զիավորները չորս դնդի կբաժանվին: Առաջինը 4000 հոգով կկացուցանեն Սկուլարյան գունդը, մեծ Դոմեստիկի հրամանատարության տակ, միևնույն ժամանակ նաև ընդհ. Հրամանատար է բուլանդակ բանակին և կարգադիր զորաժողովներու: Երկրորդ գունդը նույնպես 4000 հոգով, կկոչվի — Տակսիս: Դրունգարի մը հրամանին տակ դտնվող՝ նմանապես 4000-է բաղկացած, երրորդ — եկսկուրիտաք (ἐξσκυρίτοι) գունդը կներկայացնեն անձնապահաց դասը: Զորորդը Սկուլարյանք՝ 4000 հոգով, որոնք թագավորին ճամբորդությանցը միշտ կընկերանային: Հետևակազորն երկուքի կբաժանվի, մին կկոչվի՝ Ոսլտիմատիս, մյուսը՝ Նումերա յուրաքանչյուրը 4000 հոգով»¹⁰:

2 «Մեծ իշխան Տելիուրխ»-ի մասին:

1045 թ. Անին գրավելուց և Բագրատունյաց թագավորությունը վերացնելուց հետո, ինչպես վկայում են Արիստակես Լաստիվերցին և Մատթեոս Ուոհայեցին, բյուզանդացիները պատերազմի են բռնվում Դվինի արաբ ամիրա Աբու-լ-Ասվարի հետ: Իբերիայի և Անիի կատապան Միքայել Իսսիտր «բաղում զօրօք խաղայ ի վերայ քաղաքին Դունայ: Իսկ Ապուստոար տէր քաղաքին պատերազմ տուեալ ընդ նմա, անչափ կոտորածս առնէ ի դուռն քաղաքին, յորում տեղուջ մեծաւ մեծ իշխանն Հայոց հանդերձ որդւովն, որ մեծ սուղ հասոյց Հայոց»¹¹:

Այս դեպքերը Ուոհայեցին ներկայացնում է հետևյալ կերպ. «Յայսմ ամի (նՂԴ) և յաւուրս աշնանային խաղաց զօրքն Հոռոմոց և զնացին ի վերայ քաղաքին Դվնայ. և ի խմբել պատերազմին՝ բարկութիւն հասանէր յԱստուծոյ ի վերայ զօրացն Հոռոմոց և լինէին պարտեալք յերեսաց այլազգեացն և դարձան ի փախուստ. և եղև կոտորած մեծ ի վերայ քրիստոնէիցն, և բազումք ի զօրացն Հոռոմոց անկան ի սուր և ի գերութիւն, ընդ որ և մեծ սպարապետն Հայոց Վահրամ հանդերձ որդւովն իւրով Գրիգորիւ սպանաւ ի մեծ պատերազմին ի Դուին քաղաքին»¹²:

Միքայել Իսսիտին այս պարտությունից հետո, Լաստիվերցու տվյալներով, փոխարինում է «Կամենաս ոմն, ի չորեքհարիւր իննսուն և երեք թուակա-

⁹ J. B. Bury, The Imperial administrative system in the ninth century with a revised text of the Kletorologion of Philotheos, London, 1911, p. 47—48: Այսին մանրամասն տե՛ս H. Glykatzis-Ahrweiler, Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IX—XIe siècles, Paris, 1960, p. 24—26.

¹⁰ Հ. Գեղեցիկ, Սկզբնավորությունք բյուզանդական բանակաթեմերու դրություն, թարգմ. Գ. Գարանֆիլյանի, Վիեննա, 1903, էջ 50, ծան. 1:

¹¹ Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերցու, Երևան, 1963, էջ 63:

¹² Մատթեոս Ուոհայեցի, Ժամանակագրություն, էջ 98:

նրա մերոյ»։ Լաստիվերցին այնուհետև խոսում է այս Կամենասի դեպի հայոց կաթողիկոս Պետրոսը բռնած դիրքի մասին, իսկ Դվինի ամիրա Աբու-լ-Ասվարի դեմ բյուզանդացիների շարունակած պատերազմի մասին նա չի հիշատակում։ Այդ մասին գրում է Ուռհայեցին. «Դարձեալ ի թուականութեանս Հայոց ՆՂԾ ամին զօրաժողով արարեալ Մոնոմախ թագաւորն Հոռոմոց և կացուցեալ զօրագլուխ զմեծ իշխանն Հոռոմոց՝ որում անուն ասէին Տելիար»¹³ կուրտ և ներքինի դուրս, և զայր ահագին բազմութեամբ և անթիւ զօրօք ի վերայ քաղաքին Դվնայ, և բանակ հարկանէր ի դուռն քաղաքին. և էր ի ձմեռային ժամանակն. և ի սաստկութենէ սառնամանեացն և ի բախմանէ առատաբուռի անձրևացն ոչինչ կարաց առնել, այլ դառնայր անյաղթելի և խաղայր գնայր ի Հոռոմոց աշխարհն։

«Իսկ յորժամ փոխեցաւ թուականն Հայոց յամս ՆՂԶ, դարձեալ գայ Տելիարն զօրօք բաղմօք և իջանէր ի վերայ քաղաքին Դվնայ. և բազում շարշարանս և տագնապս դուրձեաց այնմ գաւառին և սրով և գերութեամբ ապականեաց զամենայն աղզն Տաճկաց և դարձաւ յաշխարհն Յունաց խաղաղութեամբ»¹⁴։

Ուռհայեցին սրանից անմիջապես հետո գրում է, թե «Յայսմ թուականութեանս Հայոց պատրիկ ոմն՝ անուն Թոռնիկ, ապստամբեաց ի վերայ Մոնոմախին»։

Լեոն Թոռնիկի ապստամբությունը տեղի ունեցավ 1047 թ. սեպտեմբերին. հետևաբար «Տելիարիս»-ի այս վերջին արշավանքը դեպի Դվին Ուռհայեցու կողմից միանգամայն ճիշտ է թվագրված ($496 + 551 = 1047$ թ.)։

Բայց ո՞վ էր «Տելիարիս» իշխանը։ Ավելորդ չէ այստեղ մեջ բերել Դյուլորիեի թարգմանությունը. «Monomaque leva des troupes et les plaça sous le commandement de l'un des plus hauts dignitaires de l'empire, l'eunuque [Catalalon le Brûlé] Téléarche (Deliarkh)»¹⁵։

Ստացվում է, որ խոսքը Կատակալոն Կեկավմենոսի մասին է (Լաստիվերցու Կամենասի), որի աստիճանը téléarche (deliarkh) էր։ Բյուզանդական այս աստիճանի մասին Դյուլորիեի բացատրություն է տալիս իր ծանոթագրությունների մեջ. «c'est le grec télarchès, commandant d'une légion ou d'un corps d'armée»¹⁶։ Բայց նախ և առաջ Կեկավմենոսը ներքինի չէր¹⁷, բացի այդ նա «տելարիս» էլ չէր¹⁸, այլ Իբերիայի և Անիի կատապանը կամ դուկը։

Առեղծվածային «Տելիարիս»-ի բացատրությունը տալիս են բյուզանդական աղբյուրները, այս դեպքում Սկիլիցես-Կեդրենոսի նշանավոր ժամանակագրությունը, որի հարուստ և՛ արժեքավոր տվյալները առատ լույս են սփռում նաև Անիի անկմանը հաջորդող շրջանի վրա, այն է վերոհիշյալ դվինյան դեպքերի վրա, դեպքեր, որոնք շատ ժլատ գծերով են սկարագրված Արիստակես Լաստի-

¹³ Գրչագրերում հանդիպում է «Տելիարիս» ընթերցումը։

¹⁴ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, էջ 100։

¹⁵ Chronique de Matthieu d'Edesse, p. 81.

¹⁶ Ibidem, p. 402.

¹⁷ 1169 թ. մի մագաղաթյա ավետարանի հիշատակարանում գրված է, որ Սասունի իշխան Վիգենը իր դուստր Կատային կնության է տալիս «Շահինշահի որդու Գրիգորի թոռնի Կատակալոսի որդու Կամենի մեծի»։ Տե՛ս Գ. Սրվանձատյանց, Թորոս Աղբար, հատ. Բ, Կոստանդնուպոլիս, 1884, էջ 313։ Ներքինին որդի չէր կարող ունենալ։

¹⁸ Տելարիսը (τελαρχης) զինվորական ոչ բարձր աստիճան էր, մեկ տելոսի (τελος) հրամանատարը։ մեկ տելոսը հաշվում էր ընդամենը 2648 հոգի։

վերցու և Մատթեոս Ուռհայեցու պատմական երկերում: Ավելորդ չէ այստեղ շարադրել այդ փաստերը, նամանավանդ, որ առանց դրանց պարզ չէր դառնա Անիի գրավումից հետո բյուզանդական զորքերի դեպի Դվին կատարած արշավանքների պատճառը:

Սկիզբիցս-Կեդրենոսի «Ժամանակագրության» համաձայն, Կոստանդին Մոնոմախ կայսրը, նախքան Անիի վրա հարձակվելը, բանակցությունների մեջ է մտնում Դվինի արաբ ամիրա Աբու-լ-Ասվարի հետ (Ապլեսֆարես), առաջարկելով հարձակվել Բագրատունյաց թագավորության վրա և ավարտել նրա նահանգները: Աբու-լ-Ասվարը համաձայնվում է դրան մի պայմանով, որ այդ պատերազմի ժամանակ Գաղիկ թագավորից խլած բերդերն ու շրջանները պիտի իրեն, Աբու-լ-Ասվարին պատկանեն «պատերազմի օրենքով»: Բյուզանդական կայսրը համաձայնվում է: Սակայն Անիի անկումից հետո Կոստանդին Մոնոմախը դրժում է իր խոսքը և Դվինի ամիրայից պահանջում է վերջինիս գրաված շրջանները՝ այն պատճառաբանությամբ, որ Բագրատունյաց հողերը իրեն, կայսրին են ժառանգված: Պարզ է, ամիրան մերժում է և սկսվում է բյուզանդա-գվինյան պատերազմը: Բյուզանդական զորքերի գլխավոր հրամանատարությունը գտնվում էր կայսեր սենեկապետ (սպարակիմոմենոս) և սպարապետ (դոմեստիկոս) պրոեգրոս Նիկողայոսի ձեռքում: Արշավող զորքը գլխավորում էին Իբերիայի դուքս վեստարի Միքայել Իասիտը և մագիստրոս Կոստանդին Ալանը: Նրանք սարսափելի պարտություն են կրում և հազիվ հազ փրկվում Անի քաղաքում: Կոստանդին Մոնոմախը պրոեգրոս Նիկողայոսին և Միքայել Իասիտին պաշտոնանկ է անում: Իասիտի փոխարեն Իբերիայի դուքս է նշանակվում Կատակալոն Կեկավմենոսը (լաստիվերցու Կամենասը), իսկ Նիկողայոսի փոխարեն միահեծան զորավարի պաշտոնը տրվում է «մեծ էտերիայի արխոնտ» Կոստանդինին, որ ներքինի էր և սարակինոս: Աբու-լ-Ասվարի ձեռքից սրանք գրավում են մի շարք բերդեր, այն է Սուրմառին (ἡγία Μαρία), Ամբերղը (Ἀμπέρ), Խոր վիրապը (ἄγιος Γρηγόριος) և պաշարում «Դվինի մոտ գտնվող» Ծիծեռնակաբերդը (Φρουρὸν Χελιδνίου): Հենց այդ ժամանակ հաշվառվում է հասնում Լևոն Թոռնիկի ապստամբության լուրը: Նշված հրամանատարները իրենց զորքերով կանչվում են Կոստանդնուպոլիս¹⁹:

Ինչպես տեսանք, զորավար Կոստանդինը ներքինի էր և «մեծ էտերիայի արխոնտը»: «էտերիայի արխոնտը» բյուզանդական աղբյուրներում մեկ բառով կոչվում է «էտերիարխ» (ἐταρειάρχης): Բյուզանդիայում դեռ Վասիլ Ա-ի և Լևոն Զ-ի ժամանակ օտարերկրացի զինվորները մտնում էին այսպես կոչված «էտերիայի» (ἐταρεία) մեջ, որի գլուխն էր կանգնած «էտերիարխը», որը կոչվում էր նաև «Մեծ էտերիարխ» և գլխավորում էր «կայսերական էտերիան» (βασιλική ἐταρεία), այսինքն գլխավորապես օտարերկրացիներից բաղկացած պալատական գվարդիան: Նա անմիջականորեն կայսեր էր ենթարկվում: Կոստանդին Ծիրանածինը ցույց է տալիս, որ կար նաև «Միջին էտերիա»²⁰:

Այս բոլորից հետո պարզ է դառնում, որ Մատթեոս Ուռհայեցու «զօրագրութիւն դմեծ իշխանն Հոռոմոց» որում անուն ասելին Տելիարիս կուրտ և ներքինի գոլով» նախադասության մեջ Տելիարիս անուն չէ, այլ աստիճան, բյու-

¹⁹ Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope, t. II, Bonnae, 1838, p. 558—561.

²⁰ J. B. Bury, op. cit., p. 106—108.

վանդական էտերիարխը, որի կրողը տվյալ դեպքում Կատակալոն Կեկավմենոսը չէ, այլ Սկիլիցես-Կեդրենոսի հիշած մեծ էտերիարխ ներքինի սարակինոս Կոստանդինը:

О НЕКОТОРЫХ ВИЗАНТИЙСКИХ ТЕРМИНАХ В «ХРОНОГРАФИИ» МАТФЕЯ ЭДЕССКОГО

Р. М. БАРТИҚЯН

Р е з ю м е

В пространном послании византийского императора Иоанна Цимисхия армянскому царю Ашоту III, сохранившемся в «Хронографии» армянского историка первой половины XII века Матфея Эдесского (имеется полный перевод послания: см. Хр. Кучук-Иоаннесов, «Письмо Иоанна Цимисхия к Ашоту III, Виз. Временник, т. IX (1903), № 1—3, стр. 91—101), говорится о том, что при взятии города Триполис были использованы войска, названные в «Хронографии» «Тимаци и Ташхаматаци». Автор этой статьи считает, что под ними подразумеваются войска *θαρματικοί* и *ταγματικοί* (армянский суффикс -аци соответствует греческому — *ιστες*).

Матфей Эдесский, рассказывая о походе византийцев против Двинского эмира Абу-л-Асвара в 1047 г., упоминает, что византийское войско возглавлял «великий князь ромеев, которого нарекали «Телиарх». Дюлорье считал, что «Телиарх» не имя, а звание, а именно «теларх», носителем которого в данном случае он считал Катакалона Кекавмена. Матфей Эдесский «Телиарха» считает евнухом, каковым Катакалон не был. Он не был и «Теларх»-ом, а дуком Ани и Иверии. Во главе указанного войска Скилица-Кедрин называет евнуха Константина, который был сарацином и «великим этериархом». Не вызывает сомнения, что «Телиарх» Матфея Эдесского является византийским воинским званием «этериарх». Имя этого этериарха дает Скилица-Кедрин.

О ДВУХ ВИЗАНТИЙСКИХ ВОЕННЫХ ТЕРМИНАХ ВОСТОЧНОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ

Р. М. БАРТИКЯН

Этническая неоднородность населения Византийской империи отразилась на многих сторонах ее жизни, в том числе и на армии. В рядах византийской армии служили представители многих национальностей, проживавших в пределах империи. С течением времени в ней стали служить и представители народов, в географическом отношении не имеющих ничего общего с Византией. Мы имеем в виду наемников-иностранных. Разумеется, в укомплектованных негреками воинских частях в обиходе был язык и соответственно военная терминология той национальности, из представителей которой состояла данная часть. Нередко, однако, различные негреческие военные термины получали общеимперское распространение и тем самым вошли в словарный состав среднегреческого языка. В этой статье мы остановимся на двух, именно таких военных терминах. Речь идет о *χωσάριος* (var. *χωσάριος*) и *τραπεζίτης*.

Слово *χωσάριος* засвидетельствовано впервые в анонимном военном трактате конца X века¹, известном теперь в науке как Аноним Вари². Слово в данном источнике встречается трижды, и в следующих контекстах:

1. «Пусть будут и много искусных хосариев (*χωσάριοι*), называющихся народом Востока трапезитами³, которые должны непрерывно вступать в страну [неприятеля] из разных мест с целью взять в плен людей».

2. «За несколько дней до того как войско решило вступить в неприятельскую страну, пусть будут отправлены дукаторы, разведчики и хосарии (*χωσάριοι*), чтобы тщательно разведать дороги и узнать, находятся ли те в руках врагов».

3. «Намеревающиеся с оружием овладеть городами, обнесенными стенами и таким путем поставить на колени неприятеля, должны часто совершать набеги на его страну с помощью курсоров, трапезитов, которых на Западе называют хосариями (*χωσάριον*).

¹ Три главы этого трактата опубликованы впервые Ch. Graux. *Notices et extraits d'un manuscrit de la bibliothèque de l'Université de Bâle. Annuaire de l'Association pour l'encouragement des Études grecques en France*, Paris, 1875, pp. 76—89. Составленный Graux полный текст после его смерти издал A. Martin. *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale*, t. XXXVI (1899), p. 71—127.

² R. Vari, *Incerti scriptoris byzantini saeculi X Liber de re militari*, Lipsiae, 1901.

³ Как мы увидим далее, Аноним Вари не совсем прав, считая эти слова синонимами. Трапезиты—это защитники горных проходов, ущелий, а хосарии—разведчики.

Интересующий нас термин встречается также в «Стратегиконе» Кекавмена четырежды⁴, но в несколько другом написании, а именно *χουσαριοι*. Привожу все эти чтения:

1. «Если ты находишься в неприятельской стране, то пусть будут многочисленные верные и деятельные разведчики, которых мы называем обыкновенно хусариями (*χουσαριοις*). Ты должен чрез них узнавать силу врага и его хитрые замыслы»⁵.

2. «Пусть у тебя будут и другие хусарии (*χουσαριοι*), так называемые сборные (*συνοδικοι*)»⁶. Сборные суть те, которые по восьми, девяти, десяти и больше высылаются ради добывания языка».

3. «Если враг находится внутри укрепления и не выходит оттуда, и ты не знаешь его силы, то узнай от меня: он малочислен и не имеет силы. Но ты все-таки не презирай его по этому; если располагаешь достаточною силою, не давай ему сидеть, но пошли хусариев (*χουσαριοις*) для отыскания пути, как пройти к нему».

4. «Он (т. е. дед Кекавмена) поставил двух хусариев (*χουσαριοις*) на вершине вблизи крепости. Как скоро воевода и таксиархи (тысячники) сошли вниз и стали купаться, хусарии подали знак, какой им был указан. Пришпорив коней, они окружили место купанья и захватили тех, кто тут был».

Вышеупомянутые два источника, в которых встречается интересующий нас военный термин, были обнаружены и опубликованы в конце XIX века. Разумеется, о них не могли знать ни Меурсий, ни Дюканж, и встречающееся в их словарях слово *χουσαριος*⁷, по нашему убеждению,

⁴ Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris De officiis regis libellus, ediderunt B. Wassiliewsky et V. Jernstedt, Petropoli, 1896, pp. 9, 17, 29.

⁵ Перевод В. Г. Васильевского. См. его «Советы и рассказы византийского боярина XI в.», С.-Петербург, 1881, стр. 14. Мы только вместо «соглядатаи», которым Васильевский передал греческое *κατασκοποι*, пишем «разведчики». Нужно отметить, что в этом своем труде Васильевский всюду пишет «хусарии» и по-гречески — *χουσαριοι*. См. там же, стр. 14, прим. 1, стр. 15, 34. Только в одном месте — стр. 34, § 76 — он пишет *χουσαριοι*, хотя по-русски передает «хусарии». Но в издании полного греческого оригинала «Стратегикона» Кекавмена, осуществленном им и Ериштедтом совместно, всюду пишет *χουσαριοι*. Как мы убедимся далее, правильная форма *χουσαριοι*. Путаница с буквами „ο“ и „ν“ — обычное явление в греческой палеографии. Подобные ошибки допускали писцы часто, когда им встречалось негреческое слово, имя или географическое название. Ср. *Ταραντων* (вместо *Ταραντων*) у Менандра, *Αυζαν* (вместо *Ανζαν*) у Константина Порфирородного. Васильевский исправил в *χουσαριος*, видимо, на основании *χουσα* „Суды“.

⁶ Васильевский слово *συνοδικοι* переводит неправильно. Оно не связано с *συνοδος* — сбор, а с *συνοδεία* — сопутствие, сопровождение, конвоирование и т. д. На ошибку подобного рода обратил внимание и А. Грегуар.

⁷ Meursius, Glossar. graeco-barbarum, ed. 1614, s. v. *χουσαριος* (apud Grégoire-Orgels, Qu'est-ce qu'un „Hussard“, p. 446, n. 2); Du Cange, Glossar. med. et infim. graecit., s. v. *χουσαριος* (apud Grégoire-Orgels, ibidem).

ошибочно отождествляется исследователями⁸ с $\chi\omega\sigma\alpha\rho\iota\varsigma$ - $\chi\omega\sigma\sigma\alpha\rho\iota\varsigma$ наших источников⁹.

Вопрос стал изучаться со второй половины прошлого века, после находки анонимного военного трактата конца X века и «Стратегикона» Кекавмена. Ch. Graux был убежден в том, что $\chi\omega\sigma\alpha\rho\iota\varsigma$ —это латинское слово *cursarius* (морской разбойник, пират), вошедшее в лексикон среднегреческого языка ($\chi\omega\rho\sigma\alpha\rho\iota\varsigma$) и французского—(*corsaire*). Любопытно мнение Граух о том, что под $\alpha\nu\alpha\tau\omicron\lambda\eta\varsigma\ \lambda\alpha\acute{o}\varsigma$ (народ Востока), упомянутом в Анонимном трактате, имеются в виду армяне („Le „peuple du Levant“ dont il est ici question, ce sont les Arméniens“)¹⁰.

Термину $\chi\omega\sigma\alpha\rho\iota\varsigma$ - $\chi\omega\sigma\sigma\alpha\rho\iota\varsigma$ посвятили отдельное исследование бельгийские византинисты А. Грегуар и П. Оргельс¹¹. Они обратили внимание на французское слово «hussard», которое, как они предполагали, посредством немецкого идет от венгерского «huszár», а венгерское слово, в свою очередь,—от славянского «гусар», что означает «бандит, грабитель, балаганный актер». В древнеславянских текстах, начиная с XII в. встречается слово «хуса», что означает «засада, вторжение, набег, отряд войска». Авторы статьи в этой связи обращаются к известному словарю конца X в. «Суды» (Свида), где отмечено и дано объяснение слова „ $\chi\omega\sigma\alpha$ “— $\pi\alpha\rho\alpha$ Βουλγάρους κλέπτει¹² (у болгар вору [называются] хонса“). А. Грегуар и П. Оргельс считали, что $\chi\omega\sigma\alpha$ не болгарское слово, а греческое, что его корень, как и корень слова $\chi\omega\sigma\alpha\rho\iota\varsigma$ - $\chi\omega\sigma\sigma\alpha\rho\iota\varsigma$, является греческий глагол $\chi\omega\sigma\omega$ и образованное от него существительное $\chi\omega\sigma\iota\alpha$, что означает „засада“¹³. Гусар, заключают авторы вышеупомянутой статьи, это—всадник, венгр или а la hongroise, слав. хусарь, напротив, разбойник. $\chi\omega\sigma\alpha\rho\iota\varsigma$, по их мнению

⁸ См. H. Grégoire et P. Orgels, Qu'est-ce qu'un „Hussard“? ou de l'utilité du grec moderne. Mélanges Boisacq, Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves, t. V, 1937, pp. 443—451.

⁹ Меурсий определил значение $\chi\omega\sigma\alpha\rho\iota\varsigma$ как „effossore parietum“ (копатели стен), а Дюкаиж отождествил их с известными ассасинами.

¹⁰ Ch. Graux, op. cit., p. 86, n. 3, 4.

¹¹ H. Grégoire et P. Orgels, Qu'est-ce qu'un „Hussard“? ou de l'utilité du grec moderne. Mélanges Boisacq, Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves, t. V, 1937, pp. 443—451.

¹² T. IV, p. 814, № 392 (ed. A. Adler).

¹³ Необходимо подчеркнуть, что глагол $\chi\omega\sigma\omega$ встречается в новогреческом языке. В древних и средневековых текстах он не засвидетельствован. $\chi\omega\sigma\omega$ означает «совать, засовывать, всовывать, втыкать, вонзать, зарывать, закапывать, вкладывать, закладывать, прятать» (см. А. А. Иоаннидис, Новогреческо-русский словарь, Москва, 1950, стр. 724. Ср. Δ. Δημητράκου, Μέγα λεξικόν της Ἑλληνικῆς γλώσσης, том. 9, сел. 7952; Δ. Ραυδᾶκη, Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἑτυμολογικαία, том. 24, сел. 790), но отнюдь не „устраивать западню“. Не имеет этого значения и древняя форма глагола $\chi\omega\sigma\omega$ — $\chi\omega\sigma\sigma\omega$ (fut. $\chi\omega\sigma\sigma\omega$)—„насыпать, наваливать, засыпать, заваливать, погребать, хоронить“. Что касается $\chi\omega\sigma\iota\alpha$, то, действительно, оно означает „западню“, но слово это встречается в более поздних источниках, и, что самое главное, ничего общего в смысловом отношении с $\chi\omega\sigma\alpha\rho\iota\varsigma$ - $\chi\omega\sigma\sigma\alpha\rho\iota\varsigma$ не имеет.

является разведчиком или разбойником¹⁴. Славянское слово идет от греческого через болгарское. И то, и другое слово происходят от греческого *χουζα*¹⁵. Любопытно отметить, что, несмотря на то, что Грегуар и Оргельс исходным словом считали греческое *χουζα* и *χουζα*, они обратили внимание на очень важное обстоятельство, а именно: говоря о *χουζαριοι*, Кекавмен в „Стратегиконе“ подчеркивает, что разведчиков, „мы называем обыкновенно“ хусариями. Так как Кекавмен, пишут авторы статьи, армянского происхождения, можно допустить, что термин, может быть, идет из Азии. „Но никакой этимологии—армянской или персидской—заключают они, нет“ („Mais aucupe étymologie arménienne ou persane n'apparaît“).

Год спустя А. Грегуар еще раз обратился к вопросу о *χουζαριοι*, защищая прежние выводы¹⁶. Повод для этого ему дал венгерский ученый Е. Дарко, считавший по традиции *hussard* производным от *χορζαριοι*. В этой же связи А. Грегуар выступил и против А. Брюкнера, по мнению которого слово «гусар» происходит от немецкого *Hansa*.

В 1941 г. болгарский военный историк Й. Венедиков выступил против выводов Грегуара и Оргельса¹⁷. В 1943 г. венгерский историк Д. Моравчик взял под защиту болгаро-славянское происхождение данного термина¹⁸.

А. Грегуар, однако, в дальнейшем не стал настаивать на выводах работы, написанной совместно с П. Оргельсом. В 1954 г. он выступил с новой статьей о хусариях, где предложил совершенно иное толкование данного термина¹⁹. Он подробно остановился на термине *Hansa*, встречающемся в германских языках и отмеченном еще в готском переводе Библии (конец IV в.). По предположению А. Грегуара, это слово встречается и в славянских языках, среднегреческом, румынском, венгерском и финском. Грегуар приводит страницу из специального исследования

¹⁴ Конечно, это не верно. Ни в одном источнике ни *χορζαριοι*, ни *χουζαριοι* не означает „разбойник“, а просто „разведчик“. Видя непосредственную связь между *χορζαριοι* и *χορζα* „Суды“, авторы *χουζαριοι* ошибочно переводят „разбойник“.

¹⁵ Grégoire-Orgels, op. cit. p. 450. Как отмечают авторы, приблизительно к такому же выводу пришел до них греческий византист К. Сафа. Там же, стр. 447, прим. 3.

¹⁶ H. Grégoire, Aux confins militaires de l'Orient byzantin, Hussards, trabans, tasnaks, Byzantion, t. XIII (1933), fasc. I, pp. 279—282. (Заметка о *tasnaks* написана Н. Адонцем).

¹⁷ Й. Венедиков, Българският произход на хусарската конница, Кавалерийска мисъл, том III—IV, София, 1941, стр. 1—12. Мне недоступно, цитирую по статье Ив. Дуйчева. См. ниже.

¹⁸ G. Moravcsik, Byzantinoturcica, Bd. II (1943), S. 289. II изд. стр. 396. (Мне осталась недоступной его статья, изданная в Сборнике: Emlékkönyv Melich Janes heivenedik születésnapjára, Budapest, 1942, p. 273).

¹⁹ H. Grégoire, Origine et étymologie de la Hanse. Académie royale de Belgique. Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques, 5-e série, t. XL, 1954, fasc. 1—3, pp. 18—28.

В. Фогеля о Hansa²⁰, где подчеркивается, что Hansa берет свое начало от ассоциаций купцов-путешественников, которые регулярно навещали определенный район или город за границей, как правило, получали от местных властей торговые привилегии, что слово Hansa в готском и древненемецком означает отряд, вооруженный отряд, когорту, а позднее — группу купцов-путешественников. Грегуар одновременно приводит и данные работы Van Werveke²¹, где идет речь о том, что во Фландрии и в соседних областях купцы, занятые торговлей за границей, для своей безопасности объединялись, получали право, называемое Hansa, которое можно рассматривать как доказательство вступления в предприятие. Грегуар довольно подробно останавливается на статутах гильдий купцов валенсийцев, древнейшая часть которых датируется 1050—1070 гг. Именно в этих статутах говорится о существовании hanseurs или hantsseurs, что определенно означало купцов. Грегуар обратил особое внимание на то, что эти купцы-путешественники были вооружены. Останавливаясь на византийских источниках, ученый в первую очередь приводит упоминание „χουζα“ в словаре «Суды», считая, что под «болгарским» словом «Суда» подразумевал славянское, указывает эквиваленты „χουζα“ в польском языке, и, наконец, обращается к χουζαριος и χουζαριος известных уже нам текстов и находит, что все это не что иное, как заимствования слова Hansa, пришедшие к византийцам посредством славянского.

Болгарский историк Ив. Дуйчев считает выводы Грегуара вполне убедительными и предлагает ряд уточнений и дополнений, главным образом в славянских передачах данного термина²².

Следует подчеркнуть, что во всех вышеупомянутых толкованиях интересующего нас термина χουζαριος-χουζαριος главный акцент делается на его фонетической близости с hussards, χουζα, Hansa, слав, хусарь и т. д. Если в этом плане с авторами можно более или менее согласиться, то при обращении к смысловой стороне вопроса у нас не может не возникнуть сомнений. И у Анонима Вари, и в «Стратегиконе» Кекавмена недвусмысленно сказано, что χουζαριος или χουζαριος это κατὰσκοποι, т. е. разведчики, шпионы. „Χουζα“ „Суды“ ничего общего с разведчиками не имеет, χουζα—это воры (κλέπται). Если даже в κλέπται „Суды“ видеть разновидность героев греческой освободительной борьбы (κλέφτες), то и тогда будем далеки от κατὰσκοπος. Славянский хусарь и т. п. не разведчик, а разбойник²³, не являются разведчиками и запад-

²⁰ W. Vogel, La Hanse d'après des publications récentes, Revue Historique, t. CLXXIX, 1937.

²¹ H. van Werveke, Hansa in Vlaanderen on aangrenzende gebieden. Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming, Société d'Emulation de Bruges, 1953.

²² См. Ив. Дуйчев, Няколко бележки към Кекавмен, Сборник Радова, кн. LIX, Византологички Институт, кн. 5, Београд, 1958, стр. 59—70.

²³ Ср. С. Геденов, Варяги и Русь, С.-Петербург, 1876, стр. 476; «Слово хуса передает греческое σούταγμα, агмен, cohors, полк... Слова хуса и хусарь, означавшие сначала ход и ходака, получили впоследствии, как и средневековые cursarii, значение

ные *hussards* и *huszar*. Они представляют собой легкую кавалерию. а, как известно, разведчики, собирающие военную информацию в стране неприятеля, на лошадях не ездили. Что касается *Hansa*, то она означала просто когорт, а производное от нее *hansseurs* или *hansseures* тоже не означает разведчик; они купцы-путешественники. То обстоятельство, что эти купцы были вооруженными (чему Грегуар придает большое значение) тоже не дает нам права делать далеко идущие выводы, так как разведчик вряд ли пошел в страну неприятеля за военной информацией облачившись в кольчугу и вооружившись копьем, мечом, луком, шлемом и еще чем-нибудь. Он мог скрыто носить самое большее нож или маленький кинжал. А если вдобавок всему сказанному вспомним, что кроме простых хусариев, по данным Кекавмена, существовали еще «сопутствующие, сопровождающие, провожающие или конвоирующие» хусарии (*χουσαρίαι συνοδικοί*), то вышеприведенные выводы исследователей окажутся еще неубедительней, так как мы должны предположить, что наряду с простыми разбойниками существовали «сопутствующие» т. е. разбойники, что наряду с простыми «купцами-путешественниками» были «сопутствующие» купцы-путешественники, кроме простых гусаров—«сопутствующие» и т. п. гусары, и, наконец, наряду с простыми устроителями западней или ловушек — были «сопутствующие» устроители западней и т. п. Стоит, конечно, вспомнить и то, что хусарии действовали в одиночку, самое большее—одним десятком людей, а не целыми полками или когортами.

В этой связи необходимо более внимательно отнестись к знакомым нам словам Кекавмена „οἱ βαρὲν καλεῖν“ («разведчиков, которых мы называем обыкновенно хусариями»). Грегуар и Оргельс в 1937 г. высказали, на наш взгляд, очень остроумное предположение, исходя из этих слов Кекавмена, что слово хусарий идет из Азии, так как Кекавмен армянского происхождения. Но тут же они оговорились, ибо были уверены, что никакой этимологии армянской или персидской нет²⁴. Однако в действительности в армянском языке суще-

разбоя, разбойника». Ср. также И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка по письменным источникам, том III, СПб., 1912, ст. 1423. В переводе византийских текстов слово хуса передает греческое *λόχος* (воинская часть, состоявшая примерно из 100 человек) и *συντάγμα* (римская когорта, около 600 человек). А хусарь означает морской разбойник, глаголы хусити, хусовати — разбойничать, грабить.

²⁴ В статье 1954 г. А. Грегуар дал другое объяснение этим словам Кекавмена. Так как слово хусарий виз. источников он стал рассматривать как заимствование от германского *Hansa*, то и Кекавмена стал считать «западным». Кекавмен, пишет Грегуар, может быть армянского происхождения, но он был «натурализованным балканцем» (*naturalisé balkanique*) и болгарские слова (он имеет в виду и *χουσα* «Суды») были для него родными. Следует подчеркнуть, конечно, важность слов Анонима Вари о том, что трапезнты на Западе называются хосариями. Возможно, что автору Анонима Вари было знакомо какое-нибудь «западное» слово, близко звучащее к х у с а р и й, которое он отождествил с восточным *χουσαρίαις*. Не исключено, что это слово именно славянское хусарь, которое в виде *χουσαρίαις* встречается и в «Шестикнижии» Арменопула в качестве эквивалента *λησστής* (разбойник) и убийца (*φονεύς*). См. Const. Harmenopolit

ствуется такое слово, которое звучит именно так, как у Анонима Вари и Кекавмена, с тем же самым значением, что у вышеупомянутых авторов. Такое поразительное сходство этого армянского слова и в фонетическом, и в смысловом отношении с хусарий мы не имеем права считать простым совпадением. *Χουσαρίης* Анонима Вари и *χουσαρίης* Кекавмена являются синонимами слова *κατάσκοπος*, т. е. разведчик, шпион, прямые обязанности которого—сбор военной информации. Специальный институт разведчиков существовал в Византии давно. Очень интересно о них пишет Прокопий Кесарийский:

«О разведчиках [шпионах] (*κατάσκοπον*) можно сказать следующее: с давних пор на государственные средства содержалось множество людей, которые, отправившись к неприятелю, побыв во дворце персидского царя, или же под предлогом торговли, или каким-нибудь другим путем разведывали (*διερευνώμενοι*) все очень тщательно и, возвращаясь на землю ромеев, докладывали властям секреты врага»²⁵.

Как мы видели выше, согласно Анониму Вари, обязанности *χουσαρίης* состояли в том, чтобы *καλώς διερευνήσασθαι* (тщательно разведывать). Обязанности *κατάσκοπον*—разведчиков Прокопия Кесарийского тоже в *διερευνῶν*; то же самое сказано и Кекавменом: *δι' αὐτῶν γάρ* (т. е. разведчиками) *ὁφείλεις μανθάνειν τὴν τε τοῦ ἐχθροῦ δύναμιν καὶ τὴν πανουργίαν αὐτοῦ*. (Ты должен через них узнать силу врага и его хитрые замыслы).

Существительное *διερευνητής* еще у Ксенофонта употреблено в смысле „разведчик“²⁶, следовательно *κατάσκοπος* и *διερευνητής* синонимы. Их синонимом выступает и хусарий, ибо *κατάσκοπος* и *χουσαρίης* равнозначны по смыслу. Итак, мы имеем *διερευνητής*—*κατάσκοπος*—*χουσαρίης*.

Заметим, что глагол *διερευνῶ*, вернее *ἐξερευνῶ* (что одно и то же), встречается в Библии (книга Судей, V, 14):

*ἐν ἑρμὶ Μαχίρ κατέβησαν ἐξερευνῶντες*²⁷.

В армянском переводе Библии, сделанном в V веке, данное предложение переведено: *ի հինէն ի Մաքիր իջին խուզարկուք*. Даю транскрипцию, принятую в *Revue des Études Arméniennes*: *ynep i Mak'ir iġip xuzarkuk'*.

Как видим, греческое *ἐξερευνῶντες* в армянском переводе передано существительным *խուզարկուք*-*xuzarkuk*, стоящим в именительном падеже множественного числа. В древнеармянских текстах встречается и форма *խուզարկ*-*xuzark*. Ср. в древнеармянском переводе комментария Иоанна Златоуста к посланию апостола Павла к Евреям, где, между прочим, читаем: *գի եթէ քննի, ոք ինչ է խուզարկ լինալ էր*

Manuale legum sive Naxabiblos, ed. G. E. Heimbach, Lipsiae, 1851, lib. I, tit. IV, 8, p. 74, 75 п. 4.

²⁵ Тайная история, гл. 30.

²⁶ См. Кириопедия, 5, 4, 4; 6, 3, 2. Ср. Liddell-Scott, *A Greek Lexicon*, 1966, p. 425; И. Х. Дворецкий, *Древнегреческо-русский словарь*, том I, Москва, 1958, стр. 401.

²⁷ В русской Библии это предложение переведено: «от Махира шли начальники».

ամենեցուն՝ որք ան նա մանկին, յորոցն արժանի ընդունել զհրեշտակս:

Перевод: «Ибо если бы он (т. е. пророк Авраам) был разыщиком и разведывателем²⁸ (хузагк) всех тех, которые входили к нему, то он никогда не был бы достойным принимать ангелов»²⁹.

И *խուզարկ*-хузагк и *խուզարկու*-хузагку состоят из двух корней: *խուզ*-хуз и *արկ*-арк (или *արկու*-арку, что одно и то же). *Արկ*-арк и *արկու*-арку происходят от армянского глагола *արկանել*-арканел и имеет значение: „подвергать, творить“. Что касается первого корня слова, то он происходит от глагола *խուզել*-хузел—„искать, исследовать, разведывать, изыскивать, рыться, копаться“, *խուզ*+*արկ*-хуз+арк или *խուզ*+*արկու*-хуз+арку дословно означает „подвергать исследованию, разведыванию“, одним словом—„исследователь, разведчик“, по греч. *διερευνητής*, следовательно, *χατασκοπος*—разведчик, шпион.

В древнеармянских источниках засвидетельствована и форма *խուզակ*-хузак³⁰ в том же самом значении что и *խուզարկ*-хузагк и *խուզարկու*-хузагку. *Սուզակ*-хузак тоже состоит из двух частей: из *խուզ*-хуз и суффикса *ակ*-ак, который соответствует русским суффиксам „тель“, „чик“ и греческому—*αίος*. *Սուզակ*-хузак означает „исследователь, разведчик“ и т. п. В армянском есть и существительное *խուզում*-хузумп, означающее „искание, исследование“, греч. *ερευνα* и сложное *հետախուզ*-hetaхuуз (*het* означает „след“), что переводится „шпион, разведчик“. В Словаре синонимов армянского языка А. Сукиасяна в качестве синонима слов *խուզարկու* и *խուզակ* (хузагку и хузак) стоит *հետախուզ*-hetaхuуз, значение которого определяется как шпион-разведчик³¹. Нелишне сказать, что глагол *խուզել*-хузел и производные от него существительные в армянских источниках засвидетельствованы, начиная с V века.

Итак, резюмируя все всего сказанное, можно выдвинуть гипотезу о том, что *χουζαίος* скорее всего происходит от армянского *խուզարկ*-хузагк (последнее *կ*-к Кекавменом, как и другими до него, легко могло приняться как *ք*-к', окончание именительного падежа множественного числа, соответствующее греческому—*οι*) или же, что я считаю более вероятным, от *խուզակ*-хузак, суффикс *ակ*-ак которого, как мы отметили выше, в точности соответствует греческому—*αίος*. Нашу мысль подтверждает *De velitatione bellica*, оши-

²⁸ Перевод дословный. Смысл таков: «Если бы Авраам стал копаться—кто они такие, которые идут к нему, и допрашивать их...» и т. д.

²⁹ Иоанна Златоуста архиепископа Константинопольского комментарии к евангелисту Матфею книга III и фрагменты к посланию Павла, Венеция, 1826, стр. 248 (на древнеармянском языке. Мне не удалось найти греческий оригинал данного предложения).

³⁰ См. в «Начальной истории Армении» (Аноним), произведении V в., сохранившемся в «Истории» автора VII в. Себеоса, стр. 1 оригинала, Ереван, 1939.

³¹ См. А. М. Сукиасяни, Словарь синонимов армянского языка, Ереван, 1967, стр. 278, 386 (на арм. яз.).

бочно приписываемое Никифору Фоке. Говоря о *τραπεζίται*, указывается, что армяне их называют *τασινάριοι*³². Разумеется, последнее слово армянское, а суффикс *-άριοι* — греческий. В данном источнике эти *τασινάριοι* упоминаются вторично, но называются не *τασινάριοι*, а *τασινάκια*³³. Здесь, несомненно, сохранился армянский суффикс *ահ-ак*, плюс греческое окончание среднего рода именительного падежа множественного числа. В *τασινάκια* армянский суффикс *ահ-ак* усматривал еще Н. Адонц. Он считал, что *τασινάκια* это армянское слово *տեսնահ-tesnak*³⁴.

Итак, если теперь обратиться к интересующему нас слову *μικροαχίζακ*, и армянский суффикс *ահ-ак* передать по-гречески, то получим не что иное, как *μικρο-αχίζα*, что и засвидетельствовано у Кекавмена.

Что в терминологии византийской армии, особенно на Востоке, были в употреблении слова восточного происхождения, в том числе армянские, есть прямое указание источников: *παρά τῳ τῆς ἀνατολῆς λαῷ καλούμενοι τραπεζῖται* говорится в Анониме Вари, а в *De velitatione bellica* сказано: *καὶ τραπεζῖτας ἐπιλέγεσθαι γενναίους καὶ ἀνδρείους οὓς οἱ Ἀρμένιοι τασινάριοις καλοῦσι*. И далее: *τούς τραπεζῖτας ἀποστέλλειν ἥτοι τὰ τασινάκια*. Из последнего примера видно, что термины уже вошли в фонд греческого языка.

Все это не случайно. Пограничные войска в восточных фемах Византии состояли, главным образом из армян. Об этом недвусмысленно говорит то же *De velitatione bellica*: *ἐν δὲ ταῖς ἀχαῖς τῶν Ἀρμενιᾶκῶν θεμάτων*³⁵ ...οἱ Ἀρμένιοι... τὴν τῶν βιγλῶν ἐκτελοῦσι δουλείαν³⁶. И далее: Ἀρμένιοι... τὴν τῶν βιγλῶν ὑπηρετοῦσι δουλείαν³⁷. Эти *βιγλαί* — наблюдательные пункты в этом источнике названы *βιγλαί τῶν Ἀρμενίων*³⁸.

Разумеется, восточные термины военного характера (не только армянские, но, как увидим далее, и персидские) бытовали в среде именно этих армян-пограничников.

Как мы видели выше, Аноним Вари в качестве синонима *χωσάριοι* приводит слово *τραπεζῖται*, отмечая в то же время, что „народ Восто-

³² *De velitatione bellica domini Nicephori augusti*, Bonnae, 1828, p. 189. стр. 278, 386 (на арм. яз.).

³³ Там же, стр. 196.

³⁴ См. в вышеупомянутой статье Auk confins, p. 282. На слово *τασινάριοι* — *τασινάκια* обратил внимание до Адонца Гельцер, который ошибочно считал, что мы имеем дело с армянским словом *տեսնահ* или *տեսնահ* (*tasnark* — *tasnarik* — „десятник“). См. *Die Genesis des byzantinischen Themenverfassung*, S. 107. Если предположение Н. Адонца верно, то *тасинакья* можно отождествить с *βιγλаторες*, призвание которых именно в том, чтобы „наблюдать“. *Τασινάκια* он производит от арм. глагола *տեսնահ* — *tesanel*, что значит именно „наблюдать“.

³⁵ Под *Ἀρμενιᾶκῶν θεμάτων* подразумеваются кроме фемы Армениаков, также те, которые были созданы из ее территории, а именно фемы Колонии, Халдии, Харсианон и др.

³⁶ *De velitatione bellica*, p. 188.

³⁷ Там же, стр. 189.

³⁸ Там же, стр. 188.

ка" хосариев (χωσάριοι) называет трапезитами (τραπεζῖται). О τραπεζῖται писал и автор *De velitatione bellica*.

Слово τραπεζῖτης греческое, от τραπέζα—стол. Τραπεζῖτης означает „меняла“, но мы имеем дело с негреческим словом. Уже сказано, что еще Граух, под „народом Востока“ усматривал не греков, а армян, тем не менее τραπεζῖτης он все же считал словом греческим, а носителей его—предками современных уланов (uhlan)³⁹.

Вопрос о происхождении данного слова был специально исследован А. Грегуаром, который выдвинул очень осторожную гипотезу, что мы имеем дело не с греческим, а осмысленным на греческий лад словом в силу его созвучия, а именно с персидским *darbend*, что τραπεζῖτης это „homme des darbends ou clisoures“—„люди дарбендов или клисур“⁴⁰.

В статье, изданной в 1954 г., Грегуар в основном подтвердил свое мнение о τραπεζῖται. Разница лишь в том, что если в 1938 г. он имел в виду *darbend*, то в 1954 г. он пишет *dārbān*, усматривая в конечном -bān персидский суффикс: c'est le persan *dārbān*, „Türhüter“ (de *dar* „porte“ et de *bān* „maître, gardien“)⁴¹.

Оба предположения Грегуара имеют свои слабые места. Во-первых нужно сказать, что *darbend* вовсе не означает *clisoure*, слова эти—не синонимы. *Dar* означает «дверь, ворота» и «горный проход», а *bend*—«закрытый», следовательно, *darbend* значит «закрытый (стеной) горный проход»⁴². Клисура же означает ущелье открытое, открытый горный проход, который, возможно, имеет укрепления, но он не закрыт, не обнесен стеной, как *darbend*. Кроме того, специальное название защитников *darbend*-ов неизвестно, суффикс же слова τραπεζῖτης намекает на существование специального войска. Из вышеупомянутых источников ясно видно, что речь идет о защитниках горных проходов на византийско-арабской границе, где, как известно, встречаются преимущественно клисуры, а не *darbend*-ы.

Если обратиться ко второму чтению Грегуара—*dārbān* и -bān считать суффиксом, соответствующим греческому -ῖτης (что совершенно верно, как об этом будет сказано дальше), то у нас возникнут трудности фонетического порядка. В случае отделения суффикса -bān останется только лишь один *dār*, и трудно понять как из этого *dār* может произойти греческое τραπέζα. ведь мы имеем τραπεζῖτης. Если в первой своей статье Грегуар искал объяснение каждой букве греческого слова⁴³, то этого нельзя сказать о второй статье.

Вопрос о τραπεζῖτης решается более просто. Упомянутые выше клисуры, открытые горные проходы по-персидски называются не *darbend* и не *dar*, а *darvaz* (var. *darbaz*, *darpaz*). Защитники этих *dar*-

³⁹ Ch. Graux, op. cit., p. 86, p. 4.

⁴⁰ H. Grégoire, *Aux confins*, p. 280.

⁴¹ Idem, *Origine et étymologie de la Hanse*, p. 23.

⁴² Доктор Али Акбар Нафис, *Этимологический словарь персидского языка*, Тегеран, 1318—1334 (1940—1956).

⁴³ „darbend en τραπε(ν) ζ—(ζ était très voisin de δ)“ и т. д.

vaz-ов по-персидски называются darvazbān или darvazeban⁴⁴. Здесь персидский суффикс -bān или -eban в точности передает греческое -ιτης.

Слово darvazban встречается и в армянском языке в виде դարձաբան-darpaspan⁴⁵. Darpaз могло передаваться по-гречески только в виде *ταρπαζ*, ибо „d“ у греков тогда звучало, как и сейчас, не „d“, а как английское „th“ (в слове this)⁴⁶. Путем метатезиса *ταρπαζ* превратился в *ταρπαζα*, что, естественно, должно было осмыслиться на греческий лад как *τραπεζα*. К этому слову прибавился уже переведенный на греческий язык—*ιτης*, персидский суффикс -bān или -eban.

Итак, оказывается, что *τραπεζιτης* связано не со словом darband, и не со словом darban, а с darpaзban, сближаясь с ним и по звучанию, и по смыслу⁴⁷, и, по всей вероятности, слово это пришло в Византию через армян.

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՄԱԳՈՒՄ ՈՒՆԵՅՈՂ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԵՐԿՈՒ ՏԵՐՄԻՆԻ ՄԱՍԻՆ

2. Մ. ՌԱԲԹԻԿՅԱՆ

Ա մ փ ո փ ո լ մ

X—XI դարերում Բյուզանդական կայսրության արեելյան ռանկաթեմերը Արմենիական էին կոչվում ընկալության հիմնական կառմի էթնիկապես հայ լինելու պատճառով: Նրանց սահմանապահ զորքերը, որ հայերից էին բաղկացած, օգտագործում էին հայկական ռազմական տերմինաբանությունը և պետք է պատահի, որ հայերեն ռազմական մի շարք տերմինների մոտք զործեցին նաև հունարեն լեզվի մեջ: Այդպիսի տերմիններից են X—XI դդ. բյուզանդական աղբյուրներում հանդիպող *χουσαριος*-ը (խուսարիոս) և *τραπεζιτης*-ը (տրապեզիտես): Խուսարիոս նշանակում է հետախույզ, որ ռազմական տեղեկություններ քաղելու համար ուղարկվում էր թշնամու երկիրը, տվյալ դեպքում արարական խախտություն: Տրապեզիտես նշանակում է լեռնանցքների պահպան զինվոր: Խուսարիոս հայերեն խուզակ (խուզարկ) բառն է և ունի հենց հետախույզ նշանակությունը, իսկ տրապեզիտեսը հունարեն իմաստավորված հայերեն վարպասպան բառն է, կիրճերի պահպան նշանակությամբ, որ իր հերթին փոխառություն է պարսկերենից (ղարվազերան, դարպազրան):

⁴⁴ Али Акбар Нафиси, укр. соч.

⁴⁵ Персидский язык, разумеется, для меня terra incognita. Рассуждениями о конкретном значении персидских слов и ссылками на персидский словарь я обязан любезной консультации иранистов Л. Т. Гюзальяна и А. Д. Папазяна. А ключ к персидскому darvazban мне дало армянское դարձաբան — darpaspan, которое является заимствованием из персидского.

⁴⁶ Ср. Abu Dūlaf—'Αποθούλης, Danišmend—Τανισμάνιος, Daūd—Ταούτης.

⁴⁷ Предположение R. Goosens-а о том, что *τραπεζιτης*, встречающийся у Гесихия, имеет нечто общее с византийским военным термином (см. R. Goosens, *Trois notes, Byzantion*, t. XIV (1939), p. 688—689), лишено оснований хотя бы потому, что *τραπεζιτης* (как и *χουσαριος*) не значит, как он думает, „разбойник“.

ԲՅՈՒՋԱՆԴԻԱ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆ.

2. Մ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

Միջնադարում հայ ժողովրդի կյանքի բոլոր բնագավառներում կարևոր դեր է խաղացել Բյուզանդական կայսրությունը: Նույն ժամանակ պետք է ընդգծել, որ բյուզանդական բազմազգ կայսրության մեջ հույներից հետո, հայերը ամենամեծ կշիռն ունեին: Խոսել հայ-բյուզանդական հարաբերությունների մասին, նշանակում է խոսել ամենից առաջ Հայաստանի նկատմամբ Բյուզանդական կայսրության վարած նվաճողական քաղաքականության մասին, հայ ժողովրդի գովարին, ուժերից վեր, հերոսական պայքարի մասին՝ իր ինքնուրույնությունը, անկախությունը, ազգային դեմքը պաշտպանելու համար: Այդ պայքարը հայ ժողովուրդը վարում էր վաղուց, այն ժամանակվանից, երբ դեռ գործ ուներ Հռոմեական կայսրության հետ: Դեռ առաջին դարից (մ. թ. ա.) Հռոմը ձգտում էր տարածել իր գերիշխանությունը Հայաստանում:

Հայաստանն ընկած էր Հռոմեական կայսրության և պարթևների տերության միջև, որին հաջորդեց ավելի հզոր Սասանյան Իրանը: Սակայն ինչպիսի Հռոմը, այնպես էլ Իրանն առանձին-առանձին չկարողացան հաստատել իրենց տիրապետությունը Հայաստանում, մինչև որ 387 թ. երկու ախոյաններին հաջողվեց միմյանց միջև բաժանել Հայաստանը: Այսպիսով, դրվեց Հայաստանի միասնության խախտման և երկու մասերի բաժանման սկիզբը, և Բյուզանդիան ժառանգեց ոչ միայն այս իրադրությունը, այլև Հռոմի նվաճողական քաղաքականությունը՝ Հայաստանի նկատմամբ:

Արշակունի վերջին թագավորը, որ հաստատվել էր Բյուզանդական Մեծ Հայքում, ձևականորեն համարվում էր Հռոմեական կայսրության սահմաններում ապրող հայոց թագավոր: Բայց նրա մահից հետո այլևս «ոչ ևս կացուցին Յոյնք ի բաժնի իւրեանց թագաւոր և աշխարհին իւրեանց մասին կացուցին Յոյնք կոմէսս իշխանս» (Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, գիրք Գ, գլ. 46): Հակառակ դրան, բյուզանդական Մեծ Հայքը և հատկապես հարավային Հայաստանի նախարարությունները (սատրապությունները) վաշելում էին որոշ ինքնուրույնություն և իրավական տեսակետից դաշնակցային հարաբերությունների մեջ էին կայսրության հետ:

Բյուզանդիան որոշ չափով հաշվի էր նստում իր տիրապետության տակ գտնվող հայ ավագանու հետ, քանի դեռ լարված հարաբերությունների մեջ էր Սասանյան Իրանի հետ: Բայց երբ այդ երկու դաբավոր ախոյանների միջև 532 թ. կնքվեց հաշտության պայմանագիր, կայսրությունն իրեն ազատ զգաց սկիզբ դնելու մի քաղաքականության, որ Հուստինիանոս Ա-ի նովելլաներում ձևակերպված է հետևյալ բառերով. «Որ հայերը ևս ամեն ինչում հետևեն հռոմայեցիների օրենքներին»: Աստիճանաբար վերացվում է հայ իշխանությունների ինքնուրույնությունը, մի բան, որ սկսվել էր դեռ Զենոն կայսեր ժամանակվանից, տարածվում են բյուզանդական կարգն ու կանոնը, ծանր հարկա-

պահանջությունը: Հրապարակվում են Հուստինիանոս Ա-ի մի շարք հրովարտականները երկրի բաժանման մասին, ապա և հրովարտականներ, որոնք հիմքից խարխլում էին հայոց դարավոր ժառանգական իրավունքը և հայկական իշխանությունների ինքնուրույնության հիմքը հանդիսացող ամբողջ Բյուզանդիային ենթակա մասի նախարարական կարգը: Հայկական զինված ուժերը, որոնք այնքան անհրաժեշտ էին հայրենիքի պաշտպանության համար, հարկադրված էին պաշտպանել կայսրության շահերը Աֆրիկայում, Իտալիայում, Թրակիայում, Հադիկայում և այլուր: Միայն Հուստինիանոս Ա-ի ժամանակ, Պրոկոպիոս Կեսարասու տվյալների համաձայն, 17-ից ոչ պակաս հայազգի զորավարներ ծառայում էին բյուզանդական բանակում, այդ թվում՝ նշանավոր Նարսեսը, Արտավան ու Արշակ Արշակունիները, Հրահատ, Սահակ և Ներսես Կամսարականները: Բյուզանդական արքունիքի պահպանությունը հենց հայերին էր վստահված:

Հայաստանն արտաքին թշնամուց պաշտպանելու պատրվակի տակ, երկրում սկսվեց հսկայական բերդաշինություն, բերդերում հաստատվեցին բյուզանդական ստվար զորաբանակներ և կայազորներ: Դրանց նպատակը ոչ միայն արտաքին թշնամու դեմ պայքարելն էր, այլև ներքին խլրտումների առաջն առնելը, խլրտումներ, որ վաղուց էին իրենց զգացնել տալիս: Հակաբյուզանդական ելույթներն էլ ավելի մեծ ծավալ ստացան 532 թ. իրանա-բյուզանդական հաշտության պայմանագրի կնքումից հետո: Բայց պայքարն անհավասար էր:

Իրանա-բյուզանդական 591 թ. պայմանագրով Հայաստանի մեծագույն մասը անցավ Բյուզանդիայի ձեռքը: Բյուզանդական ազդեցությունը Հայաստանում էլ ավելի ուժեղացավ: Կայսրությունն սկսեց խառնվել հայերի նաև եկեղեցական գործերին, հասցնելով մինչև անգամ իր հողերի վրա հաստատել երկրորդ՝ քաղկեդոնիկ կաթողիկոսություն: Բանն այն է, որ 301—303 թթ. քրիստոնեությունն ընդունելով, հայ ժողովուրդը հակադրվեց Սասանյան Իրանի նվաճողական քաղաքականությանը, իսկ մերժելով Քաղկեդոնի 451 թ. տիեզերական ժողովի որոշումները և երկարակույությունը (դիոֆիզիտիզմ), իր հակաքաղկեդոնական մոնոֆիզիտ դավանանքով Հայաստանը մերժեց և կայսրությանը միավորվելու քաղաքականությունը: Այդպիսով, դավանաբանական դեգմատիկ վեճերը սքողում էին քաղաքական կարևոր հարցեր:

Եթե Բյուզանդիան քաղաքականապես այդ շրջանում հայերի վրա բացասաբար ազդեց, ապա մշակույթի տեսակետից ունեցավ բարենպաստ նշանակություն: Հայերեն գրերի գյուտի, հայկական ինքնուրույն և թարգմանական գրականության առաջացման մեջ բյուզանդական մշակույթը զգալի դեր է խաղացել: Բազմաթիվ հայ երիտասարդներ իրենց ուսումնառության համար գնում էին Աթենք, Կոստանդնուպոլիս, Անտիոք, Ալեքսանդրիա, Տրապիզոն և հարուստ պաշարով վերադառնում ու նպաստում հայ մշակույթի էլ ավելի զարգացմանը: Պատմագրություն, գրականություն, փիլիսոփայություն, քերականություն, երաժշտություն, աշխարհագրություն, ճարտարապետություն, արվեստ և գիտություն այլ բազմաթիվ ճյուղեր իրենց զարգացումն են ապրում հենց այս ժամանակաշրջանում: Հայ-բյուզանդական դավանաբանական պայքարը ևս մշակույթի հարցում հայերի համար ունեցավ դրական նշանակություն այն իմաստով, որ նպաստեց փիլիսոփայական մտքի և պոլեմիկայի զարգացմանը:

Հայերեն առաջին, նախ և առաջ Աստվածաշնչի, Թարգմանությունները կատարվել են հունարենից և ասորերենից, Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմությունը» և «Քրոնիկոնը», Ալեքսանդր Մակեդոնացու վեպը, Փիլոն Եբրայեցու երկերը, հայրաբանական գրականությունը (Բարսեղ Կեսարացի, Կյուրեղ Ալեքսանդրացի, Գրիգոր Նյուսացի, Գրիգոր Նազիանզացի, Հովհան Բակեբերան) Թարգմանաբար հայտնի են դառնում հայ ընթերցողին արդեն այս շրջանում: Այդ երկերից մի քանիսը պահպանվել են միայն հայերեն Թարգմանությունում:

Հայաստանում առաջանում է այսպես կոչված հունաբան դպրոցը, որի հետևորդները հունարենից Թարգմանում են բազմաթիվ փիլիսոփայական, քերականական, ճարտասանական և այլ երկեր (Պլատոնի, Արիստոտելի, Դիոնիսիոս Թրակացու, Թեոն Ալեքսանդրացու և այլոց երկերը): Հունաբան դպրոցի խոշոր ներկայացուցիչները՝ Դավիթ Անհաղթ, Դավիթ Հարքացի, Հովհան Մայրավանեցի, ստեղծագործում են իրենց նշանավոր փիլիսոփայական ինքնուրույն երկերը: Նրանց գործունեությունն, ի միջի այլոց, խոշոր նշանակություն ունեցավ հայոց լեզվի բառապաշարի հարստացման և գիտական տերմինաբանության գործում:

V—VII դդ. հայկական մատենագրությունը, մասնավորապես պատմագրությունը, բազմիցս անդրադարձել է ոչ միայն հայ-բյուզանդական փոխհարաբերությունների ամենատարբեր բնագավառներին (ռազմա-քաղաքական, տնտեսական, կրոնա-դավանաբանական, մշակութային), այլև զգալի տեղ է հատկացրել Բյուզանդիայի պատմությանը և նրա փոխհարաբերություններին՝ կայսրության հարևան երկրների և ժողովուրդների հետ (Սասանյան Իրան, ավելի ուշ՝ արաբական խալիֆատ և այլն):

Նույն այդ ժամանակաշրջանում ձևավորվում և նշանակալից զարգացման են հասնում հայկական վաղ ֆեոդալական ճարտարապետությունն ու արվեստը, որոնք երևան են բերում բազմաթիվ ընդհանրություններ վաղ քրիստոնեական, այդ թվում և բյուզանդական նյութական մշակույթի հետ:

VII դ. Մերձավոր Արևելքի քաղաքական իրադրությունը արմատական փոփոխություններ է կրում: Ասպարեզ է իջնում արաբական խալիֆատը՝ Բյուզանդական կայսրության նոր հզոր մրցակիցը, որը նվաճում է Հայաստանի մեծ մասը: Հայաստանն ավելի քան երկու հարյուր տարով անցնում է արաբական գերիշխանության ներքո, որի ժամանակ հասկանալի է, հայ-բյուզանդական քաղաքական կապերի մասին խոսք լինել չէր կարող: Հայ-բյուզանդական հարաբերությունները շարունակվեցին այլ ուղղությամբ: Հայաստանում ստեղծված ծանր վիճակը պատճառ դարձավ հայերի դեպի Բյուզանդիա կատարած արտագաղթի է՛լ ավելի լայն ծավալ ստանալուն, արտագաղթ, որն սկսվել էր դեռ Արշակունյաց հարստության վերացումից հետո: Եթե V—VI դդ. որպես կանոն հայ նախարարները, ազնվականությունն ու զինվորականությունն էր Բյուզանդիայում ապաստան որոնում, ապա արաբական տիրապետության ժամանակ հայ աշխատավորությունը ևս զանգվածորեն դիմում է այնտեղ, հաստատվում Փոքր Հայքում և հայացնում այն զուտ հայկական շրջանները, որոնք հռոմեական և բյուզանդական բազմադարյան տիրապետության ժամանակ սկսել էին հունանալ, կորցնելով իրենց ազգային դիմքը:

Այս շրջանում է, որ աշխատավոր խավերի հակաֆեոդալական տրամադրություններն արտահայտվեցին պավլիկյան աղանդավորական շարժման ձև-

վով: Ծագելով Բյուզանդական Հայաստանում, այն ժամանակի ընթացքում հսկայական ծավալ ստացավ, տարածվելով Բյուզանդական կայսրության տարբեր շրջաններում, աշխատավորական նորանոր զանգվածներ ընդգրկելով: Այդ շարժման հիմնական կորիզը բաղկացած էր հայ և հույն աշխատավորներից: Դեռ VIII դ. կեսերին էր, որ Կոստանդին Ե կայսրը Մելիտենից և Թեոդոսուպոլիս-Կարինից հայ պավլիկյանների զանգվածները գաղթեցրեց Թրակիա, որոնք տեղում ոչ միայն տարածեցին պավլիկյան աղանդը, այլ և կան Թրակիայում ամրապնդելու այն հայ տարրը, որ դեռ Մավրիկիոս կայսեր օրոք հաստատվել էր այնտեղ և հսկայական դեր էր խաղում կայսրության սահմանները թշնամուց պաշտպանելու գործում: Սակայն հայերը սոսկ ռազմիկներ չէին, նրանք Թրակիայում քաջ կռվողի դեր չէին խաղում միայն: Նրանք հմուտ առևտրականներ ու արհեստավորներ էին և նպաստեցին ոչ միայն Թրակիայում, այլև նրա մերձակա շրջաններում առևտրի և արհեստների զարգացման գործին: Թեև ժամանակակից աղբյուրներն այդ մասին տեղեկություններ չեն պահպանել, այնուամենայնիվ, այն փաստը, որ բուլղար խան Կրումի Թրակիայում ձեռք բերած ավարի մեջ հիշված են «հայկական գորգերը», թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ հայ արհեստավորների մեջ կային հմուտ գորգագործներ և ջուհեակներ:

Կայսրությունը հայերին գաղթեցնում էր ոչ միայն Թրակիա: Հայտնի է, որ դեռ VI—VII դդ. բազմամարդ հայ գաղութներ էին առաջացել Կիպրոսում և հին Պերգամոնի շրջանում, որտեղից ծագում էր բյուզանդական գահին տիրացած Ֆիլիպիկոս-Վարդանը:

Բյուզանդիայում ապաստանած հայ տարրը կյանքի տարբեր բնագավառներում (հատկապես ռազմական) նոր դիրքեր է նվաճում: Հայերը դառնում են VII դ. առաջացած բյուզանդական ռազմական շրջանների՝ բանակաթեմերի զորավարներ: Բյուզանդական կայսրության՝ կարևորությամբ ու չափերով երկրորդ բանակաթեմը «Արմենիականների» էր՝ կոչվում այդ բանակաթեմում, ինչպես և նրա կից շրջաններում ապրող հայերի պատճառով: Արմենիականների բանակաթեմի ռազմական ուժերը հայերից էին բաղկացած: Մինչև X դ. սկզբները Արմենիականների բանակաթեմի հողերից կազմակերպվեցին խարսիանոն, խաղտիք, Կոլոնիա և Սեբաստիա բանակաթեմերը: Հայերով էր բնակեցված նաև X դ. սկզբին կազմակերպված «Միջագետք» և Լիկանդոս բանակաթեմերը:

VIII դ. Փոքր Ասիայի բանակաթեմերի մեծ մասի զորավարները հայեր էին: Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավարը Լևոն Գ-ի փեսա հայազգի Արտավազդն էր, որ քիչ էր մնացել տիրանար բյուզանդական գահին: Լևոն Գ-ի թոռ Լևոն Դ-ի ժամանակ Տաճատ Անձեացին Բուկելլարների բանակաթեմի զորավարն էր: Այդ նույն ժամանակ Անատոլիկոնի զորավարը Արտավազդ Մամիկոնյանն էր: Կոստանդին Զ-ի օրոք Արմենիականների բանակաթեմի զորավարն էր Վարդանը, մի քիչ հետո՝ նշանավոր Ալեքսիոս-Մուսելեն (Մուշեղ): Հայկական ծագում ունեւր այդ ժամանակներում հանդես եկած Սկլերոսների ընտանիքը, որի անդամներից մեկը՝ Վարդասը դարձավ Թրակեսիոն բանակաթեմի զորավար: Նույն ընտանիքից մի այլ Վարդաս նիկեփոր Ա կայսեր օրոք դարձավ Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար:

IX դ. պատկերն ամենևին չի փոխվում: Հայերն արդեն տիրանում են գահին: 813 թ. հայազգի Լևոնը, Լևոն Ե անվան տակ ութ տարի իր ձեռքում է պա-

հում կայսրության գալիսունը Միքայել Բ-ի որդի Թեոփիլոսը ամուսնացած էր հայազգի Թեոդորայի հետ, որն իր ամուսնու մահից հետո շուրջ տասը տարի կառավարեց պետությունը իր որդու Միքայել Գ-ի մանկահասակ լինելու պատճառով։ Միքայել Գ-ի թագավորության վերջին շրջանում երկրի փաստական իշխանությունը գտնվում էր Թեոդորայի եղբոր՝ Վարդասի ձեռքում, որն ստանալով կեսարի բարձրագույն պատվաստիճանը, պետք էր կայսր հռչակվեր, եթե Միքայել Գ-ը վախճանվեր անզավակ։ Թեոդորայի հորեղբայրը՝ Մանվելը Արմենիականների բանակաթեմի զորավարն էր դեռ Լևոն Ե-ի ժամանակ։ Պակաս դեր չէր խաղում Թեոփորայի մյուս եղբայրը՝ Պետրոնասը, որը 863 թ. կարևոր հաղթանակ տարավ արաբների դեմ, որից հետո վերջիններիս դեմ մղվող երկարատև պատերազմի նախաձեռնությունն անցավ կայսրության ձեռքը։

Հայերը կարևոր դեր են խաղում ոչ միայն քաղաքական ու ռազմական, այլև հոգևոր ու մշակութային ասպարեզում։ Կեսար Վարդասն էր, որ վերաբացեց Մազնավրայի համալսարանը։ Այդ համալսարանի՝ ժամանակակից տերմինով ասած, ռեկտորը հայազգի Լևոն փիլիսոփան էր, որ միաժամանակ աստղաբաշխ էր, մաթեմատիկոս, երկրաչափ և երաժիշտ։ Նրա համբավը տարածվել էր մինչև Բաղդադ՝ խալիֆաների արքունիքը։ Կոստանդուպոլսի պատրիարքական աթոռին էր տիրացել Հովհաննես Քերականը՝ նույնպես հայազգի, Բյուզանդիայում անուն հանած աստղաբաշխ Բագարատի որդին, Արշավիր պատրիկի եղբայրը և Լևոն փիլիսոփայի հորեղբորորդին։ Հովհաննեսը Թեոփիլոս կայսեր ուսուցիչն էր և այդ կայսրն էր, որ իր ուսուցչին նստեցրեց պատրիարքական աթոռին։ Բայց այս ժամանակաշրջանի, ինչպես և բյուզանդական ողջ բազմադարյան մշակույթի լուսապսակը պատրիարք Փոտն էր, բյուզանդական և համաշխարհային մշակույթի այդ ռահվիրան, որը նույնպես հայազգի էր։ Նա թագուհի Թեոդորայի և կեսար Վարդասի փեսա Արշավիրի քրոջ՝ Իրենեի որդին էր։ Հենց Փոտը դարձավ սլավոնական լուսավորիչներ Կիրիլլի և Մեթոդիոսի ուսուցիչը, հենց կեսար Վարդասն էր, որ նրանց ուղարկեց սլավոնների մեջ լուսավորություն տարածելու։

Ահա այսպիսին էր վիճակը Բյուզանդիայում նշված ժամանակաշրջանում։ Ամենուրեք հայեր՝ որոնք օտարացած չէին, չէին մոռացել իրենց մայրենի լեզուն, չէին ուրանում իրենց հայկական ծագումը։ Այս բոլորից հետո պարզ է, որ Վասիլի զահ բարձրանալը պատահական երևույթ չէր։ 867 թ. հայազգի Վասիլը հիմնադրում է «Մակեդոնական» կոչված հարստությունը, որի շուրջ երկդարյա իշխանության ժամանակաշրջանը իրավամբ բյուզանդական կայսրության պատմության ամենափայլուն շրջանն է համարվում։

863 թ. Պոսոնի ճակատամարտում հայազգի զորավար Պետրոնասը արաբների դեմ փայլուն հաղթանակ էր տարել։ Դրանից հետո Հայաստանի հարցը երկդարյա ընդմիջումից հետո կայսրության համար նորից օրակարգի հարց դարձավ։ Սկսվեց հայ-բյուզանդական հարաբերությունների նոր փուլը։ Հայաստանը Բյուզանդիայի արտաքին քաղաքականության ուղղորդության հիմնական առարկա էր խալիֆայությունից հետո։

Հարցն այն է, որ արաբ-բյուզանդական դարավոր մրցակցությունը հասցրել էր այն-բանին, որ Հայաստանի անջատումը կազմալուծվող խալիֆայից և նրա դաշինքը Բյուզանդիայի հետ կարող էին նպաստավոր լինել վերջինիս վճռական գերակշռության համար՝ խալիֆայի հանդեպ։

Օգտվելով արաբա-բյուզանդական 7-ամյա պատերազմից (856—863) Աշոտ Բագրատունին 862 թ. իրեն իշխանաց իշխան էր հռչակել, իսկ 885 թ.՝ նաև թագավոր։ Վասիլ Ա-ը շատ էր շահագրգռված բարեկամական հարաբերություններ հաստատելու Աշոտ Բագրատունու հետ, հասկանալի է, արաբների դեմ դաշնակից ունենալու համար։ Ավանդությունը հաղորդում է, որ Վասիլը նույնիսկ ցանկացել էր թագադրվել Աշոտ Բագրատունու ձեռքով։ Իհարկե, այդ բանին դեմ չէր և հայոց իշխանաց իշխանը։ Նա ևս տվյալ շրջանում ուզում էր ունենալ բյուզանդական օժանդակությունն իր դիրքերն ամրապնդելու համար։ Եռանդուն աշխատանք էին տանում նաև հոգևոր պետերը։ Զաքարիա Ա Ձադեցի կաթողիկոսը և Փոտ պատրիարքը դեռ Վասիլի գահ բարձրանալուց առաջ երկար նամակագրություն ունեին եկեղեցիների միության խնդրի շուրջը։

Վասիլ Ա-ը իրեն Արշակունի հռչակեց, թեև նրա երակներում Արշակունի արյան մեկ կաթիլ անգամ չկար։ Ընդունված է ասել, որ Վասիլն այդ քայլին չէր մեծացնում՝ նպատակ ունենալով իր հասարակ ծագումը սքողել, իր գահ բարձրանալը օրինականացնել։ Դա շատ հնարավոր է, բայց հիմնական դրդապատճառը այդ չէր։ Վասիլի քայլը շատ հեռուները գնացող քաղաքական նպատակներ ունեւ։ Հայաստանում Արշակունիների հարստության գոյության ժամանակ Հայաստանի բոլոր նախարարությունները հանդիսանում էին տիրող հարստության վասալները, այդ թվում և IX դ. վերապրած և կիսանկախ իշխանություններ հաստատած Բագրատունիները, Արծրունիները, Անձեաքիք, Սյունիները և մյուսները։ Իրեն Արշակունի հռչակելով, հասկանալի է, Վասիլը հանդես էր գալիս որպես այդ բոլորի սյուզերենը, ցանկանում de jure իրենից կախման մեջ գցել նրանց։ Մեր այս միտքը հաստատվում է բյուզանդական արքունիքում հորինված մի տեսությամբ, համաձայն որի իբրև թե պարթևների արքա Արշակի առաքինության և ձեռք բերած մեծ փառքի պատճառով, օրենք դարձավ, որ այսուհետև պարթևների, հայերի և մարերի վրա թագավորին բացարձակապես Արշակի տոհմի ներկայացուցիչները կամ նրա շառավիղները նպատակը պարզ է, քանի որ Վասիլն իրեն Արշակի շառավիղն էր համարում, հասկանալի է, որ այդ այսպես կոչված «օրենքի» համաձայն նա պետք էր թագավորեր, նաև հայերի վրա։

Դա, իհարկե, դարավոր ստրկությունից հետո հազիվ ինքնուրույնություն ձեռք բերած հայ իշխանների և ժողովրդի համար փայլուն ապագայի նախբաճանք չէր կարող լինել։ Նրանք ամենևին էլ չէին ուզում մի տիրողի ձեռքից հազիվ ազատված մի ուրիշի ձեռքն ընկնել, թեկուզ և քրիստոնյայի և ամեն միջոցներով աշխատում էին կանխել այդ բանը։

Հայ-բյուզանդական փոխհարաբերություններն ավելի սերտ դարձան Վասիլի հաջորդների, հատկապես Լևոն Զ-ի և Կոստանդին Միրանաթինի օրոք։ Ցանկանալով օգուտ քաղել Ֆուսուֆ ոստիկանի Հայաստանում կատարած ասպատակությունների հետևանքով ստեղծված ծանր վիճակից, Բյուզանդական կայսրությունը պատրիարք Նիկողայոսի միջոցով մի քանի անգամ դիմեց հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցուն և հայոց թագավորին, օգնություն խոստանալով, որի դիմաց սակայն, նկատի ունենալով Հայաստանը կայսրությունից վասալական կախման մեջ գցել։ Բյուզանդական կառավարությունը նույնիսկ Կոստանդնուպոլիս հրավիրեց Սմբատ Ա-ի որդի Աշոտ Բ Երկաթին, որին մեծ պատիվներով ընդունեց Զոե կայսրուհին։

Թեև արտաքինապես այդ հարաբերությունները բարեկամական էին, բայց իրականում մահու և կենաց կռիվ էր գնում, Կայսրությունը բաց չէր թողնում և ոչ մի առիթ իր՝ դարերի համար մշակած ծրագիրը՝ Հայաստանի նվաճումն իրականացնելու համար X դ. առաջին տասնամյակներին Բյուզանդիան արաբներից գրավեց Երրորդ Հայքի մայրաքաղաք Մելիտենեն և նրա շրջակայքը, 949 թ.՝ Կարինը, ապա Ապահունիքն ու Հարբը, Տարոնը, Բասենը, Տալքը, Վասպուրականը, ոչնչացրեց Շիրակի հայկական թագավորությունը և վերջապես Կարսի թագավորությունը, Այսպիսով շուրջ երկու հարյուր տարվա ընթացքում Բյուզանդական կայսրությանը հաջողվեց նվաճել երկար պայքարից հետո անկախություն ձեռք բերած գրեթե ամբողջ Հայաստանը, Կայսրությունը դրանով էլ չբավարարվեց, նա փորձեց տիրանալ Դվինի արաբական ամիրայությունը՝ Անին գրավելու հաջորդ տարին մեծ արշավանք ծավալելով, բայց 1047 թ. ծագած Լեոն Թոռնիկի ապստամբությունը Բյուզանդիայում խանգարեց իրան։

Հայ-բյուզանդական հարաբերությունների այս երկրորդ շրջանում էլ, հակառակ քաղաքական ու դավանաբանական սուր պայքարին, տնտեսական և մշակութային կապերը Բյուզանդիայի և Հայաստանի միջև զարգանում էին բավականին բարենպաստ կերպով։ Արաբ-բյուզանդական մրցակցությունը բացասաբար էր ազդել միջազգային տարանցիկ առևտրի վրա։ IX դ. երկրորդ կեսին իր անկախությունը վերականգնած Հայաստանը ակադ. Հ. Մանանդյանի դիպուկ բնորոշմամբ, դառնում է իդեալական բուֆեր, որտեղ հանդիպում էին արաբական և բյուզանդական եզերներից եկող առևտրական կարավանները։ Մեծ ծաղկում ապրեցին Հայաստանի քաղաքները, որոնք միջազգային առևտրին մասնակցում էին սեփական արտադրանքով, որի բազմաթիվ տեսակները հայտնի էին բյուզանդական քաղաքների շուկաներում։ Միաժամանակ, բյուզանդական ապրանքները վաճառքի էին հանվում Հայաստանի շուկաներում։

Հայերը շարունակում են մեծ հետաքրքրություն տալով դեպի հին հունական դրականությունն ու արվեստը, որոնց հետ ծանոթանում են Բյուզանդիայի միջոցով։ Հայ միջնադարյան մշակույթի գործիչների մեջ պետք է անպայման ընդգծել նշանավոր փիլիսոփա և ռազմական գործիչ, հունական մշակույթի մեծ գիտակ Գրիգոր Մագիստրոսի անունը, որ հակառակ իր ջերմ հայրենասիրության, Հայաստանի անկախությունը Բյուզանդիայի ոտնձգություններից պաշտպանելու իր ճիգերին, ամենևին էլ չէր դադարել հիանալ հին հունական արվեստով, սիրել հունական գրականությունը, գիտությունը, ձեռնարկել հին հույն հեղինակների աշխատություններին թարգմանությանը։ Ինչպես նախորդ, նույնպես և այս շրջանի հայ պատմագրությունը բավականին նյութ է մատակարարում ոչ միայն հայ-բյուզանդական հարաբերություններն ուսումնասիրող մասնագետին, այլև բյուզանդական կայսրության պատմության։ Նույն բանը կարելի է ասել բյուզանդական աղբյուրների մասին՝ Հայաստանի վերաբերյալ։ Հայերը ևս գիտություն և արվեստի բնագավառում իրենց լուծան են մուծում Բյուզանդիայում։ Կարելի է հիշել նշանավոր հայ ճարտարապետ Տրդատին, որը 985 թ. վերակառուցեց Կոստանդնուպոլսի սուրբ Սոֆիայի երկրաշարժից փլված գմբեթը։

Ննդրո առարկա ժամանակաշրջանի հայ-բյուզանդական մշակութային կապերի լավագույն օրինակը նշանավոր «Դիդեհիս Ակրիտաս» էպոսն է։ Հա-

կառակ այդ բանի, որ Բյուզանդական էպոսը ահա մեկ հարյուրամյակ է, ինչ ամեն տեսանկյունից ուսումնասիրվում է, նրա մասին գրված գրքերն ու հոդվածները կարող են մի ամբողջ գրադարան կազմել, այնուամենայնիվ «Դիգենիս Ակրիտասը» դեռ երկար ժամանակ նոր նյութ պիտի մատակարարի և՛ բյուզանդագետներին և՛ հայագետներին:

Խոսել «Դիգենիս Ակրիտասի» մասին և կանգ չառնել հայերի՝ նրա ստեղծման գործում խաղացած դերի վրա, հազիվ թե ճիշտ լինելու Դեռ Ն. Ադոնցը համոզիչ կերպով ցույց տվեց, որ բյուզանդական էպոսը ստեղծվել է հայկական միջավայրում, որ նրա մեջ հանդես եկող պերսոնաժների մեծ մասը հայեր են ծագումով: Հետագա ուսումնասիրությունն էլ ցույց տվեց բյուզանդական էպոսում պահպանված հայկական ժողովրդական երգերի, հայազգի նոր պերսոնաժների, զուտ հայկական մի շարք տեղանունների, առկայությունը: Դեռ ավելին, այժմ կարելի է խոսել նույնիսկ էպոսում հանդես եկող արմենիզմների մասին:

Այս շրջանում հայոց ռազմա-քաղաքական գործունեությունը Բյուզանդիայում ամենեւին էլ չի դադարում: Հանդես են գալիս նորանոր դեմքեր, որոնք բյուզանդական կայսրության պարծանքն են համարվում, թեև իրենց գործունեությամբ միշտ չէ, որ օգուտ են բերել իրենց հայրենիքին՝ Հայաստանին: Կայսրերից պիտի ընդգծել Ռոմանոս Լեկապենոսի, Նիկեփոր Բ Փոկասի, Հովհան Զմշկիկի և Վասիլ Բ-ի անունները, իսկ զորավարներից Մլեհ-Մելիտասին և Հովհաննես Կուրկուասին, որ նոր Բելխարիոս անունն ստացավ ժամանակակիցների կողմից: Պետք է ընդգծել նաև Կոստանդին Միրանաժինին՝ Վասիլ Ա-ի թոռան, որը թեև որպես կայսր աչքի չընկավ, բայց հայտնի է որպես բյուզանդական մշակութի նշանավոր գործիչ: Այս հայերը, որոնք որպես պետական գործիչներ բյուզանդացիներ էին, իրենց ազգային դեմքը չէին կորցրել: Բյուզանդական կյանքում, առաջին հերթին արվեստի բնագավառում, արևելյան ազդեցության ուժեղացումը նկատելի է հատկապես IX—XI դդ., երբ հայկական տարրը երկրի կյանքում խաղում էր ամենազգալի դերը:

Բյուզանդիան, տիրանալով Հայաստանին, առաջին գործը համարեց բնիկ ավագանուն տեղահան անելը: Կալվածքներ, ապա և բարձր պատվաստիճաններ պարգևելով նրան հաջողվեց հայ ազնվականության զգալի մասը գաղթեցնել Արևմուտք, նրանց փոխարեն բյուզանդացի ֆեոդալներ բնակեցնելով Հայաստանում, որոնց ամենանշանավոր ներկայացուցիչներից մեկը Ծվստաթիոս Բոյիլասն էր: Հայաստանը բաժանվեց ռազմա-քաղաքական առանձին շրջանների, որոնք կատապանություններ էին կոչվում կատապանի կամ դուկի գլխավորությամբ: Կայսրությունը Հայաստանում մտցրեց իր կարգն ու կանոնը, հարկադրման իր սիստեմը: Տեղական բնիկ զորքերը, որոնք Հայաստանի նվաճումից անմիջապես հետո դեռ պետք եկան կայսրությանը, նա ի վերջոցրեց, դրա փոխարեն զինվորական հարկ մտցնելով: Շուտով սկսվեցին նաև կրոնական հալածանքները: Հայոց կաթողիկոսությունը Անիից հեռացվեց և տեղափոխվեց կայսրության ավելի մոտիկ շրջան՝ Սեբաստիա: Կայսրությունը շատ լավ էր զիտակցում, որ պետականության վերացման պայմաններում հայերին կենտրոնացնող և համախմբող միակ ուժը հայոց կաթողիկոսությունն էր, և դրանով նրան այդ հնարավորությունից զրկեց:

Նման քաղաքականությունը սակայն ի վերջո ճակատագրական դարձավ հենց իրեն կայսրության համար: Նա վերացրեց այն պատենը, որ փակում էր Լյաբեր 3—8

էր դեպի Բյուզանդիա ձգտող թշնամական հորդանքներ: Երբ XI դ. առաջին տասնամյակներում Հայաստանում երևացին սելջուկ թուրքերը, Բյուզանդիան ի վիճակի չեղավ նրանց առաջն առնել, իսկ Հայաստանն էլ զրկվել էր այդ կարողությունից: «Հռոմէները,— գրում է Մատթեոս Ուռհայեցին,— աստիճանաբար երկրից հեռացրին քաջ զինվորականներին..., նրանք քանդեցին երկրի պարիսպը, որ զինվորներն ու զորավարներն էին կազմում»: Կես դար անց տեղի ունեցավ Մանազկերտի ճակատամարտը, որը Բյուզանդիայի, և ոչ միայն Բյուզանդիայի, համար ճակատագրական նշանակություն ունեցավ: Շուտով ամբողջ Փոքրասիական թերակղզին անցավ թուրքերի ձեռքը: Հայ-բյուզանդական հարաբերությունների մասին այլևս խոսք չի ելնել չի կարող, թեև հայ նշանավոր գործիչներ ժամանակ առ ժամանակ նորից փայլում էին Բյուզանդական կայսրության օրըստօրե մթնոլորտի երկնակամարում:

Թեև սելջուկ թուրքերի Փոքրասիական թերակղզուն տիրանալը հայ-բյուզանդական հարաբերություններին բուն երկրում վերջ դրեց, այնուամենայնիվ այդ հարաբերությունները շարունակվեցին Հայաստանից դուրս, Կիլիկիայում, որտեղ հայության մի ստվար զանգված, բյուզանդական ու թուրքական ճշնշումներից խուսափելով, ապաստան էր գտել և ստեղծել իր անկախ իշխանությունը: Գտնվելով աշխարհագրական տեսակետից շատ բարենպաստ տեղում, Կիլիկիան հայկական պետությունը գնալով բարգավաճեց: Այնտեղ զարգացում ապրեցին արհեստներն ու առևտուրը, մշակույթը: Կիլիկիայի հայկական պետությունը քաղաքական և մշակութային լայն կապեր հաստատեց Մերձավոր Արևելքի և Արևմտյան Նվրդպայի բազմաթիվ երկրների և, ամենից առաջ, Բյուզանդիայի հետ: Հայ-բյուզանդական հարաբերություններն այս շրջանում այնքան սերտ էին, որ XII դ. երկրորդ կեսից նորից սկիզբ առան երկար բանակցությունները երկու եկեղեցիների միություն առթիվ:

XIV դ. վերջում Կիլիկիայի հայկական պետությունը դադարեց գոյություն ունենալուց, դրա հետ մեկտեղ վերջ գտան նաև հայ-բյուզանդական քաղաքական փոխհարաբերությունները, թեև դրանից հետո մինչև Բյուզանդական կայսրության անկումը հայ տարրը շարունակում էր կարևոր դեր խաղալ Բյուզանդիայի կյանքում:

ВИЗАНТИЯ И АРМЕНИЯ

Р. М. БАРТИКЯН

Резюме

В средние века в жизни армянского народа ни одно соседнее государство не сыграло такую важную роль, как Византия. В то же время и в жизни Византии, после греков, ни один народ не имел такого веса, как армяне. Исходя из этого невозможно изучать историю Армении и Византии в отрыве друг от друга.

Византия в жизни армян сыграла двоякую роль, положительную и отрицательную. Отрицательную, если иметь в виду политическую сторону вопроса: стремление Византии уничтожить армянскую государственность, захватить армянские земли, ее политику ассимиляции армян на завоеванных территориях Армении. И положительную, если принять

во внимание взаимоотношения и взаимопроникновения в области науки и культуры. Взаимоотношения и связи между Арменией и Византией не имели нормального развития, что связано с исторической судьбой армянского народа и, в первую очередь, его государственности.

В эпоху арабского владычества эти взаимоотношения почти прекратились. Из-за создавшегося в стране тяжелого положения процесс переселения армян в Византию стал более интенсивным, что опосредствовало повышению роли армян в разных областях жизни империи, особенно в военной и государственной, а также в экономической и культурной.

С середины IX в., после ослабления арабского халифата и усиления Византии на востоке, империя вновь стала интересоваться Арменией и ей удалось постепенно завоевать до середины XI в. почти всю приобретшую независимость Армению, упразднить ее вооруженные силы. Этим самым, однако, Византия ослабила свои восточные позиции и скоро лишилась не только Армении, но и многих сугубо византийских областей.

Армянская государственность была возрождена в конце XI в. в Киликии, и просуществовала до конца третьей четверти XIV в. Между Киликийским армянским государством и Византией были продолжены вековые тесные взаимоотношения. И в самой Византии армяне продолжали играть заметную роль до падения империи в 1453 г.

О ВЛАДЕЛИЦЕ РУКОПИСИ «СОВЕТОВ И РАССКАЗОВ» («СТРАТЕГИКОНА») КЕКАВМЕНА

Р. М. БАРТИҚАН

Доктор исторических наук

В начале 80-х годов прошлого столетия крупнейший русский византиновед В. Г. Васильевский обратил внимание ученых на неизвестное до того времени сочинение византийского полководца XI в. Кекавмена — «Стратегикон»¹. Это сочинение, изданное им совместно с В. Ернштедтом в 1896 г. полностью², скоро вошло в научный оборот, и в силу своей большой ценности, стало предметом пристального изучения византиноведов всего мира. Помимо множества статей, специально посвященных этому памятнику, в последнее десятилетие увидели свет и две ценные монографии³.

«Стратегикон» Кекавмена дошел до нас в единственной рукописи, которая ныне хранится в Рукописном отделе Государственного исторического Музея в Москве⁴. Этот кодекс в последнее время был подробно изучен палеографом и кодикологом Б. Л. Фонкичем, который пришел к очень интересным выводам⁵. Согласно Б. Л. Фонкичу, кодекс № 436 представляет собой соединение двух первоначально самостоятельно созданных и длительное время независимо друг от друга существовавших рукописей, позднее сплетенных в единый сборник⁶. Исходя из особенностей почерка, Б. Л. Фонкич датирует их XIV веком⁷. Далее исследователь останавливается на истории рукописи № 436. Она была куплена на Афоне, в Ивирском монастыре Арсением Сухановым в 1654 г.,

¹ В. Г. Васильевский, *Советы и рассказы византийского боярина XI века*. Журнал Министерства Народного просвещения, ч. 215, 1881, стр. 242—299, ч. 216, 1881, стр. 102—171, 316—357.

² B. Wassiliewsky — V. Jernstedt, *Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris de Officiis reglis libellus*. „Записки Историко-филологического факультета Императорского С.-Петербургского университета“, ч. XXXVIII, С.-По., 1896.

³ P. Lemerle — *Prolégomènes à une édition critique et commentée des „Conseils et Recits“ de Kekaumenos—Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques. Mémoires t. LIV, fasc. I, Bruxelles, 1960*: И только что вышедший монументальный труд: „Советы и рассказы Кекавмена. Сочинение византийского полководца XI века“. Подготовка текста, введение, перевод и комментарий Г. Г. Литаврина. Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы, Москва, 1972.

⁴ В исторической литературе она известна под номером 436 (по КATALOGУ архимандрита Владимира).

⁵ Б. Л. Фонкич, *О рукописи «Стратегикона» Кекавмена*. «Византийский Временник», том 31, 1971, стр. 108—120. Ср. «Советы и рассказы Кекавмена», стр. 11 и сл.

⁶ Б. Л. Фонкич, *О рукописи «Стратегикона» Кекавмена*, стр. 109.

⁷ Там же.

привезена в Москву и передана в Синодальную (Патриаршую) библиотеку⁸. А откуда она попала на Афон? Б. Л. Фонкич пишет: «Упоминание (дважды: лл. 250 об. и 251) в формулах обращения к светским и духовным лицам «овятого самодержца и царя Велико-Коминина» приводит к заключению о том, что *оба сборника появились в пределах Трапезундской империи*. Подтверждением этому служит постоянно показываемая текстами и первого и второго кодексов исключительная близость к оригиналам рукописи *Мопасensis 525*, написанной в 1361 г. прототабулярием и хартофилаксом Трапезундской митрополии Андреем Ливадином»⁹.

В пользу выводов Б. Л. Фонкича говорит и помета на верхнем поле л. 101 рукописи. Эта помета, однако, будучи неточно расшифрована, не использована исследователем. Б. Л. Фонкич пишет: «Помета на верхнем поле л. 101: *μεισθητη κ(υρι)ε και συγχωρισον την δοῦλην τοῦ¹⁰ και ραχατοῦ*, принадлежащая женщине (владелица или читательнице первого кодекса), свидетельствует о том, что еще на трани XV—XVI вв. рукопись не попала на Афон»¹¹. Б. Л. Фонкич не дает перевода этой пометы, но исходя из слова *δοῦλη* — раба, верно считает, что владельцем рукописи была женщиной. Но кто же она, эта владелица?

В введении своей книги Г. Г. Литаврин на этой помете остановился более подробно. Он пишет: «До того как рукопись была привезена на Афон, в мужской монастырь, по всей вероятности, принадлежала какое-то время женщине. На л. 101, на верхнем поле, имеется четко написанная густыми чернилами помета: *μεισθητη κε και συγχωρισον την δοῦλην σοῦ και ραχατοῦ*, которую с небольшими исправлениями мы читаем так: *μ(ν)ησθητι κ(υρι)ε και συγχωρισον την δοῦλην σου και ραχατοῦ* (При этом *ν*, видимо, пропущено в слове *μεισθητη* — *μνησθητι*, а *ραχατοῦ* можно рассматривать как повелительное наклонение отложительного глагола среднего залога *ραχατοῦμαι* — „покоить“, „успокоить“, образованного от существительного *τὸ ραχάτι* — „покой“, „отдых“). Надпись, таким образом, гласит: „Господи, помяни и прости рабу твою и упокой“¹².

Расшифровка и чтение этой пометы (скорее ее последних двух слов — *και ραχατοῦ*) вызывают некоторые сомнения. Во-первых, хотя и в новогреческом есть существительное *τὸ ραχάτι* — «покой», «отдых», которое является заимствованием из турецкого (а в турецкий оно попало из арабского), но оно позднее заимствование, а существование глагола *ραχατοῦμαι* — сомнительно. И, во-вторых, что самое важное,

⁸ Там же, стр. 117. Советы и рассказы, стр. 12.

⁹ Б. Л. Фонкич, О рукописи «Стратегикона» Кекавмена, стр. 118. Подчеркнуто Фонкичем.

¹⁰ Здесь ошибка. Должно быть *σου*. (У Г. Г. Литаврина ошибка исправлена. См. ниже).

¹¹ Б. Л. Фонкич, Ук. соч., стр. 118.

¹² Советы и рассказы, стр. 12.

при подобных пометах должно быть упомянуто имя человека, обращающегося к господу богу. В таких обращениях, как например, *Κύριε βοήθει τῷ τῷ δούλῳ* или *Κύριε μνησθήτι τὸν σὸν δούλον* и т. д. называется имя просящего.

Но женщина-владелица рукописи № 436, обращаясь к господу богу, чтобы тот помянул ее и простил, не забыла назвать своего имени. Только неправильное чтение этой пометы не дало возможности заметить его. Мы данную помету расшифровываем так: *Μνησθήτι Κύριε καὶ συγχώρισον τὴν δούλην σου κερά Χατού(ν)* («Господи помяни и прости рабу твою госпожу Хату(н)»¹³). Форма *κερά* вместо *κυρά* в источниках встречается часто¹³. Что касается имени Хатун, то оно тюркского происхождения и означает «дворянка, знатная женщина, а также Fürstin»¹⁴ (княгиня, государыня). Имя Хатун широко распространено у народов Закавказья¹⁵. В поздневизантийскую эпоху оно имело распространение и в Византии, более конкретно — в Трапезунде, и мы встречаем немало гречанок, носящих это имя-титул. Еще Фаллмерайер писал, что «от турок-сельджуков трапезундский двор заимствовал термин хатун—госпожа *δέσποινα* (*domina, imperatrix*), титул супруги византийского императора»¹⁶. Хатун (Хатούν) называлась дочь Трапезундского императора Иоанна IV Комнина (1429—1458), которая была супругой Узун Хасана. В источниках она названа *δέσποινα Χατούν*. Имя Хатун встречается и в одной трапезундской надписи, изданной Кюмоном, датированной около 1342 г. В надписи упомяната княгиня, носящая имя *Χατούνα*¹⁷.

А теперь вернемся к нашей помете и рукописи № 436. Рукопись, как показал Б. Л. Фонкич, создана в Трапезунде, в XIV веке и принад-

¹³ *κερά* (ῆ). Кв. ἡ κυρία, δέσποινα, ἄλλως κερά. 'Ελευθεροδράκη, 'Εγκυκλοπαίδειον Λεξικὸν τομ. 7, 'Αθήναι, 1929, σελ. 513; Δρανδάκη, Μεγάλη 'Ελληνική 'Εγκυκλοπαίδεια, том. 14, σελ. 228; И более определено: Δ. Δημητράκου, Μέγα Λεξικὸν τῆς 'Ελληνικῆς Γλώσσης, том. 5, 'Αθήναι, 1951, σελ. 3856, где указывается, что форма *κερά* встречается не только в новое время, но и в византийских источниках. У Феодора Продрома (XII в.): καὶ λέγει τὴν γυναῖκα του, κερά καὶ δις τραπέζιν. (I, 213).

¹⁴ См. Gy. Moravcsik. Byzantinoturcica, II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen, Berlin, 1958, S. 343.

¹⁵ У армян, например, встречается с XII в. Р. Ачарян в своем «Словаре армянских личных имен», том II, стр. 444 и сл., Ереван, 1944, упоминает 25 женщин, носивших это имя (между XII и XV вв.) и более 50 женщин носивших производное от Хатун имя (как например: Хатуншах, Хатунага, Хатунпаша, Хатунмелик и т. д.). Имя Хатун у армян встречается и в наше время.

¹⁶ См. «Трапезундская хроника Михаила Панарета», греческий текст с переводом, предисловием и комментариями, издал А. Хаханов, Москва, 1905, стр. 33, прим. 1.

¹⁷ См. F. Cumont, Inscription de l'époque des Comnènes de Trébisonde. Mélanges d'histoire offerts à Henri Pirenne, Paris, 1926, p. 68. Мне недоступно. Цитирую по Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica, t. II, S. 344. Много производных от Хатун имен. Супруга Трапезундского императора Мануила III Комнина (1390—1412 гг.) называлась *Κουλχανχат* (см. там же), т. е. *Κουλχάν* Хаτούн (наверно от персидского *gul*—роза). У армян в XIV в. засвидетельствовано женское имя Гулхатун. См. Р. Ачарян, ук. соч., том I, Ереван, 1942, стр. 504—505.

лежала *женщине*. Называлась она, как мы отметили *хера* Χατῶν. На основании имеющихся в нашем расположении данных, разумеется, трудно точно установить, кто она. Но все же высказать предположение можно. Сличением греческого слова *хера*—*хура* будет *δέσποινα*. Исходя из этого, нельзя ли высказать мнение о том, что *хера* Χατῶν нашей пометы и есть *δέσποινα* Χατῶν, дочь Иоанна IV Комнина?¹⁸ Или же она тождественна с княгиней Хатуи Трапезундской надписи 1342 г. или какой-нибудь другой Хатун, которая, по всей вероятности, является супругой или сестрой трапезундского императора. Слово *хура* намекает на это. Эту проблему могли бы решить и палеографы, которые определили бы точное время пометы на л. 101 рукописи «Советов и рассказов»¹⁹.

ԿԵԿԱՎՄԵՆՈՍԻ «ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐ ԵՎ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ»
(«ՍՏՐԱՏԵԳԻՈՆ») ՁԵՌԱԳՐԻ ՍԵՓԱԿԱՆԱՍԻՐՈՒՀՈՒ ՄԱՍԻՆ

Հ. Մ. ԲԱՐԹԻԱՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

Ա մ փ ո փ ու մ

XI դարի հայազգի նշանավոր ռազմական գործիչ Կեկավմենոսի «Ստրատեգիկոնը» բովանդակող և մեղ հասած միակ ձեռագիրը, ինչպես մասնագիտներն են ցույց տվել, արտագրված է XIV դարում, Տրապիզոնում: Մինչև Աթոնի Իվիրոն վանքի սեփականությունը գտնալը, ձեռագիրը որոշ ժամանակ պահպանելիս է եղել մի կնոջ, այն մասին գիտենք ձեռագրի 101-րդ թերթի վերին լուսանցքում գրված հեռակալ բառերից. «*μ(ν)ήσιν ημετέροις και συγγνωρισον τήν δούλην σου και ραχατῶν, Այդ նախադասությունը Գ. Գ. Լիտավրինը թարգմանել է. «Տեր հիշի՛ր և ների՛ր քո աղախինն և հանգիստ տո՛ւր»։ Նա «և հանգիստ առուր» է թարգմանել նախադասության և՛ *ραχατῶν* բառերը (արաբ. թրք. *հանգիստ* բառից, որ ունի նոր հունարենը՝ *τὸ ραχάτι*, որից հնարավոր է համարել *ραχατῶν*ի *բալի* առաջացումը)։ Մերժելով այդ ընթերցումն ու թարգմանությունը, մենք գտնում ենք, որ պետք է ընթերցել *хера* Χατῶν(ν) և նախադասությունը թարգմանել. «Տեր հիշի՛ր և ների՛ր քո աղախինն տիրուհի խաբունին»։ Թյուրքական ծագում ունեցող *խաթուն* անունը տարածված էր ոչ միայն արևելյան (այդ թվում և հայ) ժողովուրդների մեջ, այլև հույների, հատկապես Տրապիզոնում։ Տրապիզոնի 1342 թվակիր մի արձանագրության մեջ հիշված է *խաթուն* անունով մի իրխանուհի։ *խաթուն* էր կոչվում նաև Տրապիզոնի կայսր Հովհաննես IV Կոմնենոսի (1429—1458 թթ.) դուստրը, որ Ուղուն Հասանի կինն էր։ Հնարավոր է, որ այդ երկու *խաթուն*ներից մեկն էլ եղել է ավելի ձեռագրի սեփականատիրուհին։*

¹⁸ *Δέσποινα* ραχατῶν) называлась и *хура* Μαρία, сестра трапезундского императора Иоанна—Алексея III Комнина (1349—1390). См. «Трапезундская хроника Михаила Панарета», стр. 10—11.

¹⁹ Как мы увидели выше, Б. Л. Фонкич хотя и датировал помету рубежом XV и XVI вв., но одновременно писал. «Датировать этот почерк чрезвычайно трудно: он не принадлежит грамотному и привыкшему писать человеку. Поэтому нашу датировку не следует считать окончательной». Там же, стр. 118, прим. 29.

ЕЩЕ РАЗ О ПРОИСХОЖДЕНИИ ИМЕНИ «ПАВЛИКИАНЕ»

Р. М. БАРТИКЯН

Доктор исторических наук

Исследователи, более или менее основательно занимавшиеся изучением истории одного из самых крупных социальных движений средневековья — павликианства, — коснулись также вопроса о значении их имени. Так как не было сомнений в том, что оно связано с именем Павла, то ученым оставалось одно — определить личность Павла. Этот вопрос был предметом изучения не только в работах, касающихся павликианского движения в целом, ему были посвящены специальные статьи¹. Исследователи придерживаются разных точек зрения, что связано в первую очередь с разноречивыми сведениями первоисточников.

К. Н. Юзбашян в своей недавно опубликованной статье, являющейся подробным сводом источников и литературы по этому вопросу, пишет, что, согласно первоисточникам, имя павликиан происходит:

1) От имени Павла, сына манихейки Каллиники, или

2) от смешения имен двух сынов вышеупомянутой Каллиники — Павла и Иоанна. (Это мнение приводится в первой части труда патриарха Фотия, являющейся пересказом «Истории павликиан» Петра Сицилийского). Согласно этой версии, павликиане раньше назывались Павлоианнами, от чего затем произошло «Павликиане».

3) или, наконец, от имени армянина Павла, отца ересиарха Гегнесия, действовавшего в первой половине VIII в.

К. Н. Юзбашян заключает:

«Сведения источников по поводу происхождения имени «павликиане»... возводятся... либо к Павлу Самосатскому, сыну Каллиники, либо к Павлу и его брату Иоанну, либо, наконец, к Павлу Армянину, отцу Гегнесия и Тимофея². «Павлоианны», разумеется, — продолжает Юзбашян, — своим происхождением обязаны лишь остроумию Фотия или автора, скрывающегося под этим именем, и от этой гипотезы можно сразу же отвлечься»³.

Далее К. Н. Юзбашян приводит мнения исследователей, повторяющих высказывания источников, или же приходящих к иным вы-

¹ M. L. o o s, Deux contributions à l'histoire des Pauliciens. 2. Origine du nom des Pauliciens, Byzantinoslavica, t. 18, 1957. К. Н. Юзбашян, К происхождению имени «Павликиане», Византийские очерки, М., 1971, стр. 213—235.

² Здесь К. Н. Юзбашян не прав. Сыновья Павла Армянина назывались не Гегнесий и Тимофей, а Гегнесий и Феодор. Тимофей — это второе имя того же Гегнесия.

³ К. Н. Юзбашян, указ. соч., стр. 222—223.

водам. Из последних указываются те авторы, которые, учитывая общность между доктринами павликиан и антиохийского епископа III в. Павла Самосатского, связывают имя «павликиане» с именем этого Павла. Как справедливо отмечает К. Н. Юзбашян, «теория о происхождении павликиан от павлианистов остается недоказанной, соответственно нет оснований считать, что наименование «павликиане» связано с именем антиохийского епископа III в. Павла Самосатского. Это не подтверждается ни косвенными данными о происхождении ереси павликиан, ни прямыми данными о происхождении их имени»⁴.

Другие исследователи, исходя из того, что еретики глубоко почитали апостола Павла, считали павликиан носителями имени апостола Павла. По этому поводу К. Н. Юзбашян пишет: «Высказывалось мнение, что еретиков называли павликианами по имени апостола Павла. Действительно,— продолжает он,— еретики всемерно почитают Павла, их руководители принимают имена учеников апостола, а павликианские общины зовутся так же, как и церкви, основанные Павлом... Павликианские мотивы проявляются в павликианстве со всей очевидностью»⁵.

Поскольку К. Н. Юзбашян не нашел в источниках прямого указания на взаимосвязь «Павликиан» с именем апостола Павла⁶, он приводит это мнение как гипотезу и не включает в свой свод «позитивных сведений первоисточников». Но правильно ли считать непрямым указанием то, что основоположник павликианского движения Константин принял имя Сильвана, ученика апостола Павла, что основанную им общину назвал Македонией (по имени основанной апостолом Павлом христианской церкви) и говорил своим ученикам, что он сам «является Сильваном, упомянутым в посланиях апостола (Павла), которого Павел, как верного ученика, отправил в Македонию»?

Солидаризируясь с высказываниями ряда источников о связи наименования павликиан и имени Павла, сына легендарной Каллиники, и считая, что этот Павел и был основоположником движения, давшим ему свое имя, К. Н. Юзбашян вынужден был доказать историчность Павла, определить его место и во времени, и в пространстве, не имея, однако, для этого достаточно оснований. Он не обратил внимания на стремление православных авторов доказать, что павликианство — продолжение, возрождение, как пишет патриарх Фотий, вторичное произрастание ереси.

⁴ Там же, стр. 226.

⁵ Там же, стр. 220.

⁶ Его не нашли и другие исследователи, в том числе и греческий ученый И. Анастасу, который в своей недавно изданной монографии, специально посвященной павликианской ереси, уверенно пишет: «Εἰς τὰς πηγὰς τοῦθενά δὲν ἀναφέρεται, ὅτι οἱ Πιστοὶ οἱ Παυλικιανοὶ ἐχρησιμοποιοῦν τὸ ὄνομα τοῦτο» («В источниках нигде не сказано, что сами павликиане упоминали это имя (т. е. „Павликиане“—Р. Б.)». См. Γ. ο. α. ν. Ε. Ἀναστασίου, Οἱ Παυλικιανοί. Ἡ ἱστορία καὶ ἡ διδασκαλία τῶν ἀπὸ τῆς ἐμφανισθεὶς μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων, Ἀθήναι, 1959 σελ. 216.

⁷ См. Р. М. Бартиян, Источники для изучения истории павликианского движения, Ереван, 1961, стр. 136.

манихеев. Они поступали так, ибо манихейство давно потерпело поражение, усилиями церкви и государства было дискредитировано в глазах верующих, «манихей» стало бранной кличкой, к которой прибегали даже в константинопольском ипподроме в VI в. Против манихеев имелась огромная литература. Ее можно было использовать и против павликиан, распространить против них законы и постановления, в свое время принятые против манихеев. К. Н. Юзбашян не обратил внимания на то, что легенда о Каллиники и ее сыновьях — недостающее церковникам звено между манихейской и павликианской ересями.

Несмотря на все сказанное, К. Н. Юзбашян считает, что «Павел (сын манихейки Каллиники—Р. Б.) стал эпонимом павликиан»⁸, что он является родоначальником секты⁹. Эта реальная по его мнению личность существовала вероятнее всего раньше середины VI в. К. Н. Юзбашян не отвечает на справедливо возникающий вопрос: на основании каких фактов он датирует появление Павла в данное время? На основании ли того, что в «Клятве единения страны нашей Армянской», принятой на Двинском церковном соборе в 554 или 555 г., упоминаются еретики, имя которых похоже на имя павликиан? Если даже допустим, что в середине VI в. упоминаются павликиане, разве это дает основание датировать появление Павла, сына Каллиники и начало павликианского движения? Ведь К. Н. Юзбашян пишет: «Зарождение павликианства (следовательно и появление Павла сына Каллиники—Р. Б.) следует отнести ко времени до появления «Клятвы»¹⁰. Что понимает К. Н. Юзбашян под временем «до появления «Клятвы»? Под «до появления» можно подразумевать и один день и несколько столетий.

Мы не имеем оснований считать Каллинику и ее сыновей Павла и Иоанна реальными личностями, тем более датировать время их деятельности. Вот что сообщает Петр Сицилийский о них: «Некоторые из его (т. е. Мани, казненного в 276/277 г.—Р. Б.) учеников дошли до Самосата в Армении и, посеяв там плевелы коварства, обманули многих из тамошних армян. *Спустя некоторое время*, корень злейшего посева, разрастаясь, принес многим смертоносные плоды, на всем протяжении вплоть до Фанарии. Ибо некая женщина из Самосата по имени Каллиника, которая имела двух сынов Павла и Иоанна, воспитав и обучив гнуснейшей ереси, послала их из Самосата проповедовать заблуждение»¹¹.

Итак, имеем ли мы право такую неопределенную датировку, как «*спустя некоторое время*» (μετὰ ὁὖν χρόνου χρόνος) после казни Мани в 276/277 г. считать более чем за три столетия и назвать родоначальником павликиан человека, жившего предположительно за 300—400 лет

⁸ Там же, стр. 235.

⁹ Там же, стр. 229.

¹⁰ Там же, стр. 230.

¹¹ См. Р. М. Бартикян, Источники для изучения истории павликианского движения, стр. 133.

до возникновения движения павликиан? Мы не думаем, что К. Н. Юзбашян датирует появление секты павликиан концом III, или же началом IV в.

Более чем десять лет назад мы писали: «Легенда о Каллиники и ее сынах ничего общего с павликианами не имеет. Эта легенда, по всей вероятности, была создана позднее православным клиром. В лице Павла Самосатского, сына манихейки Каллиники, не трудно видеть известного антиохийского ересиарха III века Павла Самосатского. Мы не сомневаемся в том, что созданию этой легенды способствовало, во-первых, наименование еретиков (связано с именем Павла), и, во-вторых, то обстоятельство, что действительно первый ересиарх павликиан Константин-Сильван выступил в городе Самосате (т. е. Арсамосате), который был колыбелью павликианской ереси. Созданию же образа *манихейки* Каллиники, матери «основателя» секты *павликиан* Павла способствовало стремление официальной церкви показать павликианство как возрождение или «вторичное произрастание» манихейской ереси»¹².

Это предположение мы и теперь считаем обоснованным.

К. Н. Юзбашян в этой связи выступает также с уверением, будто «павликианами сектантов звали их прогивники, это имя не было самоназванием»¹³, что «еретики... решительно отвергали имя «павликианин», усвоенное их противниками»¹⁴, что «интересующее нас наименование было присвоено еретикам их противниками, сами же они решительно отвергали это имя»¹⁵.

«Решительное отвержение» К. Н. Юзбашян видит в том, что еретики считали себя истинными христианами (*καλοῦσι δε ἑαυτοὺς χριστιανούς*), следовательно их самоназвание — «христиане»¹⁶.

Несомненно прав К. Н. Юзбашян, когда пишет: «Гораздо естественнее предположить, что в присвоенном наименовании (т. е. «христиане» — Р. Б.) сказалось убеждение в том, что именно они, объявленные еретиками, суть носители и хранители истинного христианства, в то время как их противники, ромен, изменили его принципам»¹⁷.

¹² Там же, стр. 103, прим. 1.

¹³ К. Н. Юзбашян, *указ. соч.*, стр. 213.

¹⁴ Там же, стр. 214.

¹⁵ Там же, стр. 220. См. и сл. примечание.

¹⁶ Там же, стр. 214. К. Н. Юзбашян повторяет мнение И. Анастасиу, который в 1959 г. писал: «Οἱ ἰδιοὶ ὀνομαζόντες ἑαυτοὺς „χριστιανούς“ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς ὀρθόδοξους, τοὺς ὁποῖους ὀνομαζόν „Ρωμαιοὺς“. Οἱ Παυλικιανοὶ λοιπὸν εἶχον ὄνομα οἱ ἰδιοὶ καὶ δὲν εἶχον ἀνάγκην νὰ εὐρύνουν τὸν. Τοῦ νέου ὀνόματι ἀπεδόθη εἰς αὐτοὺς ὑπ' ἄλλων» («[Еретики] сами себя называли «христианами», а православных, напротив, [они] именовали «ромеями». Следовательно, павликиане имели свое наименование, у них не было необходимости искать новое. Новое имя (т. е. «Павликиане» — Р. Б.) дано им другими». *Указ. соч.*, стр. 216. Конкретизируя свою мысль, И. Анастасиу находит, что их стали именовать «павликианами» некоторое время спустя после возникновения движения, во времена Павла, отца ересиарха Гегнесия-Тимофея, и оно связано с именем этого Павла. А еретики продолжали называть себя «христианами». Там же, стр. 218.

¹⁷ К. Н. Юзбашян, *указ. соч.*, стр. 214.

Итак, выводы К. Н. Юзбашяна сводятся к следующему:

1) «Павликиане» не самоназвание еретиков, а имя, данное им противниками.

2) Имя «павликианин» не имеет никакого отношения к имени апостола Павла или перечисленных Павлов. Оно происходит от имени Павла, сына Каллиники.

К сожалению, выводы К. Н. Юзбашяна противоречат данным первоисточника, в достоверности которого мы не имеем права сомневаться. К. Н. Юзбашян начинает свою статью следующими словами: «В научной литературе, посвященной павликианству, происхождение имени еретиков толкуется весьма разноречиво, в то время как в *первоисточниках со-держится вполне определенный ответ на этот вопрос*»¹⁸. Все дело в том, что К. Н. Юзбашян привел все данные этих первоисточников, за исключением самого важного и достоверного, который и дает этот определенный ответ. Речь идет о Λόγος патриарха Фотия против павликиан¹⁹. Если его Narratio de Manichaeis recens repullulantibus является простым пересказом «Истории павликиан» Петра Сицилийского, то Λόγος Фотия — оригинальное и очень ценное произведение, особенно для изучения идеологии еретиков. Именно здесь ученый патриарх выявляет свои глубокие знания в вопросах павликианской доктрины, дает ответ на давно возникший у исследователей и ставший у них спорным вопрос о происхождении имени павликиан. В этих Λόγος одно обстоятельство бросается в глаза: патриарх старается опровергнуть доктрину павликиан в первую очередь высказываниями глубоко почитаемого еретиками апостола Павла. Он часто подчеркивает, что хотя и еретики считают своим патроном апостола Павла, придерживаются положений, выраженных в его посланиях, все же их доктрина противоречит словам апостола. В этих Λόγος патриарх между прочим пишет: «πῶς οὐκ ἀισχυνοῦνται τῆς ἀποστασίας τὸ συντάγμα, καίτοι ψευδὲς μὲν, διδάσκαλον δὲ ὅμιλος τὸν ταῦτα κηρύσσοντα (Παῦλον) ὑποκρινόμενοι καλεῖν»²⁰. («Как не стыдится армия отступников (т. е. Павликиан — Р. Б.) обманным образом и с притворством считать проповедующего это [Павла] учителем»).

А далее еще яснее и определеннее: «Παῦλον δὲ μαρτυροῦντα, ὃν ψευδοπῶντοί γε παραγράφουσι»²¹. («Об этом свидетельствует [апостол] Павел, носителями имени которого [павликиане] обманным образом себя считают»).

Если один из самых ярых противников павликиан, современник их движения патриарх Фотий пишет, что павликиане своим учителем считают апостола Павла (пусть, как кажется патриарху, без оснований) и

¹⁸ Там же, стр. 213.

¹⁹ Кстати, этот источник ускользнул от внимания и других исследователей, каснувшихся проблемы о происхождении имени «Павликиане».

²⁰ Photii Patriarchae Constantinopolitani Sermo III Contra Manichaeos, Migne, Patrologia graeca, t. 102, col. 144.

²¹ Idem, Sermo II Contra Manichaeos, Migne, Patr. gr., t. 102, col. 109.

носителями его имени — *ᾠδοῦνται*. (чего другие ортодоксально настроенные писатели в своем стремлении и усердии скрыть от верующих имеющуюся между павликианами и апостолом Павлом идепную связь, избегают показать), то эти слова Фотия имеют все основания быть правильными²².

Подведем итоги:

- 1) «Павликиане» — это самоназвание еретиков.
- 2) Происходит оно от имени апостола Павла, патрона павликиан.

ԴԱՐՁՅԱԼ «ՊԱՎԼԻԿՅԱՆ» ԱՆՎԱՆ ԾԱԿՄԱՆ ՇՈՒՐՋԸ

Հ. Կ. ՌԱՐԹԻԿՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

Ա. մ փ ո փ ու մ

Պավլիկյան շարժման պատմության մասին համարձակ դրադիան մասնագետները անդրադարձել են նաև շարժման անվանմանը: Արտահայտվել են բաղմամբիվ իրարամերժ կարծիքներ, որոնք հավասարում են այդ հարցի վերաբերյալ աղբյուրներում եղած տեղեկությունների բազմազանությունը:

Վերջերս Կ. Ն. Յուդրաշյանը հանդես եկավ մի հոգվածով՝ նվիրված «Պավլիկյան» անվան ծագման հարցին, որտեղ պավլիկյան շարժման հիմնադիր է համարվում առասպելական Կալլինիկեի որդի Պողոսը: Ի տարբերություն բազում ուսումնասիրողների, նա Պողոսին դիտում է որպես պատմական անձնավորություն և ենթադրում, որ ապրել է VI դ. կեսերից առաջ: Հետ Կ. Յուդրաշյանի՝ պավլիկյան շարժումն իր անվանումն ստացել է այդ Պողոսից, ընդ որում՝ նա գտնում է, որ այդ անունը աղանդավորների ինքնանվանումը չէ, այլ նրանց այդպես են կոչել հակառակորդները:

Քննությունը ցույց է տալիս, որ Կալլինիկեի որդի Պողոսին պատմական անձնավորություն համարելու, առավել ևս նրա ապրած ժամանակը որոշելու պատմական ոչ մի տվյալ չկա: Խնդրո առարկա հարցի ուսումնասիրության համար Փոա պատրիարքի մինչև օրս չօգտագործված ուղղակի տեղեկությունից հայտնի է դառնում, որ «Պավլիկյան» անունը աղանդավորների ինքնանվանումն է՝ կապված Պողոս առաքյալի, աղանդավորների պատրոնի անվան հետ:

²² То, что в первой части Narratio имя «павликиане» выводится от имени сынов Каллиники Павла и Иоанна («Павлоиоаниы») не меняет суть дела, поскольку эта часть Narratio — не труд патриарха Фотия, а пересказ «Истории павликиан» Петра Сицилийского, сделанный Фотием.

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐ ՀԱՆԳԵՍՈՒՄ

Հունաստանի Սալոնիկ քաղաքի Արխատոս-
յի անվան Համալսարանի փիլիսոփայության
ֆակուլտետի բուլղանդական հետազոտություննե-
րի կենտրոնը (Κέντρον Βουλγαρικών Έρευνών της
Φιλοσοφικής Σχολής του 'Αριστοτελείου Πανε-
πιστημίου Θεσσαλονίκης) 1969 թ. սկսած՝ հրա-
տարակաժ է «ՅՆՇՆՎՆՆԻՆՉ» (սխալագրանդականք՝)
տարեգիրքը։ Այն տպագրում է հունի և օտար,
այդ թվում և սովետական բուլղանդագետների՝
բուլղանդագիտության ամենատարբեր հարցերին
նվիրված ուսումնասիրությունները։ 1969—1972
թթ. լույս է տեսել չորս դիրք։ Հանդեսն ունի
հոդվածների, գրախոսությունների և դիտական
լրատու բաժիններ։

Միջնադարում Հայաստանի որոշ շրջաններ
բուլղանդական կայսրության մասն են կազմել,
Հայերը դարձր շարունակ ամենատարբեր ու
սերտ կապեր են պահպանել Բուլղանդական
կայսրության հետ։ Պետական, սաղմնական ու
դիտության բաղմամբիվ Հայաղգի դործիներ որո-
շակի դեր են խաղացել Բուլղանդիայի քաղա-
քական, սաղմնական ու մշակութային կյանքում։
Պարզ է, որ բուլղանդագիտությունը անմիջա-
կանորեն ասնվում է Հայաղգիտությանը, հետե-
վարար տվյալ հանդեսում լույս տեսած հոդ-
վածների մի մասի բովանդակությունը որոշ չա-
փով կապվում է Հայոց միջնադարյան պատ-
մության հետ, լույս սփռում նրա վրա։

Հանդեսի հիշյալ չորս գրքերում որն է գոտ
Հայաղգիտական հոդված չի հրատարակվել, լայց
կան նյութեր, որոնք այս կամ այն չափով հե-
տաքերական են նաև Հայաղգիտության համար,
որոնք և կանդրադառնանք սույն հաղորդմամբ։

«ՅՆՇՆՎՆՆԻՆՉ»-ի առաջին հատորում տպված
աշխատություններն ունեն լեզվաբանական (է.
Կրիարաս, «Ստուղարանականք և իմաստարա-
նականք», Գ. Ցարաս, «Էկոն Ե-րդ իմաստասերի
«Տակտիկայում» հիշված «շքաշուք» (հուշ-
նացրեք) բառի իմաստի մասին»), բանասի-
րական (Կ. Միցակիս, «ՏՄ դ. մի ժողովրդա-
կան «Ակաթիստոս հիմն»), տնտեսագիտական
(Ս. Տրոյանոս, «Καπορολογία»), աղբյուրագի-

տական (Բ. Հենդրիքս, «Բաղդուին Ֆլանդրացու
հրովարտականքը որպես Բուլղանդիայի պատ-
մության աղբյուր»), իրավագիտական (Վ. Զոր-
յանո, «Բուլղանդական «ներկրագործական
դերնքի» («Νέος Γεωργικός») ոեցնպցիան
Մեծդանուրյան իշխանություններում»), պատ-
մական (Ի. Պապադրիանոս, «Պրոտոստրատո-
րիստ կանտակուդինի», Պ. Նրատուրել, «Վա-
լախները, կումաններն ու բուլղանդացիները
Նանուիլ Կոմենեսի Ուղղվորության ժամա-
նակ»),

Հայաղգիտության համար ուշագրավ է
է. Ցուլակիսի հետեյալ հոդվածը. «Միքայել
Ատաալիատեսը որպես պատերաղմական դոր-
ծողութվունների և տակաիկայի քննադատ»
(«Ο Μιχαήλ Ἀταλιώτης ως γεωγραφικός τῶν ἐπι-
γεωγραφικών καὶ τῆς πολιτικῆς τῆς Περσίας») (էջ
187—204)։ Խոսքը XI դ. հայտնի հեղինակի
մասին է, որ իր պատմական երկում խոսում է
ոչ միայն ականատես ու ականալուր դեպքերի
մասին, այլև, ինչպես ինքն է գրում նիկեիոր
Բոտանիատեսին ուղղված ճառում, հետազոտում
է դրանց պատճառներն ու առիթները։ Նա ոչ
միայն չի խուսափում արտահայտելու իր կար-
ծիքը, տալու իր բացատրությունը, այլև քննա-
դատական խոսք է ասում։ Ինչպես հայտնի է,
Միքայել Ատաալիատեսը որպես գինվորական
դասավոր («κατά τοῦ τῶν στρατιωτικῶν») մաս-
նակցել է բաղմամբիվ արշավանքների, և այդ
հանգամանքը նրան հնարավորություն է տվել
մոտիկից ծանոթանալու բուլղանդական ղեկված
ուժերին, աղմի դաշտում ճանաչելու կայսրերի,
քաղաքական ու ուղղական գործիչներին։ Նա իր
երկում հաճախ խոսում է պատերաղմական
ծրագրերի, պատերաղմ մղելու ձևի մասին,
քննադատում բուլղանդական կայսրերի ու դո-
րավարների ընդունած վճիռները։ Նա չի տա-
տանվում մտածածը հայտնել պատերաղմական
ժողովներում, իմք այն հակառակ է նույնիսկ
կայսր կարծիքին։ Ատաալիատեսը, ի միջի ալ-
լոց, իր կարծիքն է հայտնում Ռոմանոս IV
Դիոգենեսի թուրքերի դեմ կատարած առաջին

արշավանքի առթիվ և ցույց է տալիս, որ հայ-ազգի ապստամբ Լևոն Թոռնիկը շօտազործեց Կոստանդնուպոլսում տիրող խառնաշփոթը 4. Պոլսի պարիսպների տակ հաղթանակ տանելուց հետո փոխանակ առաջնախու և զբաղվելու մայրաքաղաքը. նա նախընտրեց վերջին պահին հեռանալ՝ մյուս օրը զալու մտադրությամբ, երբ արդեն վիճակը փոխվել էր ոչ իր օգտին:

Անին սելջուկների ձեռքն ընկնելու կապակցությամբ Յուդախը կանգ է առնում Ատտալիատեսի ընդարձակ քննադատության վրա: Ատտալիատեսը դրում է, որ Անին «Մեզ (իմա՝ բյուզանդացիներին—Ղ. Բ.) համար մեծագույն պատվար էր, այնտեղից իբրեիս ներխուժելու նպատակ ունեցող բարբարոսների համար՝ մեծագույն խոշընդոտ»: Պատմիչը նախքան քաղաքի պաշարման ու առման նկարագրություններին անցնելը խոսում է Կոստանդին X Գուկասի ռազմական քաղաքականության մասին, քննադատում այդ կայսեր՝ տնտեսման նկատառումներով արևելքի զորքերը անուշադրության մատնելու, Բագարատ Վիկացուն Անիի դուքս նշանակելու համար, մի մարդու, որը խոստացել էր առանց ակնկալության պահպանել քաղաքը, որով նա, փաստորեն, զորքերը դատապարտեց լուծարքի: Քաղաքի առման գործում Ատտալիատեսը մեղադրում է Բագարատին, անվանելով նրան «անվարձ գորավար» (αποδοτικὸς ἄνθρωπος):

Ատտալիատեսը իր խոսքն է ասում նաև Մանազկերտի ճակատամարտի մասին: Նա ցույց է տալիս, որ Ռոմանոս Գիոգեններ նախքան Մանազկերտը պաշարելը իր զորքի մեծ մասը տվել էր մագիստրոս Հովսեփ Տարխանիտոսին՝ օգնության հասնելու նպատակով գտնվող բյուզանդական զորքերին: Այդպիսով՝ կայսրը Մանազկերտի ճակատամարտում իր ձեռքի տակ չունի Տարխանիտոսի հետ ուղարկված զորքը, մի բան, որ քննադատության առիթ էր ավել բազմաթիվ ժամանակակիցների: Ատտալիատեսը, սակայն, գտնում է, որ զորքի բաժանումը անիմաստ չէր, այլ ինչ-որ ռազմավարական միջոցառում էր, բայց, ըստ նրա, «ճակատագիրը կամ աստվածային անճառելի բարկությունը ղեկավարին հակառակ ընթացք տվեց»:

Երկրորդ հատորում հոդվածներով հանդես են եկել Ժ. Գիլլը («Անդրոնիկոս II կայսրը և սյաուրիարք Աթանասիոս I-ը»), Դ. Կոստանդնուպոլսը («Տրուլլի եկեղեցական ժողովի 62-րդ կանոնը և սյավոնական հարցը»), Ի. Կարայաննուպոլսը («Բյուզանդացիների քաղաքական տեսությունը»), Է. Յուլախը («Միքայել Ատտալիատեսի պատմական երկը և նրա ստեղծման ժամանակը»), Թ. Վլախուր («Կալոյանն սասպատակում է Թրակիան ու Մակեդոնիան»),

Վ. Բեշլիբե («Գիտությունները Մուրբ Գիմիտրիոսի հրաշքների» վերաբերյալ»), Կ. Միցակիսը («Եվփայտիտայի մետրոպոլիտ Սիմեոնը և բյուզանդական ձգնավորական իդեալները XI դ.»), Գ. Վալսսը («Հետազոտություններ Միքայել Պսելլոսի անտիպ գրությունների մասին»):

Երկրորդ համարում է տպված նաև կիպրացի բյուզանդագետ Կ. Կիրրիսի հոդվածը. «Էնքատոլոգիական հետախուզումներ Կիպրոսի Ամոխոսոսում Արկադիոս I արքայիսկոպոսի օրոք (VII դ. առաջին կես)» (Επιστολογική και αρχαιολογική μελέτη του Κωνσταντίνου Ἀρκαδίου Α' (Α' αιώνα π.χ. X. αιώνα, էջ 63...105): Հայագիտության համար հետաքրքիր են հոդվածի այն էջերը, որտեղում խոսվում է հիշյալ Արկադիոսին միակամության կողմը քաշելու ուղղությամբ 625 թ. առաջ Հերակլիոս կայսեր թափած քանքրի մասին, Հերակլիոսի և Արկադիոսի կապերի մասին Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքին գրած նամակում վկայում է Ֆասիսի եպիսկոպոս Կյուրոսը, որտեղ խոսվում է իր՝ Կյուրոսի Հերակլիոսի հետ լազիկայում ունեցած հանդիպման մասին, ուր և ինքը ծանոթացել է կայսեր կարգադրությանը՝ ուղղված Արկադիոսին: Անգլիացի բյուզանդագետ Բուր-ն կարծիք էր հայտնել, որ Հերակլիոսը նպատակ ուներ հաշտեցնել բյուզանդական երկարակույությունը միաբնակության հետ, որ զլխավորապես տարածված էր Հայաստանում: Մավրիկիոս կայսեր կողմից 578 թ. Կիպրոս վերաբնակված հայերի օգնությամբ Այսոսի եպիսկոպոսը, թեև հետագայում մերժվեց կիպրացի հետապոստոլ Թ. Պապադոպոլոսի կողմից, այդուհանդերձ՝ Կ. Կիրրիսի համոզմամբ՝ այդ մտքից միանգամայն հրաժարվել չի կարելի: Այդ բանը հաստատելու համար Կիրրիսը բերում է մի շարք կոմպենսներ. ա) Հերակլիոսը (թվով 625) հայկական ծագում ուներ, բ) 578 թ. Կիպրոս զաղթեցված 3350 հայերը, ըստ երևույթին, շատ արագ բազմացան և, ինչպես երևում է այդ գաղութի հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Օմեկցու հետ ունեցած հետագա կապերից, կազմակերպվեցին նաև եկեղեցականապես, դ) Կիպրոսում պիտի լինեին նաև ոչ հայ միաբնակներ՝ Հուստինիանոսի և Թեոդորայի օրերից (Թեոդորան Փոքր Ասիայի, Հոգոսի և Կիպրոսի վերադարձը էր նշանակել Եղևսիայի միաբնակ եպիսկոպոս Հակոբ Բուրդանային), դ) Հայաստանի Թեոդոսոպոլիս (Կարին) քաղաքում Հերակլիոսը 622 թ. մի այլ կիպրացու՝ (Կիրրիսի ենթադրությամբ)՝ կիպրացի հայի) Պողոսի հետ, թեև ապարդյուն, խոսակցություն էր ունեցել Քրիստոսի մեկ ներգործության շուրջը, ե) Կիպրոսը իր

փորձություն, այնտեղ խաչածկվող ու փոխադարձ աղեկցություն ունեցող կրոնական ու զաղափարական բազմապիսի հոսանքների, ցեղաին խայտադրանքներով լրացի հոնական մեծամասնությունից, այստեղ կար ե յայկական փոքրամասնություն, յատկապես զորքում) պատճառով մի տեսակ փորձադաշտի դեր էր խաղում:

Նույն հատորում լույս է տեսել նաև Բենիտմին Հենդերիսի ռղվածը հետևյալ խոբաղում. «Հետադոտություններ Զորքող խաչական արշավանքին և Կոստանդնուպոլսի (ատինական կայսրության զոյության առաջին տարիներին վերաբերող դիվանագիտական չըդապանված փաստաթղթերի մասին» (Recherches sur les documents diplomatiques non conservés, concernant la Quatrieme Croisade et l'Empire Latin de Constantinople pendant les premieres années de son existence» (1200—1206): Հեղինակը հրատարակել է 57 փաստաթղթեր, որանք բաժանելով երեք խմբի. ա) փաստաթղթեր (թվով 30), որոնց բնադրեր կորել են, բայց որոնց գոյությունն սոնցյալում անվիճելի է, բ) փաստաթղթեր (թվով 12), որոնց գոյությունն անցյալում հնարավոր է կամ յավանական, գ) փաստաթղթեր (թվով 15), որոնց գոյությունն անցյալում անհնարին է, բայց, հակառակ դրան, վկայված են վարրադրական աղբյուրներում:

Հիշյալ 57 հրապարակումների մեջ հայագիտության հետ անմիջական առնչություն ունի առաջին խմբի 16-րդ փաստաթուղթը, որ Հոոմի պապ Իննոկենտիոս III-ի նվիրակներ, կարդինալներ Սոֆֆրեդուսի և Պետրոսի՝ հիշյալ պապին հղած զեկուցադրին է հայոց Լեոն Բ թագավորին և Անտիոքի արքայադն Բոհնմունդի վճարին իրենց ունեցած միջնորդության մասին: Հրատարակիչ ենթադրությամբ՝ այն գրված է Ակրայում, 1204 թ. մայիսի 16-ի և նույն տարվա օգոստոս ա մսի միջև: Մինչ այդ՝ տվյալ փաստաթուղթը հրատարակել էր R. Röhrich-ը իր «Regesta Regii Hierosolymitani» գրքում (Innsbruck, 1893, I, p. 211—212. № 794): Փաստաթուղթը գրված է լատիներեն: Դրա մասին հիշատակում է և Ղ. Ալիշանը «Միսուհան»-ում (էջ 493—494):

Ֆրանսիացի բյուզանդագետ Ռ. Գիյանը հանդես է եկել Բյուզանդական կայսրության վարչական ապարատի պտոմությանը նվիրված իր հերթական ուսումնասիրությամբ, որ նվիրված է «Կուրապաղատին» («Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin, Le Curopalate»):

«Կուրապաղատին» նվիրված հոդվածում Ռ. Գիյանը ցույց է տալիս, որ հիշյալ պաշտո-

նը ծագում է նախկին cura palatii-ից, որ վաղ շրջանում (IV դ.) պալատական պաշտոն էր՝ անմիջանորոն կապված կայսերական պալատի հետ: Այս կուրապաղատը մեծ պալատի նվիրապետության մեջ ամենից բարձրն էր. նա կայսերական գվարդիայի հրամանատարն էր: Բայց V դ. ընթացքում հանդես է դալիս նույն անվամբ մի նոր պաշտոն, որ երկրորդական տեղ էր գրավում պաշտոնեության մեջ և նախատեսված էր կայսերական պալատում տարբեր սպասավորության համար: Այդպիսով՝ cura palatii-ի և կուրապաղատի միջև արդեն ոչ մի ընդհանուր բան չկար: VI դ. կուրապաղատը արքունիքի ամենաբարձր աստիճանավորներից էր: Նա կայսրից, կեսարից ու նորբիստիսից հետո չորրորդ մարդն էր: Հատկապես Հուստինիանոս Ա-ի ժամանակ կուրապաղատը կարևոր տեղ էր գրավում: Գիյանը դար առ դար ցույց է տալիս կուրապաղատի տեղն ու դերն իշխանական ավագանու կազմում: Նա, ի միջի այլոց, ցույց է տալիս, որ IX դ. վերջից սկսած՝ կուրապաղատի տիտղոսը հասարականում է, մասամբ այն պատճառով, որ այն սկսեց շնորհվել օտարերկրացի իշխաններին (մասնավորապես հայ, վրացի, արխազ, ինչպես և արևմտյան մեծամեծներին): Գիյանն այնուհետև, ըստ դարերի, կողմնակի համառոտ տեղեկություններով հիշում է աղբյուրներում նշված բոլոր կուրապաղատներին: Գիյանի նշած առաջին հայադղի կուրապաղատն է VIII դ. նշանավոր ռազմական զործիչ, Արմենիականի բանակաթեմի զորավար Արտավազդը, որ օժանդակեց Լեոն Գ-ին դահ բարձրացնելու, ամուսնացավ նրա դստեր Աննայի հետ: Լեոնի մահվանից հետո նա ապստամբեց Կոստանդին Ծ-ի դեմ ու իրեն կայսր շուշակեց, բայց պարտություն կրեց ու կուրացվեց:

IX դ. հայադղի կուրապաղատներից Գիյանն հիշատակում է Վարդին՝ Պետրոնաս զորավարի և Թեոդորա կայսրուհու եղբորը, X դ.՝ Նիկեիոր Բ Փոկասի եղբայր Լեոն Փոկասին, Վարդաս Սկլերոսին, XI դ.՝ Վարդաս Իկանատոսին, Կատակալոն Կեկավմենոսին, Վասիլ Բուրդիկին, XII դ.՝ Կիպրոսի դուքս Վրախամիոս (Վահրամ) Էլպիդիոսին, Վասիլակիսին (Կալի Բակուրյանի՝ Սմբատ Բակուրյանի կնոջ հորը): Վերահիշյալ անձինք Բյուզանդիայում գործած հայադղի գործիչներից են: Իսկ Հայաստանում հայերն առաջին անգամ կուրապաղատի տիտղոս են ստանում VI դ. սկսած 642 թ. կուրապաղատի տիտղոս է ստանում հայոց իշխան Սմբատը, 657—658 թթ.՝ Համաղասպ Մամիկոնյանը: VIII դ., արաբական տիրապետության ժամանակ, Հայաստանում քիչ թվով հայ

կուրապաղատներ են չիշվում: Դրանցից է Սմբատը (703 թ.):

IX դ. Բյուզանդիան կուրապաղատի տիտղոս է շնորհում Տարոնի հայ իշխաններին, X դ. հայ իշխաններից Գիյանն չիշատակում է Տայքի կուրապաղատ Դավթին, XI դ.՝ Փիլառոսու Վարաժնունուն (Վրախամիոս). հաշակրաց առաջին արշավանքի ժամանակ (1096 թ.)՝ Եղեւսիայի կառավարիչ Թորոս իշխանին, Գրիգոր Պաշլավունուն (1100 թ.)՝ (Արեւելից կուրապաղատ):

Հայերից հետո Գիյանն չիշում է իրերներին, որոնց տակ ենթադրվում են նաև վրացագավան հայերը, իրերների թվում նա չիշում է նաև Տայքի կուրապաղատ Դավթին (Դավիթ Մեծ) և կարծում, որ նախապես չիշատակված Տայքի կուրապաղատ Դավթին այլ անձնավորություն է: Իբերներից հետո զալիս են Ափսաղիայի կուրապաղատները, ապա՝ Վասպուրականի (Սենեքերիմ Արծրունի):

Բյուզանդական կայսրության արևմտյան նահանգների կուրապաղատների թվում, անուններից գտնելով, հայ կարելի է համարել երկու ձովհաննես Տարոնացիների (XI—XII դդ.), Տիգրան-Վասիլին (XI դ.), Սառա Կատակալունիսային (XI—XII դդ.): Ն. Աղոնցը բյուզանդական Դալասսենների ընտանիքը հայագրի է համարում, հետևաբար կարելի է հիշել նաև Աննա Դալասսենային՝ Ալեքսիոս Ա. Կոմնենոսի մորը, որ ժպտորիկուհի էր և ժպտապաղատուհի, ինչպես և Կոստանդին Դալասսենոսին (XI—XII դդ.) և, վերջապես, ձովհաննես Թոռնիկին: Արևմտյան կուրապաղատների թվում Գիյանն չիշատակում է XI—XII դդ. գործածում Կոստիկի (Կոստանդին), որին Շլուսբերգեն համարում է „dynaste Ibère—Armenien“.

1969 թ. Սալոնիկում կայացավ միջազգային դոկտորոլ, որի թեման էր „l'dce imperiale“—ը Բյուզանդիայում, Արևմուտքում և սլավոնական միջնադարում: Այդ դեպքում ձովհաննես Թոռնիկի էր հատուկ հետաքրքիր, որտեղ հույն ու արևմտաեվրոպական մասնագետներից բացի հանդես են եկել դեմոկրատական երկրների բյուզանդագետները (Դ. Անդելով, Վ. Բեշիև, Վ. Տրպկովա-Ջախմովա՝ Բուլղարիայից և Ի. Բարնեա, Պ. Դիակոնու, Օ. Իլիեսկու, Կ. Շերբան՝ Ռումինիայից): Այս հատորում է տպված

նաև ավստրիացի բյուզանդագետ Է. Trapp-ի ձողվածը՝ «Դիգենիսի էպոսը սկզբնապես ունեցել է արդյոք հակակայսերական տենդենց խորագրով („L'acte des Digenisepos ursprünglich eine antikaiserliche Tendenz“), էջ 201—211): ձողվածի առաջըր բյուզանդական կայսերի Դիգենիս Ակրիտասի հանդիպման միջադեպն է Եփրատ գետի ափին, Բյուզանդական էպոսի հին ռուսական տարբերակում („Дигенишево деяние“) այդ միջադեպը, ի տարբերություն հունական տարբերակների, ներկայացված է խիստ թշնամական, որից դեռևս Ա. Գրեգուարը եզրակացրել էր, թե բյուզանդական էպոսը հակակայսերական (պալիթիկան) ծագում ու բնույթ ունի, որ ռուսական տարբերակը ավելի հարազատ է էպոսի կրթած սկզբնադրին, քան պահպանված հունական տարբերակները: Տրապպը, ի տարբերություն Ա. Գրեգուարի, գտնում է, որ ռուսական տարբերակը հնուցվել է իրականությունից, որ այնտեղ գերիշխում է վիպականը: Նա մերժում է էպոսը պալիթիկանների շրջանում ստեղծված լինելու կարծիքը: Ըստ նրա՝ Տրապիզոն-Անդրոս տարբերակներում է պահպանվել կայսեր սկզբնական անունը (Ռոմանոս), որ Գրոստա-Ֆերբատայի տարբերակում Ռոմանոսի փոխարեն հանդես եկող Վասիլը հետագա փոփոխություն է: Տրապիզոն-Անդրոս տարբերակներում չիշված Մազուլեններին՝ նա չի նույնացնում մոնղոլների հետ և գտնում է, որ դա արաբներն զուլամ-զուլամ բառի հետագայի իմաստավորումն է: Տրապպը համոզվել է համարում տողերիս հեղինակի ենթագրությունը, որ էպոսում չիշված Աքայան Պիլպոնենսում չի գտնվում, այլ Հայաստանի Մանանդի գավառն է, որին պալիթիկաններն Աքայա էին անվանում: Տրապպը հողվածն ավարտում է այն համոզմամբ, որ կայսեր ու հերոսի հանդիպումը թշնամական լույսի տակ են ցույց տալիս էպիկական պոեմի հետագայում վերածակոցները:

Վերոհիշյալ Կ. Կիրրիսը հանդեսի 3-րդ

2 ենթադրվում է, որ Մազուլենը (ճիշտը՝ Ազուլենը) Անդեգաան բնակիչներն են, որոնք չիշվում են իսլավաց առաջին արշավանքի ուսումնասիրող արևմտյան հեգիսականների կողմից՝ արաբների, պալիթիկանների, բրդերի շրջանում: Տե՛ս Բ. Մ. Բարտիկյան, О „Монголах“ в „Дигенисе Акрите“ (Գաղափարախախտական հանդես, 1971, № 3, էջ 223—228):

3 Տե՛ս Բ. Մ. Բարտիկյան, Замечки о византийском эпосе о Дигенисе Акрите („Византийский Временник“, том XXV, 1964).

1 Անձնանունների ցանկում (հողվածի վերջում) Գիյանը նկատում է. «Դավիթ կուրապաղատ, Տայքի հայ իշխան, իսկ այնուհետև՝ Դավիթ Մեծ կամ Իբերիայի Դավիթ» „dynaste de Tao“ (էջ 232):

հատորում Հրատարակել է «Կայսերական սխտեմի երկփեղկվելու պատճառները Բյուզանդական կայսրության մեջ 1341—1354 թթ. ժամանակամիջոցում» հոդվածը («The causes of the dichotomy of imperial institution in the Byzantine Empire during the period 1341—1354»), ուր խոսվում է նաև այն մասին, որ Լեր 1330 թ. Անդրոնիկոս կայսրը ծանր հիվանդ էր և Կանտակուզիոսին նշանակեց իր ժառանգորդ Աննային և նրա ապագա երեխայի խնամակալ, ապա դա առաջ բերեց վարչակարգից զոյո՝ անձանց, այդ թվում և կայսեր Հայադդի մոր՝ Քսենիի դիմադրությունը (էջ 372)։

Հանդեսի 4-րդ հատորում տպված են Գ. Վայսի և է. Կրիարասի հոդվածները Միքայել Պսելլոսի և նրա անտիպ երկերի մասին, Պ. Ասիմակուպուլու-Ամեկալի հոդվածը Սալոնիկի թանգարանի հինգ խճանկար հատակների մասին, Կ. Կիրիսի հոդվածը «Հովհաննես Կանտակուզիոսը, Հենոկացիները, վենետիկցիներն ու կոստայանները (1348—1354 թթ.)» վերնագրով և այլև նույն հատորում տպված է նաև Ի. Կարայաննուպուլոսի ընդարձակ հոդվածը Հետեյալ խորհարով։ «Ննագությունը, ձեստորոյիտությունը և զիպլոմատիկան 1966—1971 թթ. բյուզանդոյիտական հեռագրությունների շրջանակներում» («Παλαιολογική, Νεοαποστολική και Ουղայο-Βαλթική εις τα μετέωρα των Ξαλαριτών, 1966—1971», էջ 129—191), Իս մատենագիտությունն է հիշյալ ժամանակամիջոցում այդ հարցերի շուրջ լույս տեսած աշխատությունների, Այս բնագավառներում մեծ աշխատանք են կատարել սովետական բյուզանդագետները, որոնց աշխատություններին հեղինակը քաջատեղյակ է։ «Ընդհանուր ներածություն» մեջ Ի. Կարայաննուպուլոսը խոսում է facsimile-ների նշանակության մասին նշված երեք ճյուղերն ուսումնասիրելիս, միջնադարյան զիվաններում ու մատենագրաններում կատարված հետախուզումների կարևորության, ձեստագրերի զրիչների ու տերերի, ձեստագրերի պատմության, կազմերի ուսումնասիրության և այլ հարցերի շուրջ։ Վերջում հեղինակը ցույց է տալիս, թե ինչ բնագրեր են հրատարակվել այդ ընթացքում։ Հոդվածի երկրորդ բաժինը նվիրված է «Ննագագիտությանը», որտեղ խոսվում է նաև սովետական զիվանների (Ս. է. Գրանստրեմ, Վ. Ն. Մարով, Ի. Յ. Ֆիլման և այլոց) այդ բնագավառում կատարած բազմաթիվ ուսումնասիրությունների մասին։ Հիշվում է Ա. Կ. Սանյանի գիրքը՝ նվիրված 1301—1480 թթ. հայերեն ձեստագրերի հիշատակարաններին, («A. K. Sandjian, Colophons of Armenian Manuscripts

1301—1480. A Source for Middle Eastern History, Cambridge, Mass., 1969»)։

Երրորդ «Ձեստագրագիտություն» բաժնում հեղինակը ցույց է տալիս, որ 1966—1971 թթ. ընթացքում լույս տեսած շուրջ 3.500 ձեստագրագիտական ուսումնասիրություններից հինգ հարյուրը բյուզանդագիտական են։ Կարայաննուպուլոսը զուտ բյուզանդագիտական աշխատություններից բացի՝ այստեղ հիշում է նաև վրացագիտական աշխատություններ՝ օրինակ, Ն. Մետրեկու Նրատարկած վրացերեն ձեստագրերի ցուցակի 5-րդ (1967) և 6-րդ (1969) հատորները, ինչպես նաև «Հայագիտական» Օ. Նզանյանի, Ա. Ջեթիսյանի և Փ. Անթարյանի հեղինակած Մաշտոցյան Մատենադարանի ցուցակ ձեստագրացի 1-ին հատորը (1965)։

Ի. Կարայաննուպուլոսը շատ օգտակար է համարում թեմատիկ ցուցակների հրատարակությունը, որոնցից առաջինն է հիշում Սովետական Միության (այդ թվում և Երևանի) գրագրաններում պահվող նոր կտակարանի հունարեն ձեստագրերի (կամ պատառիկների) K. Treu-ի հեղինակած ցուցակը՝ K. Treu, Die griechischen Handschriften des Neuen Testamentes in der UdSSR. Eine systematische Auswertung der Text-handschriften in Leningrad, Moskau, Kiew, Odessa, Tbilisi und Erewan. Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur 91, Berlin. 1966)։

Հոդվածի յոթրորդ բաժինը նվիրված է զիվանական վավերաթղթերին, որտեղ խոսվում է զանազան զիվաններում պահվող բյուզանդական Դաստաթղթերի ցուցակների հրատարակության, ինչպես նաև առանձին Դաստաթղթերի (կամ խմբերի) ուսումնասիրության ու հրատարակության մասին։

Ի. Կարայաննուպուլոսը «Βυζαντινική» հանդեսի այս հատորում լույս է բնծայել «Ակնարկ բյուզանդական (իմա՝ միջին հունարենի—Հ. Բ.) բառարանների ստեղծման փորձերի մասին» («A survey of efforts for the creation of byzantine Lexica», էջ 215—236) հոդվածը, որտեղ խոսում է միջին հունարենի բառարաններ ստեղծելու գործում տարբեր երկրների բյուզանդագետների (այդ թվում և ռուս բյուզանդագետների) գործադրած բազում ջանքերի մասին։ Կարայաննուպուլոսը ցույց է տալիս, որ դեռևս 1918 թ. ռուսական գիտությունների ակադեմիայի կազմում, Յ. Ուսպենսկու նախագահությամբ, ստեղծվեց «Բյուզանդա-ռուսական կոմիտե», որը ծրագրում էր Կոստանդին Միրանաժիի երկերի նոր հրատարակությունը, ինչպես և Du Cange-ի հայտնի

Glossarium mediae et imitiae graecitatis-ի լրացված ու բարելավված հրատարակությունը: Նախատեսվում էր նաև կազմել բյուզանդական հատուկ անունների, ինչպես և բյուզանդական ու արևելյան տեղանունների և բյուզանդական տեղմիտարանական բառարաններ: Բացի այդ, կոմիտեն ծրագրում էր ուսումնասիրել հունարենից հարավ-սլավոններեն, հին ռուսերեն, հուներեն ու արաբերեն կատարված թարգմանությունները: Տալով հարցի պատմությունը միջազգային առումով, կարայաննպությունը հոգվածն ավարտում է միջին հունարենի բառարանի ստեղծման ուղղությամբ կատարվող աշխատանքների մասին 1971 թ. Բուխարեստում կայացած բյուզանդագիտական միջազգային 14-րդ կոնգրեսի ընդունած որոշմամբ:

Պ. Ա. Յաննոպուլոսի հոգվածը վերնագրված է. «Հետազոտություններ բյուզանդական գործիչների մասին: Օպսիկիոնի կոմեն Վարագրակուր (VII դ. երկրորդ կես — 711 թ.)» (ΕΡΕΥΝΕΣ ΕΝ ΤΩ ΟΠΣΙΚΗΙΟΝ ΚΟΜΕΝΙΟΥ ΒΑΡΑΓΡΑΚΟΥ (VII αιώνας, 2ος μιστός) (Δεύτερος, 2ος τόμος Ζ' αιώνας—711, էջ 289—397): Նշված գործիչի կյանքի ու գործունեության վերաբերյալ ակնարկից հետո հեղինակը նշում է, որ «նա, ամենայն հավանականությամբ, հունական ծագում չունեի» (էջ 296), որ «ներա անունը վկայում է այն կրողի ոչ հունական ծագման մասին» (էջ 294), առանց որոշելու նրա ազգային պատկանելությունը: Բայց դատելով այդ անունից՝ կարող ենք որոշ վստահությամբ ասել, որ նա հայկական ծագում ուներ: Նման անունները հայերի համար նշված ժամանակաշրջանում շատ սովորական էին (հմտ. Վարադ-Սահակ, Վարադ-Վաչե, Վարագտիրոս, Վարադ-Քուրդիկ և այլն):

Հայկական միջնադարյան երաժշտությամբ զբաղվողների համար որոշակի արժեք է ներկայացնում Գր. Ստաթիսի հոգվածը՝ «Բյուզանդական երաժշտությունը պաշտամունքում և գիտության մեջ» (ներածական քառաբանու-

թյուն (-II ουζαντικη μουσική στη λατινική και στην εσλαβική (Εισαγωγή στη θεωρητική, էջ 389—438): Ահա այդ քառաբանության խորագրերը. այ «Բարեպաշտություն և բյուզանդական երաժշտություն», բ) «Բյուզանդական երաժշտությունը հունական տարածքում այսօր», գ) «Բյուզանդական երաժշտական գրության հարամյակը», դ) «Բյուզանդական երաժշտությունը և «Բյուզանդական երաժշտության հուշարձանները»:

Բյուզանդագիտական նոր հանդեսի էջերում տպված աշխատությունները աչքի են ընկնում շոշափած հարցերի բազմազանությամբ ու բազմակողմանիությամբ:

Հ. Մ. ԲԱՐԹԻՍԱՆ

Պատմական դիսուսյունների զոկտոր

⁴ Խոսքը Monumenta Musicae Byzantinae-ի մասին է, որ Union Academique Internationale-ի (Բյուզանդական երաժշտության ոչ հունյե մասնագետների միության) հրատարակական տունն է: Կենտրոնն է կոպենհագենը, Դանիայի թագավորական ակադեմիան: ՄԱԻ-ի հիմնադրվել է 1931 թ. և մինչև օրս լուսատիպ եղանակով հրատարակել բյուզանդական երաժշտական 8 ձեռագիր, ներածությամբ ու ծանոթագրություններով, հատուկ ուսումնասիրություններ (8 զիրք), ինչպես նաև բյուզանդական երաժշտություն՝ ժամանակակից նոտաների վերածած: Այս վերջին մատենաշարով լույս տեսած բյուզանդական երգերի վերածանությունների կապակցությամբ Ստաթիսը գրում է. «Նրանք (այդ երգերը) հազան Արևմուտքի երաժշտական պատմությանը և դուրս զայով պաշտաման ուղղափառ տարածքից, դատապարտվեցին լուռության կամ այդ լուռությամբ իրենց վրեժն առան, քանզի նրանք չլին ստեղծվել այլ լիզուններով խոսելու համար: Աղավաղումը դրանց պատանքն էր, մի մանրախնդիր ու բարեշուք թաղում» (էջ 429):

О БОЛГАРСКОМ ВОЙСКЕ В ВАСПУРАКАНЕ И ПОСЛЕДНИХ ГОДАХ ЦАРСТВА АРЦРУНИДОВ

Р. М. БАРТИКЯН

Доктор исторических наук

О политике Византии в завоеванных ею армянских областях в конце IX—первой половине XI вв. написано немало. Ученые, между прочим, подчеркивали стремление империи утвердиться в Армении путем удаления из страны армянского населения (в первую очередь армянской родовой и служилой знати) и переселения его на территорию Византии, главным образом во Фракию, а также в завоеванную Болгарию. Переселенцы должны были служить защитой границ Византии от нашествий внешних врагов, завоевывать все новые территории для империи на Западе. Эта политика, развернувшаяся еще во времена императора Маврикия¹, была пущена в полный ход императорами Исаврийской и Македонской династий. Известно, что уже во времена Константина V Копронима (741—775 гг.) было организовано массовое переселение армянских павликиан Феодосиополя и Мелитены во Фракию². Лев VI (886—912 гг.) отправил войска, состоящие из армян-павликиан Тефрики, во главе с Диаконицей, бывшим телохранителем Хрисохира в Италию³. Иоанн Цимисхий (969—976 гг.) многих еретиков-армян переселил ἐκ Χαλδων καὶ Ἀρμενιῶν τόπων (т. е. из Понта и Армении) в Филиппополь⁴. Василий II (976—1025 гг.) в начале своего царствования «перевел туда (т. е. в Македонию—Р. Б.) многих [армян]»⁵.

В конце X и первой половине XI вв. Византия не упраздняла армянские вооруженные силы завоеванной Армении, а использовала их в своих интересах. Василий II, например, во время долголетней войны против болгарского царства использовал и армянские войска. Из сообщения Степаноса Таронаци (Асохика) известно, что император еще в 991 г. оставил в Болгарии «сына князя таронского, магистра Григория, с вой-

¹ «История епископа Себеоса», перевел с четвертого исправленного армянского издания Ст. Малхасянц, Ереван, 1939, гл. XIII, XVI.

² Theophanis Chronographia, ed. C. de Boor, t. II, Lipsiae, 1833, p. 42). Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani Opuscula historica, ed. C. de Boor, Lipsiae, 1880. См. русский перевод Е. Э. Липшиц в «Виз. Временнике», т. III, 1950.

³ Theophanes Continuatus, Bonnæ, 1838, p. 313; Ср. Genesii Regum, Bonnæ, 1834, p. 125.

⁴ Georgii Cedreni Historiarum compendium, t. II, Bonnæ, 1839, p. 382.

⁵ «Всеобщая история Степаноса Таронского, Асохика по прозванию—писателя XI столетия», переведена с армянского и объяснена Н. Эминым, М., 1864, стр. 142 (гл. XX).

ском, ...также ханджитского князя Саака, сына Абела, неоднократно сражавшегося с Булхарами»⁶.

Все это было одной стороной медали. Византийское правительство вместе с тем предпринимало попытки переселить в Армению иноплеменное население, в частности болгар из завоеванной Болгарии. На этом вопросе более подробно остановился недавно Г. Г. Литаврин⁷. Подчеркивая тот факт, что в славянско-болгарских источниках не встречается каких-либо упоминаний об этом, Литаврин обратился к данным «Повествования» армянского автора XI в. Аристокеса Ластивертци, где, в частности, говорится: «Он (т. е. Василий II—Р. Б.) овладел страной болгар, их областями и городами... Сыновей болгарского правителя вместе со всеми представителями их рода император лишил прав наследства и места [для пребывания] пожаловал им в ромейской стране. *Болгарские же войска он обманным путем собрал в одном месте, словно желая ода-рить их, а затем приказал переписать всех и отправить на восток путями, по которым не будет возврата.* Они прибыли туда и вконец разорили всю ту сторону»⁸.

«Подобного рода политика византийского двора,— пишет Г. Г. Литаврин,— была вполне сознательной и преследовала определенные цели: удаление из родной этнической среды эвентуальных вождей освободительного движения и постепенную их деэтнизацию»⁹.

Как видно из рассказа Ластивертци, речь идет о болгарских войсках вообще, их переселение датируется временем после упразднения болгарского государства в 1018 г., а место их переселения не уточнено, назван неопределенно «восток». Г. Г. Литаврин под «востоком» Ластивертци склонен видеть «восточные фемы империи», более конкретно — «грузино-армянские земли — фемы Халдия, Феодосиуполь, Иверия, Васпуракан, Тарон, Месопотамия». На наш взгляд, он совершенно прав, когда пишет, что «о границах одной из этих фем — и именно армянской фемы — и идет речь в известии Аристокеса, так как он вкладывает слишком много страсти в оценку тех последствий, которые были вызваны появлением новых военных поселенцев»¹⁰.

О переселении болгарского войска на восток сообщает и современник Ластивертци византийский историк Иоанн Скилица. В отличие от Ластивертци, Скилица конкретизирует, о каком именно болгарском войске идет речь, указывает точное время этого переселения и уточняет, что за область скрывается под «востоком» армянского автора.

⁶ Там же, стр. 188 (гл. XXXIII).

⁷ Г. Г. Литаврин, Армянский автор XI столетия о Болгарии и болгарях («Славяне и Россия», М., 1972, стр. 27—31).

⁸ «Повествование вардапета Аристокеса Ластивертци». Перевод с древнеармянского, вступительная статья, комментарий и приложения К. Н. Юзбашьяна, М., 1968, стр. 57.

⁹ Г. Г. Литаврин, указ. соч., стр. 27.

¹⁰ Там же, стр. 31.

Рассказывая о последнем этапе византийско-болгарской войны, Скилица подробно описывает военные действия Василия II против Могленской крепости в Македонии. В апреле 1015 г.¹¹ византийский император отправил на взятие этой крепости патрикия Никифора Ксифию, а также стратига Фессалоник Константина Дюгена. Они разорили Могленскую область и окружили город Моглен (ныне Караджова в Македонии). Во время осады прибыл и сам император, которому удалось разрушить стены города и заставить осажденных болгар сдаться. Среди болгарских пленных были симпаредры болгарского царя Гавринла-Радомира (1014—1015 гг.) кавхан Дометриан, правитель города Моглен Илнца, многие вельможи, а также большое число воинов. Всех боеспособных, пишет Скилица, император отправил в Аспраканию (Васпуракан) — τοὺς μὲν ὅτλη διναμένους χρεῖν εἰς Ἀσπρακίαν ἐκπύσαι ὁ βασιλεὺς¹².

Могленская область с центром г. Моглен была одной из четырех пограничных с Византией областей Болгарии¹³, образованных после восстания комитопулов Давида, Моисея, Арона и Самуила. Могленская область, которая соседствовала с фемой Фессалоник, была доверена старшему, Давиду, при нем в Моглене находился и болгарский архиепископ-патриарх. Его престол из Триадицы-Средеца (Софии) был перенесен именно в Моглен¹⁴. Если ко всему этому добавить, что оборона Моглена находилась в руках кавхана (т. е. наместника верховной царской власти, которому было поверено командование болгарской армией¹⁵) Дометриана, что Василий II лично участвовал в борьбе за Моглен, то становится ясным и место, и роль Моглена в болгарском государстве. На основании этого можно заключить, что отправленное в Васпуракан болгарское войско представляло собой силу не из малых.

Известие Скилицы, несомненно, перекликается с вышеприведенными данными Аристакаеса Ластивертци, и становится ясным, что под общим названием «восток» армянского историка подразумевается именно Васпуракан¹⁶.

¹¹ О дате см. В. Златарски, История на България през средните векове, том I, часть 2, София, 1971, стр. 707 (издание второе).

¹² Georgii Cedreni Historiarum Compendium, p. 462.

¹³ В. Златарски, указ. соч., стр. 609.

¹⁴ Там же, стр. 610.

¹⁵ В. Т. Гюзелев, Функциите и ролята на кавхана в живота на Първата българска държава (VII—XI вв.). Годишник на Софийския университет, философско-исторически факултет, кн. LX, 3, 1966, стр. 33—57. Его же, Институциите кавхан и нчиргу боила. Принос към военно-административната уредба на Първата българска държава (VII—XI вв.). Диссертация, София, 1971, стр. 97—99.

¹⁶ Еще Э. Хонигман находил возможным, что и Скилица, и Ластивертци пишут о том же самом факте. См. E. Honigmann, Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches, von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen Bruxelles, 1935, S. 173. Только он (как мы увидим далее более обстоятельно), на наш взгляд, ошибочно датировал переселение болгар в Васпуракан 1022 годом. Известие Скилицы приведено и в книге В. Варданяна (см. его «Վասպուրականի Արժրկյաց Բազմաբնակչության 908—1021 թթ.-ն, Երևան, 1969, էջ 215, ծանոթ. 548), только без упоминания о том, что речь идет о болгарях, и без указания даты их переселения.

Итак, данное событие произошло не после покорения Болгарии византийцами в 1018 г., а двумя годами раньше (взятые в плен во второй половине 1015 г. болгары вряд ли в том же году могли прибыть в Аспраканию—Васпуракан, отдаленный от Македонии тысячами километров, кроме того, в 1015 г. их еще никто не просил в Васпуракане, о чем еще пойдет речь), не все болгарское войско было переселено на восток, как пишет Ластивертци, а войско, составленное из взятых в плен в 1015 г. в Моглене.

Хронология вышеупомянутых событий, данная Скилицой, заставляет нас заново пересмотреть последний этап жизни Васпураканского царства Арцрунидов. Аристакес Ластивертци не упоминает даты упразднения этого царства. Матфей Эдесский, описывая тюркский набег 1016 г. (*Խոյնաղորդ ազգն անորինացն, ըր իննանիս Կոչին թուրք*), пишет, что «тогда [Сенекерим, царь Васпуракана—Р. Б.] подумал отдать отчину свою императору греков Василию и получить [взамен] Себастию. Он тотчас же написал императору Василию, который, узнав об этом, обрадовался и пожаловал ему Себастию. А Сенекерим отдал страну Васпуракан: 72 крепости и 4400 деревень... Все это он письменно отдал Василию. Император Василий написал Сенекериму, чтобы тот отправил к нему царским великолепием своего сына Давида. [Сенекерим] отправил своего сына, вместе с ним также сыновей азатов, епископа владыку Елише, нагруженных сокровищами и разнообразным снаряжением 300 вьючных мулов и 1000 арабских коней. Таким великолепием вошел Давид в Константинополь... Василий, увидев Давида, очень обрадовался. Он увел его в святую Софию и усыновил. Его, Давида, почитали как царевича. Император отдал ему много даров и отправил обратно к отцу, которому пожаловал Себастию со множеством кантонов. Сенекерим всей своей семьей и с простонародьем пришел в Себастию...»¹⁷.

Итак, всю эту историю Матфей Эдесский упоминает под 1016 годом. Исходя из этого, некоторые арменоведы принимают 1016 год как дату переселения Сенекерима в Себастию и утверждения византийского господства в Васпуракане. Однако более внимательное изучение данных Матфея Эдесского не дает нам права для такого заключения. Эдесский пишет о сделке Сенекерима вообще, но дата поездки Давида в Константинополь и дата переселения Сенекерима в Себастию не может быть одной и той же¹⁸. В 1016 г. велись переговоры, но уход Сенекерима произо-

¹⁷ Մատթէոս Եկեղեցի, *Ժամանակագրութիւն*, Երևան, 1898, էջ 48—49.

¹⁸ Это мнение, высказанное первоначально С. Шальдзяном, по-нашему, правильно. См. его статью: «Из истории Васпураканского царства», «Известия» АН Арм. ССР, № 4, 1949, стр. 68 и сл. Ряд арменоведов, исходя из того, что до упразднения Болгарского царства Василий II будто не мог заниматься восточными делами, находят, что Давид вел переговоры с Василием в 1021 г. и не в Константинополе, а в Трапезунде (см. Լեւոն Հայրոց պատմութիւն, հտ. Բ, Երևան, 1967, էջ 633—634; R. G. Ouselet, *Histoire de l'Arménie*, Paris, 1947, p. 553), где в это время находился византийский император, занятый войной против абхазско-грузинского царства. Но из данных Скилицы ясно, что Василий II был в Константинополе в 1016 г., с января месяца. См. Sedreni, II, p. 464.

шел несколько лет спустя, после того, как Василий II, упразднив Болгарское царство, прибыл на восток. О всех событиях, связанных с взаимоотношениями между Васпураканом и Византией в это время, армянский историк упоминает в одном месте, что и дало повод для недоумений. Именно так нужно понимать и сообщение об этом событии, встречающееся в Хронографии Скилицы. Под 6524 годом (1016 г.) он пишет: «Тогда и Сенахирим, архонт Верхней Мидии, которую ныне именуют Аспраканией, всем племенем перешел в сторону императора, отдав ему всю, принадлежащую себе страну. Он получил титул патрикия, звание стратига Каппадокин, а взамен получил следующие города: Себастию, Лариссу, Абару и много других имений. Будучи стеснен соседними агарянами и не будучи в состоянии им противостоять, [Сенекерим] перешел на сторону императора, сдав ему свою страну»¹⁹.

Одно несомненно: Давид в 1016 г. был в византийской столице, и он отправился туда после вызова Василия II, находившегося уже в Константинополе. Немногим раньше в Константинополе уже побывало другое посольство Сенекерима, передавшее Василию послание Васпураканского царя. Не лишено основания полагать, что приглашение в византийскую столицу Давида связано с тем, что именно он, Давид, мог дать Василию самую точную и полную информацию о новоявленных врагах — тюрках, так как именно Давид нес на себе всю тяжесть тюркского нападения на Васпуракан в 1016 г., а в основе переговоров Васпуракана с Византией в это время лежал вопрос о тюркской опасности.

Но переселение Сенекерима в Себастию в большинстве армянских источников датируется 1021 годом²⁰. Выходит, что договор об обмене территорий был заключен в 1016 г., а Византия пользовалась плодами этой сделки шесть лет спустя.

Византия была не из тех государств, чтобы на целых шесть лет откладывать аннексию Васпуракана. Из истории известно, что после смерти ширакского царя Иоанна-Смбата, Византия тотчас же потребовала от его наследника Гагика II царство Багратидов по заключенному в Трапезунде в конце 1021 г. договору. А здесь целых шесть лет откладывать мирное присоединение Васпуракана к империи кажется неправдоподобным. Это нельзя объяснить и болгарской войной. Известно, что Василий II еще в том же 1016 г., т. е. за два года до окончания войны в Болгарии, отправил целый флот в Хазарию и подчинил себе страну²¹. Если верить тому, что Сенекерим еще в 1016 г. согласился на обмен, то Византия не должна была откладывать аннексию Васпуракана, ведь для этого не нужно было и воевать! Резонно высказать следующую гипотезу. Давид в Константинополе, как и побывавшее там до него посольство, вовсе

¹⁹ Cedr., II, p. 464.

²⁰ Об этом более подробно см.: Ч. Վարդանյան, Վասպուրականի Արքեպիսկոպոսի Ստեփանոսի Գրությունը, էջ 210 և հտ. Самое важное доказательство этого то, что после смерти ширакского царя Гагика I в 1020 г. его сын Ашот обратился за помощью к Сенекериму в Васпуракан, т. е. к тому времени Сенекерим еще был в Васпуракане.

²¹ Cedr., II, p. 464.

не затрагивали вопроса о передаче Васпуракана. Кажется неубедительным, чтобы Сенекерим из-за тюркской опасности сразу же решился отказаться от Васпуракана и его короны. Более логично полагать, что он сперва попытался бы получить помощь находящейся в зените своего могущества христианской державы. И Давид, и посольство до него, вероятнее всего, были отправлены в Константинополь, чтобы просить у Василия военную помощь для защиты границ Васпуракана от тюркских набегов. *И эта помощь была Васпуракану оказана в лице могленских болгар*, взятых в плен в предыдущем, 1015 г. Болгарское войско вступило в Васпуракан *до упразднения царства Арцрунидов*²². Вступление болгарского (теперь мы уже можем смело сказать—византийского, т. к. его этнический состав не меняет сути дела) войска в Васпуракан в 1016 г. не имело ничего общего с ликвидацией царства Арцрунидов. В противном случае непонятно, как мог Сенекерим целых шесть лет собираться в путь, как могла Византия этого допустить. Если бы в 1016 г. был заключен договор об обмене территорий, то Византия не позволила бы Сенекериму, чтобы тот, пять лет спустя, в 1020 г. вел собственную внешнюю политику, распоряжался собственными войсками, оказывал помощь Ашоту Багратуни²³. Если бы Сенекерим обеспечил безопасность своих границ военной помощью Византии и тюрки более не были ему страшны, то ему незачем было и отказаться от своих владений, от своей родины, к которой он так был привязан, что на смертном одре в Себастии распорядился, чтобы его похоронили именно в Васпуракане, как и было сделано.

Византийское войско в Васпуракане для царства Арцрунидов сыграло роль троянского коня. Если раньше Сенекерим был стеснен внешним врагом—тюрками, то теперь, пропустив в свою страну византийцев, в их лице приобрел новых врагов, которые будучи в самой стране, представляли большую опасность. По данным историка Аристакеса Ластивертци эти болгарские войска «разорили всю ту сторону» (мы знаем, что это — Васпуракан), «их приход на восток» стал настоящим бедствием. Вот и Сенекерим, будучи не в состоянии противостоять опасности тюрков и нажиму византийцев, был вынужден покинуть пределы Васпуракана. Византия взорвала Васпураканское царство Арцрунидов *не снаружи*, как считалось до сих пор, *а снизу*, и главную роль в этом сыграли прибывшие еще в 1016 году византийские «союзнические» войска.

²² Неубедительно мнение исследователей о том, что войско, состоящее из могленских болгар, вступило в Васпуракан после упразднения царства Арцрунидов, т. е. 6—7 лет спустя после их взятия в плен в 1015 г., поскольку, во-первых, Византия не оставила бы их неиспользованными столько времени и, во-вторых, большая часть этих «боеспособных» в 1015 г. болгар к 1021—1022 гг. была бы уже небоеспособной.

²³ *Մ և ի Բ չ ու ը ի Ն և չ ի Ե ր ի, Ժ ան ի ի Վ ի ղ ը ը ի Բ ի ի, է ք 8:* Мы не исключаем и другое объяснение этому. Сенекерим оказал помощь Ашоту Багратиду, боровшемуся против центральной власти своего брата, ширакского царя Иоанна-Смбата, т. е. он действовал на руку Византии, озабоченной в ослаблении, а затем и уничтожении Багратидского царства. Не действовал ли Сенекерим под диктовку и давлением империи?

Аналогичная ситуация была в Армении приблизительно столетие до этого, когда в страну вступили полчища атропатенского эмира Юсуфа и багратидам было трудно с ними бороться. Ашот II Железный вынужден был в 914 г. отправиться в Константинополь и попросить военную помощь от империи. Эта помощь была ему оказана. «Многие стратиги и ромейские войска» вместе с Ашотом были отправлены в Армению²⁴. Однако византийские войска стали хозяйничать в стране, они заняли некоторые западные районы Армении²⁵, стали вмешиваться во внутренние дела Багратидов — организовывать восстания армянских нахараров против центральной власти Ашота II. И Ашот в 922 г., когда византийские войска во главе с Иоанном Куркуасом пытались овладеть городом Двином, как это ни странно, выступил против византийцев в союзе с атропатенским эмиром Сбуком²⁶, изгнал византийские войска из Армении, чего не смог сделать столетие спустя Сенекерим. Сенекерим покинул Васпуракан в 1021 г., т. е. тогда, когда прибыл на восток Василий II. До этого Сенекерим, видимо, и не помышлял отказаться от Васпуракана. Василий мог и без политического нажима упразднить Васпураканское царство, ему достаточно было двинуть свои войска. Но дело до этого не дошло. В данной ситуации Сенекериму ничего другого не оставалось делать, как согласиться на предложение Василия, пойти на встречу византийскому диктату.

Аннексию Васпуракана представить в качестве честной сделки между равными сторонами, простым обменом территорий было на руку и Византии, и Васпуракану. Первой потому, что ей еще предстояла борьба за захват царства Багратидов, она хотела показать армянам, что включение Васпуракана в состав империи,— это простой обмен, обоюдовыгодный обмен, но не обман, а Васпуракану потому, что таким образом он как-то защищал свою честь, показывая, что это не результат византийского диктата. А сделка эта была со стороны Византии далеко не честной, а для Васпуракана не обоюдовыгодной и не равной, ибо, по словам Продолжателя Фомы Арцруни, переселившиеся в Себастию армяне «попали под рабское иго ромеев»²⁷.

В свете всего вышесказанного образ Сенекерима нам представляется в совершенно ином виде. Он не трусливый династ, готовый при первой опасности бродать и предать свою родину и народ, как он показан в ряде источников и исследований. Сенекерим в действительности, в чрезмерно сложной политической обстановке сделал все, чтобы спасти свою родину и народ от врагов — восточных и западных. Может быть, он ошибся в выборе союзника? А к кому он еще мог тогда обратиться за помощью? Собственными силами ведь противостоять тюркам он не мог.

²⁴ Յ ո Վ Հ ա ն ն է ս Դ ր ա ս խ ա ն ա կ ե ր տ ց ի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 293.

²⁵ Ա. Տ ե ր - Ղ և ո ն դ ի ա ն, Արարիկան ամիրայութիւնները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965, էջ 136.

²⁶ Там же, стр. 136—137.

²⁷ Յ ո Վ Մ ա Ա ր ժ ր ու ն ի, Պատմութիւն ասան Արծրունեաց, Թիֆլիս, 1917, էջ 500.

Через каких-нибудь 20—25 лет им не смогла уже противостоять сама могучая Византийская держава...

В конце статьи вернемся еще раз к болгарскому войску. Само собой разумеется, что оно было отправлено в Васпуракан во главе со своими предводителями, о которых в источниках нет каких-либо прямых свидетельств. Но в одной поэме современника событий Григория Магистра Пахлавуни (умер в 1058/1059 г.) упоминается приехавший в Армению «болгарская ночная сова, разоритель, разрушитель, позорный Николай»²⁸, т. е. об этом болгарине Николае он отзывался теми же нелестными словами, что и Аристакес Ластивертци о болгарских воинах. Николай Григория Магистра назван «*սփեղոզ*» («разоритель»), а болгары Аристакеса Ластивертци «*զաշխարհի սփեղ դռնօղիք*» («они разорили страну»)²⁹. Не исключено, что этот Николай был одним из предводителей могленских болгар. В одной из наших статей мы идентифицировали личность этой «болгарской ночной совы» Николая с патрикием Николаем Хрисилием Болгарином (ὁ πατρίκιος Νικόλαος ὁ Βούλγαρος, ὁ Χρυσίλιος τὸ ἐπὶ τέρψι) Скилицы³⁰, катепаном именно Васпуракана в годы правления императора Михаила III Аргира (1028—1034 гг.)³¹. Это предположение, подкрепленное упоминанием Скилицы об отправленных в Васпуракан болгарских воинах, представляется нам убедительным³². Его выдвижение на такой высокий пост не было ли вознаграждением за большие заслуги перед империей?

²⁸ Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 234.

²⁹ В переводе К. Н. Юзбашяна — «они разорили всю ту сторону». «*Աշխարհ*» по-армянски имеет множество значений: страна, область, гр. *χωρά*.

³⁰ Georgii Cedreni Historiarum Compendium, vol. II, p. 451.

³¹ Подробнее см. Р. М. Бартияня, Գրիգոր Մագիստրոսի բաղաբաղան կողմնորոշման հարցի շուրջը: էջեր հաշվառվողի պատմության և բանասիրության, Երևան, 1971. Николай поэмы Григория Магистра считают болгаринном также болгарские ученые Д. Ангелов и В. Гисзелев, которые отмечают также, что «Николай болгарин, как видно, участвовал в завоевании Армении. Этот болгарин оставил очень плохую о себе память у армянского народа». См. Դ. Անգելով, Գ. Գիսելև, Հայկական աղբյուրները Ռուզիսիայի միջնադարյան պատմության մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, № 1, էջ 47. Г. Абгарян, однако, в своей статье («II» է Գրիգոր Մագիստրոսի հիշատակած նիկոզա ղորսիշը», «Էրսրեր», 1971, № 9, էջ 41—49), находит, что «болгарскую ночную сову» Николая нужно отождествить с паракимоменом Николаем Скилицы (Cedr., II, стр. 558), неважно, что паракимомен Николай не болгарин, а грек! «Мы,—пишет далее Абгарян,—полной расшифровке этой поэмы (Г. Магистра) посвятили специальное исследование, которое пока не опубликовано. В этом исследовании, — продолжает он, — обсуждено также выражение «болгарская ночная сова», которому мы даем новое толкование» (стр. 42). Читатель статьи Абгаряна тщетно пытается пайти в ней это «новое толкование», которое, кажется, обязано было служить основанием, краеугольным камнем его статьи.

³² Этот патрикий Николай Хрисилий, видимо, один из двух сыновей того вельможи Хрисилия, который в 1005 г. отдал Василию II Дирахий, попросив за это титул патрикия для своих двух сыновей, что и было сделано Василием II. См. Cedr., II, p. 451.

ԲՈՒՂԱՐԱԿԱՆ ԶՈՐՔԸ ՎԱՍՊՈՒՐԱՆԱՆՈՒՄ
ԵՎ ԱՐԾՐՈՒՆՑԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

2. Մ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

Ա մ փ ո փ ու մ

Բյուզանդական պատմիչ Ակիլիցայի տվյալների համաձայն, Վասիլ Բ կայսրը բուղարական Մոզլենա քաղաք-ամրոցը (Մակեդոնիա) 1015 թ. երկրորդ կեսում գրավելուց հետո գերի ընկած և «ղենք կրելու ընդունակ ռուղարներին ուղարկեց Վասպուրական»:

1016 թ. դեսպանությունը Կոստանդնուպոլիս է գալիս Վասպուրականի թագավոր Սենեբերիմի որդի Դավիթը: Ուսումնասիրողները գտնում են, որ Դավիթը Վասիլ Բ կայսեր հետ հենց 1016 թ. համաձայնության եկավ Վասպուրականը Սերասաիայի հետ փոխանակելու մասին:

Ելնելով այն փաստից, որ խնդրո առարկա փոխանակությունը կատարվեց միայն 1021 թ. և որ Բյուզանդիան հագիվ թե վեց տարով հետաձգեց Վասպուրականի խաղաղ միացումը կայսրության, կարծում ենք, որ 1016 թ. Կոստանդնուպոլսում րանակցություններն ամենևին էլ հողերի փոխանակության շուրջ չեն ընթացել, որ 1016 թ. Դավիթը կայսրությունից պարզապես զինական օգնություն խնդրելու էր գնացել՝ այլազգիների հարձակումներին ընդդիմակալելու համար: Այդ օգնությունը Բուղանգիան ավեց ի դեմս վերոհիշյալ ռուղար ռաղմագերիներից ըաղկացած գործի: Այս գործը Վասպուրականում արոյական ձիու գեր խաղաց՝ ներսից պայթեցնելով Արծրունյաց թագավորությունը:

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕЧАНИЯ О «СОВЕТАХ И РАССКАЗАХ» («СТРАТЕГИКОНЕ») КЕКАВМЕНА

Р. М. БАРТИКЯН

Доктор исторических наук

«Советы и рассказы» Кекавмена¹ — этот памятник византийской литературы, по точному определению Г. Г. Литаврина, «...является в полном смысле уникальным. Во-первых, он дошел до нас в единственной рукописи; ...во-вторых, ни один известный науке документ, включая акты и жития святых, не освещает с такой полнотой и так всесторонне жизнь византийской провинции XI столетия, как труд Кекавмена. В-третьих, нет ни одного памятника византийской литературы, начиная с 330 г. и кончая 1453 г., который бы так же глубоко, как сочинение Кекавмена, вводил читателя во внутренний мир византийца той эпохи. «Советы и рассказы» — своего рода исповедь: ставя перед собой дидактические цели, автор невольно раскрывает свое отношение к различным сторонам византийской действительности того времени. Государство, служба, войны, восстания, хозяйство, религия, частная жизнь и семейные отношения, проблемы морали и нравственности — все привлекает внимание Кекавмена»².

Со времени первого издания этого труда, осуществленного видными русскими учеными В. Г. Васильевским и В. К. Ернштедтом, прошло уже 75 лет. Издание Г. Г. Литаврина отличается огромной исследовательской работой, проделанной им на основании накопившейся за это время большой литературы как о самом памятнике и его авторе, так и об истории Византии и сопредельных стран. Параллельно с греческим текстом дается полный перевод памятника на русский язык, осуществленный Литавриным. Перевод сделан добросовестно, хорошо, читается легко, хотя не лишен ряда погрешностей, о которых будет сказано в конце данной статьи. Нужно отметить, что на русском языке полностью «Советы и рассказы» выходят впервые. В. Г. Васильевский перевел на русский язык частично или полностью 90 параграфов из 220.

В этой статье мы не ставим себе целью подвергнуть подробному анализу проделанный Литавриным труд. Задача наша — предложить ряд конъектур, которые, на наш взгляд, восстанавливают первоначальный текст «Советов и рассказов», исправляют допущенные писцом ошибки.

¹ «Советы и рассказы Кекавмена. Сочинение византийского полководца XI века», подготовка текста, введение, перевод и комментарий Г. Г. Литаврина, М., 1972, 743 стр.

² Там же, стр. 5.

ки; указать на некоторые неточности перевода и обратить внимание арменоведов на этот памятник византийской литературы. Он, к сожалению, мало использован арменоведами, хотя и представляет для них определенный интерес, особенно для изучения истории завоевания Византийской империей ряда областей Армении в первой половине XI в., для изучения политики Византии в Армении, а также роли армян в Византийской империи, ибо Кекавмен принадлежит к числу тех видных армянских деятелей, которые, поступив на службу Византийской империи и будучи далеко от родных краев, не переставали поддерживать тесные контакты со знатными и многочисленными родственниками на родине³.

Переходим к нашим конъектурам. Страницы указаны по изданию Г. Г. Литаврина.

1) Стр. 118, стрк. 16: $\beta\omicron\eta\theta\epsilon\iota\ \sigma\omicron\iota$.

Глагол приведен в настоящем времени, в то время как, судя по контексту и по тому, что следующий за ним глагол стоит в будущем времени ($\epsilon\kappa\pi\lambda\eta\rho\omega\sigma\epsilon\iota$), он тоже должен стоять в будущем времени. Г. Г. Литаврин, исходя из смысла предложения, перевел «поможет» и поступил правильно. Но все-таки $\beta\omicron\eta\theta\epsilon\iota$ означает «помогает», а не «поможет». Вместо $\beta\omicron\eta\theta\epsilon\iota\ \sigma\omicron\iota$ нужно писать $\beta\omicron\eta\theta\acute{\iota}\sigma\epsilon\iota$ — «поможет», т. е. надо восстановить чтение рукописи (там $\beta\omicron\eta\theta\epsilon\iota\sigma\eta$, т. е. $\beta\omicron\eta\theta\acute{\iota}\sigma\epsilon\iota$) и отвергнуть обе конъектуры первых издателей. $\sigma\omicron\iota$ в конце излишне, поскольку оно подразумевается.

2) Стр. 126, стрк. 22: $\epsilon\iota\ \mu\epsilon\nu\ \acute{\omega}\phi\epsilon\lambda\eta\ \sigma\epsilon\ \acute{\omicron}\ \chi\acute{\omicron}\rho\iota\acute{\omicron}\varsigma\ \sigma\omicron\upsilon\ \tau\eta\ \acute{\alpha}\pi\omicron\delta\epsilon\upsilon\chi\eta$. $\acute{\Omega}\phi\epsilon\lambda\eta$ — в данном контексте необъяснимо, перевод Литаврина — «считает тебя дельным» — тоже. Мы предлагаем: $\epsilon\iota\ \mu\epsilon\nu\ \varphi\iota\lambda\epsilon\iota\ \sigma\epsilon$. Итак, предложение переводится следующим образом: «Если твой господин любит тебя...».

3) Стр. 136, стрк. 26: $\pi\acute{\alpha}\sigma\eta\ \mu\eta\chi\alpha\nu\eta$. Исправить — $\pi\alpha\sigma\alpha\ \mu\eta\chi\alpha\nu\eta$.

4) Стр. 138, стрк. 14—15: $\kappa\alpha\iota\ \acute{\omicron}\chi\upsilon\rho\omicron\upsilon\varsigma\ \tau\acute{\omicron}\pi\omicron\upsilon\varsigma$.

В предыдущем предложении стратигу дается совет: если его войско многочисленно, то пусть он свой лагерь устраивает в «укрепленных и открытых местах» ($\epsilon\iota\varsigma\ \acute{\omicron}\chi\upsilon\rho\omicron\upsilon\varsigma\ \tau\acute{\omicron}\pi\omicron\upsilon\varsigma\ \kappa\alpha\iota\ \epsilon\mu\phi\alpha\nu\epsilon\iota\varsigma$). А в следующем (нашем) предложении говорится, что если у стратига немного воинов, пусть располагает лагерь в «скрытых и укрепленных местах» ($\epsilon\iota\varsigma\ \acute{\alpha}\phi\alpha\nu\epsilon\iota\varsigma\ \kappa\alpha\iota\ \acute{\omicron}\chi\upsilon\rho\omicron\upsilon\varsigma\ \tau\acute{\omicron}\pi\omicron\upsilon\varsigma$). Не может быть и речи о том, что во втором случае слово $\acute{\omicron}\chi\upsilon\rho\omicron\upsilon\varsigma$ не на месте. Или писец механически повторил

³ Там же, стр. 89, 635. одного из них (своего деда) — топарха в Великой Армении упоминает сам Кекавмен. В одной памятной записи армянского Евангелия, датированной 1169 г., мы встречаем даже родословную Кекавменов Армении. Там говорится о том, что Кату, дочь сасунского князя Вигена, выдали замуж в область Дегик, в Четвертую Армению — Шаханшаху, сыну Григора и внуку Катакалона, который был сыном великого Каменаса» (Ф. У р ф ш а н г ш а н у, *Բարձր արքայ, հ. Բ, Կ. Գրիգոր, 1884, էջ 312—313. Դ. Ա լ ի շ ի, Հայաստանի, Վեհերի, 1901, էջ 384*). Под «великим Каменасом», по всей вероятности, имеется в виду знаменитый полководец середины XI в. Катакалон Кекавмен, Каменас Аристакаеса Ластивертци и Матфея Эдесского.

предыдущес ὄχρους, или же допустил ошибку. Недоразумение, по нашему убеждению, решает продолжение фразы, где Кекавмен повторяет свой совет в несколько иной форме: «Итак, как сказано, если у тебя большие силы, располагайся на открытых местах (ἐμπανείς τόπους), вне леса (ἔξω τῆς ὕλης)». Следовательно, если у него силы малые, Кекавмен советовал бы ему расположиться лагерем «в скрытых» и лесистых местах, «внутри леса». Поэтому наш ὄχρους τόπους 14-ой строки лужно исправить — ὕλωδες τόπους. Это исправление находит свое подтверждение сказанным па стр. 142, стрк. 26—28: «Если у тебя *немного воинов*, изловчись, чтобы показать, будто имешь большие силы. Но ты не сможешь сделать это иначе, как расположившись в *лесистой местности*» (εἰς ὕλωδες τόπους).

5) Стр. 142, стрк. 28—29: ἀποκαθαρίσαι πόσον λαὸν ἔχεις. В переводе Литаврина: «вызвать сколько велико у тебя войско». Однако ἀποκαθαρίζω означает не «вызвать», а «очищать», «исцелять», что никак не вяжется с данным предложением, смысл которого — как сделать, чтобы неприятель не мог *определить точное количество* ромейского войска. Мы предлагаем: ἀποκαθαρῖσαι — «определить в точности».

6) Стр. 144, стрк. 28: ἀλλ' ἴν' ἄλλως — исправить: ἄλλον ἄλλως.

7) Стр. 150, стрк. 5: Σκόπει δὲ να. Должно быть: Σκόπει ὅς ἴνα.

8—9) Стр. 154, стрк. 1 и стр. 246, стрк. 19: вместо οἱ поставить οἱ. Правильно у первых издателей.

10) Стр. 158, стрк. 3—4: ἀφρονευσάμενου γάρ τινος τῶν ἀνωνόμων οὐδ' εἰ ἐσφαλὲ τις ἐπίσταται διὰ τὴν εὐτέλειαν αὐτοῦ. У Г. Г. Литаврина: «Когда сделал глупость кто-нибудь из безвестных, никто не знает об ошибке, так как он низкого положения». Ни первые издатели, ни Литаврин и Бек (осуществивший немецкий перевод «Советов и рассказов») не заметили, что данное предложение вопросительное. Здесь τις нужно исправить на τίς, перед ним поставить запятую, а в конце предложения — вопросительный знак: «Если совершил глупость кто-нибудь из безвестных, даже если он и ошибся, кто же (имея в виду его низкое положение) обратит на него внимание?».

11) Стр. 158, стрк. 8: οὕτως — исправить: οὕτως.

12) Стр. 158, стрк. 21: ὁπλὰ γὰρ πόλεμου δικαιοσύνη. Перевод Литаврина: «справедливость — оружие войны». В предыдущем § 24 подробно сказано «О вооружении и снаряжении воинов стратига». Там говорится именно о вещественном вооружении, а здесь вдруг в качестве оружия войны выступает справедливость. Кекавмен вряд ли думал победить в войне справедливостью. Он пишет: «Старайся маневрами, *хитростями* и *засадами* ослабить своего врага» (стр. 134, стрк. 29), «Иначе.. как через *хитрость*... трофей не водрузишь» (стр. 136, стрк. 12—19), «...мнимая робость пусть соединяется с мудростью и тайным *коварством*» (там же) и т. д. Первые издатели предлагали вместо слова πόλεμου (войны) писать φρόνιμου (разумного); т. е. «справедливость — оружие разумного». Г. Г. Литаврин против этой конъектуры, он за текст рукописи и для под-

тверждения своей правоты приводит данные из других источников, где говорится об «оружии справедливости». Но «оружие справедливости» и «оружие войны» — два совершенно разных понятия.

Мы предлагаем следующую конъектуру: *ὅπλα γὰρ πολεμεῖ δικαιοσύνη*, т. е. «справедливость может победить (одолеет) оружие».

13) Стр. 160, стрк. 1—2: *Ἢ δὲ οὐ δέχεται θεραπείαν οὕτως, τότε ἐξαναγκῆς μετὰ δυνατῆς χειρὸς*.

Во втором предложении нет глагола. Г. Г. Литаврин переводит: «Если дело (?) не исправляется при таком подходе, тогда *принуждай* сильной рукой». Он слово *ἐξαναγκῆς* переводит как «принуждай». Но *ἐξαναγκῆς* не глагол, а наречие, означает «поневоле», «вынужденно». Предлагаем вместо *ἐξαναγκῆς* поставить *ἐξενεγκῆς*, т. е.: «Но если вопрос не решится так, то тогда уж *иди* (нападай на них) сильной (твердой) рукой».

14) Стр. 160, стрк. 10: *εἰ δοκιμᾷ σε κορσεύσαι*.

Это конъектура П. Лемерля. В рукописи — *δοκιμάσαι*. По Г. Г. Литаврину: «Если он попытается *тебя* разорить», т. е. местоимение *се* он относит к глаголу *κορσεύσαι*. Глагол *κορσεύω* обычно не употребляется по отношению к человеку, а главным образом касательно страны, области, города и т. п. (как и в данном случае: в предыдущей строке говорится именно о стране — *χωρὰν σου*).

Мы исправляем: *εἰ δοκιμᾷ σε κορσεύσαι*, т. е. «если он попытует совершить набег».

15) Стр. 160, стрк. 23: *Θεσσαλονίκη πόλις ἐστὶν ἐπὶ... πολυάνθρωπος*.

Г. Г. Литаврин отметил лакуну, но, к сожалению, мы не знаем, сколько букв не хватает. Переводя «Город Фессалоника находится у... многолюдный», Литаврин считает *ἐπὶ* предлогом. Но, по всей вероятности, лакуну нужно дополнить так: *«Θεσσαλονίκη πόλις ἐστὶν ἐπὶ [σημῶς καὶ] πολυάνθρωπος»*, т. е. «Фессалоника *знаменитый* и многолюдный город». Прилагательное *ἐπίσημος* в качестве определения к городу в источниках встречается часто. Ср., например, *Μελιτηνὴ πόλις ἐπίσημος* (XXXI Новелла Юстиниана, гл. 1, § 2).

16) Стр. 160, стрк. 26: *κατουνεύσας*. Восстановить чтение рукописи: *κατουνεύσαι*.

17) Стр. 162, стрк. 4—5: *ὁ μὲν ὕδωρ πιεῖν θέλων, ὁ δὲ τὸν ἵππον αὐτοῦ ἀναπαύσαι*.

Г. Г. Литаврин переводит правильно: «один хотел воды попить, другой *дать отдых* своему коню». Но по контексту ожидалось не *ἀναπαύσαι*, а *ἀναπαύειν* (или *ἀναπαύειν*) — поить лошадей.

18) Стр. 162, стрк. 22: *οἱ δὲ Ῥωμαῖοι καὶ οἱ ἵπποι αὐτῶν ἀγανακτήσαντες*.

Перевод: «Ромеи же и их кони, *измученные...*». Исходя из смысла предложения, перевод правильный. Однако *ἀγανακτῶ* означает не «измучиться», а «негодовать», «возмущаться». Но как могут кони негодовать или возмущаться? (вместо *ἀγανακτήσαντες* предлагаем *ἀγαν κεκμηκότες* —

очень уставшие, очень измученные). На той же 162-ой странице, стрк. 1: ὁ λαός... ἀπὸ τοῦ κόπου καὶ τῆς ταλαιπωρίας κερμηκῶς. На стрк. 5: ἐκυτὸν κερμηκῶτα. На стрк. 18—19: στρατὸν κερμηκῶτα. Исходя из всего этого, наше исправление оправдано.

19) Стр. 164, стрк. 13: λαὸν τῶν ἐπιβολῆν. Должно быть λαὸς τοῖ ἐπιβολῆν (ср. чегырьмя строками выше: τοῖ λαὸς ἐπιβολῆν).

20—21) Стр. 172, стрк. 16 и 222, стрк. 4: καθέστηναι. Исправить в обоих случаях на καθέστηναι. В той же фразе первого предложения отмечено это же слово, только в другом времени (ἐκαθέστησαν), это ясно показывает, что мы имеем дело с глаголом καθίζω, а не с καθίημι. Во втором же случае речь ведь идет не о том, чтобы «занять» (кстати, καθέστηναι от глагола καθίστημι не означает «занять») патриарший трон, а «сесть» на него, от глагола καθίζω.

22) Стр. 174, стрк. 31: ἐλθὼν νυκτὸς καὶ ἔστη.

Если бы первый глагол этого предложения стоял не в партиципе, а в аористе (ἦλθεν), как и второй глагол (ἔστη), то можно было считать, что здесь союз καὶ стоит на месте, а поскольку он в партиципе, союз καὶ оказывается лишним, поэтому мы предлагаем следующую конъектуру: ἐλθὼν νυκτὸς κατέστη.

23) Стр. 178, стрк. 9: μετὰ λύπη; πρόξενον.

Перевод Г. Г. Литаврина: „повлекшие последующие беды“. В своих комментариях Литаврин указывает, что „место не совсем ясное“, причиной чего является слово μεταλύπη. Такого слова в греческом нет. Это предлог μετὰ и существительное λύπη. Литаврин предлагает писать μετὰ λύπηс — „с горем“. Но тогда как быть с πρόξενον — „причиняющее“ (от глагола προξενῶ — „причинять“, „вызывать“). В этом случае предлог μετὰ становится лишним, λύπηс πρόξενον, а не μετὰ λύπηс πρόξενον. Мы исправляем: μετὰ λύπηс πρόξενον — „причиняющую большую боль“ (большое горе). Ошибка писца объясняется тем, что рядом оказались два „ли“ (λη (λω), произносятся одинаково — „ли“ — μετὰ ληс λύπηс, одно из которых он сократил). Нашу конъектуру мы считаем бесспорной. Ср. стр. 122, стрк. 32: ταῦτα μετὰ τῶν κινδύνων εἰς πρόξενον. Здесь не было причины для искажения.

24) Стр. 178, стрк. 14: после слова πύργους поставить запятую, ибо это слово не связано со следующим τοὺς προμαχῶνας, как полагает Литаврин и переводит: „башни бастионов“. Мы имеем не τῶν προμαχῶνων, а τοὺς προμαχῶνας. Итак: „Укрепи башни, бастионы“.

25) Стр. 180, стрк. 18: ἐξαίφνης ἀκρωτηρίασαι αὐτόν.

По Г. Г. Литаврину: «внезапно порази его». Перевод правильный, однако в двух первых словах греческого текста, на наш взгляд, есть ошибки: в первом случае ошибка допущена по вине писца, во втором — издателей. Вместо слова ἐξαίφνης поставить ἐξέλθης («выходи»), ибо чегырьмя строками раньше Кекавмен советовал — μὴ ἐξέλθης — «не выходи» из крепости, поскольку еще не известна сила врага. После того, как через два-три дня она стала известной, он советует — «выходи». И продолжение предложения говорит в пользу нашей конъектуры —

ἐξελεύσασθαι, «пусть выйдут», т. е. те, которые не охраняют стены. Наша конъектура подтверждается также рассказом Кекавмена о защитниках Боянской крепости (стр. 180, стр. 21 и сл.), которые «выступили (ἐξέρχονται) из крепости для сражения, как бы стыдясь оставаться внутри ее», за что и были наказаны.

Второе слово издателями и переводчиком принято за императив — «порази». В данном контексте требуется инфинитив, который есть в нашем тексте, только нужно поменять место ударения — ἀκρωτηρίασαι. И так, ἐξελεύσας ἀκρωτηρίασαι αὐτόν («выходи, чтобы поразить его»).

26) Стр. 182, стр. 31—32: Ἦ δὲ μεγάλη Ἀντιόχεια ὥς ἐκ τῶν νομιζομένων οὐρωμάτων αὐτῆς παρεδόθη.

У Литаврина: «Антиохия Великая была также сдана не из-за ее пресловутых укреплений». Совсем наоборот. Не замечено, что предложение вопросительное. В конце нужно поставить вопросительный знак: «А Антиохия Великая не была сдана [врагу] из-за ее мнимых укреплений?», т. е. причиной падения города были ее слабые стены.

27) Стр. 184, стр. 7: ἐστῶτες. Исправить на οἱ ἐστῶτες? Г. Г. Литаврин слово ἐστῶτες, что означает «стоящие» (т. е. стоящие на досках защитники крепости), перевел как «сооружение», а речь идет о людях. У Прокопия Кесарийского (О перс. войне, II, 8), откуда взят данный рассказ, говорится именно о стоящих на досках защитниках (ἀπαντες ὅσοι αὐταῖς (ταῖς δοχοῖς) ἐφειστήκεισαν ἐς τὸ ἑδάφος ἐξέπεσαν).

28) Стр. 184, стр. 32, стр. 186, стр. 1: ... τὸν φόρον ποιῆσαι, ἀλλ' ἐποίησεν αὐτοὺς ποιῆσαι, где три раза повторяется глагол ποιέω! Ἐποίησεν исправить на ἐφίεσεν — «позволил», «разрешил», что и требует данный контекст.

29) Стр. 188, стр. 1—2: ὑπερ ἐξουσίαν. Исправляем: ὑπερβούσιον. Ср. стр. 298, стр. 21.

30) Стр. 188, стр. 25—26: φύτευσον δένδρα παντοῖα καὶ χαλαμῶνας (т. е. «насади всевозможные деревья и камыш (или тростник)» — буквально — «насади... места, где растет камыш»). Г. Г. Литаврин χαλαμῶνας переводит как «кустарники», хотя слово не имеет такого значения. В комментариях он предполагает, что «по-видимому, имеются в виду плодово-ягодные кустарники!» (стр. 456). Кекавмен пишет далее, что от этих χαλαμῶνες (и деревьев) будет доход и насаждавший их будет пребывать в покое. Но какой доход или покой может дать камыш? Пятью строками ниже Кекавмен говорит о вине, а на стр. 218, стр. 2—3 советует: «вина старайся производить побольше, пей же его поменьше». Следовательно, он предполагает производить вино для рынка, чтобы получить доход, о котором говорил на 188-ой странице. Но из камыша вина не получают, его получают из винограда. На 220 странице, стр. 19 Кекавмен еще раз возвращается к этой теме: φύτετε δὲ μᾶλλον ἀμπέλωνας («лучше насаждай виноградники»). Поэтому резонно χαλαμῶνας читать ἀμπέλωνας (κλήματα?).

31) Стр. 190, стрк. 3—5: καὶ εἰ οὕτως βίῳν ἔχεις, μὴ ἀναπέσῃς καὶ ἀμελήσῃς τοῦ βίου σου καὶ ταῦτα πάντα μειωθήσονται. Г. Г. Литаврин пишет: «Не совсем ясная фраза» и переводит: «если ты будешь вести такой образ жизни, то не разоришься и не будешь озабочен своим пропитанием. Иначе все это придет в расстройство». В начале этого параграфа (§ 35) Кекавмен советует как сделать, чтобы в доме имелось в достатке все необходимое, и призывает: μὴ ἀμελεῖς — «не будь беззаботен». В вышеупомянутом предложении говорится о последствиях того, если он «будет беззаботен» (ἀμελήσῃς). Издатели и переводчики не видели связи между этими двумя предложениями, поэтому перевод—«не будешь озабочен своим пропитанием. Иначе все это придет в расстройство» — неверен. А мысль ясна: «А если ты будешь беззаботен в своей жизни (т. е. хозяйстве—Р. Б.), то у тебя будет нехватка всего этого».

Мы предлагаем следующее чтение: καὶ εἰ οὕτως βίῳν ἔχεις, μὴ ἀναπέσῃς, καὶ εἰ ἀμελήσῃς τοῦ βίου σου, ταῦτα πάντα μειωθήσονται.

32) Стр. 192, стрк. 4: Εἶδ' εἰς. κύριοί μου τοιαύτην ἀναίσχυντίαν; Должно быть „Εἶδατε“. Вопросительное предложение требует, скорее, глагол в прошедшем времени. «Вы [когда-нибудь], господа мои, видели подобное бесстыдство?», а не «Вы видите, господа, какое бесстыдство?».

33) Стр. 192, стрк. 11: ἀναβιβασθέντος πολλοῦ ποσοῦ ἐλεεινολογήσεις ὁ πότε μακάριος νῦν εἰς δικαστήρια ἐλκόμενος.

Перевод: „И когда вырастет большая сумма, ты будешь молить о сострадании, некогда счастливый, ныне же влекомый в судилища“. Предлагаем: ἀναβιβασθέντος πολλοῦ (т. е. τοῦ τόκου) πῶς οὐ (м. б. πόσον) ἐλεεινολογήσεις ὥς (м. б. ὅ) πότε μακάριος νῦν εἰς δικαστήρια ἐλκόμενος; („Когда очень увеличатся (проценты), то как ты можешь не роптать жалко, что некогда счастливый, ныне таскаешься по судилищам?«.)

В данном контексте говорится именно о процентах, об удвоении, т. е. об увеличении этих процентов, но не о сумме. Кроме того, глагол ἀναβιβάζω означает не «вырастать», а «поднимать», «повышать», «увеличивать».

34) Стр. 196, стрк. 24: τὸν. Должно быть τὸ ?

35) Стр. 198, стрк. 11: убрать ἤ.

36) Стр. 202, стрк. 26: вместо εἰ поставить ἤ.

37) Стр. 204, стрк. 28: τοῦτω. Исправить на τοῦτο.

38) Стр. 206, стрк. 30—31: ἐν τῇ ἡμέρᾳ γὰρ σε εἰς ἡμέραν πονηρὴν.

Перевод Литаврина: «Он *ввергнет* тебя в злую годину». Ἐν-ίθημι (буд. вр. ἐνθήσω) не имеет значения «ввергнуть». На наш взгляд, нужно читать ἐκθύσει, т. е. «...он *пожертвует* тобой в трудную минуту».

39) Стр. 210, к стрк. 1: В рукописи имеется предложение: ὁ γὰρ ἐλαίῳ χρῆσαι βουλόμενος, которое первые издатели и Г. Г. Литаврин понимают как «либо желающий умащать елеем» и поэтому считают, что оно «совершенно не связано с текстом». «Здесь,— продолжает Литаврин,— можно предположить пропуск или — что более вероятно — опisku пис-

ца, внесшего эту фразу в текст по недоразумению (из другой рукописи или с полей)» (стр. 478). Напомню, что в данном месте в тексте говорится (привожу заглавие § 42) «О любви и помощи истинным друзьям и близким людям». Исходя из всего этого, первые издатели и Литаврин исключают из текста это предложение, как и его перевод. Но напрасно. Никакой описки или недоразумения здесь нет. Все стоит на своем месте, только речь идет не о «умощении елеем», а о сострадании, сочувствии. Мы предлагаем следующую конъектуру: $\acute{o} \gamma\alpha\rho \epsilon\lambda\epsilon\omega \chi\rho\eta\sigma\alpha\iota$ (не от $\chi\rho\iota\omega$ — умощать, а от $\chi\rho\alpha\omega$). Ср. стр. 154, стрк. 7: $\acute{\alpha}\gamma\alpha\pi\alpha \kappa\alpha\iota \epsilon\lambda\epsilon\alpha \pi\alpha\nu\tau\alpha\varsigma$, также ср: $\chi\rho\eta\sigma\tau\alpha\iota$. стр. 200, l. Все же нужно признать, что текст в этом месте испорчен.

40). Стр. 210, стрк. 15: $\mu\acute{o}\chi\eta\tau\alpha \pi\rho\acute{o}\sigma\phi\alpha\tau\alpha \mu\eta \epsilon\sigma\theta\eta\tau\varsigma \pi\omicron\lambda\lambda\alpha\iota \gamma\alpha\rho \omicron\iota\chi\iota\alpha\iota \epsilon\varsigma \alpha\upsilon\tau\omega\nu \epsilon\mu\epsilon\iota\nu\alpha\iota \epsilon\rho\eta\mu\iota$.

Перевод: «Свежих грибов не ешь, потому что из-за них много домов опустело». Но $\mu\acute{o}\chi\eta\tau\alpha$ — существительное *мужского рода* ($\acute{o} \mu\acute{o}\chi\eta\varsigma\text{-}\tau\omicron\varsigma$), винительный падеж *единственного числа*, а $\pi\rho\acute{o}\sigma\phi\alpha\tau\alpha$ — *средний род*, именительный (или винительный) падеж *множественного числа* ($\tau\alpha \pi\rho\acute{o}\sigma\phi\alpha\tau\alpha$). Можно было бы ожидать $\mu\acute{o}\chi\eta\tau\alpha\varsigma \pi\rho\acute{o}\sigma\phi\alpha\tau\omicron\upsilon\varsigma$, если, конечно, $\pi\rho\acute{o}\sigma\phi\alpha\tau\alpha$ здесь не приведено в качестве наречия (в смысле $\pi\rho\acute{o}\sigma\phi\alpha\tau\omicron\varsigma$). Но если даже речь идет о свежих грибах, то непонятно, почему Кекавмен против их употребления. Видимо, предложение нужно исправить так: $\mu\acute{o}\chi\eta\tau\alpha\varsigma [\kappa\alpha\iota] \pi\rho\acute{o}\sigma\phi\alpha\tau\alpha \mu\eta \epsilon\sigma\theta\eta\tau\varsigma$ — «не ешь грибов даже в качестве закуски», т. е. вообще не ешь их.

41) Стр. 214, стрк. 4—5: $\kappa\alpha\iota \acute{\alpha}\lambda\lambda\alpha \tau\iota\nu\alpha \omicron\iota\omega\nu \epsilon\upsilon\omega\delta\eta$. Но в рукописи: $\kappa\alpha\iota \acute{\alpha}\lambda\lambda\alpha \tau\iota\nu\alpha \kappa\alpha\iota \omicron\iota\omega\nu \epsilon\upsilon\omega\delta\eta$. Первые издатели полагали, что второе $\kappa\alpha\iota$ лишнее, поэтому они взяли его в квадратные скобки. Литаврин, считая их предположение верным, вычеркнул его из текста. Но напрасно, ибо оно стоит на своем месте, допущена ошибка в другом слове, поэтому второе $\kappa\alpha\iota$ оказалось лишним. Вышеприведенное предложение Литаврин перевел так: «либо что-нибудь другое — положим *благовония*». Однако $\epsilon\upsilon\omega\delta\eta$ означает ароматный, благоухающий, кроме того, здесь речь идет о пышных трапезах, на которых помимо съестного бывает вино, но не благовония. Мы предлагаем следующую конъектуру: $\kappa\alpha\iota \acute{\alpha}\lambda\lambda\alpha \tau\iota\nu\alpha \kappa\alpha\iota \omicron\iota\omega\nu \epsilon\upsilon\omega\delta\eta$, т. е. «либо что-нибудь другое (кушанье), а также ароматное вино».

42) Стр. 218, стрк. 3—4: $\acute{o} \gamma\alpha\rho \delta\alpha\iota\tau\mu\omega\nu \omega\nu \acute{\alpha}\pi\alpha\varsigma \tau\eta\varsigma \sigma\epsilon\lambda\tau\eta\nu\varsigma \tau\omicron\chi\omega\nu \eta \tau\omicron\upsilon \chi\rho\omicron\nu\omicron\upsilon \pi\alpha\rho\alpha\phi\rho\omicron\nu\epsilon\iota$.

У Литаврина: «Ибо тот, кто стал собутыльником, раз в месяц или в год теряет разум». $\delta\alpha\iota\tau\mu\omega\nu \omega\nu$ — конъектура Литаврина, но в рукописи — $\delta\alpha\iota\tau\mu\omega\nu\omega\nu$. Литаврин справедливо подчеркивает, что здесь «трудное для понимания место» (стр. 484). Не настаивая на окончательном решении этой загадки, мы бы предложили другую конъектуру, оставаясь верным данным рукописи: $\acute{o} \gamma\alpha\rho [\text{т. е. } \acute{o} \omicron\iota\omega\varsigma] \delta\alpha\iota\tau\mu\omega\nu \omega\nu [\kappa\alpha\iota] \acute{\alpha}\pi\alpha\varsigma \tau\eta\varsigma \sigma\epsilon\lambda\tau\eta\nu\varsigma \tau\omicron\chi\omega\nu \eta \tau\omicron\upsilon \chi\rho\omicron\nu\omicron\upsilon \pi\alpha\rho\alpha\phi\rho\omicron\nu\epsilon\iota$ (м. б. $\pi\alpha\rho\alpha\phi\rho\omega\nu \eta$?), что переводится: «[вино] — бес (ср. русск. «змий») и человек, встретив-

лись с ним [даже] раз в месяц или в год, теряет рассудок» (или же: «он сумасшедший»).

В христианском мире сумасшедший — это человек, в которого вошел *δαίμωνιον* — бес. Он называется *δαίμονιζόμενος* — бесноватый (см. Матф., XII, 22), одержимый бесом (Лука. VIII, 27). Такого человека лечили тем, что «изгоняли» («вынимали») из него этого беса (*ἐκβάλλειν τὰ δαίμονια*, Матф., XII, 24. XVII, 18, Марк. III, 15, 22). В вышеупомянутом высказывании Кекавмена связь *δαίμων* с *παράφρων* — очевидна. (См. и метафорически у Платона: Законы 649 D: *ὅσα οἱ ἡρόντες αὐτὸ μεθύσκοντα παράφρονες ποιεῖ*).

43) Стр. 200, стрк. 3—4: *Θεοῦ χάριτι ταῦτα ποιοῦμεν* *πρῶτον γὰρ διανοοῦμεθα καὶ οὕτως χερσὶν ἐργαζόμεθα* — («божьей милостью мы *то же самое* добываем, сначала творим в мыслях, а затем создаем *вещественное*»). Литаврин совершенно правильно предполагает, что под *ταῦτα* подразумевается встречающееся немного выше слово *πλοῦτος* — богатство, и под строкой предлагает чтение *ταῦτόν*. Но логичнее *τοῦτον* (*τὸν πλοῦτον*) — «его», а не «то же самое». Что касается *χερσὶν* рукописи, которое первые издатели исправляли на *χερσίν* — «руками [создаем]», Леммерль на *χερσόν*, а вслед за ним Литаврин на *χερσόν*, подразумевая под ним «вещественное», то слово *χερσόν* не имеет такого значения, оно означает «сухая земля, суша, материк» или «сухая, твердая», что никак не вяжется со смыслом предложения, где четыре раза упоминается *πλοῦτος* — богатство. Само собой напрашивается слово *χρυσόν* — золото, деньги, богатство. Итак, *θεοῦ χάριτι τοῦτον* (т. е. *πλοῦτον*) *ποιοῦμεν* *πρῶτον γὰρ διανοοῦμεθα καὶ οὕτως χρυσὸν ἐργαζόμεθα* («Божьей милостью мы добываем его [богатство]. Но сначала мы творим в мыслях, а затем добываем [зарабатываем] золото»). (Ср. *Odys.* III, 435: *χρυσὸν εἰργάζετο*).

44) Стр. 220, стрк. 18—19: *ἀμαρτίσεις καὶ μεταβλήθῃς*.

По Г. Г. Литаврину: «запутаешься в долгах и откажешься от своих намерений». Перевод далек от текста. В своих комментариях (стр. 486) Литаврин пишет: «недостаточно ясная фраза». Исправить на — *ἀμαρτίσεις καὶ μεταβλήθῃς* («совершишь ошибку, а [затем] будешь раскисаться»). Ср. стр. 278, стрк. 7. Здесь опечатка). Ср. *ὁ ἰούδας... μεταβλήθεις... λέγων. ἡμαρτόν* (Матф., XXVII, 3—4).

45) Стр. 220, стрк. 20: *καὶ ἀλόπως διατραφήσῃ*.

В переводе Литаврина: «ты *без печали* будешь питаться ими». «Без печали» — правильный перевод слова *ἀλόπως*, но в греческом тексте, по всей вероятности, допущена ошибка. Должно быть *ἀλοίπως* (в смысле *ἀλείπτως*), т. е. «в достатке», «полностью». (Слово *λοίπω* у Кекавмена встречается несколько раз. См., например, стр. 196, стрк. 14. От него образовано причастие с отрицательной приставкой *α*).

46) Стр. 228, стрк. 13—14: *Ἄφρων οὐκ πρὸς αὐτὸν κέχρηται σχοπῶν, ποῦ δειπνᾷ καὶ κύμαλα*.

Запятую нужно поставить перед *σχοπῶν*, т. к. оно связано со следующим предложением, а вместо глагола *δειπνᾷ* («угощается», «ужинает»)

— существительное $\delta\epsilon\iota\pi\nu\alpha$ (та), которое связано со следующим далее существительным $\chi\epsilon\iota\beta\alpha\lambda\alpha$. Перевод Литаврина верен, соответствует исправленному нами тексту, но не приведенному в книге.

47) Стр. 242, стрк. 18: $\delta\iota'\alpha\upsilon\tau\omicron\upsilon$. Исправить: $\delta\iota'\alpha\upsilon\tau\omicron\nu$ («из-за него», а не «через него»).

48) Стр. 244, стрк. 7: $\delta\ \delta\epsilon\ \kappa\alpha\lambda\omicron\beta\upsilon\lambda\omicron\varsigma\ \kappa\alpha\iota\ \kappa\omicron\nu\eta\rho\omicron\varsigma\ \dots\ \omicron\upsilon\chi\ \epsilon\lambda\upsilon\tau\omega\ \mu\omicron\nu\nu\ \alpha\lambda\lambda\ \kappa\alpha\iota\ \alpha\lambda\lambda\omicron\varsigma\ \kappa\alpha\lambda\omicron\iota\varsigma\ \chi\rho\eta\sigma\iota\mu\omicron\varsigma$.

У Литаврина: «благоразумный и *неутомимый*... приносит пользу не только себе, но и многим другим». Литаврин $\kappa\omicron\nu\eta\rho\omicron\varsigma$ переводит как «неутомимый», а в комментариях пишет: «Мы не уверены в переводе этого слова. Оно... далее у Кекавмена употребляется в pejоративном смысле — «дурной», «злой» и т. д.». Он прав. Это слово означает также: плохой, скверный, негодный, испорченный, бесчестный, низкий, враждебный, трусливый, малодушный, мошенник, плут и даже лукавый, т. е. дьявол. Как мог такой человек «приносить пользу не только себе, но и многим другим»? Литаврин ищет отвечающее смыслу предложения значение слова $\kappa\omicron\nu\eta\rho\omicron\varsigma$ у Геснода. Но не нужно идти так далеко. По всей вероятности, у Кекавмена было написано не $\kappa\omicron\nu\eta\rho\omicron\varsigma$, а $\kappa\omicron\nu\eta\kappa\omicron\varsigma$ — трудолюбивый. И, действительно, пользу может принести тот, который благоразумен, но в то же время трудолюбив, он помогает и умом, и трудом.

49) Стр. 258, стрк. 17: $\mu\alpha\lambda\lambda\omicron\nu\ \delta\acute{\epsilon}\ \omicron\ \tau\ \iota$. Скорее— $\mu\alpha\lambda\lambda\omicron\nu\ \omicron\iota\omicron\tau\ \iota$.

50) Стр. 258, стрк. 18: $\Gamma\rho\eta\gamma\omicron\rho\alpha\varsigma\ \kappa\alpha\iota\ \delta\ \Pi\alpha\chi\rho\acute{\alpha}\tau\eta\varsigma$.

Исправить на $\Gamma\rho\eta\gamma\omicron\rho\eta\varsigma\ \kappa\alpha\iota\ \delta\ \Pi\alpha\chi\rho\acute{\alpha}\tau\eta\varsigma$. Если из литературной формы $\Pi\alpha\chi\rho\acute{\alpha}\tau\iota\omicron\varsigma$ образовалось $\Pi\alpha\chi\rho\acute{\alpha}\tau\eta\varsigma$, то из $\Gamma\rho\eta\gamma\omicron\rho\iota\omicron\varsigma$ образуется $\Gamma\rho\eta\gamma\omicron\rho\eta\varsigma$. $\Gamma\rho\eta\gamma\omicron\rho\alpha\varsigma$ скорее фамилия (ср., например, Никифор Григора), а не имя, мы же имеем дело с именем. Таким образом, чтение $\Gamma\rho\eta\gamma\omicron\rho\eta\varsigma$ полностью совпадает с именем того же человека, который немного спустя назван литературно— $\Gamma\rho\eta\gamma\omicron\rho\iota\omicron\varsigma$ ⁴. Для имен мужского рода характерно окончание $\eta\varsigma$, а не— $\iota\varsigma$.

51) Стр. 262, стрк. 29: вместо $\delta\ \sigma\alpha\ \eta\theta\epsilon\lambda\epsilon\nu$ поставить $\omega\varsigma\ \eta\theta\epsilon\lambda\epsilon\nu$.

52) Стр. 264, стрк. 9: $\Pi\rho\omicron\sigma\acute{\epsilon}\tau\alpha\zeta\epsilon\nu$ (т. е. Никулица Дельфин) $\omicron\upsilon\nu\ \acute{\alpha}\ \kappa\omicron\lambda\epsilon\iota\sigma\theta\eta\nu\alpha\iota\ \dots\ \tau\omicron\nu\ \text{Καρμαλάχην} [\kappa\alpha\iota]\ \dots\ \tau\omicron\nu\ \text{Πεταστόν}$. В переводе Литаврина: «Приказал *схватить*... Кармалака и... Петаста». Если обратим внимание на продолжение предложения—«Все прочие, видя этих уводимых *на смерть*...»,—то вызывает сомнение глагол $\acute{\alpha}\ \kappa\omicron\lambda\epsilon\iota\sigma\theta\eta\nu\alpha\iota$, ибо здесь требуется слово, теснее связанное по смыслу с «на смерть», поэтому вместо $\acute{\alpha}\ \kappa\omicron\lambda\epsilon\iota\sigma\theta\eta\nu\alpha\iota$ надо писать $\acute{\alpha}\ \kappa\omicron\lambda\epsilon\phi\alpha\lambda\iota\sigma\theta\eta\nu\alpha\iota$ — обезглавить: «Приказал обезглавить ...Кармалака и ...Петаста. Все прочие, видя этих уводимых на смерть...». Раньше (см. стр. 254) Никулица не решался обезглавить

⁴ Сыновья последнего таронского князя Ашота, которые отдали свои владения Никифору II Фоке в 966 г., назывались Григорий и Панкратий. Многие правители Тарона носили имена Григорий и Панкратий (Р. Г л и а н, Очерки просопографии Византийской империи. Патрикий. Патрикий со времени правления Александра (912—913) до Иоанна I Цимисхия (969—976), «Византийский временник», том 34, 1973, стр. 61). Случайно ли это совпадение или Кекавмены имели какие-либо родственные связи с Таронитами? У каждого армянского феодального дома свои личные имена, более или менее свойственные именно ему.

(здесь написано именно обезглавить — ἀποκεφαλίσαι) предводителей восстания, боясь, что они в союзе с влахами и триккалитами могут восстать против него. Но после того, как они уже восстали, он приказал не ἀποκεφαλίσαι, а ἀποκεφαλίσθηναι (обезглавить).

53) Стр. 276, стрк. 6: δι' αὐτόν. Лучше δι' αὐτόν, т. е. не „из-за него“, а „через него“.

54) Стр. 276, стрк. 12—14: Ἐάν γάρ τιμῆσῃς πρωτοσπαθᾶριον μίμον ἢ αἰσχροῦν ἀνθρώπου, τὸν στρατιώτην σου τὸν θέλοντα χύσαι τὸ αἷμα διὰ σε, ὡσαύτως καὶ τὸν ἐνεργῆ νοτάριον σου ἢ σεχωρτικὸν εἰς τιμῆσῃς πατρίκιον, ἡγεῖται τοῦτο αὐτ' οὐδενός.

У Литаврина: «Если ты почтишь титулом протоспафария мима, либо [другого] недостойного человека, [как и] своего стратиота, готового пролить за тебя свою кровь, точно так же, если ты почтишь своего прилежного нотария или служащего секрета титулом патрикия, то эти достоинства станут пустым звуком». Выходит, что Кекавмен призывает императора не жаловать высоких титулов не только мимам, недостойным людям, но и военным, готовым пролить свою кровь за императора, т. е. он ставит в один ряд мимов и военных. Мы не имеем никаких оснований приписывать Кекавмену такое. Он ведь с огорчением пишет, что видел «добрых стратиотов, забытых василевсами», подчеркивает, что «войско — слава василевса и сила дворца. Без войска не удержится государство» (стр. 293), советует императору, чтобы стратиоты получали и плату, и награду, и пост, и титул (стр. 87).

Итак, или перед словом τὸν στρατιώτην нужно поставить καὶ οὐ («а не»), или же после слов τὸ αἷμα διὰ σε требуется вопросительный знак. Таким образом, данное предложение переводится: «Если ты почтишь титулом протоспафария мима, либо [другого] недостойного человека, а как же тогда твои стратиоты, готовые пролить за тебя свою кровь?».

55) Стр. 284, стрк. 11: ἀρχαῖος σκαῖος ἀνθρώπος. В переводе Литаврина: «негодный старец». Слово ἀρχαῖος переведено как «старец», однако оно не имеет этого значения. Этот «негодный» хотел дать Василию II плохой совет, стремясь подготовить его низвержение. Итак, само собой напрашивается синоним слова σκαῖος — негодный, который есть в тексте, нужно лишь исправить ошибку писца и вместо ἀρχαῖος написать ἀχρεῖος — „негодяй“, „подлец“.

56) Стр. 286, стрк. 26: καὶ τὸ μὲν δι' αὐτούς, τὸ δὲ πλεῖστον. Восстановить чтение рукописи, убрать δὲ и запятую: καὶ τότε μὲν δι' αὐτούς τὸ πλεῖστον („тогда, главным образом, из-за них...“).

57) Стр. 290, стрк. 12: Ὁ Καῖσαρ θυμῶδης ὦν... Сохранить чтение рукописи — Ὁ Καῖσαρ, но читать Ὁ Καῖσαρ, ὅς θυμῶδης ὦν...

58) Стр. 292, стрк. 27: πτῶσις. Восстановить конъектуру Васильевско-Ернштедта — πτήσις, т. к. речь действительно идет о полете (это подтверждается и последующим примером, где говорится, что, если у кораблей не хватает весел, то они не плывут быстро, следовательно, если у орла не хватает перьев, он не может хорошо летать). Первое значение

слова $\pi\epsilon\rho\acute{o}\nu$ — перо, второе — крыло. Литаврин перевел: «Если орел, поднявшись в воздух, потеряет крыло, спуск его, конечно, окажется плох». Непонятно, как может орел в воздухе потерять крыло и без него опуститься вниз. Он ведь упадет камнем. Правильный перевод предложения, на наш взгляд, такой: «Если летающий в воздухе орел потеряет перо (т. е. перья), он, конечно, станет плохо летать». Восстановить также слово $\alpha\upsilon\tau\omicron\upsilon$ рукописи — $\pi\tau\eta\rho\iota\varsigma$ $\alpha\upsilon\tau\omicron\upsilon$ (т. е. $\tau\omicron\upsilon$ $\alpha\epsilon\tau\omicron\upsilon$).

59) Стр. 296, стрк. 16: $\pi\alpha\theta\acute{\alpha}\nu\omicron\upsilon\sigma\iota$. Должно быть $\pi\alpha\theta\acute{\alpha}\nu\omicron\upsilon\sigma\iota$ (или же $\pi\alpha\theta\acute{\alpha}\nu\omicron\upsilon\sigma\iota\upsilon$, ср. стр. 284, стрк. 15).

60) Стр. 296, стрк. 28: Убрать $\beta\alpha\sigma\iota\lambda\iota\kappa\eta\varsigma$. Писцом механически повторено это слово, встречающееся в предыдущей строке.

61) Стр. 296, стрк. 23: $\omicron\upsilon\tau\epsilon$ $\epsilon\pi\alpha\nu\alpha\sigma\tau\acute{\alpha}\sigma\omicron\nu\tau\alpha\iota$ $\tau\omicron\iota\varsigma$ $\pi\rho\acute{\alpha}\kappa\tau\omicron\rho\omicron\upsilon\sigma\iota\nu$.

В переводе Литаврина: «Не восстанут на исполняющих должность». Мы предлагаем чтение: $\tau\omicron\iota\varsigma$ $\pi\rho\acute{\alpha}\kappa\tau\omicron\rho\omicron\upsilon\sigma\iota\nu$. «не восстанут на практоров», т. е. на сборщиков налогов. Шестью строками выше говорится именно о $\pi\rho\acute{\alpha}\kappa\tau\omicron\rho\omicron\upsilon\varsigma$ (стрк. 17), что Литаврин перевел как «практоры». На стр. 152, стрк. 24—25 говорится о несправедливости практоров, конкретно о Сервлии, который стал причиной больших неприятностей для Византии. О практорах см. стр. 374—375 книги Литаврина. А о восстаниях против них — Cedr., t. II, стр. 529—530.

62) Стр. 296, стрк. 26: $\alpha\lambda\lambda\alpha$ $\theta\lambda\acute{\iota}\psi\epsilon\iota\varsigma$. По Г. Г. Литаврину: «ты (император) *обременишь*», т. е. страны и фемы, проходя по ним с войском и царской свитой. Литаврин предполагает, что эти слова, высказанные придворными, — совет императору не путешествовать по стране, ибо это дорого обойдется, *обременит* те провинции, по которым он пройдет с войском и царской свитой, т. к. все их расходы ложатся на жителей провинций.

Но $\alpha\lambda\lambda\alpha$ $\theta\lambda\acute{\iota}\psi\epsilon\iota\varsigma$ — исправление первых издателей, принятое и Литавриным, в то время как в рукописи стоит $\alpha\lambda\lambda'\epsilon\acute{\iota}\psi\epsilon\iota\varsigma$, которое не нуждается в исправлении, поскольку придает определенный смысл. Оно читается $\alpha\lambda\lambda'\epsilon\acute{\iota}\psi\eta\varsigma$ — «если ты *будешь отсутствовать* (из столицы)», т. е. плохо, если император будет отсутствовать из Константинополя. Продолжение предложения, особенно глагол этого предложения — $\epsilon\acute{\alpha}\nu$ $\epsilon\acute{\zeta}\epsilon\lambda\theta\eta\varsigma$ — «если выйдешь» (из столицы), подтверждает правильность нашего чтения. Здесь говорится о совете приближенных императора *не отсутствовать* из столицы.

В связи с нашей конъектурой мы предлагаем убрать запятую после слова $\epsilon\acute{\sigma}\tau\iota\nu$ и поставить ее после $\lambda\epsilon\acute{\iota}\psi\eta\varsigma$. Итак: $\omicron\upsilon\chi$ $\alpha\gamma\alpha\theta\acute{o}\nu$ $\epsilon\acute{\sigma}\tau\iota\nu$ $\alpha\lambda\lambda'\epsilon\acute{\iota}\psi\eta\varsigma$.

63) Стр. 298, стрк. 4: $\pi\acute{\alpha}\nu\tau\omega\varsigma$. Исправить: $\pi\acute{\alpha}\nu\tau\epsilon\varsigma$? Эту конъектуру требует контекст, где говорится о том, что «самодержцы и августы ромеев, ...не только правившие в Риме, но и в Византии», т. е. «все» ($\pi\acute{\alpha}\nu\tau\epsilon\varsigma$) посещали провинции страны. Писец мог вместо $\pi\acute{\alpha}\nu\tau\epsilon\varsigma$ написать $\pi\acute{\alpha}\nu\tau\omega\varsigma$ под влиянием встречающегося тремя строками раньше слова $\pi\acute{\alpha}\nu\tau\omega\varsigma$.

64) Стр. 304, стрк. 3—4: После $\lambda\alpha\lambda\omicron\upsilon\acute{\nu}\tau\omicron\varsigma$ поставить запятую, а точку — после $\pi\epsilon\rho\iota\epsilon\rho\gamma\omicron\iota$.

Кроме предложенных выше конъектур мы хотим обратить внимание исследователей на наличие в «Советах и рассказах» некоторых не выявленных издателями скрытых цитат: стр. 258, стрк. 28—30: καὶ μὲν βουλευόμενος γέγονα αὐτοῖς κεφαλὴ καὶ βουλευόμενος ὑπερεῖσαι ἐθηράθη. Эти слова, вероятно, были в мемуарах самого Никулицы Дельфина (поэтому и приведены в первом лице). На наш взгляд, не надо было принимать конъектуру первых издателей, предложивших первое лицо глаголов заменить третьим (γέγονε и ἐθηράθη). С подобным фактом встречаемся в данных мемуарах еще раз (стр. 254, стрк. 18). Разумеется, вышеприведенный оборот может быть цитатой и в самих мемуарах, взятой Никулицей или Кекавменом из другого сочинения греческой или византийской литературы.

Мы считаем скрытой цитатой и предложение на стр. 262, стрк. 22 и сл.: οἱ δουλεύοντες τοῖς βασιλεῦσιν κατὰ τὰ θελήματα αὐτῶν λέγουσιν, οὐκ εἰσὶν ἐν ὀρθότητι. ἀλλὰ ψευδὸς καὶ ἀδικία ἐπὶ στόματός αὐτῶν καὶ ὁλοκλήτης ἐνδοκρυαὶ ἐν τοῖς γέλοις αὐτῶν. Во всяком случае, с чем-то похожим мы встречаемся в книге Иезекииля (33, 31): «ὅτι ψευδὸς ἐν τῷ στόματι αὐτῶν καὶ ὁπίσω τῶν μαλακῶν ἡ καρδία αὐτῶν».

В «Советах и рассказах» имеется также скрытая басня (стр. 226, стрк. 26—27): «ὁ γὰρ λέων λέοντα γεννᾷ καὶ ἡ ἀλώπηξ ἀλώπεκα»⁵, а также намек на книгу Прокопия. На стр. 272, стрк. 2 и сл. Кекавменом дается совет не оскорблять врага, осаждающего крепость. Не исключено, что имеется в виду не гарнизон крепости Сербия, а осажденные жители города Амиды, оскорбившие персидского шаха Кавада, за что и были им сурово наказаны (см. О персидской войне, кн. I, 7). Книга Прокопия хорошо известна Кекавмену (см. Литаврин, стр. 42—43).

Несколько слов о топархах. Г. Г. Литаврин считает ошибочным предположение Р. Бартикияна⁶ о том, что дед Кекавмена по отцовской линии, названный в «Советах и рассказах» топархом, — византийский военнослужащий. Он считает, что топарх — дед Кекавмена — независимый от Византии человек и что его владения находились вне территории Византийской империи, ибо, по его убеждению, термином топарх в литературе XI в. «обозначали предводителя *иноплеменного народа* или страны, расположенной *по соседству* с византийскими границами», и они (топархи) — «полунезависимые и независимые от империи правители» (стр. 405). Г. Г. Литаврину представляется ошибочным также мнение

⁵ «Corpus fabularum Aesoplicarum», edidit A. Hausrath, vol. I, fasc. I, Lipsiae, 1957, p. 192—193. Ср. Иосиф Орбели, Басни средневековой Армении, М.—Л., 1956, стр. 67 («Львица родила львенка, и собрались все животные, чтобы повидать его и принять участие в празднестве. Приходит лиса и во время торжества, среди всего этого соборания, громко упрекнула львицу и поносила ее: «В этом ли твоя мощь, что рождаешь одного детеныша, а не многих?». Львица спокойно ответила: «Да, я рожую одного детеныша, но рожую льва, а не лисиц, как ты»).

⁶ H. M. Bartikian, La généalogie du magistros Bagarat, catépan de l'Orient et des Kékauménos («Revue des Études Arméniennes», t. II, 1965, p. 269).

Ш. Дилля, который под топархами имел в виду почти независимых от центральной власти *византийских* феодалов. «Алексиада», однако, не дает нам права настаивать на этом. Перед турецкой опасностью Алексей I Комнин (1081—1118 гг.) решил вызвать в столицу всех восточных топархов (*παῖτας τοὺς κατὰ τὴν ἀνατολὴν τοπαρχάς*). Анна Комнина упоминает их поименно: Даватин, который тогда был топотиритом Ираклии на Понте, и Вурц — топарх Каппадокии и Хомата. Алексей приказал им (*παράχειλοισαμένους*) оставить для защиты своих провинций достаточно *стратиотов* и явиться с остальными в Константинополь (Алексиада, VII, 9). Считать топотирита полунезависимым, даже независимым от империи предводителем иноплеменного народа, владения которого были вне Византии, мы не имеем оснований. Ведь топотирит, как пишет Г. Г. Литаврин, является командиром схол, провинциальных тагм, военных моряков и заместителем крупной воинской единицы или непосредственным заместителем командира тагмы — доместика схол. У Кекавмена, согласно Литаврину, топотирит «выполняет приказы... стратига фемного войска», у Анны Комниной — «наместник небольшой области» (стр. 453).

Нам представляется, что понятие топарх Г. Г. Литавриным в некоторой степени сужено.

Несколько слов об именах Βαρβαχας и Μιτρίνους (произносится Майиринос). О первом Литаврин пишет: «неясно, греческое, валашское или славянское это имя» (стр. 527). Это не имя, а фамилия и, несомненно, греческая; обозначает человека, обрабатывающего или продающего βαρβα — хлопок. Происхождение слова пехлевийское — рапбак. Оно распространено у многих народов (арм. բաբակ, русск. бумага и т. д.)⁷.

Относительно второго имени (стр. 174, стрк. 19). Первые издатели текста Кекавмена предполагали, что оно связано с μαγειρος — повар. По всей вероятности, оно происходит от латинского majore. Ведь были римский император по имени Majorinus (457—461) и епископ карфагенский Majorinus (IV в.).

Ниже отмечаем некоторые погрешности в переводе Г. Г. Литаврина. Указываем только места в греческом тексте и перевод.

Стр. 118, стрк. 12—13: «Не допускай, чтобы из-за их брани и насмешек несправедливо обвиненного ими постигла жалкая участь». Должно быть: «чтобы (боясь) их брани и насмешек, вдруг допустил, чтобы несправедливо таскаемого в суд постигла жалкая участь».

Стр. 122, стрк. 20: «Не возмечтай». Исправить: «Не заблуждайся».

Стр. 132, стрк. 18: «Не будет лишен должности». Правильно: «Не будет опозорен».

Стр. 132, стрк. 20—21: «так как он приобщит тебя к своей чести и покою, а не к стыду и поношению». Нужно перевести: «Ведь он взял тебя [на службу] ради своей чести и покоя, а не к своему несчастью и позору».

⁷ Р. Ачарян, Этимологический коренной словарь армянского языка, т. I, Ереван, 1971, стр. 401.

Стр. 138, стрк. 11: вместо «будут рассержены» должно быть: «будут задетыми» (оскорбленными).

Стр. 140, стрк. 25: «испугавшийся не может найти спасения в бегстве». Должно быть: «струсивший и бежать не может».

Стр. 142, стрк. 24 (и в других местах). Слово *γράμμα* переводится как «грамота». Предпочтительнее «письмо», «послание».

Стр. 146, стрк. 14: «не захотел брать всего». Должно быть: «я и во все не хотел брать», т. е. «я ничего не хотел брать».

Стр. 150, стрк. 14: «иначе будет зол на тебя предложивший мир». Г. Г. Литаврин, по-видимому, предполагает, что речь идет с неприятелем, отправившем послов для переговоров, хотя, несомненно, имеется в виду Христос («Мир оставляю вам, мир мой даю вам» — Иоанн, 14, 27. «Он послал сынам Израилевым слово, благовествуя мир чрез Иисуса Христа» — Деяния апост., 10, 36). На стр. 234, стрк. 26 также подразумевается Христос (*χριστός*). «Предложивший» нужно исправить: «проповедовавший».

Стр. 150, стрк. 6: «враги помимо многочисленных *костров* разожгут множество *огней*, как бы *по отрядам*, но не в соответствии с их числом, а вдесятеро больше...». Мы исправляем: «враги выставляют много *знамен*, будто по количеству [своих] отрядов, кроме того, [разжигают] множество огней, не соответственно их количеству, а вдесятеро больше». *Φλάμουλα* здесь не может иметь другого значения, кроме «знамена». Сам Г. Г. Литаврин пишет в комментариях, что в стратигиконах *flamula* означает обычно знамя: «свои знамена... имело *каждое* мелкое или крупное *подразделение* византийского войска»; он указывает также, что в «Тактике Льва» встречается эта военная хитрость, где речь идет о лишнем числе знамен, и, несмотря на все это, переводит «костров». И выражение «по отрядам» говорит против такой интерпретации. Каждый отряд имел свое *знамя*, но не свой «*костер*».

Стр. 150, стрк. 24—25: вместо «и исмаилиты Египта и Палестины» должно быть: «исмаилиты [завоевали] Египет и Палестину». Во времена Ираклия в Египте и Палестине не было исмаилитов в качестве населения. Идущий далее рассказ о печенегах подтверждает правоту нашего перевода.

Стр. 154, стрк. 1: Г. Г. Литаврин правильно переводит: «василевсу персов», считая, что Кекавмен имеет в виду турок-сельджуков, но непонятно, почему этого василевса он идентифицирует с багдадским аббасидским халифом ал-Каимом; вернее отождествить с великим сельджуком Тогрул-беком.

Стр. 154, стрк. 6 (см. также стр. 190, 10, 196, 3, 224, 16, 276, 10, 278, 26): *νομίσμα* дается в дословном переводе: «номисма». Но в вышеупомянутых случаях правильнее было бы перевести как «деньги». Нашу мысль подтверждает пример на стр. 224, стрк. 16, где говорится о том, что больной платит врачу за какие-нибудь лекарственные травы не один раз по несколько номисм. Ведь номисма монета золотая! На стр. 278, стрк. 26 также говорится о „*νομίσματα οὐδὲν*“, что Литаврин перево-

дпт: «нескольких номисм», когда вернее было бы перевести: «ничтожное количество денег».

Стр. 156, стрк. 15: не «с рвением», а «спеша», «наспех», «впопыхах».

Стр. 160, стрк. 4—5: «Прежде всего опасайся этого в соединении с бунтом (?)». Ни о каком бунте нет речи. Μετά ταραχῆς означает «с тревогой». На стр. 200, стрк. 20 встречается ὡς μετά ταραχῆς, что переводится: «не возбуждая волнения». Здесь правильнее было бы «невзволнованно», т. е. «спокойно, тихо, без паники».

Стр. 162, стрк. 21: не «пища», а «нега». Τριφῆ принята за τριφῆ.

Стр. 168, стрк. 21: «не болтая об этом». Исправить: «внезапно», «неожиданно».

Стр. 186, стрк. 32: «не стоит и говорить». Правильно: «я не в состоянии рассказать».

Стр. 196, стрк. 24—25: «возвратить свои затраты». Должно быть переведено: «спасти свои затраты».

Стр. 196, стрк. 25: «ты захочешь уменьшить ругу». Глагол θέλω не нужно переводить дословно. Он употреблен здесь в качестве будущего времени вспомогательного глагола — «будешь» («уменьшишь ругу», не обязательно желая этого, а скорее вынужденно), подобно тому, как строкой ниже в выражении «ἔχεις φράσαι» ἔχεις не переводится дословно. Оно также имеет значение будущего времени вспомогательного глагола.

Стр. 196, стрк. 32: не «освободишь», а «ты постесняешься».

Стр. 202, стрк. 19: «повысит голос». Правильно перевел Васильевский — «вытянет шею» (чтобы получше рассмотреть, см. следующее замечание).

Стр. 202, стрк. 21—22: «он с любопытством воззрится на их (т. е. женской половины дома—Р. Б.) походку, округлости, стан, глаза». Литаврин (независимо от греческого текста) правильно отмечает, что именно Кекавмен старается защитить от глаз друга, не модную обувь и головной убор этих женщин, разумеется, а именно «округлости». Но все же слово γύρισμα не имеет этого значения, оно означает «возвращение» (сделать «круг»), а γαίρισμα καὶ γύρισμα — хождение туда и обратно (от γύρος — круг), одним словом, «походка», под которой Кекавмен имеет в виду то же, что и Литаврин.

Стр. 212, стрк. 2: «глупы». Правильно: «малолетни».

Стр. 212, стрк. 31: «приведешь в беспорядок свои дела». Должно быть: «ты потеряешь свои деньги» (дословно — «свою вещь»). Тот же глагол — χάωω — на стр. 214, стрк. 17 переведен верно — «потеряешь».

Стр. 218, стрк. 23—25: «Если же он (т. е. друг—Р. Б.) не один раз станет говорить тебе, чтобы ты пил яд или что другое пагубное, если он посоветует тебе что-нибудь дурное, да не будешь ты сбит с толку его советом».

Как может человек, предлагающий другому пить яд, считаться его другом? Должно быть: «Если же он не один раз станет говорить тебе,

то, мол, он выпьет яд или что-либо другое пагубное, если когда-нибудь даст плохой совет, ты не будь сбит с толку его советом». Этот друг, советуя, клянется ему своей жизнью, что дает хороший совет, а не дурной.

Стр. 220, стрк. 12: «Держи дочерей в затворе... как способных на все». Надо перевести: «Держи дочерей в затворе... и дальше от [посторонних] глаз».

Стр. 226, стрк. 8: «Своих сыновей и дочерей бей не палкой, а словом, и пусть их не бьют другие». Здесь речь идет не о том, чтобы защитить детей от побоев других, а о том, что, если дети получают надлежащее воспитание у родителей, то не будет оснований для того, чтобы их били (т. е. воспитывали палкой) другие.

Стр. 228, стрк. 4—5: «Люди, обуреваемые сильными чувствами, заслуживают серьезного порицания». Должно быть: «Очень раздражительные люди совершают большие преступления».

Стр. 230, стрк. 8—9: «потерял половину либо еще больше в своей жизни». Должно быть: «потерял половину своей жизни или, быть может, большую ее часть».

Стр. 230, стрк. 10: «останется разумным». Лучше передать смысл предложения: «не женится вторично».

Стр. 230, стрк. 11: «жить в полной безопасности». Исправить: «У него будет много свободного времени» (для воспитания детей).

Стр. 232, стрк. 8: вместо «если не глух» — «если не притворяешься глухим».

Стр. 238, стрк. 14—15: «чтобы ты становился богат грехами, а получающие от тебя [взятки] — богаты деньгами». Точней: «[таким образом] ты зарабатываешь грехи, а получающие от тебя [взятки] — деньги».

Стр. 244, стрк. 26—27: «Моли бога, чтобы он внял молитвам твоего отца и матери твоей». Должно быть: «Моли бога, чтобы ты удостоился молитв твоего отца и матери твоей».

Стр. 246, стрк. 13—14: «Не шути с неразумным, так как он разозлится на тебя и, может быть, даже, схватит за бороду». Не «разозлится», а «оскорбит». (Борода была в почете и прикоснуться к чужой бороде равносильно было оскорблению).

Стр. 246, стрк. 19—20: «Я видывал таких, которые смеяь и издеваясь над подобным человеком (т. е. над неразумным), убивали его из-за того, над чем [сами] шутили». Должно быть: «Я видел таких, которые, когда смеялись и издевались над подобным человеком, убили его тем, чем издевались над ним» (т. е. палкой, камнем и т. п.). Правильность нашей мысли подтверждается следующим далее предложением: «не бей юродивого».

Стр. 252, стрк. 7: «кожи, валявшиеся в кучах отбросов». Должно быть: «кожи (или шкуры), находящиеся в помете». Помет, особенно голубиный, использовался для обработки шкур.

Стр. 266, стрк. 26: не «очень резкий», а «очень способный».

Стр. 282, стрк. 21: вместо «ведя войну на острове» — «ведя войну против острова», т. е. против сарацин острова. Далее ведь говорится: «когда Сицилия была подчинена».

Стр. 284, стрк. 17: «Стратноты пусть не получают сниженной руги». Должно быть: «стратиоты пусть получают свою ругу вовремя».

Стр. 286, стрк. 13: «хлеб себе добывающие». В комментариях Г. Г. Литаврин уточняет, что речь идет о трудящихся, о тех, кто «добывает хлеб трудом своих рук». Должно быть: «попрошайки» (ср. новогреческое *ψαλλοῦντες*). Ведь противопоставляются два края общественной лестницы. На самом верху стоит император, а на самом низу не может быть трудящийся, а именно: «хлеб просящий», попрошайка.

Стр. 286, стрк. 18—19: «У него было много близких бедных родственников, во главе которых стоял Орфанотроф». Должно быть: «У него было много близких бедных родственников, о которых заботился (пекся) Орфанотроф».

Стр. 286, стрк. 28: «И все поклялись уничтожить его род». Нужно перевести: «Все прокляли его род, чтобы он был уничтожен» (исчез с лица земли).

В конце своей статьи хочу отметить, что «тавли» Кекавмена соответствуют известному у нас «нарды», только *ζάρι* и *αζάρια* не то же самое «тавли», как пишет Литаврин (стр. 387), а упомянутые им игральные кости.

ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԿԵԿԱՎՄԵՆՈՍԻ «ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐ ԵՎ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ»

(«ՍՏՐԱՏԵԳԻՈՆ») ԵՐԿԻ ՄԱՍԻՆ

Հ. Մ. ԲԱՐԹԻԱՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Երկրորդ հրաաարապոթյամբ լույս է տեսել XI դ. ընդհանրական հայագրի նշանավոր ուսումնական գործիչ Կեկավմենոսի աշխատությունը: Այդ երկի առաջին հրատարակությունից անցել է մոտ երեք քառորդ դար (հրատարակիչներ՝ Վ. Գ. Վասիլևսկի, Վ. Կ. Երնշտեդտ): Սույն երկրորդ հրատարակությունն առաջինից տարբերվում է այն հսկայական գիտահետազոտական աշխատանքով, որ կաարել է Գ. Գ. Լիտավրինը ոչ միայն հուշարձանի, այլև Կեկավմենոսի և նրա ապրած ժամանակաշրջանի ուսումնասիրության ուղղությամբ:

Քննության ենթարկելով Գ. Գ. Լիտավրինի հրաաարակած ընագիրը և ուսերեն թարգմանությունը, առաջարկվում է հունարեն բնագրի 64 ուղղում-սրբագրություն, որոնք վերականգնում են գրիչների ձեռքով աղավաղված տեղերը, ինչպես և ուղղվում երկի ուսերեն թարգմանության մեջ թույլ տրված մի շարք էական անճշտություններ:

ՆՅՈՒԹԵՐ ԶՄՅՈՒՌՆԱՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

Աթենքի «Զմյուռնիացիների միությունը» (Ένωσις Σμαρναίων) հատուկ մատենաշարով լույս է ընծայում առանձին ուսումնասիրություններ՝ նվիրված հնամենի այդ քաղաքի պատմությանը, ազգագրությանը, աշխարհագրությանը և այլ բնագավառների, հասկանալի է, շեշտը դնելով հունական քաղաքի և նրա հույն տարրի վրա։ Բայց քանի որ Զմյուռնիայում գարեբ առաջ հաստատվել էր նաև ստվարաթիվ, քաղաքի տնտեսական ու մշակութային կյանքում զգալի դեր խաղացող հայ բնակչությունն էս, ապա այդ ուսումնասիրություններում որոշ տեղեկություններ կան նաև հայերի մասին։

Վերոհիշյալ մատենաշարով մինչև օրս լույս է տեսել 14 մենագրություն։ Այստեղ մենք կանդ կառնենք հետևյալի վրա¹։

Մարկոս Անտոնիոս Կացայիտեսը (1717—1787 թթ.) Կորֆուի գիտուն մարդկանցից էր, մասնագիտությամբ փաստաբան։ Նա XVIII դ. առաջին կեսին երկու անգամ ճանապարհորդել է Հունիական և էգեյական ծովերով և 1740, 1742 թթ. գարնան-ամռան ամիսներին, եղել է Զմյուռնիայում։ Երկրորդ ճանապարհորդության ժամանակ նա եղել է նաև Կոստանդնուպոլսում, Մոդավիայում ու Վալախիայում և 1743 թ. վերադարձել իր հայրենիք՝ Կորֆու։ Յ. Ֆալբոսն ահա հրատարակել է Կացայիտեսի ճանապարհորդական նոթերի հիման վրա XVIII դ. վերջին կամ XIX դ. սկզբում կատարված շարադրանքը՝ Յ. Ֆալբոսը հրատարակել է Զմյուռնիա կատարված երկու ճանապարհորդություններին վերաբերող հատվածները (82 էջ)։

Գիրքը բաղկացած է համառոտ ներածությունից (էջ 13—22), իտալերեն բնագրից (էջ 23—

87) և նոր հունարեն թարգմանությունից (էջ 89—189)։ Ծանոթագրությունները տրված են հունարեն թարգմանության տողատակում։ Այստեղ կանգ կառնենք Կացայիտեսի ճանապարհորդական նոթերի այն հատվածների վրա, որոնք հայագիտության համար հետաքրքրություն են ներկայացնում։

Կացայիտեսը վկայում է, որ քաղաքն ունի շատ ընդարձակ նավահանգիստ և Թուրքիայի ամենագլխավոր առևտրական կենտրոնն է, որտեղ բերվում են Ասիայի ամենաթանկագին ապրանքները։ Վենետիկի հյուպատոսարանի մոտ, — գրում է նա, — գտնվում է մաքսատան շենքը, որի մոտ է Հալազ խանը² (տունը)՝ (chan degl' Armeni, էջ 38 բնագրի և 112 թարգմանության)։ Ֆալբոսը ծանոթագրություններում ցույց է տալիս, որ «Հալազ խանը» ալվիի հին, գուցե XVII դ. շինություն պիտի լինի, որը «մինչև օրս հայտնի չէր»։ Այդ թխանի մասին մի այլ տեղում Կացայիտեսը ավելի մանրամասն է խոսում. «Հասարակական բոլոր շենքերը քարաշեն են, մեծ հողատարությամբ ու փառահեղությամբ կառուցված՝ ինչպես տաճարները։ Սրանք են Ջարշեն կամ Բեզեստենը՝ արճճե ծածկով, խաները, որոնցից ամենամեծն են Վեդիր խանը և Հալազ խանը, բոլորն էլ արճճով ծածկված» (էջ 74 բնագրի, էջ 170 թարգմանության)։ Կացայիտեսը գրում է, որ «նավահանգստի երկարությամբ գտնվում են քրիստոնյա հյուպատոսների տները, ինչպես և եվրոպացի առևտրականների մեծ մասի...։ Այն փողոցը, որի վրա են բնակվում քրիստոնյաները, կոչվում է Ֆրանկների փողոց...։ Հույներն ունեն իրենց մետրոպոլիտը, հայերը՝ մեկ եպիսկոպոս։ Մեծաթիվ են և հրեաները, որոնք շատ հարուստ են» (էջ 38 բնագրի, 112—113 թարգմ.)։

Իր առաջին ճանապարհորդության ժամանակ (1740 թ. գարուն-ամառ) Կացայիտեսը Զմյուռնիայում շատ քիչ մնաց, որովհետև քաղաքում մոլեբզնում էր ժանտախտը, որի սարսափից ռազում հայեր և այլ վաճառականներ փախչում էին քաղաքից»։

Կացայիտեսը հայերի մասին ավելի մանրա-

¹ Φιλίππου Κ. Φάλλου, Μάρκου, 'Αντωνίου Κατσαίτη. Δύο ταξίδια στη Σμύρνη, 1740 και 1742. Εισαγωγή. Κείμενο. Μετάφραση-Σχόλια. Πίνακες. 'Αθήναι, 1972. «Մարկոս Անտոնիոս Կացայիտես։ Երկու ճանապարհորդություն դեպի Զմյուռնիա՝ 1740 և 1742 թթ.։ Ներածություն, բնագիր, թարգմանություն, ծանոթագրություններ, տախտակներ, Աթենք, 1972, 208 էջ։ Գրքի հեղինակն է զմյուռնիացի Յ. Ֆալբոսը։

² Բոլոր ընդգծումները մերն են—Հ. Բ.։

մասն է խոսում իր երկրորդ ճանապարհորդության նոթերում: Այս անգամ նա Զմյուռնիա հասավ 1742 թ. ապրիլի 13-ին: Մայիսի 23-ին, դրում է նա, «գնացի դրոսներու Բեզեստենում կամ Զարշըյում: Սա քարաշեն մի գեղեցիկ շենք է: Նրա երկու կողմում ամեն տեսակի ապրանքներով խանութներ, որտեղ առևտուր են անում հույները, հայերը և թուրքերը... Այնտեղից գնացի Հայոց խանը, որը ևս քարաշեն է, արճճե ծածկով...» (էջ 62, նաև 67 բնագրի, 150¹, 158 թարգմ.): Կացալիտեսը շատ հաճախ էր այցելում Հայոց խանը: Նա այնտեղ եղել է նաև մայիսի 30-ին. «Գնացի Հայոց խանը,— գրում է նա,— գնելու մահճակալի երկու ծածկոցներ և այլ մանր մուրք բաներ նավապետ պարոն Սուդարիսիի և կապիտան Պետրովիչի համար» (էջ 64 բնագրի, 154 թարգմ.): Ժանապարհորդն այնուհետև խոսում է ոմն հայ Սարգսի մասին, որը վենետիկցիների թարգմանն էր և «Հայկական փողոցում» (strada degl' Armeni) ճոխ պարտեզով, աղբյուրներով ու ավազանով գեղեցիկ տուն ուներ: Զմյուռնիայից երկու մղոն հեռավորության վրա գտնվող Բուռնովա արվարձանի մասին խոսելիս նա գրում է, թե այնտեղ «բնակվում են թուրքեր, իսկ բազմաթիվ ֆրանկներ, հույներ և այլ քրիստոնյա վաճառականներ ունեն իրենց վիլլաները» (էջ 65 բնագրի, 156 թարգմ.): «Ծովով ողողվող բերդի մոտ,— գրում է նա,— գտնվում է մյուս մաքսատունը, առևտրական կոչվածը, որտեղ մաքսվում են Հոլլանդիայից, Ֆրանսիայից, Անգլիայից, Վենետիկից և քրիստոնյա այլ երկրներից բերվող ապրանքները, ինչպես նաև Պարսկաստանից հայերի կողմից բերվող և այնտեղից ֆրանկների միջոցով Նվրոպա տարվող մետաքսե կերպասներ, — բամբակե մանվածք, ուղտի բուրդ, կաշիներ, բրդյա մանվածք, և այլ ապրանքներ» (էջ 67 բնագրի, 160 թարգմ.): Կացալիտեսը ցույց է տալիս, որ հույները, հայերը և հրեաները շատ մեծ առևտուր են անում Զմյուռնիայում: Նրանք Պարսկաստանից և բովանդակ Փոքր Ասիայից բերում են ամենաթանկագին ապրանքները, ինչպես, օրինակ, մետաքսե կերպասներ, բամբակյա մանվածք, ուղտի բուրդ, կաշիներ, բրդեր, ռեանդ... և նման այլ ապրանքներ,

որոնք այնուհետև ֆրանկների կողմից փոխադրվում են Նվրոպա, նրանց փոխարեն ներմուծելով բրդյա կերպասներ, գուլնեզույն դիպակներ, մետաքսե գործվածքներ, շաքար և այլ ապրանքներ, որոնք հեշտությամբ վաճառում են թուրքերին» (էջ 73—74 բնագրի, 169 թարգմ.):

Սակայն այս անգամ էլ, մայիսի 31-ին քաղաքում դարձյալ ժանտախտ բռնկվեց, որը «տարածվեց Զմյուռնիայում, թուրքերի, հրեաների, հայերի մեջ, մոլեզվելով նաև ֆրանկների շրջանում» (էջ 69 բնագրի, 163 թարգմ.): Մարդիկ փախչում էին քաղաքից: Կացալիտեսի ծանոթներից ոմանք փախան վերոհիշյալ Բուռնովան երկնց կարանտինը մի ոմն հայի տանը անցկացնելու համար: Ինչպես երևում է ճանապարհորդի պատմածից, ժանտախտը Զմյուռնիայում սովորական երևույթ էր: Հաճախեց էին նաև երկրաշարժերն ու հրեհները: Մի սարսափելի հրեհ բռնկվեց 1742 թ. հուլիսի 8-ին, հրեական թաղում: Կացալիտեսը գրում է, թե բնակիչները ում էին մեղավոր համարում հրեհի առաջացման մեջ: Ենթադրություններից մեկի համաձայն՝ հրեհը թուրք մուլան էր կամ էլ զադին, որոնց դեմ «ոչ միայն հրեաները, այլև հույներն ու հայերը՝ յուրաքանչյուր ազգությունից շորսական հողի Պոլիս էին ուղարկվել... բողոք ներկայացնելու» (էջ 77 բնագրի, 175 թարգմ.): Հրեհը սարսափելի չափեր ստացավ և մարդիկ փախչում էին իրենց փայտաշեն տներից, «եռաները, կարավանսարայները, բակերը և ճանապարհները լի էին թուրք, հրեա, հույն ու հայ ընտանիքներով»: Մարդիկ իրենց հույսը դրել էին «քարաշեն բերդի, բեզեստենի, վեզիր խանի և Հայոց խանի վրա» (էջ 78 բնագրի, 176 թարգմ.): Հրեհը ավերակ դարձրեց քաղաքի 3/4-ը: Թուրքեր, հրեաներ և հայեր նավերն էին մտնում և գնում ապաստանելու Ռոդոստոյում և Կոստանդնուպոլսում (էջ 85 բնագրի, 186 թարգմ.):

Համառոտ գծերով այսպիսին են Կացալիտեսի տեղեկությունները Զմյուռնիայի հայերի մասին: Նա Զմյուռնիայից հեռացավ 1742 թ. հուլիսի 17-ին:

Հ. Մ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

О ФЕМЕ ИВЕРИЯ

Р. М. БАРТИКЯН

Доктор исторических наук

О фемах и фемном устройстве в Византии написано немало. Некоторые из них стали предметом специального изучения. Но многие еще ждут своего исследователя.

В последнее время к этой проблеме специально обратилась В. А. Арутюнова-Фидания, выступившая в периодической печати со статьями, две из которых посвящены византийской феме Иверия¹. Автор на основании данных источников представила общую картину этой пограничной фемы, подвергла исследованию многие, связанные с нею вопросы: о времени ее образования, территории, администрации и административном устройстве и др., высказав при этом некоторые спорные, на наш взгляд, соображения, на которых мы и остановимся в этой статье.

1. *О времени образования фемы Иверия и о ее первом правителе.* В своем исследовании, посвященном византийской семье Далассинов, Н. Адонц коснулся и борьбы Василия II против грузинского царя Георгия I, завершившейся, как известно, в 1022 г. победой византийского императора и заключением мира². На основании данных Яхьи Антиохийского Н. Адонц датирует эти события 1023 г. и утверждает, что византийская фема Иверия была образована Василием II именно в 1023 г., по окончании византийско-грузинской войны³. Первым правителем фемы Иверия Н. Адонц считает Романа Далассина. В своей лапидарной надписи, высеченной на «грузинских» воротах города Карина (Феодосополя), Роман Далассин именует себя «катепаном Иверии»⁴. Считая, что фема была образована в 1023 г. и учитывая то обстоятельство, что

¹ В. А. Арутюнова, Из истории северо-восточных пограничных областей Византийской империи в XI веке (*«Վաղմշտ-րանիադրական հանդես»*, 1972, № I, стр. 91—102); ее же — «Византийские правители фемы Иверия» (*ՀՄԻ ԳԱ «Արարիկ»*, 1973, № 2, стр. 63—78). Основные выводы этих работ приведены и в ее статье: «Ивер» в византийских источниках XI в. (*«Բանբեր Մատենադարանի»*, № 11, Ереван, 1973, стр. 46—67).

² Н. А. Бердзенишвили, В. Д. Дондуа, Н. К. Думбадзе, Г. А. Меликишвили, Ш. А. Месхиа, История Грузии, т. I, Тбилиси, 1962, стр. 146.

³ N. Adontz, Notes Arméno-Byzantines. V. Les Dalassènes. In Etudes Arméno-Byzantines, Lisbonne, 1965, p 171.

⁴ Ն. Ադոնցյան, Տեղագրությունը և Փոքր և խոշոր Հայկ, Վենետիկ, 1864, էջ 74; N. Adontz, указ. соч., стр. 163.

преемник Василия II император Константин VIII в 1027 г. назначил правителем фемы Иверия Никиту Писидийца⁵, Н. Адонц заключает, что Роман Далассин правил с 1023 по 1026 гг.⁶

Нужно, однако, подчеркнуть, что о времени правления Романа Далассина источники ничего не говорят, единственное упоминание о нем как о катепане фемы Иверия встречаем в надписи из Феодосополя, а она не имеет даты. Мы знаем только, как было отмечено выше, что во втором году своего царствования, в 1027 г., Константин VIII назначил правителем фемы Иверия Никиту Писидийца, но последнее еще не дает нам оснований считать Романа Далассина непосредственным предшественником Никиты на этот пост, как это делает Н. Адонц, ибо Роман был на службе в Византии вплоть до 1038—1039 гг.⁷, следовательно, он мог быть катепаном фемы Иверия не обязательно в промежутке времени между 1023 и 1026 гг.

Н. Адонц пытается обосновать свою датировку правления Романа Далассина и рядом других соображений. Он считает, что Роман Далассин мог быть назначен в 1023 г. Василием II катепаном Иверии в знак вознаграждения за оказанную ему Романом помощь в подавлении восстания Никифора Ксифии и Никифора Фоки (1022 г.) и за содействие в борьбе против прюзинского царства⁸ (1022 г.). Но об участии Романа в этих двух событиях в источниках тоже ничего не сказано, и это остается простым предположением.

Итак, мы приходим к выводу, что не обладаем вескими данными для того, чтобы датировать правление Романом Далассином фемой Иверией именно 1023—1026 гг. Необоснованна и мысль о том, что Роман был первым правителем этой фемы. Первым, *упомянутым в источниках*, правителем фемы Иверия (с указанием даты) мы считаем Никиту Писидийца, и, естественно, это еще не значит, что ему не предшествовали другие.

Как относится к этому вопросу В. А. Арутюнова-Фиданян? Вышеупомянутая работа Н. Адонца известна Арутюновой-Фиданян (она на нее ссылается и принимает его датировку правления Романа Далассина), но все же встречающиеся в ней соображения Н. Адонца *о времени образования фемы Иверия* ею полностью игнорированы. Это в том случае, когда придерживаясь совершенно иного, чем Н. Адонц, мнения о времени образования фемы, она, кажется, обязана была обосновать свои соображения и пояснить причину отклонения иных. Если в статье «Из истории северо-восточных пограничных областей Византийской империи

⁵ Cedr., II, p. 481; «Повествование вардапета Аристахэса Ластивертци», перевод с древнеармянского, вступительная статья, комментарий и приложения К. Н. Юзбашяна, М., 1968, стр. 70.

⁶ N. Adontz, указ. соч., стр. 172.

⁷ Cedr., II, p. 521.

⁸ N. Adontz, указ. соч., стр. 171.

в XI в.» Арутюнова-Фиданян все же говорит, что вопрос о времени образования фемы у исследователей остается спорным⁹, то в другой — «Византийские правители фемы Иверия» — дело представляется так, будто дата, предложенная ею, бесспорна, и по этому вопросу не высказано других мнений.

В отличие от Н. Адонца Арутюнова-Фиданян образование фемы Иверия датирует 1001 г., т. е. последующим за смертью куропалата Давида, будто дата завоевания Тайка обязательно должна совпасть с датой образования фемы Иверия. Она пишет: «Василий II Болгаробойца основал фему Иверия в 1001 г. Источники ничего не сообщают нам о том, кто был первым правителем новой фемы... В источниках и не сохранилось никаких сведений о первых правителях Иверии»¹⁰.

В источниках не сохранилось никаких сведений не только о «первых правителях» фемы, но и об основании этой фемы вообще. Поэтому тем непонятнее уверенность Арутюновой-Фиданян в том, что «сопоставление сведений армянских, греческих и грузинских источников *позволяет утверждать* (!) что: 1) Фема была образована в 1001 г.»¹¹. Автор статьи «Византийские правители фемы Иверия» все же пытается дать объяснение «молчанию» первоисточников. «Вел военные действия (против грузинского царя — Р. Б.), — пишет она, — и заключал мирные договора сам император Василий II Болгаробойца. Быть может, поэтому в источниках и не сохранилось никаких сведений о первых правителях Иверии»¹².

Объяснение неубедительно. Тот же Василий II лично вел борьбу против болгар и арабов, заключал с ними мирные договоры, но в источниках встречается много сведений о византийских правителях Македонии, Диррахия, Антиохии и др.

О правителях «фемы Иверия» в первой четверти XI в. нет упоминаний не только у византийских авторов, но и у армянских, в том числе и у такого осведомленного историка, как Аристакес Ластивертци. Он очень добросовестно и точно перечисляет правителей фемы Васпуракана, как и правителей Армении (об этом подробнее будет сказано), а относительно Тайка пишет лишь о том, что Василий II «назначил там чиновников, судей и надсмотрщиков». *И ни слова о правителе!*

Тайк до Трапезундского мира в конце 1021 г. для Византии не имел того значения, какое он приобрел после. После завоевания Васпуракана в 1021 г. и заключения мира с армянским царем Иоанном-Смбатом и грузинским царем Георгием I значение Тайка сильно возросло. После присоединения Васпуракана к империи Ширакское царство Багратидов со стороны Васпуракана и Тайка было взято в клещи. Именно это об-

⁹ В. А. Арутюнова-Фиданян, Из истории северо-восточных пограничных областей Византийской империи в XI веке, стр. 91.

¹⁰ В. А. Арутюнова-Фиданян, Византийские правители фемы Иверия, стр. 64.

¹¹ Там же, стр. 63.

¹² Там же, стр. 64.

стоятельство и призвало к жизни фему Иверия, которая вместе с Васпураканом должна была играть роль могильщика Багратидского царства¹³.

Подытоживая сказанное, приходим к выводу, что фема Иверия возникла не в 1001 г., а, скорее всего, в 20-х гг. XI в., ее целью и задачей являлись: борьба против армянских Багратидов и, конечно, защита того, что было приобретено у грузинского царя Георгия I. До этого времени Тайк, наверное, не представлял собой отдельной административной единицы в составе империи, он был включен в состав соседней византийской фемы и им правил катепан или стратиг соседней фемы.

Исходя из вышеизложенного, нам представляется неубедительным высказывание Арутюновой-Фиданян о том, что «фема Иверия возникла (в 1001 г.) в борьбе с грузинскими Багратидами»¹⁴. В 1001 г. еще рано говорить об этой борьбе. Она развернулась полтора десятилетия спустя.

2. *О территории фемы Иверия.* Поскольку фема Иверия была образована из земель последнего тайкского князя Давида, то, разумеется, территория фемы более или менее совпадала с границами Тайкского княжества. И совершенно правильно поступила Арутюнова-Фиданян, когда, касаясь территории фемы Иверия, в первую очередь попыталась установить, что именно входило в княжество Давида куропатата. Она пишет:

«Давид куропатат имел в наследственном владении Южный Тайк, Басен, Кол, Артаан, Джавахети и Шавшети¹⁵. Затем он получил от Византии за помощь при разгромах восстания Варды Склира (976—979) Халтой-арич с клисурами¹⁶, Чормайри, Карин (Феодосиополь), Мардали, Харк и Алахуник. В 992—994 гг. Давид захватил г. Маназкерт»¹⁷.

В. А. Арутюнова-Фиданян, приняв данные Степаноса Таронаци за чистую монету, допустила ряд неточностей. Армянский историк пишет: «Царь греческий Василий отправил его (т. е. полководца Торника) к куропатату тайкскому Давиду с предложением уступить последнему

¹³ В 1045 г. на Ани напал Михаил Иасит, дук, именно фемы Иверия, его усилиями было уничтожено царство армянских Багратидов. А по данным Матфея Эдесского, потерпевший поражение у стен Ани паракимомен Николай отступил с ромейским войском в Уатик (Олти): *Մատթէոս Ե. Սևակեցի, Փմբակեցիքի, Վաղարշապատ, 1898*, стр. 96.

¹⁴ В. А. Арутюнова-Фиданян, Византийские правители фемы Иверия, стр. 64.

¹⁵ У Арутюновой-Фиданян наблюдается разноречивость в передаче географических названий. Если Тайк, то почему Джавахети, а не Джавахк, если Джавахети, то почему Тайк, а не Тао. И в локализации местностей нет ясности. Олти то считается главным городом Южного Тайка («Византийские правители фемы Иверия», стр. 67), то вообще Южным Тайком (стр. 76, прим. 9), то отождествляется со... «страной Халтеад» (стр. 73), т. е. с византийской фемой Халдия с центром в Трапезунте. Далее: Шавшк, Джавахк, Кол и Артаан локализуются к югу от Тайка (стр. 63), в то время как все они находятся к северу и северо-востоку от него. См. и на карте академика С. Т. Еремяна на стр. 69 статьи Арутюновой-Фиданян.

¹⁶ Не «с клисурами», а с «клисурой». У Степаноса Таронаци написано *Կլիսուրան*. Речь идет о теперешнем Брнакапане: N. Adontz, Tornik le Molne. In *Études Arméno-Byzantines*, Lisbonne, 1965, p. 305.

¹⁷ В. А. Арутюнова-Фиданян, Византийские правители фемы Иверия, стр. 63.

Хахто-иаритч с Келе-Сирией¹⁸, Чор-майри и Карин, Басен и крепостцу Севук в Мардахи¹⁹, Харк и Апахуник,— что и уступил в самом деле,— если Давид пришлет ему на помощь войско»²⁰.

Данные Степаноса Таронаци не следует понимать дословно. Давид получил право завоевать и владеть рядом этих земель, но это не значит, что он тут же получил их. Еще Н. Адонц писал, что, как мог Василий II дать Давиду куропалату, например, Харк и Апахуник, когда эти земли ему, Василию, не принадлежали. Они были собственностью Мерванидов и во времена восстания Варды Склира (т. е. тогда, когда эти территории, согласно Степаносу Таронаци, были пожалованы Давиду куропалату), ими владел курд Бад ибн Достак²¹. Ясно, что во времена восстания Склира Давид от Василия не мог получить эти земли. И не удивительно поэтому, что Давиду пришлось самому завоевать Маназкерт, центр Апахуника. Далее: Василий II не мог пожаловать Давиду Басен, т. к. он уже был собственностью Давида куропалата.

Вышеупомянутые сведения Степаноса Таронаци так поняли и другие исследователи²². Недавно на них еще раз обратил внимание В. П. Степаненко, который писал, что во время восстания Варды Склира Мерваниды прочно удерживали Апахуник и что Византия не уступила эту область куропалату, а просто столкнула Тайк и Мерванидов. «Следовательно,— пишет он,— передача куропалату Давиду «прав» на территории, перечисленные Асоликом, еще не означала передачи самих территорий. Одни из них (Басеан) уже принадлежали Тао, и Византия только признала это. Другие — Халтой Арич и Чормари — находились, вероятно, под его сюзеренитетом, третьи — Харк и Апахуник — еще предстояло отвоевать у Мерванидов. Реально Давид мог получить только Карин-Феодосиополь»²³.

После образования фемы Иверия ее территория, как показывает Арутюнова-Фиданиян, стала увеличиваться за счет новых, захваченных Византией земель, а после 1064 г. под натиском турок-сельджуков границы ее стали постепенно уменьшаться. Она пишет: «В 1064 г. Ани был

¹⁸ У переводчика Н. Эмина здесь допущена ошибка: не «Келе-Сирией», а «клизурой» (*Կլիսուր*).

¹⁹ Эту крепость упоминает и Ластивертци (*Մեծ Բերդ*, стр. 64 арм. текста и стр. 86 русского перевода).

²⁰ «Всеобщая история Степаноса Таронского Асохика по прозванию писателя XI столетия». Переведена с армянского и объяснена Н. Эмином, М., 1864, стр. 135.

²¹ N. Adontz, *Tornik de Molne*, p. 304.

²² Z. Avalichvili, *La succession du curopalate David d'Ibérie, dynaste de Tao („Byzantion“, t. VIII, fasc. I, p. 185 sqq).*

²³ В. П. Степаненко, Апахуник в византийско-таосских отношениях в период мятежа Варды Склира (976—979) («Античная древность и средние века», вып. 10, Свердловск, 1973, стр. 223); М. Д. Лордкипанидзе, Из истории грузинско-византийских взаимоотношений на грани X—XI вв. («Вопросы истории Грузии феодальной эпохи», т. II, Тбилиси, 1972, стр. 34); е е же—«История Грузии XI—начала XIII века», Тбилиси, 1974, стр. 49, 56.

взят. Территория фемы значительно сократилась. Теперь в нее входили только земли бывшего (sic!) Карсского царства, Южный Тайк и Карин»²⁴.

Как могли в 1064 г. в состав фемы Иверия входить земли «бывшего» Карсского царства, когда оно, это царство, еще не «бывшее», а здравствующее²⁵. Как могли Ани и Ширак в 1064 г. отпасть от состава фемы и оставаться в ней вплоть до 1072 г.²⁶

3. *О феме Иверия после 1045 г.* Образованная в 20-ых гг. фема Иверия как таковая просуществовала до 1045 г., т. е. до времени завоевания Византией царства армянских Багратидов. Арутюнова-Фиданян, однако, находит, что фема Иверия просуществовала вплоть до 70-ых гг. XI в., т. е. даже после включения в состав империи царства Ширакских и Карсских Багратидов. Она пишет: «В 1045 г. к этим областям (т. е. Иверии) было присоединено Ширакское царство с Ани, который стал столицей фемы» (т. е. фемы Иверия)²⁷, что фема Иверия просуществовала *«семь десятков лет»*²⁸ и она «была весьма значительных размеров, охватывая чуть ли не *половину всей территории центральной Армении*»²⁹.

В конце своей статьи «Византийские правители фемы Иверия» автор приводит список правителей фемы вплоть до 1072/74 гг. и считает их «правителями фемы Иверия».

Багратидское царство для Византии во всех отношениях — и территориальном, и военном, и стратегическом, и экономическом — стояло намного выше Иверии, которая если до 1045 г. и представляла для империи важность в качестве пограничной области, то с включением Ширака в состав Византии потеряла былое значение. Главную роль начало играть бывшее Багратидское царство. Поэтому не Армения могла быть присоединена к «Иверии», а, совсем наоборот, «Иверия» к Армении, вернее, из этих двух единиц была образована *«фема Армении и Иверии»*. Это не догадка, об этом свидетельствуют и эпиграфические, и ситиллографические, и нарративные источники. Если у Скилицы Михаил Иасит называется катепаном — дукой Иверии, а он был таковым до того, как Ширак был завоеван, то после падения последнего Иасит уже не является просто правителем Иверии. В армянских источниках написано: «А

²⁴ В. А. Арутюнова-Фиданян, Византийские правители фемы Иверия, стр. 76.

²⁵ Там же, стр. 63.

²⁶ Там же, стр. 69; здесь указывается, что Ани и Ширак оставались «в пределах фемы Иверия» от 1045 по 1072 гг.

²⁷ Там же, стр. 63. Ср. «Из истории северо-восточных пограничных областей Византийской империи в XI веке», стр. 95: «Ширакское царство административно вошло в состав византийской фемы Иверия».

²⁸ А в статье «Из истории северо-восточных пограничных областей Византийской империи в XI веке» на стр. 101 Арутюнова-Фиданян пишет, что византийская фема Иверия, основанная в начале XI в., просуществовала *около полувека*. На стр. 63 статьи «Византийские правители фемы Иверия» указано, что фема просуществовала до 1072 г., а на стр. 76 той же статьи — перестала существовать в промежутке между 1072 и 1074 гг.

²⁹ Там же, стр. 64.

Эта надпись — официальный документ, содержит официальную титулатуру наместника фемы, и она, если даже не было других косвенных или дополняющих данных, достаточна для подтверждения нашей мысли. Но это еще не все.

Арутюнова-Фиданян Аарона магистра называет правителем фемы Иверия, но сам Аарон себя так не именует. До нас дошли его свинцовые печати, легенда которых гласит: +Κύριε βοήθει 'Ααρὼν μαγίστρω καὶ δοῦκί 'Ιβηρίας καὶ τῆς Μεγαλῆς Ἀρμενίας («Господи, помоги Аарону, магистру и дуке Иверии и Великой Армении»)³⁵.

Арутюнова-Фиданян признает существование фемы Иверия и после 1045 г. по той причине, что она, на наш взгляд, ошибочно трактует понятие Иверия в византийских источниках в указанное время. Встретив в них упоминание географического названия Иверия, она обязательно отождествляет его с фемой Иверия, в то время как нередко под ним подразумевается просто Тайк, неизвестный Скилице и другим византийским авторам этой эпохи, т. е. географическое понятие Иверия она принимает за административное.

Сравнение данных византийских и армянских источников по интересующему нас вопросу выявило одну весьма примечательную деталь. Дело в том, что «фема Армении и Иверии» существует только для византийцев, о ней говорят только византийские источники (нарративные, эпиграфические, сигиллографические). В армянских источниках такого понятия нет! В них говорится только о стране Армения. Михаил Иасит «пребывал в правлении Арменией» (Կհցհալ ի տէրութեանն Հայոց)³⁶, Кекавмен «имел власть над армянской страной» (ունէր զիրաւանութիւն տանն Հայոց)³⁷, Багарата Вхжаци и Григория Пакуриана «назначил император спражами страны армянской» (Կարգեցաւ էր թագաւորն արշաւանի տանն Հայոց)³⁸.

Подытоживая сказанное, мы приходим к выводу, что фема Иверия как таковая просуществовала не 70 лет (и не «около полувека»), как пишет Арутюнова-Фиданян, а лет 20, что после 1045 г. нельзя говорить о феме Иверия, а лишь об объединенной феме Армении и Иверии (и то с византийской точки зрения), с центром в столице армянских Баграти-

нян Иоанна Монастыриота считает представителем армяно-халкидонской знати. «Из истории северо-восточных пограничных областей Византийской империи в XI в.», стр. 96.

³⁵ В. С. Шандровская, Неизвестные печати Аарона, магистра и дуки Иверии и Великой Армении и проедра и дуки (XI в.) («Сообщения Государственного Эрмитажа», XXXVII, Л., 1973, стр. 61). Арутюнова-Фиданян пишет: «надпись на анийском соборе свидетельствует о том, что в 1055—1056 гг. Аарон Болгарин правил Ани и Иверией» («Из истории северо-восточных пограничных областей Византийской империи в XI в.», стр. 99). В надписи же написано, что он «прибыл на восток в сию прекрасную зданую крепость Ани» (Եկի յարեւելս ի գեղեցկաւոր քաղաքս յԱնի):

³⁶ Արիւնտանն (աւտիգրոցի, էջ 63).

³⁷ Там же, стр. 80.

³⁸ Մատթէոս Սեւակեցի, стр. 148.

дов Ани³⁹. Для армян эта византийская область-фема была и именовалась Арменией — *արմենի Հայք, տէրութիւնն Հայք*.

4. К вопросу о «соправителях» фемы Иверия. Новым у Арутюновой-Фиданян является тезис о «соправителях» фемы Иверия. Она пишет: «Самое интересное и важное наблюдение над византийской администрацией в этом пограничном округе заключается... в том, что рядом с правителем фемы почти постоянно появляется лицо, которое не только делит военные заботы наместника, но вмешивается иногда и во внутренние дела фемы, т. е. является в какой-то мере соправителем»⁴⁰.

Посмотрев на составленный автором список этих «соправителей», нетрудно убедиться в том, что большинство из них никак не могли быть таковыми. Вот они:

- 1) Симон *паракимомен, domestik Востока*.
- 2) Константин, *доместик схол Востока*.
- 3) Николай, *проэдр, паракимомен, domestik схол Востока*.
- 4) Константин, *стратиг-автократор, архонт великой этерии*⁴¹ (т. е. великий этериарх).
- 5) Михаил Аколуп, командующий наемными войсками.

Нетрудно заметить, что все они — военные и отправлены на Восток не для того, чтобы делить власть с правителем «фемы Иверия», а помочь ему в войне против врагов империи. Первые три являются паракимоменами и доместиками схол. На то он и паракимомен, чтобы «спать рядом» с императором, ибо он его спальник, его постоянное место во дворце. Паракимомены — евнухи, лишённые права стать императорами, поэтому им нередко доверяются обязанности доместика схол. А доместик схол — главнокомандующий византийской армией, он возглавляет крупные экспедиции в том случае, если император не принимает личного участия. Поэтому он не может оставаться в Иверии, став соправителем. То же самое можно сказать и о стратиге-автократоре и великом этериархе, так как и его обязанности общеимперские, а не сугубо локальные. Чтобы убедиться в этом, достаточно остановиться на том же стратиге-автократоре Константине, великом этериархе («соправителе» Катакалона по убеждению Арутюновой-Фиданян). Он из-под Двина был вызван на запад сразу же после того, как возникла в этом необходимость. И доместики схол, и стратиги-автократоры, этериархи отправляются туда,

³⁹ См. об этом наши комментарии ко II-ому тому Лео: «*Պատմութիւնն Հայքոյ, Երևան, 1967, стр. 762, прим. 157, 158; Հ. Մ. Քարթիկյան, Հայաստանի նվաճման Բյուզանդական կայսրութիւնն կողմից (Պատմա-բանասիրական հանդես, 1970, № 2, стр. 87); В. С. Шандровская, указ. соч., стр. 63.*

⁴⁰ В. А. Арутюнов-Фиданян, Византийские правители фемы Иверия, стр. 77.

⁴¹ Этот этериарх Константин упоминается и Матфеем Эдесским под «именем» Телиарх. Арутюнова-Фиданян считает, что «Телиарх», может быть, «является передачей в армянской огласовке какого-нибудь византийского титула... но какого именно — установить сложно» («Византийские правители фемы Иверия», стр. 70). Он установлен, «Телиарх» и есть византийский этериарх: Р. М. Бартиян, О некоторых византийских терминах в «Хронографии» Матфея Эдесского (*ՀՄՄՀ ԳԱ Հիմնադրամ, 1969, № 3, стр. 75—77*).

где возникает в этом необходимость, но нельзя говорить о том, что такой-то domestик схол, придя на помощь, скажем, дукс Антиохии или Македонии против арабов или болгар, становится «соправителем» в этих фемах. *Мы не считаем, что из всех пограничных фем для империи самая важная «фема Иверия».*

Посмотрим, что подразумевает под «делением власти» Арутюнова-Фиданян. «Скилица сообщает, — пишет она, — что Баграт, царь Грузии, «сильно теснил катепана Иверии Иасита. Иоанн (Орфанотроф) послал против него domestика схол Востока Константина, своего брата, со всеми восточными войсками». Автор статьи заключает: «Интересно отметить, что прямые и основные обязанности правителя фемы — оборону области — *делит* с ним domestик схол Востока»⁴².

Здесь мы не видим какого-либо деления власти. Весь вопрос упирается в то, что речь идет не о войне между *Грузией* и *фемой Иверией*, а о войне между *Грузией* и *Византией*, и поскольку правитель Иверии не в состоянии собственными силами защитить границы *Византии*, то центральное правительство отправляет ему на помощь свои вооруженные силы во главе с главнокомандующим. А это еще не означает, что он стал «соправителем». Не мог справиться с Абу-л-Асваром и Михаил Иасит, поэтому центральное правительство послало ему на помощь domestика схол Востока Николая паракимомена, и это тоже не означает, что последний стал «соправителем».

Мы выше увидели, что, согласно Арутюновой-Фиданян, «соправитель» «*в той или иной мере*» делит власть с правителем фемы, т. е. их *двое*, ибо «рядом с правителем фемы... появляется *лицо*». Но если обратимся к источникам, то выходит, что один раз этих «соправителей» ...трое. Скилица пишет: «(Мономах) приказывает паракимомену (Николаю) воевать против Аплесфара с ромейскими, а также иверскими войсками и с силами Великой Армении, которые возглавлял Аниот. Итак, он (т. е. Николай паракимомен)⁴³, собрав (вооруженные) силы и назначив их командующим *Михаила вестарха Иасита* и своего слугу *магистра Константина Алана*, отправил против Двина»⁴⁴.

В описке «соправителей» Арутюновой-Фиданян Николай паракимомен указан под 1044—1045 гг., а Константин Алан — под 1046 г., т. е. в разные времена, в то время как Скилица, как мы убедились выше, упоминает их одновременно. Арутюнова-Фиданян должна была либо считать соправителями фемы троих (Иасит, Николай, Константин), либо, идя против фактов, показать, что они действовали неодновременно. И Арутюнова-Фиданян идет против фактов. Она говорит, будто Нико-

⁴² В. А. Арутюнова-Фиданян, Византийские правители фемы Иверия, стр. 65—66.

⁴³ Арутюнова-Фиданян почему-то считает, что это Мономах («Византийские правители фемы Иверия», стр. 68). Допустив эту неточность, она стала считать Константином Алана «рабом» императора, а не «слугу» Николая паракимомена, как в самом деле.

⁴⁴ Cedr., II, p. 559.

лай проэдр был «соправителем» до 1045 г., хотя византийские войска были им отправлены против эмира в 1046 г.

Далее. Как может Николай паракимомен называться «соправителем» Иасита, считаться «в той или иной мере» делившим власть с Иаситом, когда он, Николай, *назначает* Иасита командующим и *отправляет* его против эмира, сам оставаясь в Ани? Это говорит о том, что Иасит находится в подчинении у доместика схол Николая. И это действительно так, ибо вооруженные силы всех фем подчиняются главнокомандующему. О каком «соправителе» может идти речь!

Помимо «соправителей» Арутюнова-Фиданян пишет и об «администраторах» фемы Иверия, «подчиняющихся византийскому заместнику фемы»⁴⁵. «Администраторами» считаются и стратиги-правители Карина, и трое военных, взявших на себя откуп налогов в Ани⁴⁶, и, скажем, Франкопол, который, по данным Матфея Эдесского в 1062 г. пошел в Карин и победил встретившиеся ему там турецкие войска⁴⁷. Этого достаточно, чтобы Франкопола объявить администратором фемы Иверия⁴⁸, «подчиняющимся византийскому заместнику фемы». Но по сообщению того же Эдесского, Франкопол до того, как воевал с турками у Карина, вместе с правителем Эдессы Диаватином воевал против них под городом Амидой⁴⁹. По данным Скилицы, Франкопол был отправлен на войну и против печенегов⁵⁰. Можем ли мы на основании этого Франкопола считать администратором и в Эдессе, и в Паристрионе?

Франкопол еще раньше служил в Италии у Георгия Маниака⁵¹. Выходит, что он был администратором и в Италии...

Нелишне отметить, что сохранилась свинцовая печать этого, «подчиняющегося заместнику фемы Иверия» «администратора» Франкопола, в которой он называет себя «магистром, вестом и *стратилатом Востока*!» (Κύριε βοήθει τῷ αὐτῷ δοῦλῳ Ἑρβερίῳ μαγίστρῳ βεστῇ καὶ στρατηλάτῃ τῆς Ἀνατο-

⁴⁵ В. А. Арутюнов-Фиданян, Византийские правители фемы Иверия, стр. 78.

⁴⁶ Арутюнова-Фиданян их упоминает под 1064 г., в то время как их единственное упоминание встречается в анийской надписи Багарата Вхкаци, датируемой *не последним* годом его правления, а *первым*. Кстати, о Багарате Вхкаци. Арутюнова-Фиданян пишет (см. «Ивер» в византийских источниках XI в., стр. 55), будто он «в своей анийской надписи *называет себя ивером*». В указанной же надписи сказано: «Именем Господа Вседержителя и милостью святого и самодержавного царя Константина Дуки возжелал я, Багат Вхкиец, магистр и катепан Востока, оказать милость своей столице Ани» (перевод В. Н. Бенешевича, Три анийские надписи XI в. из эпохи византийского владычества, стр. 22). Вот и оригинал: «Անուամբ Տեառն ամենակալի եւ ողորմութեամբ սուրբ եւ ինքնակալ Բաղատրիկն Կոստանդին Դուկի, կամ եղև իմ Բազր[ա]յա մագիստրոսսն եւ արեւելից կառավարին Վիկացոյս, առնել ողորմութիւն մայրաքաղաքին Անիոյ» («Դիվան հայ վիմագրութեան», պրակ I, Անի քաղաք, կաղմեց 2. Ա. Օրբելի, Երևան, 1966, стр. 37).

⁴⁷ Մատթէոս Ունշապետ, стр. 144.

⁴⁸ В. А. Арутюнов-Фиданян, Византийские правители фемы Иверия, стр. 78.

⁴⁹ Մատթէոս Ունշապետ, стр. 142—143.

⁵⁰ Cedr., II, p. 527.

⁵¹ Там же, стр. 616.

ἡ δὲ τῷ Φραγ[γ]οπ[ο]ν[ο]ν⁵². Мог ли стратилат Востока быть «администратором» в феме Иверия?...

XI столетие очень важный, богатый событиями период в истории Византии. Фема Иверия, впоследствии фема Армении и Иверии, является одной из наиболее интересных страниц в этой истории. Источники не так уж богаты сведениями о ней, поэтому к дошедшему до нас материалу нужно подходить с большим вниманием и ответственностью.

ԻՐԵՐԻԱ ԲԱՆԱԿԱԹԵՄԻ ՄԱՍԻՆ

Հ. Մ. ԲԱՐԹԻՎՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

Ա մ փ ո փ ո լ մ

Հայկական հողերի վրա Բյուզանդիայի հիմնադրած րանակաթեմերի պատմությունը հայագիտության համար մեծ կարևորություն ունի: Դրանցից մեկի՝ Իրերիա րանակաթեմի մասին վերջերս հոգևածներով հանդես եկավ Վ. Ա. Հարությունովա-Ֆիդանյանը, որոնց մեջ առաջ է քաշել մեր կարծիքով վիճելի մի քանի մտքեր, ինչպես րանակաթեմի հիմնադրման ժամանակի, նրա առաջին կառավարիչի, այնպես էլ տարածքի ու «կառավարչակիցների» մասին և այլն:

Իրերիա րանակաթեմը ստեղծվել է XI դ. 20-ական թվականներին և ոչ թե 1001 թ., ինչպես վարծում է Վ. Հարությունովա-Ֆիդանյանը: 1045 թ. Շիրակի Բագրատունյաց թագավորության նվաճումից հետո Բյուզանդիան սահղծեց «Հայաստանի և Իրերիայի» միացյալ րանակաթեմը՝ Անի կենտրոնով, որը հայկական աղբյուրներում հանդես է գալիս «Հայոց տոսն» (Հայասան) անվամբ: Վ. Հարությունովա-Ֆիդանյանի կարծիքով՝ Շիրակի թագավորության տարածքը 1045 թ. կցվեց «Իրերիա» րանակաթեմին, որը մինչև 1072—1074 թթ. կոչվել է Իրերիա րանակաթեմ:

Անդրադառնալով Վ. Հարությունովա-Ֆիդանյանի ենթադրյալ «կառավարչակիցներին», գանում ենք, որ նրանց մեծ մասը (գլխավորապես կայսեր սենեկապետները և բյուզանդական քանակի ապարապետները) պարզապես ռազմական օգնություն են ցույց տվել Իրերիա րանակաթեմի կառավարչին՝ պաշապանելու կայսրության սահմանները արաաքին թշնամիներից, ուստի հիմք չկա նրանց «կառավարչակից» համարելու:

⁵² G. Schlumberger, *Stigillographie de l'Empire byzantin*, Paris, 1884, p. 658 sq.

НЕСКОЛЬКО КОНЪЕКТУР К СОЧИНЕНИЮ КЕКАВМЕНА «СОВЕТЫ И РАССКАЗЫ» («СТРАТЕГИΚΟΝ»)

Р. М. БАРТИКЯН

В нашей статье, опубликованной в «Вестнике общественных наук» Академии наук Армянской ССР (1974 г., № 2, стр. 71—88), мы предложили вниманию ученых ряд конъектур, которые, на наш взгляд, исправляют допущенные переписчиком сочинения Кекавмена ошибки. В настоящей статье мы вносим еще несколько таковых¹.

1) Стр. 124, стрк. 24: $\mu\tilde{\eta}\ \delta\tilde{\eta}\ \sigma\epsilon\ \delta\iota\alpha\lambda\alpha\nu\theta\acute{\alpha}\nu\eta$. Должно быть $\mu\tilde{\eta}\delta\epsilon\nu\ \sigma\epsilon\ \delta\iota\alpha\lambda\alpha\nu\theta\acute{\alpha}\nu\eta$ (ср. и тремя строками выше).

2) Стр. 124, стрк. 25—26: После $\acute{\alpha}\nu\acute{\alpha}\pi\alpha\rho\iota\tau\iota\nu$ поставить точку (или запятую), убрать точку после $\xi\tilde{\epsilon}\omega$, а $\epsilon\rho\omega\tau\alpha$ писать с маленькой буквы. Итак: $\tau\omega\nu$ (или же $\tau\omega\nu$) $\epsilon\rho\chi\omicron\mu\epsilon\nu\omega\nu$ ($\tau\omicron\nu\ \epsilon\rho\chi\omicron\mu\epsilon\nu\omega\nu$?) $\acute{\alpha}\pi\omicron\ \tau\omega\nu\ \xi\tilde{\epsilon}\omega\ \epsilon\rho\omega\tau\alpha\ \chi\alpha\tau\omicron\iota\acute{\alpha}\nu$) («Прибывающих из-за границы расспрашивай наедине»).

3) Стр. 132, стрк. 11: Окончание 6-го параграфа (стрк. 10) фрагментарно, после чего издатели приводят слова: $\acute{\alpha}\lambda\alpha\zeta\omicron\nu\epsilon\varsigma$, $\omega\sigma\alpha\acute{\upsilon}\tau\omega\varsigma$ $\chi\alpha\iota\ \omicron\iota\ \delta\omicron\sigma\epsilon\iota\delta\epsilon\iota\varsigma$ («хвастуны как и уроды») и этим кончают § 6, несмотря на то, что эти слова данному параграфу не подходят, а подходят следующему, 7-у параграфу, где, между прочим, говорится: «не хвали человека за красоту его», «не имей отвращения к человеку за наружность его». Речь о красоте или уродстве шла бы в одном месте, следовательно, § 7 нужно начать строкой 11 стр. 132. Хотя и в такое фрагментарное предложение трудно внести исправление, все же кажется, что после $\acute{\alpha}\lambda\alpha\zeta\omicron\nu\epsilon\varsigma$ нужно поставить точку, а $\omega\sigma\alpha\acute{\upsilon}\tau\omega\varsigma$ написать с большой буквы. Я не уверен также, что после $\delta\omicron\sigma\epsilon\iota\delta\epsilon\iota\varsigma$ нужно поставить точку.

4) Стр. 134, стрк. 26: убрать $\epsilon\acute{\alpha}\nu$. Рядом ведь $\epsilon\iota$, что означает то же самое.

5) Стр. 140, стрк. 21: $\acute{\alpha}\nu\alpha\theta\alpha\rho\tau\acute{\eta}\sigma\omicron\nu\epsilon\iota\nu\ \sigma\upsilon\nu\epsilon\chi\omicron\upsilon\beta\epsilon\tau\eta\varsigma$. Между этими словами, наверное, есть не отмеченная писцом и издателями лакуна. Скорее всего: $\epsilon\chi\ \tau\eta\varsigma$ ($\acute{\alpha}\pi\omicron\ \tau\tilde{\eta}\varsigma$?) или же просто $\tau\eta\varsigma$.

6) Стр. 140, стрк. 24: убрать $\tilde{\eta}$.

7) Стр. 152, стрк. 20—21: $\beta\omicron\upsilon\lambda\lambda\alpha\rho\iota\sigma\iota\varsigma$ (так и у первых издателей). Исправить: $\beta\omicron\upsilon\lambda\lambda\alpha\rho\iota\sigma$ (ср. стр. 162,8 и 260,8).

8) Стр. 158, стрк. 18: $\delta\tau\iota\ \omicron\iota\ \chi\alpha\nu\ \acute{\alpha}\nu\theta\rho\epsilon\iota\omicron\varsigma\ \epsilon\sigma\tau\iota\nu\ \acute{\alpha}\lambda\lambda\tilde{\alpha}\ \tau\tilde{\eta}\nu\ \pi\omega\tau\eta\rho\iota\acute{\alpha}\nu\ldots\ \pi\omicron\phi\acute{\iota}\zeta\epsilon\tau\alpha\iota$. Исправить: $\delta\tau\iota\ \epsilon\iota\ \chi\alpha\iota\ \acute{\alpha}\nu\theta\rho\epsilon\iota\omicron\varsigma\ \epsilon\sigma\tau\iota\nu\ \acute{\alpha}\lambda\lambda\tilde{\alpha}\ \tau\tilde{\eta}\nu\ \pi\omega\tau\eta\rho\iota\acute{\alpha}\nu\ldots\ \pi\omicron\phi\acute{\iota}\zeta\epsilon\tau\alpha\iota$ («если даже он и храбр, все же помышляет о своем спасении...»).

¹ Страницы указаны по изданию: «Советы и рассказы Кекавмена. Сочинение византийского полководца XI века». Подготовка текста, введение, перевод и комментарий Г. Г. Литаврина, М., 1972.

9) Стр. 164, стрк. 27: вместо колона поставить запятую, так как ἤρχοντο следует за ἐπιλιπούσης. Предложение ведь причастное, и оно переводится так: «После того как кончилась пища у войска и животных, враги, веселые от (своего) изобилия, приходили вблизи войска...».

10) Стр. 166, стрк. 26: ἀποστολήσεις. Верно у первых издателей: ἀποστολήσεις. У Литаврина, скорее всего, опечатка.

11) Стр. 170, стрк. 11: Ὁ δὲ μετὰ χάρας εἶπεν ὅσον χελεύεις. Слова μετὰ χάρας не принадлежат рассказчику-Кекавмену, они высказаны дедам Кекавмена и обращены к стратигу крепости, поэтому должны быть взяты в кавычки: Ὁ δὲ «μετὰ χάρας», εἶπεν, ὅσον χελεύεις / (перевод: «Он сказал: «С удовольствием, сколько велишь!»).

12) Стр. 172, стрк. 29—30: ἀπέστειλεν... στρατιώτην (ὁ γὰρ στρατηγός... τῷ ἐλνίκῳ λέγεται). Раз Кекавмен дает перевод греческого слова «стратиг» «по-болгарски», то этим греческим словом не может быть στρατιώτης, а должно быть στρατηγός. Тремя строками ниже Кекавмен называет его именно στρατηγός. Он называет его στρατηγός еще в двух местах (стр. 174, стрк. 8 и 16) и ни разу — στρατιώτης. Поэтому ἀπέστειλεν... στρατηγόν. Далее: или убрать слово γὰρ на стр. 172, стрк. 30, или же, если оставить, то предположить, что слово ἐλνίκος еще раз встречалось в этом предложении раньше, после слова στρατιώτην (т. е. στρατηγόν), или же вместо этого слова фигурировал ἐλνίκον.

13) Стр. 178, стрк. 1: λογιωτάτους. В рукописи: λογιωτάτους. Принять конъектуру первых издателей λογιωτάτους, ибо λογιωτάτους не означает «наиболее опытных».

14) Стр. 196, стрк. 33—198, стрк. 1: τὸν ἀνθρώπον σου ἀποστείλεις λαβεῖν ἡ νομισμάτα ἢ ὀβολούς.

Весь смысл данного предложения в том, что, когда к работнику фиска явится человек василевса и потребует от него животное в счет ангарии, то он по ряду соображений не сможет этого сделать, а именно: он не сможет обратиться ни к другу, ни к родственнику, ни к лицу могущественному, т. к. постесняется их. Далее речь идет о «своем человеке» работника фиска. Исходя из контекста, следует полагать, что и от него он не сможет потребовать денег, поэтому и обращаясь к человеку василевса, скажет «не нашел». Но у нас ἀποστείλεις («пошлешь», т. е. своего человека за деньгами). Если работник фиска его послал за деньгами, то как он может сказать: «не нашел». Ведь у Кекавмена ничего не сказано на этот счет. Из текста Кекавмена ясно одно, что человек фиска в силу различных обстоятельств ни к кому обратиться не сможет, в том числе и к своему человеку. Исходя из всего вышесказанного, мы полагаем, что слово ἀποστείλεις стоит не на месте, там должно быть другое слово, скорее, созвучное по смыслу с ἐντραπήτη. Может быть ἀποστήσεις? («откажешься, не решишься, воздержишься» потребовать этих денег).

15) Стр. 198, стрк. 11: ἀλλ' ἢ. Здесь не может быть ἢ, так как в таком случае в предложении должно было стоять второе ἢ («или... или»). Поэтому исправить: ἀλλὰ.

16) Стр. 204, стрк. 3: πῶς δεῖ τούτοις (т. е. τοῖς γυναιξί) ἀνατρέφεσθαι. У Литаврина все предложение переведено: «Мы (т. е. Кекавмен) намеряемся составить сочинение для женщин о том, как они должны себя вести», то есть эту книгу Кекавмен пишет для женщин, читателями этого сочинения должны быть женщины. Вряд ли! Кекавмен скорее мог составить сочинение, посвященное тому, как нужно воспитывать, растить женщин. И в этом 39-ом параграфе — конспект его будущего сочинения: «я... сведу поучение, так как нужно, чтобы ты (т. е. сын Кекавмена) проявлял постоянное *попечение о дочери и о жене своей*». Поэтому вместо ἀνατρέφεσθαι, нужно писать ἀνατρέφειν («воспитывать»).

17) Стр. 206, стрк. 9: Ὅπως. Исправить: Ὅπως («как говорит пророк»). Литаврин переводит «подобное», но ὅπως означает не «подобное», а «однако», «тем не менее», «все же», «все-таки». У нас не ὁμοίως.

18) Стр. 218, стрк. 9—10: μὴ ἐγκλιματικῶς. Исправить: μὴ ἐγκλιματικῶς. Следующий за ним μὴτε требует, чтобы и до него было μὴτε, а не μὴ, а так как следующее за ним слово начинается с гласной (ἐγκλιματικῶς), то вместо μὴτε будет μὴτ' (ср. и стр. 268, 15—16).

19) Стр. 224, стрк. 20: ποτέ. Должно быть τότε («тогда»).

20—21) Стр. 232, стрк. 29 и стр. 234, стрк. 18: ἀπηνείας. Это конъектура первых издателей. Восстановить в обоих случаях чтение рукописи — ἀπονείας (но писать ἀπονείας — жестокость).

22) Стр. 240, стрк. 1: σχεῖν... χρυσίον. Должно быть σχεῖν... χρυσῶν. Подчеркнутое слово — прилагательное (τὸ χρυσῶν), а не существительное (τὸ χρυσίον), существительное рядом: τὸ σχεῖν. (τὸ χρυσῶν σχεῖν, а не τὸ χρυσίον σχεῖν). Далее же мы имеем τὸ ἀργυρεῶν и τὸ ὕλινον (т. е. σχεῖν).

23) Стр. 244, стрк. 1: δοκεῖς σὺ. Перед нами конъектура первых издателей. Восстановить чтение рукописи δοκεῖ σὺ. (но писать δοκεῖ σοι «тебе кажется»).

24) Стр. 260, стрк. 14: καὶ. Писать καί.

25) Стр. 262, стрк. 20: κατέλαβεν καὶ ὁ τοῦ βασιλέως ὄρκος καὶ εἰχὼν. Ἐχὼν ὄρκος... ἐπαγγέλίας ἀξιώματων καὶ ἄλλα πολλα.

Это место оказалось одним из самых трудных и для издателей и для переводчиков. И все из-за одной лишней буквы. В переводе Литаврина данное предложение выглядит так: «После этого-то и прибыли клятва и образ блаженного васплевса, Никулица имел (теперь) клятвы, обещания чинов и многое другое». Литаврин в своих комментариях пишет, что «здесь говорится, по-видимому, о каком-то документе с обещаниями и обязательствами васплевса» (стр. 540). Предположение обоснованное, но каким словом этот документ обозначен у Кекавмена? Несомненно, словом, которое писцом рукописи передано как ὄρκος. Но ὄρκος такого значения не имеет. Кроме того, не следует забывать, что точка после слова εἰχὼν поставлена издателями, в оригинале ее нет, в изданиях текста фигурируют два предложения, в оригинале — одно. Издатели,

исходя из того, что не могло быть написано $\delta\rho\alpha\varsigma$... $\epsilon\chi\omega\nu$ $\delta\rho\alpha\varsigma$, перед $\epsilon\chi\omega\nu$ поставили точку, вследствие чего возникли другие недоразумения и недоумения. например, Литаврин пишет: «фраза, начинающаяся словом "Е $\chi\omega\nu$ (букв.: «имеющий», «имея») синтаксически запутана», а Васильевский и Ериштедт считают, что здесь имеется порча текста, после "Е $\chi\omega\nu$ пропущено либо несколько слов, либо одно $\delta\tilde{\iota}\nu$ («итак»). Первые издатели увязывали "Е $\chi\omega\nu$ с подлежащим «он»—«Никуллица» (так думает и Литаврин и в переводе добавляет это, отсутствующее в оригинале имя, даже вне скобок), и ставили перед "Е $\chi\omega\nu$ отсутствующую в рукописи точку.

На наш взгляд, прав Бек, который причастие $\epsilon\chi\omega\nu$ относит не к Никулице, а к предшествующему $\delta\rho\alpha\varsigma$. но видя, что не может быть $\delta\rho\alpha\varsigma$... $\epsilon\chi\omega\nu$ $\delta\rho\alpha\varsigma$, убивает $\delta\rho\alpha\varsigma$ после $\epsilon\chi\omega\nu$. Литаврин считает, что повторение слова $\delta\rho\alpha\varsigma$ «с учетом экскурса его можно простить такому писателю, как Кскаъмен» (стр. 541).

В данном предложении ничего не запутано, не имеется никакой порчи текста, не пропущено никаких слов, все на месте и все понятно. Только писец, и ясно почему, как мы отметили выше, написал одну лишнюю букву, букву «х» в слове $\delta\rho\alpha\varsigma$ (под влиянием идущего за ним $\delta\rho\alpha\varsigma$). Должно быть $\delta\rho\alpha\varsigma$ — указ, декрет, приказ, постановление, решение (см. Sophocles, Greek Lexicon, vol. II. p. 819: $\delta\rho\alpha\varsigma$ = decree, decision, rule. Ср. Lampe, A Patristic Greek Lexicon, p. 975; Δ. Δημητράκου, Μεγάλη Λεξικόν, том 6, Αθήναι, 1951, σελ. 5235) $\delta\rho\alpha\varsigma$ = $\delta\epsilon\iota\kappa\tau\acute{\iota}\kappa\eta$, $\alpha\pi\acute{o}\phi\alpha\sigma\iota\varsigma$ (приказ, постановление, решение). См. также: Joannis Malalae Chronographia, Bonnæ, 1831. p. 384, 10, 12. Ср. и сигиллий Василия II от 1020 г. Охридскому архиепископу Иоанну: $\tau\omicron\upsilon\varsigma$ $\delta\rho\alpha\varsigma$ $\kappa\alpha\iota$ $\tau\omicron\pi\omicron\upsilon\varsigma$ $\tau\omicron\upsilon\varsigma$ $\kappa\alpha\iota\omega\varsigma$ $\pi\alpha\rho\alpha$ $\tau\omicron\upsilon\varsigma$ $\pi\rho\acute{o}$ $\tau\eta\mu\acute{o}\nu$ $\beta\alpha\sigma\iota\lambda\epsilon\upsilon\sigma\alpha\nu\tau\omicron\nu$ $\eta\epsilon\sigma\pi\iota\sigma\theta\epsilon\nu\tau\alpha\varsigma$... «Извори за българската история том XI. Гръцки извори том VI, София, 1965, стр. 44. На наш взгляд, И. Иванов интересующее нас слово $\delta\rho\alpha\varsigma$ переводит неправильно: «границитс». Здесь $\delta\rho\alpha\varsigma$ выступает в качестве синонима слова $\tau\omicron\upsilon\varsigma$ $\tau\omicron\pi\omicron\upsilon\varsigma$. Ту же ошибку допустил и В. Златарски. См. подробную критику у N. Bănescu, Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie, Bucarest, 1946, p. 14—17.

Итак: Μετά δὲ ταῦτα κατέλαβεν καὶ ὁ τοῦ μακαρίου βασιλέως $\delta\rho\alpha\varsigma$ καὶ $\epsilon\chi\omega\nu$ $\delta\rho\alpha\varsigma$. ἐπαγγελίας ἀειμάρτων καὶ ἄλλα πολλά. («После этого прибыли икона² и подтвержденное клятвами постановление блаженного василевса, содержащее обещания чипов и многое другое»).

26) Стр. 274, стрк. 21: Не отмеченную в рукописи лакуну Бек заполняет целым предложением из десяти слов (по-немецки), которое, как пишет Литаврин, «на первый взгляд, соответствует смыслу исчезнувших слов, но плохо увязывается с последующим: «как сделавший дурному добро, а хорошему зло» (стр. 568—569).

² Т. е. «святая икона Христа и нашего Бога, Богородицы и многих других святых, изображенных на (этой) иконе». Ср. подробнее об этой иконе десятью строками ниже: стр. 262, стрк. 30 и сл.

Мы бы на месте лакуны писали лишь одно слово: $\mu\epsilon\iota\phi\theta\eta\tau\eta$ = «тебя будут упрекать» («как сделавшего дурному добро, а хорошему зло»). Ср. стр. 246, стрк. 16.

27) Стр. 280, стрк. 6: Βασιλῆον . Можно и сохранить чтение рукописи: Βασιγγῶν . У армянских средневековых авторов, например, данный этноним приводится только в форме «вранг»³, а так как этих врангов в Армении не было, то следует сделать вывод, что, армянские авторы воспроизводят пропозношение, бытующее у византийских авторов и византийцев вообще.

28) Стр. 282, стрк. 7: $\text{Βασιλείω τῷ Πορφυρογεννητῷ}$. В рукописи вместо $\tau\omega$ написано $\alpha\upsilon\tau\omega$, что и нужно оставить, добавив $\tau\omega$, которое, по всей вероятности, сокращено писцом в виду того, что слово $\alpha\upsilon\tau\omega$ кончается именно на $\tau\omega$, и ему показалось, что оно повторено. Итак: $\text{Βασιλείω αὐτῷ | τῷ | Πορφυρογεννητῷ}$ («того же Василия Порфирородного»). Кекавмен пишет «того же», ибо до этого еще раз упоминал его.

29) Стр. 288, стрк. 6: $\epsilon\iota\varsigma$. Исправить: $\epsilon\iota$. Правильно у первых издателей.

30) Стр. 288, стрк. 7: после $\epsilon\iota\varsigma\lambda\omicron\upsilon\tau\epsilon$ поставить запятую, а Εἰ писать с маленькой буквы, так как мы имеем дело с одним предложением, а не с двумя⁴.

31) Стр. 306, стрк. 1: $\acute{\alpha}\gamma\rho\upsilon\pi\nu\epsilon\iota\nu$ $\alpha\varsigma$ $\delta\epsilon\iota\nu$. В рукописи $\acute{\alpha}\gamma\rho\upsilon\pi\nu\epsilon\iota\sigma\alpha\iota$ $\delta\epsilon\iota$. Предлагаем: $\acute{\alpha}\gamma\rho\upsilon\pi\nu\epsilon\iota\sigma\alpha\iota$ $\delta\epsilon\iota$.

Несколько исправлений ударений:

Стр. 140, стрк. 13: $\kappa\omicron\lambda\acute{\iota}\nu$. Восстановить чтение рукописи: $\kappa\omicron\lambda\acute{\iota}\nu$ ($\kappa\omicron\lambda\acute{\iota}\nu$ партицип ср. рода от $\kappa\acute{\iota}\nu\omega$).

Стр. 168, стрк. 13: $\chi\acute{\iota}\lambda\alpha\delta\omega\nu$. Должно быть $\chi\acute{\iota}\lambda\alpha\delta\omega\nu$.

Стр. 206, стрк. 9: $\tau\omicron$ $\mu\upsilon\sigma\tau\acute{\eta}\rho\iota\omega\nu$ $\sigma\omega$ $\tau\iota\nu$. Скорее: $\tau\omicron$ $\mu\upsilon\sigma\tau\acute{\eta}\rho\iota\omega\nu$ $\sigma\omega$ $\tau\iota\nu$.

Стр. 272, стрк. 15: $\acute{\alpha}\mu\alpha\theta\acute{\iota}\alpha\nu$ $\mu\omega$. Писать $\acute{\alpha}\mu\alpha\theta\acute{\iota}\alpha\nu$ $\mu\omega$.

Стр. 282, стрк. 17: Παφλαγονί . Писать Παφλαγόνι .

Стр. 300, стрк. 27: Ἀργυρόν . Писать Ἀργυρόν .

Стр. 300, стрк. 31—32: Παφλαγών . Писать Παφλαγών .

К сказанному нами о топархах можно добавить и следующее. У Льва Дьякона (стр. 96,6, боннского издания) этим термином обозначены стратиги византийских фем. Иоанн Цимисхий сразу же после того, как узурпировал власть, $\tau\alpha\iota\varsigma$ $\mu\epsilon\gamma\acute{\iota}\sigma\tau\alpha\iota$ $\tau\eta\varsigma$ $\kappa\omicron\lambda\iota\tau\epsilon\acute{\iota}\alpha\varsigma$ $\acute{\alpha}\rho\chi\alpha\iota\varsigma$ назначил своих людей ($\omicron\iota\chi\epsilon\iota\omega\varsigma$ $\acute{\alpha}\nu\delta\rho\alpha\varsigma$ стр. 95, 21). Так в столице. Сделал он то же самое и в провинции: $\tau\omicron\upsilon\varsigma$ $\tau\epsilon$ $\tau\omicron\pi\acute{\alpha}\rho\chi\alpha\varsigma$ $\tau\omega\nu$ $\chi\omega\rho\omega\nu$ (sic!) $\acute{\alpha}\pi\alpha\nu\tau\omega\nu$ $\mu\epsilon\theta\iota\sigma\tau\eta\sigma\iota$, $\kappa\alpha\iota$ $\omicron\iota\chi\epsilon\iota\omega\varsigma$ $\acute{\alpha}\nu\tau'\epsilon\chi\epsilon\iota\nu\omega\nu$ $\acute{\alpha}\pi\omicron\chi\alpha\theta\acute{\iota}\sigma\tau\eta\sigma\iota$.

³ С. Т. Еремян, Юрий Боголюбовский в армянских и грузинских источниках («Научные труды Ереванского государственного университета», том XXIII, 1946, стр. 390); К. Н. Юзбашян, «Варяги» и «прошья» в сочинении Аристаркса Ластивертци («Византийский временник», том XVI, 1959, стр. 15—20).

⁴ Ср. наше 31-ое замечание в статье «Некоторые замечания о «Советах и рассказах» («Стратегиконе») Кекавмена, стр. 77.

Несколько слов о связях Кекавменов с Таронитами. Мы в нашей предыдущей статье⁵, основываясь на том соображении, что сыновья последнего Таронского князя Ашота именовались Панкратием и Григорием, как и сыновья Никулицы-Дельфина (свата Кекавмена-автора), высказали предположение о том, что между Кскавменами и Таронитами могли быть свойственные связи. Добавим к этому следующее: сын последнего Таронского князя Ашота вышеупомянутый Григорий Таронит и его сын Ашот (назван так по имени деда!) служили Византии там же, где и дед Кекавмена-автора и другие Кекавмсы, а именно, в Македонии, и в то же самое время⁶. И дед Кекавмена, и Григорий Таронит в то же самое время боролись против болгарского царя Самуила. Григорий Таронит являлся стратигом Фессалоник и в 995 г. был убит во время войны с болгарами⁷. Самуил после взятия Ларпссы переселил весь род свата деда Кекавмена-автора в Болгарию⁸. Сын Григория Таронита Ашот женился на дочери Самуила⁹.

Сказанное, разумеется, еще не дает оснований для того, чтобы настаивать на предположении о родстве Кекавменов и Таронитов, но обратить на это внимание нелишне. Вместе с тем отметим еще, что Сасунские Торникяны, которые считаются ветвью Торникянов Тарона (Таронитов)¹⁰, по неопровержимым сведениям имели свойственные связи с Кскавменами, что позволяет говорить о близких отношениях этих двух семей. В памятной записи армянского евангелия, датированной 618 г. армянской эры (= 1169 г.), мы читаем, что князь Сасуна великий протонovelissim Виген, сын Чортванела и внук Торника¹¹, свою дочь по имени Ката выдал замуж «за Шахиншаха, сына Григория, внука Катакалоса, который (т. е. Катакалос—Р. Б.) был сыном великого Каменаса (т. е. полководца Катакалона Кекавмена—Р. Б.) в кантон Дегик¹²» в Четвертой Армении.

⁵ Р. М. Бартикян, Некоторые замечания о «Советах и рассказах «Стратегиконе» Кекавмена (2002 թվ. «Լրաբեր», 1974, № 2, стр. 80, прим. 4).

⁶ «Всеобщая история Степаноса Таронского Асохика по прозвищу — писателя XI столетия» — переведена с армянского и объяснена Н. Эминым, М., 1864, стр. 188; Cedr. II, p. 447.

⁷ Там же, p. 449; «Всеобщая история Степаноса Таронского», стр. 188.

⁸ «Советы и рассказы Кекавмена. Сочинение византийского полководца XI века», подготовка текста, введение, перевод и комментарий Г. Г. Литаверина, М., 1972, стр. 252.

⁹ Cedr., II, p. 451.

¹⁰ Ն. Աղիկեան, Թորնիկեանց ճիւղազրոյթիւնը Մատենադարանին հետազոտութիւններ, Տ. Դ, Վիեննա, 1938, էջ 49.

¹¹ Имеется в виду сасунский князь Торник, убитый воином Амр-Кафра по приказу Филарета Варажнунн в 1075 г., Մատթէոս Լևոնյանցի, Ժամանակագրութիւն, Վարդապետ, 1898, էջ 209.

¹² H. Bartikian, La généalogie du magistros Bagarat, Catépan de l'Orient et des Kékauménos. («Revue des Études Arméniennes», t. II, 1965, p. 270—272).

ՍԻ ՔԱՆԻ ՍՐԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԿԵԿԱՎՄԵՆՈՍԻ «ԽՐԱՏՆԵՐ ԵՎ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ» («ՍՏՐԱՏԵԳԻԿՈՆ») ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ
ՀՈՒՆԱՐԵՆ ԲՆԱԳՐՈՒՄ

Ն. Մ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

Ա մ փ ո փ ո լ մ

«Լրարերի» 1974 թ. № 2-ում ըյուզանգագեաների ուշադրությանն էինք ներկայացրել ընթերցումներ, որոնք սրբագրում էին Կեկավմենոսի աշխատության հունարեն բնագրում գրիչների թույլ տված մի շարք սխալներ: Այստեղ ևս փորձ է արվում սրբագրելու մի քանի գրչական սխալներ: Բացի այդ Կեկավմենոսների և Տարոնացիների (Տարոնիաների) ընտանիքների միջև լեզվական-խնամիական կապերի առկայությունն հասաաաող փաստեր են ընդունում:

ОБ АРМЯНСКОЙ ПАМЯТНОЙ ЗАПИСИ В ГРУЗИНСКОЙ
РУКОПИСИ, СОДЕРЖАЩЕЙ ТИПИК ГРИГОРИЯ ПАКУРИАНА

РАЧ БАРТИКЯН

Широко известно исследование Н. Я. Марра, посвященное армянам-халкедонитам¹, в котором автор доказывал, что в средневековье этноним того или иного лица не всегда совпадал с его этнической принадлежностью, а мог иметь конфессиональное значение — в данном случае называемые в источниках «иверы» могли быть и армянами-халкедонитами. Свои выводы Н. Я. Марр обосновывал, главным образом, данными греческого текста устава монастыря св. Богородицы Петрицонской, основанного Григорием Пакурианом в Филиппополе в 1083 г. Касаясь вопроса об этническом составе братии монастыря, Н. Я. Марр находит, что там действительно были и монахи-армяне², вернее — армяне-халкедониты, по вероисповеданию называемые грузинами³.

Выводы Н. Я. Марра нашли сторонников, а также противников, главным образом среди грузиноведов. Недавно вышли в свет брошюра⁴ и книга⁵ акад. А. Шанидзе, посвященные этой проблеме. Его выводы сводятся к следующему:

1) Вслед за проф. Г. Гозалишвили акад. А. Шанидзе утверждает, что «во всех случаях, где в уставе говорится о грузинах, имеется в виду национальный признак, а не конфессиональный, а когда говорится о грузинском монастыре, или, точнее, о монастыре грузин, всегда подразумевается этнический состав монахов, а не собрание разноязычных соседей грузин и армян, будто объединенных в вероисповедном отношении на почве одинакового признания ими постановлений халкедонского собора»⁶.

2) «Монастырь в честь Богородицы Петрицонской основали исключительно для грузинских монахов»⁷.

¹ Н. Я. Марр, Аркаун, монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах-халкедонитах («Византийский временник», т. XII, 1905. Отдельный оттиск).

² Там же, стр. 19.

³ Там же, стр. 20.

⁴ А. Шанидзе, Великий домestik Запада Григорий Бакурианис-дзе и грузинский монастырь, основанный им в Болгарии, Тбилиси, 1970.

⁵ А. Шанидзе, Грузинский монастырь в Болгарии и его типик. Грузинская редакция типика, Тбилиси, 1971. (Книга состоит из двух частей. В первой части дается исследование о типике на грузинском языке и текст грузинской редакции типика. Во второй — исследование на русском языке и русский перевод грузинской редакции типика).

⁶ А. Шанидзе, Великий домestik, стр. 8; его же, Грузинский монастырь, стр. 250.

⁷ А. Шанидзе, Великий домestik, стр. 9; его же, Грузинский монастырь, стр. 250.

3) Отрицая существование армян-монахов в Петрицонском монастыре со дня его основания, А. Шанидзе считает, что их не было и в последующие времена, поэтому он находит «странным» вывод акад. С. Г. Каухчишвили о том, что «хотя армян и не было в Петрицонском монастыре с самого начала, через 20—30 лет после его основания туда были допущены православные армяне, что повлекло за собой необходимость написания устава и по-армянски»⁸. А. Шанидзе находит, что «такое предположение лишено всякого основания... и вставка (!) в заключительной главе слов, упоминающих армянский список устава и армянскую подпись основателя монастыря, выглядит настоящей фальсификацией»⁹.

Таким образом, акад. А. Шанидзе полностью отрицает существование армян-монахов в Петрицонском монастыре. Мы считаем излишним вновь приводить серьезные аргументы Н. Я. Марра и его последователей, опровергающие точку зрения А. Шанидзе. Наша задача — ввести в научный оборот армянскую памятную запись, встречающуюся на *первой же странице* грузинской рукописи, содержащей устав Петрицонского монастыря. Это рукопись № 1598 библиотеки им. Адамантноса Кораиса на острове Хиос¹⁰, датированная акад. А. Шанидзе XIII в. Насколько нам известно, фото первой страницы данной рукописи издано в виде вкладки четырежды: болгарским ученым Вс. Николаевым в 1951 г. в его статье, посвященной судьбе типика Григория Пакурнана¹¹, акад. С. Г. Каухчишвили в пятом томе «Георгика» и акад. А. Шанидзе дважды: в брошюре «Великий доместик» и в книге «Грузинский монастырь».

Запись читается так:

bu Բրրիւիւիւրիւրիւրիւ: bu bu
որդի նաւնաւ[ի]:

(«Я, Кыртикиарутюн. Я есм
сын Хачума»).

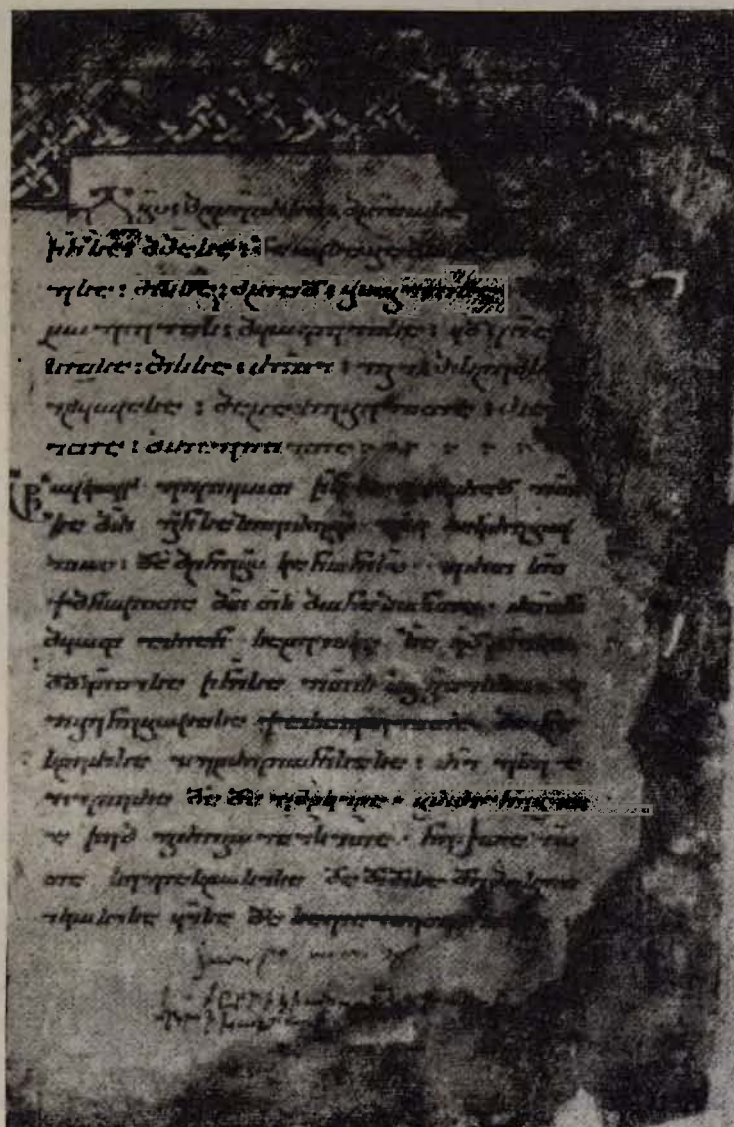
А. Шанидзе в грузинской части своей книги коротко остановился на этой записи (не отметив на каком языке она сделана), когорую прочитал так:

⁸ С. Г. Каухчишвили, Сведения византийских писателей о Грузии, т. V, Тбилиси, 1963, стр. 275 (цит. по А. Шанидзе, Великий доместик, стр. 44—45; его же, Грузинский монастырь, стр. 276).

⁹ А. Шанидзе, Великий доместик, стр. 45; его же, Грузинский монастырь, стр. 276.

¹⁰ Σ. Δ. Καββαδᾶ, 'Η ἐν Χίῳ Βιβλιοθήκη Κορνή (Ιστορία, Κατάλογος χειρογράφων) ἐν Ἀθήναις, 1933, σελ. 284. Как видим, в 1933 г. уже было известно о существовании древнего списка обоих текстов, грузинского (Каввадас ошибочно считал его армянским) и греческого в библиотеке им. Кораиса на о. Хиос. Поэтому неправ А. Шанидзе, утверждающий, что о них стало известно только после опубликования в 1951 г. статьи В. Николаева.

¹¹ В. Николаев, Съдбата на типик-устав на Григория Бакуриани (Пакуриан) и на неговото грузинско копие от Софийската народна библиотека («Известия на Института за Българска история», № 1—2, София, 1951).

Первая страница грузинской редакции типика
Григория Пакуриана.

Եւ ըզրիցի արութի՜ գեսեմ (?) որդի խաշում¹²

Расшифровка А. Шанидзе неудовлетворительна, неудовлетворителен и перевод записи, которую А. Шанидзе условно датирует XVII—XVIII вв. и относит к «неизвестной личности, пришедшей в монастырь молиться»¹³. В русской части книги А. Шанидзе об этой армянской записи не говорится вовсе.

Դւ ըզրիցի արութի՜ գեսեմ (?) որդի խաշում

Армянская памятная запись Кыртикиарутюна — сына Хачума.

Имя Кыртикиарутюн очень редкое, из других источников оно нам не известно, но нет сомнения в том, что оно происходит от персидского слова «кыртикар» или керд/э/гар»¹⁴ (утюн — арм. суффикс). Слово «кыртикар» встречается только в труде «О Вардане и армянской войне» автора V в. Египшэ. Во второй главе его труда читаем: «Է քրտիկար շանեկով ոյժ տալը Հարամանայ»¹⁵ (перевод акад. И. А. Орбели: «... а не совершая добрых достойных вознаграждения дел — даете силу hАраману»)¹⁶. В шестой главе того же сочинения написано: «...նենգութեամբ և քուտեամբ ետ սպանանել զՏորեղբայր իւր զՎաղինակ, և յինքն տարաւ զտէրութիւնն՝ իրրե քրտիկար յարքունիս»¹⁷ (перевод акад. И. А. Орбели: «коварством и происками дал убить своего дядю, Валинака, и забрал себе тэрство, якобы за [особые] заслуги перед дворцом»)¹⁸.

Как видно из этого перевода, И. А. Орбели принял интерпретацию данного слова, приведенную в «Этимологическом коренном словаре» Р. Ачаряна — «добрые дела, достойные вознаграждения», или же «доброе и благочестивое дело»¹⁹. Слово «кыртикар» Р. Ачарян считал пехлевийским. Он отмечал, что правильное его написание «кирпикар», а известная нам форма «кыртикар» является ошибкой писца²⁰.

В словарях персидского языка встречается и «керд/э/гар» (создатель, творец, бог), а также «кардэкар» (бывалый, опытный, умелый, дельный, деловой, проворный)²¹.

¹² А. Шанидзе, Грузинский монастырь, стр. 49.

¹³ Там же.

¹⁴ За консультацию о персидских значениях слов «кыртикар», «керд/э/гар» мы обязаны научному сотруднику Матенадараи О. Еганяну.

¹⁵ Եգիշէի վան Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, ի յոյս տօնաւ բաղդատորոշար ձեռագրաց, աշխատութեամբ Ե. Տէր-Արեւիշանի, Երևան, 1957, էջ 46.

¹⁶ Египшэ, О Вардане и войне армянской, перевод с древнеармянского И. А. Орбели, Ереван, 1971, стр. 55.

¹⁷ Եգիշէի, էջ 137.

¹⁸ Египшэ, стр. 124.

¹⁹ Հ. Աճառյան, Հայոց պատերազմի արձանագրութիւն, 2 հատոր, Երևան, 1932, էջ 1556.

²⁰ На основании этого замечания Е. Тер-Минасян в своем критическом тексте Египшэ дает чтение «кирпикар», хотя в рукописях написано «кыртикар».

²¹ «Персидско-русский словарь», М., 1970, т. II, стр. 319.

Мы затрудняемся сказать, какое из вышеприведенных слов и значений легло в основу имени «сына Хачума»²², но пока это не столь важно.

Отца Кыртикиара звали Хачум, от армянского слова «*խիշ*» — крест. По данным Р. Ачаряна, имя Хачум (вариант — Хечум) упоминается в памятных записях армянских рукописей с начала XVI в. (встречается под 1506, 1507, 1551, 1615 гг.)²³, в варианте Хечум — еще раньше, в памятной записи 1491 г.²⁴, а также в записях 1657, 1735 гг.²⁵

Несколько трудно определить, в каком веке жил Кыртикиарутюн, сын Хачума. Как было отмечено выше, А. Шанидзе датирует запись условно XVII—XVIII вв. Несомненно одно, запись была сделана тогда, когда рукопись находилась в Петрицонском монастыре.

Устав Петрицонского монастыря не «книга отзывов и пожеланий», в которой экскурсанты записывают свои имена, а посему он не мог быть предоставлен каждому пребывающему в монастыре гостю или «молящемуся». Единственная памятная запись в этой рукописи²⁶, сделанная на греческом языке, принадлежит посетившему в 1669 г. Петрицонский монастырь знаменитому иерусалимскому патриарху Досифею II (1669—1707 гг.). Братия монастыря поспешила воспользоваться его авторитетом, попросив его собственноручно предать анафеме тех, которые осмелятся вынести типик за пределы монастыря. Когда в 1720 г. монастырь посетил преемник Досифея иерусалимский патриарх Хрисанф (1707—1731 гг.), братия попросила его подписаться под записью Досифея.

Кыртикиарутюн — не патриарх, он скорее всего член братии построенного Григорием Пакурианом монастыря, человек, имевший свободный доступ к уставу, а не простой «молящийся», пришедший «извне» молиться, как пишет А. Шанидзе. Разве за столько столетий в монастырь пришел молиться лишь один армянин? И чем объяснить то, что в числе тысяч и тысяч молящихся братия позволила только ему «расписаться» в главной книге монастыря?

Мы полагаем, что запись могла быть сделана скорее всего тогда, когда монастырь был иверским, а не греческим. И если во времена сына Хачума в монастыре были армяне, то они тем более могли быть там уже в начале его основания, а также в последующие десятилетия.

²² Мы полагаем, что имя это связано с понятием «бог» — кард/э/гар, вроде Θεοοργος, Θεοοργος, скорее всего, Θεοχτιστος, арм. Аствацатур и т. п., и «сын Хачума» считался «божьем творением».

²³ 2. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Բ, Երևան, 1944, էջ 499, 4. Հակոբյան, Աշ. Հովհաննիսյան, Հայերեն ձևադրերի ժէ դարի հիշատակարաններ (1601—1620 թթ.), Երևան, 1974, էջ 565.

²⁴ 1. Խաչիկյան, ժն դ. Հայերեն ձևադրերի հիշատակարաններ, մասն երկրորդ (1481—1500), Երևան, 1967, էջ 166.

²⁵ 2. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Բ, էջ 499.

²⁶ Мы имеем в виду запись не на грузинском языке, т. е. языке рукописи. Отметим, что в конце грузинской рукописи типика (стр. 142) есть памятная запись на грузинском языке монаха Иоанна сына Маркоса из Ахалциха, написанная в годину кончины константинопольского (а не иерусалимского, как пишет А. Шанидзе) патриарха Каллиника и рукоположения патриарха Гавриила, т. е. в 1702 г.

ՊԱՎԼԻԿՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀՐԱԾ ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

Հայաստանում և Բյուզանդիայում տեղի ունեցած հակաֆեոդալական ընդվզումներից ամենահզորն ու ազդեցիկը պավլիկյան շարժումն էր¹։ Մադելով VII դ. կեսերին Արևմտյան Հայաստանում, այն տարածվեց Բյուզանդական կայսրության ողջ արևելքում, մուտք գործեց նաև Արևելյան Հայաստան և դարերով լարված վիճակում պահեց շահագործող դասակարգերին, պետությանն ու եկեղեցուն։ Բյուզանդական կայսրության կողմից Թրակիա բռնագաղթեցված աղանդավորներն իրենց ազատասիրական գաղափարները տարածեցին նաև Թրակիայում, պարարտ հող նախապատրաստելով հետագայում այնտեղ բնկված դասակարգային շարժումների համար, որոնցից ամենանշանավորը բողոմիլությունն էր²։ Այդ ազատասիրական գաղափարներն ամենատարբեր ճանապարհներով տարածվեցին նաև Արևմտյան Եվրոպայում, հատկապես Իտալիայում և հարավային Ֆրանսիայում, նսլաստելով ալբիգոյանների և այլ աղանդավորական շարժումների գաղափարախոսության ձևավորմանը³։

Պատահական չէ, որ պավլիկյան շարժումը ծագեց Արևմտյան Հայաստանում։ Այստեղի բնակչությունը ենթարկվում էր բյուզանդական իշխանությունների քաղաքական, կրոնական, տնտեսական, սոցիալական րադմապիսի ճնշումներին, որոնցից դժգոհ պավլիկյանների դրոշի տակ ընդվզեց կայսրության և նրա եկեղեցուն դեմ։ Պավլիկյան շարժման մասնակիցները, որսկսկանոն, պատկանում էին աշխատավոր խավերին, հատկապես աշխատավոր գյուղացիությանը⁴, բայց հակառակ շարժման միանգամայն աշխարհիկ բնույթին ու դրդապատճառներին, հասկանալի պատճառներով այն հանդես եկավ կրոնական քողի տակ։ Ճնշն բոլոր ընդհանուր բնույթ կրող հարձակումները, — գրում է Ֆ. Էնգելսը, — որ կատարվում էին ֆեոդալիզմի և ամենից առաջ եկեղեցուն դեմ, ինչպես նաև հեղափոխական, հասարակա-

¹ Γ. Α. Ν. Ε. 'Αναστασία, Οι Παυλικιανοί. 'Η ιστορία καὶ ἡ διδασκαλία των ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων, 'Αθήναι, 1959, P. Μ. Бартикян, Источники для изучения истории павликянского движения (այսուհետև «Источники»), Ереван, 1961 N. Garsoian. The Paulician Heresy. A Study of the Origin and Development of Paulicianism in Armenia and the Eastern Provinces of the Byzantine Empire, The Hague-Paris, 1967, V. Տ. Մեղիք-Բաշյան, Հայաստանը 7—9-րդ դարերում, Երեվան, 1968, P. Le merle, L'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure d'après les sources grecques («Travaux et Mémoires du Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance», 5, 1973), M. Loos, Dualist Heresy in the Middle Ages, Prague 1974 և այլն։

² Д. Ангелов, Богомилството в България, София, 1969.

³ M. Loos, Dualist Heresy in the Middle Ages, Prague, 1974.

⁴ Աշխատավոր խավերին էր պատկանում պավլիկյան շարժման խոշորագույն աղանդապետը՝ Սերգիոս-Տյուրիկոսը (801—834), որը մինչև իր մահը աշխատում էր որպես հյուանդանատեր։

կան և քաղաքական բոլոր ուսմունքները, միաժամանակ նաև աստվածաբանական հերետիկոսությունների պիտի լինեին: Տիրող հասարակական հարաբերությունների վրա հարձակումը հնարավոր դարձնելու համար անհրաժեշտ էր հեռացնել սրբության այն շղարշը, որով սքողված էին այդ հարաբերությունները⁵:

Պավլիկյան շարժման պատմության, ինչպես և գաղափարախոսության վերաբերյալ մեղ հասած տեղեկությունները հանդիպում են աղանդավորների հակառակորդների գրչին պատկանող երկերում: Աղանդավորների գրած աշխատությունները չեն պահպանվել, թեև հայտնի է, որ այդպիսիք եղել են: Նրանց կորստյան հիմնական պատճառը նման գրքեր պահող մարդկանց նկատմամբ իշխանությունների ձեռք առած դաժան միջոցներն էին: Օրենքով սահմանված էր, որ նման գրքեր պահող անձնավորությունը՝ ենթակա է մահապատիժ⁶: Հայկական և բյուզանդական ժամանակագրություններում և այլ կարգի աշխատություններում արտացոլված են պավլիկյան շարժման առանձին դրվագները միայն: Աղանդի ամբողջական պատմությունը սկզբից մինչև 869—870 թթ. գրել է հույն վանական Պետրոս Սիկիլիացին⁷, որն է միջի ալոց օգտագործել է հենց պավլիկյանների գրչին պատկանող երկեր, որոնց ծանոթացել է աղանդավորների մայրաքաղաք Տեֆրիկեում (Տիվրիկ), երբ 869 թ. Վասիլ I կայսրի (867—886) հանձնարարությամբ եղել է այդ քաղաքում: Նա օգտագործել է նաև աղանդապետ Սերգիոս-Տյուքիկոսի նամակները, որոնցից առանձին մեջբերումներ է կատարել իր երկում: Այդ քաղվածքները որոշակի արժեք ունեն պավլիկյան շարժման գաղափարախոսության ուսումնասիրության համար:

Ավելի քան երկու դար գոյություն ունենալուց հետո պավլիկյան շարժումը 872 թ. ամենադաժան կերպով ճնշվեց Բյուզանդական կայսրության կողմից: Սակայն աղանդավորներն իսպառ չվերացան: Նրանք քաղվեցին լեռնային անառիկ վայրերն ու լեռնանցքները և դեռ երկար ժամանակ պահպանեցին իրենց գոյությունը: Պավլիկյանների մի մասն ապաստան գտավ վադեմի դաշնակից արաբների մոտ, ամենից առաջ Մելիանեում և Չորրորդ Հալբում, որտեղից, Վասիլ I-ի մահից հետո, վերջինիս որդի Լևոն VI-ի օրոք վերադարձավ կայսրության սահմանները: Նրանցից ոմանք ծառայության մտան բյուզանդական բանակում և մասնակցեցին արտաքին. թշնամիների դեմ կայսրության պատերազմներին⁸, Աղանդավորների մի մասն էլ ապաստան գտավ արաբական տիրապետության տակ գտնվող Արևելյան Հայաստանում, որտեղ այն ժամանակ լայն տարածում էր գտել պավլիկյաններին եղբայրակից թոնդրական շարժումը: Այս շարժման եթե ոչ ծագման, համեմայն

5 Յ. էնգելս, Գյուլացիական պատերազմը Գերմանիայում, Երևան, 1940, էջ 46:

6 «Источники», էջ 136:

7 Հունարեն քննակող և ֆրանսերեն թարգմանությունը տե՛ս Ch. Astruc, W. Conus-Wolska, J. Gouillard, P. Lemerle, D. Panachryssanthou, J. Paramelle, Les sources grecques pour l'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure («Travaux et Mémoires du Centre de recherche d'histoire et civilisation byzantines», 4, 1970: Ռուսերեն ամբողջական թարգմանությունը տե՛ս «Источники», էջ 117—167:

8 «Theophanes Continuatus Chronographia», ex recognitione Immanuelis Bekkeri, Bonnæ, 1938.

դեպս հետագա զարգացման գործում պավլիկյանները պետք է որ մեծ դեր խաղացած լինեն⁹։

Փոքրասիական թերակղզում պավլիկյաններն աստիճանաբար վերացան, բայց նրանք շատ կենսունակ էին Թրակիայում՝ Ֆիլիպպոպոլիս քաղաքում, որտեղ դեռևս VIII դ. կեսերին բնակեցվել էին Կոստանդին V կայսրի կողմից։ Նրանց միացան նաև Հովհաննես Չմշկիկ կայսրի (969—976) կողմից գաղթեցված թոնդրակեցիները¹⁰։ Աղանդավորները բյուզանդական իշխանություններին մեծ անհանգստություն պատճառեցին հատկապես Ալեքսիոս I Կոմնենոս կայսրի ժամանակ (1081—1118), որը լուրջ միջոցների դիմաց նրանց դեմ, Թրակիայի աղանդավորներն իրենց գոյությունը պահպանեցին ընդհուպ մինչև XIX դ. վերջը։ Ժամանակի ընթացքում նրանք մոռացան իրենց լեզուն, ծագումը, ձուլվեցին բուլղարների հետ, չնայած միշտ էլ առանձին համայնք էին կազմում և հարաբերության մեջ չէին մտնում ուղղափառ բուլղարների հետ¹¹։ XIX դ. սկզբում նրանք ամբողջությամբ կաթոլիկացել էին¹²։

Պավլիկյան շարժման գաղափարախոսությունը մեկ ժամանակաշրջանի արգասիք է։ Չնայած մեր ձեռքի տակ եղած նյութերն արտացոլում են պավլիկյան գաղափարախոսությունն իր ավարտուն ժամանակաշրջանում միայն, այն է՝ IX դ., բայց և այնպես դժվար չէ նկատել այն ամենը, ինչ պավլիկյան գաղափարախոսության մեջ մուտք է գործել նախորդած աղանդավորական շարժումներից, հատկապես մանիքեությունից և մծղնեությունից (մեսսայանությունից)։

Պավլիկյան աղանդի հետևորդների դասակարգային և էթնիկական բազմազանությունը, որն արտահայտվեց շարժման ներսում ժամանակ առ ժամանակ հանդես եկող պայքարում, արտացոլվեց նաև պավլիկյան գաղափարախոսության մեջ։ Մենք հստակ պատկերացում չունենք այդ տարբեր ուղղությունների վարդապետության մասին ընդհանրապես, բայց որ գրանք եղել են, փաստ է։ Այսպես, օրինակ, Փոտ պատրիարքը (857—867, 878—886) պարզ նշում է, որ պավլիկյան գաղափարախոսությունը «բազմաճյուղ» է (πολυαχιδής ἡ αἵρεσις)¹³։

Պավլիկյանների ուսմունքի առաջին և գլխավոր թեզն այն էր, որ գոյություն ունի երկու աստված՝ Բարի և Չար։ Պավլիկյաններն ասում էին, թե միայն մեկ բան է մեզ բաժանում հոռոմներից, այն, որ մենք մեկ աստված ենք համարում երկնային հորը, որն այս աշխարհում իշխանություն չունի, այլ կունենա այն ապագայում, և մի այլ աստված, արարիչն աշխարհի, որն ունի այս աշխարհի իշխանությունը։ Իսկ հոռոմները միևնույն աստծուն հա-

⁹ Պավլիկյանների թոնդրակեցիների հետ ունեցած կապերի մասին տե՛ս К. Н. Юзбашян, Топдракитское движение в Армении и павликяне (ՀՄՄՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1956, № 9, էջ 31—44)։

¹⁰ Anne Comnène, Alexiade, ed. B. Leib, t. III, Paris, 1945, էջ 179, նմատ. Հ. Մ. Բարթիկյան, Պավլիկյանների առասպելական ծաղումը ըստ հին բուլղարերեն մի ձեռագրի (ՀՄՄՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1957, № 1, էջ 89)։

¹¹ «Документы за българска история», т. I, архив на Найден Геров, София, 1931, էջ 512։

¹² К. Ойзюнов, Възприетият възприетъ Филетовъ, Београдъ, 1819, էջ 27։

¹³ Photii Patriarchae Constantinopolitani, Sermo II contra Manichaeos, Migne Patrologia graeca, t. 102, col. 93.

մարում են և հայր երկնային, և արարիչ ամբողջ աշխարհի»¹⁴։ Ինչ տեսանելի է (βλεπόμενον), ասում էին պավլիկյանները, այն Չարի ստեղծածն է։ Բարի աստծուն է վերաբերում այն, ինչ բանականությանն է վերաբերում (νοούμενον), և աներևույթ է (ἀόρατον)¹⁵։ Քարի աստվածը զգայական ոչինչ չի ստեղծել¹⁶։ Աղանդապետ Սերգիոս-Տյուբիկոսը դրա հիման վրա նախնական մեղսագործությունը, որը մարդկությունը ժառանգել է Ադամից «բարեգործություն» էր համարում։ Նա մեղսագործություն էր համարում իր վարդապետությունից հեռանալը կամ այն ընդունելը¹⁷։

Չար աստծուն, որ իշխում է տեսանելի աշխարհում և միաժամանակ մարդկանց արարիչն է, պավլիկյաններն անվանում էին Սատանա (Σατανᾶν ὁνομαζόμενον τὸν δαιμόνιον ἡγεμόνα)¹⁸։ Գրիգոր Մագիստրոսն իր մի թղթում, խոսելով պավլիկյանների մասին, ցույց է տալիս, որ, համաձայն նրանց վարդապետության, Մովսես մարգարեն Սինա լեռան գագաթին ոչ թե աստծուն տեսավ, այլ սատանային¹⁹։ Հասկանալի է, այս աշխարհի արարիչն՝ Չար աստծուն, հետևաբար այն բոլոր պատգամները, որ Մովսեսն ստացավ այդ աստծուց, սատանայի պատգամներն էին։ Իրենց թեզը հաստատելու համար պավլիկյանները դիմում էին նոր կտակարանին, որտեղ գրված է, թե Քրիստոսը մարդկանց դիմելով ասել է. «Դուք ի հօր է ի սատանայ է եք, և զցանկութիւնս հօրն ձերոյ կամիք առնել»²⁰։ Նրանք մարդկային մարմինը Չարի արարչություն էին համարում և դրանով իսկ մերժում էին հարությունն ի մեռելոց, գտնում, որ մարդն աշխարհում գործած մարմնական մեղքերի համար պատասխանատու չէ, քանի որ մարմինը Չարի արարչություն է²¹։ Պավլիկյանները երկնային՝ Բարի աստծու արարչագործություն էին համարում միայն երկու բան՝ արեգակը և մարդկային հոգին, ընդունում ութ երկնքի առկայությունը, որոնցից յոթն ստեղծել է երկնային աստվածը, որոնց վրա էլ բազմած է։ Պավլիկյանների պատկերացմամբ ութերորդ երկնքն ամենից ցածն է, այն մարդկանց համար տեսանելի է և այս աշխարհի արքա սատանան է ստեղծել²²։

¹⁴ Բնագիրը տե՛ս J. Friedrich, Der ursprüngliche bei Georgios Monachos nur theilweise erhaltene Bericht über die Paulikianer, Sitzungberichte der philosophisch-philologischen und der historischen Classe der k. b. Akademie der Wissenschaften zu Munchen, Heft I, 1996, S. 70—81։ Ռուսերեն թարգմանությունը տե՛ս «Источники», էջ 197—207։ Հմմտ. նաև Պետրոս Սիկիլիացու մոտ. «Источники», էջ 124։

¹⁵ «Photii Sermo III contra Manichaeos», col. 152, 165.

¹⁶ «Photii Sermo II», col. 93.

¹⁷ «Источники», էջ 147։

¹⁸ Ch. Astruc..., Les sources grecques pour l'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure, էջ 205.

¹⁹ «Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը», հրտ. Կ. Կոստանյանցի, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 168։

²⁰ «Անտարան ըստ Յովհաննու», Ը, 44։

²¹ «Photii contra Manichaeos», Migne, Patrologia graeca, t. 103, col. 1408.

²² «Joannis orthodoxi Disputatio cum Manichaeo», Migne, Patrologia graeca, t. 96, col. 1329; «Photii Sermo II», col. 85, 93; «Euthymii monachi contra Phundaglatas» Migne, Patrologia graeca, t. 131, col. 57.

եվթիմիոս Զրդաբենոսն իր «Զրահ ուղղափառության» աշխատության մեջ մեծապաշտաններին (մծղնեականներին) վերաբերող գլխում, որտեղ հիշում է նաև «Հայերին» և «սլավոնականներին», գրում է, որ աղանդավորների վարդապետության համաձայն աստված մարդկային բնությունը չարին է ծառայեցրել: Իրա հիման վրա աղանդավորները դանում էին, որ նրանց բոլոր արարքներն անդատապարտելի են և պատժի ու հատուցման ենթակա չեն, հետևաբար մեղքերի դատ ու դատաստան չի լինելու: Զրդաբենոսի ասելով՝ աղանդավորներն ուժեղ կռվան ունեն առ աստված, թե «Դու մեր բնությունը ծառայեցրիր դեերին, իսկ ծառաները պարտավոր են կատարել ալն, ինչ տերերն են հրամայում»²³:

Փոռ պատրիարքի մի շատ արժեքավոր վկայությամբ, սլավոնականների ասելով «աղարակները (բնադրում՝ Զրդ, որ նշանակում է նաև «մշակելի հողեր»), տները Չար աստծու արարչությունն են»²⁴: Վերոբերյալը խոսում է սլավոնական աղանդի միանգամայն աշխարհիկ բնույթի մասին: Սոցիալական անհավասարությունն ու ճնշումը, աշխատավոր խավերի կեղեքումն ու աղքատացումը, նրանց հողավորումը, վերջապես աշխարհում տիրող անօրինությունն ու անարդարությունը սլավոնականների մոտ չէին կարող ալն համոզմունքը շատեղծել, որ այդ բոլորը աստծու, Բարի աստծու գործը լինել չի կարող: Այդ էր սլատճառը, որ սլավոնականները պայքար էին մղում այդ անհավասարության դեմ, համոզված լինելով, որ պայքարում են Չար աստծու արարչության, նրա հաստատած կարգ ու կանոնի դեմ, որ իրենց պալքարը կմոտեցնի ալն օրը, երբ աշխարհում կտիրի Բարի աստվածը, երկնալինը²⁵:

Պավլիկյաններն ընդունում էին Քրիստոսին. դեռ ալելիին, նրանք իրենց էին ճշմարիտ քրիստոնյա համարում, իսկ բյուղանդացիներին արհամարհաբար անվանում էին հոռոմներ²⁶: Այդ մասին վկայում է նաև Հովհան Օձնեցին իր «Ընդդէմ սլաւղիկեանց» ճառում: Նա գրում է. «Եւ դանուան իւրեանց (սլավոնականների—Հ. Բ.) զաղտախինս յանդղնեցան կախել զայնցանէ (քրիստոնյաների—Հ. Բ.), որ զերկնից բարութեանցն բուռն հարեալ ունիցին յուսով»²⁷: Բայց ընդունելով Քրիստոսին, սլավոնականները նրա ծնունդը բացատրում են յուրովի՝ ոչ ինչպես պաշտոնական եկեղեցին: Պավլիկյանների պատկերացմամբ Քրիստոսը Բարի աստծու որդին է և ոչ թե երկրային՝ արարիչ աստծու Քրիստոսը երկնալին աստծու մի հրեշտակն էր, որը նրան օգնեց ընդունելու մարդկությանը: Քրիստոսն իջավ երկնքից, ծնվեց մի կնոջից (Մարիամից), քարոզեց մարդկանց, որ իրենց արարիչը երկնային աստվածը

²³ Euthymii monachi Zigabeni Orthodoxe fidei Dogmatica Panoplia, Migne Patrologia graeca, t. 130, col. 1277.

²⁴ „Photii Sermo II contra Manichaeos“, col. 113.

²⁵ Նարմման դասակարգային բնույթը պարզվում է և Հովհան Դամասկացու (ծիշտ է. մեսասլանների վերաբերյալ) արձանագրած մի փաստից, համաձայն որի աղանդավորները սիրով էին ընդունում իրենց տերերից փախած ստրուկներին (ծառաներին), սիրով էին ընդունում իրենց զիմով «մեղավորներին», չպահանջելով ապաշխարության որեւէ գումար („Joannis Damasceni monachi et presbyteri Hierosolimitani, de haeresibus compendium“, Migne, Patrologia graeca t. 94, Col. 733).

²⁶ „Источники“, էջ 124: հմտ. Georgii Monachi Chronicon, p. 721: Սրանից կարելի է եզրակացնել, որ սլավոնականներն էթնիկապես սահմանադատվում էին հույներից:

²⁷ «Յովհաննու Իմաստասիրի Աւանցույ Մատենադրութիւնը», Վենետիկ, 1953, էջ 50:

չէ, այլ երկրայինը, որը և բնակվում է նրանց մեջ, ապա խաչվեց, հարյավ ի մեռելոց և համբարձավ²⁸։ Աղանդավորները Քրիստոսի՝ երկնքից իջած լինելու մասին իրենց վարդապետությունը հաստատում էին Պողոս առաքյալի թղթերով, որտեղ գրված է. «Առաջին մարդն՝ յերկրէ հողեղէն, իսկ երկրորդ մարդն Տէր՝ յերկնից... Նւ որպէս զղեցաք զպատկեր հողեղինին, զղեցցուք և զպատկեր երկնաւորին»²⁹։ Այստեղ պետք է նկատել, որ պավլիկյանները, ինչպես և այլ աղանդավորներ, արեին Քրիստոս էին համարում և կոչում։

Քանի որ պավլիկյանները Քրիստոսին համարում էին երկնային աստծու հրեշտակը, ապա պարզ է, որ նրանք չէին կարող Մարիամին ընդունել որպես աստվածածին։ Նրանք գտնում էին, որ Քրիստոսն իր մարմինը իր հետ բերեց երկնքից, իսկ Մարիամը նրա համար սոսկ «խողովակի» զեր խաղաց, որի միջով անցավ Քրիստոսը³⁰, որ Մարիամը Քրիստոսի «ծննդից» հետո Հովսեփից ուրիշ երեխաներ էլ ունեցավ³¹։

«Աստվածաշունչ» զրքերից պավլիկյաններն ընդունում էին միայն նոր կտակարանը, բացառյալ Պետրոս առաքյալի երկու տիեզերական թղթերը։ «Նրանք՝ տղամարդիկ և կանայք, քաղաքացիներ և գյուղացիները, անգիր գիտեն Ավետարանն ու Առաքյալը,—ասում է Պետրոս Սիկիլիացին։—Կարելի է ապշել,— շարունակում է նա,— տեսնելով, թե ինչպես նրանց մոտ գտնվող զրամադին ստրուկ սկյուծները (հավանաբար սլավոնները—Ջ. Բ.) նույն զրքերից են ճառում, թեև չեն էլ կարողանում մաքուր հունարեն խոսել»³²։ Ավետարանի հիման վրա պավլիկյանները մի գիրք էին կադմել, որն անվանում էին «Զորություն»³³։ Փոտ պատրիարքի ասելով՝ պավլիկյանների մեծամասնությունը մերժում էր նաև Ղուկասի ավետարանը³⁴, հավանաբար այն պատճառով, որ նա սրբացնում է մարդարեններին³⁵։ Պավլիկյանները մերժում էին Հին կտակարանն ամբողջությամբ, այն համարում էին սատանայի ստեղծագործություն³⁶։ մարդարեններին անվանում ավաղակներ և մոլորեցնողներ³⁷, չարի արարչություն և չարի սպասավորներ³⁸, որոնց քարոզածը Չար աստծուց էր ներշնչված³⁹։

Բացի նոր կտակարանից պավլիկյանները սուրբ էին համարում իրենց խոշորագույն աղանդապետ Սերգիոս-Տյուքիկոսի թղթերը, որոնցից մի քա-

²⁸ «Источники», էջ 202։

²⁹ «Ա թուղթ առ Կորնթացիս», ԺԵ, 47։

³⁰ «Источники», էջ 205—207։

³¹ Նույն տեղում, էջ 124։

³² „Petri Siculi Sermoni I, II, III adversus Manichaeos etiam Paulicianos“, Migne, Patrologia graeca, t. 104, col. 1336.

³³ Ch. Astuc., Les sources grecques pour l'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure, էջ 205։

³⁴ „Photii Sermo II“, col. 108—109.

³⁵ Նույն տեղում, սյունակ 116։

³⁶ Photii Sermo III contra Manichaeos, col. 132.

³⁷ «Источники», էջ 125։

³⁸ „Photii Sermo III contra Manichaeos“, col. 129.

³⁹ „Photii Sermo II“, col. 97.

նիսի առանձին հատվածների հանդիպում են Պետրոս Սիկիլիացու «Պավլիկյանների պատմության» մեջ: Այդ թղթերից մեկն ուղղված է Կոլոնիայի պավլիկյաններին, մի ուրիշը՝ ոմեն Լևոն Մոնտանացու⁴⁰: Ավելի ուշ շրջանի առողջափառ հեղինակների տվյալներով, Սերգիոս-Տյուբիկոսն աղավաղել է Սուրբ գիրքը և հատկապես Մատթեոսի ավետարանը. քրիստոնեական ողջ վարդապետությունը Հոր, Որդու և սուրբ Հոգու մասին⁴¹:

Աղբյուրները որևէ ծանրակշիռ բացատրություն չեն տալիս պավլիկյանների Պետրոս առաքյալի հանդեպ տածած ատելության և թշնամության մասին: Գուցե պատճառն այն է, որ Պետրոսը համարվում էր եկեղեցու՝ որպես հիմնարկության խորհրդանիշը: Համենայն դեպս մի փաստ կա, որից կարելի է հանգել այդպիսի եզրակացության: Գևորգ Վանականի «Ժամանակագրության» էսկուրիալի տարբերակում գրված է, որ իր մկրտության ժամանակ Քրիստոսը տեսավ Պետրոս առաքյալին, որը եկել էր մարդկանց տալու վանականի սքեմն ու հանդերձանքը և որ դրա համար է, որ պավլիկյաններն ատում են նրան⁴²: Այս փաստը մեկ անգամ ևս ընդգծում է պավլիկյան շարժման դասակարգային բնույթը: Վանականները շահագործող տարր էին հասարակության մեջ և այդ պատճառով էլ պավլիկյանների ատելության առարկան էին:

Պավլիկյանները մերժում էին և՛ եկեղեցին, որը համարում էին «դեբրի բնակատեղի» (χατοικητοριον οπαδων)⁴³, և՛ հոգևորականների դասը: Պետրոս Սիկիլիացու ասելով՝ պավլիկյանները նրանց անունից անգամ խորշում էին⁴⁴, իրենց հավաքատեղիները պավլիկյաններն անվանում էին փոխաբերաբար «ուղղափառ եկեղեցի» կամ «աղոթարան»⁴⁵, իրենց «հոգևորականներին»՝ «ուղեկիցներ» և «նոտարներ», որոնք «ոչնչով չէին տարբերվում մնացած մարդկանցից ո՛չ հագուստով, ո՛չ էլ ապրելակերպով»⁴⁶: Պավլիկյանները չէին ընդունում սրբերին, հետևաբար և սրբապատկերները⁴⁷, իսկ պատկերապաշտներին կռապաշտ էին անվանում⁴⁸: Նրանք մերժում էին մկրտության և հաղորդության հոգևոր խորհուրդները: Եթե նրանք Քրիստոսին համարում էին երկնային աստծու որդի, որը ոչինչ չունի այս աշխարհից՝ սատանայի աշ-

⁴⁰ «Источники», էջ 147:

⁴¹ „Euthymii Zigabeni Confutatio et eversio Impiae et multiplicis execrabiliū Massallanorum sectae, qui et Phundattae et Bogomili“, Migne, Patrologia graeca, t. 131, col. 41.

⁴² «Источники», էջ 199—200:

⁴³ „Euthymii Zigabeni Confutatio“, col. 45.

⁴⁴ «Источники», էջ 126:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 139, 200:

⁴⁶ „Georgii Monachi Chronicon“, էջ 724: Բնագրում՝ «սինեկդեմոս»: Այդպես են կոչվում «Գործք Առաքելոցում» (ԺԹ, 29) Պողոս առաքյալի աշակերտները: Այստեղ էլ պավլիկյանները շնանցել են նմանվել իրենց պատրոնին: Աղբյուրները պահպանել են աղանդապետ Սերգիոս-Տյուբիկոսի «ուղեկիցներից» վեցի անունները՝ Միքայել, Կանակարիս, Հովհաննես, Թեոդոտոս, Վասիլ և Զոսիմոս:

⁴⁷ Հմմտ. Mansi, Sacrorum concilliorum nova et amplissima collectio, t. XIII col. 157, 181. Պավլիկյանները մերժում էին նաև խաչը („Источники“, էջ 125): Բայց կան և տվյալներ, որոնց համաձայն աղանդավորները հիվանդանալիս իրենց վրա էին դնում փայտե խաչը, իսկ առողջանալուց հետո շարժում այն, վառում կամ տրորում:

⁴⁸ «Յովհաննու Իմաստասիրի Աւանեսոյ Մատենագրութիւնք», էջ 46—47:

խարհից, ապա պարզ է, որ նրանք չէին կարող հաղորդվել հացով ու գինով, մկրտվել ջրով, որոնք այս աշխարհի արարիչ սաաանայի արարչադործությունն են: Հաղորդության հացն ու գինին նրանք սրբությունից զուրկ սովորական հաց ու գինի էին համարում⁴⁹:

Վերոբերյալից հասկանալի է դառնում, թե ինչու աշխատավորական խավերը հոգիանալով հարում էին պավլիկյան շարժմանը, պատրաստ էին խարուկի վրա մեղմել կամ ջրահեղձ լինել՝ պաշտպանելով ֆեոդալական շահագործման դեմ ուղղված նրա գաղափարները:

ИДЕОЛОГИЯ ПАВЛИКИАНСКОГО ДВИЖЕНИЯ

РАЧ БАРТИКЯН

Резюме

Главный тезис идеологии павликиан — учение о существовании двух богов, бога доброго, небесного, и бога злого — сатаны, считающегося ими творцом всего видимого и людей. Бог небесный создал лишь солнце и душу людей, он на земле не имеет власти, здесь властвует бог-творец — сатана. Вся существующая на земле несправедливость — дело рук бога-творца — сатаны. Христос — это один из ангелов доброго, небесного бога, следовательно, Мария не богородица.

Павликиане отвергали Ветхий завет, пророков и святых, принимали лишь Новый завет (без посланий апостола Петра), а также послания ересиарха Сергия-Тихика и свою «святую» книгу, именуемую ими «Сила». Они отвергали также церковь и священнослужителей, таинства крещения и причастия.

⁴⁹ „Photii Sermo III contra Manichaeos“, col. 173. „Euthymii Monachi venerabilis coenobii Peribleptae liber“, Migne, Patrologia graeca, t. 131, col. 56.

ԳՐԻԳՈՐ ԲԱԿՈՒՐՅԱՆԻ «ԿԱՆՈՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ» ՄԵՋ ՀԻՇԱՏԱԿՎՈՂ
 „ANAPRYTON EΘNOS“-Ի («ԱՆԿԱՅՈՒՆ ԺՈՂՈՎՐԴԻ») ՄԱՍԻՆ

ՀՐԱՋ ԲԱՐԹԻԿՏԱՆ

«Византийский временник» հանդեսի նախահղափոխական XI հատորի հավելվածում ասումպսիոնիստ Լուի Պետին առաջին անգամ հրատարակեց ԺԱ դարի բյուզանդական հայազգի նշանավոր ռազմական ու պետական գործիչ, Արևմուտքի դոմեստիկոս Գրիգոր Բակուրյանի կողմից Ֆիլիպպոպոլիս (Պլովդիվ) քաղաքի մերձակայքում Պետրիցոս (Բաշկովո) վայրում կառուցված վանքի «Կանոնադրությունը» (Տիպիկոնը)¹։ Այդ «Կանոնադրությունը», որի հեղինակը, ի դեպ, նույն Գրիգոր Բակուրյանն է, ահա 75 տարի է, ինչ մանրակրկիտ ու բազմակողմանիորեն ուսումնասիրվում է բյուզանդագետների, հայագետների, վրացագետների, սլավոնագետների և այլ մասնագետների կողմից, որոնց հետաքրքրում են այդ հուշարձանի բարձրացրած բազմաթիվ ու ամենատարբեր հարցերը։ Այդուհանդերձ, մի շարք խնդիրներ դեռևս բավարար լուսաբանություն ու լուծում չեն գտել։ Դրանցից մեկը ԺԱ դարում Պետրիցոսի շրջանում ապրող ազգաբնակչության էթնիկական կազմին է վերաբերում։ Այդ մասին Գրիգոր Բակուրյանի «Կանոնադրության» մեջ «պարզ» ասված է, սակայն եթե հեղինակի խոսքերը պարզ ու հասկանալի էին իրեն և իր ժամանակակիցներին, ապա 900 տարի անց մենք ստիպված ենք աշխատանք թափել՝ պարզելու համար նրա ասածը։ «Կանոնադրության» մեջ գրված է, թե Գրիգոր Բակուրյանը վանքը կառուցել է, ինչքան դա իրեն թույլ էին տալիս իր կարողություններն ու ծանր ժամանակները, «Ֆիլիպպոպոլիսի բանակաթեմում՝ ավելի որոշակի՝ այդ բանակաթեմի հյուսիսային մասում բնակվողների՝ ἀνιδροτων ἐθνός-ի մեջ, մի ամուր հովտում, տեղացիների կողմից Պետրիցոս կոչվող և վասիլիկիս վերանվանվող գյուղի սահմաններում»²։

Նախքան բուն նյութին անցնելն ասենք, որ ἀνιδροτος նշանակում է «անկայուն», «թափառող», մի խոսքով՝ անվերջ շարժման մեջ գտնվող, հասկանալի է, ժողովուրդ (ἐθνος)։ Ἀνιδροτος բառին այդ իմաստն են տալիս

¹ Louis Petit, Typikon de Grégoire Pacourianos pour le monastère de Petritzos (Bačkovo) en Bulgarie («Византийский временник», приложение к XI тому, № 1—2, СПб., 1904).

² «Georgica 5. Сведения византийских писателей о Грузии», греческие тексты с грузинским переводом издал и примечаниями снабдил С. Г. Каучишвили, Тбилиси, 1963, с. 116—118. Ակադ. Մ. Կաուլիշվիլին ἀνιδροτων ἐθνος բառերը վրացերեն թարգմանել է ինչպես մենք՝ «անկայուն ժողովուրդ», թողնելով առանց տրեւէ բացատրության։ Ավելորդ չէ նկատել, որ «Կանոնադրության» վրացերեն խմբագրության մեջ հասած բնագրից երևում է, որ թարգմանիչը ճիշտ չի հասկացել հունարեն հիշյալ բառերը և «անկայուն ժողովուրդն» այստեղ գարձել է «անկայուն ժամանակներ», ըստ Ա. Շանիձեի ուսանելի թարգմանության՝ «[сообразно] с обстоятельствами непостоянных и непрочных времен»։ (А. Шанидзе, Грузинский монастырь в Болгарии и его Типик. Грузинская редакция Типика, Тбилиси, 1971, с. 264 и 286).

Հունարենի բոլոր բառարանները, բայց նպատակահարմար ենք գտնում՝ դիմել Սկարլատոս Վիզանտիոսի Հունարենից-Հունարեն մեծ բառարանին, ցույց տալու համար, թե ἀνιδροτος բառի դիմաց նա հունարեն ինչ հոմանիշներ է բերում: Նա գրում է՝ ἀνιδροτος (անկայուն, անհաստատուն), ապա նաև՝ ὁ ἀνιδροτος (նա, ով թափառում է)³: Այսպիսով, մեր բնագրի ἀνιδροτος-ի դիմաց ունենք երկու հոմանիշ՝ ἀνιδροτος և ἀνιδροτος, «անկայուն» և «թափառող»:

Ով զբաղվել է Գրիգոր Բակուրյանի «Կանոնագրությամբ», որպես կանոն անդրադարձել է Հիշյալ բառերին, քանզի դժվար է չպատկերացնել նրանց կարևորությունը Պետրիցոսի վանքը հատկապես տվյալ վայրում կառուցելու նպատակները պարզելու տեսակետից: Ֆիլիպպուպոլսի այդ ժամանակաշրջանի բնակչության էթնիկական կազմը պարզելն ուսումնասիրողների համար պրոբլեմ չէր⁴: Եթե ոչ մի տվյալ էլ չլիներ, ապա ժամանակակից պատմիչ Աննա Կոմեննայի հաղորդածը բավական էր: Նա գրում է. «Ֆիլիպպուպոլսի ողջ բնակչությունը, փոքր բացառություններով, մանիքեցիներ (պավլիկյաններ—Հ. Բ.) էին, որոնք բռնանում էին անդալսիկ քրիստոնյաների վրա, հափշտակում նրանց ունեցվածքը, քիչ, ավելի ճիշտ՝ ոչ մի ուշագրություն չդարձնելով կայսեր կարգադրություններին: Նրանք գնալով բազմանում էին և Ֆիլիպպուպոլսի ամբողջ շրջանում բոլորն էլ հերետիկոսներ էին: Սրանց էր միանում նաև մի ուրիշ՝ նայերի դաուն գետը, մի ուրիշն էլ, որ բխում էր Հակոբի ամենապղտոր ակունքներից»⁵:

Ինչպես ասացինք, «մանիքեցիների» տակ ենթադրվում են պավլիկյան աղանդավորները, որոնք Ֆիլիպպուպոլսում առաջին անգամ հաստատվեցին՝ Կոստանդին Ե կայսեր կողմից՝ 756 թ.: Հիշյալ կայսրը նրանց գաղթեցրել էր Կարինից և Մելիտենից (Մալաթիա): Բացառված չէ, որ այս «մանիքեցիների» մեջ էին Հովհաննես Չմշկիկի (969—976) կողմից «նալիբներից և հայկական վայրերից» հենց Ֆիլիպպուպոլսի գաղթեցված թոնդրակեցիների⁶ հետնորդները:

«Տեղաբնիկ քրիստոնյաների» տակ ամենայն հավանականությամբ ենթադրվում են քաղկեդոնականները՝ հույներ, բուլղարներ և այլն, «հայերի գառն գետը», անկասկած, միաբնակ հայերն են, հայադավանները, իսկ «Հակոբի ամենապղտոր ակունքներից» հստակ գետը՝ հակոբիկ ասորիները, որոնք, ինչպես հայտնի է, Կարինից և Մելիտենից հայ պավլիկյանների հետ Ֆիլիպպուպոլսի տեղափոխվեցին Կոստանդին Ե-ի կողմից: Ահա սրանցից էր բաղկացած Ֆիլիպպուպոլսի բնակչությունը Գրիգոր Բակուրյանի կողմից Պետրիցոսի վանքի կառուցման ժամանակ⁷: Բայց ո՞ւմ նկատի ունի Գրիգոր

³ «Λεξικόν της Ἑλληνικῆς γλώσσης», συντεθέν υπό Σ. Δ. τοῦ Βυζαντίου, Ἐν Ἀθήναις, 1879, τ. 1, 111.

⁴ Այդ մասին մանրամասն ու հանգամանից տե՛ս Catherine Asdracha, Le region des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles. Étude de géographie historique, Athen, 1976, p. 50—90.

⁵ Anne Comnène, Alexiade, texte établi et traduit par B. Leib, t. III, Paris, 1967, p. 180—181 (Այս և հետագա բնագրային ընդգծումները մերն են—Հ. Բ.):

⁶ Հ. Մ. Բարթիկյան, Պավլիկյանների առապելական ծագումը ըստ հին բուլղարների մի ձեռագրի (ՀՄՄՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» հաս. գիտ., 1957, № 1, էջ 89):

⁷ Ֆիլիպպուպոլսի տվյալ շրջանի հայության մասին տե՛ս Catherine Asdracha, նշվ. աշխ., էջ 72—74:

Բակուրյանը կանկրեւտ: Գրելով «անկայուն ժողովրդի» մասին, նա, անտարակույս, նկատի ունի կոնկրետ էթնիկական միավոր: Այս հարցով զբաղվող մասնագետների եզրակացությունները հեռու են բավարար լինելուց: Առաջիններից մեկը Ն. Մառն էր, որ աշխատեց մեկնաբանել *ἀνιδρυστον ἔθνος*-ը՝ Այդ արաբաֆալոսթյունը թարգմանելով «неуживчивый народ» (առհաշտ. կովարար ժողովուրդ), նա այն նույնացրեց աղբյուրներից արդեն հայտնի հայ միաբնակների ու պավլիկյանների հետ⁸:

Հետաքրքրությունը Գրիգոր Բակուրյանի «Կանոնադրության» նկատմամբ աճեց հատկապես վերջին երեսուն տարում: Բացի բուլղարներից, նրա վրա ուշադրություն դարձրեցին սովետական ու արևմտաեվրոպական մասնագետները: Բնական է, բոլորն էլ այս կամ այն չափով հետաքրքրվեցին խնդրո առարկա բառերով և յուրովի մեկնաբանեցին դրանք: Բուլղար պատմաբան Վ. Նիկոլաևը, որ մանրակրկիտ ու լայնածավալ հետազոտություն է նվիրել Պետրիցոսի վանքին ու նրա «Կանոնադրությանը», մեզ հետաքրքրող նախադասությունը թարգմանել է. «при неспокойном народе, който живее там» (այստեղ բնակվող անհանգիստ ժողովրդի մեջ)⁹, չփորձելով կոնկրետացնել, թե ինչ ժողովրդի մասին է խոսքը:

Գրիգոր Բակուրյանի «Կանոնադրության» բուլղարներին թարգմանությունն իրականացնողները Վ. Նիկոլաևի նման թարգմանել են «неспокоен народ» և գրել. «Այստեղ, հավանաբար նկատի ունի բուլղար ժողովրդին, որ անվերջ խռովություններ ու ապստամբություններ էր բարձրացնում» բյուզանդական իշխանությունների դեմ: Որպես «ապացույց» նրանք նշում են, թե վանքի կառուցումից մի քանի տարի անց (1086) Գրիգոր Բակուրյանը կովի բռնվեց ապստամբություն բարձրացրած պավլիկյանների և նրանց դաշնակից պեչենեգների դեմ¹⁰: Բայց պավլիկյաններն ու պեչենեգները «բուլղար ժողովուրդ» են...

Ճիշտիցի ապացի բյուզանդագետ Կ. Ասգրախան *ἀνιδρυστον ἔθνος*-ը մեկնաբանում է այսպես. «*ἀνιδρυστον* ածականն այստեղ վերաբերում է մեկին, որ հանգիստ չի մնում, հետևաբար նշանակում է խռովարար: Կարելի է ենթադրել նաև, — շարունակում է նա, — որ *ἀνιδρυστον* նշանակում է *φθλινος* (կամ կիսաքոշվոր՝ տվյալ դեպքում), սակայն չհեռանալով խռովարարի իմաստից, քանզի երկու իմաստներն էլ, եթե ճշգրտենք, ի վերջո հանգում են նույն բանին»: Այսպես նա դրում է, թե խոսքը «բուլղար-բոգոմիլների» մասին է¹¹:

Ահադ. Պ. Լըմերլը խնդրո առարկա բառերը թարգմանել է *peuple turbulent*¹² (առհաշտ. ժողովուրդ), չփորձելով կոնկրետացնել նրանց իմաստը:

⁸ ՏՃ՝ «Типик Григория Пакуриана», введение, перевод и комментарий В. Арутюнов и Фидания. Ереван, 1978, с. 60.

⁹ В. С. Николаев, Един феодальный институт от XI век в наши дни. с. 5. специально предназначение. Манастирът на Григорий Бакуриани (Пакуриан) — средище на византийски прозелитизъм между пловдивските армено-павликяни («Известия» на Института за българска история, София, 1951, № 1—2, с. 120).

¹⁰ «Извори за българската история», т. XIV, София, 1968, с. 41, пр. 1.

¹¹ Catherine Asdracha, *Եղվ. աշխ.*, էջ 62—63.

¹² P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris, 1977, p. 134.

Գրիգոր Բակուրյանի «Կանոնադրությանը» նվիրված վերջին հատուկ մե-
նագրությունը պատկանում է Վ. Արուստյանովա-Ֆիդանյանին¹³։ Նա իր գրքում
հրատարակել է նաև «Կանոնադրության» հունարեն բնագրի ռուսերեն ամ-
բողջական թարգմանությունը։ Հասկանալի է, որ նա չէր կարող անուշադրու-
թյան մատնել և *ἀνίδρυτος* *ἔθνος*-ը։ Իրավացիորեն մերժելով ն. Մառի մեկ-
նարանությունը («неуживчивый народ» — «անհաշտ, կովարար ժողովուրդ»),
նա գտնում է, որ խոսքը «кочевой» (քոչվոր), «неустроенный» (աֆարե-
կարդ, անկազմակերպ), «живущий беспорядочно», «варварски» (աֆարեկարդ,
բարբարոսաբար ապրող) ժողովրդի մասին է¹⁴ և այդպես էլ թարգմանում է
մեղ հետաքրքրող բառերը. «варварский народ» (բարբարոսական ժողո-
վուրդ)։ Իր միտքը հաստատելու համար Վ. Արուստյանովա-Ֆիդանյանն ան-
հաջող կերպով վկայակոչում է Սորբոնի համալսարանի պրեզիդենտ է. Ար-
վելյերի՝ բյուզանդագետների միջազգային 14-րդ կոնգրեսում կարդացած զե-
կուցումը, որտեղ վերջինս ցույց է տալիս, թե համաձայն բյուզանդական
«կայսերական թեորիայի» (*idée imperiale*) Բյուզանդական կայսրու-
թյունից դուրս գտնվում է «բարբարոս աշխարհը», *ἀνίδρυτος* *ἔθνος* -ներին
ἀκροαίμα-ς (անկայուն ժողովուրդների խառնափնթորությունը)¹⁵։ Սրանից
Վ. Արուստյանովա-Ֆիդանյանը եզրակացնում է, որ հռոմեյն այս բնորոշումը
(իմա՝ «живущий варварски» — Ղ. Բ.) կարող էր տարածել Ֆիլիպպոպոլսի
բանակաթեմի ամբողջ բնակչության վրա։ Իրոք, — շարունակում է նա, — Թրա-
կիայում ապրում էին բազմաթիվ պավլիկյաններ և եղել է հայ-միաբնակ-
ների մեծ զաղութը¹⁶։

Կարճ ասած, Վ. Արուստյանովա-Ֆիդանյանի համոզմամբ հռոմեյն կարող
էր «բարբարոս» անվանել Ֆիլիպպոպոլսի բանակաթեմի, դեռ ավելին, Թրա-
կիայի համայն բնակչությանը։ Նախ հռոմեյն չէր կարող այդպիսի բան ասել,
թեկուզ այն պատճառով, որ Ֆիլիպպոպոլսի բանակաթեմի բնակչության մեծ
մասը երևի հենց այդ հռոմեյներից էր բաղկացած¹⁷։ Երկրորդ, է. Արվելյերը
խոսում է Բյուզանդական կայսրության սահմաններից դուրս գտնվող «բար-
բարոսական» աշխարհի մասին, հենց այդ աշխարհում ապրող *ἀνίδρυτος*
ἔθνος-ների (անկայուն ժողովուրդների, հոգնակի) խառնափնթորության մա-
սին։ Ֆիլիպպոպոլսի բանակաթեմը Բյուզանդական կայսրության մասն էր
կազմում և Կոստանդնուպոլսին ամենամոտիկ գտնվող բանակաթեմներից էր
(Ֆիլիպպոպոլսի մետրոպոլիտությունը անմիջականորեն ենթարկվում էր
Կոստանդնուպոլսի պատրիարքությանը)¹⁸։ Հետևաբար, կայսրության սահ-
մաններում ապրող Գրիգոր Բակուրյանի հիշատակած որոշակի, մեկ *ἀνίδρυτος*
ἔθνος-ի (եզակի) և է. Արվելյերի հիշատակած կայսրության սահմաններից

¹³ Տե՛ս ծան. 8։

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 60—61։

¹⁵ H. Ahrweiler, La frontière et les frontières de Byzance en Orient (XIV Congrès International des Etudes Byzantines, Bucarest 6—12 Septembre 1971, Rapports II, p. 8).

¹⁶ «Типик Григория Пакуриана», с. 61.

¹⁷ «Georgii Acropolitae Opera», I, rec. A. Heisenberg, Lipsiae, 1903, p. 76, հմմտ. Catherine Asdracha, նշվ. աշխ., էջ 54, ծան. 6։

¹⁸ Ընեղոսի Դոքսապատոի Կաթողիկոսության պատրիարքական աթոռոցն, հրա-
տարակեց Յրանց Նիկուլաոս Ֆինկ, Վաղարշապատ, 1902, էջ 31։ Նաև Catherine Asdracha, նշվ. աշխ., էջ 155։

դուրս ապրող բազմաթիվ օւիծըստ քննչ-ների (հոգնակի) միջև ոչ մի ընդհանուր բան չկա: Արդ, եթե Բյուզանդական կայսրության սահմաններից դուրս ապրող ժողովուրդները համարվել են ու կոչվել «բարբարոսներ»¹⁹, «թափառական քոչվոր ժողովուրդներ» (է. Արվելների օւիծըստ քննչ-ները հենց «թափառական քոչվոր ժողովուրդներ» պիտի թարգմանել), ապա չի կարող այդպիսին լինել կայսրության սահմաններում մշտապես ապրող որոշակի, մեկ ժողովուրդը, քանզի նույն է. Արվելների ասելով, համաձայն այդ նույն *idée imperiale*-ի, «հռոմեա-բյուզանդական սահմանները պարփակում են քաղաքակիրթ աշխարհի ամբողջությունը, Օկյուսենեն»²⁰: Այդ բոլորը վկայում են այն մասին, որ Գրիգոր Բակուրյանի «Կանոնադրության» մեջ հիշվող օւիծըստ քննչ-ը «варварский народ» թարգմանելը արդարացված չէ և չի համոզում, քանզի մի կողմ թողած ամեն ինչ, Գրիգոր Բակուրյանի օւիծըստ քննչ-ը մշտական բնակվում է Ֆիլիպպուպոլսի բանակաթեմի որոշակի տեղում և այդ մասին պարզ գրում է «Կանոնադրության» հեղինակը (το οικόνομα):

Այսպիսով հանգում ենք մեկ եզրակացության: Գրիգոր Բակուրյանը դրելով Ֆիլիպպուպոլսի բանակաթեմում, այսինքն Բյուզանդական կայսրության մեջ ապրող օւիծըստ քննչ-ի (եզակի) մասին, անտարակույս նկատի ունի մեկ ժողովուրդ, ռոմալի ժողովուրդ: Այդ ժողովուրդը ոչ մի կերպ չի կարող ո՛չ հույն լինել, ո՛չ բուլղար, քանզի այդ երկուսը ապրում են իրենց սեփական երկրում ու չեն թափառում, այս ժամանակներում հույնացված չեն որպես անկայուն, թափառող ժողովուրդներ: Մնում է պարզել, թե ո՞ր ժողովուրդն էր այս շրջանում Բյուզանդիայում անուն հանել որպես «անկայուն», խիստ ասած՝ «թափառական»: Դրա հստակ ու աներկբա պատասխանը տալիս է հայազգի կայսր Նիկեիոր Բ Փոկասը (963—969): Իր մի օրենքում նա գրում է. «Ա. եթե ճայ զինվորներին»²¹ ոմանք, ովքեր հեռացել են իրենց հողերից և երեք տարի անցկացրել այլ տեղում, և վերադառնալով իրենց հողերը գտել են ի պահ տրված ուրիշի, որպես պարգև տրված այլ աչքի ընկած զինվորների, բանակաթեմային կամ տագմատային արխոնտների, սխրանքներ կատարած զորավարների, կամ էլ վերջապես ուրիշ ոմանք՝ հանրօգուտ օգտագործման նպատակներով, հրամայում ենք. երեք տարին լրանալուց հետո վերադարձող ճայ զինվորներն իրավունք չունեն պահանջելու և ստանալու այդպիսի հողերը: Հայազգի կայսրը բացատրում է իր օրենքի լույս աշխարհ գալու դրդապատճառները. «Որովհետև, — գրում է նա, — եթե ճայոց անկալուն (բնագրում՝ *αοτατοι*, հիշենք Սկարլատոս Վիզանտինոսի օւիծըստ բառի դիմաց տված հոմանիշը՝ *αοτατος*) և անվերջ թափառել սիրող (բնագրում՝ *πολυτανης*, հիշենք նախ Վիզանտինոսի օւիծըստ-ի դիմաց դրած երկրորդ հո-

¹⁹ Հունա-հռոմեական ու բյուզանդական աղբյուրներում «բարբարոս» բառը չունի այն իմաստը, ինչ տալիս ենք դրան մենք այսօր: «Բարբարոս» նշանակել է օտարազգի, ո՛չ հույն կամ հռոմայեցի:

²⁰ H. Ahrweiler, նշվ. աշխ., էջ 8.

²¹ Խոսքը Բյուզանդիայի փոքրասիական սահմանամերձ (ակրիտական) նահանգներում ծառայող և այդ ծառայության դիմաց պետությունից մշակելու համար հողաբաժիններ ստացող զինվորներին՝ ստրատիոնների մասին է:

մանիշը՝ *ἡς τῆς τοῦ ἀναστα*) բնավորությունն այսպիսի օրենսդրությամբ չսանձավի... ապա ամբողջ հայությունը կըքանաս²²։

Հայկական ժագոմ ունեցող կայսրը պիտի որ բոլորից լավ գիտենար իր հայրենակիցների «աղգային բնավորությունը»։ Մի բան պարզ է, որ արդեն ժ գարի կեսերին հայերը համարվում էին «անկայուն» ժողովուրդ։ Այդ «բնավորությունը», որ հայ ժողովրդի ծանր ճակատագրի արդյունքն էր և բխում էր նրա պետականության անբնականոն գոյությունից, սկսեց հանդես գալ դեռևս Հռոմի ու Պարսկաստանի՝ Հայաստանի համար մղվող պայքարի ժամանակաշրջանում և ամբողջ հասակով կանգնեց 387 թ. Հայաստանի՝ Բյուզանդիայի ու Պարսկաստանի միջև բաժանվելուց և հայոց Արշակունյաց հարստության վերջնական անկումից հետո (428)։ Հայ ժողովուրդը, ընկնելով երկու խոշոր տերությունների լծի տակ, իր ֆիզիկական գոյությունն ապահովելու համար անգամ էր շարունակ խուսանավել նրանց միջև, գաղթել Հայաստանի մի կեսից մյուսը։ Արաբական տիրապետության օրոք պատկերը չփոխվեց։ Այս անգամ «գաղթը» հիմնականում մի ուղղությամբ էր կատարվում՝ Հայաստանից Բյուզանդիա։ Ահա քաղաքական նման պայմանների հետ կապված՝ հայ ժողովրդի անընդհատ տեղաշարժերը Բյուզանդիայում հայերի համար «անկայուն», «անվերջ թափառող» ժողովրդի տխուր համբավ էին ստեղծել, որն արտացոլվել է անգամ կայսերական հրովարտականքում։ Ծ՛վ նիկեփոր Բ Փոկասը, և՛ Գրիգոր Բակուրյանը նույն ժողովրդի «աղգային բնավորությունը» նշում են նույնիմաստ տարբեր բառերով։ Ընդ որում, առաջինը պարզիպարզո գրում է, որ այդ ժողովուրդը հայերն են, որով հնարավորություն է տալիս երկրորդի «անանուն» ժողովրդի պատկանելիության հարցը հաշտությամբ լուծելու։ Ավելացնենք այստեղ, որ Գրիգոր Բակուրյանը գրելով *ἀνὴρ ὁσὸν ἕθνος* նկատի ունի հայկական էթնոսն ընդհանրապես, այդ հասկացողության մեջ նա պարփակում է հայերին ամբողջությամբ՝ առանց դավանական հատկանիշների (միաբնակ, երկաբնակ, աղանդավոր և այլն)։

Այսպիսով տեսնում ենք, որ Գրիգոր Բակուրյանն իր վանքը կառուցել է հիմնականում հայերով բնակեցված շրջանում։ Թե ինչու է նա (կամ բյուզանդական կառավարությունը) այդպես վարվել, այլ և կարևոր հարց է։ Դեռևս Ն. Մառը, ոչ առանց հիմքի, գրում էր, որ վանքի առջև դրված էին քաղաքական նպատակներ՝ աշխատանք տանել հայ-պալիկյանների շրջանում²³։ Այս եզրակացությունը հետագայում բաժանեցին ուրիշ շատ հետազոտողներ²⁴։ Դա, հարկավ, չի բացառվում, բայց դրանով սահմանափակել վանքի դերը, հազիվ թե ճիշտ լինելու։ Այստեղ պետք է ընդգծել, որ հիշյալ վանքի դերը նախ և առաջ շրջանի ողջ հայության հոգևոր կարիքները հոգալու մեջ էր։ Եթե այդ վանքը տեղում մշտապես ապրող հայության նման կարիքները չհոգար, ապա ո՞վ պիտի հոգար։ Աղբյուրներից մեզ այդ շրջանում հոգևոր այլ

²² Nov. XVIII Imp. Nicephori Phocae de fundis militum Armenicorum et hominidarum, cura J. Zepi et P. Zepi, vol. I, Scientia Aalen, 1962, p. 247.

²³ Н. Марр, Аркаун—монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах-халкедонитах («Византийский временник», т. XII, 1905. отд. оттиск, с. 25).

²⁴ Միայն ակադ. Ա. Շանիսեն է, որ Գրիգոր Բակուրյանի և նրա կառուցած վանքի հայերի հետ առնչություն ունենալու փաստը կատեգորիկ կերպով մերժելու իր սկզբունքին հավատարիմ, գտնում է, որ Ն. Մառի այս ենթադրությունը «կատարելապես անհիմն է» (А. III а-жидзе, նշվ. աշխ., էջ 263)։

կենտրոններ հայտնի չեն: Սա սփռված ևս վկայում է այն մասին, որ Գրիգոր Բակուրյանի հիմնադրած վանքը հալկական վանք էր (լինելով հայ-բաղ-կեղոսիկ վանք, նա չէր դադարում հայկական լինելուց), քանզի վրացական վանքը հալկերով բնակեցված շրջանում, վրացական ընակչությունից զուրկ շրջանում հիմնադրելն աննպատակ է²⁵: Գրիգոր Բակուրյանի հիմնադրած վանքը չպետք է համեմատության մեջ դրվի Բյուզանդական կայսրության այլ շրջաններում (Նիկայում, Ամասոսում, Երուսաղեմում, Աթոսում և այլուր) հիմնադրված ազգային այլ վանքերի հետ, որոնց դերը ազգային բնակչության շտնեցող «սուրբ» վայրերում գլխավորապես մշակութային էր: Գրիգոր Բակուրյանի վանքը զուտ մշակութային կենտրոն չէր, այլ առօրյա հոգսերով տարված ու ծանրաբեռնված հոգևոր հիմնարկություն:

Վերջում ավելացնենք, որ բյուզանդական կառավարությունը գավառաբնական առումով խայտորեղեռ հայության համար միաբնակ, հայադավան վանք չէր հիմնադրի: Կայսրության սահմաններում հաստատված այդ բնակչության հոգևոր կարիքները, անառակույս, կայսրության պաշտոնական գավառներին հետևողը պիտի հոգար: Այդպես էլ եղավ:

ОБ «ΑΝΙΔΡΥΤΟΝ ΕΘΝΟΣ»-Е («НЕУСТОЙЧИВОМ НАРОДЕ»), УПОМЯНУТОМ В «ТИПИКЕ» ГРИГОРИЯ ПАКУРИАНА

РАЧ БАРТИКЯН

Резюме

Византийский полководец XI в. армянин (халкедоинт) Григорий Пакуриан в своем «Типике» для основанного им в 1083 г. в местности Петринос в северной части Филиппопольской фемы (ныне село Бачково близ Пловдива в Болгарии) монастыря св. Богородицы пишет, что этот духовный центр был построен там, где проживает *ανιδρυστον εθνος* («неустойчивый, странствующий народ»). Исследователи по-разному истолковывают эти слова Пакуриана, считая, что речь идет о павликианах, или о болгарах, или о богомилах, армянах-монофизитах, «варварах» и т. д. Нетрудно догадаться, что Григорий Пакуриан имеет в виду определенный, конкретный народ, который не мог быть ни греческим, ни болгарским, ибо эти народы проживали на собствен-

25 Ակադ. Ա. Շանիճեան քաջ գիտենալով, որ Ֆիլիպպոպոլսում և նրա շրջակայքում վրացական ընակչություն գոյություն չուներ, որով վրացական վանքի շինարարությունն այնտեղ պատճառարանված չէ, գրում է, որ Գրիգոր Բակուրյանն իր վանքը կառուցել է հատուկ վրացիների համար, որոնք էլ չէին նրա բնակալիքը (Ա. Մանյան, *հղ. աշխ.*, էջ 243): Նախ Գրիգոր Բակուրյանի բանակում վրացի զինվորներ լինելու մասին աղբյուրներում որևէ վկայություն չկա, երկրորդ. այդ պնդումը համոզիչ չէ թեկուզ այն պատճառով, որ հազիվ թե որևէ զորավար իր զինվորների (որոնք այսօր այստեղ են, վաղը՝ մի այլ տեղ, դուցե և Վերին Երուսաղեմում) հոգևոր կարիքները հոգալու համար նման հսկայական վանական համալիր կառուցեր: Ավելացնենք նաև, որ իր նույն գործի մի այլ տեղում ակադ. Ա. Շանիճեան Գրիգոր Բակուրյանի վանքի կառուցման միակ պատճառը համարում է ԺԱ դարում Բյուզանդիայում տաճարներ, եկեղեցիներ կառուցելու բոլորին՝ կայսրերին, պատրիարքներին, խոշոր ֆեոդալներին համակած բուռն տենչը (նույն տեղում, էջ 263):

лой территории и в источниках не названы «неустойчивыми», «странствующими». Как видно из византийских источников, тогда таковыми считались армяне. Дело в том, что раздел Армении между Византией и Ираном (387 г.), уничтожение армянской государственности (428 г.), многовековое господство этих соперничавших между собой держав, а затем и господство Арабского халифата создали для армян неустойчивое и невыносимое политическое и экономическое положение, что вынуждало их ради обеспечения своего физического существования лавировать между завоевателями, переходить из персидской части Армении в византийскую и наоборот, а в эпоху арабского владычества — переселяться в Византию. Это состояние нашло отражение даже в 18-ой новелле императора Никифора II Фоки, в котором армяне названы «неустойчивым», «странствующим» народом. Согласно византийским источникам (Феофан, Анна Комнина, Никита Хониат и др.), начиная с середины VIII в., в Филиппополе существовала многочисленная армянская колония. Это говорит о том, что Григорий Пакуриан под «ἀνιδροτοὶ ἐθνοὶ» подразумевает именно армян, независимо от их вероисповедания (монофизиты, халкедониты, павликиане, тондракиты и т. д.), и что основанный им на густо населенной армянами территории монастырь являлся духовным центром местного армянского населения.

ДВИЖЕНИЕ ТОНДРАКИТОВ В ВИЗАНТИИ

РАЧ БАРТИКЯН

Изучение истории социальных движений в Армении и Византии, их идеологии всегда находилось в центре внимания советских медиевистов. Больше всего внимания было уделено движению павликиан по той простой причине, что оно было самым мощным по сравнению с другими движениями, а также потому, что изучению его способствовало обилие дошедшего до нас на армянском и греческом языках источниковедческого материала.

Нужно, однако, отметить, что наряду с павликианским движением важное место занимает также движение тондракитов, которое, к сожалению, не стало предметом должного внимания византиноведов, и, главным образом, потому, что оно считается сугубо армянским явлением, движением, распространившимся только на территории Армении, а также потому, что данные о нем, как полагали специалисты, встречаются лишь в армянских источниках.

Бесспорно, движение тондракитов и по охваченной им территории, и по своему размаху и месту в истории общественных движений в средневековой Армении и Византии нельзя сравнить с движением павликиан. Однако, если мы хотим иметь более полное представление о социально-классовых отношениях, в данном случае Византийской империи, то не можем его игнорировать. Цель этой статьи состоит в том, чтобы раскрыть необоснованность представления (которого, кстати, придерживались раньше и мы) о сугубо армянском значении тондракитской ереси, показать, что общины тондракитов существовали и на территории самой Византии, указать на отношение тондракитов к византийской экспансии на Армению, на политику византийского правительства по отношению к еретикам.

Исследователям павликианского движения повезло, так как дошел до нас прекрасный труд Петра Сицилийского, который, бесспорно, использовал данные созданной еретиками литературы. Сохранились и важные византийские хронографии, описывающие разные этапы истории движения. С историей тондракитского движения дело обстоит сложнее. Ученые не располагают такими источниками, хотя и, как сообщают средневековые армянские авторы, они имелись, однако не сохранились. Некоторые авторы средневековья опасались говорить о движении и его идеологии. «Мы сочли неуместным описать отвратительную деятельность еретиков, — пишет армянский историк XI в. Аристакес Ластивертци, — ибо она преисполнена скверны. И поскольку слух не у каждого стоек, упоминание о многих прегрешениях увлекает внимающего и даже под-

талкивает его к подобным действиям»¹. Итак, «Исповедь» Анании Нарекаци², послание Григора Нарекаци³, а также данные армянских авторов XI в. Григория Магистра⁴ и Аристакеся Ластивертци⁵ остаются почти единственными источниками, освещающими отдельные этапы движения и его идеологию.

Движение тондракитов возникло в IX в. и своим названием оно обязано находящемуся на севере Ванского озера селению Тондрак (вернее, Thondrak, по произношению западных армян — Thondrag—Θονδράγ, я подчеркиваю это обстоятельство, поскольку, как мы увидим далее, оно имеет для нас определенное значение), в котором проповедником был основатель движения Смбат Зарехаванци. Он, по словам Григория Магистра, «потряс до основ апостолов и пророков», «проповедовал уничтожить всю деятельность священников и, особенно, считать ее тщетной»⁶. Смбат, по данным Григория Магистра, «учился дурной мании у некоего персидского врача и астронома-мага по имени Мыджусик»⁷. Об этом Мыджусике, который, по всей вероятности, был зороастрийцем и носителем традиций манихейн, мы не располагаем другими сведениями.

Возникновение движения тондракитов (в армянских источниках — *թոնդրակեցիք* — thondraketzik', где окончание -ецик', — суффикс, указывающий на место происхождения, соответствующий греческому -ίτης или -ίτης, следовательно, тондракецик' переводится «тондракцы», «тондракские», «из Тондрака») в IX в. было обусловлено дальнейшим развитием феодальных отношений в Армении, углублением социально-классовых противоречий в армянском обществе. Этому способствовало и прямое влияние движения павликиан. Известно, что пазликианское движение возникло в VII в. в армянском кантоне Мананали, который еще в 870 г., по данным Петра Сицилийского, был крупным центром павликиан (*καὶ μὲν τοῦ γὰρ Μανανάλου ἐκτρέφει*)⁸.

¹ «Повествование вардапета Аристакеся Ластивертци», перевод с древнеармянского. вступительная статья, комментарий и приложения К. Н. Юзбашяна, М., 1968. с. 127.

² Անանիայի նարեկացի, Գրք խոստովանութեան, հրտ. Միաբանի, «Արարատ», 1892:

³ «Թուղթ ամենաշնորհ վարդապետին Գրիգորի նարեկացու... վասն կարծեալն անիծելոց թոնդրակեցից...», «Գրքք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 498—502:

⁴ «Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը», հրտ. Կ. Կոստանյանց, Ալեքսանդրապոլ, 1910: Русский перевод интересующих нас посланий Григория Магистра см.: Р. М. Бартикян, Ответное послание Григория Магистра Пахлавунни сирийскому католику («Палестинский сборник», вып. 7(70), с. 130—145); его же, Два послания Григория Магистра Пахлавунни относительно еретиков-тондракитов (там же, вып. 9(72), с. 133—140).

⁵ «Повествование вардапета Аристакеся Ластивертци», гл. 22 и 23.

⁶ Р. М. Бартикян, Ответное послание Григория Магистра Пахлавунни, с. 134—135.

⁷ Там же.

⁸ Ch. Astruc, W. Conus-Wolska, J. Gouillard, P. Lemerle, D. Papachryssanthou, J. Paramelle, Les sources grecques pour l'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure («Travaux et Mémoires», 4, Paris, 1970).

ἐκ Χαλδύων καὶ Ἀρμενιάκων τόπων (по всей вероятности, из Малой Армении и Тарона), еретиков-павликиан во Фракию, более конкретно — в Филиппополь¹¹, в традиционное место переселения армянских еретиков еще со времен Константина V Копронима. Интересно отметить, что переселить еретиков «в какой-то совершенно пустынный край» (εἰς τινα ἐρητικὴν ἐγκατατίθει πανέρημον) упорно требовал от Иоанна Цимисхия не кто иной, как сам константинопольский патриарх Полиевкт¹². Согласно Скилице, этими павликианами «был охвачен и осквернен весь Восток»¹³ (τὴν ἑω πασαν ἐπιενομήνεον καὶ λοιματομένην τῇ μεταβολῇ τῆς μωσαϊκᾶς αὐτῶν θρησκείας). Они, как пишет Анна Комнина, владели неприступными городами и крепостями, оказывали Цимисхию упорное вооруженное сопротивление¹⁴. А ведь павликиане были разгромлены столетием раньше, в царствование Василия I. Все дело в том, что переселенные Иоанном Цимисхием в Филиппополь «павликиане» были скорее всего тондракитами, считающимися византийскими авторами из-за общности идеологии павликианами¹⁵. Об этом свидетельствует армянский автор Павел Таронский. Обращаясь к своему адресату-ромею, он пишет: «Это сделали тондракиты, которых вы [ромеи] называете павликианами. Они были учениками мерзкого Симбата, отравленного ересью племени павликиан»¹⁶.

О действиях Иоанна Цимисхия в Армении (не считая вышеупомянутых сообщений Иоанна Скилицы и Анны Комниной) византийские источники молчат. Но интересные сведения сообщает Матфей Эдесский, армянский хронограф первой половины XII века. Он пишет, что во время своего арабского похода император решил пройти через Армению¹⁷, т. е. заодно овладеть и соседствующими с уже византийским Тароном территориями, но он встретил сопротивление всех царей и князей Армении во главе с багратидским царем Ашотом III Милостивым (953—977 гг.). Состоящая из 80.000 воинов армянская рать была сосредоточена в кантоне Харк, граничащем с Тароном, готовая дать императору отпор¹⁸. Иоанн Цимисхий, по всей вероятности, не решился преодолеть это серьезное препятствие.

Но, как видно из данных того же Матфея Эдесского, в 966 г. в пределах Византии оказался не весь Тарон. Отдельные крепости все еще

¹¹ Anne Comnène, Alexiade, Texte établi et traduit par B. Leib, t. III, Paris, 1945, p. 179.

¹² Ioannis Scylitzae, Synopsis historiarum, editio princeps, recensuit Ioannes Thurn, Berolini et Novi Eboraci, 1973, p. 286.

¹³ Там же.

¹⁴ Anne Comnène, указ. соч., с. 179.

¹⁵ Հ. Մ. Բարթիկյան, Պատմիկականների առարկելիական ծագումը ըստ հին բուլղարերեն մի ձեռագրի (ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1957, № 1, էջ 89)։

¹⁶ Рукописи Матенадарана № 1154, с. 240 б и № 671, с. 74 б; Հ. Գ. Մանուկյան, Պողոս Տարոնացին Բողոքական շարժման մասին, («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1974, № 4, էջ 118)։

¹⁷ Մատթէոս Ունհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 12։

¹⁸ Там же.

подчинялись багратидскому царю, и они оказывали византийской агрессии ожесточенное сопротивление. Одной из таких крепостей была Айцеац берд, которую Иоанн Цимисхий не смог взять штурмом. Если принять во внимание и то обстоятельство, что Иоанну Цимисхию в данное время оказывала сопротивление и «пехота горцев-сасунцев»¹⁹, то находящаяся около Айцеац берда неприступная крепость Сасуна в 966 г. также не была завоевана Византией. По всей вероятности, об этих неприступных крепостях и неизвестных нам городах пишет Анна Комнина (*ἐρημωτάτων πόλεων καὶ ἐρηρίων*), из данных которой видно, что Иоанну Цимисхию оказывали сопротивление и «павликиане», т. е. тондракнты, точно так же, как более чем два столетия назад павликиане оказывали сопротивление арабам²⁰.

Сообщение Анны Комниной явствует о национально-освободительном содержании тондракнтского движения, с которым империя не могла не считаться. В этом главная причина переселения тондракнтов. В этой связи приобретает известное значение болгарская легенда о происхождении павликиан. Она впервые была издана в 1922 г. болгарским ученым Иорданом Ивановым²¹ под заглавием: «Слово Иоанна Златоуста о том, как произошли павликиане». В легенде говорится о Субботине и Шутиле, двух учениках дьявола по имени Пайл, пришедших из Каппадокии в Болгарию, где они получили христианские имена Павел и Иоанн (заметим, что это имена двух сыновей легендарной павликианской еретички Каллиники) и стали проповедовать. Примкнувших к ним называли павликианами.

Легенда в этом виде, конечно, отражает события, имевшие место после XI в., ибо деятельность Субботина и Шутила, согласно легенде, проходит в Петриче, т. е. в селении Бачково в Филиппополе, где в 1083 г. Григорий Пакуриан построил монастырь Богородицы. Еще издатель легенды И. Иванов предполагал, что под именем ереснарха Субботина, видимо, скрывается «армянин и павликианин Смбат, который в IX в. основал ересь тондракнтов»²². И это вполне возможно. Армянское имя Смбат (вариант Сумбат), которое местному населению ничего не говорило, могло очень легко принять славянский вид и превратиться в Субботин²³. Из сказанного мы не делаем вывод, что во Фра-

¹⁹ Там же, с. 18. Эта борьба сасунцев против Иоанна Цимисхия нашла отражение в армянском эпосе о Давиде Сасунском, согласно которому против героя Давида с большим войском выступает «Чмшкк султан» и подло его убивает. Интересно отметить, что Чмшкк султан в эпосе женщина (*«Սիմիտ ճոհր», հ. Ա, Երևան, 1936, էջ 595, 1014*).

²⁰ Р. М. Бартикян, Источники для изучения истории павликианского движения, Ереван, 1961, с. 42 и сл.

²¹ И. Иванов, Происход на Павликияните според два български ръкописа: Списание на Българската Академия на науките, книга XXIV, клон историко-филологичен и философско-обществен, София, 1922.

²² Там же, с. 30.

²³ На то, что армянское имя Смбат могло превратиться в Субботин, указывает Феофан Исповедник, который армянского князя Смбата именует *Σαρβάτις*: «Theophanis Chronographia», recensuit Carolus de Boor, vol. I, Lipsiae, 1883, p. 366.

кию был переселен Смбат Зарехаванци, а, скорее всего, были переселены его последователи тондракиты, наверное, «павликиане» Анны Коминной.

Но переселенные Иоанном Цимисхием тондракиты были не единственными. В конце X в. под контролем Византии оказались Харк и Мананали, два крупнейших центра тондракитского движения. В Мананали борьбу против еретиков и, вероятно, их переселение возглавил отправленный византийским императором со специальной миссией судья (= $\chi\rho\iota\tau\acute{\eta}\varsigma$, в тексте « $\epsilon\pi\iota\sigma\tau\eta\sigma\iota\varsigma \rho\acute{\epsilon}\sigma\iota\sigma\iota\varsigma \sigma\eta\lambda\eta\sigma\iota\sigma\iota\varsigma$ ») по имени Ильяс²⁴. Его местопребыванием был город Карин-Феодосиополь в кантоне Екелеац-Акилисене в Высокой Армении. В 1000 г. империей был завоеван Тайк, в 1021 г. — Васпуракан, в 1045 г. — Ширак. В этих областях также имелись общины еретиков, и надо полагать, что тондракиты были переселены в Византию и из этих областей, и общины тондракитов были образованы и в других частях Византии. Об этом свидетельствует Григорий Магистр, который указывает, что тондракиты в годы царствования Константина Мономаха были в Месопотамии, «в стране греков» ($\iota\sigma\tau\eta\sigma\iota\varsigma \beta\epsilon\lambda\lambda\iota\sigma\iota\varsigma$), действовали на территории, находящейся «под владычеством святого царства Ромеев»²⁵.

Возникает вопрос, если тондракиты еще со времен Иоанна Цимисхия переселялись в Византию, основывали там многолюдные общины, развертывали, по данным Григория Магистра, кипучую деятельность, то почему о них в византийских источниках не сохранилось никаких сведений? Объяснить это лишь тем, что тондракиты в Византии назывались павликианами, нельзя. Итак, за этим вопросом следует другой. Кто такие еретики *фундагиаты*?

Фундагиаты действовали в Византийской империи в первой половине XI в., т. е. именно в эпоху наибольшего распространения тондракитского движения. О них после 1034 г. написал подробный трактат монах монастыря Богородицы Периблептос в Константинополе Евтимий Акменийский. Этот трактат издан Г. Фикером²⁶, а его более краткий вариант — в 131-ом томе Патрологии Миня²⁷. В рукописях эти еретики называются по-разному— $\Phi\omega\nu\delta\alpha\iota\tau\alpha\iota$ (читай $\Phi\omega\nu\delta\alpha\chi\iota\tau\alpha\iota$, $\Phi\omega\nu\delta\alpha\chi\iota\alpha\tau\alpha\iota$) $\Phi\omega\nu\delta\alpha\chi\iota\alpha\chi\iota\tau\alpha\iota$ и т. д., но мы считаем более точной форму $\Phi\omega\nu\delta\alpha\chi\iota\tau\alpha\iota$ (или $\Phi\omega\nu\delta\alpha\chi\iota\alpha\tau\alpha\iota$), где „ $\Phi\omega\nu\delta\alpha\chi$ “ коренное, а— $\iota\tau\alpha\iota$ или— $\iota\alpha\tau\alpha\iota$ суффикс, указывающий на место происхождения (ср. $\Sigma\pi\alpha\rho\tau\iota\alpha\tau\alpha\iota$, $\Gamma\iota\omega\nu\iota\tau\alpha\iota$).

Евтимий Акменийский считает их ересь *новоявленной* ($\nu\epsilon\omega\lambda\acute{\epsilon}\chi\tau\omicron\upsilon \alpha\pi\epsilon\phi\acute{\upsilon}\tau\omicron\upsilon\varsigma \alpha\upsilon\tau\omicron\nu \theta\eta\tau\epsilon\sigma\iota\alpha\varsigma$), т. е. возникшей в Византии, видимо, в конце X или начале XI вв. Он не знает значения их названия, но ему

²⁴ «Повествование вардапета Аристахэса Ластивертци», с. 130.

²⁵ Р. М. Бартиян, Два послания Григория Магистра Пахлавунци, с. 138.

²⁶ G. Ficker, Die Phundagiagiten. Ein Beitrag zur Kirchengeschichte des byzantinischen Mittelalters, Leipzig, 1908.

²⁷ „Euthymii monachi venerabilis coenobii Peribleptae Liber invectivus contra haeresim execrabilem et impiorum haeticorum qui Phundagiatae dicuntur“, Migne, Patrologia graeca, t. 131, col. 47—58.

известно, что еретики имеют отношение к армянам. В связи с этим не лишне привести слова издателя трактата Г. Фикера. «Поскольку наш автор фундагнатив (Фикер принимает именно эту форму наименования еретиков — Р. Б.) сопоставляет с армянами, возникает вопрос: не связано ли их наименование с армянским?»²⁸. Хотя и Фикер специально подчеркивает, что в XI и XII вв. религиозное влияние армян в Малой Азии было очень большим, однако он не может ничего определенного сказать в этой связи о фундагнатах.

Отметим здесь, что Евтимий Акмонийский особое внимание обратил на доктрину фундагнатив, которая поразительно схожа с доктриной тондракитов и, разумеется, павликиан. Византийский монах специально подчеркивает, что фундагнаты «чрезмерно почитают и принципы павликиан и манихеев. Если кто-либо хочет убедиться в том, что эти дурные и неблагочестивые почитают принципы павликиан, пусть тот встретится с павликианином» (... ἐξαιρετικῶς τὰ τῶν Παυλικιανῶν καὶ Μανιχαίων, καὶ εἰ θελήσει τις γινῶναι, ὅτι καὶ τὰ τῶν Παυλικιανῶν φρονεῖσι οἱ κακοὶ ἀσεβεῖς οὗτοι, συντυχέτω Παυλικιανῷ). И далее: «Их доктрина схожа с доктриной безбожных [павликиан]» (... καὶ ἡ οὐδοσκαλία αὐτῶν παρομοία ἐστὶν τῶν ἀθέων τούτων)²⁹.

Вернемся к тондракитам. В армянском языке название еретиков тондракитов начинается не глухим взрывным «t», а глухим спирантом «th», следовательно, у греков оно должно было употребляться не в форме Τονδρακ-ῖται или Τονδρακ-ῖαται, а Θονδρακ-ῖται—Θονδρακ-ῖαται, по западноармянскому произношению (а Византия в это время имела дело как раз с западными армянами) Θονδρακ-ῖται—Θονδρακ-ῖαται. Известно, что в греческом языке звук „θ“ (как в древности, так и в наши дни) по законам звукоизменения превращается в „φ“ (ср. θλίβω>φλίβω, θλάω>φλάω, а теперь Θύβα>Φύβα, θηκάρη>φηκάρη, θλιβερός>φλιβερός и т. д.)³⁰. С подобным явлением мы встречаемся в славянских языках, где греческое „θ“ превращается в „ф“ (ср. Θεόδωρος>Фёдор, Θεόφιλος>Феофил, Ἀθήναι>Афины и т. д.). То же самое можно встретить и в ряде английских говоров.

Очень распространено в греческом и превращение «ο» („ω“) в „ου“ (ср. например, μουσάρη, σκουγγάρη, ζωνάρη, φλουρί, ποῦθε, вместо правильного μοσχάρη, σκουγγάρη, ζωνάρη, φλωρί, πόθε)³¹.

Основываясь на сказанном, мы имеем полное право ничего не говорящее нам название еретиков Φουνδαγῖαται (Φουνδαγῖται) читать как Θονδ(ρ)αγῖται, а при таком прочтении в этом названии не хватает

²⁸ G. Ficker, указ. соч., с. 194, прим. I

²⁹ Там же, с. 63.

³⁰ Ἑλεοθεροδακτῆ, Ἑγκυκλοπαιδικὸν Λεξικόν. Ἀθήναι, том. 6, σελ. 426; ср. Δ. Ὑδωνίωβ, *Κρητικὴ φωνητικὴ ἀνατολῆς*, 2, ἑρμῆς, 1971, ἐρ 461, ἐρμῆς 537.

³¹ Ἑλεοθεροδακτῆ, Ἑγκυκλοπαιδικὸν Λεξικόν, τόμ. 9, σελ. 944. См. также: X. Π. Συμεωνίδης, Χειλωση στὴ Μεσαιωνικὴ καὶ Νέα Ἑλληνικὴ („Βυζαντινὰ“, τόμος 4^{ος}), Θεσσαλονίκη, 1972, σελ. 240, 246, 249.

лишь буквы „р“, чтобы в точности передать армянское Թոնդրակ-էտիկ (Թոնդրակ-էտիկ—Thondrak-etzik'). Ученые считают, что Թոնդրակ-էտիկ связано с греческим словом ̓ϑοῦδρα, которое Ламбеций и другие переводят как „marsurium seu sgimena“³², т. е. мошна, с которой будто еретики бродили и просили милостыню. Они не объясняют ни наличия в конце этого слова „т“, ни суффикса—էտիկ, указывающего на место происхождения.

Наше предположение о тождестве фундагнатов и тондракитов основано не на одном совпадении или созвучии их названий. Как было отмечено выше, на эту мысль наводит нас поразительное сходство их идеологий. И не только. Почему Евтимий Акмонийский, рассказывая о ереси фундагнатов, считает нужным критиковать «мерзкую и скверную армянскую ересь»? (καὶ τὴν τῶν Ἀρμενίων βεβήλον καὶ βεβληρὴν αἵρεσιν). При чем тут армяне, почему вдруг он их вспомнил? Не следует забывать, что, говоря об армянской ереси в первой половине XI в., мы можем иметь в виду только и только тондракитов. Других еретиков в Армении тогда не было. Возможно, Евтимий Акмонийский имеет в виду монофиситство армян, ересью считает их официальное вероисповедание, но все равно в данном случае речь может идти не об этом, а о направленной против официального вероисповедания доктрине, которая в данном случае была доктриной тондракитов.

Далее Евтимий Акмонийский показывает, что один из ересиархов фундагнатов в последние годы царствования Василия II (976—1025 гг.) целых три года проповедовал учение еретиков во многих городах Фракии³³. Отмеченного ересиарха Евтимий Акмонийский именует Τζουρλλα (Цурилла), а ведь это имя встречается в списке ересиархов тондракитов, приведенном Григорием Магистром. Он — Кирилл, по-армянски Кюрел, действовавший в Армении именно в это время. Конечно, заманчиво предположить, что Кюрел вместе с другими тондракитами был переселен византийским правительством из Армении во Фракию (отметим, что и Иоанн Цимисхий тондракитов переселил именно во Фракию), где продолжил свою деятельность. отождествлять этого Цуриллу с тондракитским вождем Кюрелом на основании идентичности их имен и совпадении периода их деятельности более чем рискованно, но говорить об этом не лишне.

Евтимий Акмонийский, продолжая свой рассказ, пишет, что этих еретиков называет фундагнатами население фемы Опсикий, а в феме Кизирреотов и на Западе их называют богомилами³⁴. На основании

³² G. Ficker, указ. соч., с. 193.

³³ Г. Фикер и Д. Ангелов предполагают, что чтение рукописи ἐν τοῖς τῶν Ὀψικίων μέρεσιν (в местах Фракии) ошибочно и предлагают читать ἐν τοῖς τῶν Ὀρθηκίων μέρεσιν (в местах фемы Фракийской): G. Ficker, указ. соч., с. 249. прим. 2; Д. Ангелов, Богомилство в България, София, 1969, с. 383, прим. 45. Д. Оболенский не сомневается в правильности чтения рукописи: D. Obolensky, The Bogomils. A study in Balkan Neo-manichaeism, Cambridge, 1948, p. 175.

³⁴ G. Ficker, указ. соч., с. 62.

этого ученые считали фундагнатов темп же богомилами, а возникновение их ереси в Малой Азии связывали с прямым влиянием богомилов³⁵. Но если быть последовательным и руководствоваться этой же логикой, то и мы имеем полное право богомилов считать фундагнатами, что, конечно, неверно.

Если все еретики были носителями одной и той же идеологии, принадлежали к одной и той же ереси, то непонятно, почему на Западе и в феме Кивирреотов их называли богомилами, а в феме Опсикей — фундагнатами, т. е. давали им совершенно неизвестное и непонятное название. Все дело в том, что и с фундагнатами произошло то же, что и с другими еретиками. Новоявленную ересь правящие круги всегда умышленно или неумышленно считали возобновлением (ἀναβλάστησις — Фотий) старой, более известной. Мы знаем, что византийские и армянские авторы павликиан, например, считали манихейми. В конце X и начале XI вв. павликиан в Византии не было, я имею в виду восточные области империи, здесь были тондракиты. Вот и тондракитов стали называть и считать павликианами. Отметим здесь, что те же еретики фемы Кивирреотов, которых Евтимий Акмонийский называет богомилами, в житии св. Павла Нового именуются манихейми³⁶.

В XI в. движение богомилов было самым мощным, самым известным еретическим движением на западе Византийской империи. И понятно, что всякое еретическое движение в этих местах должно было быть отождествлено с ересью богомилов. Поэтому, наверное, Евтимий Акмонийский, уроженец Опсикей, считал новоявленных фундагнатов богомилами. Мы приходим к выводу, что богомилов в Малой Азии, видимо, не было, фундагнаты Опсикей и Кивирреотов, несмотря на общие черты их доктрины с доктриной богомилов, не являются богомилами. И не удивительно, что глава о малоазийских «богомилах» в книге профессора Д. Ангелова написана сугубо на основании данных Евтимия Акмонийского. Других сведений в источниках не оказалось.

По всей вероятности, переселение тондракитов, начатое Иоанном Цимисхием (быть может, и до него, ибо в житии св. Павла Нового, умершего в 955 г., говорится о борьбе этого святого против «манпхеев» и их вождей в Милете и феме Кивирреотов³⁷, именно в той феме, где, по данным Евтимия Акмонийского, проживали фундагнаты), продолжалось и в последующие годы, по мере проникновения Византийской империи в Армению. Они были переселены и в фему Опсикей на северо-западе малоазийского полуострова, ведь там или рядом в Пергаме издавна проживали армяне³⁸, а также в фему Кивирреотов.

³⁵ Д. Ангелов, указ. соч., с. 382 и сл.

³⁶ „Vita S. Pauli iunioris in monte Latro“ („Analecta Bollandiana“, t. XI, Bruxelles, 1892, p. 156).

³⁷ Там же.

³⁸ H. Gelzer, Pergamon unter Byzantinern und Osmanen. Abhandlungen der königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften, Berlin, 1903. Армянский перевод касающихся армян страниц этой работы см.: «Հայ հասարակության և Պերգամոն»

Тондракиты, надо полагать, действовали и в других частях Византии, об этом писал Григорий Магистр. Вспомним его призыв к тондракитам: «Оставьте нас... *всех, кто под владычеством святого царства ромеев*, в покое. Не проповедуйте и не подкрепляйте — ни письменно и не устно—вашу дурную ересь, ибо вы расплатитесь и за них (т. е. невинных — Р. Б.), и за ваши грехи»³⁹. Еще до него об этом писал Евтимий Акмонийский: «Фундагиаты обегают кругом *все государство ромеев*, всех живущих под солнцем христиан, с целью ввести в заблуждение и обмануть их души» (καὶ περιτρέχουσι πᾶσαν τὴν τῶν Ῥωμαίων ἐπικράτειαν καὶ εἰς ὅσους ὁ ἴδιος ἐφορε Χριστιανούς, εἰς τὸ πλανᾶν καὶ ἀπάτεῖν ψυχὰς), презиравя смерть, проповедуют свое учение *во всех областях Романии*» (τῆς Ῥωμανίας ἀπαντα κλίματα)⁴⁰.

Если высказанное предположение о тождестве фундагиатов и тондракитов верно, то правомерно сказать, что наши представления об ареале распространения ереси тондракитов в Византии, их роли в общественной, политической и религиозной жизни империи значительно углубляются и расширяются, расширяется и круг источников⁴¹ об этом движении вообще и его идеологии в частности.

4. Պերզամացիի կայսերական գահի վրա (Վանդակ մամուրա, 1907, № 8, սյունակ 225—228). О существовании большой, враждебно настроенной к Византии армянской колонии в феме Опсикий говорит более поздний автор—Никита Хониат. Он пишет, что латинский император Константинополя Балдуин I (1204—1205 гг.) по подстрекательству геллеспонтских латинян и армян Трояды отправил на восток против Феодора Ласкаря своего брата Генриха Фландрского, что Генрих заключил союз с армянами Трояды: последние предоставили ему войсковые части («ὁ μὲν Ἑρρῆς συμίξας τοῖς ἐν Τροίᾳ Ἀρμενίοις καὶ συμπαύσιδας ἡλὲς ἐκείθεν ἐπαρτήσμενος...»—„Nicetae Choniatae Historia“, rec. I. A. Van Dieten, Berolini et Novi Eboraci, 1975, p. 601—602. Ср. „Ephremlimopachl Imperatorum et patriarcharum recensens“, Bonnæ, 1840, строки 7244—7245. Трояда как раз входила в состав фемы Опсикий: „Constantino Porfirogenito De Thematibus“. Introduzione, testo critico, commento a cura di A. Pertusi, Città del Vaticano, 1952, p. 69). Опустошив неподчиняющиеся латинянам византийские города и села, Генрих Фландрский через теснины горы Ида дошел до Атрамиттия и с армянами из Атрамиттия вступил в город Редестос во Фракии („Nicetae Choniatae Historia“, p. 617). Факт предоставления Генриху воинов-армян (их численность вместе с семьями составляла 20.000 человек; см.: И. П. Жаворонок, У истоков образования Илийской империи (оценка деятельности Константина XI Ласкаря), «Византийский временник», т. 38, 1977, с. 35, прим. 52) свидетельствует о значительности армянской колонии, а враждебное отношение армян Опсикии к ромеям объясняется плохим отношением византийских властей к ним, преследованиями византийской церкви, вследствие чего армяне этой области (как, кстати, и армяне Филиппополя, см. „Nicetae Choniatae Historia“, p. 403) крестоносцев считали (на первых порах, конечно), своими освободителями и избавителями. Никита Хониат, например, пишет, что филиппопольские армяне вторжение крестоносцев считали не нашествием иноземцев, а приходом друзей. Как известно, армянская колония Филиппополя и, видимо Опсикия, состояла главным образом из армян-еретиков—основного объекта преследований византийских властей и церкви.

³⁹ Р. М. Бартиян, Два послания Григория Магистра Пахлавуни, с. 138.

⁴⁰ G. Fiske, указ. соч., с. 63.

⁴¹ Автор этой статьи готовит полный перевод трактата Евтимия Акмонийского о фундагиатах.

ԹՈՆԴՐԱԿՅԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԲՅՈՒՋԱՆԴԻԱՅՈՒՄ

ՀՐԱՑ ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

Ա մ փ ո փ ո լ մ

Հայագիտության և բյուզանդագիտության մեջ տիրող է այն կարծիքը, որ ի տարբերություն պալլիկյան շարժման, որը ծագելով Հայաստանում լայն տարածում գտավ նաև Բյուզանդական կայսրության մեջ, թոնդրակյան շարժումը Հայաստանի սահմաններից դուրս չի եկել, թեև դեպքերին ժամանակակից Գրիգոր Մագիստրոսը վկայում է, որ թոնդրակեցիները գործում էին «հոռմոց սուրբ թագաւորութեան» ողջ տարածքում: Ժամանակին մենք ցույց ենք տվել, որ դեռևս Հովհաննես Չմշկիկ կայսեր (969—976 թթ.) կողմից Հայաստանից Թրակիա բռնագաղթեցված «պալլիկյանները» թոնդրակեցիներ էին, հետևաբար այդ կայսեր օրոք Թրակիայում թոնդրակեցիների համայնք գոյություն ուներ:

Խնդրո առարկա հարցի վերաբերյալ կարևոր աղբյուր է Բյուզանդական կայսրության Օպսիկիոն բանակաթեմում բնակվող և «ֆունդադեցիներ» անունը կրող աղանդավորներին նվիրված Եվթիմիոս Ակմոնացու՝ 1034 թ. հետո գրած ընդարձակ երկը: Ելնելով ֆունդադեցիների և թոնդրակեցիների վարդապետությունների, նրանց ակտիվ գործունեության ժամանակագրական բացահայտ նույնությունից, այն հանգամանքից, որ ֆունդադեցիները առնչվում են հայերին և, վերջապես, ֆունդադեցի-թոնդրակեցի անունների նմանությունից, կարծում ենք, որ Օպսիկիոն բանակաթեմի ֆունդադեցիները Բյուզանդական կայսրության կողմից X դ. վերջին և XI դ. սկզբին նվաճված հայկական շրջաններից բռնագաղթեցված թոնդրակեցիներն են: Այս հանգամանքը հնարավորություն է տալիս թոնդրակյան շարժման պատմության և գաղափարախոսության ուսումնասիրության համար շրջանառության մեջ դնել մի նոր ընդարձակ աղբյուր, ինչպիսին է Եվթիմիոս Ակմոնացու երկը:

О ПРОТОБОЛГАРСКИХ НАДПИСЯХ ХАНОВ КРУМА (803—814) И ОМУРТАГА (814—831) И НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ ОРГАНИЗАЦИИ РАННЕБОЛГАРСКОГО ГОСУДАРСТВА

РАЧ БАРТИКЯН

Как отмечают болгарские ученые, единственными болгарскими источниками по истории Болгарии эпохи Крума и Омуртага являются лапидарные надписи этих же ханов. Протоболгарские надписи, как известно, высечены по-гречески, встречающиеся в них отдельные протоболгарские титулы и термины написаны греческими письменами на протоболгарском языке. Эти надписи изобилуют ошибками, особенно орфографического характера. Предметом нашего исследования являются обнаруженные в селении Хамбарли (ныне Маламирово) Ямбольского округа две лапидарные надписи¹ хана Крума и одна — его сына, хана Омуртага. Надписи Крума датируются последними месяцами 813 и первыми месяцами 814 гг., т. е. последним полугодием жизни грозного хана. Надписи высечены на двух сторонах алтаря античного времени, они очень плохой сохранности, отсутствует их начало и конец.

В первой надписи Крум говорит о своих блестящих победах, одержанных им над византийским императором Никифором I (802—811 гг.), во второй — об административном устройстве и делении своего государства. Здесь он указывает, что «первым» (πρῶτος) в правой части его государства является «внутренний бояр Тук»², которому непосредственно подчиняются стратиги Вардан (Βαρδάνης) и Иоанн, а во главе (κεφαλῇ) левой части государства стоит «бояр-кавхан Пратайс», которому подчиняются стратиги Кордил (Κορδύλης) и Григора. Хан Крум пишет, что правая часть его государства берет начало от города Вероя (ныне Стара Загора), в левую же часть входят города Анхиал,

¹ Вторая надпись в действительности является продолжением первой, и по существу мы имеем дело с двумя частями одной надписи. Мы располагаем опубликованными И. Венедиковым и В. Бешевлиевым текстами: I. V e n e d i k o v, La population byzantine en Bulgarie au début du IXe siècle (*Byzantinobulgarica*, t. I, Sofia, 1962, p. 264—265); V. B e s e v l i e v, Les inscriptions protobulgares et leur portée culturelle et historique (*Byzantinoslavica*, t. XXXII, fasc. I, Prague, 1971, p. 46).

² В тексте: [ἡ] βοῦρβη βοῦρβη, т. е. kürgü boila, титул тюркского происхождения, переданный Константином Порфирородным по-гречески как εἰς τοὺς βοῦρβητες (множ. число). О них см.: I. D u j č e v, Les boljars dits intérieurs et extérieurs de la Bulgarie médiévale (In: I. D u j č e v, *Medioevo bizantino-slavo I, Saggi di storia politica e culturale*, Roma, 1965, pp. 231—244); Н. Гюзелев, Ичиргу боилите на Първата българска държава VII—XI в. Гос. Соф. Университет, филос.—ист. факултет, 65 (1971) III, 1973, с. 125—179.

Девельтос, Созополь и Ранула³, следовательно, под правой частью подразумевается запад, а под левой — восток государства. В начале этой надписи Крум упоминает своего брата, видимо, в качестве верховного правителя третьей части государства⁴. Имя брата в надписи не сохранилось, а сохранилось лишь имя стратига Льва (Λέων), его непосредственного подчиненного.

К какому выводу можно прийти на основании приведенных сведений этих надписей? Самые высокие, ключевые посты в государстве Крума занимали люди, носящие болгарские имена и болгарские титулы. Первые два назывались «внутренний бояр Тук» и «бояр-кавхан Иратайс». Имени третьего мы не знаем, но поскольку его носителем был брат хана Крума, то его имя, вероятно, тоже должно было быть болгарским. Что же касается имен их подчиненных — Лев, Вардан, Иоанн, Кордил и Григора — то они, несомненно, «византийские». И их титул — *στратηγός* — тоже византийский. Как пишет И. Венедиков, в надписях болгарских ханов языческой эпохи первой половины IX в. встречаются только протоболгарские титулы⁵. В связи с этим И. Венедиков упоминает надпись Омуртага, найденную в Сулейман-кёй-е (ныне Сечище). В ней названы византийские полководцы, бежавшие в Болгарию. Болгарский историк обращается и к «Хронографии» Феофана Исповедника, в которой хронист под 6301 г. (809 г.) пишет, что хан Крум после того, как захватил город Сердику (нынешняя София), истребил там 6000 византийских воинов. Против Крума безуспешно выступил император Никифор I (802—811 гг.). Феофан далее указывает, что, отказав в амнистии спасшимся от резни византийским полководцам, император Никифор вынудил их искать убежища у неприятеля, т. е. у Крума⁶. На основании всего сказанного И. Венедиков приходит к выводу, что стратиги Лев, Вардан, Иоанн, Кордил и Григора могли быть перебежчиками из византийской армии Никифора I, но в то же время он полагает, что они

³ Эта надпись изобилует орфографическими ошибками. Привожу интересующую нас часть надписи, с соответствующими исправлениями: "... ἐστὶν πρῶτος ὁ Τοβίας ὁ [η]... ἡμεῖς βασιλεὺς τῆς πόλεως καὶ τῆς βασιλείας καὶ ὁ [Π]... ὁ στρατηγὸς ὑποτάχων αὐτοῦ. Καὶ τῆς τοῦ στρατάρχου μέρος τοῦ στρατιώτου (не от персидского ли *šahr* — государство, держана) τῆς Ἀγγυλίου, τῆς Δαβелίου, τῆς Σοζοπόλεως, τῆς Ρανουλίου ἐστὶν ἐφεστὰς ὁ Ἰραταῖς ὁ βασιλεὺς καὶ οὐκὼν καὶ Кордилὲς καὶ ὁ Γρηγόριος ὑποτάχων τοῦ στρατάρχου" (I. Venedikov, указ. соч., с. 264—265).

⁴ По предположению И. Венедикова в нее входил регион Адрианополя (I. Venedikov, указ. соч., с. 266), следовательно, он правил южной частью империи Крума.

⁵ Там же, с. 273.

⁶ „Theophanis Chronographia“, ed. C. de Boor, t. I, Lipsiae, 1883, p. 485. В эти годы Феофан Исповедник упоминает спадария Вардана Анему (с. 482), Вардана, стратига фемы Фракийскийцев (с. 474), патрикия Льва Серантапиха и патрикия Григория, сына Мусулака (т. е. Мушега) (с. 476), но, разумеется, это совпадение имен стратигов Крума не дает нам права отождествлять их.

могли быть также военнопленными или же представителями подчиненного болгарам византийского населения.

Суммируя свои соображения по этому вопросу, И. Венедиков находит, что все пять стратигов, упомянутых в надписи из Хамбарли, командовали войнами, выходцами из местных византийских крестьян. После захвата северной Фракии Крумом крестьяне были оставлены им под командованием этих же военачальников⁷.

Мы согласны с И. Венедиковым, что названные пять стратигов— византийские полководцы, но неубедительно его замечание о том, что они командовали лишь местными (византийскими) крестьянами. Надписи из Хамбарли показывают, что роль этих стратигов в государстве Крума намного серьезней и важней. Отметим здесь, что имена трех стратигов— Лев, Иоанн и Григора— общехристианские и, разумеется, невозможно определить этническую принадлежность их носителей. Эти имена в Византийской империи мог носить любой христианин. Имена же Вардан и Кордил— типично армянские⁸. Анонимный византийский хронист эпохи Льва V (813—820 гг.), а также Георгий Монах сообщают нам дополнительную информацию об армянских стратигах Кордиле и Вардане⁹. Рассказывая о взятии города Адрианополя (813 г.) ханом Крумом, Аноним и Георгий Монах пишут, что Крум переселил из этого города десять тысяч мужчин (не считая женщин и детей) на левый берег Дуная (παρα τὴν Δαυβύρου)¹⁰. Согласно Георгию Монаху, в годы правления императора Феофила (829—842 гг.) стратилатом македонян (т. е. переселенцев из фемы Македонии, региона Адрианополя)¹¹ был человек по имени Кордил (Κορδύλλης). Сына Кордила звали Вард. Отец, оставив Варда править «македонянами», обратился к императору Феофилу, не исключено, и к его жене, императрице Феодоре, армянке по происхождению, с просьбой помочь им и переселенцам бежать из Болгарии, что удалось осуществить в 837 г.

Итак, одного из двух стратигов «правой части» государства Крума звали Вардан, а один из двух стратигов «левой части» государства носил редкое в Византии армянское имя Кордил. Оба в надписи Крума названы стратигами. И Кордил, и Вард в «Хронографии» Анонима и Георгия Монаха упоминаются как стратилаты, и оба, как и их тезки,

⁷ I. Venedikov, указ. соч., с. 275.

⁸ Н. Адопц считает, что встречающееся в византийских источниках имя Кордил есть армянское имя Гарджуйл или Гарджул (Գարջույլ, Գարջուլ), N. Adontz, L'age et l'origine de l'empereur Basile I (867—885) („Etudes Arméno-byzantines“, Lisbonne, 1965, p. 54).

⁹ Предполагается, что два других стратига, Лев и Иоанн, по неизвестным нам причинам были казнены наследником Крума Омуртагом: I. Venedikov, указ. соч., с. 274—275.

¹⁰ „Scriptor Incertus de Leone Armenio“, Bonnae, 1832, p. 345; Georgius Monachus, Vitae Imperatorum recentiorum, Bonnae, 1838, p. 817; Cp. Symeon Magister (In: „Theophanes Continuatus“, Bonnae, 1838, p. 615).

¹¹ I. Venedikov, указ. соч., с. 275.

правили в одно и то же время. Такое совпадение нельзя считать случайным¹². Отметим здесь, что среди взятых Крумом в плен жителей Адрианополя были и родители будущего императора Василия I, который, согласно Продолжателю Феофана, по национальности был армянином (то γένος εἶχεν αἰ Ἀρμενίου)¹³. Примечательно что в числе взятых Крумом во Фракии трофеев были армянские высококачественные шерстяные ковры, одежда и медная утварь (Ἀρμενίαι καὶ στρατιωτικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ χρυσῆ καὶ ἀρκετὰ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν χρυσῆ καὶ ἀρκετὰ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν χρυσῆ καὶ ἀρκετὰ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν χρυσῆ)¹⁴. Это в свою очередь говорит о том, что среди пленных Крума были армяне. Сказанное проливает свет на то обстоятельство, почему в этих регионах Болгарии правителями были назначены лица армянского происхождения. Эти стратигаты раньше управляли более важными регионами болгарского государства, следовательно, их назначение на новый пост нужно считать понижением в должности. Чем же это объяснить?

Видимо, после Крума и Омуртага новые правители болгарского государства изменили свое отношение к чужеплеменным стратигам (то ли потому, что они не внушали им прежнего доверия, то ли потому, что уже мало нуждались в их услугах) и стали назначать их на более скромные посты. Ответом на это и было решение Кордила и Варда (не исключено, и Льва и Иоанна) бежать в Византию. Кордилу и Варду это удалось, Лев и Иоанн, видимо, поплатились за это жизнью. Разумеется, все сказанное это всего-навсего предположения, которые не могут быть проверены данными первоисточников.

Вернемся к эпохе Крума и Омуртага. Простая ли случайность, что хан Крум пользовался услугами полководцев армянского происхождения? Прежде чем ответить на этот вопрос, обратимся к надписи его сына Омуртага. В 1970 г. во время археологических раскопок в древнеболгарской столице — г. Плиска — было обнаружено четыре саркофага. Они были расположены на расстоянии 2—3 метров восточнее южной апсиды большой базилики, в 1,5 км от крепости, известной в литературе под названием «Внутренний город». Саркофаги ориентированы с востока на запад, а усопшие были захоронены по христианскому ритуалу. На крышке одного из саркофагов был вырезан крест. Только в одном из саркофагов были найдены золотая застежка пояса и его золотой конец, в остальных трех ничего не сохранилось. Большой интерес представляет семистрочная лапидарная надпись, высеченная на крышке одного из упомянутых саркофагов. Надпись сделана на греческом языке и по своему содержанию относится к известным и неоднократно публиковавшимся протоболгарским надписям¹⁵. В отличие от всех остальных только эта надпись обнаружена *in situ*.

¹² Там же.

¹³ „Theophanes Continuatus“, p. 212.

¹⁴ Symeon Magister, p. 617.

¹⁵ St. Michailov, Une nouvelle inscription protobulgare dans l'ancienne capitale Pliska („Byzantion“, t. XL (1970), fasc. 2. Hommage au R. P. J. Loenertz, p. 421—422). Эта работа является измененным и расширенным вариантом статьи St.

Надпись прекрасно сохранилась. Привожу чтение Ст. Михайлова¹⁶.

χανας οβιγυι Όρ—
ομρταγ Ότοορ—
οατζις ό χανδ—
οδατος ορεπτος—

ανδρωπος μου ι—
τον κε απειθαν—
εν εσω.

В 1972 г. известный специалист по протоболгарским надписям проф. В. Бешевлиев исправил допущенные Ст. Михайловым неточности в расшифровке титулатуры хана Омуртага (вместо χανας οβιγυι—χανα οβιγυι), а также имени усопшего (вместо Ότοοροατζις—ό Τοορδατζις)¹⁷.

Писец не был большим знатоком греческой орфографии и допустил ряд ошибок. Приведем исправленный нами текст надписи:

χανα οβιγυι Όρ—
ομρταγ ό Τοορ—
οατζις ό χανδ—
οδατος ορεπτος

ανδρωπος μου ι—
τον κε απειθαν—
εν εσω.

Хотя и надпись сделана на греческом языке, титулатура хана Омуртага (χανα οβιγυι) приведена на протоболгарском.

Перевод надписи, осуществленный Ст. Михайловым, следующий: „Le grand khan Omourtag: le candidat Otourdatzis était mon homme fidèle (littéralement: nourri ou élevé par moi) et il est mort à l'intérieur“ («Великий хан Омуртаг: Кандидат Отурдацис был моим верным человеком¹⁸ (дословно: откормленным или воспитанным мною) и он мертв внутри»)¹⁹.

Итак, могила принадлежит человеку, носящему византийский титул кандидата и названному по чтению Ст. Михайлова Ότοορδατζις, а В. Бешевлиева—Τοορδατζις. Справедливо считая окончание имени—ΙΣ (вернее— ΗΣ) греческим, Ст. Михайлов находит, что это «протобол-

Михайлова, опубликованной в болгарском журнале «Археология» (т. XII, 1970, вып. 4, с. 1—8). Полное издание протоболгарских надписей см.: В. Бешевлиев, Първоболгарските надписи. Годишник на Софийския държавен университет «Клемент Охридски» («Философско-исторически факултет», XXXI, София, 1934); его же. Die Protobulgarischen Inschriften, Berlin, 1963. Мы располагаем болгарскими переводами В. Бешевлиева, опубликованными в «Христоматия по история на България», т. 1. От най-стари времена до средата на XVIII в. Составители: А. Бурмов и П. Петров, София, 1964, с. 108 и сл.

¹⁶ St. Michailov, указ. соч., с. 426.

¹⁷ V. Beševliev, Eine neue protobulgarische Gedenkinschrift („Byzantinische Zeitschrift“, Bd. 65, Heft 2, 1972, S. 304—399).

¹⁸ Ср. ανδρωπος μου в Типике Григория Пахурiana. П. Лемерль заметил, что это выражение в Типике следует за выражением ο ουγγενης, обозначающим кровное родство. Стало быть, согласно П. Лемерлю, ανδρωπος—это друзья, слуги или, скорее, соратники: P. Lemerle, Cinq Études sur le XIe siècle byzantin, Paris 1977, p. 186.

¹⁹ Т. е. умер и захоронен в этом саркофаге. Ст. Михайлов думает иначе: «умер в городе Плиска» (указ. соч., с. 426).

тарское» имя должно было звучать у протоболгар как „Otourdač“²⁰ (Отурдач), и что носителем его был протоболгарин. Однако Ст. Михайлов не приводит каких-либо параллелей, подтверждающих наличие подобного имени у протоболгар²¹. Кроме того, он утверждает, что захоронение *христианское*. Болгары в это время были еще язычниками, христианство в Болгарии стало государственной религией лишь полстолетия спустя, в 865 г., при царе Борисе I, к тому же титул «Отурдач»-а «кандидат» — византийский, а не протоболгарский.

Могильная плита кандидата Турдаца с надписью хана Омуртага
(Фото из: St. Michailov, Une nouvelle inscription protobulgare dans l'ancienne capitale Plisca, „Byzantion“, t. XL (1970), fasc. 2)

Мы считаем правильной расшифровку В. Бешевлиева. Данное имя в этой надписи не могло быть употреблено без греческого артикля мужского рода „ὁ“, который Ст. Михайловым по ошибке принят за первую букву имени — Отурдачѣс. В то время как, согласно В. Бешевлиеву, нужно читать ὁ Турдачѣс (ὁ Турдачѣс — Турдач).

Если усопший был похоронен по христианскому ритуалу и носил византийский титул кандидата, то он «византиец». Но поскольку поня-

²⁰ Там же, с. 427.

²¹ В подробнейшем указателе встречающихся в византийских источниках тюркских имен ничего похожего нет: G. Moravcsik, Byzantinoturcica, II, Sprachreste der Türkvolker in den byzantinischen Quellen, Berlin, 1958, S. 222, 319.

ние «византиец» слишком расплывчатое, нужно уточнить этническую принадлежность этой личности исходя из его имени. Для арменоведа это не представляет особой трудности. *Tourdatēs* — типично армянское (иранского происхождения) имя *Srghat* (Трдат), транслитерация его в греческих источниках *Turdatēs* (*Turdatēs*, *Turdatēs*). Тердате²², в сирийских — *Turdatīs*²³. Варьирование находящейся между первыми буквами «Т» и «р» гласной буквы в неармянских источниках (і (и), ε, α, ω и т. д.) объясняется тем, что в армянском языке между отмеченными буквами «Т» и «р» нет гласной, там произносится, но не пишется интерконсонантное «р», оно в транскрипции обычно передается перевернутым «е» (а), в данном случае Тардат. Как и в сирийских источниках, в надписи хана Омуртага это «э» передано через «ω»²⁴.

Однако в надписи хана Омуртага интересующее нас имя кандидата все же приведено не как Турдатис (*Tourdatēs*), а Турдацис (*Tourdatēs*). Отметим здесь, что в византийских источниках через *τ* передается армянское *Ժ* (ДЧ), *ժ* (Ц) и *Յ* (ДЦ)²⁵, следовательно, в армянском имя «верного человека» Омуртага должно бы выступать не как *Srghat* (Трдат), а скорее всего *Srghat* (Трдац), или же *Srghat* (Трдац). К тому же в армянских источниках засвидетельствована передача этого имени именно в такой форме. Этот факт блестяще подтверждает наше предположение об армянском происхождении «верного человека» хана Омуртага. Персидское имя *Tiridat* означает «[богом] Тиром даренный», т. е. «дар бога Тира». Армяне в отдельных случаях вместо персидского окончания *dat* приводили армянское *dadz* (*Srghat*). Армянский автор V в. Фавстос Бузанд под 373 г. упоминает Трдац-а, «главу служителей»

²² В. Տառնիս, Պատմութիւն Հայոց, հ. Ա, Վենետիկ, 1784, էջ 273.

²³ Woodbrooke Studies. Christian documents in Syriac, Arabic and Garshūn, edited and translated with a critical apparatus by A. Mingana, vol. IV. The Works of Dionysius Barsalibi against the Armenians, Cambridge, 1931, p. 7.

²⁴ Это характерно и для других армянских личных имен (и существительных), ср., например: Сумбат вместо Самбат (*Սմբատ-Սամբատ*), Συμβάτιος в византийских источниках, или же повоармянское Мукуч (*Մուկուչ*) вместо Мэкэртнч (*Մկրտիչ*) и т. д.: Տ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ, Երևան, 1946, էջ 393, հ. Գ, Երևան, 1948, էջ 538; Ср. также армянское имя Շնչալուկ (Чэнчалук), которое в византийских источниках выступает в форме Τζιντζουλούκιος, Τζουντζουλούκιος; Τζιντζουλούκιος, т. е. «э» передается через «і» или «ου», как в имени Тардата. См. Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, Berolini et Novi Eboraci, 1973, p. 415. О явлении см. А. П. Συμεωνίδης, Χείλωσις τῆς Μεσαιωνικῆς καὶ Νεῆς Ἑλληνικῆς, Βυζαντινῆς, Ἐπιστημονικὸν Ὅργανον Κεντροῦ Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου, том 4, Θεσσαλονίκη, 1972, σελ. 243—244. В греческом и болгарское «э» передается через «ου», ср. «България» — Βουλγαρία.

²⁵ Ср. ВՈՒԿԱՏԶԻ (*Վիկատс*). Н. М. Bariklian, La généalogie du Magistros Bagarat, Catépan de l'Orient, et des Kekauménos (Revue des Études Arméniennes, I, II, 1965). ՄԲ Հայեր—Տէտօն, Դրեւիտօն, Н. Адонц, О происхождении армянских патов («Журнал Министерства народного просвещения», 1911, с. 238—249). То же на армянском языке: Հայ-ժաթերի ծագման մասին («Հանդես ամսօրյա», 1912, № 5, էջ 271).

во время похорон армянского католикоса Нерсеса Великого («սիսշու-
նիցն գիշար Տրդաժ») ²⁶. Фердинанд Юсти объясняет значение имени
Трдадц: „Trdadz: d. i. vom [Gotte] Tir geschenkt“ ²⁷ = „Трдадц: т. е.
(богом) Тиром дареный“.

Имя *Տրդատ* — Трдат — *Դրծադ*; носили три царя Армении, в
том числе Трдат III (298—330 гг.), провозгласивший вместе со св. Гри-
горием Просветителем христианство государственной религией. Это имя
носили многие другие видные армянские деятели как в самой Армении,
так и в Византии. Феофан Исповедник под 6234 (743) годом упоминает
„храброго воина патрикия Тиридата армянина“ (*πατρικίου Τηριδάτου τὸν*
Ἀρμένιον στρατιωτὴν τετυχαῖον) ²⁸, двоюродного брата „армянина Артавазда,
стратига фемы Армениаков“ (*Ἀρταύαζον Ἀρμένιον, τὸν Ἀρμενιάκων*
στρατηγόν) ²⁹. Тиридатом звали и знаменитого армянского зодчего, вос-
становившего в 989 г. разрушенный в результате землетрясения ку-
пол храма св. Софии в Константинополе ³⁰.

Итак, близкий Омуртагу человек был по национальности, бесспорно,
армянином. Он носил византийский титул кандидата, следовательно,
был военным и, наверное, служил раньше в византийской армии. Армя-
нин Трдадц, по всей вероятности, занимал в администрации Омуртага
такую же должность, какую во времена Крума занимали армяне Кордал
и Вардан, а также Лев, Иоани и Григора, которые, вероятно, тоже были
армянами ³¹. В этом нельзя не заметить некоей закономерности. Самые
высокие и ответственные посты в государстве Крума и Омуртага пре-
доставлялись чистокровным болгарам, представителям семьи правящей
династии. Но Крум и Омуртаг были не прочь воспользоваться и услуга-
ми опытных и предприимчивых «византийцев». Однако, обращаясь к их
услугам, болгарские ханы не были безразличны в выборе. Они не дове-
ряли византийцам-грекам, отдавая предпочтение византийцам-инород-
ным, как видно из надписей Крума и Омуртага — армянам. Наше мие-
ние о том, что болгарские ханы проявляли особый подход в выборе «ви-

²⁶ «Փառապարհ Բուզանդացի: Պատմութիւն Հայաստանի», 1933, էջ 222.
Переводчик Истории Фавстоса на русский язык М. А. Геворкян, считая чтение
Տրդաժ — Трдадц ошибкой переписчика, «исправил» на Трдат («История Армении Фав-
стоса Бузанда», Ереван, 1953, с. 167). К таким «исправлениям», видимо, часто при-
бегали и средневековые писцы.

²⁷ Ferdinand Justi, *Iranisches Namenbuch*, Marburg, 1895, S. 327.

²⁸ „Theophanis Chronographia“, p. 418.

²⁹ Там же, с. 386.

³⁰ «Всесообщая история Степаноса Таронского, Асохика по прозвищу — писателя
XI столетия». Переведена с армянского и объяснена Н. Эминым, М., 1864, с. 180.
(Имя архитектора Н. Эмин транскрибирует „Դերդատ“). Отметим, что догадка об
армянском происхождении кандидата Турдаца высказана впервые доцентом Велико-
тырновского университета в Болгарии Йорданом Андреевым.

³¹ В эпоху таких тяжелых с Византией войн греки не могли внушать болгарам
доверия, так что хан Крум вряд ли стал бы назначать на такие ключевые посты
греков.

зантийских» кадров, предоставляя важные посты деятелям именно армянского происхождения, подтверждается тем обстоятельством, что из множества протоболгарских надписей только в двух вышеупомянутых встречаются «византийские» военные деятели, и они оказываются армянами.

Наличие на службе у болгарских ханов за столь короткий промежуток времени такого количества армян, факт необыкновенный, это чрезвычайно интересное явление.

Болгарии служили не только армяне-перебежчики. На территории этой страны еще со времен Маврикия существовала колония насильно депортированных византийским правительством армян. Эта колония заметно расширилась за счет переселенных в 756 г. императором Константином V армян из Феодосополя и Мелитены. Если эти переселенцы, по словам Феофана Исповедника, распространили там ересь павликиан, значит среди них были и павликиане, т. е. элемент, преследуемый византийскими властями и в силу этого всегда готовый перейти на сторону врагов империи. По данным Миканла Сирийца, армяне и сирийцы переселялись во Фракию и в годы правления византийского императора Льва IV (775—780 гг.)³².

Все это говорит о том, что армяне-монофизиты, считающиеся в Византии элементом «не своим», были готовы в удобном случае бросить своих господ-халкидонитов и искать убежища у болгар-язычников. Кроме того, маловероятно, чтобы Крум и Омуртаг обращались к армянам для использования лишь их военного и административного таланта, ибо армяне были и прекрасными ремесленниками, торговцами, искусными строителями. Как было отмечено, в трофеях хана Крума, взятых у пленных армян, были высококачественные шерстяные армянские ковры, одежда, медная утварь, следовательно, среди этих пленных, возможно, были и искусные ткачи, медных и других дел мастера, услугами которых болгарские ханы вряд ли не пользовались, и не обязательно после их пленения, но и раньше. Они обращались и к армянским строителям и зодчим. Именно в период их правления началось в стране и в особенности в столице Плиске интенсивное строительство. От множества строений Плиски этого времени до нас дошли остатки Большого дворца, Малого дворца и некоторых других построек в Плиске, а также крепостная стена с ее цитадели, остатки дворца в Великой Преславе, второй болгарской столице, основанной Омуртагом в 822 г. Рассматривая архитектуру этих строений, известный советский архитектор-медиевист А. Л. Якобсон отмечает: «Процесс формирования этой архитектуры от нас полно-

³² Միքայելի անորոշ պատմարարի Փոփանակագրութիւն, Երևանում. 1871, էջ 353.

В сирийском оригинале упомянуты только сирийцы: Michel le Syrien, Chronique. Editée pour la première fois et traduite en français par J.-B. Chabot t. III, Paris, 1905, p. 2.

стью скрыт. Она является перед нами в Плиске как бы в готовом виде: предшественников здесь, в Болгарии, не знаем. Архитектура этих дворцов явилась сюда, видимо, вместе с болгарскими ханами. Однако,— продолжает А. Л. Якобсон,— болгары, будучи кочевниками, вряд ли могли выработать столь совершенную для своего времени монументальную архитектуру до прихода в Дунайскую низменность. Не могли заставить они такую архитектуру и на месте— у славян, заселивших Мезию и Фракию только в VI в., т. е. сравнительно незадолго до прихода сюда болгар. Уже давно поэтому встал вопрос о реальных источниках дворцовых палат Плиски, как и Преславы, и их строительной техники— прекрасной квадратной кладки³³. Ряд исследователей считал, что архитектура созданных в начале IX в. дворцов Плиски и Преславы восходит к искусству Ирана эпохи Сасанидов, другие архитектурным источником считали дворцы византийских императоров в Константинополе. А. Л. Якобсон на основании множества фактов опровергает эту точку зрения и приводит в качестве параллелей раннесредневековые (VII в.) дворцы Армении, а именно: дворец католикоса Персеса III (641—661 гг.) рядом с храмом Звартноц, дворец в Двине, раскопанный в 1937—1939 гг. и дворец в Аруче, раскопанный в 1947 г. Он пишет: «Дворцы Плиски имеют несравненно больше точек соприкосновения с дворцами Вагаршапата, Двина и Аруча, чем с дворцами Константинополя, не говоря уже о сасанидских...»³⁴. А. Л. Якобсон отмечает также сходство культовой архитектуры Болгарии и Армении VIII—IX вв.³⁵.

Приводя свидетельства армянских и византийских источников о наличии большой колонии армян во Фракии в VI—VIII вв., А. Л. Якобсон пишет: «Непосредственное общение болгар с армянами и сирийцами (кстати сказать, прирожденными каменщиками) могло происходить (да, несомненно, и происходило) как раз в период интенсивного строительства в болгарской столице Плиске. *Непосредственное участие в этом строительстве армянских и сирийских зодчих более чем вероятно*»³⁶.

Как видим, и архитектурные данные говорят о том, что в период правления Крума и его сына Омуртага армяне играли значительную роль в жизни раннеболгарского государства, что являлось результатом глубоко продуманной политики этих ханов, знаменитых творцов раннеболгарской государственности.

³³ А. Л. Якобсон, К изучению раннесредневековой болгарской архитектуры (армянские параллели) («Византийский временник», т. 28, 1968, с. 198).

³⁴ Там же, с. 202.

³⁵ Там же, с. 202—203.

³⁶ Там же, с. 206. Подчеркнуто мною.

ԿՐՈՒՄ (803—814) ԵՎ ՕՄՐՈՒՐՏԱԳ (814—831) ԽԱՆՆԵՐԻ
ՆԱԽԱԲՈՒԼՂԱՐԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՎԱՂՐՈՒՂԱՐԱԿԱՆ,
ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՀՐԱԶ ԲԱՐԹԻԿՅՈՆ

Ա մ փ ո փ ու մ

Բուղարիայի IX դ. առաջին կեսի՝ Կրում և Օմուրտագ խանների ժամանակաշրջանի ուսումնասիրության համար բուղարական միակ աղբյուրները հիշյալ խանների հունարեն վիմագիր արձանագրություններն են, որոնցում իշխատակված Վարդանը, Գարջույրը և Տրդածը՝ ըստ երևույթին նախապես բյուզանդական ծառայության մեջ գտնված, իսկ այնուհետև բուղարների կողմն անցած հայազգի բարձրաստիճան զինվորականներ են: Բացառված չէ, որ հայեր էին նաև արձանագրությունների հիշատակած համարրիստոնեական անուն կրող Հովհաննեսը, Գրիգորասը և Լևոնը՝ նույնպես զինվորական գործիչներ: Բացի վարչական ու ռազմական գործիչներից, բուղարական պետության մեջ այս շրջանում որոշակի տեղ ունեին հայ արհեստավորները, գուցե և վաճառականները, ինչպես նաև ճարտարապետները: Հիշյալ խանների մայրաքաղաքներ Պլիսկայում և Պրեսլավայում կառուցված ապարանքների ճաթտարապետության հայկական տարրերը, որ վեր են հանված հայկական միջնադարյան ճարտարապետության հայտնի գիտակ Ա. Յակոբսոնի կողմից, դառալովագույն ապացույցն են:

РАЗРЕШЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ МАРДАИТОВ

РАЧ БАРТИКЯН

Феофан Исповедник (умер в 818 г.), описывая события 6169-го года от сотворения мира (677 г. н. э.), отмечает, что в упомянутом году в Ливан вторглись *мардаиты*¹. Они заняли территорию от Черной горы (Аманос) до святого города (т. е. Иерусалима), овладели высотами страны². Хронист далее пишет, что у мардаитов в Ливане нашли убежище множество рабов, пленных и местных жителей.

Под 6176 г. (683 г.) Феофан отмечает, что мардаиты совершали набеги на Ливан, из-за чего халиф Абд аль-Малик (685—705 гг.) решил восстановить заключенный в 678 г. при халифе Моавии (661—680 гг.) мир с Византией. Для этой цели им было отправлено в Константинополь посольство, но, видимо; переговоры успеха не имели, поскольку в 688 г., уже при преемнике императора Константина IV (668—685 гг.) Юстиниане II (685—695, 705—711 гг.) в Византию с той же целью отправляется новое посольство. Оно и включает желанный халифату мир. Согласно главному пункту мирного договора, Византия должна была распустить и вывести тагму (полк) мардаитов из Ливана, запретить их набеги³. За это Абд аль-Малик согласился платить империи за каждый день тысячу номизм, одного коня, одного раба, а также делить поровну взимаемую с Кипра, Армении и Иверии дань. Феофан далее пишет: «Император отправил людей и взял мардаитов, которых было 12 тысяч человек. Этим он сокрушил Ромейское государство, ибо все населенные ныне [т. е. к началу IX в. — Р. Б.] арабами пограничные города, от *Моисустии до Четвертой Армении*, из-за набегов мардаитов были небезопасными и безлюдными. С роспуском [мардаитского войска] Романия потерпела от арабов страшные бедствия, и терпит их и поныне» (... καὶ πέμφας ὁ βασιλεὺς προσελάβετο τοὺς Μαρδαίτας χιλιάδας ἑβ'τήν Ῥωμαϊκὴν δυναστείαν ἀφωστρησίας. πᾶσαι γὰρ αἱ νῦν οἰκοῦμεναι παρὰ τῶν Ἀράβων εἰς τὰ ἄκρα πόλεις ἀπὸ Μοισουστίας καὶ ἕως τετάρτης Ἀρμενίας ἀνίσχυροι καὶ ἀοίκητοι ἐτύχωνον διὰ τὴν ἔφοδον τῶν Μαρδαϊτῶν ὧν παρασταλέντων, πάνδεινα κακὰ πέπονθεν ἡ Ῥωμανία ὑπὸ τῶν Ἀράβων μέχρι τοῦ νῦν)⁴.

Интересно отметить, что отозванную из Ливана тагму мардаитов император Юстиниан II принял собственноручно в *Армении*, прибыв туда специально с этой целью. Вновь подчеркивая отрицательные для Византии последствия этого шага, Феофан пишет, что этим Юстиниан

¹ В греческом тексте „Μαρδαῖται“, где „-αῖται“ — суффикс, указывающий на место происхождения. Отметим, что из современных Феофану византийских писателей мардаитов знает патриарх Никифор. Он не дает их имени, а просто называет «гоплитами» („тижеловооруженными воинами“). См. „Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani Opuscula historica“, ed. C. de Boor, Lipsiae, 1880, p. 36.

² „Theophanis Chronographia“, rec. C. de Boor, vol. I, Lipsiae. 1883, p. 355.

³ Там же, с. 363.

⁴ Там же.

разрушил защищающую империю «медную стену» (καὶ ἐλθὼν ὁ βασιλεὺς εἰς Ἀρμενίαν ἐκεῖ εἶδετο τοὺς ἐν τῷ Λιβάνῳ Μαρδαίτας ὑψηλοῦ τεύχος διαλόσας.)⁵.

Из вышесказанного становится ясным, что в годы царствования Константина IV и в первые годы правления его сына Юстиниана II в составе византийской армии служила состоящая из воинственных, скорее всего наемников, тагма (τάγμα) пограничников, называемых мардаитами. Как мы убедились из вышеприведенных данных Феофана, главной обязанностью мардаитов была защита южных границ империи, более конкретно — территории, простирающейся от Мопсуестии в Киликии до Четвертой Армении. Им вменялось в обязанность препятствовать арабам селиться в этих местах. Для защиты интересов Византии отдельные отряды мардаитов могли быть отправлены и в другие регионы империи, как это случилось в 677 г. Если иметь в виду характеристику, данную мардаитам византийским хронистом («медная стена»), то становится ясным, что они были воинственными и весьма надежными бойцами, о чем свидетельствует и настойчивость халифата любой ценой избавиться от их присутствия у своих границ.

Из сообщений Феофана можно прийти и к другим выводам: во-первых, о том, что до отправления тагмы мардаитов в Ливан они защищали границы Византии в Верхней Месопотамии (Четвертой Армении) и, разумеется, в предшествующую их вторжению в Ливан эпоху; во-вторых, о том, что не все мардаиты были отправлены в Ливан. Другие их части оставались защищать южные границы Византии, ибо с роспуском тагмы мардаитов Ливана граница Византии в Четвертой Армении не могла стать уязвимой. Мы считаем, что в мирном договоре 688 г. имелись в виду мардантские полки вообще, а не только служашие в Ливане. Предложение Феофана „ἵνα ὁ βασιλεὺς παύσῃ τὸ τῶν Μαρδαίτων τάγμα ἐκ τοῦ Λιβάνου καὶ διακλώσῃ τὰς ἐπιθροὰς αὐτῶν“ мы интерпретируем именно так: чтобы император 1) распустил тагму мардаитов Ливана; 2) запретил набеги мардаитов вообще (и не только ливанских). Мардаиты скорее всего были христианами монофизитского толка. Об этом свидетельствуют данные Феофана, согласно которым в Ливане местные христиане находили у мардаитов убежище, наверное не от гонений арабов (об их преследованиях говорить еще рано), а от травли православного клира. Как известно, монофизиты, особенно этих районов, терзаемые ортодоксами-диофизитами, на первых порах завоеваний арабов, считали последних даже своими избавителями.

Кроме Феофана о мардаитах пишут также арабские и сирийские средневековые авторы. Ученые считают, что «аль-Джараджима», упомянутые Балазури, Масуди, Табари, Ибн аль-Асиром и другими и есть мардаиты. Их локализуют между Байасом (севернее Александретты, до подножия горы Аманос) и Букой (северо-западнее Антиохии до подножия Тавра).

Из сирийских авторов мардаитов упоминает Михаил Сириец. Остановившись на событиях 9-го года правления императора Константина IV (т. е. 676/677 г.), он пишет, что тогда вступили в горы Ливана ромеи, которых называют «мардаиде» (мардаиты), или «лифуре». Историк далее пишет, что жители Сирии именуют их Гаргумайе. Завоевав территорию от галилейских гор до Черной горы, они стали заниматься

⁵ Там же, с. 364.

грабежом, поскольку были отправлены ромеями именно для этой цели⁶. То же самое пишет и Бар Эбрей, добавляя, что их отправил император Константин⁷. Рассказывая о халифе Абд аль-Малике, Михаил Сириец пишет, что он пожелал установить мир в своей стране, избавить терзаемых мардаитами Ливана людей, поэтому он вошел в переговоры с византийским императором Юстинианом II. Последний согласился заключить мир на десять лет, отозвать мардаитов из Ливана, воспрепятствовать их *грабительским набегам* на арабов. Взамен этого Абд аль-Малик платил Византии за каждый день тысячу номизм, одного коня и одного раба. Согласно договору Кипр должен был находиться под владичеством ромеев и арабов, а взимаемые с острова налоги полагалось делить между двумя государствами поровну. Армения, Иверия и Арзон (Арзанена), северная часть Мидии, т. е. Атропатена, оставались под господством Византии. Император должен был вывести мардаитов из Ливана в пределы империи. Их число, согласно Михаилу Сирийцу, было 12 тысяч человек⁸.

Как видим, данные Феофана и Михаила Сирийца в общем совпадают. Разница лишь в том, что, согласно тексту мирного договора в Хронике Михаила Сирийца, Армения, Грузия, Арзанена и Атропатена находились всецело под византийским господством, в то время, как по Феофану налоги Армении и Иверии должны были делиться между двумя государствами. А в остальном рассказ обоих авторов совпадает.

С каких пор мардаиты служили Византии? Как уже отметили, они и до 677 г. охраняли границы империи в Верхней Месопотамии (Четвертой Армении). Защитой этого региона империя была обеспокоена еще со времен византийско-персидского (чтобы не сказать римско-персидского) противостояния. Из данных Прокопия Кесарийского известно, что в предшествующую Юстиниану I эпоху Четвертую Армению защищали местные военные силы армянских феодалов-нахараров, называемые в византийских (и в армянских тоже) источниках сатрапами⁹. При Юстиниане I (527—565 гг.) военные подразделения армянских нахараров были распущены и заменены византийскими¹⁰, но неизвестно, какими именно.

Кто же такие мардаиты, защищавшие в VII в. территории, принадлежащие столетием раньше армянским феодалам и охраняемые их же местными войсками? В истории Византии, пожалуй, мало таких, открытых пеленой загадочности, проблем, как проблема мардаитов. Имн интересовались и интересуются не только византиноведы, но и арабисты, сириологи. Имн не занимались только арменоведы, хотя, как мы убедимся далее, именно они и могли разрешить их загадку.

Все исследователи единодушны в том, что мардаиты — христианское племя, но дальше констатации этого факта они не пошли. Если не считать греческих византиноведов К. Сафу и К. Амантоса, никто не попытался докопаться до их предыстории. Нужно, однако, отметить, что Феофан говорит не о племени мардаитов, а о части (τμήμα), состоящей

⁶ „Chronique de Michel le Syrien“, Patriarche jacobite d'Antioch (1166—1199), éditée pour la première fois et traduite en français par J. B. Chabot, t. II, Paris, 1901, p. 455 (в дальнейшем: Michel le Syrien).

⁷ Bar Hebraeus, ed. Wallis Budge, p. 101.

⁸ Michel le Syrien, t. II, p. 469.

⁹ Proc., De aedificiis, III, 1. О них см.: K. Güterbock, Romisch-Armenien und die römischen Satrapien in 4 bis 6 Jahrhundert, Wien, 1914.

¹⁰ Proc., De aedificiis, III, 1.

из воинов, которые, разумеется, могли принадлежать (и принадлежали) определенному племени, известному как племя мардаитов. Один из наиболее ранних исследователей, Лебо, слово «мардаиты» считает арабским, которое переводит как «rebelles» («мятежник», «бунтовщик»), а мардаитов отождествляет с маронитами¹¹. С ним не согласен Сен-Мартен, издатель «Истории» Лебо, который далее пишет, что мардаиты не местные (ливанские) жители¹². Эд. Дюлорье, издатель французского перевода отдельных отрывков древнеармянского перевода «Хроники» Михаила Сирийца, мардаитов также отождествляет с маронитами. Что касается имени мардаитов, то он его считает словом арабским — *marid* («бунтовщик»)¹³. Греческий медиевист К. Сафа находил «предков» мардаитов в районе горы Тавр еще во времена Юстиниана I и считал, что византийцы их называли *апелатами* (это слово он переводит как «негодяи», «грабители»), а сирийцы и арабы — мардаитами (и объясняет: т. е. бунтовщики, по-турецки — зорба)¹⁴. Интересна мысль Сафы о том, что мардаиты существовали еще во времена Юстиниана I, но отождествлять их с апелатами нет оснований. Апелаты эпохи Юстиниана, как видно из законодательства императора и более поздних законодательных памятников¹⁵, это угонщики скота¹⁶, а мардаиты — охранявшие границы империи регулярные военные части. Отметим, что арабы и сирийцы в VI в. мардаитов еще не знали.

Заслуживает внимания мысль о том, что мардаиты имели отношение к воинственному племени мардов, проживающему в Древнем Иране и упомянутому античными авторами. Эту мысль, принятую и греческим историком К. Папарригопуло¹⁷, отверг его соотечественник П. Каролидис. Дело в том, что Каролидис (как, впрочем, и Папарригопуло) мардов знал только на территории Древнего Ирана, он подчеркивал, что в источниках ничего не сказано об их переселении на греческие земли, и что само название «мардаиты» — арабского происхождения¹⁸.

Английский византиновед Бьюри принимает выводы Сафы о тождестве апелатов и мардаитов, а их имя переводит как «rebels» («грабители»). Бьюри находит, что мардаиты постоянно усиливались и умножались за счет славян и сирийцев, хотя об этом нет сведений. Английский ученый мардаитов считает христианами-монофелитами¹⁹. Изда-

¹¹ „Histoire du Bas-Empire par Lebeau“. Nouvelle édition... par M. de Saint-Martin, t. XI, Paris, 1830, p. 431 sq.

¹² Там же, с. 436, прим. 1.

¹³ „Extrait de la Chronique de Michel le Syrien“, traduit de l'arménien par Ed. Dulaurier, Paris, 1849, p. 108.

¹⁴ К. Н. Σάββα, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, τόμος Β', 'Εν Βενετία, 1873, σελ. μέξξ.

¹⁵ Digesta, XLVIII, 14, Ecloga. XVII, 13, Prochiron, XXXIX, 56, Epanagoge, X L 73, Basilica, LX, 25, 4 (см. А. Я. Сыркин, Поэма о Дигенисе Акрите, М., 1964 с. 153, прим. 47, 48. См. также: „Digenes Akrites“, edited with an Introduction Translation and Commentary by John Mavrogordato, Oxford, 1956, p. XXXVII).

¹⁶ Апелаты византийского эпоса о Дигенисе Акрите, вопреки мнению К. Сафы, ничего общего с апелатами VI в. не имеют.

¹⁷ К. Παπαρρηγόπουλος, 'Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ἐκδοσις ἑκτη, Ἀθήνα, 1932, τόμ. Γ', μέρος Α', σελ. 248.

¹⁸ Там же, с. 246–248. См. также: Π. Καρολίδης, Περὶ τῆς ἐθνικῆς καταγωγῆς τῶν Ὀρθόδοξων χριστιανῶν Συρίας, Παλαιστίνης καὶ Μεσοποταμίας, Ἀθήναι, 1909, σελ. 351–353.

¹⁹ J. B. Bury, A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395 a. D. to 800 a. D.), vol. II, London, 1889, p. 312, 321.

тель сирийского текста «Хроники» Михаила Сирийца и переводчик его на французский язык Ж.-Б. Шабо без колебаний имя «Maridayé — Мардаита» считает арамейским и переводит как «мятежник», «бунтовщик». Он справедливо отвергает мысль о том, что мардаиты имеют отношение к «ранним» маронитам. Объяснение Шабо наименования «лифуре», выступающего в качестве «синонима» мардаитов, звучит неубедительно. Не находя ничего похожего в сирийском, он «лифуре» производит с греческого слова „λάφυρα“ — «трофеи», подразумевая «грабедоны» — грабители. Что касается другого наименования мардаитов — «гаргумайе», данное им жителями Сирии, Шабо объясняет его «inverecundi, impudentes», т. е. «бесстыдные», «бессовестные», «наглые»²⁰. Посему имя «мардаиты» он считает не самоназванием интересующего нас племени, а скорее всего бранной кличкой, данной им их врагами, поскольку вряд ли люди именовали бы себя наглыми, бесстыдными, бессовестными и т. п.

Согласно Ю. Кулаковскому, мардаиты «... с давнего времени были расквартированы в горах Ливана... Главное ядро мардаитов составляли потомки тех воинов, которые числились некогда в старых имперских полках, расквартированных в горах Ливана и имевших там свою оседлость»²¹. Специальную статью мардаитам посвятил греческий византист К. Амантос. Он считал их партизанскими частями, а их наименование — словом арабским, означающим «бунтовщик» (ἀνάρτης). Амантос находит, что мардаиты частично греки и не только сирийцы, как полагал Ш. Диль²². К. Амантос, как и К. Сафа, ищет предшественников мардаитов в Византии в эпоху Юстиниана I. Основываясь на упоминании Прокопия Кесарийского о византийских «воинах в Ливане»²³ (τῶν ἐν Λιβάνῳ στρατιωτῶν), он находит, что клисуры Ливанской горы и в прошлом охранялись, и не исключено, что от этих стражей и происходят первые мардаиты²⁴. Согласно А. Васильеву, мардаиты проживали в сирийском Ливане много раньше второй половины VII в., т. е. он их считал местным племенем, а их название переводил как «rebels», «apostates», «bandits». Они были организованы в армии и служили в указанных местах для Византийской империи защитной стеной. После завоевания Сирии арабами, мардаиты двинулись на север, к арабо-византийским границам, и своими постоянными набегами причиняли арабам много неприятностей²⁵. Э. Хонигман²⁶ и повторяющий его Г. Острогорский²⁷ считают мардаитов христианским племенем грабителей, проживавшим, до их переселения Юстинианом II, близ горы Аманос.

²⁰ Michel le Syrien, t. II, p. 455, n. 5.

²¹ Ю. Кулаковский, История Византии, т. III (602—717), Киев, 1915, с. 255.

²² Ch. Diehl, Byzance, Grandeur et Décadence, Paris, 1930, p. 76 (автору недоступно).

²³ Proc., De Bello Persico, I, 13, 5; II, 16, 17.

²⁴ К. 'Αμαντός, Μαρδαίται („Ελληνικά“ τόμος 5, 1932, σελ. 130 κῆς); Его же, 'Ιστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, τόμος Α', Ἀθήναι, 1963, σελ. 317, ὑποσ. 1.

²⁵ A. A. Vasiliev, History of the Byzantine Empire, Madison, 1952, p. 215.

²⁶ E. Honigsmann, Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches, Bruxelles, 1961, S. 41.

²⁷ G. Ostrogorsky, Histoire de l'État Byzantin, Paris, 1956, p. 162.

О мардаитах довольно подробно сказано арабистами Ламменсом и Канаром²⁸. Оба, основываясь на данном им арабами имени — Джараджима (ед. число — Джурджумани) и на сведениях Якута, мардаитов считают жителями находящейся к северу от Антиохии местности Джурджума, имеющей отношение к области Гургум в районе Мараша, или же селению Джорджум на дороге Алеппо — Александретта. Многие исследователи считают мардаитов горцами Аманоса, которыми руководили византийские военачальники²⁹. Подробнее на них остановился греческий византист А. Стратос в своей шеститомной работе, посвященной истории Византии в VII в. Он в основном повторяет мнение Шабо о том, что «Magidayé» — означающее повстанца арамейское слово, что «синоним» мардаитов «лифуре» происходит от греческого „λάφουρα“, которое, согласно ему, означает «грабитель»³⁰, что мардаиты с маронитами ничего общего не имеют. Со своей стороны, Стратос пишет, что мардаиты *не этноним*, а название партизанских частей, которое со временем стало обозначать храбрых пограничников³¹.

Проблемой мардаитов заинтересовались и советские исследователи. Согласно М. В. Левченко, мардаиты — это «сирийцы, не мирившиеся с арабским владычеством», которые «... укрепились в Ливане и, поддерживая византийское правительство, создали для калифата очень серьезную опасность»³². Арабист Е. А. Беляев мардаитов считает горцами «неизвестного происхождения, которые, будучи христианами, сражались на стороне Византии в период арабских завоеваний в Малой Азии. В 60-х годах VII в. они проникли (откуда? — Р. Б.) в наименее доступные районы горного Ливана и поселились там». Согласно Е. А. Беляеву, мардаиты были независимы от Византии и в начале VIII в. часть их выселилась в византийские пределы, а остальные слились с ливанскими христианами-маронитами³³. О мардаитах написано и в трехтомном коллективном исследовании «История Византии». Г. Л. Курбатов согласен с теми, кто мардаитов считает местным племенем, а не воинской частью византийской армии. Он пишет, что «... на границах Малой Азии и Сирии, в горах Ливана, жило многочисленное племя мардаитов». Такого же мнения З. В. Удальцова, которая указывает, что мардаиты — горное племя, проживающее в пределах халифата и подвластное ему. Согласно же М. Я. Сюзюмову, христиане-мардаиты жили в горах Ливана³⁴.

Самое уязвимое в вышеприведенных мнениях ученых то, что они считали мардаитов горцами Ливана, местным племенем этой страны. Но Феофан ничего подобного не писал. Он писал о вторгшихся (εἰσθλή-

²⁸ H. Lam mens, Études sur le règne du calife Omayyade Mo'awiyah Ier, Mélanges de la Faculté Orientale de l'Université St. Joseph de Beyrouth, I, p. 14—22. См. и его статью («Mardaites») в первом издании «Энциклопедии Ислама», а также статью М. Канара «Djaradjima» во втором издании энциклопедии, т. II, с. 468—469).

²⁹ Библиографию см. в кн.: А. Στράτου. Τὸ Βυζάντιον στὸν Ζ' αἰῶνα, τόμος Β', Ἀθήναι, 1974, σελ. 49, ὅπ.σ. 193.

³⁰ Слово „λάφουρα“ означает „добыча“, „награбленное“ и никак не может иметь значения „грабитель“.

³¹ А. Στράτου, указ. соч., с. 48.

³² М. В. Левченко, История Византии, М.—Л., 1940, с. 111.

³³ Е. А. Беляев, Арабы, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье, М., 1966, с. 180—181.

³⁴ «История Византии», т. I, М., 1967, с. 74, 372; т. II, с. 42.

θου) в 6169 г. (677 г.) в Ливан мардаитах, о полке (τάγμα) мардаитов в Ливане, который, числом в 12 тысяч человек, в 6179 г. прибыл (скорее всего — *возвратился*) в Армению. Считая мардаитов местным племенем, исследователи не отвечали на вопрос, как могло жившее в горах Ливана племя воспрепятствовать арабам селиться в Четвертой Армении, охранять (в Ливане!) границы Византии в Четвертой Армении. И как могла Византия «распустить» все племя мардаитов в Ливане, если оно там действительно существовало. На эти вопросы византиноведы (да и арабисты, и сириологи) не давали ответа, да и не могли дать, поскольку имеющиеся в их распоряжении источники не предоставляли этой возможности. Исследователи и не подозревали, что мардаиты могли иметь какое-либо отношение к Армении. На эту мысль их не наводило ни то обстоятельство, что мардаиты охраняли южные границы Армении (имеется в виду Четвертая Армения), ни то, что они христиане монофизитского толка, ни то, что распущенные полки ливанских мардаитов император Юстиниан II принял именно в Армении, откуда они скорее всего и были отправлены в Ливан.

Итак, пора обратиться к «предыстории» мардаитов. Но прежде необходимо остановиться на этимологии их имени, которая и откроет нам путь к выяснению этого вопроса. На наш взгляд, совершенно правы те исследователи, которые имя мардаитов связывали с «marid» (слово иранское (магэда), перешедшее и в арамейский и арабский)³⁵, означающим «убийца», «грабитель» и т. п. Но, к сожалению, дальше этого они не пошли. Им осталось неизвестным объяснение В. Гейгера, согласно которому «magéda» (подобно слову «курд») — бранное прозвище, перешедшее, как он полагал, в этноним *разбойничьего иранского племени, известного в источниках как «марды»*³⁶. Гейгер, наверное, мардаитов не знал.

Мы считаем, что *мардаиты*, бесспорно, имеют отношение к племени *мардов*, но не к проживавшим в Древнем Иране своим предкам, а к тем мардам, которые еще в древности обосновались в Армении и были арменизированы. О существовании мардов в Армении свидетельствуют между прочим и названия двух кантонов древней Армении — Мардастан и Мардали, означающие соответственно «Страна мардов» и «Марды». Забегая вперед отметим, что после раздела Армении в 387 г. между Сасанидским Ираном и Восточно-римской империей Мардали вошел в состав империи, в то время как Мардастан остался в персидской части Армении. Когда в 591 г. Армения была вновь разделена между этими двумя великими державами, Мардастан, как и прежде, остался в пределах Сасанидского Ирана, а в интересующую нас эпоху — Арабского халифата. Что касается кантона Мардали, то он продолжал находиться в пределах Византийской империи.

³⁵ См. Christian Bartholomae, Altiranisches Wörterbuch, Berlin, 1961 S. 1150; "A compendious Syriac Dictionary", ed. by J. Payne Smith, Oxford, 1957, p. 299: «Арабско-русский словарь», сост. Х. К. Баранов, М., 1957, с. 956.

³⁶ W. Geiger, Ostiranische Kultur im Altertum. Erlangen, 1882, S. 203 (В кн.: И. М. Дьяконов, История Мидии, М.—Л., 1956, с. 417, прим. 3). По нашему убеждению, скорее—наоборот, этноним «марды» стал бранной кличкой. Ср. этноним «турок» у армян (я у греков тоже), означающий «бессердечный», «жестокый», «бесжалостный» (Ստ. Մալխուշի, Հայերն բացարձակ բռնարմ, հ. Բ, Երևան, 1944, էջ 126, Δ. Δημητράχο. Μέγα Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσας, τόμ. Θ', Ἀθήναι, σελ. 7247). Ведь и приводимый Гейгером «курд» является этнонимом, перешедшим в бранную кличку, а не наоборот.

Здесь нелишне, основываясь на данных античных авторов, проследить вкратце историю мардов³⁷. Одним из древнейших писателей, упоминавшим племя мардов, был Геродот. В числе множества персидских племен он называет и мардов. Он их считает кочевниками. Марды были в войсках ахеменидского царя Кира при осаде персами города Сарды³⁸. Далее племя мардов упоминает Ксенофонт. Он пишет, что на той стороне реки Кентрит (приток Тигра, ныне Бохтан), т. е. на территории Армении, лежащей к югу от озера Ван, греки увидели «вооруженных всадников, готовых, по-видимому, помешать переправе, а также пехоту, выстроенную на холмах выше всадников, с целью воспрепятствовать вторжению эллинов в Армению. То были наемные войска Оронта и Артуха, марды и халдеи»³⁹. Страбон, основываясь на данных Эратосфена, пишет, что на берегу Каспийского моря живут *марды*⁴⁰. Географ мардов упоминает снова в числе *бродячих и разбойничьих горных народностей в Персиде*, как и мардов, проживающих в его время в *Армении*⁴¹ (*καὶ οἱ ἐν τῇ Ἀρμενίᾳ μέχρη τοῦ ὁριζήματος [т. е. Μάρδοι] πρὸς ὁριζήματος τῆς αὐτῶν εἰς αὐτὴν ἰδέας*). *Разбойничий нрав* мардов Страбон подчеркивает и далее⁴².

Воинственный характер мардов отмечен и в связи с событиями времен армянского царя Тиграна II (95—55 гг. до н. э.). Плутарх рассказывает, что в 68 г. до н. э. Тигран II выставил против набегавшего на Арташат Лукулла многочисленную конницу, впереди которой стояли конные стрелки *мардов* и копьеносцы-иверы. На них именно возлагал свои надежды армянский царь⁴³. Марды в армии Тиграна II, наверное, служили в качестве наемников. *Воинственных и разбойничьих* мардов упоминает и Тацит. Он пишет, что Корбулон (преемник Лукулла), отступая из Арташата, вступил в пределы *разбойников мардов*, которые напали на него⁴⁴.

³⁷ О мардах см. статью Вейсбаха „Μάρδοι.“ В „Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft“, Bd. XIV 2, Stuttgart, 1966, col. 1648—1651. О мардах в Армении см.: Ч. У. Чарлзсн, Шварц Р. Чарлзсн (Чарлзсн-Рашварсн) (Чарлзсн-Рашварсн) (далее—ЧР), 1971, № 3, № 49—60; Ч. У. Чарлзсн, Шварц Р. Чарлзсн (ЧР), 1976, № 1, № 203—208).

³⁸ Геродот, I, 125, I, 84.

³⁹ Ксенофонт, Анабазис, кн. IV, гл. III, 3—4. Й. Маркварт (J. Markwart, Die Entstehung und die Wiederherstellung der armenischen Nation, Potsdam, 1919, S. 24: См. Ч. У. Чарлзсн, Шварц Р. Чарлзсн, 1977, № 74), находит, что вышеупомянутые марды были наемными войсками, как и халдеи, следовательно, они были свободными и независимыми, как и халдеи. О мардах-наемниках см.: Г. А. Тирацян, Некоторые аспекты внутренней организации армянской сатрапии (ЧР, 1972, № 2, № 110—111).

⁴⁰ Страбон, География, кн. XI, гл. VI, 1.

⁴¹ Там же, кн. XI, гл. XIII, 3, 6.

⁴² Там же, кн. XV, гл. III, 1.

⁴³ Plut. Luc. 31: „πολλοὶ γὰρ ἦσαν ἱππεῖς καὶ λοχαγεῖς ἀντιπαρατεταγμένοι, πρὸ δ' αὐτῶν ἱπποτοξόται Μάρδοι καὶ λογχοφόροι Ἰβήρες“. Ср. Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, с. 416—417; Я. А. Манандян, Тигран Второй и Рим, Ереван, 1943, с. 152. Согласно данным Плутарха, марды в качестве наемников служили и Риму. См. Plut. Ant., XLI, XLVII, XLVIII.

⁴⁴ Тацит, Анналы, XIV, 23: „Corbulonem fines suos praegredientem incursavere Mardi latrocinii exerciti contraque iurumpentem montibus defens!“.

Итак, по данным Страбона и Тацита ясно видно, что во времена Тиграна II марды уже проживали в Армении, занимали территории, которые позже у армян назывались Мардастан и Мардали, т. е. «Страна мардов» и «Марды»⁴⁵. Вот вкратце о мардах в Армении в античное время. Пора перейти к вопросу об их местопребывании в Армении, т. е. к кантонам древней Армении Мардастан и Мардали.

Согласно армянской географии VII в., марзпанская (т. е. находящаяся в пределах Сасанидского Ирана) Армения распадалась на три большие области — Айрарат, Турубера и Васпуракан. Мардали⁴⁶ входил в состав второй, центральной области Турубера и занимал истоки Аракса на северных склонах Бингёла⁴⁷. Из данных армянского писателя X в. Ухтанеса, а также арабской версии Агафангела видно, что уже в IV в. Мардали имел епископа, что подтверждается и сведениями соборных актов 451, 505 и 555 гг. В указанных соборах присутствовали и епископы Мардали⁴⁸. Марды Мардали, по предположению Н. Адонца, происходят от тех мардов, которые вместе с халдеями набросились на воинов Ксенофонта на реке Кентрите. Вместе с халдеями они, вероятно, передвинулись на север и заняли местности, которые назывались соответственно Мардали и Халдия⁴⁹. Кантон Мардастан Гюбшманн⁵⁰ и Адонц⁵¹ локализуют на севере Васпуракана, от озера Арчак до Артаза. Марды здесь появились позднее и со стороны Ирана⁵².

⁴⁵ Ср. Н. Адонц, Указ. соч., с. 417. И. Маркварт и Я. Манандян находят, что Корбулон не прошел через Мардастан, страна мардов, через которую он прошел, находилась к северо-востоку от Тарона (J. Markwart, Die Entsehung, S. 23; *Հ. Մանանյանի, Երկեր, Հ. Ա, էջ 331*).

⁴⁶ Н. Адонц, *ali в топониме Мардали считает флексией, по сему Мардали означает Мард-ская область (см. Н. Адонц, указ. соч., с. 56). Не исключено, что -ли в этом топониме является окончанием множественного числа (ср. Г. А. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, М., 1960, с. 52). По сему Мардали должно было обозначить «марды» (т. е. «страна мардов»). Ср. у Птолемея, у которого этноним «Μάρδοι» выступает как топоним: «Ἀπ'ἀνατολῶν δὲ τῶν Τίγριδος ποταμοῦ πηγῶν ἢ τε Βαγραυανδηνὴ καὶ ὑπ' αὐτῇ ἢ Γορδωνίῃ, ἧς ἀνατολικωτέρα ἡ Κωταία καὶ ὑπ'αὐτῇ Μάρδοι» (apud: N. Adontz, Armenia in the Period of Justinian. Translated with partial revisions, a bibliographical note and appendices by Nina Garsoïan. Louvain, 1970, p. 114*—115*). Армянское окончание именительного падежа множественного числа «-ս» (-ы) носят множество армянских топонимов, например: Абелеанк, Андзевацик, Бзнуник, Габелеанк, Хорхорунник, Авнуник, Палуник, Рштуник и др., которые в то же время являются названиями нахарарских родов.

⁴⁷ Н. Адонц, указ. соч., с. 314.

⁴⁸ «Ուխտանեսանի եպիսկոպոսի Պատմութիւն Հայոց», Հաղորդագրւում, 1871, էջ 100. Н. Адонц, указ. соч., с. 327, 329—331.

⁴⁹ Н. Адонц, Указ. соч., с. 417, прим. 5. К этнониму «марды» имеет, наверное, отношение и название горы Мерд в Тароне, которую Н. Адонц отождествлял с горой Марута армянского эпоса о Давиде Сасунском (см.: N. Adontz, Les fonds historiques de l'épopée byzantine Digénts Akritas, Études Arméno-Byzantines, Lisbonne, 1965, p. 31). Гора Мерд упомянута в дошедших до нас отрывках приписываемого арабскому исторiku Вакиди (748—823 гг.) утерянного труда о завоевании арабами Месопотамии и Армении. Тарон—тот же Турубера, один из кантонов которого—Мардали.

⁵⁰ Н. Hübschmann, Die altarmenischen Ortsnamen (Indogermanische Forschungen, Bd. 16, 1904, S. 239).

⁵¹ Н. Адонц, указ. соч., с. 316.

⁵² Там же, с. 417, прим. 5.

Мардастан также, согласно соборным актам вышеупомянутых соборов, имел епископа⁵³.

Обосновавшись в Армении, марды со временем слились с армянами, хотя долгое время продолжали носить свое племенное название⁵⁴. Они стали играть заметную роль в военной и политической жизни страны. Марды и другие пришлые племена уже при Тигране II дали начало очень важным нахарарским фамилиям⁵⁵, которые отличились и в государстве армянских Аршакидов (66—428 гг.). Одна из самых важных функций находилась в руках представителей племени мардов⁵⁶, глава которых именовался «*մարդպետ-մարդետ*», т. е. «глава мардов». Должность мардпета впоследствии превратилась в родовой титул и род мардпетов и их владения именовались Мардпет-акан, т. е. Мардпетские⁵⁷. Нужно отметить, что хотя «*մարդետ*» в армянских источниках раннего средневековья упоминается довольно часто, марды, как племя, не встречаются, быть может из-за того, что уже слились с армянами, или же потому, что у армян племенное название мард (*մարդ*) ассоциировалось с существительным мард (*մարդ*), означающим «человек». Но не приходится сомневаться, что марды к этому времени еще были, иначе существование их главы — мардпета — было бы невысказано. Что касается кантонов Мардастан и Мардали, то они упоминаются довольно часто и в намного более поздних источниках.

Обратимся к должности мардпета⁵⁸. Мардпет был видной фигурой при дворе армянских Аршакидов. Об этом свидетельствуют многие источники и в первую очередь «История» Агафангела. Мардпет был после царя третьим лицом в государстве. Тиридат III (298—330 гг.), пишет Агафангел, «... собрал главных из нахараров и правителей областей»⁵⁹. Первый — князь Ангелены, второй — князь Арзанены, т. е. великий бдешх, третий — князь должности мардпетства...»⁶⁰. В списке Агафангела — шестнадцать должностных вельмож. Мардпет часто упоминается с прозвищем hАйр (отец, т. е. hАйр мардпет). Таковым он считался по отношению к аршакидскому царю, «Отец царя»⁶¹. По сему

⁵³ Там же, с. 330—331.

⁵⁴ В Армении проживают армяне, которых до сих пор называют «зок». Ученые в этом смысле усматривают этноним «сак». Саки обосновались в Армении в VII в. до н. э.

⁵⁵ Н. Адонц, указ. соч., с. 416.

⁵⁶ «История Армении Фавстоса Бузанда», пер. М. А. Геворгяна, Ереван, 1953, с. 159.

⁵⁷ Н. Адонц, указ. соч., с. 417.

⁵⁸ О мардпете см. подробнее: J. Markwart, *Südarmenten und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen*, Wien, 1930, S. 58—70; Հ. Մանանդյան, *Յեղեղիկի մը Հին Հայաստանում (Արշակունիքի երկու Մարդպետութեան շրջան), Երևան, 1934, էջ 63—67*.

⁵⁹ В оригинале: «*գլխավորն նախարարացն եւ գեղեցեալսն*». Слова эти встречаются рядом в арм. пер. Библии (Даниил, III, 94) и соответствуют греч. «*ἑκατοί, τοπαρχαί*».

⁶⁰ «*Աղաթաթան գեղեցիկ Պատմութիւն հայոց», «Տփղիս, 1909, էջ 414*».

⁶¹ Ср. византийск. «*βασιλεοπάτωρ*», хотя Стилиан Зауца был назван так потому, что он был тестем Льва VI.

его должность именовалась «հայրաթիւն մարդպետութիւն»⁶² (дословно: „отцовство мардпетства“) или же «մեծ մարդպետութիւն» („великое мардпетство“)⁶³, а он сам «իշխան մարդպետութիւն» („князь мардпетства“)⁶⁴, или же «մեծ իշխան մարդպետութիւն» („великий князь мардпетства“)⁶⁵. Мардпетство, т. е. должность мардпета, в ранних источниках считается «գործակալութիւն»⁶⁶ (ὄφφίσιον византийских источников, по сегодняшней терминологии — министерство). Мардпет был советником царя, ведал его двором, имениями, сокровищницей. Он был заинтересован в мощном централизованном государстве, в сильной царской власти. Мардпет принимал участие в избрании католикоса, и, если судить по враждебным по отношению к мардпетам высказываниям армянских писателей раннего средневековья, принадлежащих главным образом к духовенству, можно прийти к выводу, что мардпеты были в оппозиции к церкви⁶⁷. Мардпеты играли большую роль и в армии аршакидского государства. У них было специальное воинское подразделение, которое армянский историк конца V в. Лазар Парпеци называет «полки из войск мардпетаканской конницы» («գունդք ի զօրացն մարդպետական շարունիս») ⁶⁸. Эти войска принимали участие в восстании армян во главе с Варданом Мамиконяном против Сасанидов в 451 г. Но главной обязанностью этих войск была защита границ аршакидского государства, т. е. они представляли собой пограничные войска. Известен, например, мардпет Глак, «... который был назначен правителем пограничной области» («սահմանակալ») ⁶⁹. Как пишет Н. Адонц, «... обязанность охранять царские укрепления, т. е. estage, у армян лежала на известной фамилии, подобно другим наследственным званиям. Охрана и надзор за царскими укреплениями в Софене и Ангелене были вверены князьям Мардпет»⁷⁰.

На фоне вышесказанного приобретает особое значение название одной крепости в данном регионе, упомянутой римским историком IV в. Аммианом Марцеллином. Он ее именует «Maride»⁷¹. Как мы убедимся далее, она носит имя племени мардов, которые, по всей вероятности, ее и построили и охраняли.

Отметим здесь, что Софена и Ангелена — кантоны Четвертой Армении, которая и после падения царства армянских Аршакидов в 428 г. была независимой в составе Византии и имела свои собственные национальные вооруженные силы. Как пишет Прокопий Кесарийский, войска нахараров-сатрапов Четвертой Армении состояли не из ромеев, а из ар-

⁶² «Քառասունի Քուգանդացւոյ Պատմութիւն հայոց», Ս. Պետրոսով, 1883, էջ 160: В рус. пер. М. А. Геворгяна («История Армении Фавстоса Бузанда», с. 148) упрощено — «должность Айра Мардпета».

⁶³ «Քառասունի Քուգանդացւոյ Պատմութիւն հայոց», էջ 40. В рус. пер. (с. 39) упрощено — «великий Мардпет».

⁶⁴ «Քառասունի Քուգանդացւոյ Պատմութիւն հայոց», էջ 39.

⁶⁵ Там же, с. 60—61.

⁶⁶ Там же, с. 173.

⁶⁷ «История Армении Фавстоса Бузанда», с. 90.

⁶⁸ «Հայդարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն հայոց», Տիգրան, 1904, էջ 64, 162.

⁶⁹ «История Армении Фавстоса Бузанда», с. 156.

⁷⁰ Н. Адонц, указ. соч., с. 470 (подчеркнуто нами. — Р. Б.).

⁷¹ A m m. Marc., XIX, 9, 4 («... regionumque Mesopotamiae gnarum, per Izalam montem, inter castella praesidiaria duo Maride et Lorne introituum, Nisibim occulta dimisit»).

мян⁷². Такое положение в Четвертой Армении просуществовало до реформ Юстиниана I, когда армянские войска сатрапов были распущены и заменены византийскими, неизвестно какими⁷³.

Итак, если при Аршакидах охрану Четвертой Армении осуществляло княжество Мардпетуни, с состоящим, скорее всего, из мардов войском, то не исключено, что марды могли и после падения династии Аршакидов защищать эти границы, уже в качестве наемных пограничных войск византийского государства. Для этого немалую роль продолжала играть упомянутая выше крепость «Maride». Отметим, что она находилась в 15 км севернее главного оплота Византии в этих местах — крепости Дара. Дара была перестроена императором Анастасием в 507 г. и, согласно Прокопию Кесарийскому, представляла собой оплот империи. Случись с ней несчастье, то сотрясется все ромейское государство, писал историк⁷⁴. Крепость «Maride» Аммиана Марцеллина была построена намного раньше Дары, и, наверное, тогда она играла ту же роль, что впоследствии Дара. Она часто упоминается в связи с персидско-византийской войной конца VI в.. Иоанн Эпифанийский пишет, что крепость эта находится в горах и своими жителями называется Мардес («... ἐς τε φρούριον ἐν ὄρει χεῖμενον... Μάρδης ὑπὸ τῶν ἐνοικοῦντων ὀνομαζόμενον») ⁷⁵. Ее упоминает Феофилакт Симокатта («ἡ τοῦ Μάρδου φρούρα» ⁷⁶, τὸ Μάρδης ⁷⁷, τὸ Μάρδес») ⁷⁸, «Армянская география VII в.» «Մարդէ բերդ» — «крепость Мардэ») ⁷⁹, Георгий Кипрский и др.⁸⁰ И крепость Мардес, и оплот Дара, согласно составленному около 591/606 гг., т. е. в интересующую нас эпоху, трактату Георгия Кипрского, локализируются в Верхней Месопотамии⁸¹, которая называлась также *Четвертой Арменией* («Ἐπαρχία Με-

⁷² Прок., De aedificiis, III, 1: Στρατιώτης δὲ Ρωμαῖος οὐτε τῷ Ἀρμενίων βασιλεῖ οὐτε σατράπαις ἤμινε πόποτε, ἀλλὰ τὰ πολέμια κατὰ μόνας αὐτοὶ διέκοιτο.

⁷³ Мы знаем, что Четвертая Армения до 701/702 г. находилась в составе империи. Ее уступил арабам византийский полководец, скорее всего военный глава области, армянин Ваан (См. «Theophanis Chronographia», А. М. 6194). Значит, и к этому времени защита Четвертой Армении находилась в руках армян.

⁷⁴ Прок., De aedificiis, II, 1.

⁷⁵ Ioann. Epiph., frgm. 5 («Fragmenta Historicorum graecorum», vol. IV, ed C. Müller, Paris, 1851, p. 275). Μάρδης у Menand. Prot., fr. 60, и Μάρδης у Прокопия Кесарийского («De aedificiis, II, 4).

⁷⁶ Theophyl. Sym., II, 2.

⁷⁷ Там же, II, 3.

⁷⁸ Там же, III, 11.

⁷⁹ Ս. Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 113:

⁸⁰ «Georgii Cyprii Descriptio Orbis Romani», edidit praefatus est commentario instruxit Henricus Gelzer Lipsiae, 1890, p. 46. См. также: E. Honigmann, Le Synecdèmos d'Hieroklès et l'Opuscule géographique de Georges de Chypre, Texte, Introduction, Commentaire et Cartes, Bruxelles, 1939, p. 64; Hamilton and Brooks, The Syriac Chronicle known as that of Zachariah of Mitylene London, 1899, VII, 6. Обстоятельную библиографию см. в статье Вейсбаха «Μάρδης» («Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft», Bd. XIV, 2, col. 1648). Отметим, что на месте крепости Мардес находится теперь город Мердин в Турции.

⁸¹ О ней см. N. A. Oikonomidès, Recherches sur l'histoire du Bas-Danube aux Xe — XIe siècles: La Mésopotamie de l'Occident («Revue des Études Sud-Est Européennes», t. III, 1965, № 1—2, p. 58—59).

σποταρίας ἀνω ἤτοι Δ' Ἀρμενίας⁸²). Значит они защищали *Четвертую Армению*, ту Армению, которую, согласно Феофану Исповеднику, защищали мардаиты («ὡς τετάρτης Ἀρμενίας, ἀνίσχυροι καὶ ἀοίκητοι ἐτύχονον διὰ τὴν ἐφοδὸν τῶν Μαρδαϊτῶν»⁸³).

В Четвертой Армении, кроме крепости Мардес, была еще одна, которая, бесспорно, носила племенное название мардов, название, свидетельствующее вместе с тем и о том, что она была построена именно мардами. Тот же Георгий Кипрский ее именует «Μερτιχέρτον» (должно быть «*Մարդիհերտ*», или «*Մարդիհերտ*», дословно: «строение мардов», «построенная мардами», ср. Ервандакерт, Тигранакерт и т. п.). Георгий Кипрский ее локализует в «другой Четвертой Армении» ('Επαρχία Δ' Ἀρμενίας ἀλλή)⁸⁴ и упоминает сразу же после крепости Китарич (Κιταρίτζων), которая учеными локализуется на персидско-византийской границе, в кантоне hАштеанк ('Ασθιανηνή) Четвертой Армении⁸⁵.

Вернемся к феодальному роду Мардпетуни. К V в. в острой борьбе он был ликвидирован, но титул мардпета перешел к феодальному роду Арцруни, т. е. *должность* мардпета (разумеется, и марды), продолжали существовать. В упомянутом уже нами восстании армян против Сасанидов в 451 г. принимали участие и Арцруниды, князь которых Михр-Шапух, по данным Лазаря Парпеци, именовался мардпетом⁸⁶. Отметим также, что в источниках епископ кантона Мартпетакан отождествляется с епископом Остана, или Сепухакана, т. е. с епископом Арцрунидов⁸⁷.

Читателю уже очевидны выводы, к которым мы пришли. Мардаиты Феофана Исповедника — это состоящее из арменизированных мардов наемное войско, служащее Византии для защиты границ Верхней Месопотамии (Четвертой Армении) от арабов. Об этом свидетельствует не только тождество их имен — «мард-аиты» — «мард-ы», присущий обоим воинственный и разбойничий нрав, но и совпадение географического ареала, веками защищаемого мардами и мардаитами. Вдобавок ко всему сказанному отметим еще раз, что мардаиты — христиане-монофизиты, т. е. исповедывали христианство согласно преданиям армян.

Наше исследование было бы неполным, если бы не остановились еще на одном факте. Речь идет об одном названии, встречаемом в сочинениях двух армянских историков в связи с событиями в Армении, по времени в точности совпадающими со временем деятельности упоминаемых Феофаном мардаитов. Гевонд (VIII в.) пишет, что после упразднения империи Сасанидов, арабы в 653 г. напали на византийского военачальника Прокопия в армянском кантоне Қоговит, в пределах Базудзора и *Мардуцайка*⁸⁸. Из контекста ясно, что речь идет о топониме. Н. Адонц считал, что данный топоним состоит из Mardotz пог. loci из

⁸² E. Honigmann, Le Synecdèmos d'Hieroklès..., p. 64.

⁸³ Theophanis Chronographia, p. 363.

⁸⁴ „Georgii Cyprii Descriptio“, p. 48.

⁸⁵ Н. Адонц, указ. соч., с. 22.

⁸⁶ «Ղազար Մի ֆարսեցւոյ Պատմութիւն Հայոց», Տիգրիս, 1904, էջ 71. Ср. также Н. Адонц, указ. соч., с. 320.

⁸⁷ Н. Адонц, указ. соч., с. 335, 337.

⁸⁸ «История халифов вардапета Гевонда, писателя VIII в.», пер. с арм. К. Патканяна, СПб., 1862, с. 4.

mard, а флексия -айк придает ему значение пом. ethn: жители Мардоца, как hАйстанейк и проч. Мардуцайк он отождествляет с упомянутым выше кантоном Мардастан⁸⁹. На основе Мардуцайка он, вслед за К. Патканяном, решает и вопрос «топонима» *Мардоцэк*, встречающегося у Себеоса. Сообщив о заключенном между князем Теодоросом Рштуни и арабским халифом Муавией на двенадцатом году царствования византийского императора Константина (653 г.) мирном договоре, Себеос указывает, что «Все ромейские войска жаловались и обвиняли Рштунийского владельца (т. е. князя Теодороса Рштуни.— Р. Б.) и армян пред своим царем (т. е. Константином.— Р. Б.) за поражение при местечке *Мардоцэк*»⁹⁰. Так в переводе Ст. Малхасянца. Но в оригинале «...վան ճարձեցնք՝ որ եղին ի Մարդուցայն» («... за удары, нанесенные (ромеям) мардоцэк-ами»). Это место «Истории» Себеоса стало камнем преткновения для всех имевших с ним дело. Т. Михрдатьян⁹¹, первый издатель текста Себеоса, находил в нем искажение армянских слов «ի Մարմուցեացայն» или «ի Մարաղացայն» (т. е. «от сражавшихся», «в бастионах» (1)), что справедливо было отвергнуто. Первый переводчик текста на русский язык К. Патканян данное место перевел «... за поражения, которые происходили в *мардоцесе*»⁹² и под строкой дал следующее примечание: «Не знаем, что значит *мардоцес* — искаженное слово, или собственное имя»⁹³. А в своем издании оригинала К. Патканян, отвергая объяснение Михрдатьяна, писал, что мардоцес — это топоним. Свое мнение он обосновал вышеупомянутым местом «Истории» Гевонда⁹⁴. Гюбшманн⁹⁵ и Маклер⁹⁶, считая данное место в «Истории» Себеоса искаженным, пропускают его в своем переводе.

Кажется, данные Гевонда так убедительно говорят о Мардуцайке как о местности, топониме, что исследователи, и это естественно, стали «мардоцэк» Себеоса отождествлять с этим топонимом. Подробно на нем остановился Н. Адонц, который также Мардоцэк и Мардуцайк считал одной и той же местностью и, как уже отметили, отождествил с кантоном Мардастан. Замечание Н. Адонца об окончании -айк в имени Мардуц-айк (и -эк в Мардоцэк) имеет определяющее значение для нашей задачи. Если данный суффикс (-эк и -айк) передать по-гречески -ίται, -αίται, то мы получим не что иное, как „Марδαίται“⁹⁷. Этнони-

⁸⁹ Н. Адонц, указ. соч., с. 417, прим. 5.

⁹⁰ «История епископа Себеоса», пер. с 4-го исправл. арм. изд. Ст. Малхасянца, Ереван, 1939, с. 117.

⁹¹ «Պատմութիւն Սեբէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլին», Կոստանդնուպոլիս, 1851, էջ 216.

⁹² «История императора Иракла, сочинение епископа Себеоса, писателя VII века», СПб., 1862, с. 153.

⁹³ Там же.

⁹⁴ «Պատմութիւն Սեբէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլին», ի լոյս տն Բ. Պատկանյանի, Ս. Պետերբուրգ, 1879, էջ 202.

⁹⁵ „Zur Geschichte Armeniens und der ersten Kriege der Araber. Aus dem armenischen des Sebeos“ (Übersetzt von) Dr. Heinrich Hübschmann, Leipzig, 1875, S. 31.

⁹⁶ „Histoire d'Héraclius par l'évêque Sebéos“. Traduite de l'arménien et annotée par Frédéric Macler, Paris, 1904, p. 133.

⁹⁷ Ср. у Георгия Кипрского, который жителей (Λαοί) местности Хут (Խու) в Армении (см. в „Эскуриальском Тактиконе“: „ὁ τοῦ Χουῦτ“; N. Oikonomides Les Lists de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris, 1972, 269) именует „Χοδ-αίται“, а Санасуна (т. е. Сасуна)— „Σανασουν-ίται“ (Georgii Cyprii Descriptio, p. 48). Следовательно, если жители местности Хут называются „Χοδ-αίται“

мов или имен собственных, выступающих в качестве топонимов, в Армении сколько угодно.

Итак, вышеупомянутое дает нам право в «*Ի Մարդայեան*» Себеоса усмотреть не топоним, а этноним мардаитов, которые и разбили византийские войска в 653 г. Этот факт свидетельствует о том, что к возглавляемому нахараром Теодоросом Рштуни в середине VII в. антивизантийскому движению армян примкнули и мардаиты Армении. В связи с этим нужно остановиться на одном важном, на наш взгляд, замечании издателя древнеармянского перевода «Хроники» Михаила Сирийца, оставшемся незамеченным учеными. Комментируя данные Михаила Сирийца о заключенном между Юстинианом II и Абд аль-Маликом мирном договоре 688 г. и роспуске полка «мятежников» («бунтовщиков») ⁹⁸, издатель отождествил их с мардаитами (византийских авторов) и писал: «*Себеос их называет Мардоцэк*» ⁹⁹, т. е. в «Мардоцэк» Себеоса совершенно верно усмотрел не топоним, а племенное название. Как бы то ни было, считать «мардоцэк» топонимом или этнонимом сущности не меняет. В обоих случаях имя переводится *Мардаїт*. Разница только в том, что если речь действительно шла об этнониме, нам стала бы известной неведомая раньше страница истории армянского народа. И не только. Еще раз бы подтвердилось, что родина мардаитов — Армения, что они — армяне, ибо «*ромейские* войска жаловались императору на *армян*», а не на ромеев, тем более не на сирийцев, маронитов и т. п., за какими ученые принимали мардаитов. С установлением арабского ига в Армении антивизантийские настроения армянских мардаитов, наверное, пошли на убыль и мардаиты в дальнейшем включились в возглавляемую Византией общую антиарабскую борьбу.

Откуда происходили служащие Византии в VII в. мардаиты? Из Мардастана (Мардуцайка) в Васпуракане, или Мардали в Туруберане? Скорее всего из Мардали. Мардастан был довольно далеко от границ империи и к тому времени находился под арабским господством, а Мардали был в пределах Византии и соседствовал с Феодосиеполем — Карином, местопребыванием византийского главнокомандующего, который и мог их вербовать. Исходя из сказанного, очень заманчиво, но в то же время не лишено резона *Мардаїт* Феофана Исповедника исправить на *Марда(н)їт*. Если иметь в виду, что буква «л» в топониме Мардали армянами произносится как новогреческая «γ», *Mardayi*, то мы получим *Марда(γ)їт* (Мардайиты). В таком случае эта «γ» греками могла быть и опущена (ср. варианты имени еретиков фундагитов-фундаитов — *Φουνδαγїται-Φουνδαїται*) ¹⁰⁰.

то «*Μάρδ-αїται*» могли называться жители («*λαός*», народ, племя) местности «*Μάρδ-αї*». Как мы увидели выше, кантон Мардали переводится «*Μάρδ-αї*».

⁹⁸ Древнеармянский (XIII в.) перевод «Хроники» Михаила Сирийца был опубликован лет за 30 до издания сирийского оригинала и, разумеется, его издатель не мог знать, что там, где в армянском стоит «*ապստամբ*» («бунтовщики, мятежники»), в сирийском встречается (*Maridaуé*), что средневековый армянский переводчик «перевел» данное племенное название, не догадываясь, что он имеет дело не с простым существительным.

⁹⁹ «*Ժամանակագրութիւն Տիարն Միջնայէի Ասորոց պատմաբարբի, Երուսաղէմ, 1871, էջ 326, ծանոթ. 2:*

¹⁰⁰ «*Marid-ayé*» же (-ayé — оконч. им. падежа мн. числа) Михаила Сирийца не напоминает ли название крепости *Maride* (*Μάρδης*), упомянутую Аммианом Марцеллином?

Мардаиты упоминаются и в более позднее время (IX—X вв.), в основном в качестве служащих византийского военного флота¹⁰¹. Их можно встретить в Памфилии Малой Азии, Элладе, Пелопоннесе, Кефалонии, Никополисе Эпира и в других местах Византийской империи¹⁰². Они служили на флоте фемы Кивирреотов, имея центром местопребывания город Атталию. Здесь сидел «катепано мардаитов» (ὁ κατεπάνω τῶν Μαρδαίτων Ἀτταλείας), который, по данным Константина Порфирородного, назначался лично императором¹⁰³. На этот пост мог быть назначен даже сарацин¹⁰⁴. Катепано мардаитов обладал самостоятельностью (αὐτεξούσιος)¹⁰⁵.

В отличие от мардаитов-моряков Малой Азии, Константин Порфирородный мардаитов европейской части Византийской империи именует «мардаитами Запада» (Μαρδαῖται τῆς Δύσεως)¹⁰⁶.

Какое отношение имели поздние мардаиты к мардаитам Феофана Исповедника? По нашему убеждению — никакого. Просто продолжало существовать название их полка, а рекрутировались они «византийцами». Мы считаем совершенно правильным мнение К. Сафы и К. Амантоса о том, что мардаиты Запада не являются частью племени мардаитов, а особой частью военно-морского флота, которая обязана племени мардаитов лишь своим именем¹⁰⁷.

Таким образом, воинственное и разбойничье племя мардаитов — это арменизированное племя мардов. Состоящие из мардов военные полки служили в армии армянских Аршакидов (вспомним еще раз «полки из войск Мардпетаканской конницы», упомянутые Лазаром Парпеци), а позже — в византийской. И в эпоху Аршакидов, и во времена ранней Византии они охраняли главным образом одни и те же территории Армении — Четвертую Армению (Верхнюю Месопотамию). Ради защиты интересов Византии мардаитские полки по приказу императора могли быть отправлены и за пределы Армении. «Мардаиты» IX—X вв. к племени мардаитов отношения не имеют. Они лишь носители их имени.

¹⁰¹ „Constantini Porphyrogeniti imperatoris De Cerimoniis aulae byzantinae“, e recensione Io. Iac. Reiskii, vol. I, Bonnae, 1829, p. 668; Theophanes Continuatus, Chronographia, ex recognitione Immanuelis Bekkeri, Bonnae, 1838, p. 304, 311.

¹⁰² См. H. Ahrweiler, Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe—XVe siècles, Paris, 1966, p. 33, 44, 50, 52, 84—85, 108, 110, 399—400.

¹⁰³ „Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio“, Greek text ed. by Gy. Moravcsik, English translation by R. J. H. Jenkins, Budapest, 1949, p. 240, 242.

¹⁰⁴ Там же, с. 242.

¹⁰⁵ Там же.

¹⁰⁶ „De Cerimoniis“, vol. I, p. 655, 656.

¹⁰⁷ K. Sathas, Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Age, IV, p. LXVIII—LXXII (apud: H. Ahrweiler, Byzance et la mer, p. 400); К. „Ἀμάντος, Μαρδαῖται. „Ελληνικά“ τόμ. 5, 1932, σελ. 130 καὶ εἰς. С ним не согласен Д. Закифинос (см. Δ. Ζακυθηνός, Οἱ Σλαῦοι ἐν Ἑλλάδι, Ἀθήναι, 1945, σελ. 92, а также: H. Ahrweiler, Byzance et la mer, p. 399—400).

ՄԱՐԴԱՅԻՏՆԵՐԻ ԱՌԵՂԾՎԱԾԻ ԼՈՒԾՈՒՄԸ

ՀՐԱՅ ԲԱՐԲԻԿՅԱՆ

Ա մ փ ո փ ու մ

VII դ. երկրորդ կեսին բյուզանդական բանակում ժառանգում էր ռազմունակ մարդայիտներից բաղկացած հատուկ գունդ, որի պարտականությունն էր արաբական արշավանքներից պաշտպանել հիմնականում Չորրորդ Հայքի սահմանները, թույլ չտալ արաբներին այնտեղ մշտական բնակություն հաստատելու: Ելնելով իր շահերից, կայսրությունը մարդայիտների առանձին գնդեր ուղարկում էր Բյուզանդիայի տարբեր շրջանները: 688 թ. բյուզանդա-արաբական հաշտության պայմանագրի համաձայն Բյուզանդական կայսրությունը լուծարեի ենթարկեց մարդայիտների գնդերը և արգելեց նրանց ասպատակելու խալիֆայության տարածքը:

Բյուզանդագիտության, արաբագիտության և ասորագիտության մեջ մինչև օրս անլուծելի էր մնացել մարդայիտների էության ու էթնիկական պատկանելիության հարցը: Նրանց համարում էին Լիբանանի լեռնականներ՝ ազգությամբ հույն, ասորի, մարոնիտներ և այլն: Նրանք չէին բացատրում, թե ինչպես կարող էին այդ լեռնականները Լիբանանի տերիտորիայից պաշտպանել Չորրորդ Հայքի տարածքը արաբներից:

Մարդայիտները պատկանում էին դեռևս անտիկ ժամանակաշրջանում Հայաստանում հաստատված և ժամանակի ընթացքում հաջացած իրանական մարդ ցեղին, որի անունն էին կրում պատմական Հայաստանի երկու գավառները՝ Մարդաստանը և Մարդադին: Մարդերը և նրանց պարագլուխ մարդպետը, իրենց մարդպետական կոչվող գնդերով, կարևոր դեր էին խաղում Արշակունյաց (հետագայում նաև մարդպանական և բյուզանդական) Հայաստանում. նրանց գլխավոր պարտականություններից մեկը Չորրորդ Հայքի տարածքի պաշտպանությունն էր: IX—X դդ. բյուզանդական բանակի մարդայիտների անունը կրող գնդերը VII դ. մարդայիտների հետ որևէ առնչություն չունեն. նրանք սոսկ ժառանգել են ռազմունակ մարդայիտների անունը:

РОЛЬ ИГУМЕНА ФИЛИППОПОЛЬСКОГО АРМЯНСКОГО МОНАСТЫРЯ ИОАННА АТМАНА В АРМЯНО-ВИЗАНТИЙСКИХ ЦЕРКОВНЫХ ПЕРЕГОВОРАХ ПРИ КАТОЛИКОСЕ НЕРСЕСЕ IV БЛАГОДАТНОМ (1166—1173)

РАЧ БАРТИКЯН

После Двинского церковного собора 554 г., когда армянская церковь, отвергнув решения Четвертого Вселенского собора в Халкедоне (451 г.), отделилась от византийской, константинопольское правительство неоднократно предпринимало попытки к ликвидации создавшегося между двумя церквями и народами разрыва. На это были направлены усилия императора Ираклия в VII в., патриарха Фотия—в IX, патриарха Николая Мистика—в X в. По этому вопросу велись долгие и безрезультатные переговоры, догматические диспуты в первой половине XI в. Мотивы, толкающие византийское правительство на это, были предельно ясны. Оно стремилось к тому, чтобы армянская церковь утратила свою самостоятельность и в то же время пыталось добиться политического подчинения Армении Византийской империи.

После создания армянского государства в Киликии в конце XI в. и безуспешных попыток Византии силой лишить армян независимости, на повестку дня внешней политики византийского двора снова был поставлен вопрос об унии армянской и византийской церквей. Византия не скрывала, что ее конечной целью было подчинение армянской церкви константинопольскому патриархату. Главной фигурой со стороны империи в длившихся более десяти лет переговорах с армянским католикосом в Ромкла был император Мануил I Комнин (1143—1180 гг.), со стороны армян—католикос Нерсес IV Благодатный (1166—1173 гг.). Эти переговоры начались еще при католикосе Григоре III (1113—1166 гг.).

В этой статье мы не намерены остановиться на догматической стороне переговоров между византийской и армянской церквями, на существо диспутов, споров между посланниками византийского императора и главой армянской церкви. Они мало чем отличаются от других споров и диспутов, имевших место до этого, на протяжении 700 лет, и о них написано более чем достаточно¹.

Как уже было сказано, инициатором нового раунда армяно-византийских церковных переговоров была Византия. Еще будучи епископом, Нерсес Благодатный, уже известный богослов, в 1165 г. представил византийскому наместнику в Мопсуестии Алексею текст исповедания веры армянской церкви, разумеется, по требованию византийского двора. Ответом на текст, составленный Нерсесом Благот-

¹ Подробнейшую библиографию см. в статье Л. Зекиана, *Համալուծիչնական տրամադրություններն ըր ժԲ դարում, Բագժազեպ, 1977, էջ 392, ծանոթ. 1*. См. также и статью А. А. Бозояна, *Հայ-բյուզանդական դիվանագիտական հարաբերություններ XII դ. 60—70-ական թթ. (Եղածաղ-բանագիրական հանգիստ, 1981, № 2 (далее: ԳՐՀ))*.

датным, было послание императора Мануила Комнина, датированное сентябрем 1166 г. и отправленное католикусу Григору через Смбата, византийского придворного, как указывает его имя—армянина по происхождению. В письме император просил армянского католикоса отправить в Константинополь своего брата Нерсеса Благодатного для дальнейших переговоров на известную тему. Однако к этому времени католикоса Григора уже не было в живых, а наследовавший его престол Нерсес Благодатный, разумеется, не смог поехать в столицу империи. Свой ответ на послание императора он отправил через вышеупомянутого Смбата. В нем он излагал причины, не позволяющие ему покинуть Ромкла, и просил, чтобы Мануил Комнин или прислал для переговоров своих людей, или же, если это возможно, приехал сам, не считая это чем-то унижительным. Ответное послание императора Нерсесу дошло до нас как в греческом оригинале, так и в армянском переводе, осуществленном, вероятно, в армянской патриархии по его получении. Мануил перевозил католикоса за его готовность содействовать унии церквей и сообщал: «Я отправил к Вашей благочестивости слугу моей царственности философа магистра Феориана² вместе с Атманом, игуменом армянского монастыря в Филиппополе, которые и ознакомят тебя с точкой зрения Святейшей Церкви³ и моей царственности о данной проблеме». Император, желая подчеркнуть свое доверие к Феориану и Атману, предоставленные им большие полномочия, заверял католикоса Нерсеса в том, что он полностью может положиться на доподлинность «казанного ими»⁴.

Армянский перевод интересующей нас части послания Мануила совпадает с текстом греческого оригинала. В армянском отсутствует слово «философ» касательно магистра Феориана, вместо «*ἐν Φιλιπποπόλει*» («в Филиппополе») написано «*ի Փիլիպպոպոլսեաց աշխարհէն*» («в стране (области, феме) филиппопольцев»), а вместо «*τῷ Ἀτμάνῳ*» («с Атманом») — «*զԻՅՈՒՆՆԷՒ, լաղանուն Ութման*» («Иоанном, по прозвищу Утман»)⁵, из чего становится ясным, что Атман—это прозвище игумена филиппопольского монастыря, а его имя—Иоанн⁶.

В греческом издании оригинала после послания Мануила Комнина следует подробнейший текст догматического диспута между Феорианом и католикосом Нерсесом. В начале указанного текста Феориан пишет, что в 6678 г. от сотворения мира (1170 г.), в двадцать восьмом году царствования Мануила Комнина, третьего ин-

² В Житии Нерсеса Благодатного: «*զայր ոմն Եարուարան փիլիսոփայ, արտաքին զրոյք կրթեալ եւ եկեղեցական ուսմամբ ճշմարտաց*» («некоего, получившего светское воспитание и дополненное духовным образованием мужа, красноречивого философа»: «*Արքայի ներսեի Ենորակայ Գառնութիւն վարդապետ*»: Սոփերը հայկականը, 4. ԺԴ, Վենետիկ, 1854, էջ 76. О нем коротко упоминает и Михаил Сириец: Michel le Syrien, Chronique, ed. J.-B. Chabot, t. III, Paris, 1905, p. 335—336.

³ Т. е. Восточно-православной, более конкретно—константинопольского высшего духовенства.

⁴ «Theoriani Orthodoxi Disputatio cum Armeniorum Catholicis», Migne, Patrologia graeca, t. 133, col. 120 (далее: Disputatio).

⁵ Поскольку в оригинале Иоанн назван Атманом, а не как в армянском переводе Утманом, мы в этой статье будем его именовать Атманом.

⁶ «*ն Երսես Ենորակի, Թուզթ ընդհանրական, Երուսաղեմ, 1871, էջ 144.* (далее—Թուզթ ընդհանրական),

дикта, пятнадцатого числа мая месяца Феориан и Атман прибыли в армянский католикосат в Ромкла, и приветствуя католикоса армян от имени императора, вручили ему императорское послание, о котором мы уже упомянули, не забыв назвать себя «ничтожнейшими слугами» императора. Далее следует текст диспута.

Феориан не владел армянским языком, во всяком случае он выдавал себя за человека, не знающего по-армянски, католикос Нерсес, видимо, плохо знал греческий, или вовсе не владел им. Иначе нельзя объяснить присутствие переводчика на переговорах. Феориан и Атман именуют его Михаилом. Он был духовным лицом (пресвитером)⁷ и, скорее всего, не местным, а прибывшим из Константинополя. Бесспорно, он был халкедонитом, ибо в конфиденциальных переговорах Нерсеса с Феорианом первый не захотел бы высказывать свои доверительные намерения в присутствии человека армянского вероисповедания. Как отмечал Феориан, переводчик Михаил был несведущ не только в грамматике греческого языка, но плохо владел даже разговорным греческим языком⁸. Исходя из всего сказанного, надо полагать, что переводчик Михаил был армянином. Возникает вопрос: ведь Иоанн Атман прекрасно знал и армянский, и греческий, почему же он не взял на себя роль переводчика? Разве это было для него унижением? Или под этим кроется нечто серьезное? Известно, что ответное послание католикоса Нерсеса императору Мануилу перевел на греческий, причем перевел блестяще, именно Иоанн Атман (ἐξέλιπεν παρὰ τοῦ μωναχοῦ τοῦ Ἀτμάνου τοῦ ἀπὸ Φιλίππουπόλεως)⁹. Сказанное означает, и мы убедимся в этом далее, что переговоры между Нерсесом и Феорианом велись в отсутствие Атмана. Для Нерсеса было нежелательно, чтобы Атман был в курсе его конфиденциальных переговоров.

Феориан к этому диспуту готовился давно. Если верить ему, то католикос Нерсес при переговорах отметил, что он, Феориан, видимо, многие годы собирал из разных книг отцов церкви материал для обоснования главной догмы халкедонитов о двух естествах Христа¹⁰. Сказал это Нерсес или нет, не имеет значения, ибо в действительности не могло быть иначе. Император Мануил не послал бы в Ромкла для переговоров несведущего или малосведущего в богословии человека.

Армянский текст диспута не сохранился, а если верить составленному Феорианом греческому тексту, в Ромкла он одержал блестящую победу, склонив католикоса принять решения халкедонского собора, и присутствующий на диспуте племянник Нерсеса епископ Григор (будущий католикос Григор IV Отрок) даже воскликнул: «Я — ромей¹¹, анафема не принимающему догмы о двух естествах Христа»¹².

Феориан далее пишет, что католикос Нерсес поручил ему передать императору запечатанное секретное письмо, согласно которому он принимает решения халкедонского собора¹³, что католикос предвари-

⁷ Disputatio, col. 233. Сравни col. 236.

⁸ Там же, стлб. 124.

⁹ Там же, стлб. 213.

¹⁰ Там же, стлб. 144.

¹¹ Т. е. халкедонит, диофизит.

¹² Disputatio, col. 148. Сравни col. 149.

¹³ Там же, стлб. 212.

тельно ознакомил его, Феориана, с содержанием этого секретного письма.

Странно то, что о секретном письме и его содержании католикос Нерсес не осведомил Иоанна Атмана, своего «соплеменника и единоверного» (*ὁμόφυλος καὶ ὁμόπιστος*), как его именует Нерсес. Католикос не захотел, чтобы Иоанн Атман знал, что он принял вероучение Четвертого Вселенского собора, отрекшись от армянского вероисповедания. Почему? Единственным вразумительным ответом может быть то, что католикос Нерсес принимал Атмана за монофизита (*ἑνωμοῦν ἰδιότης* — *ὁμόπιστος ἡμῶν*), хотя, как мы убедимся далее, он просто выдавал себя за монофизита, скорее всего с целью войти в доверие Нерсесу.

Отправленное Мануилу секретное письмо Нерсеса не было единственным. Он отправил ему, видимо, аналогичное послание и через своих доверенных людей. В своем втором послании, которое представляет собой ответ императора на секретное послание армянского католикоса, Мануил ясно отмечает, что получил «отправленное через людей твоего пиетета моей царственности письмо»¹⁴ (*τὸ μετὰ τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐκ τῆς τιμιότητος σταλὲν γράμμα τῇ βασιλείᾳ μου*). В армянском переводе: «Առ և քէն անպիտան զիր թագաւորութեան իմոյ ընդ ար անտանականութեան ք»¹⁵). Эти люди в греческом тексте названы «βραχάριοι»¹⁶, стало быть, они принадлежали к знаменитой семье Вахрамиев, известной в Византии с X в. К этой семье принадлежал и знаменитый Филарет¹⁷.

Но вернемся к личности Иоанна Атмана. В армянском оригинале послания католикоса Нерсеса императору Мануилу он назван «наш (т. е. армян—Р. Б.) соплеменник и единоверный (т. е. монофизит—Р. Б.) игумен Иоанн» (*սոսմակողմ ընդ և համակրօն Յովհաննէս հայր զանց*)¹⁸. Греческий перевод этого послания католикоса Нерсеса, осуществленный самим Атманом, в интересующем нас месте гласит: «ὁ ὁμόφυλος καὶ ὁμοσχῆμον ἡμῶν ἡμῶν Ἰωάννης ὁ ἡγούμενος, ὅς καὶ Ἀτμάνος ἐπωνομαῖται»¹⁹. В греческом разни́ца в том, что приводится прозвище Иоанна—Атман. Но не только. Слово «*համակրօն*» («единоверный») армянского оригинала заменено словом «*ὁμοσχῆμον*» (дословно: «одетый как и мы в духовную схиму», т. е. церковник, как и мы), в отличие от Феориана, который был лицом светским. Нет сомнения в том, что замена данного слова послания Нерсеса, представленного в византийский двор, разумеется, в греческом переводе, дело рук самого Атмана. Атман хорошо знал, как и в вышних кругах византийского государства, что он не «единоверный» ни католикосу, ни армянам вообще, чего не знал Нерсес. Он боялся осведомить Атмана о своем решении принять постановления халкедонского собора, поскольку предполагал, что Атман мог

¹⁴ Там же, стлб. 236.

¹⁵ «Թուղթ ընդհանրական», էջ 154.

¹⁶ Disputatio, col. 213.

¹⁷ О них см. А. П. Каждан, Армяне в составе господствующего класса Византийской империи в XI—XII вв., Ереван, 1975, с. 25—28.

¹⁸ «Թուղթ ընդհանրական», էջ 146.

¹⁹ Disputatio, col. 213.

об этом известить более широкие круги армянского духовенства и общества.

Но в чем заключалась миссия Иоанна Атамана? Случайность ли, что Мануил Комнин доверил ему такое важное и ответственное задание? Ответ на этот вопрос можно найти в тексте второго диспута Феориана с католиком Нерсесом, проходившего в Ромкла после второго прибытия Феориана и Атамана из Константинополя в армянский католикосат в 6680 г. от сотворения мира (1172 г.), пятого индикта. Посланцы Мануила Комнина вручили католику Нерсесу письмо константинопольского патриарха Михаила, а также два послания византийского императора, одно секретное (*μυστικὴ τοῦ βασιλέως γραφή*), другое — открытое (*φανερά*)²⁰. В армянском переводе сохранился текст открытого послания Мануила²¹. В секретном послании император приветствовал готовность католика Нерсеса принять постановления халкедонского собора и отмечал, что для содействия унии церквей отправил уже известных им Феориана и Атамана²². Упоминание имени Атамана в конфиденциальном письме императора было осечкой византийской дипломатии или, наоборот, шантажом, трудно сказать. Известно только, что католикос Нерсес, узнав, что Атман в курсе его, католика, намерений принять решения халкедонского собора, пришел в ярость. Когда Михаил перевел католику текст секретного послания Мануила, Нерсес воскликнул: «Ведь [мою] тайну²³ Атман не знал, как в послании [Мануила] фигурирует его имя?»²⁴. На это переводчик Михаил ответил: «Воля царя, чтобы и тот был в курсе дела, как философ [Феориан]. Католикос, услышав это, глубоко вздохнул, но тогда помолчал»²⁵.

В открытом письме Мануила католику Нерсесу сказано, что из Константинополя в Ромкла «к Вашей благочестивости снова отправлены слуга моей царственности Феориан и игумен армянского монастыря в Филиппополе» Атман²⁶. Армянский перевод данного отрывка гласит: «Առաքեցան արդ ևս ևս ըն ըստ Աստուծոյ սրբազանութիւնդ՝ լիճ թագաւորութեան մերոյ՝ արդ թէոսիանէ Մաշիստը, և հայրդ որ ըստ Փիլիպուպոլսեաց հայր[ը]»²⁷ *զանից նովհաննէս անուն*²⁸.

²⁰ Там же, стлб. 236.

²¹ «Թուղթ ընդհանրական», էջ 154—156.

²² Disputatio, col. 233.

²³ Тайну о том, что Нерсес примкнул к халкедонитам.

²⁴ Disputatio, col. 236.

²⁵ Там же.

²⁶ Там же: 'Ἀπεστάλησαν τοῖνον καὶ αὐτὸς πρὸς τὴν εἰν κατὰ Θεὸν εὐλάβειαν ὁ τε λίγιος τῆς βασιλείας μου ὁ Θεωριανὸς καὶ ὁ καθιγούμενος τῆς ἐν τῇ Φιλίππου πόλει Ἀρμενικῆς μονῆς ὁ Ἀτμάνος'.

²⁷ Здесь не замеченная издателями ошибка писца. Должно быть *հայ զանից*, т. е. 'армянского монастыря', как и в греческом оригинале: 'Ἀρμενικῆς μονῆς. Писец под влиянием упомянутого ранее *հայր*, т. е. *հայր զանից* (игумен), слово *հայր*, относящееся к этнической принадлежности монастыря, механически повторил — *հայր*. Таким образом, слово *հայր* (*զանից*) (игумен) упоминается дважды. О том, что наше исправление верно, свидетельствует не только соответствующее место греческого оригинала этого письма, но и текст первого послания Мануила. Там сказано: 'ὁ καθιγούμενος τῆς Ἀρμενικῆς μονῆς ἐν Φιλίππου πόλει (стлб. 120). В армянском переводе: *սրբազան զանից հայրդ՝ որ է Փիլիպուպոլսեաց առաքելն* («Թուղթ ընդհանրական», էջ 144).

²⁸ «Թուղթ ընդհանրական», էջ 155.

После того, как католикосу Нерсесу стало известно, что Иоанн Атман в курсе его тайны, а такой поворот дел, видимо, был выгоден византийскому двору, дабы очернить католикоса в глазах армян, представив его перебежчиком, поставить его перед свершившимся фактом, Иоанн Атман перешел к открытому шантажу. Обратившись к Нерсесу, он сказал: то, что католикос считает тайной, известно всей Романии (т. е. Византийской империи), поскольку об этом Феориан написал и выступил во дворце и в собрании высшего византийского духовенства, что составленный Феорианом отчет был размножен в свыше ста экземплярах и распространен по всей Романии. И, приняв позу обиженного, добавил, что не католикос, а он, Атман, вправе обидеться, ибо Нерсес скрыл от него, „соплеменника и единоверного“ (ծմբօվո՛ւ ի՛նչ ծրօթիստո՛ւ), секрет, который католикос доверил „иноплеменному“ (անյո՛ւրէի անժրի), т. е. греку Феориану²⁹.

Но Иоанн Атман на этом не остановился. Он продолжил свой шантаж и в присутствии армянского высшего духовенства сказал, что Нерсес действительно написал императору и через Феориана устно передал, что принимает постановления халкедонского собора³⁰. Феориан же отрицал, что выступил в императорском дворце публично и известил о тайных намерениях Нерсеса, что секрет католикоса, как этого требовал Нерсес, сообщил лично императору, вручив ему запечатанное письмо, и что в этот момент у царя находился лишь логофет. Тайну Нерсеса, сказал Феориан, вправе был огласить император как Церкви, так и Сенату³¹.

Нерсес вынужден был перед высшим армянским духовенством отрицать сказанное Иоанном Атманом и выступил с осуждением решений Четвертого Вселенского собора. Переговоры с посланниками византийского императора на несколько дней были им прерваны. Но, возобновившись, они ни к чему не привели. Посланцы Мануила вынуждены были отправиться в путь, и уния армянской церкви с византийской не состоялась, миссия Феориана и Иоанна Атмана окончилась громким провалом. Известно, что в 1177 г. Мануил еще раз попытался достичь унии двух церквей, но в переговорах с византийской стороны не было ни магистра Феориана, ни Иоанна Атмана. Не потому, что, как предполагал Малахия Орманиян, к этому времени их, по-видимому, не было в живых³², а потому, что им нельзя было больше доверить эту ответственную миссию.

Нами уже было отмечено, что переговоры Мануила с Нерсесом имели политические мотивы. Нельзя, конечно, принять за чистую монету и согласие католикоса Нерсеса отречься от армянского вероисповедания и пойти на унию с византийской церковью. Этот шаг был ничем иным, как необходимым ходом, конкретные мотивы которого пока неизвестны. Может быть, католикос хотел таким путем предотвратить

²⁹ Disputatio, col. 248.

³⁰ Там же, стлб. 248. Г. Алишан считает, что Иоанн Атман открыл тайну Нерсеса по своей „наивности“! (Տաղարկամիտն Ութման—Հ. Ալիշան, Շնորհալի և պաշտօն, Իւր, Հին և նոր, 1873, էջ 428).

³¹ Disputatio, col. 249.

³² Մ. Օրմանյան, Ազգապատմ., մասն Ա, Կոստանդնուպոլիս, 1913, էջ 1465.

возможную политическую и военную экспансии Мануила Комнина в армянскую Киликию. Сам Феориан ясно пишет, что в Византии никто не верил в то, что католикос Нерсес искренне желает унии церквей. В Византии, писал Феориан, «почти все, кроме царя, говорили, что католикос человек неискренний, он никогда не согласится на унию» («πάντες σχεδὸν πλὴν τοῦ βασιλέως ἔλεγον ὅτι οὐκ ἔστιν ὁ Καθολικός ἀνθρώπος ὁρθός, καὶ οὐδέποτε παραδίδεται τὴν ἐνωσιν») ³³.

Теперь перейдем к основной цели нашей статьи—выявлению места и роли в армяно-византийских церковных переговорах Иоанна Атмана. Из вышесказанного уже явствует, что игумен филиппопольского армянского монастыря Иоанн Атман был никем иным, как простым, вошедшим в доверие католикосу Нерсесу агентом византийского правительства. Его задача заключалась в том, чтобы выяснить намерения католикоса, сообщить о них Феориану, дабы тот более основательно смог подготовить свою контригру в диспуте с католикосом ³⁴. Заметим, что Иоанн Атман был единственным соучастником «делегации», возглавляемой Феорианом в переговорах с армянским католикосом Нерсесом, Феориан же был не рядовой личностью, а крупной фигурой при византийском дворе, знатным богословом, удостоенным высшего титула магистра, наделенным чрезвычайными полномочиями императора Мануила Комнина и константинопольского патриарха Михаила. Это обстоятельство косвенно подчеркивает вес самого Иоанна Атмана. Он должен был быть известным в византийском дворце и константинопольской патриархии деятелем. Прямую связь с его личностью имеет то обстоятельство, что он был игуменом филиппопольского армянского монастыря. Возникает справедливый вопрос и вместе с тем недоумение: разве во всей обширной Византийской империи не было другого армянского монастыря, что император и патриарх обратились к услугам именно этого, а не какого-нибудь другого монастыря. Когда Феориан пишет «τῆς ἀρμενικῆς μονῆς ἐν Φιλιπποπόλει» («армянского монастыря в Филиппополе»), он точно указывает, что армянский монастырь в Филиппополе—*один*, другого армянского монастыря там *нет*, иначе он уточнил бы, какой именно филиппопольский армянский монастырь имеет в виду. Если даже и допустить, что в Филиппополе к этому времени существовали и другие армянские монастыри, тот факт, что Феориан не уточняет, какой именно, указывает на самый известный армянский монастырь в этом городе или феме ³⁵.

Что представляли собой Филиппополь и филиппопольская фема в интересующую нас эпоху в этническом и социальном отношениях?

Анна Комнина закончила овою «Алексиаду» в 1148 г. ³⁶ т. е. за два десятилетия до начала армяно-византийского диалога об унии

³³ Disputatio, col. 249.

³⁴ Наивно звучат слова Малахии Орманияна: «неизвестна позиция Утмана, но он, наверное, был на стороне армян, ибо Нерсес именует его «нашим соплеменником и сочувствующим нам» (Ազգաշատուհի. ժամն Ա, էջ 1420). Слово «համազրոյն» («единоверный») он исправляет на «համազրոյն» («сочувствующий»), хотя во всех изданиях посланий Нерсеса Благодатного стоит «համազրոյն», а не «համազրոյն».

³⁵ В армянском переводе послания Мануила Комнина вместо Φιλιππούπολις написано «Փիլիպպոպոլիս աշխրհ», т. е. область, фема филиппопольцев.

³⁶ K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Literatur, München, 1897, S. 274.

церквей в Ромкла. Описывая события времен своего отца, Алексея I Комнина (1081—1118 гг.), она указывает, что все население Филиппополя, кроме немногих, состояло из «манихеев», т. е. павликиан и тондракитов (армян), которые насильничали над местными христианами, по всей вероятности, греками-халкедонитами. Продолжая свой рассказ, она представляет все в более мрачных тонах: весь регион Филиппополя (τα κοίλα Φιλιπποπόλεως) населяли еретики. К ним она причисляет армян-монофизитов и сирийцев-иаковитов. Желая в который раз восхвалить своего отца, Алексея Комнина, она пишет, будто ему удалось многих еретиков-«манихеев» обратить в православие³⁷. Но вряд ли за свое недолгое пребывание в Филиппополе императору удалось бы чего-то достичь. К такому заключению приводят события, происшедшие в Филиппополе столетие спустя. Возглавивший Третий Крестовый поход Фридрих Барбаросса 24 августа 1189 г. вступил в Филиппополь. Город был покинут зажиточными жителями, в нем оставались только неимущие греки и *армяне-монофизиты*³⁸. Это свидетельствует о том, что в Филиппополе и его округе армян-халкедонитов не было, во всяком случае, если они и были, то в таком ничтожном количестве, что источники об этом ничего не сообщают. Наоборот, имеются достоверные данные о том, что в Филиппополе именно к этому времени армяне-монофизиты стали подвергаться гонениям, местный епископ армян-монофизитов насильно стал обращать в халкедонитство³⁹, против чего запротестовал армянский католикос Григор IV Отрок⁴⁰.

Из вышесказанного следует, что если даже и допустить существование армянских монастырей в Филиппополе, то они должны были быть монофизитскими. Само собой разумеется, еретики-армяне (павликиане, тондракиты) не могли иметь монастырей, поскольку они вообще были против монашества и церкви как учреждения.

А как же с игуменом *армянского монастыря* в Филиппополе *халкедонитом* Иоанном Атманом?

В начале этой статьи мы отметили, что Мануил Комнин для ведения переговоров об унии армянской монофизитской церкви с византийской-халкедонитской не мог обратиться к услугам духовного лица *армянского* вероисповедания. От него никакой пользы не было бы. Иоанн Атман, хотя и представился католикосу как человек армянского вероисповедания⁴¹ (вспомним *ὁμόπιστος—ἑσθλὸς*—едино-

³⁷ Anne Comnène. Aléxade, ed. B. Leib, t. III, Paris, 1945, p. 180—182.

³⁸ Nicetae Choniatae Historia, rec. I. A. Van Dieten, Berolini et Novi Eboraci, 1975, p. 403.

³⁹ Р. М. Бартияян, К истории взаимоотношений между Византией и Киликийским армянским государством в конце XII в. («Византийский временник», том XVII, 1960, с. 55).

⁴⁰ Վարդան Վարդանի, Համարակն Գրիգորի Բնիկ, Վենետիկ, 1862, էջ 183. В армянских источниках Григор IV упоминается под прозвищем «Յղա». Ученые или переводят это прозвище—«Отрок», или же оставляют без перевода («Тра»). Феориан же перевел «Μικρός» («Младший»), (стлб. 248), что вернее. Так Григор IV отличался от католикоса Григора III. Ведь император Феодосий II в источниках именуется Младшим (Μικρός), чтобы отличить его от Феодосия I. Феодосий Μικρός умер в 50-летнем возрасте.

⁴¹ Это не подлежит сомнению. Он ведь сказал католикосу, что тот скрывал от него, Атмана, «единоплеменника и единоверного», свои тайны.

верный в послании католикоса Нерсеса), но в греческом переводе письма, осуществленном им самим, слово *ὁμοπιστός* он заменил словом *ὁμοεπίσημος*, подчеркивая тем самым, что он не единоверный католикосу армян.

Но Иоанн Атман игумен армянского монастыря в Филиппополе. Значит, все же в Филиппополе в это время существовал армянский халкедонитский монастырь, и монастырь не рядовой, а широко известный своей деятельностью византийскому правительству и церкви. Таким мог быть только основанный в 1083 г. Великим доместиком Запада армянином-халкедонитом Григорием Пакурианом монастырь святой Богородицы в Филиппопольской феме⁴², в местечке Петрицос (Бачково). Иоанн Атман был никем иным, как игуменом именно этого монастыря!

Н. Марр в своей замечательной работе, посвященной армянам-халкедонитам⁴³, подробно остановился как на личности «армянина-халкедонита»⁴⁴ Григория Пакуриана, так и на построенном им монастыре в Филиппополе. Сделав акцент на вопросе о предоставленных монастырю византийским государством широчайших, исключительных правах, Н. Марр, имея на это все основания, сомневался в том, что это было связано лишь с личными заслугами Григория Пакуриана перед византийским правительством, «как они ни были велики»⁴⁵. И задавался вопросом: «Не возлагала ли, напр., имперская политика на Патриционский монастырь надежд, как на сотрудника в каком-либо наболевшем вопросе местной жизни в Болгарии? Таким действительно наболевшим вопросом на месте являлось павликианство»⁴⁶.

Но армяне-халкедониты, и не только филиппопольского монастыря, использовались византийским правительством в первую очередь в борьбе против армян-монофизитов. Н. Марр приводит свидетельство современника Григория Пакуриана грека Никона Черногорца, который, имея в виду армян-халкедонитов, писал: «Этих наших братьев, как только среди них оказывается кто с божественным разумом, и доднесь отцы наши и патриархи берут с Богом на борьбу с врагами, когда на соборе возбуждается что-либо против армян еретиков (т. е. монофизитов—Р. Б.), так как они сведуци в их языке и писаниях»⁴⁷.

Свидетельство поразительное. Если бы Никон Черногорец жил столетие спустя, нам казалось бы, что он имел в виду константинопольского патриарха Михаила и игумена Иоанна Атмана!

Предположение Н. Марра о политических и конфессиональных мотивах основания филиппопольского монастыря св. Богородицы нашло многих сторонников⁴⁸.

⁴² Ср. в Типике Григория Пакуриана (I, § 3): его монастырь был построен в *θέμα τῆς Φιλίππουπόλεως*. См. и примечание 35 этой статьи.

⁴³ Н. Марр, Аркаун, монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах-халкедонитах (отдельный оттиск из «Византийского временника», т. XII, 1905).

⁴⁴ Там же, с. 25.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Там же, с. 35—36; подчеркнуто мною—Р. Б.

⁴⁸ См. например: В. С. Николасов, Един феодален институт от XI век в пашите земли със специално предназначение. Манастирът на Григорий Бакуриани (Паку-

Петрицонский монастырь, надо полагать, неплохо выполнял поставленные перед ним задачи. Лучшим свидетельством тому является то, что почти столетие спустя византийское правительство в своих переговорах с армянской церковью обратилось к услугам духовенства именно этого монастыря, ибо, говоря словами Никона Черногорца, его игумен «был сведущим в их, армян, языке и писаниях».

В последние пятнадцать лет написано очень много об этнической принадлежности Петрицонского монастыря и его основателе⁴⁹. Здесь излишне подробно останавливаться на этом вопросе. Отметим только, что было высказано в основном два противоположных мнения. Арменоведы считают, что Бачковский монастырь построен армяно-халкедонитом Григорием Пакурианом, и что монастырь этот армянский-халкедонитский. Для подтверждения своего вывода они ссылались как на уже указанные Н. Марром доводы (данные Анны Комниной о принадлежности Григория Пакуриана к армянам, его армянская подпись под греческим текстом устава монастыря в Филиппополе, упоминание в числе родственников Григория Пакуриана армян-монофизитов, упоминание об армянском тексте Типика монастыря), так и на ими выявленные. Грузиноведы, наоборот, основываясь на данных Типика, согласно которым Пакуриан называет себя «ивером», а монастырь «иверским», пришли к выводу, что Бачковский монастырь — грузинский, а его основатель — грузин. Нелишне здесь в который раз обратиться к убедительному заключению Н. Марра о том, что слово «ивер» в устах Григория Пакуриана имело «чисто культурное значение»⁵⁰, что «всякий армянин-халкедонит, даже все еще более грамотный в армянском, чем в грузинском, по его представлению, есть грузин наравне с чистокровным грузином»⁵¹.

Выводы Н. Марра еще раз подтверждаются данными переписки Мануила Комнина с католикосом Нерсесом Благодатным. Петрицонский монастырь в этой переписке назван *Արմենիոյ մօնէ* (армянским монастырем). Уж кто-кто, а византийский император и константинопольский патриарх не могли ошибиться.

Игумен этого монастыря был «соплеменником» армянского католикоса Нерсеса Благодатного. Приходится ли сомневаться в том,

риан) — средище на византийски прозелитизм между пловдивските армено-павликени («Известия» на Института за българска история, София, 1951, № 1—2).

⁴⁹ 9. Մանուկյան, Գրիգոր Բակուրյանի «Սանմանք»-ի հոսանքին և զրազդերին խմբագրությունների գնահատություն հարցի շուրջը, ԳՐՀ, 1968, № 1. А. Шанидзе, Великий домestik Запада Григорий Бакурнанис-дзе и грузинский монастырь, основанный им в Болгарии, Тбилиси, 1970; его же, Грузинский монастырь в Болгарии и его Типик. Грузинская редакция Типика, Тбилиси, 1971; Р. Lemerle, Cinq Etudes sur le XIe siècle byzantin, Paris, 1977, p. 113—191; Р. М. Бартикян, Об армянской памятной записи в грузинской рукописи, содержащей Типик Грингс-рия Пакуриана (*ՀՄՄՀ ԳԱ «Լրաբեր», 1978, № 7*); его же, Գրիգոր Բակուրյանի «Կանոնագրություն» մեջ հիշատակվող «նշանակալից»-ի («անհայտն ժողովրդի») մասին (*ՀՄՄՀ ԳԱ «Լրաբեր», 1980, № 7*); Типик Григория Пакуриана. Введение, перевод и комментарий В. А. Арутюновой-Фиданян, Ереван, 1978; В. А. Арутюнова-Фиданян, Армяне-халкидониты на восточных границах Византийской империи (XI в.), Ереван, 1980; Н. Ломоури, К истории грузинского Петрицонского монастыря (Бачковский монастырь в Болгарии), Тбилиси, 1981.

⁵⁰ Н. Марр, указ. соч., с. 21.

⁵¹ Там же.

что католикоз всех армян Нерсес был армянином? Это в свою очередь не свидетельствует ли о том, что руководство Петрицонским монастырем во второй половине XII в., т. е. без малого столетие спустя после его основания, находилось в руках игумена армянина-халкедонита?

ՖԻԼԻՊՈՒՊՈՒՍԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԱՆՔԻ ՎԱՆԱՀԱՅՐ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՏՄԱՆԻ ԴԵՐԸ
ՀԱՅ-ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼՈՒ ՕՐՈՔ (1166—1173)

ՀՐԱՋ ԲԱՐԹԻԱՅԱՆ

Ա մ փ ո փ ո լ մ

Հայ եկեղեցու միաբնակությունն ընդունելուց և բյուզանդական եկեղեցուց անջատվելուց հետո, բյուզանդական կառավարությունը բազմիցս փորձել է կամրջել երկու եկեղեցիների և ժողովուրդների միջև առաջացած վիհը, ձգտելով այդ ճանապարհով վերացնել հայոց եկեղեցու ինքնուրույնությունը և նախապատրաստել Հայաստանի քաղաքական ենթարկումը կայսրությանը: Կիլիկիան հայկական պետության ստեղծումից հետո բյուզանդական արքունիքը, չկարողանալով դինական ուժով վերացնել Ռուբինյանների նորաստեղծ իշխանությունը, փորձեց այդ բանին հասնել դարձյալ եկեղեցիների միության հարցը առաջ քաշելով: Սկսվեցին երկարատև բանակցություններ, որոնցում բյուզանդական կողմից գլխավոր դերը խաղում էին Մանուել Ա կայսրը և Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Միքայելը, իսկ հայոց կողմից՝ կաթողիկոս Ներսես Շնորհալին:

Բյուզանդական կայսրը բանակցություններ վարելու համար Հռոմկլա ուղարկեց իր բանագնացներ հույն փիլիսոփա մագիստրոս Թեոդորանոսին և Ֆիլիպուպոլսի հայկական վանքի վանահայր Հովհաննես Ատմանին (հայկական աղբյուրներում՝ Ութման): Բանակցություններն, ինչպես և անցյալում, ավարտվեցին ապարդյուն: Հովհաննես Ատմանը բյուզանդական գործակալ էր, իսկ Ֆիլիպուպոլսի «հայկական վանքը», որի վանահայրն էր նա, Արևմուտքի մեծ դոմեստիկոս, բյուզանդական նշանավոր ռազմական և պետական գործիչ հայ-քաղկեդոնիկ Գրիգոր Բակուրյանի կողմից դեռևս 1083 թ. Ֆիլիպուպոլսի բանակաթեմի Պետրիցոս ավանում կառուցված սբ. Աստվածածնի վանքն էր, որ բյուզանդական կառավարությունն օգտագործում էր քաղաքական նկատառումներով:

ԹԵՈԴՈՐՈՍ ՄՈՊՍՈՒԵՍԱՑՈՒ ՄԱՏՏՈՒԲԻՈՏ-Ի
ԵՎ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ «ՄԱՇՏՈՅԱՆ» ՏՈՀՄԻ ՄԱՍԻՆ
(X դար)

ՀՐԱԶ ԲԱՐՔԻՅԱՆ

Հրաչյա Աճառյանն իր «Հայոց անձնանունների բառարանում» (հտ. 9, էջ 214—216) հիշում է «Մաշտոց» անունը կրող չորս անձնավորությունների. Մաշտոց եպիսկոպոս Սյունյաց, որին ձեռնադրեց Ներսես Ա կաթողիկոսը (353—373 թթ.), հայ գրերի ստեղծող Մեսրոպ Մաշտոցը, Դվինի 554 թ. ժողովի մասնակից խորհրդունյաց եպիսկոպոս Մաշտոցը և, վերջապես, Մաշտոց եղիվարդեցի կաթողիկոսը (897—898 թթ.), որի մկրտությունն անունը, ըստ Հ. Աճառյանի, հավանաբար եղել է Ստեփանոս:

Բյուզանդական աղբյուրներում Մաշտոց անունը մինչև օրս հայտնի չէր, եթե նկատի չառնենք Թեոդորոս Մոպսուեստացու (մեռել է 428 թ.) «Περὶ τῆς ἐν Περσίδι μασχίτης» («Յաղագս որ ի Պարսս մոզութեան») գրքույկից Փոտ պատրիարքի (IX դար) կատարած փոքր քաղվածքում հիշվող Μαστούβιος անունով հայաստանցի քորեպիսկոպոսին¹, որին Ն. Ադոնցը նույնացնում է Մաշտոցի հետ՝ Μαστούβιος գրությունը սրբագրելով Μαστούζιος կամ Μαστούζιος²: Այս առնչությամբ Ն. Ադոնցը անհրաժեշտ է գտնում ավելացնելու, որ «ոմանք թերևս գայթակղվեն կարդալու Μαστούβιος, այսինքն Մեսրոբ»³: Անվանի գիտնականը, սակայն, ելնելով այն հանգամանքից, որ «Մեսրոբ, ավելի ճիշտ՝ Մեսրոպ» անունը Կորյունն ու Ղազար Փարպեցին չգիտեն, գիտեն միայն «Մաշթոց» անունը, որ «Մեսրոպը» առաջին անգամ Մովսես խորենացին է գործածում, հարց է տալիս. Մեսրոպ գրելու համար «ի՞նչ հիմք ունեն մեր պատմահայրը, անհայտ է. մինչև խնդրի պարզելը գերադասելի է անպայման Մաշթոցը»⁴:

Բայց, երևի, Թեոդորոս Մոպսուեստացու Μαστούβιος-ը, այդուհանդերձ, պիտի համարել ոչ թե «Մաշտոց», այլ «Մեսրոպ» և Μαστούβιος-ը ուղղել ոչ թե Μασρούβιος, ինչպես կարծում է Ն. Ադոնցը, այլ Μαστρούβιος: Այդ բանը պնդելու համար հիմք է տալիս Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող 1069 թվակիր № 10434 ձեռագիր Ավետարանի Անանիա Սարգսցու (Վարագացու) հիշատակարանը, որտեղ, ի միջի այլոց, հիշյալ Ավետարանի մասին ասվում է. «...մանաանդ վասն [ստուգու]թեան սորին և ընտրութեան բանի [ն աւետար]անի և տնահատի և ամենայն արուեստի, որ էր վկայեալ արքինական յամենայն գիտնականաց հայոց զոր ասէին յասանդութենէ գրեալ ձեռամբ սրբոյն Մատրովբայ վարդապետի և քարգմանչի...» (էջ 286բ—287ա)⁵: Անկասկած է, որ տվյալ հիշատակարանի «Մատրովբայ»

¹ Photius, Bibliothèque. Texte établi et traduit par René Henry, t. I, Paris, 1959, p. 187.

² Ն. Ադոնց, Մաշթոց և նրա աշակերտները, Վիեննա, 1925, էջ 8—9:

³ Նույն տեղում, էջ 9:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Հիշատակարանի մեղ մատնացույց է արել Մատենադարանի փոխտնօրեն Բաբկեն Զուգասդյանը, որին և հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությամբ:

ընթերցվածը «Մաշտոց» չէ, «Մեսրոբ» (Մեսրոպ) է: Հետևաբար Թեոդորոս Մոպսուեստացու Մատթեոս-ի մեր ուղղումը՝ Մատթեոս (Մաստրու-բիոս կարդացվում է նաև Մաստրովիոս) հիմնավորվում է: Սրանով էլ բյուզանդական աղբյուրներում «Մաշտոց» անվան մինչև օրս հայտնի միակ ենթադրյալ հիշատակությունը չի հաստատվում:

Ինչպես տեսնում ենք, վերոհիշյալ բոլոր «Մաշտոցները» (բացի Մեսրոպ Մաշտոցից) գործել են Հայաստանում, ավելի ճիշտ՝ Արևելյան Հայաստանում: Մինչև օրս հայտնի չէր Բյուզանդական կայսրության մեջ գործունեություն ծավալած որևէ այլ Մաշտոց: Այնինչ, ինչպես պիտի տեսնենք ստորև, այդպիսին եղել է:

Կոստանդին Միրանաթին կայսեր (913—959 թթ.) կարգադրությամբ ստեղծված մի հանձնաժողով ձեռնամուխ եղավ շարունակելու Թեոփանես խոստովանողի 813 թ. դեպքերով ավարտվող ժամանակագրությունը: Հանձնաժողովը գործը գլուխ բերեց և պատմագրության այն հայտնի է «Թեոփանեսի Շարունակող» խորագրով: Աշխատության հեղինակները լայնորեն օգտագործել են բյուզանդական արքունիքի դիվանը, որով պատմական այդ երկը աչքի է ընկնում իր արժանահավատությամբ: Այն օգտագործել են հետագա շրջանի բյուզանդական բազմաթիվ հեղինակներ:

Ռոմանոս Ա Լեկապենոսի գահ բարձրանալու (920 թ. դեկտեմբերի 24) տարին մանկահասակ Կոստանդին Միրանաթինի դաստիարակ Թեոդորոսի դրժմամբ, Ռոմանոսը դավադրություն կազմակերպեց և ձերբակալեց Կոստանդինի պարսկիմոմենոսին՝ կայսեր սենեկապետին, որը, Թեոփանեսի Շարունակողի ասելով, նպատակ ուներ հեղաշրջման միջոցով տապալել Կոստանդին Միրանաթինին և գահ նստեցնել իր փեսա Լեոն Փոկասին: Բայց քանի որ Ռոմանոս Լեկապենոսի քայլը դավադրություն որակվեց, ապա նա ստիպված էր հանդես գալ պաշտպանականով: Նա 920 թ. մարտի 24-ին Վերմոնիմ և շատ վստահելի Հովհաննես երեցին և Թեոդորոս Մացուկիսին պալատ ուղարկեց հանդես գալու իր պաշտպանությամբ, ասելու, թե իմ քայլը խռովություն չէր: Կասկածելով, որ Փոկասը հնարավոր է հեղաշրջում կկատարի և երկյուղելով, որ նա կարող է կայսեր վնասել, դրա համար է, որ ուղում եմ պալատ բարձրանալ՝ պահպանելու համար կայսեր»⁶: Ինչպես տեսնում ենք, Ռոմանոս Լեկապենոսի ամենամտերիմ մարդկանցից մեկը կոչվում էր Թեոդորոս Մացուկիս (Θεόδωρος ὁ Ματζούχης): Բայց Թեոփանեսի Շարունակողի աղբյուրներից օգտվող Գեորգ Վանականի Շարունակողը, նույն պատմությունը տալով, Թեոդորոսի մականունը այլ կերպ է հիշում՝ Θεόδωρος ὁ Ματθεοσις⁷: Եթե հանենք հունարենի համար հատուկ արական անունների «ւ» (αῖς) վերջավորությունը, ապա մեզ կմնա Ματ(ε)οσις-ը, որը միայն «Մաշտոց» կարելի է կարդալ (հունարենում չկա «շ» հնչյունը և, բնականորեն՝ տառը, նրա փոխարեն գրվում է «ս»):

Եթե հարց ծագի, այս երկու ընթերցումներից՝ Ματζούχης — Ματ(ε)οσις ո՞ր մեկն է ճիշտ, ապա պատմաբանի համար դժվար չէ որոշել, իհարկե Գեորգ Վանականին: Թեոփանեսի Շարունակողի Մացուկիսը հունարենում իմաստ ունի, նշանակում է «բերի», «գավազան», «գուրգռ»⁸: հույնի համար միանգամայն հասկանալի այդ բառը չէր կարող գրիչների մեղքով աղավաղվել, բյու-

⁶ „Theophanes Continuatus“, Bonnae, 1838, p. 393.

⁷ Georgii Monachi Vitae Imperatorum recentiorum, In: Theophanes Continuatus, p. 885.

⁸ ματζούχης, It. mazza, F. masse, E. mace, club, stake. E. A. Sophocles, Grec Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (from B. C. 146 to A. D. 1100), vol. II, p. 736.

զանդացու համար անիմատո նշանակություն ստանալ: Հակառակը՝ միանգամայն հավանական է:

Այսպիսով, մեզ հայտնի է դառնում Ռոմանոս (եկապենոսի ժամանակաշրջանում գործածեալ մի նշանավոր հայ (Մաշտոց մականունը չէր կարող հույնը կրել), որ «Մաշտոցը» Բյուզանդիայում այդ շրջանում ստացել էր ազգանվան նշանակություն⁹, այն կրողն ունի անուն՝ Թեոդորոս, հետևաբար պիտի ենթադրել, որ «Մաշտոցյանները» բյուզանդական որոշակի ընտանիք են եղել: Պարզվում է նաև, որ հայազգի Ռոմանոս (եկապենոս կայսրը, նախքան գահին տիրանալը, իր ծառայության մեջ ուներ հայազգի գործիչներ էլ, որոնք ընկան է, նրա համար ավելի վստահելի պիտի լինեին:

О МАШТОЦЬЮС-Е ФЕОДОРА, ЕПИСКОПА МОПСУЕСТИИ, И ВИЗАНТИЙСКОМ РОДЕ «МАШТОЦЯН» (X ВЕК)

РАЧ БАРТИКЯН

Резюме

В армянских средневековых источниках известны всего четыре лица, носивших имя Маштоц. Одним из них является создатель армянского алфавита Месроп Маштоц. В византийских источниках это армянское имя не встречается. В извлечениях патриарха Фотия из утерянного труда епископа Мопсуестии Феодора, озаглавленного «О магии в Персиде», упоминается хореепископ по имени *Μαστούβιος*. Переправляя это имя на *Μαστούζιος* или *Μαστούτζιος*, Н. Адонци отождествляет его с именем Маштоц, а человека, носившего его, с Месропом Маштоцем. В памятной записи хранящегося в Матенадаране (№ 10434) армянского евангелия от 1069 г. имя создателя армянского алфавита Месроп приводится как *Մաստրովբ* (Мастровб), которое более совпадает с *Μαστούβιος* (в нашем исправлении—*Μαστρούβιος*) труда Феодора, епископа Мопсуестии. В Византии не были известны армянские деятели, носившие имя Маштоц. Однако фамилия упоминаемого Георгием Монахом Феодора, близкого Роману Лекапину (920—944 гг.) человека, *Μαστζούσ(ις)* не что иное, как армянское имя Маштоц, превратившееся в Византии в родовое, что предполагает наличие и других деятелей того же рода.

⁹ *Մաշտոց* *Րօսթենիօս* (Ռուբեն) նշանակում է և Ռուբինյան: Աննա Կոմենենը իշխան Կոստանզիի որդիներ Թորոսին և Լևոնին հղում է *Րօսթենիօս*, Ռուբինյաններ. *Appel Comptene Aléxiade*, ed. B. Leib, t. III, Paris, 1945. p. 134. Պատմականի են Թորոս Ռուբինյանի կնիքները, որոնց վրա գրված է. «Θεόδωρος Ροσπένιος», В. С. Шандровская. К истории армяно-византийских отношений XII в. (ՀՄՄՀ ԳԱ «Լրագրեր» 1974, № 4, էջ 87):

Aghandavorakan sharzhumnere" Hayastanum e"st mijnadari hay ev o'tar heghinakneri (IV-V dd.) [Heretical Movements in Armenia according to Medieval Armenian and Foreign Authors (4th-5th Centuries)], by Hratch Bartikyan, from Lraber hasarakakan gitut'yunneri [Bulletin of Social Sciences] (Erevan, Armenia) 10(1984), pp. 83-93, in 11 pdf pages.

ԱՂԱՆԴԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
ԸՍՏ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ՀԱՅ ԵՎ ՕՏԱՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ
(IV—V դդ.)

ՀՐԱԶ ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

Քրիստոնեությունը ծագեց մ. թ. I դարում, Հռոմեական կայսրության արեւելեայն նահանգներում, որպէս ճնշված դասակարգերի բողոք՝ ընդդէմ ստորկատորական պետության։ Մ. թ. առաջին երեք դարերը նոր հանդես եկած քրիստոնեական կրոնի և հեթանոսության պայքարի ժամանակաշրջան էր։ Մագնելով որպէս ճնշվածների գաղափարախոսություն, քրիստոնեությունը ժամանակի ընթացքում փոխում է իր էությունը և աստիճանաբար հանդես գալիս տիրող կարգերի հետ հաշտվելու կոչով։ Նոր կրոնի հետ միասին հանդես են գալիս նաև նրա վարդապետության հիմնական ուղղությունից այս կամ այն շափով շեղվող հոսանքներ։ Դառնալով միջազգային կրոն, քրիստոնեությունը, բնականաբար, չէր կարող մի կուռ ամբողջականություն ներկայացնել։ Յուրաքանչյուր ժողովուրդ ու ազգություն, ընդունելով քրիստոնեությունը, նրա մեջ էր ներարկում իր շախարհայեցողությունը, ավանդույթները, ապա և յուրովի մեկնաբանում նոր կրոնի գաղափարներն ու դրույթները։ Այսպիսով, նույն կրոնի մեջ առաջացան տարբեր հոսանքներ, որոնք հետագայում պաշտոնական եկեղեցու կողմից որակվեցին որպէս հերձվածներ։ Քանի դեռ քրիստոնեությունը պետական կրոն չէր հռչակվել, այդ հերձվածների և համընդհանուր եկեղեցու, ինչպես և այդ տարբեր հերձվածների միջև գնացող հակամարտությունն ու պայքարը, որպէս կանոն, կրում էր գաղափարների պայքարի բնույթ։ Բայց երբ քրիստոնեությունը դարձավ պետական կրոն, հերձվածների պայքարն էլ, չդադարելով լինել գաղափարների պայքար, ստացավ ժողովրդական զանգվածների սոցիալական բողոքի և տարբեր դասակարգերի ու դասերի շահերի համար մղվող պայքարի նշանակություն։ Աստվածաբանական նուրբ բանավեճերի ետևում սքողված էին դասակարգերի շոշափելի շահերը։ «Միջին դարերն,— գրում է Ֆ. Էնգելսը,— աստվածաբանությանը միացրին ու նրա ենթաբաժինները դարձրին իդեոլոգիայի բոլոր այլ ձևերը՝ փիլիսոփայությունը, քաղաքականությունը, իրավաբանությունը։ Սրա հետեւանքով հասարակական և քաղաքական ամեն մի շարժում հարկադրված էր կրոնական ձև ընդունելու։ Մասնաճեղի գգացմունքները սնվեցին բացառապէս կրոնական կերակրով. այդ պատճառով, փոթորկալի շարժում առաջացնելու համար անհրաժեշտ էր, որ այդ մասսաների սեփական շահերը նրանց ներկայացվեին կրոնական հագուստով»¹։

Վաղ քրիստոնեության ժամանակաշրջանում (I—III դդ.) աղանդավորական շարժումները հայտնի են գեոստիկական անվան տակ²։ Գնոստիկականությունը փիլիսոփայական և կրոնական մի մեծ շարժում էր, որ ծագելով քրիստոնեության առաջացման նախօրեին, մուտք գործեց այդ կրոնի մեջ որ-

¹ Ֆ. Էնգելս, Լյուդվիգ Ֆոյերբախը և գերմանական կապի փիլիսոփայության վախճանը (Կ. Մարքս և Ֆ. Էնգելս, Ընտրի երկեր, հ. II, Երևան, 1950, էջ 512)։

² Գնոստիկականության վերաբերյալ տե՛ս Ա. Բ. Բանովիչ, О раннем христианстве, М., 1959; Ю. П. Францев, У истоков религии и свободолубия, М.—Л., 1959; J. Doresse, Les Livres secrets des gnostiques d'Egypte, Paris, 1958; Я. А. Леонаев, Происхождение христианства, М. 1960; Ծ. Գ. Տեր-Միքայելյան, Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից, Երևան, 1968։

պես քրիստոնեական հերձված և իր գոյությունը պահպանեց մինչև VI դարը: Նախաքրիստոնեական գնոստիկականության հիմքում ընկած էին տարբեր ժողովուրդների աստվածաբանական, կոսմոգոնիական և մարդաբանական գաղափարները, պարսկական աստվածաբանական դուալիզմը, խալդեոյի աստրոլոգիան, նեոպլատոնական փիլիսոփայությունը և մովսեսականությունը: Քրիստոնեական գնոստիկականությունը Աստրիքն էր, իսկ վարդապետությունը՝ II դ. կեսերից առաջ ապրած Սատուրնիլոսը:

Գնոստիկականությունը ընդունում էր հոգեկան նախասկզբի անճանաչելիությունը, որը հակադրում էր նյութականին՝ «չարի» աղբյուրին: Այդ վարդապետության համաձայն մարդու հոգին բանտարկված է աշխարհի բանտում, պարփակված նյութի խավարի մեջ: Սակայն նա սկիզբ է առել միանգամայն տարբեր տեղում, հավերժական մի աշխարհում, մի ուրիշ աստծո լուսավոր բնակատեղիում, աստված, որի մասին երկրային աշխարհը և նրա կառավարողները գաղափար չունեն: Հոգին այս Անծանոթ աստծո իսկական սուրբատանցիայի մասն է: Բայց նյութական աշխարհում նա կորցրել է իր ինքնությունը գիտակցությունը: Աշխարհը մթագնել է նրան իր «աղմուկով», ապականել իր «թուլանով», «ընդարմացրել» այն և «քնացրել», որպեսզի հոգին մոռանա, թե ինչպես է ինքն առաջացել: Միայն գնոսիսը կարող է զարթնեցնել հոգին, իմացությունն այն մասին, որ նա ի վերուստ է գալիս և իրականում հանդիսանում է պարզապես հոգու ծագման վերականգնացնող հուշը միայն: Անծանոթ աստվածը երկիր է գալիս Փրկչի անձի մեջ: Նա անցնում է մոլորակների շրջանների միջով և հոգուն բերում իմացությունը, թե ինքը՝ հոգին, մասն է կազմում իր՝ Անծանոթ աստծո սուրբատանցիայի, և այդ ձևով ինքն ազատագրում իրեն³: Նախասկզբի այդ իմացությունը (գնոսիսը) ձեռք է բերվում «հայտնության» միջոցով և մարդուն ցույց տալիս «փրկության» ուղին:

Քրիստոնեական տարածման առաջին դարերում գնոստիկյան աղանդները բազմաթիվ էին, և որպես կանոն նրանցից յուրաքանչյուրը կրում էր իր վարդապետուղի, աղանդապետի անունը: Հայտնի են Սատուրնիլոսի, Մենանդրոսի, Բասիլիդեսի, Վալենտինոսի և այլոց անունները կրող աղանդները կամ դպրոցները, որոնք հիմնական հարցերում համերաշխ լինելով միմյանց, տարբերվում էին մանրամասների մեջ: Գնոստիկյան ուսմունքը բոլոր ժամանակի ընթացքում մոտենում է քրիստոնեականին: այդ գործում կարևոր դեր են խաղացել Մարկիոնը⁴, Տատիանոսը, Բարդաժանը և ուրիշներ:

Գնոստիկյան գաղափարները նոր կազմավորվող քրիստոնեական եկեղեցու համար լուրջ վտանգ էին ներկայացնում, հատկապես այն պատճառով, որ դրանք խախտում էին աստված-մարդու (Քրիստոսի) մասին ավետարանական ուսմունքը: Բացի այդ, աղանդավորների պարագլուխները, զգալի բանակություններ գրականություն ստեղծելով, իրենց ուսմունքը լայնորեն տարածում էին քրիստոնեական համայնքների մեջ: Եկեղեցին համառ պայքար սկսեց գնոստիկյան աղանդավորների դեմ, հրապարակ հանելով նրանց գաղափարների դեմ ուղղված բազմաթանր ու ծավալուն գրականություն, որտեղից էլ մենք հիմնականում իմանում ենք գնոստիկյանների վարդապետության մասին, քանզի իրենց՝ աղանդավորների ստեղծած գրականությունը ոչնչացվեց եկե-

³ Milan Loos, Dualist Heresy in the Middle Ages, Praha, 1974, p. 21—22.

⁴ Եզնիկ Կողբացին իր «Եղծ աղանդոց» գրքում Մարկիոնի ուսմունքին նվիրել է առանձին գլուխ՝ «Եղծ աղանդուն Մարկիոնի» վերնագրով: Դա գուցե ապացույց է այն բանի, որ մարկիոնությունը տարածված էր նաև Հայաստանում: Այս մտքի օգտին է վկայում նաև Մովսես Խորենացու պատմածն այն մասին, որ Եզնիսիայի Բարդաժան պատմագիրը (II դ.) «...բազում ասացուածք արար ընդդէմ աղանդուն մարկիոնացոց և բաշխից և կրոց պաշտման, զոր ի մերում աշխարհես» («Մովսէսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց», Տփղիս, 1913, Բ, 66): Հմմտ. Կ. Տեր-Մկրտչյան, Պավլիկյանք Բյուզանդական կայսրության մեջ և մերձավոր հերձվածային երևույթներ Հայաստանի մեջ, Երուսաղեմ, 1938, էջ 61:

ղեցու կողմից⁵, Երբ քրիստոնեությունը դարձավ պետական կրոն, գնոստիկյան աղանդավորների դեմ մղվող պայքարը գլխավորեց պետությունը, գործի դնելով ոչ միայն գրիչը, այլև սուլը, օրենսդրությունը:

Գնոստիկական աղանդները, եթե ոչ այն չափով, ինչ Ասորիքում, Եգիպտոսում, Հռոմեական կայսրության սահմաններում, հետևորդներ ունեին նաև Հայաստանում, բայց նրանց ազդեցությունն այստեղ անտարակույս չնչին էր. նամանավանդ, որ I, II և III դարերում, երբ ծաղկում էր գնոստիկյան ուսմունքը, Հայաստանում քրիստոնեական վարդապետության հետևորդները դեռևս սակավաթիվ էին: Այդ աղանդները Հայաստան մուտք գործեցին հետագայում՝ IV—V դարերում: Հիշատակելի են բորբորիտների և մծղնյանների աղանդները: Տարածված էր նաև եվստաթիոսականների, Սեբաստիայի հայազգի եպիսկոպոս Եվստաթիոսի անվան հետ կապված աղանդը, որն իր վարդապետության մեջ ներառել էր գնոստիկյան առանձին գաղափարներ: Այդ շարժումը որոշ շրջանում հանդես եկավ մծղնյանների համագործակցությամբ: Եվստաթիոսականների աղանդը կապված էր այդ ժամանակներում ծավալված այսպես կոչված անապատականների շարժման հետ, երբ ճնշվող դասակարգերին պատկանող առանձին անդամներ, նախ և առաջ ստրուկները և քաղաքի ու գյուղի «ճնշվածներն ու հարստահարվածները» սոցիալական կեղեքումներից փրկվելու նպատակով ապականած աշխարհից փախչում էին անմարդաբնակ անապատներ:

Աղբյուրներից հայտնի է, որ վերոհիշյալ եվստաթիոս եպիսկոպոսի շարժումը ծավալվեց Փոքր Հայքում՝ IV դարի 60—70-ական թվականներին⁶: Այն հանդես եկավ արիոսականության և «ուղղափառության» գաղափարական պայքարի ժամանակաշրջանում: Աղանդապետի մասին եկեղեցական պատմիչ Սոզոմենոսը գրում է. «Հայերի, պափլագոնացիների և մերձպոնտոսյան բնակիչների մեջ վանական կյանքի սկիզբը և այդ մասին ուսմունքը, թե ինչը կարելի է ուսել և ինչը ոչ, ինչպիսի հանդերձներ կարելի է հագնել, ասում են դրեց Հայաստանի Սեբաստիա (քաղաքի) եպիսկոպոս Եվստաթիոսը: Նա եղավ ուղիղ բարձրների և կենցաղավարության հիմնադիրը, այնպես որ ոմանք կարծում են, որ Բարսեղ Կեսարացուն վերագրվող ձգնավորական գիրքը այս եվստաթիոսի հեղինակությունն է»⁷: Եվստաթիոսականների պատկերացմամբ գոյություն ունի երկու աստված՝ Մեծ աստվածը, որ շոշափելի, նյութական աշխարհի հետ ոչ մի առնչություն չունի, և Փոքր աստվածը՝ այս աշխարհի և մարդկանց արարիչը: Աղանդավորները, ինչպես մյուս անապատականները, գտնում էին, որ, զսպելով մարմնական պահանջները և տանջելով մարմինը, հնարավոր է առանց կեղեցու միջնորդության աղոթքը աստծուն լսելի դարձնել: Նրանք սրբերին համարում էին սոսկ արդար մարդիկ և մերժում էին նրանց պաշտամունքը: Իրենց առօրյա կյանքում եվստաթիոսականները գործում էին մծղնյանների համագործակցությամբ: Հայտնի է, որ, երբ Մելիտենի եպիսկոպոս Չետորիոսը սկսեց մծղնյանների հալածանքները, նրանք փախուստի դիմելով, ապաստան գտան Եվստաթիոսի և նրա հետևորդների մոտ⁸: Եվստաթիոսականների և մծղնյանների դաշինքը նպաստում է աղանդավորների շարժ-

⁵ 1945 թ. Վերին Եգիպտոսի ինեոքոսկիոն գյուղում հայտնաբերվեց III դարի գնոստիկյան ձեռագրերի մի ամբողջ ժողովածու, որի մասին տե՛ս H. - C. Puech, Les nouveaux écrits gnostiques découverts en Haute-Egypte. In: Coptic Studies in Honor of Walter Ewing Crum, Boston, Mass., 1950, p. 91—154; J. Doresse, The Secret Books of the Egyptian Gnostics, London, 1960.

⁶ Շարժման մասին մանրամասն տե՛ս Լ. Խաչիկյան, Փոքր Հայքի սոցիալական շարժումների պատմությունից (IV դար), Երևան, 1951, էջ 20 և հտ.:

⁷ Sozomenus, Kirchengeschichte, herausgegeben... von Joseph Bidez, Berlin, 1960, S. 123 (III, 14, 31).

⁸ Լ. Խաչիկյան, նշվ. աշխ., էջ 33—34:

ման ուժեղացմանը: Նրանք որոշակի հաջողությունների են հասնում «ուղղափառ» հոգևորականության դեմ մղվող պայքարում:

Եվստաթիոսականների դեմ հալածանքները գլխավորեց Բարսեղ Կեսարացին, որ շատ պարզ գիտակցում էր աղանդավորների վտանգավորությունը: Նա 376 թ. իր նամակներից մեկում գրում էր. «Ահա տասներեքերորդ տարին է, ինչ հերետիկոսների կողմից մեր դեմ հալածանք է սկսվել, որի ընթացքում եկեղեցիներին ավելի վիշտ է պատճառվել, քան այն ժամանակվանից ի վեր, ինչ բարձրացված է Քրիստոսի ավետարանը»⁹: Բարսեղի մահից (378 թ.) հետո աղանդավորների հարցը քննվում է Գանգրայի եկեղեցական ժողովում, ոչտեղ եվստաթիոսը կարգալույծ է հայտարարվում:

Հայաստանում տարածված գնոստիկյան աղանդներից, ինչպես նշեցինք, հայտնի է նաև բորբորիոսների աղանդը¹⁰: Աղբյուրներում այս աղանդավորները կոչվում են նաև բարբելիոսներ, բորբորիանոսներ, զաքքեոսներ, որոնք տարածված էին Ասորիքում (այստեղ նրանց կոչում էին նաև կողդիանոսներ), Եգիպտոսում (ստրատիոտիկոսներ և ֆիբիոտներ)¹¹: Հայաստանում տարածված բորբորիոսների աղանդի վերաբերյալ հայկական աղբյուրների տվյալները շատ աղքատիկ են և դրանց հիման վրա անհնարին է գաղափար կազմել բորբորիոսների վարդապետած ուսմունքի մասին, հետևաբար անհրաժեշտ է դիմել վաղ քրիստոնեական օտար աղբյուրների տվյալներին, հիմնականում եկեղեցական հայրերի գործերին:

Բորբորիոսների վաղագույն հիշատակությունը հանդիպում է II դարի եկեղեցական պատմիչ Իրինեոս Լուգդունացու «Ընդդեմ աղանդոց» աշխատության մեջ: Աղանդապետ Վալենտինոսի վարդապետության քննադատության առնչությամբ՝ նա խոսում է գնոստիկյան աղանդների մասին և որպես առաջինը հիշատակում է «Բարբելիոսների, այն է՝ Բորբորյանների» աղանդը¹²: Աղբյուրներում հանդիպում են նրանց հորջորջման տարբեր ձևեր, որոնք միջնադարյան հեղինակները յուրովի են մեկնաբանում: Բորբորիոսը բխեցնում են հունարեն «բորբորոս» բառից, ուր տիղմ, կեղտ է նշանակում, բարբելիոսը՝ աղանդավորների գերագույն սրբություն Բարբելո կնոջ անունից: Այդ բացատրություններից և ոչ մեկը հիմնավորված չէ: Ճշմարիտն այն է, որ բորբորիոս անունը հունական ծագում չունի¹³: Բորբորիոսների մասին խոսում է նաև V դա-

⁹ Նույն տեղում, էջ 39:

¹⁰ Անգլիացի հայագետ Յ. Կոնիբերը բորբորիոսներին նետտորական է համարում: Այդ տեսակետը հիմնավորապես քննադատեց Գ. Ֆնոգլյանը: Տե՛ս Կոնիբեր, Վարդ Մաշթոցի, ուղղեալ և լուսաբանեալ ի Գառնիկ Ֆնտպեանէ, Երուսաղեմ, 1930, էջ ԻԳ, նաև՝ Ե. Գ. Տեր-Միխայան, Նշվ. աշխ., էջ 68:

¹¹ Հայերեն «Գիրք հերձածոց»-ում, որ անտարակույս Եպիփանից Թարգմանություն է, ամենայն հավանականությամբ Հովհան Դամասկացու միջոցով, հանդիպում է և «Բարբարիոս» մաս աղանդը (սֆիրք հերձածոց, հրտ. Միարանի, Վաղարշապատ, 1892, էջ 1), որը սխալմամբ նույնացնում են բորբորիոսների աղանդի հետ (տե՛ս Ս. Ս. Մելիք-Բախչյան, Պավլիկյան շարժումը Հայաստանում, Երևան, 1953, էջ 55): Եպիփան Կիպրացին որոշակի տարբերում է այդ երկու աղանդները: Ըստ Ե. Տեր-Միխայանի, այդպիսի աղանդ գոյություն չի ունեցել (Ե. Գ. Տեր-Միխայան, Նշվ. աշխ., էջ 67):

¹² Sancti Irenaei, episcopi Lugdunensis et martyris, Detectionis et eversionis falco cognominatae agnitionis seu Contra haereses Libri quinque. Liber I, cap. XXIX, De varils Gnosticorum sectis, ac primo de Barbeliotis, seu Borborianis, Migne. Patrologia graeca, t. VII, col. 691—694: Գնոստիկյան գաղափարների մասին տե՛ս նույն տեղում, սյունակ 445 և հտ.:

¹³ Տե՛ս Կոնիբեր, Վարդ Մաշթոցի, էջ ԻԳ: Հ. Մեղրեյանի կարծիքով բորբորիոս անունը ասորերեն «բար բարիտն» է (անապատի որդի), և որ շարժումը առնչվում է անապատականների շարժման հետ (Հ. Գ. Մելիքոնյան, Հայ-ասորական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1970, էջ 68): Ե. Տեր-Միխայանը այդ բացատրությունը քիչ հավանական է համարում (Ե. Գ. Տեր-Միխայան, Նշվ. աշխ., էջ 67):

րի եկեղեցական պատմիչ Թեոդորետոսը: Իր հինգ գրքից բաղկացած աշխատության առաջին գրքում, 13-րդ աղանդը նա անվանում է այնպես, ինչպես իրեննոսը՝ «Բարբաբալիտների, այն է՝ բորբորիանոսների մասին»¹⁴: Ըստ նրա՝ բորբորիտների գաղափարախոսությունը հենված է աղանդապետ Վալենտինոսի վարդապետության վրա: Բայց հիշյալ աղանդավորների մասին ամենից հանգամանորեն գրել է նույնպես V դարի եկեղեցական պատմիչ Նպիփան Կիպրացին, իր «Ընդդէմ 80 աղանդոց» («Պանարիոն») խորագիրը կրող նշանավոր աշխատության մեջ¹⁵: Նպիփան Կիպրացին նախազգուշացնում է իր ընթերցողներին, թե ինքը բորբորիտների դավանած բոլոր հայացքների մասին չի գրելու, դրանց մի մասը զանց է առնում, քանզի, իր ասելով, վախենում է հավատացյալներին օգուտ տալու փոխարեն վնաս հասցնել, հավանաբար, մերտածելով, որ ընթերցողներին նման գաղափարները կարող են դուր գալ և նրանց ընդունելի դառնալ:

Բորբորիտների պատկերացմամբ մարդկային մարմինը ապականացու է, այն չի կարող հարուստն առնել, այն այս աշխարհի արարչի՝ վիշապաձև արխոնի ստեղծագործությունն է: Նրանց ասելով հոգի ունեն ոչ միայն մարդիկ, այլև կենդանիները, ձկներն ու սողունները, ծառերն ու տունկերը: Քրիստոսը չի ծնվել Մարիամից, նա ինքնածին է (αὐτολόχευτος), մարմին չի ունեցել, նրա մարմինը երեակայական էր: Ըստ բորբորիտների, գոյություն ունեն ներքևից հաշվված ութ երկինք, որոնցից յուրաքանչյուրի վրա բազմած են արխոններ: Ութերորդ երկնքում գտնվում է Բարբելոն, կենդանի էակների մայրը (այստեղից՝ նրանց բարբաբալիտներ հորջորջումը): Հայրն ամենեցուն և ինքնածին Քրիստոսն է, որն աշխարհ եկավ և մարդկանց ցույց տվեց գնոսիսը: Յոթերորդ երկնքում է գտնվում Բարբելոյի որդի՝ էջի կամ խոզի կերպարանք ունեցող արխոն Սաբաթթը (կամ՝ Խալդաբաթթը)՝ Տերը գործությանց, իրենից ցած գտնվող երկինքների և երկրի արարիչը: Հոգին, հեռանկալով երկրից, անցնում է այդ յոթ երկինքների վրա գտնվող արխոնների միջով և հասնելով Բարբելոյին, փրկվում է, ընդ որում նա կարող է անցնել այդ արխոնների միջով միայն այն ժամանակ, երբ այն լիանա գնոսիսով: Գնոսիսին անտեղյակ հոգիները կուլ են գնում այս աշխարհի արխոնին՝ Սաբաթթին, ապա վերադառնում երկիր և մուտք գործում խոզերի և այլ կենդանիների մեջ: Իսկ երբ լիացած են լինում գնոսիսով, ի գորու են անցնել այդ արխոնների միջով, գալ Սաբաթթի մոտ, կոխել նրա գլխին, անցնել «վերին կողմը», որտեղ գտնվում է «կենդանի էակների մայր» Բարբելոն: Ահա այդ կերպ է փրկվում հոգին:

Բորբորիտները «սուրբ» գրքերից ընդունում էին Հին և Նոր կտակարանները, որոնք մեկնաբանում էին յուրովի¹⁶, բայց ունեին և բազմաթիվ պարականոն գրքեր, ավետարաններ: Նրանք անարգում, չէին ընդունում մարգարեներին, նրանց պաշտած աստծուն¹⁷, չէին հավատում վերջին դատաստանին, հարությանն ի մեռելոց¹⁸, Նպիփան Կիպրացու ասելով, բորբորիտները չէին հրաժարվում մսակերությունից ու գինու գործածությունից, դեմ էին ծոմապահությանը: Ինչպես դա ընդունված է «Ուղղափառ» հեղինակների համար, նրանք աղանդավորներին մեղադրում էին սեռական սանձարձակության, կա-

¹⁴ Beati Theodoretii episcopi Cyri, Haereticarum compendium, Liber I, cap. 13: Παρὶ Βαρβηλιωτῶν ἡγοῦν Βορβοριανῶν, Migne, Patrologia graeca, t. LXXXIII, col. 361—364.

¹⁵ S. P. N. Epiphaniil Constantiae quae in Cypro episcopi, Adversus octoginta haereses, Opus quod inscribitur Panarium sive arcula. Migne, Patrologia graeca, t. XLI, col. 329—377: Սյս աշխատությունը հավանաբար Թարգմանվել է հայերեն, որից առանձին հատվածներ են աղահայանվել: Տե՛ս Գ. Զարբաշյան, Հայկական Թարգմանությունը նախնայաց, Վենետիկ, 1880, էջ 418, նաև՝ Գրիգը հերձուհեոց:

¹⁶ Epiphaniil, նշվ. աշխ., սյունակ 340:

¹⁷ Նույն տեղում, սյունակ 349, 356:

¹⁸ Նույն տեղում, սյունակ 356:

նանց՝ նրանց շրջանում ընդհանուրին պատկանելու մեջ¹⁹։ Ահա համառոտ գր-
ծերով բորբորիտների դավանած գաղափարների մասին։

Այդ շարժումը մուտք էր գործել նաև Հայաստան²⁰, ավելի ճիշտ՝ բյուզանդական տիրապետության տակ գտնվող Արևմտյան Հայաստան, ինչպես և Ասորիք (այստեղ նրանց անվանում էին Բարբուրյան)։ Բորբորիտների՝ Հայաստանում տարածված լինելու մասին առաջին հավաստի տեղեկությունները հաղորդում է Կորյունն իր «Վարք Մաշտոցի» աշխատության մեջ²¹։ Նա ցույց է տալիս, որ Մեսրոպ Մաշտոցը «...ձեռն արկանէր զդժպատեհ և զկամակոր բարբարիանոս աղանդն քննելոյ։ Եւ իբրև ոչինչ գտանէր հնարս յուղղութիւն ածելոյ, առեալ ի գործ արկանէր զթշուառացուցիչ գաւազանն, ծանրագոյն պատուհասիւք ի բանդս, ի տանջանս, ի գելարանս։ Իսկ յորժամ այնու ևս պակասեալք ի փրկութենէն գտանէին, խորտակեալս, ապա խանձեալս, մրեալս և զունակ գունակ խալտառակեալս, և յաշխարհէն կորզէին»²²։ Այս փաստը վերկայում է, որ բորբորիտները Հայաստանում նոր չէ, որ հանդես էին եկել, ներանք այստեղ բավականին գործունեություն էին ծավալել, իրենց կողմը գրավել զգալի թվով հետևորդներ, որը և պատճառ էր դարձել նրանց դեմ եկեղեցու և իշխանությունների կտրուկ միջոցառումների։ Պետք է նշել նաև, որ Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից աղանդավորների դեմ ձեռնարկած հալածանքները (դրանք թվագրվում են 415—423 թթ.) չէին կապված միայն հայ եկեղեցու նախաձեռնության հետ։ Մովսես Խորենացուց հայտնի է, որ այդ բանը տեղի ունեցավ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Ատտիկոսի (405—425 թթ.)՝ հայոց կաթողիկոս Սահակ Պարթևի առաջ դրած պահանջի հետ։ Հարցն այն է, որ Հայաստանի բաժանումից հետո, Արևմտյան՝ բյուզանդական Հայաստանում քարոզչական ու վարդապետական գործունեություն ծավալելու, դպրոցներ բացելու և հայոց լեզուն դասավանդելու համար անհրաժեշտ էր բյուզանդական իշխանությունների թուլությունը, իսկ այն կապված էր հայոց հոգևոր ու աշխարհիկ իշխանություններին ներկայացվող որոշակի պահանջների հետ։ Պատրիարք Ատտիկոսը գրում էր Սահակ կաթողիկոսին. «Իսկ արդ՝ հրամանաւ ինքնակալին Աւգոստոսի (Թեոդոս Բ կայսեր—Հ. Բ.) տուեալ լիցի քեզ իշխանութիւն վարդապետել զկողմդ մեր (այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստանում—Հ. Բ.) և աղանդոյդ բորբորիտոնաց՝ կամ հաւանեցուցանել, կամ հալածել ի քումմէ վիճակէդ»²³։

Մեսրոպ Մաշտոցը լծվում է բորբորիտներին «ղարծի բերելու» գործին. այդ հարցում նրան օժանդակում էին աշխարհիկ իշխանությունները ի դեմս

19 Այդ մեղադրանքին կարելի է հանդիպել և հայկական աղբյուրներում։ Մովսես Խորենացին, օրինակ, Շամիրամի մասին գրում է. «վառչն այն և բորբորիտոնն Շամիրամ» (Ա, 15), որտեղ աղանդավորների անվանումը վերածվել է ածականի։

20 Բորբորիտների շարժման մասին Հայաստանում գրել են բազմաթիվ հայ հեղինակներ, որոնցից հիշատակելի են. Կ. Տեր-Մկրտչյան, Պավղիկյանը Բյուզանդական կայսրության մեջ..., էջ 62—63, Լ. Խաչիկյան, նշվ. աշխ., էջ 81—83, Ս. Ս. Մելիք-Բախչյան, նշվ. աշխ., էջ 55—64, Ե. Գ. Տեր-Մինասյան, նշվ. աշխ., էջ 63—73, Հ. Գ. Մելրոնյան, նշվ. աշխ., էջ 63—69։

21 Արտահայտվել է կարծիք, որի համաձայն Մեսրոպ Մաշտոցի՝ Գողթան գավառում արմատախիլ արած հեթանոսական աղանդը (Մովսես Խորենացի, Գ, 60) հենց բորբորիտներին է եղել (Moïse de Khorène, Histoire d'Arménie. In: Colection des historiens anciens et modernes de l'Arménie, publiée en français... par V. Langlois, t. II, Paris, 1869, p. 158, № 6)։ Այդ կարծիքը իրավամբ քննադատւելու է եմթարկելու տե՛ս Գ. Տեր-Մկրտչյան, Պավղիկյանը Բյուզանդական կայսրության մեջ..., էջ 62—63։

22 Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, րնագիրը, ձեռագրական այլ ընթերցվածներով, թարգմանությամբ, առաջարանով և ծանոթություններով ի ձեռն պրոֆ. դ-ր Մանուկ Աբեղյանի, Երևան, 1941, էջ 68։

23 Մովսես Խորենացի, Գ, 57։

ստորատեղյատ Վարդան Մամիկոնյանի եղբայրներ Հմայակի և Համազասպյանի, Սահակ կաթողիկոսի թոռներին: Մեսրոպ Մաշտոցը հրամայում է քննության ենթարկել «Ժանդագործ բորբորիտներին», կարգադրելով, «եթե ոչ հեղութեամբ և ոչ սաստի գայցեն յուղղութիւն՝ շարշարանօք հալածելը»²⁴: Մեսրոպ Մաշտոցի գործադրած միջոցները հավանաբար հաջողություն ունենում են, քանզի բորբորիտները աղբյուրներում այլևս չեն հիշատակվում, թեև բացառված չէ, որ նրանք սկսեցին հանդես գալ այլ աղանդավորների (հավանաբար՝ մծղնյանների) անվան տակ, որոնց մեջ և ձուլված պիտի լինեն²⁵, որովհետև այդ շրջանում Հայաստանում լայնորեն տարածված էր նաև մծղնե աղանդը: Աղանդի Մծղնե անունը վկայում է, որ տվյալ շարժումը Հայաստան մուտք է գործել Ասորիքից, քանի որ հիշյալ բառը ասորերեն է և նշանակում է «աղոթող»: Այդ աղանդը բյուզանդական (և արևմտյան) աղբյուրներում հայտնի է մեսայլան (մասալյան) անունով: Հույն հեղինակները շատ լավ գիտեին աղանդի ասորերեն անվան նշանակությունը և հաճախ իրենք էլ աղանդավորներին կոչում են «Եվթիտներ», որ հունարեն աղոթողներ է նշանակում: Ինչպես բորբորիտների, այնպես էլ մծղնյանների դեպքում, հայկական աղբյուրների տվյալները հնարավորություն չեն տալիս զաղափար կազմելու նրանց վարդապետության վերաբերյալ, ուստի դիմում ենք բյուզանդական աղբյուրների օգնության:

Մծղնյանների մասին ավելի վաղ տեղեկություն հայտնող հեղինակը Եպիփան Կիպրացին է²⁶: Նա հիշյալ աղանդավորների հանդես գալը թվագրում է Կոստանդինոս կայսեր ժամանակով (351—361 թթ.): Պատմիչը ցույց է տալիս, որ աղանդը ծագել է Միջագետքում, որտեղից նրա հետևորդները գաղթել են Անտիոք: Եպիփան Կիպրացին զանազանում է մեսալյան աղանդավորների երկու շարժում՝ հեթանոս մեսալյաններ և քրիստոնյա մեսալյաններ: Առաջինները, թեև հեթանոս էին, դավանում էին միաստվածություն (այդ աստծուն նրանք անվանում էին Ամենակալ), իսկ քրիստոնյա մեսալյանները, գիտակցելով սատանայի մեծությունն ու զորությունը, համամիտ էին նրան երկրպագել՝ շահելու համար նրա բարյացակամությունը և խուսափելու նրա գործած վատություններից: Նրանք, իբրև թե այն պատճառով, իրենց անվանում էին սատանյաններ²⁷: Եպիփանի ասելով, մեսալյանները հրաժարվում էին սեփականությունից, թողնում, հեռանում էին իրենց բնակատեղիներից և ապրում մուրացկանությամբ: Նրանք մերժում էին ծմապահությունը և մշտապես աղոթում էին: Եվթիկ Կողբացու ասելով՝ նրանք մերժում էին նաև ամուսնությունը. «...զամուսնութիւնն տուեալ յԱստուծոյ՝ պղծութիւն համարէին, որպէս Մարկոնն և Մանի և մծղնեայք»²⁸:

Մեսալյանների մասին գրել է և Թեոդորետոսը: Նրանց հանդես գալը նա թվագրում է Վալենտինիանոս (364—375 թթ.) և Վաղես (364—378 թթ.) կայսրերի իշխանության շրջանով: Նա ցույց է տալիս, որ հիշյալ աղանդավորները կոչվել են նաև «էնթուսիաստներ», քանզի ընկնելով ինչ-որ դևի ազդեցության տակ, կարծում էին, թե իրենց մեջ սուրբ հոգին է մուտք գործել և այդ պատճառով ընկել են էքստազի մեջ, որը և «էնթուսիազմոս» են անվանել: Թեոդորետոսի տվյալներով, մեսալյանների վարդապետության համաձայն, մարդ ծննդյան օրից իր հոգում կրում է դևին, որին հնարավոր է դուրս մղել

²⁴ Նույն տեղում, Գ, 53:

²⁵ Մծղնյանների մասին Հայաստանում տե՛ս Կ. Տեք-Մկրտչյան, Մծղնից աղանդը («Արարատ», 1895 թ., հունվար, էջ 3—8), Նույնի, Պավլիկյանք Բյուզանդական կայսրության մեջ..., էջ 65—76, Ս. Մելիք-Բախչյան, նշվ. աշխ., էջ 64—79, Ծ. Գ. Տեք-Միսնասյան, նշվ. աշխ., էջ 73—85:

²⁶ Epiphani I Adversus octoginta haereses, Migne, Patrologia graeca, t. XLII, col. 756—774.

²⁷ Նույն տեղում, սյունակ 760:

²⁸ «Եվթիկայ Կողբացու Բագրեանդայ եպիսկոպոսի նդժ աղանդոց», Վենետիկ, 1826, էջ 287:

միայն աղոթքով: Պատմիչը տալիս է և այլ կարևոր մանրամասնություններ: Նա վկայում է, որ Անտիոքի պատրիարք Փլավիանոսը (381—404 թթ.), տեղեկանալով աղանդավորների՝ Նդեսիալում տարածված լինելու մասին, վանականների մի խումբ է ուղարկել այնտեղ, բերել տվել նրանց Անտիոք և ջանացել «դարձի բերել»: Նրա բանակցությունները ժերունի աղանդապետ Ադելփիոսի հետ հաջողություն չեն ունեցել: և պատրիարքը աղանդավորներին Անտիոքից արտաքսել է: Մեսալյանները եկել են Պամփուլույա, որտեղ և տարածել են իրենց վարդապետությունը²⁹: Թեոդորետոսը տալիս է մեսալյան աղանդապետների անվանացանկը՝ Սաբբաս, Ադելփիոս, Դաոդես (կամ Դադոես), Սիմեոն, Հերմաս և ուրիշներ: Կարևոր է նշել, որ Թեոդորետոսի ասելով, մեսալյանների դեմ գրել են Մելիտենեի եպիսկոպոս Լեոտիոսը և Իկոնիոնի եպիսկոպոս Ամփիլոքիոսը³⁰: Այս հանգամանքը անուղղակի վկայում է, որ մեսալյան աղանդը տարածված է եղել նաև այդ քաղաքներում:

Մեսալյանների մասին ավելի մանրամասն գրել է Հովհան Դամասկացին, ընդ որում նա ցույց է տալիս, որ իր շարադրանքը վերցված է իրենց՝ մեսալյանների գրքերից³¹: Ըստ մեսալյանների, դրում է հիշյալ հեղինակը, մարդու մեջ ամուր նստած է սուրբ հոգին, բայց և սատանան, որ վերջինս և դեբը տիրում են մարդու մտքին ու բնությանը: Մարդու հոգին չին մաքրում ոչ մկրդությունը, ոչ էլ հաղորդությունը, այլ միայն աղոթքը, որին հսկայական ուժ էին վերագրում: Հովհան Դամասկացին ցույց է տալիս, որ մեսալյանները մերժում են եկեղեցին, ընդունելով միայն իրենց աղոթարանները և խորշում են ֆիզիկական աշխատանքից: Նույն հեղինակի շարադրանքում շատ կարևոր է այն միտքը, որ մեսալյան աղանդավորները «մեծ սիրով ընդունում են իրենց տերերից փախած ստրուկներին, ինչպես և հանցագործներին»³²: Այս հանգամանքը վկայում է մեսալյանների՝ հասարակության ստորին, շահագործվող խավերին պատկանելու, հետևաբար և նրանց շարժման դասակարգային բընույթ ունենալու մասին: Սա էր պատճառներից մեկը, որ դեռևս 431 թ. Նիքեոսի ժողովը հանդես եկավ մեսալյանների դեմ: Հետագայում նրանց հալածանքի ենթարկեց անգամ նեստորական եկեղեցին³³:

Մծղյանների (մեսալյանների)՝ Հայաստանում տարածված լինելու մասին հիմնական աղբյուրը Շահապիվանի (447 թ.) ժողովի կանոններն են, որոնցից հստակ երևում է, որ շարժումը Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ կաթողիկոսի մահից հետո լայն թափ էր ստացել և զգալի վտանգ էր ներկայացնում աշխարհիկ և հոգևոր տերերի համար: Հիշյալ ժողովի 19-րդ կանոնը³⁴ վկայում է, որ մծղյն ուսմունքը տարածված էր ոչ միայն աշխարհականների շրջանում, այլև հոգևորականների: Եթե նկատի ունենանք աղանդին հարած հոգևորականների աստիճանը (երեց, սարկավազ, արեղա), ապա դժվար չէ եզրակացնել, որ այն տարածված էր ստորին հոգևորականության շարքերում, մի բան, որ անուղղակիորեն վկայում է աղանդի հետևորդների սոցիալական ցածր դասին պատկանելու մասին: Եկեղեցական հիշյալ ժողովում աղանդավորների դեմ սահմանված պատիժները բավականին խիստ էին: Աղանդավոր հոգևորականները կար-

²⁹ Theodoretī episcopi Cyrensis, Haereticarum fabularum Compendium, Migne, Patrologia graeca, t. LXXXIII, col. 432. Հմմտ. Joannis Damasceni, De haeresibus liber, Migne, Patrologia graeca, t. XCIV, col. 737.

³⁰ Հմմտ. Joannis Damasceni De haeresibus liber, col. 736.

³¹ Նույն տեղում, սյունակ 729:

³² Նույն տեղում, սյունակ 733:

³³ Mansi, Sacrorum Concillorum nova et amplissima collectio, t. IV p. 1477: „Definitio sanctae et oecumenicae synodi Ephesinae contra impios Messalianitas, qui et Euchetae et Enthusiastae quoque appellantur“; Տե՛ս Ե. Գ. Տե՛ր-Մի՛նասյան, նշվ. աշխ., էջ 77 և հտ.:

³⁴ «Կանոնագիրք հայոց», հ. Ա, աշխատասիրությանը Վազգեն Հակոբյանի, Երևան, 1964, էջ 461—462:

գալույժ էին հայտարարվում, նրանց ճակատին աղվեսադրոշմ էին դնում և վանքում արգելափակում: Եթե աղանդավոր հոգևորականը այդ բուլորից հետո դարձի չէր գալիս, ապա իշխանութիւնները դիմում էին մարմնական խիստ պատիժների, որից հետո մեղանշածին գողենոց էին նետում: Ավելի ծանր էին աշխարհիկ աղանդավորների նկատմամբ կիրառված միջոցները: Նրանց իսկույն մարմնական պատիժների էին ենթարկում, ճակատին աղվեսադրոշմ խարանում և գողենոց նետում: Ինչ վերաբերում է նրանց անչափահաս երեխաներին, ապա նրանք իրենց ծնողներին հեռացվում էին և տրվում հոգևորականների դաստիարակութիւնը³⁵: Շահապիվանի ժողովի 20-րդ կանոնը ուղղված էր աղանդավորներին հովանավորելու, թաքցնելու և իշխանութիւններին չհանձնելու մեջ մեղադրվող կրտսեր հոգևորականության դեմ³⁶: Այդ կանոնից երևում է նաև, որ նույն մեղքի մեջ մեղադրվում էին նաև եպիսկոպոսներ:

Մծղնյա շարժումը Հայաստանում ավելի խոր հետք թողեց, քան աղանդավորական մյուս շարժումները³⁷: Պատահական չէ, որ Հովհան Օձնեցին VIII դարի սկզբում գրած իր «Նեղոյն պաւղիկեանց» հայտին գործում պավլիկյաններին դրակում է որպես «նախկին մծղնէութեան խեղճերանք»³⁸ (մնացորդ): Մծղնե շարժման հորջորջումը ստացավ «աղանդավոր», «հերձվածող», անգամ «պիղծ» նշանակութիւն: Նույն Հովհան Օձնեցին հերձվածող բառի փոխարեն օգտագործում է «մծղնե» բառը: Պավլիկյանների առթիվ նա գրում է. «Ո՛ր է սլարտ ի շարաղանդ մծղնէիցն տեղիս, որ կոչին Պօլիկեանք օթեւ ումեք...»³⁹: XI դարի հեղինակ Արիստակես Լաստիվերտցին նույն բանն է ասում թոնդրակեցիների առնչությամբ. «Բայց զնոցա (թոնդրակեցիների—Հ. Բ.) մծղնէ զգործն անպատշաճ համարեցաք ընդ դրով արկանելը»⁴⁰: XIII—XIV դդ. հեղինակ Կիրակոս Երզնկացիին գրում է. «Մծղնագործութիւն, որ առաւել է քան զամենայն մեղս»⁴¹:

Մծղնյաները (մեսալյանները) շատ երկար գոյություն ունեցան: Նրանք հավանաբար պավլիկյանների հետ VIII դարում, գուցե և ավելի ուշ, գաղթեցվեցին Թրակիա, հատկապես Ֆիլիպպոպոլիս քաղաքը: Եվթիմիոս Զիգաբենոսը նրանց նույնացնում է բողոմիլների և թոնդրակեցիների հետ⁴²:

IV—V դարերի աղանդավորական շարժումների առնչությամբ պետք է նշել նաև III դարում Միջագետքում բռնկված մանիքեցիների հուժկու շարժման մասին⁴³: Նրա հիմնադիրն ու գաղափարախոսը Մանին էր: Մանիքեությունը

³⁵ Նույն տեղում, էջ 462:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 462—466:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 534:

³⁸ Տ ո վ հ ա ն ն է ս ի մ ա ս տ ա ս է Ր Օ ձ ն Ե ց ի, Մատենագրութիւնք, Վնենտիկ, 1833, էջ 39:

³⁹ Եթե ուզում էին մեկին քաղաքական մեղադրանք ներկայացնել, նրան ամբաստանում էին մծղնեությունը հարած լինելու մեջ: Ղազար Փարպեցուն անգամ մեղադրում էին, որ նա իբր ասել է, թե «պոնկոթիւնք մեղք չեն» («Ղ ա զ ա ր ա յ Փ ա ր պ Ե ց ի ո յ Պ ա տ մ ո թ ի ն Հ ա յ ո ց », Թիֆլիս, 1914, էջ 190), այսինքն նրան մեղադրում էին նախնական մեղսագործությունը մերժող մծղնե դադափարների գավանելու մեջ (տե՛ս Կ. Տ ե ր - Մ կ ր տ չ յ ա ն, Պավլիկյանք Բյուշանդական կայսրության մեջ..., էջ 74):

⁴⁰ «Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերտցու», աշխատասիրությամբ Կ. Ն. Յուզբաշյանի, Երևան, 1963, էջ 133:

⁴¹ Հմմտ. «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի», Հ. Բ (մծղնագործութիւն» բառը):

⁴² Euthymii Zigabeni Confutatio et eversio implae et multiplicis execrabillium Massalianorum sectae, qui et Phundaltae et Bogomill..., Migne, Patrologia graeca, t. CXXXI, col. 41.

⁴³ Մանիքեցիների մասին տե՛ս А. Кац, Манихейство в Римской империи по данным Acta Archelai («Вестник древней истории», 1955, № 3); М. М. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, М., 1961; Н.-С.н. Puech, Le Manichéisme, son fondateur, sa doctrine, Paris, 1949; О. Klimá, Manis Zeit und Leben, Prag, 1952; Ծ. Գ. Տ ե ր - Մ ի Ն ա ս յ ա ն, Նշվ. աշխ., էջ 91—106:

տարածվեց Իրանի հյուսիսային նահանգներում՝ Ատրպատականում, ապա Միջին Ասիայում, Հնդկաստանում ու Չինաստանում, նաև Հռոմեական կայսրության արևելյան նահանգներում։ Մանիքեցիներն ընդունում էին լույսի ու խավարի, բարի և չար աստվածների գոյությունը, նրանց միջև առկա անվերջ պայքարի մասին ուսմունքը։ Չարը կապելով նյութականի, իսկ բարին լույսի հետ, նրանք աշխարհը դիտում էին որպես չարի մարմնավորում և մարգկային մարմինը ևս համարում էին չարի արարչություն, մերժում նրա՝ հարությունն ի մեռելոց։ Հստ նրանց, մարդու հոգու մեջ պարփակված են լույսի մասնիկներ, որոնց փրկության համար անհրաժեշտ է ծայրահեղ ասկետիզմ։ Չար համարելով նախ և առաջ սոցիալական ու գոյության անհավասարությունը, մանիքեցիները պայքարում էին այդ անհավասարության դեմ, մի բան, որ նրանց դեմ հանեց աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանություններին։ Սկսվեցին դաժան հալածանքները աղանդավորների դեմ։ Ինքը՝ Մանին, պարսից արքա՝ Լուսմ I-ի կողմից բանա՝ նետվեց, ողտեղ և վախճանվեց 277 թ.։ Բայց շարժումը հնարավոր չեղավ կասեցնել։ Այն իր գոյությունը պահպանեց բազում դարեր, այդ թվում և Բյուզանդական կայսրության սահմաններում։ «Մանիքեցի» հորջորջումը դարձավ անդամ հայհոյանք, և քաղաքական հակառակորդները միմյանց մանիքեության մեջ էին ամբաստանում։

Թեև ապացույց չկա մանիքեական շարժման՝ Հայաստանում տարածված լինելու մասին, սակայն նրա դադափարներն, անկասկած, այստեղ օտարոտի էին։

Գնոստիկյան հիշյալ ազանդների՝ բորբորիտների, մծղյանների և մանիքեցիների ուսմունքը հեաադայում որոշակի ազդեցություն ունեցավ Հայաստանում և Բյուզանդիայում ծագած աղանդավորական այլ շարժումների, հատկապես պավլիկյանների և թոնդրակեցիների գաղափարախոսության ձևավորման վրա։ Պատահական չէ, օրինակ, որ Փոտ պատրիարքը պավլիկյանների դեմ ուղղված իր աշխատությունը վերնագրել է «Մանիքեցիների վերածլման մասին»։ Նա պավլիկյան աղանդը համարում է մանիքեական աղանդի պարզ վերանորոգումը։ Այդպես էին գտնում բյուզանդական այլ, ինչպես և միջնադարյան հայ հեղինակներ, որոնք հաճախ պավլիկյաններին մանիքեցիներ էին անվանում, այն ժամանակ, երբ մանիքեական շարժումը վաղուց էր դադարել գոյություն ունենալուց։ Դրիգոր Մագիստրոսն, օրինակ, թոնդրակեցիներին համարում է մանիքեցիներ⁴⁴, կամ վերջիններիս աշակերտները («որք ի մանիքեցուցն ուսնալք անուանելոցն թոնդրակեցիք»)։⁴⁵

ЕРЕТИЧЕСКИЕ ДВИЖЕНИЯ В АРМЕНИИ СОГЛАСНО СРЕДНЕВЕКОВЫМ АРМЯНСКИМ И ИНОСТРАННЫМ АВТОРАМ (IV—V вв.)

РАЧ БАРТИКЯН

Резюме

Христианство, возникшее как социальный протест угнетенных масс Римской империи и входивших в ее состав сопредельных стран, в том числе и Армении, со временем потеряло свою первоначальную сущность, превратившись в государственную религию. С этого времени все течения в новой религии, догматы которых отличались от официально принятых, церковь стала считать ересью, их сторонники прес-

⁴⁴ «Դրիգոր Մագիստրոսի թղթերը», Աղեքսանդրապոլ, 1910, էջ 65, նաև էջ 164։

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 168։

ледовались, поскольку классовая борьба низших слоев общества уже стала разворачиваться под видом этих ересей.

В эпоху раннего христианства еретические движения известны как гностические. В основе их идеологии лежал богословский дуализм—идея о существовании двух богов, бога небесного и бога творца всего видимого (сатаны). Эти ереси были распространены главным образом в Сирии, Египте, в пределах Римской империи, откуда проникли и в Армению. Византийскую и армянскую церковь в данную эпоху больше всего беспокоили ереси мессалиан и борборитов, а также движение пустынников, возглавляемое Севастийским епископом Евстафием. Церкви удалось искоренить эти движения еретиков, но их догматы оказались весьма жизнеспособными: они легли в основу идеологии возникшего в будущем движения павликиан, откуда и проникли в идеологию тондракитов и богомилов.

К РАЗГАДКЕ ЗАГАДКИ О «СЛАВЯНСКОМ» ПРОИСХОЖДЕНИИ ОСНОВАТЕЛЯ МАКЕДОНСКОЙ ДИНАСТИИ ВАСИЛИЯ I (867—886 гг.)

РАЧ БАРТИКЯН

В настоящей статье мы не намерены подробно обсуждать вопрос об этнической принадлежности основателя Македонской династии Василия I. Об этом уже достаточно написано¹, и проблема решена в пользу армянского происхождения. Еще в середине нашего века, обобщая итоги проделанной учеными работы, С. Дер Нерсисян писала: «Армянское происхождение Василия I теперь общепринято»². Об этом же писал и Г. Острогорский в своем капитальном труде по истории Византии: «Василий был родом, очевидно, из семьи армянского происхождения»³. Подобная точка зрения утверждается и в солидной «The Cambridge Medieval History», где говорится о том, что фамилия Василия I «происходила из армян, обосновавшихся около Адрианополя»⁴. Но, дабы не согрешить против истины, отметим, что и в наши дни говорят о его «армяно-славянском» происхождении.

Вернуться к этой теме нас вынуждает то обстоятельство, что хотя уже более 150 лет дискутируются данные арабских источников о славянском происхождении Василия I (а они встречаются только в арабских источниках), вразумительного ответа на происхождение этих сведений до сих пор не дано. Разумеется, мы вынуждены будем вобщем коснуться данной проблемы, приводя при этом данные ряда давно уже известных и исследованных источников, ибо без ссылки на них проблему решить невозможно.

¹ Из многих работ отмечаем самые обстоятельные: А. Васильев, Происхождение императора Василия Македонянина («Византийский временник», т. XII, вып. 1—4, СПб., 1906, с. 148—165; далее—«Происхождение...»); N. Adontz, L'âge et l'origine de l'empereur Basile I (867—886), «Byzantion»- 1933, 1934. Перепечатано в сборнике его трудов: «Études arméno-byzantines», Lisbonne, 1965, p. 47—109 (далее: L'âge); его же: La portée historique de l'Oraison funèbre de Basile I par son fils Léon VI le Sage, там же, стр. 111—123; его же, Վասիլի Հայապի (Մեծադործ Հայապ, 867—886), «Գաղափարական և սոցիալական գիտություններ», Գարին, 1948, էջ 453—500.

² S. Der Nersessian, Armenia and the Byzantine Empire. A brief Study of Armenian Art and Civilization, Cambridge, 1945, p. 20.

³ G. Ostrogorsky, Histoire de l'Etat Byzantin, Paris, 1956, p. 259.

Г. Острогорский согласен с выводами Н. Адонца. Об этом свидетельствует тот факт, что касаясь данного вопроса, он дает ссылку только на его исследование. Отметим, что в опубликованном недавно новогреческом переводе книги Острогорского (с. Ἰστορία τοῦ Βασιλείου ἡρώδου, τόμος Β' Ἀθήνα 1979, σελ. 106) вышеприведенное предложение Острогорского, как и его ссылка на работу Адонца, опущены, а вместо них приведено приписываемое Острогорскому примечание редактора перевода Э. К. Хрисоса, где говорится: «Нельзя с уверенностью сказать, что Василий по происхождению был армянином, как обычно утверждается и как с полной уверенностью настаивает Адонц».

⁴ «The Cambridge Medieval History. IV. The Byzantine Empire». Part I, Byzantium and its Neighbours, Cambridge, 1966, p. 116

Вопрос о славянском происхождении Василия I стал дискутироваться с начала XIX в. Спор начал Рейзке, известный комментатор знаменитой книги о церемониале византийского двора Константина VII Порфирородного (913—959 гг.). На основании данных арабского историка Гамзы ал-Исфагани (умер в 970 г.) Рейзке утверждал, что Василий I славянин⁵. Нужно отметить, что версия о славянском происхождении Василия I встречается и в более раннем арабском источнике—труде Табари (838—923 гг.). Под 257 годом хиджры (29 ноября 870—17 ноября 871 г.) он упоминает Василия «известного как⁶ Славянин». Далее Табари уже упоминает императора, не называя его Василием (Басил), а только «Славянином»—*al-Saclabi*: «И воцарился после него (т. е. Михаила III—Р. Б.) над греками *al-Saclabi*»⁷. Однако наверняка зная, что Василий I хотя бы по отцу не был славянином и желая объяснить распространенную в Халифате версию о его «славянстве», Табари «уточняет»: Василий назывался славянином, «потому, что мать его была славянка»⁸. Он говорит о «славянине» Василии и в связи с событиями 268 г. хиджры (1 августа 881—20 июля 882 г.) Здесь он уже пишет: «сын славянки, император ромсеев, совершил нашествие...»⁹.

Версия о славянском происхождении Василия I из книги Табари, или же из его источника, дословно переключивалась в труды других арабских писателей—Саида ибн Батрика (т. е. мелкитского патриарха Александрии Евтихия—876—940 гг.), Масуди (умер в 959 г.), известного уже нам Гамзы ал-Исфагани (умер в 970 г.), Ибн ал-Асира (умер в 1234 г.), Сибта ибн ал-Джаури (умер в 1257 г.), Ал-Макина (умер в 1273 г.), Айни (умер в 1451 г.) и др.¹⁰.

На основании вышеупомянутых сведений многие слависты, а также некоторые византилисты XIX в. стали настаивать на том, что основатель Македонской династии был славянином по происхождению, или же был рожден в смешанном браке армянина со славянкой. Нет необходимости подробно останавливаться на их трудах. При желании можно обратиться к обстоятельной статье А. Васильева, где имеется и обширная библиография по этому вопросу.

Подавляющее большинство византистов отнеслось к сведениям арабских источников более чем скептически. Уж очень неубедительны были эти сведения и, что важнее, не подтверждались ни византийскими, ни другими источниками. Данные арабских авторов стояли особняком.

⁵ *Constantini Porphyrogeniti Imperatoris De Cerimonis aulae byzantinae libri duo, graece et latine*, e recensione Io. Iac. Reiskii cum eiusdem commentariis integris, vol. II, Bonnae, 1830, p. 451.

⁶ Так в арабском оригинале—*«sah-ruf»* (консультация арабиста А. Тер-Гевондяна). Переводы А. А. Васильева—«Василий по прозванию Славянин» («Византия и арабы. Политические отношения Византии и арабов за время Аморийской династии», СПб., 1900, ч. II, Приложения, с. 16) и М. Канара—*«connu sous le nom de „le Slave“* (A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, tome II. *La Dynastie Macédonienne* (867—959), Deuxième partie. *Extraits des sources arabes*, traduits par Marius Canard, Bruxelles, 1950, p. 6) могут ввести в заблуждение.

⁷ А. Васильев, *Византия и арабы. Приложения*, с. 16. Ср. М. Canard, указ. соч., с. 6.

⁸ Там же, с. 16; о «славянке» матери Василия I см. подробнее ниже.

⁹ М. Canard, указ. соч., с. 8.

¹⁰ Там же, с. 25, 38, 39, 47, 165, 264. Ср. А. Васильев, *Византия и арабы*, с. 72 (данные Масуди).

О происхождении Василия I А. Рамбо писал: «Армянская национальность кажется мне более обоснованной, нежели национальность славянская, в пользу которой имеется лишь одно упоминание у некоторых арабских историков, а также вероятность факта проживания славян в окрестностях Адрианополя»¹¹. Совершенно прав был А. Васильев: «Никто из византийских авторов об этом (т. е. о смешанном браке армянина со славянкой—Р. Б.) не говорит, и современники Василия не имели никакого твердого предания о славянском происхождении Василия со стороны матери»¹². А. Васильев на основании множества источников защищал версию об армянском происхождении Василия: «армянское происхождение Василия является наиболее доказанным»¹³. Однако в своих выводах он непоследователен. Приведем его выводы полностью. «Из сопоставления всех вышеприведенных данных я прихожу к следующему выводу: 1) Василий происходил от армян, поселенных в Македонии. 2) Его царское происхождение является, по всей вероятности, измышлением Фотия, которое отразилось на известной части последующей литературы. 3) Сведения, сообщаемые арабскими писателями, дают возможность сделать два предположения: арабы могли весьма легко из слов «македонец» сделать «славянина»; тогда «славянин» у арабов равнялся бы «македонцу» или жителю Македонии, т. е. в данном случае армянину, поселенному в Македонии у Адрианополя; или действительно, *Василий происходил от смешанного союза—армянина и славянки*»¹⁴ (подчеркнуто мною—Р. Б.). Впоследствии А. Васильев стал защищать именно эту последнюю версию: «Исходя из того факта,—писал он,—что среди жителей Македонии было много армян и славян, вероятно; правомерно допустить, что Василий имел смешанное, армяно-славянское происхождение»¹⁵. И далее: «более правильное определение Македонской династии с точки зрения ее этнического состава—*армяно-славянская*»¹⁶.

Немногоим отличаются выводы А. Вогта, посвятившего Василию I и его эпохе специальную монографию. Он пишет о «славянизированной» армянской семье Василия I: «Его (т. е. Василия—Р. Б.) фамилия может быть армянского происхождения, позже, в результате смешанного брака со славянами, которых было очень много в этой части Европы (в Македонии), она постепенно была сильно славянизирована»¹⁷.

Нужно отметить, что и до А. Васильева ученые считали, что слово «славянин» у арабов могло означать и «македонец», т. е. они усматривали в нем не этникон Василия, а место его рождения, происхождения. Ведь Василий I был родом из Македонии¹⁸.

Вот так «решается» вопрос о славянстве Василия I и его семье в трудах некоторых ученых.

¹¹ A. Rambaud, L'Empire grec au dixième siècle, Paris, 1870, p. 147.

¹² «Происхождение...», с. 154.

¹³ Там же, с. 158.

¹⁴ Там же, с. 165.

¹⁵ A. Vasiliev, History of the Byzantine Empire, 324—1453, Madison, 1952, p. 301.

¹⁶ Там же.

¹⁷ A. Vogt, Basile Ier, empereur de Byzance, et la civilisation byzantine à la fin du IXe siècle, Paris, 1908, p. 21, n. 3.

¹⁸ Об этом см. в статье Васильева: Происхождение..., с. 162: «Македонец, Македония» превратилось у арабов в «славянина»; «По всей вероятности, славянское происхождение Василия у арабов есть результат его происхождения из Македонии и Фракии» (там же, с. 163). См. также и у Адонца, L'âge, с. 104; Ы. Цапаб, 4-й т., с. 495.

Нам представляется, что этот вопрос не должен быть дискуссионным, ибо данные византийских источников столь красноречивы и достоверны, что не оставляют никаких сомнений и не дают повод спорам. Неверно, более того, несерьезно подвергать сомнению свидетельства Константина VII Порфирородного, *родного внука Василия I*. В V книге Продолжателя Феофана, которая представляет собой жизнеописание Василия I, написанное самим Константином VII Порфирородным, сказано: «Император Василий по происхождению был из Македонии, по национальности армянин, из рода Аршакидов». (ὁ αὐτοκράτωρ Βασίλειος φράσσει ὅτι ἐκ τῆς Μακεδονίας ἦν καὶ τὸ ἔθνος ἑλλήνων ἐξ Ἀρμενίων ἐβύου, Ἀρσακίδου γένος)¹⁹.

Тот же Константин Порфирородный, упоминая патрикия Константина, сына логофета дрома, философа и патрикия Фомы, пишет, что Константин был большим другом Василия, ибо он, Константин, «по происхождению *тоже* был из армян» (ἄτε καὶ αὐτός ἐξ Ἀρμενίων ἑλλήνων τὸ ἔθνος).²⁰ Это свидетельствует не только о происхождении Константина и Василия но и о том, что этническое сознание у обоих было достаточно живучим.

Сведения составленного в первой четверти X века Жития святого Евфимия более красноречивы. Говоря о Стилиане Зауце, тесте сына Василия I, Льва VI, автор пишет: «Царь Василий оставил опекуном (Льва VI—Р. Б.) Стилиана, который по-армянски назывался Зауца. Он был македонцем, *родом из армян, как и он*» (т. е. Василий) (Στολιανόν δέ, τὸν καὶ Ζαυτῆζην κατὰ τὴν Ἀρμενίων διέλεχτον προσγορουμένον, ὃς ἄτε Μακεδόνα ὄντα καὶ τὸ ἔθνος Ἀρμενίων, καθὼς καὶ αὐτός,)²¹.

Можно привести сколько угодно сведений о принадлежности Василия I к армянам, и не только из византийских источников, но и из армянских²². Даже фальсификация генеалогического древа Василием или же его окружением, будто Василий принадлежал к армянской царской династии Аршакидов, имел отношение к Тиридату III, армянскому царю, провозгласившему христианство государственной религией Армении²³, и ловкое переосмысление приписываемого Сааку Партеву «Видения» о восстановлении династии Аршакидов Василием I²⁴ и многое другое дают дополнительный материал для подтверждения достоверности сообщений Константина Порфирородного и Жития св. Евфимия.

Перейдем к вопросу о матери-славянке Василия I. Выше мы отметили, что поскольку в халифате знали, что Василий I, хотя бы по отцу, не был славянином, то желая как-то объяснить распространенную у них версию о славянстве Василия, создали легенду о том, что Васи-

¹⁹ Theophanes Continuatus, ex recognitione Imman. Bekkeri, Bonnæ, 1838, p. 212.

²⁰ Там же, с. 230.

²¹ В русском переводе Жития Евфимия это предложение переведено неточно: «Царь оставил опекуном Стилнана, армянское имя которого было Заутца (он был армянином, родившимся в Македонии, подобно самому императору)»—«Две византийские хроники X века. Псамафпйская хроника. Иоанн Камениата, Взятие Фессалоники», М., 1959, с. 28.

²² «Всеобщая история Вардана Великого». Перевел Н. Эмин, М., 1861, с. 108.

²³ S. P. N. Ignatii archiepiscopi Constantinopolitani, Vita sive certamen, auctore Niceta servo Jesu Christi, cognomento Davide Paphlagone", Migne, Patrologia graeca, t. 105, col. 565; „Symeonis Magistri ac Logothetae, Annales", in: „Theophanes Continuatus", p. 689.

²⁴ «Всеобщая история Вардана Великого», с. 108. Также: «Theophanes Continuatus», p. 241.

лий был славянином по матери. Но и это сведение, разумеется, безосновательно, т. к. не подтверждается ни византийскими, ни армянскими средневековыми авторами.

В Жизнеописании Василия I подробно говорится о матери императора. Отметим, что в нем не указывается ее этническая принадлежность и даже не упоминается ее имя. Но оно известно из 42-й главы II книги «De Cerimoniis» византийского двора. В перечне могил византийских императоров и членов их семей указано, что в монастыре святой Евфимии в Константинополе, называемом Прекрасным, покоится прах *Панкало*, матери христолюбивого владыки Василия²⁵. На основании имени Панкало, что по-гречески означает «Самая прекрасная», «Прекраснейшая», нельзя делать выводов о ее этнической принадлежности. Она могла быть гречанкой или же армянкой, но никак не славянкой, как утверждают арабские авторы. Константин Порфирородный неоднократно подчеркивает набожность и благочестивость матери Василия I и считает ее родственницей первого христианского императора Константина Великого²⁶. Ясно одно, Панкало была христианкой, а славяне в конце VIII, начале IX в. еще были язычниками. Что же касается армянских авторов, то современник Василия Таронский епископ Ваан «уверял Василия в том, что он, Василий, происходит из рода Аршакуни, ибо мать его была армянка»²⁷.

Однако пора перейти к основному вопросу нашей статьи—к решению проблемы происхождения данных арабских источников о славянстве Василия I. С этой целью обсудим вопрос о принадлежности основателя Македонской династии к армянскому царскому роду Аршакидов. Об этом не может быть и речи, ибо род Аршакидов к этому времени не существовал²⁸.

Известно, что версия об Аршакидском происхождении Василия I приписывалась византийскими авторами (и приписывается учеными) патриарху Фотию, который действовал, видимо, не без специального поручения самого императора. Но требования, выдвигаемые императором Фотию, этим не ограничивались. Никита Пафлагонянин, автор Жизнеописания патриарха Игнатия (846—857, 867—877 гг.), ярый противник Фотия, писал, что Фотий в годы своей ссылки (867—877 гг.) пожелал угодить императору и дабы достичь своей цели, прибег к следующей хитрости. На основе первых букв имен членов семьи Василия—Β(ασιλειος), Ε(ὐδοκία), Κ(ωνσταντίνος), Λ(έων), Ἀ(λέξανδρος), и Σ(τέφανος) он состряпал имя ΒΕΚΛΑΣ. Далее он составил псевдогенеалогию императора, начиная с армянского царя Тиридата. Дойдя до отца Василия, он написал, что тот родит сына (Фотий описывал его внешность, которая, разумеется, точь-в-точь совпадала с внешностью императора Василия), имя которого будет Βεκλης (τὸ δὲ ὄνομα εἶναι Βεκλης)²⁹ и который станет самым счастливым василевсом. Свою страпню Фотий «александрийскими» буквами (т. е. уставом) внес в одну древнюю пергаменную рукопись и постарался придать книге ветхий вид. В своей работе Фотий прибег к помощи дворцового иерея Феофана, который поль-

²⁵ „De Cerimoniis aulae byzantinae“, vol. I, Bonnæ, 1828, p. 648.

²⁶ „Theophanes Continuatus“, p. 216; cf. p. 225—226.

²⁷ «Всеобщая история Вардана Великого», с. 108.

²⁸ N. Adontz, L' âge, p. 105.

²⁹ В оригинале: „ἦν δὲ πρὸς τὸν πατέρα κατέλθε Βασιλεῖον, τοῦτον εὐρέψεν ὡς ἀνδραγαυῦνται... τὸ δὲ ὄνομα εἶναι Βεκλης...“. Бесспорно, что Никита Пафлагонянин Беклас считает именем Василия. А. Васильев («Происхождение...», с. 168) и ряд других ученых по ошибке Бекласа считали отцом Василия.

зовался славой мудрого человека и который в дальнейшем стал епископом Кесарии Каппадокийской. Феофан книгу Фотия внес в императорскую библиотеку и показал ее императору Василию. Согласно Никите Пафлагонянину, никому не удавалось разгадать загадку БЕКЛАСа. Феофан сказал, что ее сможет разгадать лишь один человек—Фотий, на место ссылки которого и отправляется Феофан. Фотий притворяется, что не может открыть тайну никому, кроме императора Василия, ибо речь идет *именно о нем*. Фотий прибывает во дворец и «открывает» тайну³⁰. Эта версия была широко известна в Византии. Об этом свидетельствует Симеон Магистр в своей Хронике. Он, в отличие от Никиты Пафлагонянина, называет фамилию епископа Феофана—Сфинодемон и добавляет, что смысл загадки Фотий знал «от ангела»³¹.

Мы уверены, что исследователи грешат перед памятью такого великого деятеля византийской церкви и культуры, каким был Фотий, повторяя сплетни его личных врагов о том, будто история с БЕКЛАСом и с псевдогенеалогией Василия состряпана Фотием по собственной инициативе. Не новость, что каждый тиран, особенно если он не наследовал власть, а узурпировал ее, прибегает ко всяким ухищрениям с целью «обоснования» законности своего воцарения. Псевдогенеалогия эта создана самим Василием или же его близким окружением. Она всячески культивировалась в империи, и горе тому, кто при жизни императора осмелился бы выразить сомнение относительно ее достоверности. Известно, что современник Василия I Григорий Сиракузский только *на исповеди* дерзнул сказать священнику о фальсификации Фотия и Феофана Сфинодемона³². Значит говорить о ней вслух было небезопасно!

Василий I заставил Фотия «создать» выдуманную им самим, Василием, легенду, ибо невозможно поверить в то, что Василий, якобы, не знал своей генеалогии, поверил Фотию и будто после этого отношения императора с бывшим патриархом были восстановлены. Василий всеми правдами и неправдами стремился не только обосновать свою политическую легитимность, но и то, что на престол Константина Великого он вззошел волею божьей. И поскольку решено было выдать себя за отпрыска самого знаменитого армянского царя (Василий ведь был армянином), он вынужден был «создание» генеалогии поручить человеку, имеющему отношение к армянам, большому знатоку армянской истории. Таковым был Фотий!

Псевдогенеалогия Василия I в Византии *при жизни* императора была широко распространена. И если о ней мы находим сведения только в двух византийских памятниках, то это еще ни о чем не говорит. Известно, что со смертью тирана умирает и созданная о нем легенда. Будь Никита Пафлагонянин другом Фотия, вряд ли бы он упомянул о ней. Но поскольку он был его врагом, ему ничего не стоило облить грязью человека, которого *вынудили* согласиться принять участие в «создании» легенды с «именем» БЕКЛАС.

Как бы то ни было, было состряпано второе *имя* Василия I. Ведь Никита Пафлагонянин БЕКЛАС считал именем—*бювара*.

Возвратимся к данным арабских авторов о славянском происхождении Василия I. Недостаточно сказать, что их версия ошибочна, недостаточно сказать, что она не подтверждается основными источниками. Она ведь не могла возникнуть из ничего. Откуда арабы могли почерпнуть сведения о происхождении Василия? Разумсется, не из Аф-

³⁰ „Ignatius archiepiscopi Constantinopolitani, Vita“, col. 565—568.

³¹ „Symeonis Magistri Annales“, p. 689—690.

³² «Происхождение...», с. 150.

рики или Западной Европы, а из Византии. Но в Византии ничего подобного не знали. Значит, здесь кроется какое-то недоразумение. В чем же оно заключается?

Легенда с именем БЕКЛАС была известна и в халифате, причем по письменным источникам. Известно, например, что Гамза Исфгани знал об этом от какого-то судьи Ваки, который в свою очередь почерпнул эти сведения из книги одного византийского императора, переведенной при содействии переводчика с греческого языка на арабский³³. Эта книга не сохранилась ни в греческом оригинале, ни в арабском переводе, но как мы убедимся далее, Василий в ней был упомянут как БЕКЛАС, причем это имя в названном источнике не связывалось с псевдогенсалогией Василия I, как в трудах Никиты Пафлагонянина и Симеона Магистра. Переводчик книги императора, будучи арабом, машинально прочел имя БЕКЛАС, как у них принято, не слева направо, а наоборот, справа налево. Получилось SALCEB. В арабском нет гласных, следовательно, SLCB, которое не могло быть арабом осмыслено иначе, как SCLB, т. е. Saclabi, а оно ничто иное, как этноним, означающий «славянин». Поскольку арабам было известно, что Василий, хотя бы по отцу, не славянин, но почему-то он считается славянином, вошло в оборот объяснение: «он был славянином, потому что его мать была славянкой». Отсюда и берет начало версия о Василии «Славянине» и его матери «славянке».

Приводя данное толкование арабской версии о «славянском» происхождении Василия I, мы должны признаться, что не исключаем и другое объяснение. Как указано выше, Василий I приписывал себе Аршакидское происхождение. Известно, что у арабов очень часто начинающиеся с «Ал» («Ар») чужие личные имена, этнонимы и топонимы искажались, эти первые две буквы воспринимались ими в качестве арабского определительного члена. Например, первый слог, первые две буквы имени великого завоевателя Александра Македонского приняты ими за определительный член и опущены. Александр стал у арабов называться Искандер. В арабской версии «Истории Армении» Агафангела, изданной Н. Марром, с этим явлением мы встречаемся неоднократно. Этноним «алан», например, получил удвоенное «л» (аллан), причем начальное «ал» воспринято в качестве арабского определительного члена³⁴. С этим названием, как пишет Н. Марр, мы встречаемся и в других памятниках³⁵. То же произошло и с топонимом Арарат. Начальный слог «ар» прочитан «ал» и понят в смысле члена³⁶, как и с династической фамилией Арцруни. В обнаруженной в Анберде в 1965 г. арабской лапидарной надписи Захария и Иване Захариды названы ал-Сруни (вместо Арцруни)³⁷. Наконец, что для нас важнее, в новонайденном арабском переводе «Истории Армении» Агафангела, осуществленном с греческого, родовое 'Αρσακιδῶν (род. падеж мн. числа) передано al-Saracitun, т. е. первый слог «Ар» воспринят как арабский определительный член «ал»³⁸. Не постигла ли та же участь Василия I, родовое

³³ Там же, с. 161.

³⁴ См. Н. Я. Марр, Крещение армян, грузин, арабов и аланов святым Григорием (арабская версия) («Записки Восточного отдела Императорского Русского археологического общества», т. XVI, СПб., 1905, с. 199—200).

³⁵ Там же, с. 200.

³⁶ Там же.

³⁷ Ա. ՏԵՐ-ՂԻՆԴՅԱՆ, Զարարիայի և Իվանի արարատյան արձանագրությունը Անդերդեմ («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, №1, էջ 186):

³⁸ Ա. ՏԵՐ-ՂԻՆԴՅԱՆ, Ագաթանգեղոսի արաբական նոր խմբագրությունը (արարեհենքի և ուսումնասիրություն), Երևան, 1968, էջ 58:

нямя которого 'Αρσακίδης³⁹ (Аршакид, по греч. Арсакид) превратилось в al-Sac..., а в дальнейшем — в al-Saclabi?

ՄԱԿԵՂՈՆԱԿԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԳԻՐ ՎԱՍԻԼ I-ի (867—886 թթ.)
«ՍԼԱՎՈՆԱԿԱՆ» ԾԱԳԾԱՆ ԱՌԵՂԾՎԱԾԻ ԼՈՒՄՄԱՆ ՇՈՒՐՁ

ՀՐԱՁ ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

Ա. մ փ ո փ ու մ

Բյուզանդական աղբյուրների ծանրակշիռ տվյալները, այդ թվում Վասիլ I-ի հարազատ թոռ Կոստանդին Միրանաթինի գրչին պատկանող և իր պապի կենսագրությանը նվիրված ծավալուն երկասիրությունը, աներկբա վկայում են, որ Վասիլ I-ը ծագումով հայ էր: Հայտնի է նաև, որ Վասիլը, ջանալով իր ծագումը վեհացնել և օրինականացնել իր գահ բարձրանալը, իրեն Արշակունի հռչակեց: Հայկական աղբյուրները ևս Վասիլ I-ին համարում են հայ Արշակունի: Սակայն XIX դ. սկզբում մի շարք բյուզանդագետների և սլավոնագետների աշխատություններում առաջ քաշվեց Վասիլ I-ի սլավոնական կամ հայ-սլավոնական ծագման մասին վարկածը, որն իր հետևորդներն ունի և այսօր: Նրանք իրենց թեղը հիմնավորում են արաբական աղբյուրների տվյալներով, որոնցում Վասիլ I-ը համարվում է սլավոն (al-Saclabi), կամ սլավոնոհու որդի: Ելնելով վերոհիշյալից, նշված ուսումնասիրողները Վասիլ I-ի հիմնադրած Մակեդոնական (ըստ Հ. Գելցերի՝ Հայկական) հարստությունը անվանում են «հայ-սլավոնական»: Սակայն Վասիլ I-ի սլավոնական ծագման մասին արաբական աղբյուրների տեղեկությունները չեն հաստատվում ո՛չ բյուզանդական, ո՛չ հայկական և ոչ այլ աղբյուրներով և պարզ թյուրիմացության արդյունք են: Բանն այն է, որ Վասիլ I-ը Բյուզանդիայում հայտնի էր և մի շինծու անվամբ, որն ամենայն հավանականությամբ ինքը Վասիլն (կամ նրա մերձավորագույն շրջապատն) էր հորինել: Այդ անունն էր ԲԵՆԿԼԱՍ: Բյուզանդիայում տարածել էին իբրև թև շատ հնից եկող մի ավանդություն, որի համաձայն դարեր անց գահին է տիրաբնալու ունի ԲԵՆԿԼԱՍ: Այդ «անվան» տառերը ոչ այլ ինչ են, քան Վասիլի (Բասիլ), նրա կնոջ Եվդոկիայի և որդիներ Կոստանդինի, Լևոնի, Ալեքսանդրի և Ստեփանոսի անունների սկզբնատառերը: Այդ «անունն» էլ ահա բյուզանդական աղբյուրներից մուտք գործեց նաև արաբական աղբյուրները, ի քանի որ արաբներն ձայնավորներ չունի, ԲԵՆԿԼԱՍԻ փոխարեն պիտի կարդային BCLS, ըստ իրենց՝ արաբների աշից ձախ ընթերցելու կարգի՝ SLCB, որից էլ ահա՝ al-SACLABI—սլավոն:

Չի բացառվում Վասիլ I-ի սլավոնական ծագման մասին վարկածի և մի այլ բացատրություն: Ինչպես տեսանք, Վասիլ I-ը բյուզանդական աղբյուրներում կոչված է Արշակունի (Արսակիոս, հունարենում «շ»-ի բացակայության պատճառով): Արաբները շատ հաճախ Al-ով կամ Ar-ով սկսվող, իրենց համար օտար անունները տառադարձելիս, այդ առաջին երկու տառերը սխալմամբ դիտում էին որպես որոշիչ հոդ՝ al-, որը կամ բաց էին թողնում (օրինակ՝ Ալեքսանդրի փոխարեն՝ Իսկանդար), կամ բերում, բայց որպես որոշիչ հոդ: Ազաթանգեղոսի երկի հունարենից արաբերեն թարգմանության մեջ, օրինակ, 'Αρσακιδών (Արշակունիների) տոհմանունը տառադարձվել է al-Saracitum, Այս փաստը հիմք չի՝ տալիս ենթադրելու, որ նույնը կատարվել է և Վասիլ «Արշակունու» ('Αρσακιος) հետ, al-SAC..., որը հետագայում դարձել է al-Saclabi—սլավոն:

³⁹ Константин Порфирородный считал, что его дед Василий I происходил из рода Арσακιδων.

МНИМОЕ УПОМИНАНИЕ «КАРТЛИЙСКОЙ ЦАРИЦЫ» В АРМЯНСКОЙ НАДПИСИ ИЗ АТЕНСКОГО СИОНА

РАЧ БАРТИКЯН

Сравнительно недавно грузинским медиевистом З. Алексидзе на центральном выступе западного фасада Атенского Сиона выявлен фрагмент армянской надписи, которая отличается от множества других армянских лапидарных надписей Грузии тем, что в некоторой степени проливает свет на происходившие в Грузии в конце X в. исторические события. Сохранившаяся часть надписи была расшифрована и переведена З. Алексидзе на грузинский язык. В его расшифровке она выглядит так:

«Զայս ես Գերգիում
Երհասանա որդի՝ Որ
զայս կարգայ Ա[ստուծո] նկար-
իւն [խընցէք]: Որ Բարգրատ Ափխազա-
ց Թագաւորն տիկինի վրա-
ց ետ-արավ եւ զաւ... լտ Որ-
լիսցիւն կալաւ սի (?)»:

З. Алексидзе дал следующий перевод надписи: «Это я, Гергиум, сын Эрхасана. Кто это прочтет [да помянет] скульптора божьего. Когда царь абхазский Баграт поссорился с царицей Картли... занял Уплисцихе...»¹. Издатель, исходя из упомянутого в надписи имени абхазского царя Баграта, датирует ее годами его царствования—978—1014, точнее, годом взятия им города Уплисцихе (предположительно между 980 и 988 гг.), хотя упоминание факта взятия города Багратом является всего навсего *terminus ante quem* надписи, нижним пределом, а не датой ее составления.

После опубликования работы З. Алексидзе армянская надпись Атенского Сиона стала предметом специального исследования грузиноведа П. М. Мурадяна, который внес определенные коррективы как в расшифровку, так и в перевод надписи. Часть исправлений П. Мурадяна, как и его интерпретаций, убедительна. Привожу исправленный им текст:

«Զայս ես՝ Գերգիում
Երհասանա որդի՝ Որ
զայս կարգայ այն տար-
ին, որ Բարգրատ Ափխազա-
ց Թագաւորն տիկինի վրա-
ց ետ արավ եւ զաւ [ա]մ Որ-
լիսցիւն կալաւ, որ...»:

П. Мурадян обратился к вышеупомянутой надписи вторично в четвертой книге «Армено-Georgica», представляющей собой свод ар-

¹ Цитирую по статье П. Мурадяна: Нововыявленная армянская надпись Атенского Сиона («Գտնուած-բացայտուիւմիւն Հայագիւն», 1979, № 3, էջ 214—215, 223).

мянских лапидарных надписей из двух наиболее важных в истории Грузии областей—Картли и Кахети. Здесь П. Мурадян повторяет расшифровку и интерпретацию надписи, данные им в вышеупомянутой статье².

Считая свою расшифровку «подлинным текстом» надписи, П. Мурадян перевел ее следующим образом:

«Сие [написал] я—Герджиум сын Ерхасана. Кто прочтет это, в то лето, когда царь абхазов Баграт заставил царицу грузинскую отстать [от сговора], а в следующий год занял Уплисцихе, дабы...».

Мы не намерены здесь коснуться надписи в целом и остановиться на вопросе о личности Герджиума, ибо в статье и книге П. Мурадяна об этом говорится довольно-таки обстоятельно и убедительно. Отметим только, что точка после слова *რქი*, наверное, не нужна, она должна стоять, скорее, после слова *ჟარქაჟი*, а слово *ში* необходимо написать с заглавной буквы, поскольку начинается новое предложение, не связанное с предыдущим: «*ღაჟი ხუ ჴერქიუმ ბრჴაშაშის რქი, რ ჟაჟი ჟარქაჟი*»—в смысле, кто прочтет эту надпись, пусть знает, что она сделана Герджиумом, сыном Ерхасана. Далее следует одно цельное предложение, на котором мы намерены остановиться подробнее.

Мы пришли к выводу, что эта часть надписи в прочтении П. Мурадяна является далеко не «подлинным текстом». Здесь обоими издателями допущены ошибки в расшифровке и осмыслении слов *რქი* *ჟარქაჟი* *ხუ* *შრქი*. З. Алексидзе, как было сказано, перевел их как «поссорился (т. е. абхазский царь Баграт III—Р. Б.) с царицей Картли», не уточняя, кто она такая. П. Мурадян справедливо указал, что слова *ხუ* *შრქი*, независимо от того, как их воспринимать—*ხუ* *შრქი* или *ხუ* *შაშქი*, не могут означать «поссорился». Однако дело в том, что П. Мурадян, к сожалению, пошел по следам З. Алексидзе и, как и он, усмотрел в надписи «царицу грузинскую» (З. Алексидзе—«царицу Картли», что вернее). Правильно указав на ошибочную трактовку грузинским исследователем слов «*ხუ* *შრქი*» («поссорился»), П. Мурадян допустил не менее серьезную ошибку, переведя их следующим образом: «заставил царицу грузинскую отстать [от сговора]». И невооруженным глазом видно, что данный перевод неверен. Однако П. Мурадян не ограничился этим и решил определить, кто такая «царица грузинская» и что имел в виду Герджиум, сын Ерхасана. Он пришел к выводу, что автор надписи имел в виду Гурандухг, мать абхазского царя Баграта III.

В надписи Герджиума «слово» *რქი* переводится З. Алексидзе и П. Мурадяном «царицей». По-армянски *რქი* действительно означает «госпожа», так называлась и царица. Но ведь в нашей надписи не *რქი*, а—*რქი*. Если бы речь шла о царице, здесь ожидалось бы не *რქი*, а *ჟარქი* или *რქი*, но никак не *რქი*. П. Мурадян эту «ошибку» объясняет следующим образом. «Вместо ожидаемого аккузатива слова *რქი* в виде *ჟარქი* он (т. е. Герджиум—Р. Б.) употребляет диалектную форму родительного—*რქი* (в древнеармянском литературном—*რქინი*)». Его объяснение неубедительно, ибо какую бы форму ни приводил писец—литературную или диалектную—он должен был употребить только и только винительный падеж, более того, он не мог опустить определительный член в конце слова

² П. М. Мурадян, Армянская эпиграфика Грузии. Картли и Кахети. Ереван, 1985, с. 107.

«*აჩქრნი*», т. е. должен был написать «*აჩქრნი*», или же, если согласиться с предположением П. Мурадяна о том, что Герджиум употребил диалектную форму, то—«*აჩქრნი*», но ни в коем случае не мог привести это слово в родительном падеже—«*აჩქრნი*».

Надпись Герджиума является одним из ярких примеров того, как паши собственные ошибки приписываются совершенно грамотным людям, которые в итоге именуются малограмотными или писавшими на диалекте³. К сожалению, мы приписываем Герджиуму предположение, которое и с литературной, и с диалектной точек зрения абсурдно. Оно не соответствует нормам армянского языка.

Неискушенный исследователь слово «*აჩქრ*» надписи исправил бы на «*აქრ*», усмотрев в нем орфографическую ошибку, допущенную под влиянием грузинского языка⁴, в котором нет твердого «р». Но З. Алексидзе и П. Мурадяна ввела в заблуждение «царица», с которой никак не вязалось третье лицо аориста глагола «*აქრ*» («*აქრ*»—«взял, завоевал», и «*აქრ*»—«взял обратно, отвоевал»). П. Мурадян уверен, что в надписи слово «*აჩქრ*» употреблено в смысле «*აქრ*» (означает «создавать», «делать»). Но ведь третье лицо аориста глагола «*აქრ*» будет «*აქრ*», а не «*აჩქრ*». Исследователь видит в нем не литературную, а диалектную форму передачи аориста этого глагола, (для большей наглядности выразимся по-новоармянски «*აჩქრნი* *აქრ* *აქრ*» *აქრ* *აქრ*»).

Итак, определив, что мнимая «царица» это—мать царя Баграта III Гурандухт, П. Мурадян пишет: «В надписи Герджиума говорится о взятии Уплисхихе у Гурандухт». Даже из перевода самого П. Мурадяна не видно, что Баграт взял упомянутый город у Гурандухт. Дело в том, что данные «Летописи Картли» П. Мурадяном внесены... в надпись Герджиума. В «Летописи Картли» сказано: «[Баграт] отобрал крепость [Уплисхихе] у матери своей». Но «Летопись Картли» и армянская надпись Герджиума не один и тот же источник. Развивая свою мысль, П. Мурадян далее пишет: «Благодаря этой надписи не только подтверждаются сообщения «Летописи Картли», но и становятся известны некоторые подробности имевшей место борьбы». Так, выражение «*აჩქრნი* *აქრ* *აქრ*» («заставил царицу грузинскую отстать») недвусмысленно указывает на то, что Баграт и его мать находились в разных, противоположных лагерях; мать поддерживала азнауров Картли, выступавших против Баграта в его политике создания объединенного грузинского царства. По «Летописи Картли»,—продолжает он,—царь абхазов оставался в Уплисхихе «несколько дней», в надписи же указывается на то, что Баграт сначала справился с выступившими против его политики азнаурами и матерью (!), а затем, «в следующем году занял Уплисхи».

³ П. Мурадян уверен, что «*აჩქრნი* *აქრ*» и «*აქრ* *აქრ*» «грамматические и лексико-фразеологические новинки (!)», которые «придают этой надписи особую важность (!)» и показывают, что «Герджиум писал так, как говорил», т. е. на диалекте (там же, с. 222). Эта мысль обобщена в предисловии книги П. Мурадяна, где он пишет о «фиксации» им, Мурадяном, «живой разговорной речи в эпиграфических памятниках» (там же, с. 11).

⁴ П. Мурадян, Армянская эпиграфика Грузии, с. 11. С этим явлением мы встречаемся в армянских надписях Грузии даже... 1904 г. (там же, с. 48, где вместо «*აქრ*», «*აქრ*» написано «*აქრ*», «*აქრ*»).

хе», т. е. картлийские дела заняли у него не «несколько дней», а целый год⁵. Это, несомненно,—заканчивает свою мысль П. Мурадян,—говорит об организованности и многочисленности участников сопротивления⁶.

Ничего подобного! В надписи Герджиума вовсе не говорится о том, что Баграт вел борьбу с азнаурами и своей матерью, тем более надпись не дает оснований говорить об «организованности и многочисленности участников сопротивления». «Царица» повлекла за собой одну ошибку за другой. На самом деле в надписи ни о какой «царице» нет и речи. Но, чтобы правильно понять содержание надписи, мы вынуждены обратиться к той же «Летописи Картли». Там сказано: Баграт «пришел в Картли с целью поправить дела разстроенные картлийские. Вступил в Тигви. Но в ту пору некоторые азнауры картлийские не желали прихода его, ибо розно правили делами картлийскими, хотя и пребывали в повиновении у Гурандухт... Вступил Баграт в Уплисцихе, отобрал крепость [Уплисцихе] у матери своей, пробыл [здесь немного] дней, несколько поправил дела картлийские, забрал свою мать и ушел в страну Абхазскую»⁷.

Итак, если опустить подробности, на первый план выступают связанные с картлийской экспедицией Баграта III два крупных события: вступление абхазского царя в Тигви и Уплисцихе, причем взятию Уплисцихе предшествовало вступление царя в Тигви. В армянской надписи Герджиума, сына Ерхасана, о взятии Уплисцихе ясно сказано («Բաղդատ Երխազաց Բաղաւորի... Սփիւղիւնէ կալաւ»), и в этом отношении чтение обоих ученых—З. Алексидзе и П. Мурадяна—убедительно. Однако дело в том, что и в армянской надписи с той же последовательностью, как в «Летописи Картли», говорится о взятии Тигви и Уплисцихе, только ошибочная расшифровка топонима послужила причиной появления мифа о царице Гурандухт, ее взаимоотношениях с сыном Баграмом и даже о том, в каком лагере была Гурандухт и т. д.

«տիգւիւն լրաց» мы расшифровываем следующим образом: «Տիգ- [լ] ին լ լրաց», т. е. «Тигви у картлийцев». Бесспорность нашего чтения подтверждается следующими за ними словами «կտ առաւ», как уже было сказано, в смысле «կտ առաւ» («взял обратно», «отвоевал»). Здесь не излишне сказать, что осмысление слов «կտ առաւ» П. Мурадяном вызывает недоумение. Согласно ему, «կտ առաւ» употреблено в смысле «կտ ահիւ», что он понимает как «нарушить какое-нибудь обязательство, не сдержать какое-нибудь обещание, не исполнить какое-нибудь обещание»⁸ и для наглядности приводит уж слишком

⁵ В действительности, в «Летописи Картли» говорится о том, что Баграт III «несколько дней» оставался в Уплисцихе, а вовсе не о том, что у него «несколько дней» заняли картлийские дела, как считает П. Мурадян.

⁶ П. Мурадян, Армянская эпиграфика Грузии, с. 107—108.

⁷ Перевод Г. В. Цулая. См. «Летопись Картли». Перевод, введение и примечания Г. В. Цулая, Тбилиси, 1982, с. 58. Перевод М. Д. Лордкипанидзе несколько отличается от перевода Цулая. См. «Матиане Картлса». Перевод, введение и примечания М. Д. Лордкипанидзе, Тбилиси, 1976, с. 39.

⁸ В действительности «կտ ահիւ» означает «вернуть обратно, оставить позади». См. Ա. Մ. Սարգսյան, Ս. Ա. Գալստյան, Հայոց լեզվի դարձվածքաբանական բանաբան, Երևան, 1975, էջ 203.

народные и современные обороты, вроде «հարսնացուին կամ հարսին ետ են տնւմ՝ հակառակ պալմանազորովածութիւն, տոմարի պալմանադրութիւնը ետ են լինում» (т. е. «невестку или невесту, вопреки договоренности ет են տնւմ (посылают обратно (домой), или ետ են լինում (отказываются) от торговой договоренности»)⁹. Если даже согласиться с таким объяснением, то откуда берется «заставил... отстать [от сговора]»? Что общего между «нарушить обязательство», «не сдержать обещание», «не исполнить обещание» и «заставил отстать»?

Итак, слова «ետ տրաւ» следует понимать как «ետ տաւ», что находит свое логическое продолжение в следующем за ним и относящемся к Уплисхихе глаголе «կալաւ» («взял», «завоевал»)¹⁰.

Интересующий нас отрывок армянской надписи из Атенского Сиона расшифровывается нами следующим образом:

«...Այն տար-
ին, որ Բարգրատ Ափխազ-
ո թագաւորն Տիկ[վ]ին¹¹ ի վրա-
ն ետ տրաւ եւ դաւ [ա]մ Ուփ-
լիսիքէ կալաւ...»:

Перевод:

«В ту годину, когда царь абхазов Баграт отвоевал («взял обратно») у картлийцев Тиг[в]и, в следующем же году он взял Уплисхихе...».

Здесь совершенно логично и противопоставление «абхазов» «картлийцам» — «царь абхазов» отвоевал «у картлийцев». В чтении же П. Мурадяна противопоставление противоестественно. Если Баграт — царь «абхазов», как могла его мать быть царицей «грузинской»?

Исследователи могут возразить, что в «Летописи Картли» топоним приводится как «Тигви», а в надписи Герджнума «в» отсутствует — «Ти́ки». Но это, видимо, закономерно. Другой грузинский топоним — Тмогви в той же «Летописи Картли» фигурирует как Тмоги, без «в»¹². Так и в древнеармянском переводе «Летописи Картли» — Թմուր¹³. Что касается первой буквы топонима Тигви (в «Летописи

⁹ З. Алексидзе верно прочел здесь слово «տրաւ» в смысле «տաւ», но неправильно его интерпретировал («поссорился»). П. Мурадян считает, что если даже это слово употреблено в смысле տաւ-տանալ, нельзя было его так воспринимать, ибо «оно должно было бы быть употреблено в переносном смысле (1) и означало бы «думать, обдумывать, обсуждать, взвешивать, развивать (1)». П. Мурадян, указ. статья, с. 217.

¹⁰ «Ատաւ» и «կալաւ» — синонимы, которые Герджнум использовал, чтобы избежать повтора одного и того же глагола. Этого достаточно, чтобы Герджнума считать вполне образованным человеком, неплохо разбирающимся в литературном языке.

¹¹ Здесь конечное «ն» — определительный член. В топониме Уплисхихе (Ուփլիսիքէ) он опущен и логично было бы ожидать, что и в топониме Տիկ[վ]ին его не должно было быть. Но он поставлен верно, поскольку за этим топонимом следует предлог отложительного падежа «ի» (у, от, из), и буква «ի» повторилась бы — Տիկ[վ]ին ի. Это тоже свидетельствует о грамотности Герджнума.

¹² См. «Древнеармянский перевод грузинских исторических хроник» («Картлис Цховреба»). Грузинский оригинал и древнеармянский перевод с исследованием и вокабулярием издал И. В. Абуладзе, Тбилиси, 1953, с. 216.

¹³ Там же. Греки также опускали это «в». Грузинский топоним «Элавси» в греческих источниках фигурирует как Γλας. Встречается и обратное. Имя «Симон» в грузинском «Свимон», «Кюрике» — «Квирике», «Кирион» — «Квирион».

Картли» «Т», в надписи же Герджиума «Т»), то и это закономерно. Топоним «Тбилиси» в средневековых грузинских источниках встречается в обеих формах (в армянских источниках с «Т») ¹⁴.

Таким образом, из вышеизложенного явствует, что до того, как Баграт III взял Уплисхихе, он отвоевал у картлийцев Тигви, значит этот город раньше находился в пределах царства Баграта III, и лишь на некоторое время был взят картлийцами, поэтому и Баграт заново должен был овладеть им.

Как видим, данные армянской надписи Герджиума вполне согласуются с данными «Летописи Картли» в сообщении об овладении Багратом городами Тигви и Уплисхихе. И только!

«ՔԱՐԹԼԻԻ ԹԱԳՈՒՂՈՒ» ԿԱՐԾԵՑՅԱԼ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՏԵՆԻԻ ՄԻՈՆԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

ՀՐԱԶ ԲԱՐԹԻԱՅԱՆ

Ա մ փ ո փ ո լ մ

Վրաց միջնադարագետ Զ. Ալեքսիձեն վերջերս հայտնաբերեց, վերծանեց, վրացերեն թարգմանեց ու հրատարակեց Ատենիի Միոնի հայերեն վիմագիր մի պակասավոր արձանագրություն: Նրա վերծանությունն ու թարգմանությունն իրավացիորեն քննադատության ենթարկեց վրացագետ Պ. Մուրադյանը և տվեց արձանագրության իր վերծանությունն ու թարգմանությունը: Մի հարցում, սակայն, երկու ուսումնասիրողների կարծիքները համընկնում են: Ըստ նրանց, արձանագրության մեջ հիշվում է «վրաց թագուհին»։ Պ. Մուրադյանը գտնում է, որ խոսքը Ափխազաց Բագրատ Գ թագավորի (978—1014 թթ.) մոր՝ Գուրանդուխտի մասին է: Արձանագրության մեջ հետաքրքրող մասը ըստ Զ. Ալեքսիձեի վերծանման կարդացվում է «Բարգրատ Ափխազաց թագաւորն տիկինի վրաց ետ արավ եւ գալ... լտ Ուփխցիսէ կալաւ...», իսկ ըստ Պ. Մուրադյանի՝ «Բարգրատ Ափխազաց թագաւորն տիկինի վրաց ետ արավ եւ գալ [ա]մ Ուփխցիսէ կալաւ»: Զ. Ալեքսիձեն իր վերծանությունը թարգմանել է՝ «Երբ Ափխազաց թագավոր Բագրատը գտավեց Քաթրիի թագուհու հետ... գրավեց Ուփխցիսեն», իսկ Պ. Մուրադյանը՝ «Երբ Ափխազաց թագավոր Բագրատը ստիպեց վրաց թագուհուն ետ կանգնել [գավադությունից], իսկ հաջորդ տարին գրավեց Ուփխցիսեն...»:

«Բարթիի մատյանի» տվյալները հնարավորություն են տալիս ճիշտ վերծանելու արձանագրությունը և տալու նրա ճշգրիտ թարգմանությունը: Հիշյալ աղբյուրում խոսվում է Թիզվի և Ուփխցիսի քաղաքների՝ Բագրատ Գ-ի ձեռքն անցնելու մասին, որը և հաստատվում է խնդրո առարկա արձանագրությամբ: Այն պետք է վերծանել հետևյալ կերպ. «Բարգրատ Ափխազաց թագաւորն Տիկ[վ]ին ի վրաց ետ արավ (կարդա՝ առաւ) եւ գալ [ա]մ Ուփխցիսէ կալաւ...», այսինքն՝ «Ափխազաց թագավոր Բագրատը վրացիներից վերագրավեց Տիկ[վ]ին, իսկ հաջորդ տարին Ուփխցիսեն առավ»:

¹⁴ «Վրաց ժամանակագրություն (1207—1318)», թարգմանությունը հին վրացերենից, առաջարկը և ծանոթագրությունները Պ. Մուրադյանի, Երևան, 1971. Встречается и обратное. Армянское «Տ» в грузинском переходит в «Թ» Ср. Տրդատ—Թրդատ:

ЕЩЕ РАЗ ОБ АРМЯНСКОЙ НАДПИСИ ИЗ АТЕНСКОГО СИОНА

РАЧ БАРТИКЯН

В № 7 «Вестника общественных наук» АН АрмССР за 1986 г. был опубликован ответ П. Мурадяна на нашу статью «Мнимое упоминание «Картлийской царицы» в армянской надписи из Атенского Сиона». Согласно П. Мурадяну, расшифровывая и переводя на русский язык упомянутую надпись, мы читаем *«не то, что написано в надписи, а то, что может послужить основой для новой интерпретации и критики предыдущих издателей текста»*. Это вовсе не так, и никому не запрещено подвергать критике своих предшественников, если высказанные ими мысли и суждения ошибочны, разумеется, с точки зрения последующего исследователя. Хочется верить, что такой же точки зрения придерживался и П. Мурадян, подвергая критике чтение и перевод данной надписи, осуществленные З. Алексидзе. Как бы то ни было, факт остается фактом, наш оппонент критикует нас фактически в искажении и подтасовке фактов.

Напомним читателям интересующую нас часть надписи Герджиума в нашем прочтении и переводе:

«...Այն տար-
ին, որ Բարգրատ Ափրիշահ-
ը թագաւորն Տիգ[ւ]ին ի վրա-
ջ ետ տաւ¹ եւ գաւ [ա]յ Ուփ-
լիսցիէ կալաւ...»:

Перевод: «... В ту годину, когда царь абхазов Баграт отвоевал («взял обратно») у картлийцев Тиг[в]и, в следующем же году взял Уплисцихе...». Нетрудно убедиться в том, что никакого искажения текста и подтасовки фактов здесь нет. Более того, наше чтение подтверждают данные основного источника—«Летописи Картли»—, свидетельствующего о событиях, описанных в надписи Герджиума. Там написано: Царь Баграт «пришел в Картли с целью поправить дела расстроенные картлийские. Вступил в Тигву». Далее: «Вступил Баграт в Уплисцихе»². Итак, как видим, оба источника—надпись Герджиума и «Летопись Картли»—повествуют об одних и тех же событиях, дополняя друг друга.

А вот расшифровка и перевод надписи, осуществленные П. Мурадяном, уверенным в том, что он читает именно «то, что написано в надписи»:

«...այն տար-
ին, որ Բարգրատ Ափրիշահ-

¹ В надписи—տրաւ:

² «Летопись Картли». Перевод, введение и примечания Г. В. Цулая, Тбилиси, 1982, с. 58. Ср. «Матиане Картлоса». Перевод, введение и примечания М. Д. Лордкипанидзе, Тбилиси, 1976, с. 39.

ց թագաւորն տիկինի վրա-
ց ետ արաւ եւ գաւ [ա]մ Ուր-
լիսցիէ կալաւ...»:

Его перевод: «... в то лето, когда царь абхазов Баграт заставил царицу грузинскую отстать [от сговора], а в следующий год занял Уплисцихе...».

Неприемлемость расшифровки и странный перевод надписи подробно были рассмотрены в нашей статье и повторяться нет никакой надобности. Отметим только, что П. Мурадян вовсе не пытается обосновать «правильность» собственного чтения и перевода, а заостряет свое внимание на «опровержении» сказанного нами, пользуясь при этом двумя мерами и двумя весами. Приведем несколько примеров:

1) Согласно П. Мурадяну, наше чтение «ետ արաւ» — «это армянский язык эпохи автора статьи (т. е. нашей — Р. Б.), а не составителя надписи в конце X века». А вот чтение П. Мурадяна «ետ արաւ», осмысленное на языке именно его эпохи, «հարկադրեալն կամ հարսին եւ եւ տնայ՝ հակառակ պայմանադրութեան, տնային պայմանադրութեան եւ ինքն» (т. е. невестку или невесту, вопреки договоренности, посылают обратно домой, или отказываются от торговой договоренности) — это «язык X века». Разве обороты «посылают обратно» (невестку или невесту) или «отказываются от договоренности» имеют что-либо общее с «ետ արաւ» надписи Герджюма в интерпретации П. Мурадяна «заставил отстать [от сговора]»? П. Мурадян далее пишет:

2) «К тому же подлинной формой аориста третьего лица ед. числа глагола տնել является էտ/տп, а не արաւ/տпաւ». Напомним, что подлинной формой аориста третьего лица ед. числа глагола տնել является արար, а не արաւ.

Как было показано, З. Алексидзе արաւ надписи воспринимал, и, на наш взгляд, правильно, в смысле տնել/տпաւ, не важно, что он неправильно это интерпретировал. П. Мурадян в своей критике интерпретации З. Алексидзе писал: «если даже это слово употреблено в смысле տնել-տնաւ, нельзя было его так воспринимать», поскольку «оно должно было быть употреблено в переносном смысле». Факт остается фактом. Независимо от того, в каком смысле употреблено это слово, П. Мурадян и в своей статье, и в своей книге все же допускал, что արաւ надписи может быть третьим лицом ед. числа аориста глагола տնել-տпաւ, т. е. употребление именно этой формы он считал «языком X века». А теперь находит, что это язык эпохи Р. Бартикяна (и З. Алексидзе, между прочим).

То, что форма տпաւ (в действительном залоге, в страдательном встречается с начала армянской письменности) характерна и для языка далеко не нашей эпохи, можно подтвердить множеством примеров. Можно даже показать, что один и тот же автор употребляет обе формы аориста третьего лица ед. числа одного и того же глагола³.

3) В надписи Герджюма мы читаем արաւ (вместо «տնաւ»). Разумеется, вместо «ւ» должно было фигурировать «ւ». Это явление П. Му-

³ «Մանր ժամանակագրութիւններ XIII—XVIII դդ.», հ. Ա, կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1951, էջ 145. Даже в приписываемом Анании Ширакаци (VII в.) сборнике загадок можно встретить обе формы: «մարդոյ միւ և արին կեցաւ»: В другом варианте: «միւ մարդոյ էկեց», «բաղդիալ էկեց զմայրն», «զԱստուած տնաւ» (вместо «հաւա»), «ազգին հաւաւ» (вместо «հաւա»). См. Ա. Ե. Մ ն ա ճ ա կ ա ն յ ա ն, Հայ միջնադարյան հանելուկներ (V—XVIII դդ.), Երևան, 1980, էջ 179, 186, 187, 225, 226.

радян раньше считал закономерным и писал, что в надписи Герджнума «ц» и «ш» употребляются параллельно⁴ (в надписи кроме шгшц встречается и цшшц) и что употребление «ц» вместо «ш» говорит о давно начавшихся нарушениях древней орфографии⁵. А когда же речь идет о чтении Бартикяна шршц (в смысле шшш), он пишет: «ведь и в X в. в армянском языке функционировали графемы «ш» и «ш». Для Бартикяна функционировали, для Мурадяна—нет. Несостоятельность возражений П. Мурадяна, кроме всего сказанного, подтверждается древнеармянским переводом «Картлис Цховреба», в котором ряд грузинских личных имен и топонимов, начинающихся с «р», вопреки всем законам армянского языка и только по законам грузинского, выступает с «р» (რძეტი, რაქი, რქი[ი], რი, რიხი, რქი[ი]-[იხი])⁶, вместо правильного «ш».

4) Опровергая нашу интерпретацию слов *шш шршц* в смысле *шшшш* («отвоевал» Баграт III у картлийцев Тигви), П. Мурадян пишет: «У кого же он мог отвоевать («взять обратно») Тигву, если в первоисточниках нет сведений о том, что он ее вообще уступал или дарил кому-либо?». Во-первых, не принято отвоевывать то, что когда-то было принесено в дар. А, во-вторых, есть ли сведения о том, что Баграт III «уступал или дарил кому-либо» Уплисхихе? Ведь он его завоевал, о чем пишет Герджиум и с которым соглашается и П. Мурадян. Далее: основной источник—«Летопись Картли», обращаясь к событиям, связанным с Тигви и Уплисхихе, употребляет один и тот же глагол: «вступил», т. е. Баграт вступил в Тигви и Уплисхихе. В случае с Уплисхихе это «вступил» может означать, что тот, кто вступил, вступил с боем, а вот, если речь идет о Тигви, то источник обязан специально указать, что вступивший сюда раньше эту местность кому-то уступал или дарил.

5) Остановимся на прочтенном нами определительном члене «ш» в конце топонима *Шршц[и]*. В нашей статье, в связи с чтением П. Мурадяна *шршц[и]*, мы отмечали, что составитель текста надписи «должен был употребить только и только винительный падеж, более того, он не мог опустить определительный член в конце слова». Не обязательно быть большим знатоком русского языка, чтобы понять, что в вышеприведенном предложении «винительный падеж» и «определятельный член в конце слова»—это два разных понятия, которые фигурируют самостоятельно. П. Мурадян старается показать, что у нас не два понятия, а одно: «общеизвестно, пишет он, что категория определительности древнеармянского языка (подчеркнуто нами, об этом будет подробно сказано ниже—Р. Б.) в винительном падеже выражается не буквой ш в конце слова, а специальным показателем ц⁷ в начале склоняемого слова». Р. Ачарян думает иначе. Он пишет: «Предлог ц... употребляется прежде всего: а) как определитель, если существительное стоит в винительном падеже, но не пресекая и использование определительного члена ш с существительным» (*«իրրև որոշիչ, եթե որոշյալ գոյականը հայտնի չէ, առանց խափանելու ախայն և որոշիչ հոդի գոծածորյունը գոյա-*

⁴ Գ. Մ. Մուրադյան, Աթենի Սինի նորահայտ հայերեն արձանագրությունը («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1979, № 3, էջ 222)։

⁵ П. М. Мурадян, Армянская эпиграфика Грузии. Картли и Кахети, Ереван, 1985, с. 84.

⁶ Քարթլու ջրովբերայի կամ Վրաց պատմության հին հայերեն թարգմանությունը, Վրացերեն բնագիրը և հին հայերեն թարգմանությունը լատինատառերով և բառգրքով լույս ընծայեց Իլիա Արուստան, Թբիլիսի, 1953, էջ 334 (индекс)։

⁷ Наверное, имеет в виду предлог.

հանի վրա»)⁸. Что же касается предлога винительного падежа «q», то при наличии определительного члена «h» в конце слова он не всегда обязателен. Даже не обязательны они оба—и предлог «q», и определительный член «h». Наглядным примером может служить та же надпись Герджума. В интересующей нас части надписи встречается топоним Уплисцихе—Սփիւսցիւէ. Он употреблен в винительном падеже, так полагает и П. Мурадян. Но почему же, когда речь идет о Тигви, он считает обязательным наличие «q» в начале, а в том, что «q» отсутствует в топониме Սփիւսցիւէ, он не усматривает ничего противозачастуенного? Что касается наличия определительного члена «h» в топониме Тигви и отсутствия последнего в топониме Уплисцихе, то об этом подробно было сказано в нашей статье (с. 79, прим. 11).

Выше мы привели пять примеров. Однако есть и *шестой*. Приведем цитату из ответа П. Мурадяна относительно «категории определенности древнеармянского языка в винительном падеже», мы специально подчеркнули слова: «древнеармянского языка». П. Мурадян возражает нам в прочтении надписи Герджума, исходя из правил древнеармянского языка, то есть, косвенно указывает, что надпись следует читать и осмысливать по законам древнеармянского языка (грабара). Но ведь в своей статье, а также в книге П. Мурадяна неоднократно подчеркивал и пытался на основании многих примеров доказать, что «Герджум далек от возможности пользоваться литературным (т. е. грабаром, древнеармянским—Р. Б.) языком» («Գերջիւմ հենու է գրոց լեզու գործածելու հնարավորութիւնը»), что он писал на «среднеармянском языке» («միջին հայերէն»)⁹, доказывал, что «Герджум писал так, как говорил и высказывал то, что намерен был огласить» («Գերջիւմ գրել է ինչպէս, ինչպէս խոսել է և ասել ինչ մտադիր է եղել հրապարակել»)¹⁰, обращаясь к «слову» տիկինը, подчеркивал, что в древнеармянском литературном оно будет տիկնոջ, но Герджум писал տիկինը, поскольку употреблял диалектную форму, на основании и данной надписи далее он говорил о «фиксации» им, Мурадяном, «живой разговорной речи в эпиграфических памятниках»¹¹.

Итак, выходит, что одну и ту же надпись, смотря для обоснования чего, можно читать и интерпретировать согласно законам и древнеармянского, и среднеармянского, и даже разговорного языка.

Нам необходимо остановиться и на трех первых пунктах ответа П. Мурадяна. Наш оппонент останавливается на вопросах транслитерации. Он пишет: «Передача топонима տօղոյ/տօղօ в виде Տիկ [վ] և неправомерна, ибо в источниках, относящихся ко времени составления рассматриваемой армянской надписи, груз. տ в позиции перед гласной фонемой соответствует арм. Թ, . . . а арм. տ—груз. ტ . . . »¹². Но ведь речь идет не о транслитерации, а о чередовании звуков. В грузинском встречаются различные написания одного и того же топонима ტფოლისი/თფოლისი (Տփլիսի/Թփղիս), или личных имен Երեմի/Երեմի.

⁸ Հ. Ա. Մանուկյան, Հիշատակը քերականութեան հայոց լեզվի, հ. V, Երևան, 1965, էջ 71. Здесь приведен и пример. Другие примеры см.: там же, т. III, с. 963.

⁹ Պ. Մ. Մուրադյան, Արեւիկ Սիւնի նորահայտ հայերէն արձանագրութեանը, էջ 222.

¹⁰ Там же.

¹¹ П. М. Мурадян, Армянская эпиграфика Грузин, с. 11.

¹² Опушены примеры.

(*Տրդատ/Թրդատ*), *Ծղզլորդ/տղզլորդ* (*Տեւդորէ/Թեւդորէ*), какая у нас гарантия, что не могло быть *Տիկ[վ]ի/Թիկվի*?

П. Мурадян делает упор на груз. *տ* «в позиции *перед гласной* фонемой». Но ведь встречаются написания *աժեռ/աթեռ* (*Աառնի/Աթռնի*), хотя бы тот же *Ծղզլորդ/տղզլորդ* (*Տեւդորէ/Թեւդորէ*), *դ* (*е*) разве не гласная буква?

«Груз. *լ* — пишет далее П. Мурадян, — в армянском тексте скорее должна была соответствовать графема *լ*, поскольку арм. *կ* ближе к груз. *ჟ*». Говоря «скорее», наш оппонент не отрицает того, что все же груз. *լ* могла дать «*к*». Но дело не в том. Не надо забывать, что Герджиум — армянин, и при передаче на армянском грузинского топонима он мог придерживаться законов не грузинского, а армянского языка. Он не обязан был калькировать грузинский. Почему мы должны считать, что подлинное написание топонима (*Տիկ[վ]ի—Թիկվի*) сохранили поздние списки «Летописи Картли», а не более ранняя надпись Герджиума? Ведь самые лучшие рукописи, сохранившие текст «Летописи Картли», на полтысячелетие и больше «моложе» ее: список царицы Анны датируется XV в., а список царицы Мариам — 1633—1646 гг., остальные — XVIII в.¹³ Выходит, что мы должны считать разными топонимами *Ղափան* в памятной записи 1457 г.¹⁴ и *Կապան* в более ранних источниках, а также поздний *Ղարս* и более ранний *Կարս*, наконец, *Օթոլոն/տոթոլոն/տծոլոն* (арм. *Տիդիս, Տիխիս, Թիդիս, Թրիխիս*).

Как отмечалось, в «Летописи Картли» интересующий нас топоним фигурирует как Тигви (с «в»), в то время как в надписи Герджиума «в» отсутствует, буква «в» добавлена нами — *Տիկ[վ]ի*. П. Мурадян пишет: «Графема *վ* добавлена автором статьи (т. е. нами — Р. В.), чтобы сблизить армянское слово¹⁵ с предполагаемым грузинским топонимом». Выходит, что П. Мурадян *Ո* («О») в топониме *Ոփկիսցխէ* надписи «исправил» на *Ու* («У»), после буквы *ց* («ц») «добавил» *ի* («и»), чтобы «сблизить» его с топонимом Уплисцихе. Обоснован ли этот упрек? Он не пытается распространиться, поскольку сам прекрасно понимает, что возражение не из серьезных. Впрочем, П. Мурадян прав. Вернее было бы не «добавить» это «*վ*» в топониме в армянской надписи, а, исходя из хорошо известных П. Мурадян законов грузинского языка, «опустить» ее в топониме Тигви грузинского текста «Летописи Картли». В грузинской топонимике, и не только, сколько угодно примеров, где это «в» то пишется, то опускается. В нашей статье мы остановились на двух примерах: 1) в «Летописи Картли» топоним Тмогви фигурирует как Тмоги. Если и в древнеармянском переводе «Летописи Картли», осуществленном, кстати, в XII в., т. е. более чем за три столетия до того, как была переписана древнейшая дошедшая до нас грузинская рукопись, содержащая «Летопись Картли», топоним Тмогви фигурирует без «*վ*» *Թմոք* (Тмок), если то же самое неоднократно встре-

¹³ «Картлис цховреба» (История Грузии). Грузинский текст, т. 1. Подготовил к изданию по всем основным рукописям проф С. Г. Каухчишвили, Тбилиси, 1955, с. 056.

¹⁴ «ԺԵ ՂԱՐԻ ՀԱԵՐԻՆ ԶԵՄԵՐԻ ՀԻՂԱՏԱԿԱՐԱՆԻՆԵՐ, ԺԱՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ (1451—1480 թթ.)», *Հաղմեց* Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1958, էջ 81 (см. н с. 333):

¹⁵ Речь идет о «слове» *տիկինի*. Автор, который до выхода нашей статьи чтение *տիկինի* считал чуть ли не «открытием», «грамматической и лексико-фразеологической новинкой, которая придает этой надписи особую важность», теперь избегает его воспроизвести.

чается в памятных записях армянских рукописей¹⁶, если даже уроженец города Тмогви в них назван *Թմոգեցի* (тмокеци)¹⁷, то не служит ли все это основанием для того, чтобы добавить графему «վ» в топониме *Տիգ[վ]ի*, скорее—опустить ее в топониме Тигви? 2) В нашей статье мы привели и второй пример, когда грузинский топоним Элавси в греческих источниках фигурирует как *Ἐλας*. Но мы можем привести и множество других примеров. Грузинское личное имя Кваркваре (в армяноком произношении *Ղվարդվարե*) в армянских источниках фигурирует как *Ղրդրի* и *Ղորդրէ*. Это явление грузиноведами считается закономерным¹⁸. В его пользу свидетельствуют и византийские, и поствизантийские источники, в которых данное личное имя выступает как *Γορδορῆς*¹⁹. Далее, грузинское имя Гванца в армянских источниках передается как *Գոնցա* (Гонца), греческое слово *μαρτυρ*—*μαρτυρος* мартвири /мартвири.

В нашей статье нигде не говорится о локализации местности Тигви. Но П. Мурадян понадобилось, чтобы мы все же локализовали эту местность. «Поселение Тигва /Тигви,—пишет он,—находилось не на подступах к Уплисхихе, как, видимо, это показалось нашему исследователю (т. е. нам—Р. Б.), а на северо-западной окраине Земо Картли, ближе к горе Котохи». Исходя из чего П. Мурадян решил, что нам что-то показалось? Может быть, исходя из того, что мы вместо *տիգիհի*, читая Тигви, территориально «сблизили» его с упомянутым в надписи вслед за ним Уплисхихе? Если так, то П. Мурадян обязан был это обвинение предъявить автору «Летописи Картли», поскольку он, как и Герджиум, в связи с данной картлийской экспедицией Баграта упоминает Уплисхихе вслед за Тигви. П. Мурадян необходимо, чтобы эти две местности находились как можно дальше друг от друга, ибо в таком случае «легче» опровергнуть правильность чтения Бартикяна. Поэтому он пишет, что Тигви находился далеко от Уплисхихе, «на северо-западной окраине Земо Картли», а, как известно, Уплисхихе «в ту эпоху выполнял функции политического центра *Միდა Կարտլի*»²⁰. Грузинские медиевисты, однако, Тигви локализуют иначе; «Тигва, географический пункт на дороге, следующей из Западной Грузии в *Միდა Կարտլի*»²¹. В «Грузинской Советской Энциклопедии» Тигви локализуется даже не «на дороге, следующей в *Միდა Կարտլի*»²², а в самом *Միда Կարտլի*, в том самом *Միда Կարտլի*, центром которого был Уплисхихе.

В ответе П. Мурадяна показывается, почему чтение и интерпретация Бартикяна «не убедительны», «ошибочны», однако в нем нет попытки доказать верность своего чтения—*տիգիհի վրաց ետ արավ*—и своего перевода—«заставил царицу грузинскую отстать [от сговора]». В своем ответе П. Мурадян вносит поправку: «Единственное, что можно было бы изменить в нашем прочтении, это выделение показателя отложительного падежа *ի*, т. е. *տիգիհի ի վրաց*». Данная поправ-

¹⁶ «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն առաջին (1401—1450 թթ.)», *Կազմեց Լ. Խաչիկյան*, Երևան, 1955, էջ 354, 535, 618, 1410.

¹⁷ Там же, с. 163.

¹⁸ Լ. Գ. Մարգարյան, Հյուսիսային Հայաստանի և Վրաստանի ԺԲ դարի պատմության մի քանի հարցեր, Երևան, 1980, էջ 162, ծանոթ. 119.

¹⁹ См. например, *Laonici Chalcocondylae Atheniensis Historiarum libri decem*. Ex rec. I. Bekkeri, Bonnæ, 1843, p. 467.

²⁰ «Матиане Картлис», с. 69.

²¹ Там же, с. 78.

²² «Грузинская Советская Энциклопедия», т. 4, с. 685.

ка автора нам непонятна, ибо в таком случае ожидалось бы не «տիկին», а «տիկիններ», чего в надписи нет.

В завершении нашего ответа мы вынуждены высказать ставшую банальной фразу: не ошибается тот, кто ничего не делает. П. Мурадяна причислить к таковым никак нельзя. Такой многосторонний исследователь, как Мурадян, научные интересы которого весьма обширны, не мог, увы, обойтись, без упущений. И в этом ничего предосудительного нет. *Ergate humanum est.*

ԳԱՐՁՅԱԼ ԱՏԵՆԻ ՍԻՈՆԻ շԱՅԵՐՆԵ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

ՀՐԱՋ ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

Ա մ փ ո փ ու մ

ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» ամսագրի 1986 թ. № 7-ում տպագրված է Պ. Մուրադյանի «Հ. Բարթիկյանի «Քարթլիի թագուհու» կարծեցյալ հիշատակությունը Ատենիի Սիոնի հայերեն արձանագրության մեջ» հոդվածի առթիվ» խորագրով պատասխանը՝ նվիրված նույն պարբերականի № 2-ում հրապարակված մեր հիշյալ հոդվածին: Նշված արձանագրության մեջ հետաքրքրող հատվածում Պ. Մուրադյանի «տիկինի վրաց հոտ արավ» վերծանությունը սխալ համարելով, մենք ներկայացրել ենք մեր ընթերցումը՝ «Տիկ- [վ]ին ի վրաց հոտ առաւ», որը հիմնավորել էինք ժամանակաշրջանի հիմնական աղբյուրի՝ «Վրաց տարեգրության» համապատասխան տվյալներով: Պ. Մուրադյանը իր պատասխանում փոխանակ հիմնավորելու իր ընթերցման և թարգմանության իսկությունը, փորձում է ցույց տալ, որ իբր մեր ընթերցումն ու մեկնաբանությունը սխալ են. այդ բանը հիմնավորելու համար նրա բերած լեզվական ու պատմական փաստարկները դուրսն իսկ չեն խախտում մեր ընթերցման ու մեկնաբանության ճշտությունը:

О СВЯЗЯХ МОНАСТЫРЯ ГРИГОРИЯ ПАКУРИАНА С АРМЕНИЕЙ

РАЧ БАРТИКЯН

В 1083 г. в Филиппополе знаменитым византийским полководцем армянином-халкедонитом Григорием Пакурианом был основан монастырь Богородицы. Ученые давно высказали предположение, что византийское правительство, дав монастырю исключительно широкие привилегии, ставило перед ним определенные задачи—развернуть прозелитическую деятельность среди армян-монофизитов, павликиан и тондракндов данного региона. С этой целью, собственно, и был основан монастырь. Это предположение было правомерным, поскольку в феме Филиппополя проживали в основном армяне «еретики», а не халкедониты¹. Но перешедший из византийской Армении в фему Филиппополя Григорий Пакуриан, наверное, стал перед трудной задачей: найти подходящих лиц, способных возглавить деятельность монастыря. Они должны были быть армянами-халкедонитами, иначе основание этого центра лишилось смысла. Но в Филиппополе армян-халкедонитов, могущих взять на себя руководство монастырем и развернуть деятельность в регионе, не было. Григорий Пакуриан должен был обратиться к услугам армян-халкедонитов Армении, с которыми, естественно, поддерживал тесные связи еще в годы своей службы там. В свете всего сказанного вполне закономерно назначение им первым настоятелем монастыря армянина Григория Ванского (Βασιλός)². Было бы неверно утверждать, что в дальнейшем Бачковский монастырь не создавал своих кадров, но что он не порывал своих связей с Арменией—бесспорно.

Как известно, во второй половине XII в. византийским правительством была предпринята очередная попытка унии греческой и армянской церквей. Главными фигурами в переговорах по этому вопросу со стороны Византии были император Мануил I Комнин (1143—1180 гг.) и константинопольский патриарх Михаил III Анхимальский (1170—1178 гг.), со стороны армян—католикос Нерсес IV Благодатный (1166—1173 гг.). Из Константинополя в Ромкла (Рум кала), местопребывание армянского католикоса на берегу реки Евфрат, была отправлена специальная миссия во главе с философом магистром Феорианом. В нее входили также «игумен армянского монастыря в Филиппополе» Иоанн Атман и переводчик армянин-пресвитер Михаил.

В нашей статье³, посвященной этим переговорам, мы подробно ос-

¹ Anne Comnène, *Alexiade*, ed. B. Leib, t. III, Paris, 1945, p. 180—185; Nicetae Choniatae *Historia*, rec. I. A. Van Dieten, Berlin et Novi Eboraci, 1975, p. 493.

² «Georgica. Сведения византийских писателей о Грузии», т. V. Греческие тексты с грузинским переводом издал и примечанием снабдил С. Г. Каухчишвили, Тбилиси, 1965, с. 112; «Типик Григория Пакуриана». Введение, перевод и комментарий В. А. Арутюнов-Фиданян, Ереван, 1978, с. 43—44.

³ Р. М. Бартикян, Роль игумена Филиппопольского армянского монастыря Иоанна Атмана в армяно-византийских церковных переговорах при католикосе Нерсесе IV Благодатном (1166—1173) (*ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵԿԵՔԵՐԵՆԻՔԻ ՄԱՍԻՆ*, 1984, № 6, էջ 78—88).

танавливались на личности Иоанна Атмана. Католикос Нерсес его считал «нашим» (т. е. армян—Р. Б.) соплеменником», стало быть, он был армянином, хотя и без его свидетельства об этом нетрудно догадаться. Игумен армянского монастыря не мог быть другой национальности. Кроме того, Иоанн Атман лично перевел адресованное Мануилу Комнину письмо Нерсеса Благодатного с армянского на греческий. Что касается «армянского монастыря в Филиппополе», то мы в упомянутой статье доказали, что речь идет о Бачковском монастыре Богородицы, построенном в 1083 г. армянином-халкедонитом Григорием Пакурианом. Следовательно, Иоанн Атман—армянин-халкедонит. И это было само собой разумеющимся, поскольку византийский император и константинопольский патриарх для ведения переговоров с армянской церковью вокруг унии могли прибегнуть к услугам именно армян-халкедонитов. В связи с этим мы обратились к известному «Тактику» византийского автора второй половины XI в. Никона Черногорца, который, выступая в защиту армян-халкедонитов, именуемых им *цатами*, писал: «Этих наших братьев, как только среди них оказывается кто с божественным разумом, и доднес отцы наши и патриархи берут с Богом на борьбу с врагами, когда на соборе возбуждается что-либо против армян еретиков (т. е. монофизитов—Р. Б.), так как они сведущи в их языке и писаниях»⁴.

Нетрудно догадаться, что Иоанн-Атман был одним из тех армян-халкедонитов (цатов), к услугам которого обратилась византийская церковь сто лет спустя после Никона Черногорца.

Что же означает «Атман» (в греческом оригинале—'Ατμάνος). «Фамилия» игумена Иоанна? Как ни странно, над этим никто не задумывался, хотя, как мы увидим далее, правильное истолкование этого «фамильного» имени пролило бы свет на многие важные вопросы. На первый взгляд, «фамилия» Атман звучит по-западному: составное «ман» (человек), по примеру Альтман, Фишман, Гольдман, Бергман и т. д. Но что общего могло быть между армянским игуменом и Западом в данное время? Разумеется ничего. Следовательно, надо искать другое объяснение. Мы исходим из того, что «фамилия» игумена Иоанна должна содержать *топоним*. «Фамильное» имя подавляющего большинства армянских средневековых писателей, церковников, светских деятелей связано с топонимом—Кохбацци, Парпеци, Хоренацци, Ширикацци, Драсханакертци, Таронацци, Сюнеци, Каганкатвацци, Дасхуранци, Татеваци, Даврижеци. Список можно продолжить до бесконечности. Следовательно, игумен Иоанн должен был быть родом из местности, скорее всего носившей название *Атма*, от которой образован этникон Атманос 'Ατμάνος (скорее—'Ατμάνος, с ударением на последнем слоге) с греческим окончанием—νός, по примеру Γεωργία (Грузия)—Γεωργιάνος (грузинский, грузин), 'Αρχα—'Αρχαῖος, 'Αλβανία—'Αλβανός, 'Αλανία—'Αλανός. А была ли местность с таким названием? Оказывается была и, наверное, существует и поныне, если, конечно, турки ее не переименовали. Во вся-

⁴ «Описание греческих рукописей монастыря св. Екатерины на Синае», т. I—«Замечательные рукописи в библиотеке Синайского монастыря и Синаеджуванийского подворья (в Каире), описанные архимандритом Порфирием (Успенским)». Под редакцией и с дополнениями В. Н. Бенешевича, СПб., 1911, с. 590. Вышеприведенный перевод принадлежит Н. Я. Марру. Он пользовался славянским переводом «Тактикона» Никона Черногорца, поскольку тогда еще не был опубликован греческий оригинал источника: Н. Я. Марр, Аркаун, монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах-халкедонитах («Византийский временник», т. XII, 1905, с. 35—36).

ком случае до великой резни армян в 1915 г. она существовала. Для выяснения проблемы нам необходимо вернуться к данным Никона Черногорца о локализации армян-цатов (халкедонитов). В его «Тактиконе» мы читаем, что цаты с давних времен проживают в «стране Месопотамской» (χωρὰ Μεσopotamίας). Н. Адонц по этому поводу пишет: «По административному строю византийской церкви, представленному в труде Георгия Кипрского, месопотамские имперские земли образовали две епархии, Озроену с метрополией Едессой и Месопотамией (ἐπαρχία Μεσopotamίας ὠροεν, μετροπολις Ἐδεσσῶν. Georg. Cyp., p. 46, ed. Gelzer) с метр. Амидой. Деление это сохранилось и в арабский период и, вероятно, дело так обстояло и при Никоне. Тогда цаты приходятся в район Амиды, в пределы древней Софены»⁵. Предположение Н. Адонца, кстати, принятое всеми занимавшимися цатами арменоведами, неверно. Георгий Кипрский жил в VI в., когда административный строй Византийской империи был совершенно иным и не совпадал с делением, которое существовало при Никоне Черногорце в XI в. Последний, когда пишет «χωρὰς Μεσopotamίας» (т. е. страны Месопотамской), имеет в виду образованную в годы правления императора Льва VI (886—912 гг.) византийскую *фему* Месопотамия, которая ничего общего с Месопотамией Георгия Кипрского не имеет. Фема Месопотамия, как показывает Константин VII Багрянородный в своем труде «О фемах», была образована армянами Панкратукасом и его братьями Пукрикасом и Тавтукасом. Она охватывала территории Первой и Второй Армении, а также часть Армении Четвертой. Фема эта граничила с севера с фемой Колония и Халдия, с востока—с владениями халифата, с юга—с фемой Ликанды, а с запада—с фемой Севастия⁶. Львом VI в состав фемы были включены *Камах* и *Акилисена* (δὴ βῆλησιν φασίην), а Романом I Лекапином—Романополис (арм. Чапагджур—Չապաղջուր) и Ханзиг (Սանդր). Мы так подробно остановились на феме Месопотамия потому, что именно здесь были сконцентрированы армяне-халкедониты, именно здесь находились на протяжении многих веков их церковные и культурные центры.

Литература, созданная армянами-халкедонитами на армянском языке, почти не изучена. Нам удалось из огромнейшего числа средневековых армянских рукописей выделить ничтожное количество рукописей, созданных в монастырях и культурных центрах армян-халкедонитов. Они в основном сконцентрированы на территориальном ареале, совпадающем с византийской фемой Месопотамия. Для нас представляют ценность не сами рукописи, которые по содержанию не отличаются от созданных армянами-монофизитами (Евангелие, труды Василия Кесарийского, Жития святых и т. п.), а их памятные записи, из которых можно узнать о местах их создания и, стало быть, локализовать их культурные центры.

В собрании армянских рукописей монастыря святых Иаковов в Иерусалиме под № 336 хранится написанная в 1243 г. армянская пергаменная рукопись, содержащая труды Василия Кесарийского и Жития святых отцев⁷. Писец рукописи на листе 287а оставил запись, где

⁵ См.: Н. Адонц, О происхождении армян-цатов («Журнал Министерства народного просвещения», 1911, с. 246, прим. 1).

⁶ Costantino Porfirigenito De Thematibus. Introduzione, Testo critico, Commento a cura di A. Pertusi, Città del Vaticano, 1952.

⁷ «Մայր ցուցակ ձեռագրաց արքեպիսկոպոսականաց», հ. Բ, կազմեց նորայր եպիսկոպոս Պողոսյան, Երևան, 1967, էջ 220:

мы читаем: «Գրեցաւ սա ի թուականս յաւիտենից՝ 32ԻԲ (= 6722) և աւարտեցաւ լաճսենն աղաւստաւ ԺԳ. յաւուր շորեքշաբթու, յերկիրս Սաղկանս, ի վանքն, որ կռի Նոր, յորորդեալ Կալլ Վանք, մերձ ի գեղն որ կռի Ա. դ. Կ. Կ. ի շահանութիւն Կեր ի էրնի Վառապալ, բարեպաշտ իշխանի, զոր պահեսցէ Տէր յամենայն փորձութեանց»: Перевод: «Написана [спя книга] в лето от сотворения мира 6722, завершена 13-го числа августа месяца, в среду, в стране Сагик⁸, в монастыре, именуемом Новым, прозванным Гайл (Волчьим—Р. Б.) монастырем, близ селения, именуемого Атма⁹, в княжений кир Левона Гавраса, благочестивого князя, которого да хранит Господь от всяких искушений».

Селение *Атма*, как место написания рукописи, упоминается и в памятной записи армянской рукописи от 1582 г.¹⁰ Это селение, как мы уже отметили, было известно и позже¹¹, вплоть до начала нашего века. Атма находилась около города Акн (Эгин), на левом берегу реки Евфрат, на стыке Малой и Великой Армении. В ней еще в 1910 г. проживали армяне-халкедониты, известные как хай-хоромы (армяно-ромен), т. е. армяне по национальности, ромеи (греки) по вероисповеданию. Но Атма была не единственным селением армян-халкедонитов. Там же находились селения Ванк, Шрзу, Шрзуи Аграк, Дзорак, Мушегкан, а около Камаха—Хогус. К 1910 г. во всех этих селениях проживало около 2000 армяно-ромеев¹².

Итак, если самое раннее, известное нам упоминание *Атма*, церковного и культурного центра армян-халкедонитов, относится к 1243 г., а последнее—к 1910 г., то в промежутке между этими датами она упоминается в 1582 г., значит, интересующий нас халкедонитский регион города Акна и, в частности, *Атма* существовал непрерывно почти 650 лет. Но если 1915 год, год армянской резни и уничтожения армянского населения на территории Турции представляется нам *terminus post quem* для центров армян-халкедонитов, то 1243 год нельзя считать *terminus ante quem*. Эти центры, наверное, существовали гораздо раньше 1243 г. Это подтверждается «фамильным» именем игумена филиппопольского армянского монастыря—*Առքան*—*Атман*, ибо оно означает не что иное, как Атманец, Атманский. Значит, ко второй половине XII в. существовало селение с названием *Атма*. Но мы располагаем данными, которые позволяют утверждать, что *Атма* существовал и в XI в. Найдена свицовая печать некоего Петра, византийского спафарокувикулария, фамилия которого *Атуман* (*Αττομαν*). В печати читается: *Κορυβατοφει* Πέτρος спафарокувикуларіω τω Αττομάν¹³. («Господи, помоги Петру спафаро-

⁸ На полях рукописи указано, что «страна Сагик» это Чмшадзак.

⁹ В источниках встречаются написания *Ադմա* (Адма) и *Աթմա* (Атма). У западных армян фонемы *դ* (д) и *թ* (т) звучат совершенно одинаково—*т*. То же самое можно сказать и о написании в источниках названия «цаты». Встречается *Սադ* и *Սաթ*, но они произносятся одинаково—Цат.

¹⁰ См. *Ս. է ք ր ի Կ յ ա ն, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, Հ. Ա, Վենետիկ, 1902—1905, էջ 26*.

¹¹ *Ղ. Ի ն ճ ի ճ ե ա ն, Աշխարհադրութիւն շորից մասանց աշխարհի, Մասն Առաջին, Ասիա, Հ. Ա, Վենետիկ, 1806, էջ 308*.

¹² *Յ. Կ. Ժ ա ն ի Կ յ ա ն, Հնությունք Ակնա, Բիֆլիս, 1895, էջ 35*. См. также статью Фархада в газете «Азатамарт» («Ազատամարտ»), Константинополь, 1910, №№ 246, 248, 254, 257, 261, 276.

¹³ «Documents de sigillographie byzantine». La Collection C. Orghidan par V. Laurent, Paris, 1952, p. 85, № 153. Как показывает В. Лоран, в XIV в. был известен своей деятельностью и некий монах «грек» (скорее—армянин-халкедонит) по имени Симон Атуман, который впоследствии стал католическим архиепископом Фив, в

кувикулярию *Атуману*). Печать датируется издателем В. Лораном XI в. Мы уже подошли ко времени Никона Черногорца, который, не называя селений, указывает, что цаты, армяне-халкедониты, проживают с давних времен в феме Месопотамия. А ведь регион Акна и Камаха— это фема Месопотамия. Значит, вышеупомянутые селения, в том числе *Атма*, существовали и до XI в.

Итак, стало ясным, что основанный в 1083 г. в Филиппополе бывшим правителем византийской фемы Феодосиополя¹⁴ Григорием Пакурианом армянский халкедонитский монастырь спустя столетие не порывал своих связей с главными центрами армян-халкедонитов в Армении и даже приглашал оттуда лиц, могущих возглавить деятельность монастыря. И в этом нет ничего удивительного. Как мы уже отметили, Григорий Пакуриан первым настоятелем основанного им монастыря назначил Григория Ванина, т. е. Ванского, из города Вана, центра бывшей византийской фемы Веспракания.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԵՏ ԳՐԻԳՈՐ ԲԱԿՈՒՐՅԱՆԻ ՎԱՆՔԻ ԿԱՊԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՀՐԱՁ ԲԱՐՔԻԿՅԱՆ

Ա մ փ ո փ ու մ

1083 թ. Ֆիլիպուպոլսում հայ-քաղկեդոնիկ Գրիգոր Բակուրյանի կողմից հիմնադրվեց Աստվածածնի վանքը, որը կատարում էր բյուզանդական իշխանությունների պատվերը՝ հավատորոշությունը շրջանի միաբնակ հայերի, պապիկյան և թոնդրակյան աղանդավորների մեջ: Ֆիլիպուպոլսում քաղկեդոնիկ հայություն հավանաբար չկար, ուստի Գրիգոր Բակուրյանը վանքը կառավարելու համար ստիպված դիմեց Հայաստանի քաղկեդոնիկներին և վանահայր նշանակեց ոմն Գրիգոր Վանեցու:

Բյուզանդական արքունիքի կողմից ներսես Շնորհալու հետ միաբարական բանակցություններ վարելու համար 1170 թ. Հռոմկլա ուղարկված «Ֆիլիպուպոլսի հայկական վանքի» (այսինքն՝ Բակուրյանի վանքի) վանահայր Հովհաննես Ստմանը Հայաստանի քաղկեդոնիկ հայերից էր: Նրա «աղգանունը» վկայում է, որ նա Արևմտյան Հայաստանի Ակնի շրջանի Աթմա (Ադմա) քաղկեդոնիկ կենտրոնից էր, կենտրոն, որը որպես հայ-հռոմեոսների գյուղերից մեկը իր գոյությունը պահպանեց մինչև 1915 թ. Մեծ եղեռնը:

Գրիգոր Բակուրյանի հիմնադրած Ֆիլիպուպոլսի վանքը մշտապես կապեր էր պահպանում Արևմտյան Հայաստանի քաղկեդոնիկ հայերի (ծաթերի) կրոնական և մշակութային կենտրոնների հետ, այնտեղից հրավիրում վանքը կառավարող գործիչներ:

Беотин. См. также: G. Mercati, Se la versione dell' ebraico del codice veneto greco VII sia de Simone Atumano arcivescovo di Tebe, Roma, 1916 (Studi e Testi. t. XXX).

¹⁴ Примечательно, что хай-хоромы (армяно-ромен) Акна подчинялись греческому митрополиту Феодосиополя.

«ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ» ԽՈՒՌԱՄՅԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Հ. Մ. ԲԱՐԹԻՎՅԱՆ

խուռամյանները (արար. խուռամիյա, ասոր. խուռանայի, պարսկ. խուռամդին) իրանում, Ատրպատականում և Միջին Ասիայում տարածված հակախալիսական, հակաարաբական մի շարք հղոր շարժումների մասնակիցներն էին: Նրանք ասպարեզ եկան դեռևս Աբբասյան հարստության հաստատման ժամանակներում և դավանում էին մազդակյան գաղափարներ: Իրն ալ-Ասիրի ասելով խուռամյանները հավատում էին փոխակերպման ուսմունքին, թե հոգին անմահ է. և մի կենդանի արարածից անցնում է մի ուրիշի: Նրանք մասնակից դարձան մի շարք ապստամբությունների, ինչպես Աբու Մուսլիմի (747—750), Սումբատ Մոգի (755), «Կարմրադրոշների» (773/779), VIII դ. 70—80-ական թվականներին բռնկված Մուկանայի ապստամբության, և, վերջապես, ավելի լայն ծավալ ու տարածում ստացած Բաբեկի (հայկական աղբյուրների Բաբանի, Պապաթի) ապստամբության: Այն, ինչպես հայտնի է, սկիզբ առավ հիջրայի 201 (մ. թ. 816/817) թ. Ատրպատականում, Բաղդ ավանում, ժամանակակից Կարադաղում, Մուզանի և Արդաբիլի միջև և տեղից բավականին երկար, մինչև 837/838 թթ., երբ շարժման պարագլուխ Բաբեկը ձերբակալվելով Մամառայում մահապատժի ենթարկվեց:

Մուլյն հորվածում մենք նպատակ չունենք շարադրելու Բաբեկի և խուռամյանների շարժման ընդհանուր պատմությունը: Այն գրված է օտար հետազոտողների կողմից²: Ինչ վերաբերում է հայ ուսումնասիրողներին, ապա նրանք քննության են ենթարկել հիմնականում Հայաստանի հարավում Բաբեկի՝ ավաղակային գործունեությունը, հասկանալի է, հիմնվելով նախ և առաջ հայկական աղբյուրների ընձեռած նյութի վրա³:

Հայ հետազոտողների ուշադրությունից վրիպել է այն իրողությունը կամ պարզապես նրանք անգիտացել են, որ գոյություն են ունեցել և «բյուզանդական»: խուռամյաններ, որոնք մեր պատմության համար հետաքրքրություն են ներկայացնում նախ և առաջ Հայաստանի կենտրոնական մասում և հյուսիսում ծավալած գործունեության պատճառով: Այստեղ մենք կաշխատենք մի հայ պատմիչի արժեքավոր ու հանրահայտ երկի՝ բոլոր ուսումնասիրող-

¹ Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 11: Արաբական աղբյուրներ, գիրք Բ, Իրն ալ-Ասիր: Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Արամ Ն. Տեղ-Ղևոնդյանի, Երևան, 1981, էջ 90, տե՛ս նաև И. П. Петрушевский, К истории маздакитов в эпоху господства ислама (Народы Азии и Африки. 1970. № 5).

² А. А. Васильев. Византия и арабы. Политические отношения Византии и арабов за время Аморийской династии, СПб., 1900. Սույն գրքի Մ. Կանարի աշխատասիրությունը տեսած ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ А. Vasiliev, Byzance et les Arabes, t. I. Les Relations politiques de Byzance et les arabes à l'époque de la Dynastie Amorienne. Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, Bruxelles, 1959. М. Томара. Бабек, М., 1936: G. H. Sadighi, Les mouvements religieux iraniens, Paris, 1938: Е. А. Беляев, Арабы, ислам и Арабский халифат, М., 1965; И. П. Петрушевский, Ислам в Иране в VII—XV вв., Л., 1966; նույնի, К истории маздакитов....

³ Լեո, Հայոց պատմություն, հ. Բ, Երևան, 1947, Ս. Տ. Մելիք-Բախչյան, Հայաստանը VII—IX դդ., Երևան, 1968: А. Н. Тер-Гевондян, Армения и Арабский халифат, Ереван, 1977.

ների կողմից միանգամայն սխալ հասկացված ու մեկնաբանված փաստի և բյուզանդական հեղինակների տվյալների համադրությամբ ցույց տալ, որ Հայաստանի միայն հարավային շրջաններում չէին, որ սրախողխող էին անում խուռամյանները:

Սույն հետազոտության նյութը վերաբերում է խուռամյան շարժման երկրորդ շրջանին՝ IX դարի 30-ական թվականներին, երբ Ամորիական հարըստության հիմնադիր Թեոփիլոս կայսրը (829—842 թթ.) փորձեց օգտագործել իր իր ահարկու թշնամի՝ արաբական խալիֆայության հիմքերը քայքայող այդ ապստամբությունը: Ապստամբների նկատմամբ Թեոփիլոսի վարած այդ «արևելյան» քաղաքականությունը, որ ընդունված է հորջորջել «խուռամյան քաղաքականություն»⁴, սկիզբ առավ շուրջ 830 թ.: Դա համարվում է Թեոփիլոսի «պատասխան» այն նմանատիպ քաղաքականության, որ որդեգրել էր Մամուն խալիֆան (813—833 թթ.) Թեոփիլոսի հոր՝ Միքայել II թվատ կայսեր (820—829 թթ.) դեմ Թովմա Գազիրացու հզոր ապստամբությանը ցուցաբերած հովանավորության պատճառով, երբ նա, արաբներից մեծաթիվ զորք ստանալով, դիմեց կայսեր վրա: Դեռ ավելին, Անտիոքի պատրիարքից էլ, պարզ է, արաբների ճնշման ներքո, Թովման թագ էլ ստացավ և կայսր հռչակվեց⁵:

Այս շրջանում խուռամյան շարժումը գլխավորում էին երկու հոգի՝ հայերիս քաջահայտ տխրահռչակ Բաբեկը և Նասրը (ըստ ասորական աղբյուրների) կամ Նասիրը (ըստ արաբականի): Բաբեկի ապստամբությունը, ինչպես տեսանք, բռնկվեց Ատրպատականում, իսկ Նասրի շարժումը՝ Զիրալում (Համադանի շրջան): Հասկանալի է, երկու շարժման մասնակիցներն էլ խուռամյաններ էին:

Մամուն խալիֆայի հաջորդ Մուտասիմին (833—842 թթ.) հաջողվեց խուռամյանների մի թևին 833 թ. ծանր պարտության մատնել: Նրանք իրենց զորավար Նասրի գլխավորությամբ 833/834 թթ. ձմռանն ապաստան գտան Թեոփիլոս կայսեր մոտ: Նասրն այստեղ ընդունեց քրիստոնեություն և կոչվեց Թեոփորոս (Աստվածավախ)⁶: Հենց այդպես է նա հայտնի բյուզանդական աղբյուրներում:

Բյուզանդական կայսրության սահմաններում ապաստանած և լայն գործունեություն ծավալած այս խուռամյանների մասին կարևոր վկայություններ կան նախ և առաջ արաբ հեղինակների երկերում՝ Տաբարիի, Իբն ալ-Ասիրի և այլոց: Տաբարին գրում է. «Ռումի թագավորը (Թեոփիլոս կայսրը՝ Հ. Բ.) սրանց ռոճիկ նշանակեց, ա՛ռունացրեց և նրանցից կազմեց մի զորաբանակ՝ կոչված «պարսկական»: Նրանք օժանդակում էին նրան ամենաճակատագրական պահերին»⁷:

Իբն ալ-Ասիրը մ. թ. 833 թ. տակ գրում է, որ «Զիրալի, Համադանի, Սպահանի (Իսրահան), Մասիբդանի (Մասբադան) և այլ վայրերի շատ բնակիչներ խուռամյան կրոնն ընդունեցին և, հավաքվելով իրար մոտ, Համադանի գավառում բանակ դրեցին: Մուտասիմը նրանց դեմ զորք ուղարկեց,

⁴ J. Rosser, Theophylus' Khurramite Policy and its Finale: The Revolt of Theophobus' Persian Troops in 838 (Byzantion, 6, 1974, p. 263—271).

⁵ Theophanes Continuatus, Ex recognitione Immanuelis Bekkeri, Bonnae, 1838, p. 55: Սամվել Անեցին նրան կոչում է «սուր թագաւորն Թովմաս» (Սամուէլ ի քահանայի Անեցւոյ Հաւաքմունքի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 9):

⁶ Նասրին Թեոփորոսի հետ նույնացրեց բելգիացի բյուզանդագետ Ա. Գրեգուորը [ՅՒ՝ H. Gregoire, Manuel et Théophobe ou la concurrence de deux monastères (Byzantion t. IX, 1934, p. 183—204)] Մ. Ռեքայան [M. Rekaya, Mise au Point sur Theophobe et l'alliance de Bâbek avec Theophile (833/34—839/40) (Byzantion, t. XLIV, 1974, p. 46)] ենթադրում է, որ փախստականների թվում եղել են նաև Բապահանի, Զիրալի, Մահսաբադանի և Համադանի քրդեր: Տաբարին, Բալամին և Յակուբին հիշում են Բաբեկի մի քուրդ զորականի անունը՝ Իսմաիլ:

⁷ Tabari, Annales, ed. M. J. de Goeje, Leyden, 1879, t. III, p. 1235 (M. Rekaya, նշվ. աշխ., էջ 45).

որոնց մեջ էր Իսահակ Իրն Իբրահիմ Մուսաբը, որին նա Ջիրալի կառավարիչ նշանակեց Շավալ (20 հոկտեմբեր—17 նոյեմբեր) ամսին: Սա գնաց նրանց գեմ և Համագանի կողմերում հաղթեց՝ սպանելով վաթսուն հազարի, իսկ մնացածները փախան Ռումի երկիրը»⁸:

Նասրի գլխավորությամբ խուռամյանների Բյուզանդիայում ապաստանելու փաստն արձանագրված է և Միքայել Ասորու Ժամանակագրության մեջ: «Այս ժամանակներում,—գրում է նա,—Բաբելի համախոհներից շատերը զորավար Նասրի գլխավորությամբ, պարսից պատերազմի օրհասներից ստիպված, գնացին դեպի հռոմայեցիների թագավոր Թեոփիլոսը և ընդունեցին քրիստոնեություն»⁹: Շարունակելով, պատմիչը ցույց է տալիս, որ Թեոփիլոսը նրանց բնակեցրեց Մեծ Հայքում, մտադիր լինելով օգտագործել արաբների դեմ մղվող պատերազմում¹⁰:

Հետաքրքիր փաստեր կան Միքայել Ասորու Ժամանակագրության հին հայերեն թարգմանության մեջ: Սահակ իշխանի¹¹ Բաբելին ձերբակալելու և դիտարկելու առնչությամբ ցույց է տրված, թե «սակաւ ի նոցանէ (եի քուրդանայցն)»—հայերեն թարգմանության մեջ ասորերեն khurdanave-ն այդպես է տառադարձված—Հ. Բ.) ապրեալք թախտեամբ եկից առ Թեոփիլոս»¹²: Հայտնի է, որ Բաբելը մահապատժի ենթարկվեց 837/838 թթ., այնինչ մենք տեսանք, որ խուռամյանները Նասրի գլխավորությամբ Թեոփիլոսի կողմն անցան դեռևս 833 թ.: Արդ, կա՞մ հայ թարգմանիչը 833 թ. դեպքերը բերում է մեկ հնգամյակ առաջ, կա՞մ խուռամյանների մի նոր խումբ Բաբելի մահապատժից հետո եկել է Բյուզանդիա: Շարադրանքի շարունակության մեջ կարդում ենք. «Իսկ յորժամ ետես Թեոփիլոս զփախուցեալսն որ գնացին առ նա, ուրախ եղև. և ել նոքօք իշխանութիւնն Տաճկաց, և գնաց ի Զուպատրա և առ զնա և քակեաց»¹³:

Թեոփիլոսի արշավանքը Զապատրայի (Սոզոպոտրայի) վրա տեղի ունեցավ 837 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին, Բաբելը գլխատվեց հիշրայի 223 (3 դեկտ. 837—22 նոյ. 838) թ.¹⁴, հետևաբար, խուռամյանների այս անցումը Թեոփիլոսի կողմը պարզապես 833 թ. արձագանքն է լույս:

Վերջապես, խուռամյանների Բյուզանդիայում ապաստանելու և կայսրության բանակում ծառայելու մասին վկայում են նաև բյուզանդական հեղինակները՝ Սիմեոն Մագիստրոսը, Գեորգ Վանականի Շարունակողը, Գենեսիոսը և Թեոփանեսի Շարունակողը: Նրանց տվյալներն արժեքավոր են, հայ ուսումնասիրողներին անհայտ, այդ իսկ պատճառով կաշխատենք ավելի հանգամանորեն կանգ առնել դրանց վրա: Այսպես, ըստ Սիմեոն Մագիստրո-

⁸ Իբն ալ-Ասիր, էջ 126 (այս և հետագա բնագրային ընդգծումները մերն են):

⁹ Michel le Syrien, Chronique. Editée pour la première fois et traduite en français par J. B. Chabot, t. III, Paris, 1905, p. 88. Միքայել Ասորու Ժամանակագրության հին հայերեն թարգմանության մեջ. «Ի թուին Ասորուց հարիւր քառասուն առ հազարաւ, և Հայոց երկու հարիւր և վեց մեռաւ Միխայլ թագաւորն Յունաց և թագաւորեաց Թեոփիլոս. և եկին բուլղարք. և Բուրղանք (խուռամյանները—Հ. Բ.) ի հնազանդութիւն նմա» (Երուսաղեմ, 1870, էջ 373, նմատ. նույն հեղինակի գործի 1871 թ. լույս տեսած ընթարում, էջ 364):

¹⁰ Michel le Syrien, Chronique, t. III, p. 88.

¹¹ Խոսքը հայկական աղբյուրներում հիշատակված Սահլ Սմրատյանի մասին է, Հերեթի-Շաբիի տիրոջ, որ ըստ Աղոնցի «Սահակ» անվան սխալ ընթերցումն է (Ն. Աղոնց, Բագրատունյաց փառքը: Պատմական ուսումնասիրություններ, Պարիս, 1948, էջ 134 և հտ.): Նրա մասին նաև տե՛ս V. Minorsky, Sahl ibn Sunbat of Shakki and Arran. Caucasica, IV. Bulletin/ School of Oriental and African Studies, 1953, XV/3, p. Ուշևաբաբյան, Խաչենի իշխանությունը X—XVI դդ., Երևան, 1975, էջ 50—64:

¹² Միխայելի Ասորուց պատրիարքի ժամանակագրություն, Երուսաղեմ, 1870. էջ 375, Երուսաղեմ, 1871, էջ 365:

¹³ Նույն տեղում, 1870, էջ 375, 1871, էջ 365:

¹⁴ Իբն ալ-Ասիր, էջ 144—145:

սի՝ Թեոփիլոս կայսեր «երկրորդ տարին (830 թ.) հռոմայեցիների մոտ ապաստանեց պարսիկ Թեոֆորոսը՝ իր հոր և տասնչորս հազար պարսիկների հետ, որոնց կայսրը տեղաբաշխեց բանակաթեմերում և նրանցից տուրմաններ¹⁵ կազմեց: Ինչ վերաբերում է Թեոֆորոսին, ապա կայսրը նրան փեսայացրեց կայսրուհի Թեոդորայի քրոջը: Պատճառը հետևյալն էր. պարսիկների մեջ օրենք է թագավոր կարգել միայն թագավորական տոհմից սերող անձնավորություն: Անվերջ պատերազմներից պարսից թագավորական սերունդը սպառած լինելով, նրանք անելանելի դրություն մեջ ընկան և որոշեցին հռոմայեցիների կայսեր հետ ազգակցական կապ հաստատել: Նրանք նպատակահարմար համարեցին սեփական երկրից հեռանալով, մուտք գործել Հռոմեական կայսրություն հենց Թեոֆորոսի համար, որպեսզի իրենց ժողովրդից ղեկավար ձեռք բերեն: Հարցն այն է, որ պարսից առաջնորդ Բարեկը հինգ տարի էր, ինչ ամերմումնի¹⁶ դեմ ապստամբություն էր բարձրացրել: Տեղի ունեցած պատերազմների ժամանակ պարտություն կրելով, նա յոթ հազար հոգով մուտք էր գործել Հռոմեական պետության սահմանները. Սինոպ քաղաքը, Թեոֆորոսի հորը որոնելով: Բարեկը սրան հայտնաբերեց և կայսրից երաշխիքներ ստանալով, իր ժողովրդին և իրեն կայսրին ենթարկեց»¹⁷:

Սիմեոն Մագիստրոսի շարադրանքի մեջ կարևոր է այն փաստը, որ Թեոֆորոսն ինքը 14.000 պարսիկների զուգին անցած եկավ Բյուզանդիա: Ասել է, նա այն ժամանակ իսկապես գլխավորում էր խուռամյաններից բաղկացած զորաբանակ: Ինչպես կտեսնենք ստորև, բյուզանդական այլ աղբյուրներ Թեոֆորոսի այս գործունեության մասին զաղափար չունեն և տալիս են միանշանակ սխալ տեղեկություններ: Հարկավ, սխալ է բյուզանդացի հեղինակի այն պնդումը, որ Բյուզանդիա եկավ, հասնելով մինչև Սինոպ, խուռամյանների մյուս ղեկավարը՝ Բարեկը: Այդ մասին ղեռ խոսք կլինի:

Բյուզանդիա փախած խուռամյանների¹⁸ և նրանց պարագլուխ Թեոֆորոսի (նասրի) մասին ավելի մանրամասն, որոշ տեղերում առասպելական¹⁹, բայց նպատական հենք ունեցող մի շարադրանք հանդիպում է Գենեսիոսի և Թեոփիլոսի Շարունակողի երկերում: Առանձին հատվածներ թարգմանաբար մեջ ենք բերում Թեոփիլոսի Շարունակողի ժամանակագրությունից. «Մենք պատմելու ենք նաև Թեոֆորոսի մասին, թե ինչու և ինչպես Պարսկաստանից բերելով, կայսրը ծանոթացավ նրան և կնության տվեց իր քրոջը: Թագավորական ծագումով մի պարսիկ դեսպանությամբ Կոստանդնուպոլիս գալով, ապօրինի, ծածուկ ու գաղտնի կենակցությամբ որդի ունենալով՝ հիշյալ Թեոֆորոսին, վերադարձավ իր երկիրը: Պարսկական անխախտ օրենքի համաձայն ոչ ոք չի կարող զահին նստել, եթե նա թագավորական բնտանիքից

¹⁵ Բանակաթեմը (զորաբանակի իմաստով) ստորաբաժանվում էր բանդոնների, վերջիններս իրենց հերթին՝ միրանների և դրունգոնների: Երեք միրան կազմում էր մեկ տուրմա կամ մերոս, որ ղլխավորում էր տուրմարխը և մերարխը: Տուրմարխը բանակաթեմի ղորավարից հետո ամենաբարձր անձնավորությունն էր նախագում:

¹⁶ Խուռ: Բաբար խալիֆայի մասին է:

¹⁷ Symeonis Magistri ac Logothetae Annales, in: Theophanes Continuatus, ex recognitione Immanuelis Bekkeri, Bonnæ, 1833, p. 626: Հմտ. Georgii Monachi Vitae imperatorum recentiorum (նույն տեղում, էջ 793): Պահպանվել է Թեոֆորոսի արճճե մի կնիքը, որտեղ նա կոչվում է «պարսից էքսուսիաստես» [իշխան], (G. Zacos-A. Vegler, Byzantine Lead Seals, vol. I, Part 1—3, Basel, 1972, № 2526): Հրատարակիչները կնիքի արձանագրությունն ընթերցել են՝ Θεοφορος εξουσιαστής Χερσινος. Վ. Ջայրոսը տվել է ճիշտ ընթերցումը. Θεοφορος εξουσιαστής Ηερσινος (Byzantinoslavica, t. XXXVI, 1975, fasc. 2, p. 212):

¹⁸ Հստ Մասուդիի՝ փախստականները «բաղմահադար» էին, Սիմեոն Մագիստրոսի և Գևորգ Վանականի Շարունակողի՝ 14.000: Բեոփանեսի Շարունակողը նշում է, որ նրանք Բյուզանդիայում բաղմացան և հասան 30.000-ի:

¹⁹ Այդ առասպելի արձագանքներին հանդիպում ենք նաև Սիմեոն Մագիստրոսի մոտ (էջ 627):

լի սերում: Անվերջ պատերազմների, հագարացիների հալածանքների պատճառով թագավորական տոհմի ներկայացուցիչներն այնտեղ տարագրվելով ապավել էին: Պարսկաստանում ապրողների շրջանում համառ լուրեր էին տարածվում, թե Բյուզանդիոնում Թեոֆոբոս անունով (այն ժամանակ իր հոր կողմից նորաժնին այդ անունն էր տրվել) մեկը կա. դրա համար պարսից մեծամեծերը որոշեցին թաքուն մարդիկ ուղարկել նրան հետամուտ լինելու: ...Ուղարկվածներն իրենց ինքնութունը բացահայտում են կայսրին և տեղեկացնում իրենց գլխին եկած դժբախտության մասին: Նրանք խոստանում են նրան խաղաղություն, հաշտություն և [պարսից] համայն ժողովրդի հպատակեցում կայսրին, եթե նա չմերժի իրենց խնդրանքը և [Թեոֆոբոսին] իրենց տա: Կայսրը նրանց խոստումներից ուրախացավ և համոզվելով, որ իրողությունն այն է, որ կա, Թեոֆոբոսին թույլ տվեց բնակվել արքունիքում և ուսմամբ ու կրթությամբ պարապել:

Թեոֆոբոսի մասին գոյություն ունի և մի այլ վարկած... Այս երկրորդ վարկածի համաձայն Թեոֆոբոսի ապօրինի հայրն ամենևին էլ դեսպան չէր: Սովորաբար պատերազմների ժամանակ տեղի ունեցող ինչ-որ դեպքի ժամանակ, սրա հայրը ևս, որ թագավոր էր կամ գուցե թագավորի մերձավոր ազգականներից, Պարսկաստանից փախչում է և գալիս մայրաքաղաք (Կոստանդնուպոլիս—Չ. Բ.), որտեղ թշվառ կյանք էր քարշ տալիս: Ահա այստեղ նա աշխատում էր խանութպան մի կնիք մոտ, որին սիրեց և այնուհետև օրինական կարգով Թեոֆոբոսին ունեցավ: Սակայն մարդը վախճանվեց, իսկ պարսիկները աստղաբաշխության և գուշակության միջոցով (ասում են, թե պարսիկների շրջանում այդ գիտությունները մինչև օրս ժողովում են) տեղեկանալով Թեոֆոբոսի գոյության մասին, երբ հետամուտ էին գոյություն ունի՞ր՝ արդյոք որևէ տեղում թագավորական տոհմից սերող մեկը, և իմանալով, որ իսկապես կա, անհապաղ գնում են Կոստանդնուպոլիս՝ իրենց որոնածին գտնելու: Երբ նրան հայտնաբերեցին, իրողությունը հայտնի դարձավ կայսրին: Երկիր վերադարձած նվիրականների միջոցով Պարսկաստանում բոլորին հայտնի դարձավ Թեոֆոբոսի գոյության ու հայտնաբերման մասին, և բոլորը լավ ու ցանկալի համարեցին հագարացիների դեմ մի ապստամբություն կադմակերպել և մտնել հռոմայեցիների գերիշխանության ներքո, եթե բախտ ունենան արժանանալու [իրենց] ցեղակից առաջնորդի: Այնպես պատահեց, որ պարսից առաջնորդ Բաբեկը հինգ տարի էր, ինչ յոթ հազար հոգով ապստամբել էր ամերմումնիի (խալիֆայի—Չ. Բ.) դեմ: Ահա Բաբեկը, սեր տածելով դեպի Թեոֆոբոսը և Սարակինոսի (արաբ խալիֆայի—Չ. Բ.) դեմ ապստամբած լինելու համար երկյուղ կրելով, մուտք է գործում Հռոմեական պետության սահմանները, գալիս Սինոպ քաղաքը և սեփական անձն ու համայն ժողովրդին հպատակեցնում կայսրին: Այդ էր պատճառը, որ Թեոֆոբոս կայսրը Թեոֆոբոսին շնորհեց պատրիկի պատվաստիճան և իր քրոջը կնություն տվեց: Թեոֆոբոսը կարգադրեց նաև, որ պարսիկներից յուրաքանչյուրը բարեկամանա, խնամիական կապեր հաստատի հռոմայեցիների հետ, նրանցից շատերին շնորհեց թագավորական ընտանիքին պատկանող անձանց վայել պաշտոններ: Բացի այդ, նա նրանց զինվորագրեց, «պարսկական» կոչվող մի զորագունդ ստեղծեց և հրամայեց, որ նրանք միանան հագարացիների դեմ պատերազմի գնացող հռոմայեցիների բանակին»²⁰:

Թեոֆանեսի Շարունակողն այնուհետև մանրամասն շարադրում է բյուզանդական բանակում Թեոֆոբոսի գործունեությունը, նրա մասնակցությունն արաբների դեմ մղվող պատերազմում: Սոզոպետրայի ճակատամարտից վերադառնալով, Թեոֆոբոսը կայսրը, «Թեոֆոբոսին պարտավորեցրեց կարգավորել պարսից գործերը և շտապ իր մոտ վերադառնալ: Պարսիկները, սակայն, Սինոպում նրան ձեռք գցելով, իր կամքին հակառակ թագավոր հռչակեցին»²¹: Բայց նա և ամթից, և կայսեր վախից, դեմ էր դրան, նա հաս-

²⁰ Theophanes Continuatus. p. 111—112.

²¹ Թեոֆոբոսի պարսիկ (խոստման) զորքերի 838 թ. բարձրացրած հակաբյուզանդական ապստամբության մասին հատուկ տե՛ս Rosset, նշվ. աշխ., էջ 263—271:

կացնում էր նրանց, թե այդ հանդգնությունն իրենց վրա էժան չի նստի²²։ Դրա վրա նրանք, հակառակ որ կայսեր վախը իրենց էլ ավելի էր համակել, կառչած մնացին իրենց վճռին, [Թեոֆորոսին] էլ սիրտ էին տալիս։ Վերջինս, սակայն, տեղի ունեցածի մասին ծածուկ տեղեկացրեց կայսրին, երգումներով վստահեցրեց նրան, թե կատարվածի համար ինքը չէ մեղավոր, այլ նրանք։ Կայսրն ուրախությամբ ընդունեց նրա նախաձեռնությունը և նրան արքունիք հրավիրեց՝ նախկին դիրքին արժանացնելու։ Բացի այդ, նա մնացած [պարսիկների] մեղքերը քավեց, գործած զանցանքներին ներում շնորհեց և թույլ տվեց գնալ Սինոպ և Ամաստրիս։ Սակայն երբ նրանք անշափ բազմացան, բազմամարդ դարձան՝ մինչև երեք բյուր հոգի, կայսրը գտավ, որ նպատակահարմար չէ նրանց ազատ ու անգործ թողնել։ Նա լուրջ մտածելով, յուրաքանչյուր բանակաթեմն ուղարկեց երկուհազարական հոգի՝ զորավարների հրամաններին ենթակա։ Նրանց վրա նա անգամ տուրմարխներ կարգեց։ Դրանից է ահա, որ տուրմարխները այն բանակաթեմների, որտեղ նրանց դրեցին, մինչև օրս «պարսիկների տուրմաններ» են կոչվում։ Թեոփիլոսը նրանց հանդգնությունը համարեց շատ լկտի ու անամոթ, և դա պատճառ դարձավ նրանց ցրիվ տալու ու մասնատելու, իսկ Թեոֆորոսին էլ շատ շանցած կյանքից զրկելու²³։

Հարցն այն է, որ Թեոֆորոսը մեղադրվում է պետական դավաճանություն մեղ, և ստիպված ճերխախնելով, կանանցով ու մի քանի երեխաներով մարդկանցով փախուստի է դիմում դեպի Ամաստրիս (սա պոնտական քաղաք է)։ Նրա դեմ անհապաղ զորք է ուղարկվում, տեղի է՝ ունենում համառ պատերազմ՝ որպես կայսեր բացահայտված թշնամու դեմ։ Այդ զորքի հրամանատարն էր վիզլալի դրոնգար Օորիֆաս կոչվածը։ Բայց Թեոֆորոսը իր մեջ ունենալով վախն աստուծո, գտավ, որ արդար չէ իրեն՝ քրիստոնյա մարդուն հրճվել հավատացյալ մարդկանց արյունահեղությամբ։ Եվ ահա, կայսեր տված երդումներից խաբված, այդ երդումների վրա հույս դրած, տեղի է տալիս ու վերադառնում կայսեր մոտ։ Սակայն Թեոփիլոսը դրժելով իր երդումները, նրան Բուկոլենում բանտարկեց և հրամայեց հսկել նրան։ Օրերից մի օր Թեոփիլոսն իմանալով, որ Թեոֆորոսը մահամերձ է, հրամայում է գիշեր ժամանակ այդ մոտիկ մարդուն գլխատեն և նրա գլուխը իրեն բերեն։ Երբ հրամանի համաձայն գլուխն իրեն բերեցին, նա սեփական ձեռքով ըրդնելով նրա քիթը, ասաց. «Այժմ ոչ ուր Թեոֆորոս ես (աստվածավախ—Հ. Բ.), ոչ էլ ես՝ Թեոփիլոս (աստվածասեր—Հ. Բ.)»²⁴։ Կան մարդիկ, որոնք Թեոֆորոսի սպանությունը վերագրում են Օորիֆասին, և ոչ Թեոփիլոսին, պատմում են, որ երբ Թեոֆորոսը հավատ ոնծայեց Օորիֆասի խոսքերին, վերջինս գիշերով ծածուկ գլխատեց նրան։ Դա է պատճառը, որ մինչև օրս պարսիկների մեջ տարածված է այն կարծիքը, թե Թեոֆորոսը չի մահանա, նա անմահ է։ Դա հետևանք է այն բանի, որ նրա մահապատիժը ծածուկ տեղի ունեցավ և ոչ բացահայտ²⁵։

²² Այս բանի արձագանքին հանդիպում ենք Սամվել Անեցու պատմական երկում։ Նրա ասելով Թեոփիլոսը «զպաբախկա կոտորեաց», ամենայն հավանականությամբ՝ վերահիշյալ խուռամյաններին (Սամվել Անեցի, էջ 92)։

²³ Theophanes Continuatus, p. 124—125.

²⁴ Սիմեոն Մագիստրոսի ասելով Թեոֆորոսի մահապատժի ենթարկվելու պատճառը կայսեր վախն էր, թե իր մահից հետո պարսիկները կարող են Թեոֆորոսին կայսր հռչակել (էջ 646), նաև՝ Գեորգ Վանականի Շարունակողի երկում (էջ 810)։ С. Шестаков, О рукописях Симеона Логофета (Византийский временник, т. V, вып. I, 1898, с. 20).

²⁵ Theophanes Continuatus, p. 135—136, հմմտ. Genesii Regum, Ex recognitione Caroli Lachmani, Bonnæ, 1834, p. 53. Պարսիկների մեջ տարածված այն կարծիքը, թե Թեոֆորոսը չի մահանա, նա անմահ է, հարկավ կապ չունի նրա ժամանակի մահապատժի ենթարկվելու հետ և խուռամյանների զաղափարախոսության արտահայտությունն է (տե՛ս ծան. 1։ Վարդան Արևելցու ասելով, «...այս մի յազգէն պարսից Բար

Թեոփանեսի Շարունակողի շարադրանքում դժվար չէ տեսնել բազմաթիվ սխալներ ու առասպելական պատմություններ: Նախ, հենց Թեոփորոս (Նասորի) Բյուզանդիայում ծնված լինելու հանգամանքը: Աղբյուրների տվյալները, որոնց համաձայն Թեոփորոսի ժամանակ Թեոփորոսը տասներկու տարեկան մի երեխա էր, բացարձակ սխալ է: Անգամ եթե պարսիկները նրան հայտնաբերած լինեին Թեոփորոսի թագավորության առաջին (829 թ.) տարում, ապա կայսեր մահվան տարում (842 թ.) նա ընդամենը 24 տարեկան պիտի լիներ, այնինչ մենք զորահրամանատարի պաշտոնում նրան տեսնում ենք Թեոփորոսի դեռևս առաջին (830 թ.) արշավանքի ժամանակ²⁶: Երկրորդ սխալը վերաբերում է Բաբելի՝ Բյուզանդիա ապստամբելու մասին տեղեկություններ: Հայտնի է, որ Բաբելն ապստամբություն բարձրացրեց 816/817 թթ.: Նախ անհարիր են թվական տվյալները: Ըստ բյուզանդական հեղինակի նա իբր Բյուզանդիա մտավ ապստամբությունից հինգ տարի անց՝ հետևաբար 821 թ.: Բայց Թեոփորոսն իշխում էր 829-ից: Ա. Վասիլեն իրավացի է, երբ սխալ է համարում Բաբելի ու նրա գլխավորած պարսիկների անցնելը բյուզանդացիների կողմը, քանզի հայտնի է, որ Բաբելը քսան տարի Պարսկաստանում կռվում էր արաբների դեմ և երկրից դուրս չէր եկել²⁷:

Երկրորդ: Բյուզանդական հեղինակների տվյալներով Թեոփորոսին (Նասորին) մահապատժի ենթարկեց Թեոփորոսը (կամ Օորիֆաս զորավարը)²⁸, խուռամյանների հակաբյուզանդական ապստամբություն գլխավորելու պատճառով: Սակայն Միքայել Ասորին վկայում է, որ խուռամյանների (խուռդանայե) զորահրամանատար Նասորը 839 կամ 840 թ. ամռանը հարձակման ենթարկվեց Ասորիքի և Միջագետքի նոր կառավարիչ Աբու Սալիդ Մուհամմադի՝ Յուսուֆի որդու կողմից և սպանվեց Բուկկլարների բանակաթեմում, Աբարբա կոչվող գետի ափին տեղի ունեցած ճակատամարտում: Նրան գլխատեց վերոհիշյալ Աբու Սալիդ Մուհամմադի զորավար Բեշիրը և գլուխը նիզակի ծայրին ցցեց: Ասորի պատմիչի ասելով երբ խուռամյանները տեսան, որ իրենց զորավարը սպանված է, համոզվեցին, որ փրկություն չկա, բայց մարտնչեցին ու պարտվեցին: Ամիրան հրամայեց գլխատել նրանց և գլուխներն ուղարկեց Մամեստիա՝ խալիֆային: Վերջինս Նասորի մահվան լուրն առնելով ուրախացավ, քանզի նա ավերակ էր դարձրել Զուբաթրա քաղաքը²⁹:

Բյուզանդական աղբյուրների տվյալներից իրականն այն է³⁰, որ խուռամյան ապստամբների մի մեծ զանգված անցել է Բյուզանդիա, կայսրությունը նրանցից զորագնդեր է կազմել, որոնք կռվել են խալիֆայության

անուն... ասէր զինքն անմահ» (Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանակ, Վենետիկ, 1862, էջ 79):

²⁶ А. Васильев, Византия и арабы..., с. 82, прим. 1.

²⁷ Նույն տեղում, Միքայել Ասորու ժամանակագրության հին հայերեն թարգմանությունը Նասորի հետ հիշում է և իրրե թե Բյուզանդիա անցած Բաբելին, և և յայնժամ երկու զորագլուխքն Տաճկաց Նասորն և Պապաւն հաճնալ ընդ կրօնս քրիստոնէից զոր տեսին ի Նուրեացն, բազում զօրօք զնացին առ Թագաւորն Յունաց Թէոփորոս և եղեն քրիստոնեայք» (1871, էջ 371, 1870, էջ 381): Այստեղ Բաբելի հիշատակումը հա. թարգմանչի ընդմիջարկություն է պարզապես, ասորերեն ընթերցում նման բան չի նշված, թեև նման սխալ կարծիք, ինչպես տեսանք, հայտնում են բյուզանդական հեղինակները:

²⁸ Ըստ Լեոն Գերականի՝ Թեոդորա կայսրուհու եղբայր Պետրոնասը և լոգոթետը՝ (Թեոկտեստոսը) (Leonis Grammatici Chronographia, Ex recognitione Im m. Bekkeri, Bonnae, 1842, p. 227—228).

²⁹ Michel le Syrien, Chronique, t. III, p. 96: Զուբաթրան լճապետբա-Սողո-պետբա/ Մուտասիմ խալիֆայի ծննդավայրն էր:

³⁰ Ա. Գրեգուարն ապացուցել է, որ բյուզանդական աղբյուրներում հանդիպող վերոհիշյալ լեգենդը հիմնված է պատմական փաստերի վրա: Այդ լեգենդի ծագման պատճառներն ուսումնասիրված են նրա կողմից (H. Gregoire, նշվ. աշխ., էջ 183—204): Նրա հոդվածի ամփոփումը տե՛ս A. Vasilev, Byzance et les Arabes. Notes complementaires, p 413—417.

դեմ՝ տարրեր ճակատներում: Հայտնի բոլոր փաստերի հիման վրա պարզվում է, որ Դասարի խոռոմայինները մասնակցել են 837 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին կայացած Զապետրայի ճակատամարտին: Ըստ Տարարիի, Թեոփիլոս կայսրը «հասավ Զիրաթրա, իր հետ ունենալով խոռոմայինների մի զորամաս, որոնց թվում էին և նրանցից, ովքեր ուսուստասրել էին Զիրալում և փախել հոռոմների մոտ»³¹, նրանք մասնակցել են նաև 838 թ. Դադիմոնի (ըստ Ռամզեյի՝ Թորատ)³² ճակատամարտին: Մասուդիի համաձայն «բաղմահազար խոռոմայիններ», որոնք «Աղարբայջտնից» և Զիրալից փախրտականներ էին», կոչվում էին Թեոփիլոսի բանակում³⁴:

Բայց Թեոփանեսի Շարունակողը հիշում է մի կարևոր փաստ ևս: Թեոփիլոսի կողմից Թեոֆորոսի մահապատժի ենթարկվելու մասին իր խոսքն ավարտելուց հետո նա հանկարծ հիշում է, որ Թեոֆորոսին և Թեոդորա կայսրուհուն հղորոր՝ կեսար վարդասին կայսրը զորքով ուղարկեց Աբաղզիա (Ափիսազիա), որտեղ «նրանք շարաշար պարտութուն կրեցին և այնտեղից շատ քչերը վերադարձան»³⁵:

Այս արշավանքը դեպի Աբաղզիա, որ տեղի ունեցավ 837 թ., ուսումնասիրողները նույնացնում են Թեոփիլոս կայսեր դեպի իսաղտիք կատարած արշավանքի հետ, որի մասին հիշատակում է Ստեփանոս Ասողիկը³⁶: Ժ. Լորանի ենթադրությամբ այն ուղղված էր Թիֆլիսի ամիրս Իսհակ իբն Իսմայիլի (Ասողիկի մոտ՝ Սահակ որդի Իսմայիլի) դեմ³⁷: Բայց արդյո՞ք այդ արշավանքը գլխավորել է Թեոփիլոսը, և արդյո՞ք դեպի Աբաղզիա կատարվեց Մեջրերենք Ասողիկի Պատմության մեղ հետաքրքրող տեղն ամբողջությամբ. «Իսկ ի ՄՀԸ (278+551=829 թ.) թուականին վախճանեցաւ Միքայէլ (Միքայիլ II Թլմատր, 820—829 թթ.—Հ. Բ.) և թագաւորեաց Թէոփիլոս որդի Մարտանի Ժ. ի սորա ատուրս եղև գալուստ հռոմէոյնեռնայն ի գաւառն Բասան, և զբազումս խողխողեցին սրով՝ ի վերայ յարուցեալ գեղաքաղաքին Գոմաձորոյ: Իսկ Թէոփիլոս գնաց ի իսաղտիս և ել ի ցամաք կամուրջ և գերեաց զբազումս ի Հայոց հանդերձ ընտանեօք իւրեանց, և տուեալ զհիւպատաւորութեան պատին, այսինքն՝ ապոհիւպատ պատրկութիւն՝ Աշոտոյ որդոյ Շապհոյ և թողու ի Սպեր գաւառի. և ինչն առեալ հարկս ի թէոդուպոլսեցեաց՝ դարձաւ անդրէն: Եւ ապա եկեալ Հոռոմի արաւցն ի Վանանդ ի գիւղն Կաճկաքար՝ կոտորեցան ի ձեռն Սահակայ որդոյ Իսմայիլի: Եւ ի նոյն

³¹ Tabari, III, p. 1235—1236 (Rekaya, նշվ. աշխ., էջ 58).

³² W. M. Ramsay, The Historical Geography of Asia Minor, London, 1900, p. 326, 329.

³³ Իսրայան այլ աղբյուրների տվյալների հիման վրա ցույց է տվել, որ այս փախրտականները Աբաղզիայից չէին, այլ միայն Զիրալից (Rekaya, նշվ. աշխ., էջ 62, ծան. 5):

³⁴ Նույն տեղում, էջ 62:

³⁵ Theophanes Continuatus, p. 137. Սրանից Լինելով, Ա. Կաթողեոս հանգել է այն եզրակացության, որ Թեոֆորոսի մասին Թեոփանեսի Շարունակողի պատմությունը բնդմիջարկություն է, որ պատմիչը, իր երկի հիմնական մասի շարադրանքն ավարտելուց հետո, օգտվել է Թեոֆորոսի մասին մի աղբյուրից (А. П. Кажган. Из истории византийской хронографии X в. 3. «Книга царей» и Жизнеописание Василия) (Византийский восточник, т. XXI, 1962, с. 113).

³⁶ Ստեփանոսի Տարունիցույ Ասողկան Պատմություն տիեզերական, ՍՊՐ. 1885, էջ 144:

³⁷ J. Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam, depuis la conquête arabe jusqu'en 886. Nouvelle édition revue et mise à jour par M. Canard, Lisbonne, 1930, p. 67. Լորանի միակ կովանք այդ արշավանքի՝ Թիֆլիսի ամիրայի դեմ ուղղված լինելու վերաբերյալ Ասողիկի վկայությունն է, որը սակայն նման մեկնաբանության հիմք չի տալիս: Թիֆլիսի ամիրան նրանց պարզապես շարունց վանանդում. այդ շրջանների պաշտպանությունը կայսրությունից նրա անմիջական պարտականությունն էր:

ամի, ևսուտ Թեոփիլոս յԱսորիս և էառ զքաղաքն Ուրրեի³⁸ և պատերազմեցաւ ընդ Տաճկաց, Ալմուլատ³⁹ և յաղթեաց: Մա ի խալալն իւրում յարեկիս կոյս ի սահմանս Հայոց՝ առնու զՄմու բերդն Հայոց, զԱսաղին և զՄեծկերտ և զԱլբերդ ի գաւառին Գեղամայ, և զեռզան և զԶորորդ Հայս անապատ առնէ ի մարդոյ և յանասնոյ»⁴⁰:

Սրանից պարզ երևում է, որ դեպի Աբազգիա արշավանքի մասին խոսք չկա աւստեղ, այլ դեպի Հայաստան: Բյուզանդական աղբյուրներն Աբազգիայի արշավանքին Թեոփիլոսին չեն հիշում, այլ միայն Թեոֆոբոսին և կեսար Վարդասին: Ասողիկի տվյալներից էլ պարզ է, որ խոսքը Թեոփիլոսի գլխավորած արշավանքներին չի վերաբերում: Թեոփիլոսից անկախ Հայաստանում արշավանք է գործել առեղծվածային մի բանակ՝ առաջին դեպքում՝ «հոռոմդիերոյն» ձևով նշված, երկրորդ դեպքում՝ «Հոռոմդի արանցն»⁴¹: Ովքե՞ր են սրանք: Նախ ցույց տանք, թե ինչ մեկնաբանություն են տալիս նրանց Ստեփանոս Տարոնեցու երկի թարգմանիչները: Նախ Մ. էմինը. «В 278=829 скончался Михаил и вступил на престол сын его, Феофил, 13 лет (829—842). В его время греческие войска (Հոռոմի դիւար?) вступили в Басенский округ...», «... После этого греческие войска (Հոռոմի դիւարանց?) пришли в деревню Катчакар, что в Вананде...»⁴²:

էդ. Դյուլորիեի ֆրանսերեն թարգմանության մեջ կարդում ենք. Theophile, son fils, qui occupa le trone 13 ans. Sous son regne eut lieu l'arrivée des Horomitians (Romaines ou Grecs), Chalcedoniens dans le district de Pasen..., „ ... Les Horomitians ayant pénétré dans [le district de] Vanant, au village de Gadgjak'ar...»⁴³, այսինքն՝ բնագրի «հոռոմի դիւարոյնը» (կամ «հոռոմդիերոյնը») թարգմանում է հոռոմներ (հոռոմայեցիներ կամ հույներ, քաղկեդոնիկներ):

Սեր համոզմամբ, ամենից ճիշտ վարվել են Ասողիկի պատմական երկը գերմաներեն թարգմանողներ Հ. Գեյցերը և Ավգ. Բուրքհարդտը: Նրանց համար, անտարակույս, պարզ էր, որ «հոռոմդիերոյնը» հոռոմների՝ բյուզանդացիների, հետ առնչություն չունեն, բայց չկարողանալով էլ որևէ բացատրություն տալ այդ առեղծվածային զորաբանակին, տերմինը թողել են

ինչպիսի ուր կա: Այսպես. „Aber im 278sten Jahre der Ara starb Mikha-yel, und es war Kaiser sein Sohn Theophilos 13 Jahre. In seinen Tagen kam *Hotomdieros* (mit seinen Leuten) nach Provinz Basean..., „...Als nun die *Horomdaer* nach dem Dorfe Kačkakhar in Distrikt von Wanand gekommen waren...»⁴⁴:

«Հոռոմ» ցեղանունը այնքան պարզ ու հասկանալի է միջնադարյան հայ հեղինակներին, որ նրանք այն ոչ մի կերպ աղավաղել չէին կարող: Եթե դա

³⁸ Ըստ Մաբկիարտի Զիրատրա քաղաքն է, հայերեն՝ Զուռպատա (I. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, Wien, 1930, S. 48, n. 2).

³⁹ Կարդա՝ յԱլմուլատ:

⁴⁰ Ասողիկ, էջ 144:

⁴¹ Ասողիկի Պատմության ձեռագրերում առաջին դեպքի համար հանդիպում է և «հոռոմի դիւարոյն» ընթերցումը, իսկ երկրորդ դեպքի համար՝ «Հոռոմի դիւարանցն»:

⁴² Всеобщая история Степаноса Таронского, Асохика по прозванию, писателя XI столетия. Переведена с армянского и объяснена Н. Эминым, М., 1864, с. 335. Մ. էմինը, ինչպես տեսնում ենք, թարգմանում է «греческие войска», բայց փակագծերի մեջ հարցականի տակ բերում է մեզ հետաքրքրող բառը, չկարողանալով, երևի, նրան որևէ բացատրություն տալ: Գուցե՞ որևէ աղավաղում է տեսնում:

⁴³ Historie Universelle par Etienne Acoghig de Daron. Traduite de l'armenien et annotée par E. Duclaurier. Première partie, Paris, 1883, p. 171.

⁴⁴ Der Stephanos von Taron Armenische Geschichte. Aus dem altarmenischen überetzt von Heinr. Gelzer und Aug. Burckhardt. Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana. Leipzig, 1907, S. 107.

հանդես է գալիս ինչ-որ «դիերոյն» շարունակությամբ, ապա միջնադարյան գրչի համար հաստատ անհասկանալի, անբացատրելի մի «բառ» է եղել: Առաջին կեսը շատ հեշտությամբ կարելի էր «հոռոմ» հասկանալ, գրչին անծանոթ «բառի» հոռոմի հետ ունեցած համահնչունության պատճառով: Բայց գրչին միանգամայն անհասկանալի էր «բառի» երկրորդ կեսը՝ «դիերոյն» կամ «դիարանց»՝ ըստ Ասողիկի երկի մեզ հասած ձեռագրերի գրություն: Բոլոր դեպքերում մենք չգիտենք, թե ինչպես էր այն արտահայտված հայ պատմիչի ինքնագրում:

Ինչպես արդեն տեսանք, բառի առաջին կեսը՝ «հոռոմ» են հասկացել և Ասողիկի երկի թարգմանիչների մեծ մասը՝ «ореческие (войска), Horomitians (Romains ou Grecs), Chalcedoniens»: Նրանցից ոչնչով չեն տարբերվում և ուսումնասիրողները, որոնք «հոռոմը» հայ գրիչների նման բյուզանդացի են հասկացել, միանգամայն բացատրություն չտալով «բառի» երկրորդ կեսի առեղծվածային «դիերոյնին»: Բերենք մի շարք պատմաբանների կարծիքները: Այսպես, Լեոն գրում է. «837 թ. Թեոփիլոսն ստիպված էր մի նոր արշավանք սկսել արաբների դեմ... Կայսրի միտքն էր Բաբանին օգնության գնալ, այս պատճառով էլ նրա զորքի մի մասն առաջանում է մինչև Մելիտինե և այդ կողմերից երևի, շարժվում Հայաստանի վարչով դեպի Արևելք: Հավանաբար այս շարժման խույ և անորոշ արձագանքն է, որ մնացել է մեր պատմագրություններից մեկի մեջ⁴⁵: Այս անորոշությունից կարելի է կռահել այնքան, որ հռոմեները հասան մինչև Գեղարքունի գավառը, ավերելով շատ ավաններ և անխնա կոտորելով աղգաբնակչությանը: Նույնպիսի ավերումներ կատարեցին և Բասենում: Հայ ժողովրդի պատմական ճակատագիրն էր տրորվել իր երկրում կովոդ մեծ պետությունների ուժերի տակ: Հռոմեների անգթությունները հայերի վերաբերմամբ ուրիշ բանով բացատրել չի կարելի, բայց միայն նրանով, որ հայ իշխանները պարտավորված էին արաբների շարքերում կովել նրանց դեմ: Բյուզանդացիները խոշոր կորուստներ ունեցան, մանավանդ Վանանդ գավառում, և այս հանգամանքն ավելի ևս նրանց պիտի կատաղեցներ երկրի ազգաբնակչության դեմ, որքան և սա ընդհանրապես խաղաղ և անմեղ լինելու Թեոփիլոս կայսրն այս արշավանքի ժամանակ առհաստակ մեծ անզորություններ էր ցույց տալիս⁴⁶:

Այդ նույն դեպքերի առնչությամբ Ռենե Գրուսեն գրում է. «Այն նույն ժամանակ, ավելի դեպի հյուսիս, բյուզանդական մի այլ բանակ, հարկահանելով Թեոդոսուպոլիսը (էրզբրում), անցավ Բասենը և հասավ մինչև Վանանդ, Կարսի մերձակայքը... Թիֆլիսի ամիրան՝ Իսհակ իրն իսմայիլը, Կաճկաքարում տեղի ունեցած մեծ ճակատամարտում, Կարսի մոտ, Վանանդ գավառում բյուզանդացիներին հետ մղեց դեպի արեմուտը (837 թ.): Իրենց նահանջի ժամանակ բյուզանդացիները կանգ առան Սպեր գավառում, Ճորոխի ափին, Տայքի հյուսիսում⁴⁷:

Ժ. Լորանը գրում է Թեոփիլոս կայսր կողմից Կովկաս ուղարկված մի զորախմբի մասին, որին, հիմնվելով Ասողիկից մեզ հայտնի փաստի վրա, Թիֆլիսի ամիրա Իսհակ իրն իսմայիլին հաջողվեց կանգնեցնել Վանանդում: Նա այս արշավանքը նույնացնում է Թեոփանեսի Շարունակողի հիշած՝ դեպի Աբազգիա կատարված արշավանքի հետ⁴⁸:

Նույն կարծիքին է և Ա. Տեր-Ղևոնդյանը: «Նույն 837 թ.,—գրում է նա,— Թեոփիլոս կայսրը հաջող մի արշավանք ձեռնարկեց դեպի Արևելք, գրավեց Զապետրան և մոտեցավ Հայաստանին: Բյուզանդական զորքերը մուտք գործեցին Հայաստան երկու ուղղությամբ. մի մասը ավերեց Զորրորդ Հայքը... Հյուսիսային կողմից բյուզանդացիները ներխուժեցին Թեոդոսուպոլիս և ավեր-

⁴⁵ Հղում է Ասողիկի Պատմության մեր հիշած էջը:

⁴⁶ Լեոն, Հայոց պատմություն, երկրորդ հատոր, Երևան, 1947, էջ 436:

⁴⁷ R. Grousset, Histoire de l'Arménie des origines à 1071, Paris, 1947, p. 354.

⁴⁸ J. Laurent, նշվ. աշխ., էջ 250:

լի առաջ՝ Բասեն... Սակայն բյուզանդացիները վանանդում Իսհակ իբն Իսմաիլի կողմից պարտություն կրեցին և հեռացան Հայաստանից»⁴⁹:

Այսպիսով, հանգում ենք հետևյալ եզրակացությունների: Ստեփանոս Ասողիկի հիշատակած՝ Բասեն և վանանդ մուտք գործած և գազանությունների գործած հոռոմգիներների գորաբանակը ոչ թե բյուզանդական էր, այլ խուռամյաններից էր բաղկացած (ընդ որում մեր պատմիչը տալիս է այդ ավագակախմբերի պարսկական՝ «խուռամդին» անվանումը, և ոչ արաբական՝ «խուռամյա») , այն խուռամյաններից, որոնց Թեոփիլոս կայսրը բնակեցրել էր Պոնտոսում՝ Աինոպ և Ամաստրիս քաղաքներում և Մեծ Հայքի բյուզանդացիների ձեռքում գտնվող տարածքում: Այսինքն՝ արաբական տիրապետության տակ անցած Հայաստանի վերոհիշյալ գավառների հաբեանությունը գտնվող Արմենիականների բանակաթեմում: Թեոփիլոսի մտահղացմամբ նրանք պիտի արաբների դեմ մարտնչեին խալիֆայության տարածքի արևելյան, այսինքն՝ հայկական շրջաններում ևս, հետևաբար պատահական չպիտի համարել նրանց բնակեցումը նշված բանակաթեմում:

Երկրորդ, բյուզանդական բանակը ինչու պիտի Աբազգիա գնար վանանդի վրայով: Հետևաբար, կամ բյուզանդական հեղինակների՝ Աթենաս-Ալեքսանդրի -ի սղավաղումն է, կամ դրանք երկու տարբեր արշավանքներ են: Նշենք, որ Թեոփանեսի Շարունակողի Թեոփոսի խուռամյանների «Աբազգիայում» կրած ջարդի («նրանք շարաշար պարտություն կրեցին և այնտեղից շատ քչերը կերպարձան») և Ասողիկի՝ հոռոմգիների վանանդում կրած ջարդի նկարագրությունների (սկոտորեցան ի ձեռն Սահակայ որդւոյ Իսմայիլի») նույնությունից, հավատացած ենք, որ խոսքը վերաբերում է Հայաստանին և միևնույն արշավանքի: Այսպիսով, Թեոփիլոսը և բյուզանդացիները (հայերը) Հայաստանում կանանց և երեխաների չեն խողխողել, նրանց չպետք է նման մեղքեր վերագրել: Այստեղ տեղին է մեջբերել հայկական աղբյուրների մոտյալ նկարագրությունները Բաբեկի և հոռոմգիների «գործունեության» ևղանակի մասին, որպեսզի ցցուն երևան նրանց արարքների, «ձեռագրի» նույնությունը: Խուռամյան Բաբեկին (Բաբան) «մարդախողովոյ, աշխարհաւեր, արիւնարբու գազան» է որակում Մովսես Վաղանկատվացին, «որ աւերեաց զերկիրն և ի սուր սուսերի էաւկ զկանայս և զմանկունս Բաղաց: Եւ անտի ի միւս տարին էանց Բաբան ի գաւառն Գեղարքունի և էաւկ ի սուր զբնակիչս ոգիս իբր: Ժն հազարս. և զմեծ մայրաքաղաքն Մարենացւոց այրեաց...»⁵⁰: Իսկ վարդան Արևելցու ասելով, Բաբեկը եկավ «մինչև գեղարքունի, և մալէր սրով զմեծ և զփոք»⁵¹:

Հստ Ստեփանոս Օրբելյանի Բաբանը «կոտորեաց սաստիկ և անողորմ զգաւին և Բաղասականայ. և մաշեաց մինչ ի կանայս և մատաղ մանկտիս. որք վասն անմեղ խողխողմանցն պսակելոց են ի Քրիստոսէ: Իսկ ի գալ ամին գնաց Բաբան ի գաւառն Գեղաքունոյ և էաւկ ի սուր սուսերի զբնակիչսն ոգիք իւրն 15.000, և ղյոզնապայծառ մենարանն և զհուլակելի ուխտն Մաքենոտայ յաւարի առեալ զամենայն ստացուածն՝ այրեաց և քանդեաց զամենայն շինուածն»⁵²: Իսկ Բյուզանդիա ապաստանած խուռամյանները, նասրի գլխավորությամբ, ինչպես տեսանք վերևում, գալով Բասեն գավառը

49 А. Н. Тер-Гевондян, Армения и Арабский халифат, т. 138.

50 Մովսէս Վաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի: Քննական բնագիրը և ներածությունը՝ Վ. Առաքելյանի, Երևան, 1983, էջ 326—327:

51 Վարդան Արևելցի, էջ 79: Խուռամյանների գաղանություններ էին գործում Հայաստանում դեռևս Բաբեկի նախորդներից Մահդի ժամանակ (Michelle Syrien, Chronique, III, p.50: Հմմտ. հին հայ. թարգ. մեջ. «Եւ գնաց Մահադի և արար զբնակություն իւր ի լերինս Արարադոյ յաշխարհն Հայոց և երթայր յամենայն կողմանս և զամենայն ազգ միապէս կռուէր» (Միխայէլ Ասողի, 1871, էջ 364, հմմտ. 1870, էջ 374):

52 Պատմութիւն նահապետն Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սինկառ, Թիֆլիս, 1911, էջ 159:

«գրագումն խողխողեցին սրով՝ ի վերայ յարուցեալ գեղաբաղաբին Դոմաձորոյ»⁵³,

Այսպիսով՝ պարզվում է հայ ժողովրդի պատմության տխուր մի էջ ես։ Ասողիկի հիշատակած հոռոմդիները ոչ այլ ոք են, քան Բյուզանդիա ապստանած խուռամյանները, որոնք, շարունակելով իրենց «ավանդույթները», հրի ու սրի մատենցին Հայաստանի Բասեն և Վանանդ գավառները։ Պարզվեց նաև, որ խուռամյաններն իրենց անունով հայտնի են ոչ միայն արևելյան աղբյուրներում, այլև հայկական։

«ВИЗАНТИЙСКИЕ» ХУРРАМИТЫ И АРМЕНИЯ

Р. М. БАРТИКЯН

Р е з ю м е

Хуррамиты (араб. хуррамия, сир. хурданае, перс. хорремдин) — персидские еретики, участники ряда антиисламских, антиарабских восстаний VIII—IX вв. С 816/817 по 837/838 гг. их возглавлял Бабек, орды которого, между прочим, опустошили множество областей южной и юго-восточной Армении, убивая женщин и детей, разрушая церкви и монастыри. В начале 30-х гг. IX в. тысячи хуррамитов во главе с Насром (Феофобом византийских источников) нашли убежище в Византии и стали служить в византийской армии.

Степанос Таронети, армянский историк X—начала XI вв., в связи с событиями 837 г. упоминает о войсках «хоромдиеров», вторгшихся в армянские области Басеан и Вананд и отличившихся своими зверствами. Исследователи считали их ромеями (византийцами). На самом деле они обосновавшиеся в Византии хуррамиты, причем армянский историк приводит их персидское наименование, а не арабское.

THE „BYZANTIAN“ KHURRAMITES AND ARMENIA

R. M. BARTIKIAN

S u m m a r y

The Khurramites (Arab. khurramiya, Sur. khurdanaie, Pers. khorrēmdīn) are Persian heretics, participants of a number of anti-Islamic, anti-Arab revolts of VIII—IX cc. In 816/817 to 837/838 they were headed by Babek whose hords by the way devastated a number of regions in the South-East Armenia killing women and children, distroying churches and monasteries. In early 30s of the IX c. thousands of Khuramites headed by Nasr found refuge in Byzantium tacing up service in the Byzantian army.

Stepanos Taronetsi, the Armenian historian of X—early XI cc. mentions in connection with the events of 837 the troops of „Khoromdiere“ that invaded the Armenian regions of Basean and Vanand and were remarkable for their autrocities. The scholars regarded them as Romeans (the Byzantians), however actually they were Khuramites that had settled in Byzantium, the Armenian historian providing their Persian name rather than the Arabic one.

⁵³ Բոլոր աղբյուրները միաբերան Բաբեկին, Նասրին (Քնոֆորդսին) և խուռամյաններին առհասարակ պարսիկ են համարում։ Աղբյուրեղանական մի շարք վաղ-«հետադոտողներ», որոնց, երևի, մեծ հարգանք է ներշնչել այդ «մարդախողխողներին» գործունեությունը, նրանց աղբյուրեղանցի մկրտեցին, մեծ գանձ ձեռք բերած լինելու միտումով։

ԲՅՈՒՋԱՆԻՒԱՆ ԵՎ ՀԱՅ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ X—XI ԴԻ.

Հ. Մ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

591 թ. Բյուզանդական կայսրության և Սասանյան Իրանի միջև Հայաստանի երկրորդ բաժանմամբ երկրի մեծագույն մասը մտավ կայսրության կազմի մեջ¹: Բեն արաբական տիրապետության ժամանակ Հայաստանի նվաճված հողերը կազմեցին խալիֆայության նահանգներից մեկը, Բյուզանդիան մինչև վերջ դրանք համարում էր սեփականը, և երբ IX դ. կեսերից խալիֆայության աստղը գնալով մարում էր, Բյուզանդիան ջանում էր դրանք առնել իր ոլորտի մեջ: Սկզբնական շրջանում նա ստիպված էր հաշտվել Հայաստանում ստեղծված քաղաքական իրադրության հետ, ճանաչել այսուև առաջացած պետական միավորներին՝ հայկական մի շարք իշխանություններին գոյության փաստը: Դրանցից խոշորագույնը Շիրակի Բագրատունյաց պետությունն էր՝ իշխանաց իշխանի գլխավորությամբ, որ 884 թ. օգոստոսի 26-ին՝ իրեն հռչակեց համայն Հայաստանի թագավոր:

Բյուզանդական կայսրությունը հավանաբար այդ թվականին ճանաչեց Շիրակի Բագրատունյաց պետությունը, թեև հիմքեր չունենք բացառելու, որ Բյուզանդիան քաղաքական կապեր ու հարաբերություններ պիտի հաստատած լիներ դրանից առաջ էլ, երբ Շիրակին տիրում էր Բագրատունի իշխանաց իշխանը: Հարցերի հարցը, սակայն, այլ է: Կայսրությունը Շիրակի հայկական պետությունը 884/885 թթ. ճանաչեց որպես ինչ. իշխանություն, թե՞ թագավորություն, պետության գլուխը՝ «իշխանաց իշխան» (ἀρχων των ἀρχόντων), թե՞ թագավոր (βασιλεύς): Միջնադարյան հայ պատմիչներից ամենավաղը և ամենաարժանահավատը տվյալ հարցի լուսաբանման համար, պարզ է, Հովհաննես Դրասխանակերտցին է: Նրան կանդաղադառնալով քիչ հետո: Այստեղ նշենք, որ այս դեպքերից շուրջ մեկ դար հետո Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկը ցույց է տալիս, որ հայոց թագավորության վերականգնումը տեղի ունեցավ «ի ձեռն Աշոտոյ Բագրատունւոյ, որ եղև յաւուրս Վասիլ Յունաց թագաւորին և կամակցութեամբ նորին»²: Բյուզանդական կայսեր «կամակցութեամբ» թագավորեց նաև Աշոտ Ա-ի որդի Սմբատ Ա-ն³, Այս փաստը սոսկ վկայում է, որ Բյուզանդիան դեմ չէր հայոց թագավորության վերականգնմանը, դեմ չէր, որ հայերը նրանց «թագավոր» հորջորջեին, բայց ամենևին չի նշանակում, որ Բյուզանդիան նրանց «βασιλεύς» ճանաչեց՝ «թագավոր» բյուզանդական հասկացողությամբ:

Հալ հեղինակներից իմաստի առումով ամենաանառարկելի տվյալը հանդիպում է Վարդան Արևելցու և Կիրակոս Գանձակեցու՝ դեպքերից շուրջ դար անց գրած երկերում: Վարդանը գրում է, թե ամիրապետը (արաբ խալիֆան) առաքել թագ և հանդերձս և երիվարս: Զնոյն և կայսրն Վասիլ առաքէ»⁴: Այդ-

¹ Զեկուցում 22 ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի «Հայկական պետականությունը հին և միջին դարերում» գիտական նստաշրջանում 1993 թ. ապրիլին:

² Թվականի մասին տե՛ս Վ. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ 13—18-րդ դդ., հ. Բ, Երևան, 1956, էջ 156—162:

³ Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկուն Պատմութիւն տիեզերական (այսուհետև՝ Ասողիկ), Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 157:

⁴ Նույն տեղում, էջ 159:

⁵ Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդցուն Պատմութիւն տիեզերական (այսուհետև՝ Վարդան), Մոսկվա, 1861, էջ 117:

պես է արտահայտվում նաև Կիրակոս Գանձակեցին. Վասիլը «դարձնալ թագ առաքելաց Աշոտոյ ի վերայ իսմայէլականին»⁵: Այս պարզ նախադասութիւնները, ինչպես կտեսնենք, ձևագնդի պես աճեցին հայագետների աշխատութիւններում, հասնելով անհավատալի չափերի: Նրանք հավատացած են, որ Բագրատունյաց հայոց թագավորութիւնը որպէս այդպիսին ճանաչեց նաև Բյուզանդական կայսրութիւնը: Հայագիտության մեջ այդ կարծիքի հիմքը դրեց Միքայել Զամչյանը, որը՝ դրեց, թե խալիֆայից հետո Վասիլ կայսրը խնքնեց ևս առաքելաց նմա թագ պատուական և զարդս մեծագին՝ համարելով նրա արժանի այնպէս պատուոյ. և ետ նմա զամենայն անուանս պատուոյ իշխանութեան, որ ի թագաւորութեան Յունաց»⁶:

Արդ տեսնում ենք, թե Կիրակոս Գանձակեցու «թագ առաքելաց Աշոտոյ» բառերը ինչքան աճեցին, որոնց մասին աղբյուրներում ակնարկ անգամ չկա: Կարիք չկա այստեղ մեկ առ մեկ և հանվանե հիշատակել բոլոր հայ պատմաբաններին, որոնք որդեգրեցին Միքայել Զամչյանի կարծիքը, տալով հիշյալ «ակտի» մասին իրենց բացատրութիւնները: Բավական է կանգ առնել մի քանիսի վրա:

Մաղափա աբգայիսկոպոս Օրմանյան. «Վասիլ կայսր... լավ շտեմով թագավորական աստիճանի և պատվո շնորհմամբ Հայերուն արաբական տիրապետության հետ ներքնապես վապկելը և փութաց ինքն ալ յուր կողմեն սիրելի երևալ Հայոց, և անոնց համակրութիւնը վառ պահել: Այս նպատակով ինքն ալ յուր կողմեն «դարձնալ թագ առաքելաց Աշոտոյ ի վերայ իսմայէլականին»⁷:

Լեո. «Մութամիդ-Բիլլահ խալիֆը... հանձնարարեց արքայական թագ ու զգեստ տանել Աշոտին և հայտարարել նրան Հայաստանի թագավոր: ...Աշոտին Հայաստանի թագավոր անուանեց նաև Բյուզանդիան»⁸:

Ֆրանսիացի պատմաբան Ռ. Գրուսեն, հենվելով Վարդանի և Կիրակոսի հաղորդածի վրա, գրում է, թե «Բաղդադի արքունիքի որոշումից հետո Կոստանդնուպոլսի արքունիքը շուգեց պարտական մնալ և Վասիլ Ա.-ն, ինչպես խալիֆա Մութամիդը, Աշոտին թագավորական թագ ուղարկեց»⁹:

Ն. Ադունցը կարևորութիւն չի տալիս Աշոտին Վասիլի կողմից թագ ստանալու մասին ուշ հեղինակների հաղորդած տվյալներին: Նշելով խալիֆա Մութամիդից ուղարկված թագի և Աշոտի թագազրկելու արարողութիւն մասին, նա գրում է. «Վասիլ կայսրը շտապեց ապահովել Աշոտի հաջորդութիւնը, «նախադրութեան, նուաճութեան և սիրոյ» դաշինք հաստատելով և «որդի սիրելի անուանելով» և «հաղորդակից կացուցանելով յամենայն թագաւորութիւնս տէրութեան իւրոյ»: Վերջին խոսքերիս իմաստն է՝ տունել Աշոտին կայսրութիւն հովանավորութիւն տակ»¹⁰:

Հ. Մանդլյանը, որ բազմիցս նշել է Աշոտ Ա Բագրատունու՝ արաբ խալիֆա Մութամիդից թագավորական տիտղոս, թագ և թագավորական զգեստներ ստանալու մասին, Բյուզանդիայի կողմից նման վերաբերմունքի արժանանալը շատ տեղերում չի նշում¹¹: Միայն «Հայաստանի առևտրի և

⁵ Կ Ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե յ ի, Պատմութիւն հայոց (այսուհետև՝ Կիրակոս), աշխատասիրութիւն 4. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 80:

⁶ Մ. Զ ա մ չ յ ա ն, Պատմութիւն Հայոց, հ. Բ, Վենետիկ, 1785, էջ 703:

⁷ Մ ա ղ ա փ ա ա թ ք ա յ ի ս կ ո պ ո ս Օ Ր մ ա ն յ ա ն, Ազգապատմ., մասն Ա, Կոստանդնուպոլիս, 1913, էջ 994 (հղումը՝ Կիրակոսից է):

⁸ Լ Ե Ո, Հայոց պատմութիւն, հ. Բ, Երևան, 1947, էջ 522:

⁹ René Grousset, Histoire de l'Arménie. Des origines à 1071, Paris, 1947, p. 395.

¹⁰ Ն. Ա դ ո ն յ, Բագրատունաց փառքը՝ Պատմական ուսումնասիրութիւններ, Պարիս, 1948, էջ 86:

¹¹ Հ. Մ ա ն ղ յ ա ն, Քննական ս. լ. թիւն հայ ժողովրդի պատմութիւն, հ. Բ, Բ մասի նյութեր, Երևան, 1960, էջ 40, 64, 234:

քաղաքների մասին» գրքում նա հստակ դրում է, որ Աշոտ Բագրատունին «887/89 թվին (1) Մուսամիդ իսալիֆից (870—892) ստացավ թագ և թագավորի տիտղոս: Այդ տիտղոսը նախադրել էր նաև Բագրատունի Ա—ը»¹²:

Աշոտ Հովհաննիսյանը գրում է, որ «խալիֆ Մուսամիդը... թագ հղեց նրան (Աշոտին—Հ. Բ.): Մերձիմաս Վասիլ կայսրին մնում էր միայն ողջունել և վավերացնել (!) իր «սիրելի որդի» Աշոտի թագադրությունը»¹³:

Հարցը հատուկ և հանգամանորեն ուսումնասիրել է Վ. Յուզբաշյանը: Նա համաձայն է տողերիս հեղինակի այն կարծիքին, որ բյուզանդական պաշտոնական փաստաթղթերում Բագրատունի և Արծրունի թագավորները կոչվում են *αρχων των αρχωνων* (առաջնաց իշխան)¹⁴, և միանգամայն իրավացիորեն Վարդանի և Կիրակոսի՝ Աշոտ Ա-ին բյուզանդական Վասիլ Ա կայսեր կողմից թագ ուղարկելու մասին տեղեկությունները համարում է «ուշ շրջանի ենթադրություններ, որոնք առաջացել են արաբական թագերի հիշողությունների ազդեցությամբ»¹⁵, թեև վերջերս հրատարակած իր մենագրության մեջ նա այդքան էլ վստահ չի պնդում այդ միտքը և այդ «ակտի» գոյությունը չի բացատրում¹⁶:

Վերջապես կանգ առնենք նորերս լույս տեսած և մի մենագրության վրա¹⁷, որում քննության են առնված նաև սույն հոդվածում արժադրված հարցերը: Հեղինակը՝ Ռ. Մաքևոսյանը, հենվելով Վարդանի ու Կիրակոսի և տվյալ հարցի համար որևէ արժեք չներկայացնող հայամավորքների վրա (1467 թ. և 1511 դ. և 1806 թ. արտագրված), պնդում է, թե «ուրեմ տառակոստան չի կարող լինել», որ Վասիլը Աշոտին թագ է ուղարկել, և դա հաստատում է Անանուն Զրուցադրի առասպելապատում գրքի վկայությամբ, համաձայն որի Ռոմանոս Ա Լեկապենոս կայսրը (920—944 թթ.) Աշոտի որդի Սմբատ Ա-ին (890—913 թթ.) թագ է ուղարկել, հետևաբար «անտարակուսելի է, որ Աշոտը ևս ստացել է թագ»¹⁸: Նա ի վերա այս ամենայնի չի նկատում, որ Ռոմանոս Լեկապենոսը թագավորել է (կոնստանդին Միրանաթինի հետ) Սմբատի նահատակությունից յոթ տարի անց:

Վասիլ Ա-ի կողմից Աշոտ Ա-ին թագ ուղարկելու և նրան թագավոր ճանաչելու վարկածը միտք գործեց «Հայ ժողովրդի պատմության» ակադեմիական հրատարակության Գ հատորը¹⁹, բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների և դպրոցական դասագրքերը²⁰:

Ստորև մանրամասն կխոսենք այս կարծիքի անհիմն լինելու մասին, բայց այստեղ ընդգծենք, որ եթե հայ և օտար հայագետներին կարելի է մի

¹² Я. А. Манандян. О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен. Ереван, 1954, с. 202.

¹³ Ա. Հ. Հովհաննիսյան, Դավազներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. Ա, Երևան, 1957, էջ 33:

¹⁴ Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 6, Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Բ, Կոստանդին Միրանաթին (այսուհետև՝ Կոստանդին Միրանաթին), Թարգմանություն բնագրից, առաջարկ և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1970, էջ 213:

¹⁵ Կ. Ն. Յուզբաշյան, «Բագրատունյաց շրջանի» Հայաստանը միջազգային իրավունքի տեսակետից [Պատմա-քաղաքական հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1975, № 1, էջ 48—49]:

¹⁶ К. Н. Юзбашян. Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX—XI вв., М., 1988, с. 89.

¹⁷ Ռ. Ի. Մաքևոսյան, Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը, Երևան, 1990:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 99:

¹⁹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. Գ, Երևան, 1976, էջ 23:

²⁰ Հայ ժողովրդի պատմություն 12 պրակով, պր. 4, Ս. Պողոսյան, Հայաստանը զարգացած ֆեոդալիզմի շրջանում, 9—13-րդ դդ., Երևան, 1958, էջ 13 (Ս. Պողոսյանը թագ ուղարկած արար խալիֆային անվանում է Ահմեդ Արուլ-Արաս), Հայ ժողովրդի պատմություն, խմբագրությամբ Ս. Գ. Ներսիսյանի, Երևան, 1972, էջ 207:

պահ տրդարացնել, քանի որ նրանք բյուզանդագետ չեն, ապա որոշ անվանի բյուզանդագետներին՝ այդ միտքը որդեգրելը ոչ մի կերպ բացատրելի չէ։ Այսպես, Գ. Օստրոգորսկին գրում է. «Աշոտ Ա-ը թագավոր ճանաչվեց խալիֆայի (885 թ.), ինչպես նաև բյուզանդական կայսեր (887 թ.) կողմից»²¹։ Իսկ Ա. Կաթողանը կրկնում է այդ միտքը. «Խալիֆայի փոխարքան 886 թ. Աշոտ Բագրատունու գլխին թագ գրեց, ճանաչելով Հայկական թագավորության ձևավական (!) գոյությունը... Վասիլ Ա-ն իր կողմից նրան թագ օւլաբեկեց»²²։

Ա. Կաթողանը նույն հատորի երկրորդ մասի 4-րդ գլխում միանգամայն իրավացի գրում էր. «Աստվածային կայսրը համարվում էր տիեզերքի՝ Օյկու-մենեի տերը։ Նա միակ ճշմարիտ տիրակալն էր, այն դեպքում, երբ մնացած բոլոր իշխողները սոսկ արխոնտներ, «կառավարիչներ» էին։ Բյուզանդական քաղաքական տեսությունը երկար ժամանակ չէր համաձայնում «վասիլևս» (թագավոր—Հ. Բ.) տիտղոսը տալ Կարլոս Մեծի հաջորդներին»²³։

Ու վարող էր այդ մասին ամենից քաջատեղյակը լինել, քան դեպքերին ժամանակակից ու գլխավոր դերակատարներից մեկը՝ կաթողիկոս և պատմիչ Հովհաննես Դրասխանակերտցին։ Ճիշտ է, նա կաթողիկոսական պթոնին բազմեց Աշոտ Ա-ի թագադրությունից 14 տարի անց (898—929 թթ.), բայց հազիվ թե այն ժամանակ շարքային վանական կամ քահանա լինել և կամ քաղաքականությունից հեռու կանգնած կիսագրագետ մի անձնավորություն։ Նա բարձրաստիճան հոգևորական էր, զարգացած, խոր գիտելիքների տեր մարդ։ Նա իր մեծարժեք «Պատմության» մեջ մասնավորապես գրում է Բագրատունիների թագավորության հռչակման փաստի մասին, կանգ առնում նրա միջազգային ճանաչման հարցի վրա։ Խալիֆան, գրում է նա, ուստիկան Հիսեբի միջոցով «առաքել... Աշոտոյ թագ թագաւորական... ե այլ ևս զգեստս թագաւորականս»²⁴։ Իսկ երբ խոսքը վերաբերում է Բյուզանդիային, պատմիչը գրում է. «Այլև մեծ կայսրն Յուլիանոս Բարսեղ, ոչ փոքր ինչ պայման խաղաղութեան և նուաճութեան և սիրոյ հաստատէր ընդ արքային մերոյ Աշոտոյ՝ որդի սիրելի գնա անուանելով»²⁵։ Սա Շիրակի պետության պաշտոնական ճանաչման, երկու պետությունների միջև դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման փաստաթուղթ է։ «Պայման խաղաղութեան և նուաճութեան և սիրոյ»-ն, ժամանակակից տերմինով արտահայտած, կլինի խաղաղ գոյակցության, բարեկամության և համագործակցության պայմանագիր։ Այստեղ խոսք չկա պետության գլխին թագավոր ճանաչելու մասին, այդպիսի կետ բացակայում է։ Իսկ «որդի սիրելի»-ն սովորական դարձվածք չէր. այն, ինչպես կտեսնենք, ուներ որոշակի նշանակություն։

Եթե մի պահ ենթադրենք անգամ, որ Վասիլ կայսրը Աշոտ Ա-ին թագ է ուղարկել (իսկ դա բացառված է), ապա այս դեպքում ևս նրան Յասլեւչ չէր ճանաչի։ Ինչպես տեսանք վերևում, բյուզանդական կայսերական իդեալի համաձայն աշխարհում գոյություն ունի մեկ թագավոր— Յասլեւչ, նա, ով

²¹ G. Ostrogorsky, Histoire de l'Etat Byzantin, Paris, 1956, p. 265 Գ. Օստրոգորսկին հետևողականորեն պաշտպանում է Բյուզանդիայի կողմից բուլղար իշխան Սիմեոնի թագավոր հռչակվելը և ճանաչվելը։ Նա ուզում է կասկածի տակ զննել բյուզանդական կայսերական իդեան, թե կա մեկ վասիլևս-թագավոր՝ բյուզանդական կայսրը։ Գուցե իր այդ միտքը նա ուզում է լռելիայն հաստատել նաև Աշոտի օրինակով։ Այդ մասին տե՛ս ստորև։

²² История Византии в трех томах, т. II, М., 1967, с. 191. Հասկանալի չէ, թե ինչու է Ա. Կաթողանը հայոց թագավորության գոյությունը «ձևական» համարում, երբ մի քանի տող առաջ գրել է, թե 886 թ. Հայաստանը փաստորեն անկախություն ստացավ։ Գուցե формально (ձևականորեն)՝ը ըփոփված է формальное (ձևական)՝-ի հետ։

²³ Նույն տեղում, էջ 157։

²⁴ Հովհաննես Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցիի Պատմություն Հայոց (այսուհետև՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցի), Թիֆլիս, 1912, էջ 139։

²⁵ Նույն տեղում, էջ 140, նաև 285։

նստում է Կոստանդնուպոլսում: Մնացած բոլոր վեհապետները, Արևելքում թե Արևմուտքում Բասիլեոս չեն կարող լինել: Դեպքերից վեցից ավելի տասնամյակ անց, բայց X դ. սկզբներին (913 թ. հետո) կազմված մի փաստաթղթի հիման վրա ստեղծված և Կոստանդին Միրանաթին կայսեր գրչին պատկանող «Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին» (De cerimoniis aulae byzantinae) գրքում հիշված են 53 պետություններ և նրանց ղեկավարները (բացի հոգևոր պետներից): Գրքում ցույց է տրված, թե Կոստանդնուպոլսից ուղարկվող պաշտոնական գրություններում ինչպես պետք է կոչել յուրաքանչյուրին և ինչպես պետք է նրան դիմել: Նրանցից միայն մեկը՝ Բուլղարիայի գլխավորը կոչվում է Բասիլեոս, այն էլ «վերջերս» հատուկ նշումով. «Բուլղարիայի՝ կամավն աստուծո իշխանին (αρχων) ... Կոստանդին և Ռոմանոս հավատացյալ ի նույն աստված հոռոմայեցիների կայսրերը ցանկալի և հոգեկան որդի, կամավն աստուծո Բուլղարիայի ամենաքրիստոնյա ժողովուրդի իշխանին»: Վերջերս՝ գրվում է այսպես. «Կոստանդին և Ռոմանոս հոռոմայեցիների ի Քրիստոս աստված բարեպաշտ կայսրեր, մեր ցանկալի որդուն, տեր այսինչին, Բուլղարիայի թագավորին»²⁶: Որով, Բագոստունյաց թագավորության հռչակման ժամանակ, դրանից տասնամյակներ անց, Բյուզանդիայի համար աշխարհում կար մեկ թագավոր — Բասիլեոս. բյուզանդական կայսրը:

Կոստանդին Միրանաթինի «Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին» գրքի տվյալներով կայսրությունը ճանաչում էր և այսօրվա հասկացողությամբ չիվանագիտական հարաբերություններ էր հաստատել հայկական հետևյալ իշխանությունների և, հայոց հասկացողությամբ, թագավորությունների հետ. Մեծ Հայք (Μεγάλη Ἀρμενία), այն է՝ Բագրատունյաց թագավորություն, Վասպուրական, Կողովուս, Տսրոն, Մոկք, Անձևացիք, Սյունիք, Վայոց Ձոր, Խաչեն, Սևորդիք, Ընդ որում, բոլորի գլուխները կոչված են αρχων (իշխան), բացառությամբ Մեծ Հայքի վեհապետի, որ կոչված է αρχων τών αρχόντων — իշխանաց իշխան: Աշոտ Ա Բագրատունին, նրա որդի Սմբատը. վերջինիս որդի Աշոտ Բ Երկաթը, Կոստանդին Միրանաթինի մի այլ՝ «Կայսրության կառավարման մասին» գրքի 44-րդ գլխում կոչված են αρχων τών αρχόντων — իշխանաց իշխաններ: Բերենք այդ աշխատության մեզ հետաքրքրող հատվածն ամբողջությամբ. «Իշխանաց իշխան Աշոտից (Աշոտ Ա—Հ. Բ.) առաջ, (նա Պարսկաստանի ամիրա Ասոսատայի (ամիրա Յուսուֆ արու Կասիմ իբն-ալ Սաջը—Հ. Բ.) կողմից գլխատված իշխանաց իշխան Սմբատի հայրն էր, որն ունեցավ երկու որդի՝ Աշոտին (Աշոտ Բ Երկաթը—Հ. Բ.) որն իրենից հետո դարձավ իշխանաց իշխան, և Ապասակին (թագավոր Աբասը—929—953 թթ.—Հ. Բ.), որն հետագայում մագիստրոսի աստիճանն ստացավ), այդ երեք ամրոցները՝ Պերկրին, Խալիատը և Արգեսը (Բերկրին, Խալթն ու Արճեշը—Հ. Բ.) գտնվում էին Պարսկաստանի (խալիֆայության—Հ. Բ.) տիրապետության տակ»²⁷:

²⁶ Կոստանդին Միրանաթին, էջ 153: Առաջին բուլղար իշխանը, որ 913 թ. թագավոր հռչակվեց, Սիմեոնն էր (893—927 թթ.): Բաղում ուսումնասիրողներ, սակայն, գրտնում են, որ դա ոչ թե կայսրության կողմից ճանաչում էր, այլ Սիմեոնի ինքնահռչակումը: Պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսը Սիմեոնի գլխին թագ չդրեց, այլ իր εϋχαριστιαν -ը՝ հոգևորականի հանդերձը վրան գցեց, «թագավոր տիտղոսը երբեք նրան չճանաչվեց և առավել ևս նրան չտրվեց Բյուզանդիայի կողմից»: Հարցի և բառամթիվ թեր ու դեմ կարծիքների մասին մանրամասն տե՛ս՝ Մ. Շաքիրյան-Չաֆաճյան, «II συνάντησι Συμεών και Νικολάου Μεταφυσί (Α΄ γούστου 913) εν τῇ Πλαίσια τῶν βυζαντινοβουλγαρικοῦ ἀνταγωνισμοῦ, Θεσσαλονίκη, 1972, ռ. լ. 68 չէջ.

²⁷ Կոստանդին Միրանաթին, էջ 10:

Կան հարցը հաստատող և այլ փաստեր: Այսպես, դեպքերին ժամանակակից Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսի (901—907, 912—925 թթ.) նամակում, հասցեագրված Սմբատ Ա Բագրատունուն, վերջինս կոչված է *ἄρχων τῶν ἀρχόντων*²⁸ — իշխանաց իշխան: Վերջապես, Հովհաննես Ա Չմշկիկ կայսեր (969—976 թթ.)՝ Աշոտ Գ Բագրատունուն (953—977 թթ.) ուղղված նամակում (974 թ. դրված), որը հունարենից հայերեն է թարգմանվել Բագրատունիների արքունիքում, և նրա տեքստն օգտագործել է Հակոբ Սանահնեցին²⁹, նրա միջոցով էլ՝ Մատթեոս Ուռհայեցին, հասցեատերը կոչված է «Աշոտ շահնշահ Հայոց Մեծաց և իմ հոգեկան զաւակ»³⁰, իսկ վերականգնված նամակի հունարեն վերնագիրը (Ուռհայեցու մոտ պահպանվել է նրա հայերեն թարգմանությունը), կստանանք. 'Ασώτους ἀρχων τῶν ἀρχόντων τῆς Μεγαλῆς Ἀρμενίας καὶ ἐμὸν πνευματικὸν τέκνον ἀρχանεργὸν իշխան Հայոց Մեծաց և իմ հոգեկան զավակ», այսինքն, այն, ինչ ցույց է տրված «Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին» գրքում: Քանի որ Հովհաննես Ա Չմշկիկի՝ Աշոտ Գ Բագրատունուն ուղղված 974 թվականի նամակում առկա է «իշխանաց իշխանը», որպես Բագրատունի թագավորի պաշտոնական անվանում (հանգամանք, որը ժխտում է 929-ից հետո Բագրատունիներին այն վերաբերելու մասին Կ. Յուլիանյանի տեսությունը): Վերջինս դրա բացատրություն էլ է գտնում: «Հիմքեր չկան (!),—գրում է նա,—մտածելու, որ (իշխանաց իշխան) տիտղոսը վերադարձավ (!) Բագրատունիներին»³¹: Եվ բերում է դեռևս 1870 թ. Ա. Ռամբոյի հայտնած կարծիքը, թե Չմշկիկի նամակի թարգմանության «շահնշահ» իբր հունարեն *πρωτος*-ն է՝ «առաջինը»: Եթե Չմշկիկի նամակում *πρωτος* էր, ապա հայր ինչու՞ պիտի թարգմաներ «շահնշահ»:

Վասպուրականի վեհապետը ևս Կոստանդին Միրանաթինի երկում կոչված է *ἄρχων* (իշխան), հետևյալ նշումով. «որ այժմ իշխանաց իշխանի պատիվն է ստացել»³²: Այստեղ արձանագրված է Գագիկ Արծրունու՝ 908 թ. թագավոր հռչակվելու փաստը: Վասպուրականի վերջին թագավորն անգամ, Սենեբերիմ Արծրունին, Հովհաննես Սկիլիցեսի երկում *ἄρχων* (իշխան) է կոչված³³:

Այսպիսով, մենք ունենք միանգամայն հավաստի փաստեր, որ բյուզանդական արքունիքը թագավոր (*βασιλεὺς*) չի կոչել Բագրատունիներ Աշոտ Ա-ին, Սմբատ Ա-ին, Աշոտ Բ Երկաթին, Աբաս Բագրատունուն (սրան իշխանաց իշխան էլ չի կոչել, այլ պարզապես մագիստրոս) և Աշոտ Գ Ողորմածին: Հովհաննես Սկիլիցեսից հայտնի է, որ Հովհաննես-Սմբատ Բագրատունին ևս թագավոր չի կոչված, անգամ իշխան (*ἄρχων*), այլ շատ հասարակ՝ «Անիի տոպարխ» (*τοῦ Ἀνίως τοπάρχης*)³⁴, իսկ նրա եղբայր Աշոտը, ինչ-

²⁸ Nicholas I Patriarch of Constantinople Letters. Greek Text and English Translation by R. J. H. Jenkins and L. G. Westerink. Dumbarton Oaks Texts two, Washington, 1973, p. 446.

²⁹ Լ. Խաչիկյան, Հակոբ Սանահնեցի՝ ժամանակագիր 11-րդ դարի (Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1971, № 1, էջ 36—37):

³⁰ Մատթեոս Ուռհայեցի, ժամանակագրություն (այսուհետև՝ Մատթեոս Ուռհայեցի), Վաղարշապատ, 1898, էջ 19:

³¹ К. Н. Юзбашьян, *Изд. 2-е*, էջ 86:

³² Կոստանդին Միրանաթին, էջ 151:

³³ Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 10, Բյուզանդական աղբյուրներ, դիրք Գ, Հովհաննես Սկիլիցես (այսուհետև՝ Հովհաննես Սկիլիցես), թարգմանություն բնագրից, առաջարան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1979, էջ 86:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 146:

պես կտեսնենք ստորև, Մեծ Հայքի էքսուսիարխս Այստեղ նշենք, որ Բագրատունի և Արծրունի թագավորներից շատ ավելի մեծ կշիռ ունեցող Կիլիկյան Հայաստանի թագավորը, որ իսկապես Բյուզանդիայից թագ ստացավ, բյուզանդական բոլոր հայտնի փաստաթղթերում կոչված է *rex* (rex) և միայն *patris*: Բասիլևս-ի և ռեքսի տարբերությունը ցույց է տրված բյուզանդական պատմիչ Հովհաննես Կինեամոսի գրքում: Նա գրում է. «Լատինները Բասիլևս-ին (թագավորին) իմպերատոր են սովորաբար կոչում, նկատի ունենալով, որ նա գերազույն իշխանության տերն է. իսկ երկրորդ կարգի տիրակալներին *patris* են անվանում»³⁵, Ուստի, ճիշտ չէ պնդել, որ Բյուզանդիան Աշոտ Ա-ին թագավոր (բասիլևս) ճանաչեց և նրան թագ ուղարկեց: Հովհաննես Դրասխանակերտցու լուսբյունն էլ փաստ է՝ *argumentum ex silentio*: Բյուզանդիան հայոց թագավորներին Բասիլևս չի ճանաչել և թագավորական թագի ուղարկել չի տալիս: Սրա ապացույցն էլ ունենք նյութական մշակույթի հուշարձաններում: Ազթամարի տաճարի քանդակների թվում կա նաև Գագիկ Արծրունու քանդակը: Նրա գլխին թագ չէ, այլ արաբական չալմա: Սանահնի և Հագայատի վանքերի պատերին պահպանվել է Սմբատ Բ թագավորի քանդակը, սրա գլխին ևս չալմա է: Վերջապես Անիում գտնված Գագիկ Ա Բագրատունու արձանի գլխին էլ թագ չկա, այլ նույն արաբական չալման: Եթե 908 թ. թագավոր հռչակված Գագիկ Արծրունու վերաբերյալ դա բացատրենք Արծրունիների՝ դեռևս խալիֆաթից կախման մեջ լինելու հանգամանքով, ապա ինչպե՞ս բացատրենք Գագիկ Ա Բագրատունու դեպքում, որ թագավոր կոչվեց Բագրատունյաց թագավորության հռչակումից հարյուր և ավելի տարիներ անց, երբ խալիֆաթից կախման մեջ լինելու մասին այլևս խոսք չի կարող:

Քանի որ խոսվեց Բագրատունյաց թագի վերաբերյալ, անհրաժեշտ ենք գտնում կանգ առնել ն. Մառի այդ առթիվ արտահայտած կարծիքի վրա, որն անհավանական ենք համարում: Ելնելով Վարդանի պատմության մեջ առկա հիշատակությունից, մե իբր Վասիլ Ա կայսրը Աշոտ Ա Բագրատունուց թագ է խնդրել և նկատի ունենալով այն, որ Արշակունիների ժամանակ Բագրատունիները քաղաքներ էին, ն. Մառը հավատացած է, որ Արշակունի թագավորների թագը, Արշակունիների անկումից հետո դուրս շարունակ պահվում էր Բագրատունիների մոտ և ուղարկվել է Վասիլին: Բայց Բագրատունիները թագավորության արարողությունը կատարողներն էին. դա մի՞թե նշանակում է նաև, որ արքայական թագը նրանց մոտ էր պահվում: Կարծում ենք, որ թագը հենց Արշակունիների գանձարանում պիտի պահվեր: Թաղաքներ միաժամանակ քաղաքացիներ, Շարունակելով իր միտքը, ն. Մառը կարծում է, որ եթե անգամ Վասիլին ուղարկված թագը հենց Արշակունիներից եկածը չէ, ապա Բագրատունիների թագը հիշեցնում էր կամ հավանում էր հիշեցնել Արշակունիների թագը: «Որով,—գրում է ն. Մառը,—Բագրատունիների այս թագավորական թագը հանդիսանում էր Բագրատունիների՝ Արշակունիներից առաջացած թագավորական իշխանության էմբլեմը, արտահայտությունն այն բանի, որ Անիի Բագրատունիները Հայաստանում վերականգնում էին Արշակունյաց թագավորությունը»³⁶:

Եթե IX դ. վերջին գոյություն ունենալով Արշակունյաց թագը կամ նրա նմանությամբ ստեղծվածը, ապա Բագրատունի արքաներն իրենց գլխին ինչու՞ իսլամական չալմա պիտի դնեին: Ինչ էլ լինի, ն. Մառի տեսակետը ոչնչով ապացույցել հնարավոր չէ: Վերջապես, եթե գոյություն ունենալով քրիստոնյա պետությունից ստացած թագ, վրան Քրիստոսի խաչը, ապա Աշոտ

³⁵ Ioannis Cinnami, Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum. rec. Augustus Meineke, Bonnæ, 1836, p. 69.

³⁶ Н. Я. Марр, Ани, Ереван, 1939, с. 109, 112—113.

Ան ինչո՞ւ իր գլխին չալմա պիտի դնե՞ր: Պատահական չէ, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցին Կոստանդին Միրանաթին կայսրին դրած նամակում խուսափում է Սմբատին քաղաք կոչելուց. դա կիրառենցներ կայսրին, այլ պարզապես անվանում է «բոլորից արեւելեայցս գլխաւոր», «որ հոգեւորապէս արժանացաւ անուանիլ ի ձէնչ որդի ձեզ ծառայն ձեր»⁸⁷: «Արեւելքի» բազմաթիւ իմաստներից, որ հանդիպում ենք հայկական և բյուզանդական աղբյուրներում⁸⁸, մեկն էլ բյուզանդական արքունիքի ընդունածն է՝ Μεγαλή Ἀρμενία (Մեծ Հայքը): Հովհաննես Դրասխանակերտցին «Արեւելք» ասելով հավանաբար դա նկատի ունի, թեև բացառված չէ, որ դրա տակ նա հասկանում է նաև Շիրակի Բագրատունիներից վասսալական կախման մեջ գտնվող մյուս իշխանությունները, այդ թվում աղվանից, վրաց և եգեբրացվոց իշխանությունները: Կաթողիկոսը կայսրից խնդրում է, որ նա փրկի իր՝ կայսեր «զվիճակ ժառանգութեան»⁸⁹, այսինքն, արտահայտվում է այնպես, ինչպես ընդունված է բյուզանդական արքունիքում: Դեպքերից 250 տարի անց, երբ Կիլիկիայի իշխան Լևոն Ա-ը (1129—1137 թթ.) փորձեց թագավորական թագ կապել, կարմիր սանդալներ հագնել՝ թագավորական իշխանությունն իշխանականները, դա գազազեցրեց կայսրին, որի տրամադրություններն արտահայտեց նրան ներքողող Միքայել Իտալիկոսը. «Արդ, ի՞նչ կոչեմ քեզ, ով բարբարոս հայ, որ ճիշտ լինի: ...Դու թագավոր, քե՞զ դիագեման, քե՞զ սանդալները: Մի՞թե չէիր հասկանում, որ այդպես վարվելով քո վրա ես հրավիրում կայսեր շանթերը: Քո ամբարտաւանությունը ավելի մեծ է, քան Իբսիդինը, գործածող լաիքությունը՝ ավելի մեծ, քան Տանտալոսինը, ո՞վ դու իսկական Սալմոնես»⁹⁰:

Հենց այս փաստն էր, որ առիթ դարձավ բյուզանդական բանականների Կիլիկիա ներխուժման, Լևոն իշխանի և նրա որդի Թորոսի գերեվարման և Կիլիկիայի հայկական իշխանության ժամանակավոր վերացման:

Արդ, Բյուզանդական կայսրությունն այդ «իշխանաց իշխանների» ճանաչում էր որպես անկախ պետության ինքնիշխան վեհապետներ: Հովհաննես Դրասխանակերտցու նամակում, ինչպես տեսանք, Սմբատ Ա-ի վերաբերյալ ասված է, որ հայոց թագավորը կայսրից «արժանացաւ անուանիլ... որդի ձեզ ծառայն ձեր»: Բյուզանդական աղբյուրներում ևս այդ միտումը կա: Այլ հարց է, թե դա ինչքանով էր իրականությանը համապատասխանում: Գագիկ Բ Բագրատունին, ըստ Հովհաննես Սկիլիցեսի, «թեև շարունակում էր հռոմայեցիների հետ խաղաղություն ու զինակցություն պահպանել, բայց իր ձեռքում էր պահում նաև հորենական իշխանությունը և չէր ուզում այն հռոմայեցիներին զիջել, հակառակ հոր թողած փաստաթղթի»⁹¹, ...Գագիկը, թեև իրեն հռոմայեցիների ծառան էր խոստովանում, չէր ուզում հրաժարվել հռոմեական իշխանությունից»⁹²: Այնուամենայնիվ, փաստ է, որ կայսրությունը նրանց համարում էր իր վասսալներ: Այսպես, ըստ բյուզանդական արքունիքի հասկացողության, «քանի որ իշխանաց իշխանը հռոմայեցիների կայսեր ծառան է համարվում, որովհետև [կայսրն է] նշանակում նրան և ընձեռում այդ պատիվը, ապա պարզ է, որ նրա տիրապետության

⁸⁷ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 276—277:

⁸⁸ Sht. В. А. Арутюнова-Финдзян, К вопросу о термине «Восток» в конце X—XI вв. (Византийские очерки. Труды советских ученых к XVI международному конгрессу византистов. М., 1982, с. 114 и сл.).

⁸⁹ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 280:

⁹⁰ Հ. Մ. Բարթիկյան, Միքայել Իտալիկոսի «ներքողանք» և Կիլիկիայի հայոց առաջին թագավորի խնդիրը (ՊՔՀ, 1984, № 4, էջ 221):

⁹¹ Հովհաննես Սկիլիցեսը սխալմամբ Գագիկ Բ-ին Հովհաննես-Սմբատի որդին է համարում: Իրականում նա Աշոտ Դ-ի, Հովհաննես-Սմբատի եղբոր որդին էր:

⁹² Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 147:

տակ գտնվող ամրոցները, քաղաքներն ու ղյուղերը հռոմայեցիների կայսեր [սեփականությունն] են»⁴³,

Ինչպես վերևում ասվեց, խնդիրը հանգամանորեն ուսումնասիրել է Կ. Յուզբաշյանը: Բայց մի շարք հարցերում, մեր կարծիքով, հեղինակը հանգել է ոչ համոզիչ եզրակացությունների, որոնց վրա անհրաժեշտ ենք գրտնում հատուկ կանգ առնել: Նախ, չքաղաքային տնտեսություն — իշխանաց իշխան տիրությունը. Կ. Յուզբաշյանը գա համարում է բյուզանդական պատվաստիճան, որ տրվում է կայսրության կողմից հայոց մեկ իշխանի և, ցանկության դեպքում, ետ է վերցվում և տրվում մի ուրիշի, որ տվյալ պահին Հայաստանում կարող է լինել միայն մեկ «արքունիների արքուն»⁴⁴, 'Արքայն տնտեսություն ամենևին էլ բյուզանդական պատվաստիճան չէ, այլ հայոց իշխանաց իշխան տիրություն հունարեն թարգմանությունը⁴⁵: Այն բյուզանդական արքունիքի կողմից չի տրվում, այլ նրա կողմից այդպիսին է ճանաչվում կայսրության կողմից: Ոչ մի վաստ չունենք, որ այդ պատվաստիճանը կայսրությունը որևէ մեկից «ետ է վերցրել» և, առավել ևս, «ուրիշին տվել»: Մենք վերևում տեսանք, որ Կոստանդին Միրանածինի գրքում միաժամանակ հիշվում են երկու չքաղաքային տնտեսություններ — իշխանաց իշխաններ, Բագրատունին և Արծրունին: Իր անհամոզիչ միտքը հաստատելու համար Կ. Յուզբաշյանը որոշում է անգամ կոնկրետ թվականը՝ 929 թ., երբ Բագրատունիների իշխանաց իշխան պատվաստիճանը «տրվել է» Արծրունիներին: Սա պատահական թվական չէ, այլ Աշոտ Բ-ի մահվան տարեթիվը: Աշոտը պետք է մեռներ, որպեսզի բյուզանդական արքունիքը Վասպուրականի Գագիկ Արծրունուն դարձներ իշխանաց իշխան՝ մեկին, միայն մեկին: Կ. Յուզբաշյանը գրում է, որ Բյուզանդիայի համար Աշոտ Բ Երկաթն էր վերջին Բագրատունին, որ կրում էր «արքունիների արքուն» կոչումը:

Ինչպես հայտնի է, Կոստանդին Միրանածինի «Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին» գրքում որևէ թվական չկա: Հիշյալ աշխատության երկրորդ գրքի 48-րդ գլուխը՝ «Այլազգիներին ուղարկվող նամակների վերնագրերը» շարունակ «նորոգվել է», նկատի առնելով տվյալ ժամանակի իրողությունը: Եթե Վասպուրականի իշխանի տիրությունը «այժմ իշխանաց իշխան» է, նշանակում է ավելի վաղ բնագրում «իշխանաց իշխան» չէր, այլ «իշխան»: Եթե Բուղարիայի վեհապետի մասին գրված է, որ նա «իշխան» է, բայց «վեհապետ», նրան հասցեագրված նամակում «գրվում է ... Բուղարիայի թագավորին», դա նույն բանի մասին է վկայում:

Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին» գիրքը մեզ հասած տեսքով գրվել է 956—957 թթ. ոչ առաջ: Ասել է՝ այդ տեքստն է Կոստանդին Միրանածինն ընձեռել իր արտաքին գործոց գրասենյակին՝ հագտագործումն: Եթե այդպես է, ապա ընդունել Կ. Յուզբաշյանի տեսությունը՝ տվյալ պահին մեկ իշխանաց իշխանի առկայության մասին, նշանակում է, որ Կոստանդին Միրանածինը թյուրիմացության մեջ է գցում արտաքին գործոց նախարարության գրասենյակի աշխատողներին՝ ցույց տալով, որ Հայաստանում կա երկու իշխանաց իշխան: Եթե նույն Կ. Յուզբաշյանի կարծիքով Բագրատունիները 929-ին դադարել են իշխանաց իշխան լինելուց, ապա բյուզանդական արքունիքի համար ի՞նչ դարձան, սովորական իշխան: Սխալ կլինի պնդել, որ Բյուզանդիան նրանց այլևս ոչ մի նամակ չի հղել: Իսկ սովորական իշխանին հասցեագրված նամակը կարող էր երեք սովորականոց ուս-

43 Կոստանդին Միրանածին, էջ 11:

44 Կ. Յ. Յուզբաշյան, Խոստանու լեկապենոս կայսեր անհայտ հասցեատերը (2002 թ. Լրաբեր հաս. դիտ., 1974, № 1, էջ 41—42), նույնի՝ Армянские государства эпохи Багратидов. с. 85.

45 Որ չքաղաքային տնտեսությունը ծածկում են իրար, գրել էին ղեկավար Հայկազյան լեզվի բարձրագույն դպրոցները, նույնպես և՛ չքաղաքային, և՛ իշխան գոյականները: Կ. Յուզբաշյանի մենությունը մեզ սակայն չի տալիս, որ չքաղաքային հայկական իշխանի պատճենումն է (էջ 66):

կե կնիք կրել: Հայաստանի մնացած ութ իշխաններին ուղարկվող նամակները և ոչ մի սուլիդի կնիք չէին կրում: Ասել է՝ Բագրատունիներին նույնպես, Բայց չէ՞ որ հայտնի է, որ նրանք ստանում էին երեք սուլիդանոց կնիքով նամակներ:

Պնդել, որ Հայաստանում տվյալ պահին կարող է լինել միայն մեկ «արքունների արքուն», նշանակում է չգիտենալ կամ անտեսել կայսրությունների, այդ թվում և Բյուզանդական կայսրության հիմնական սկզբունքներից մեկը՝ «բաժանիր, որ տիրես»: Բյուզանդիայի համար անհրաժեշտ էր Հայաստանը ջլատված տեսնել, և ոչ միասնական մի տերություն: Նա կուզենար իրար դեմ լարել տարբեր իշխանավորներին, որպեսզի պղտոր ջրի մեջ ձուկ որսար: Պատահական է, որ Բագրատունի և Արծրունի իշխանաց իշխաններին (թագավորներին) ուղարկվող բյուզանդական արքունիքի նամակներին կըցված ոսկե կնիքը նույն՝ երեք սուլիդ կշիռն ունեն: Եթե մեկը մյուսից տարբերվեր, ապա պիտի նշանակեր, որ Բյուզանդիան Հայաստանի գերագույն տեր է ճանաչում նրանցից մեկին: Պետք է հավասար կշիռ ունենար, որ երկուսի միջև առաջնության մասին վեճը միշտ բորբոքված մնար: Դա չէ՞ր պատճառը, որ Աշոտ Բ-ն իրեն «չահնշահ» եռնեց, ոտպեսզի ինքը լինի համայն Հայաստանի գերագույն վեհապետը: Այդ «չահնշահի» մեջ հայերը և բյուզանդացիները տարբեր իմաստ էին դնում: Բագրատունիները դրա տակ «արքայից արքա» էին հասկանում, բյուզանդացիները՝ պարզապես «իշխանաց իշխան», որպիսիք կարող էին մի քանիսը լինել:

«Բաժանիր, որ տիրես» սկզբունքը բյուզանդական տրբունիքը Հայաստանի տարբեր իշխանությունների նկատմամբ գործադրում էր և այլ ճանապարհներով: Լավագույն փաստը Տարոնի իշխան Գրիգորին մագիստրոսի՝ օտարերկրացուն պարգևվող բարձրագույն պատվաստիճանն էր և վերջինիս հասնող տարեկան տասը լիտր (720) ոսկեդրամը և տասը լիտր արծաթը: Այս ճանապարհով Բյուզանդիան մեկ քարով երկու նապաստակ խփեց, ոչ միայն Տարոնի իշխանավորների միջև թշնամություն սերմանեց, այլև՝ Տարոնի իշխանի և հայկական այլ իշխանությունների ղեկավարների: Կոստանդին Միրանաթինի վկայությամբ, «կայսեր (Լևոն Զ-ի) դեպի Տարոնի իշխանը ցուցաբերած սիրալիրությունը Վասպուրականի իշխան Գագիկի, վրաց կուրապաղատ Ատրներսեհի և իշխանաց իշխան Աշոտի (իրականում երեքն էլ ահա՛ ժամանակ թագավորներ էին հռչակված—Հ. Բ.) նախանձը գրգռեց, նախանձ, որ գնալով բորբոքվեց, նրանք բողոքեցին կայսեր (Ռոմանոս Ա Լեկապենոսին—Հ. Բ.), թե ինչի՞ համար Տարոնացին միայն պիտի կայսերական ռոճիկ ստանա, իսկ իրենք բոլորը՝ ոչ, նրանք հարց էին տալիս. «Նա մեզանից ի՞նչ ավել ծառայություններ է մատուցում և կամ մեզանից ինչո՞վ է ավել օգուտ տալիս հռոմայեցիներին: Հետևաբար պետք է, որ կա՛մ մենք էլ նրա նման ռոճիկ ստանանք, կա՛մ թող նա էլ չստանա այդ պարգևը»⁴⁶: Ահա այս ձևով Բյուզանդիան Տարոնին զրկեց նաև հայկական պետական այլ միավորումների հնարավոր աջակցությունից, եթե դրա անհրաժեշտությունն առաջանար: Տարոնը բյուզանդական ագրեսիայի դիմաց մնաց մեն-մենակ և ի վերջո զոհ գնաց:

Վերջապես, իրականությանը չի համապատասխանում Կ. Յուզբաշյանի պնդումը, թե «սուլյն տիտղոսի մեզ հայտնի բոլոր կրողները հայաստանցի թագավորներ են, ...նիմֆ չկա ենթադրելու, որ բյուզանդական արքունիքը, խախտելով ավանդույթը (sic!) ..., այդ տիտղոսը շնորհեց ոչ հայաստանցուն»⁴⁷: Ո՛չ, հիմք կա: Բյուզանդիան այդ տիտղոսով էր դիմում նույն որոշ արաբ ամիրաների⁴⁸:

⁴⁶ Կոստանդին Միրանաթին, էջ 7:

⁴⁷ ՀՄՄՀ ԳԱ Լրաբեր, հաս. գիտ., 1974, № 1, էջ 39:

⁴⁸ Տե՛ս R. L. Memager, *Amiratus—'Amirats. L'Emirat et les origines de l'Amirat* (X^e—XIIIe siècles), Paris, 1960 (apud: *Byzantinische Zeitschrift*, Bd. 54 (1961), p. 200).

Բյուզանդական կայսեր համար հարևան և ոչ հարևան պետությունների ղեկավարները կոչվում էին իշխան, իշխանաց իշխան, նաև կուրապաղատ, էքսուսիոկրատոր, էքսուսիաստես, եթե խոսքը վերաբերում էր Արևելքին: Ունեթ, պրինցեպս էին անվանվում Արևմուտքի վեհապետները: Նրանք կայսեր համար «որդի» էին, «հոգեկան որդի» կամ «եղբայր»: Եթե խոսքը վերաբերում էր Հռոմի պապին, ապա նա կայսեր «հոգեկան հայրն» էր: Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի համար հայոց կաթողիկոսը «սիրելի եղբայր» էր: Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսը Հովհաննես Դրասխանակերտցուն դիմում է հետևյալ կերպ. «յաւէտ սիրելի եղբոր մեծութեամբ՝ Յովհաննու կաթողիկոսի Հայոց Մեծացա՞ն»⁴⁹:

Կայսրության հասկացողությամբ «որդի» էր իրենից այս կամ այն չափով վասալական կախման մեջ գտնվողը, հավասարազոր պետության (միայն քրիստոնյայ) ղեկավարը կայսեր «եղբայրն» էր կամ «հոգեկան եղբայրը»: Սաքսոնիայի, Բավարիայի, Գալիայի, Ֆրանկիայի և Գերմանիայի ունեթները կայսեր «հոգեկան եղբայրներն» էին: Մուսուլմանական տերությունների ղեկավարները, օրինակ, Եգիպտոսի ամիրապետը, կայսեր «սիրելի բարեկամն» էր: Ալդպիսին էր և Հնդկաստանի վեհապետը: Մեծ Հայքի (Բագրատունի) վեհապետը կայսեր «հոգեկան որդին» էր, որ հավանաբար տարբերվում էր սովորական «որդուց», թեև Աշոտ Բ Երկաթը, «մինչդեռ էր ի Հռովմայեցւոց տերութեանն՝ ապա մեծաւ շնորհակալութեամբ և բարեխորհուրդ ծառայական խնամամբ խնդրէ հրաժեշտ դառնալոյ անդրէն ի հայրենի տէրութիւնն ի կայսերէն»⁵⁰: «Ծառայական խոստմամբ» նշանակում է վասալական կախմամբ: Եթե նկատի առնենք X դ. սկզբում Հայաստանում տիրող ծանր կացությունը, Աշոտի հոր՝ Սմբատ Թագավորի նահատակությունը Յուսուֆ ամիրայի կողմից, ապա Բյուզանդիայի օգնությանը դիմողը կարող էր նման խոսքեր ասած լինել: Ալդպիսին էր վիճակը և Սմբատի կենդանության օրոք: Ըստ Դրասխանակերտցու, կայսր Լևոն Զ-ն «մեծ քան զայն այլն էր», այսինքն՝ Սմբատը, «զի ուրդի սիրելի կայսր զՍմբատ իւր անուանիր»⁵¹:

«Հոգեկան որդի» էին նաև Ալանիայի իշխանը, Բուլղարիայի իշխանը մինչև «թագավոր» կոչվելը: Թագավոր կոչված ժամանակ նա արդեն «սիրելի որդի» էր, ինչպես Աշոտ Ա Բագրատունին⁵²: և Սմբատ Ա Բագրատունին⁵³, Աշոտ Գ Ողորմածը, ինչպես տեսանք, «հոգեկան զաւակ» էր: Ինչ վերաբերում է հայոց թագավորին, ապա բյուզանդական կայսրը նրա համար «հայր» էր: Սմբատ Ա Բագրատունին բյուզանդական կայսր Լևոն Զ-ին դիմում է «իբրև վեհագունի քան զինքն և հօր հաւազաւոր»⁵⁴:

Իր հերթին Բագրատունի թագավորը «հայր» էր վրաց թագավոր Ատրենբրսեհի և եգերացվոց թագավոր Կոստանդինի համար: Սմբատը վրաց կուրապաղատ Ատրենբրսեհին «թագ կապեալ... կացուցանէ զնա թագաւոր վրաց աշխարհին և երկրորդ իւրոյ տերութեան զնա հաստատէ»⁵⁵: Բյուզանդիան Ատրենբրսեհին ոչ մի անգամ թագավոր չի կոչել, այլ «Իւերիայի կուրապաղատ»: Ինչ վերաբերում է եգերացվոց թագավորին, ապա նա էլ թագավորական կոչումը ստացավ Սմբատից. «Զգեստաւորէ զնա թագաւորական զգեստու և դնէ խոյր ոսկի ընդելուզեալ մարգարտով ի գլուխ նորա, և ականա-

49 Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 266:

50 Նույն տեղում, էջ 292:

51 Նույն տեղում, էջ 159:

52 Նույն տեղում, էջ 143:

53 Նույն տեղում, էջ 200:

54 Նույն տեղում: Հարցի մասին ընդհանրապես տե՛ս Héléne Ahrweiler, L'idéologie politique de l'Empire Byzantin, Paris, 1975, p. 46—47.

55 Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 184:

կուռ ոսկի կամար ածէ ընդ մէջ նորա»⁵⁶: Կոստանդին թագավորը «միապե-- տեառ զիր սեպհական տէրութիւնն, ի բազում հնազանդութիւն և մտեմա- կան ծառայութիւն համախոհութեան զինքն արքային Սմբատայ բերէ սակս հաւաքումն նախախնամութեան նորա առ նա»⁵⁷. Երբ Կոստանդինը փորձում էր Սմբատի առանձին տարածքներին տիրանալ, վրաց թագավոր Ատրնեբ- սեհը պախարակեց նրան, որպեսզի նա «ոչ շամբուշ մտօք ընդ վեհս քան զինքն հակառակի»⁵⁸:

Վերևում նշվեց, որ խալիֆան Աշոտ Ա Բագրատունուն ուղարկեց «թագ թագաւորական և զգեստս թագաւորականս», նույնպես և նրա հաջորդ Սըմ- բատ Ա-ին. «...ապա թագ արքայութեան նմա բերեալ մատուցանի յիշխանէ անտի Իսմայէլեանն Ափշնէ, որ յԱտրպատականի՝ ի հրամանէ ամիրապետին իւրեանց. ընդ նմին և ոսկիակուռ զգեստ, և նժոյգս իբրև օղապարիկս ի զարդս և ի զէնս ոսկիակուռս պէճնապայծառս»⁵⁹: Երկրորդ անգամ, այս ան- գամ Ափշինի մահից հետո, խալիֆան, «երևելի զգեստ արքունական, և թագ արքայական և կամար ակնակապ ի համակ ոսկոյ, և սուսեր պատուական և երիվարս օղապնացս իմն կազմուածով զինուց և զարդուց առաքէ Սմբա- տայ»⁶⁰:

Սա հասկանալի է. ամիրապետի իրավասությանն է վերաբրում հարե- վան երկրի վեհապետին թագավոր ճանաչել կամ ոչ: Բայց ինչպե՞ս բացատ- րենք հետևյալ փաստը: Սմբատ Ա-ին թագ է ուղարկում և Ատրպատականի ամիրա Յուսուֆը: Ամիրան այդ իրավունքն ունե՞ր: Նամանավանդ եթե նկա- տի ունենաք, որ «ոստիկանն Յուսուֆ ղայսու ժամանակաւ յապստամբու- թիւն զինքն զինեալ ընդդէմ ամիրապետին մեծի»⁶¹: Նույն Յուսուֆը Գագիկ Արծրունու և Սմբատ Ա-ի միջև սեպ խրելու համար ստայր նմա (Գագիկին— Հ. Բ.) թագ արքայական և պատիւս և պարգևս արքունական, ի քակտումն միաբանութեան նոցա»⁶²: Երբ Գագիկը գնաց Ատրպատական՝ Յուսուֆի մոտ, «կրկին թագիւ առ ի նմանէ պսակեալ»⁶³, Հովհաննես Դրասխանակերտցին չի նշում, որ դա կատարվեց ամիրապետի հրամանով: Ասել է՝ տրվածը պարզ թագ-չալմա էր և ոչ թագավորական ճանաչում, որ սովորական մի ամիրայի իրավունքը չէր:

Եզրափակենք: Բյուզանդական կայսրությունը ճանաչելով հայկական պետությունը, այդուհանդերձ, այն չճանաչեց որպես թագավորական իշխա- նություն: Ընթերցողի մեջ թող չստեղծվի այն տպավորությունը, թե ով ըն- դունում է Բյուզանդիայի կողմից Աշոտ Ա-ին թագ ուղարկելու վարկածը, նա «հայրենասեր» է, իսկ չընդունողը՝ պակաս կամ ոչ «հայրենասեր»: Հալ- րենասիրության հարց չկա այստեղ, կա բյուզանդական կայսերական իդեան, որը չի բխում ո՛չ Հայաստանի և ո՛չ այն ժամանակվա բոլոր պետութայնների ու նրանց վեհապետների ցանկութայնից: Յուրաքանչյուր վեհապետ իրա- վունք ուներ իր երկրում կրել իր ցանկացած տիտղոսը, բայց կայսրությունը դրան ո՛չ կարևորություն էր տալիս, ո՛չ էլ հաշվի առնում: Մակեդոնական հարստության հիմնադիր Վասիլ Ա-ն հազիվ թե կայսերական իդեան, առա- ջին անգամ լինելով, խախտեր հօգուտ Աշոտ Ա-ի, որը բյուզանդական կայ- սեր համար «որդի» էր ու «ծառա», և հազիվ թե իրեն հավասարազոր հա- մարեր Աշոտ Բագրատունուն: Կայսերական իդեայի գոյությունը խիստ! ը նշանակում է աճարարությամբ զբաղվել:

56 Նույն տեղում, էջ 200:

57 Նույն տեղում, էջ 202:

58 Նույն տեղում, էջ 200:

59 Նույն տեղում, էջ 147:

60 Նույն տեղում, էջ 193:

61 Նույն տեղում, էջ 203:

62 Նույն տեղում, էջ 209:

63 Նույն տեղում, էջ 212:

Բայց դա ամենին չի նշանակում, որ կայսրության համար Հայաստանի կշիռը երկրորդական էր: Նա շատ ավելի ծանր էր կշռում, քան Արևելքի և Արևմուտքի բոլոր պետությունները, բացառյալ արաբական խալիֆայությունը: Բյուզանդական աղբյուրներում, հասկանալի է, այդ մասին ուղղակի փաստ գոյություն չունի, բայց հարցը կարելի է պարզել ստուգորեն բյուզանդական կառավարության՝ այդ պետությունների ղեկավարներին ուղարկվող պաշտոնական դրություններին կցված ոսկե կնիքի կշռով: Բաղդադ, արբասյուն խալիֆային ուղարկվող գրության կնիքը կշռում էր չորս սուլիդ (դահեկան), այդքան էլ՝ Եգիպտոսի ամիրային: Հաջորդը Բագրատունի և Արծրունի թագավորներն էին, կնիքը կշռում էր երեք սուլիդ: Իբերիայի, Աբազգիայի (Աբխազիայի), ռուսաց, հունգարացիների, պեչենեգների վեհապետներին ուղարկվող դրությունների կնիքը կշռում էր երկու սուլիդ: Այդքան էլ Արևմուտքի պետությունների ղեկավարներին՝ Հռոմի պրինցեպսին, Սարդինիայի իշխանին: Իսկ մեկ սուլիդ⁶⁴ Ֆրանկիայի ռեքսին, Երջանիկ Արաբիայի տիրակալին*:

⁶⁴ Կոստանդին Ծիրանյան, էջ 151—154:

* Շարունակությունը տե՛ս «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1996 թ. № 2-ում:

ՌՅՈՒՋԱՆԴԻԱՆ ԵՎ ՀԱՅ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ X—XI ԴԴ.

2. Մ. ԲԱՐԹԻՎՅԱՆ

Բոլոր կայսրությունները՝ հին թե՛ նոր, իրարից տարբերվում են էթնիկական կազմի բազմազանությամբ, սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների մակարդակով, մշակութով, բնակչության մեծաքանակությամբ*։ Մի բանում, սակայն, նրանք ունեն նմանություն. անհազուրդ ախորժակ նոր տարածքներ նվաճելու, ժողովուրդներ ենթարկելու, նրանց երիտասարդությանը զինվորադրելու՝ դարձյալ նորանոր տարածքներ ու ժողովուրդներ նվաճելու և հպատակեցնելու, նրանց հարստություններին տիրելու։

Եթե Հայաստանի երկրաքաղաքական դիրքը նպաստել է արտաքին աշխարհի հետ կապեր հաստատելուն, վերջինիս տնտեսական ու մշակութային հարստություններին առնչվելուն, ապա քաղաքական առումով միանգամայն բացասական դեր է խաղացել։ Բոլոր աշխարհակալ տերությունները, ապա և հետամնաց քոչվոր ցեղերը՝ Աքեմենյան, Պարթևական, Սասանյան, Սեֆյան Պարսկաստանը, թուրքմենները, սելջուկները՝ Արևելքից, Ասորեստանը, արաբական խալիֆայությունը՝ հարավից, հոնները, խազարները՝ հյուսիսից, վերջապես մակեդոնացիները, հռոմայեցիները, բյուզանդացիները՝ Արևմուտքից, իրենց նվաճումներն իրականացնելիս պիտի անցնեին Հայաստան անունը կրող այդ միջանցքից, և այդ երկիրը, որն Աստված-Եհովան ընտրել էր իր երկրային դրախտը հաստատելու համար, նրա բնակիչների համար պիտի վերածվեր իսկական դժոխքի։

Բյուզանդական կայսրության՝ Հայաստանը նվաճելու քաղաքականությունը գործադրվում էր դեռ վաղ միջնադարից, երբ Հռոմեական կայսրությունն աստիճանաբար վերածվում էր Բյուզանդական կայսրության։ 591 թ. բաժանմամբ, ինչպես ասվեց սկզբում, զրեթե ամբողջ Հայաստանը կայսրության սահմաններում էր, և մինչև վերջն էլ նա այդ տարածքը սեփական էր համարում։ Նա հավատացած էր, որ IX դ. վերջից չի նվաճում արաբական խալիֆայության տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանը, այլ ջանում է վերստին տիրել ժամանակին կորցրած հողերի, վերահաստատում իր տիրապետությունը։

Բոլոր կայսրություններն անխտիր, այդ թվում և բյուզանդականը, իրենց զավթողական նպատակներն իրականացնելու համար գործի էին դնում մի շարք միջոցներ։ Առաջինը և հիմնականը, պարզ է, զինական ուժն էր, բացահայտ ագրեսիան։ Երբ այն չէր գործում հակառակորդի դիմադրությունը կոտրելու համար, կիրառվում էին երկու այլ միջոցներ։ Նախ՝ հակառակորդի շրջանում թշնամանք ու հակասություն սերմանելը՝ հռոմեական հայտնի «բաժանիր, որ տիրես» սկզբունքը։ Ապա՝ պետական ահաբեկչությունը։ Հայաստանի նվաճումն իրականացնելու, հայկական պետականությունը վերացնելու և Հայաստանը կայսրության մի նահանգը դարձնելու գործում Բյուզանդական կայսրությունը X—XI դդ. օգտագործեց բոլոր այս երեք միջոցները։

Ինչպես հայտնի է, Բյուզանդիայի առաջին զոհը Տարոնի իշխանությունն էր։ Այստեղ, ինչպես վերևում ասվեց, կայսրությունը կիրառեց «բաժանիր, որ տիրես» սկզբունքը, ապա և, հավանաբար, ահաբեկչությունը։ Սկզբում նա թշնամություն բորբոքեց իշխան Գրիգորի և նրա եղբայր Աբու Ղանիմի միջև, Գրիգորին շնորհելով մագիստրոսի՝ օտարերկրացուն պարգևավոր բարձ-

* Սկիզբը տե՛ս «Լրաբերի» 1996, № 1-ում։

րագույն պատվաստիճանը և այդ պատվաստիճանին հասնող տարեկան տասը լիտր ոսկին ու տասը լիտր արծաթը: Այս ճանապարհով Բյուզանդիան ոչ միայն Տարոնի իշխանավորների, այլև Տարոնի իշխանի և հայկական մյուս իշխանությունների ղեկավարների միջև թշնամություն սերմանեց: Տարոնում ներքին պայքարը շարունակվեց իշխան Գրիգորի որդիներ Բագրատի ու Աշոտի՝ մի կողմից, և Աբու Ղանիմի որդի Թոռնիկի միջև, մյուս կողմից, որը պատճառ դարձավ Տարոնի՝ երկու մասի բաժանվելուն: Մեջտեղ եկավ հայ իշխանավորների (իշխան թե թագավոր)՝ Բյուզանդիայի օգտին իրենց տիրությունները «կտակելու» առաջին օրինակը: Իշխան Աշոտը Տարոնը «կտակեց» կայսրությանը: Հայտնի չէ, թե «կտակը» երբ կազմվեց, բայց հայտնի է, թե երբ «մեռավ» կտակողը: Եթե «կտակը» կազմվելու և կտակողի վախճանի միջև ընկած ժամանակը շատ էր երկարում (ինչպես պատահեց Տայքի Դավիթ կուրապաղատի, ապա և, ինչու ոչ, Շիրակի թագավոր Հովհաննես-Սմբատի հետ), Բյուզանդիան կարողանում էր այդ ժամանակամիջոցը իր ցանկացածի շահի կրճատել: Տարոնում Բյուզանդիան գործի դրեց վերևում նշված և երրորդ գործոնը՝ պետական ահաբեկչությունը. իշխան Աշոտին պարզապես թունավորելով մյուս աշխարհն ուղարկեց: «Վախճանեցաւ Տարօնոյ իշխանն Աշոտ: Եւ Տարօնոյ Հոռոմք տիրեցին», — գրում է Ստեփանոս Տարոնացի Առաքիլը⁸⁵:

Ընդունված է ասել, որ հայ իշխանավորների՝ իրենց տիրությունները կայսրությանը «կտակելու» պրակտիկան դավաճանություն էր հայ ազգի նկատմամբ: Բայց մի՞թե այդ «կտակները» կամավոր էին: Բյուզանդիան գտնվում էր իր հզորության գագաթնակետին, հայկական իշխանությունները, ի վիճակի չէին դիմագրավելու կայսրության զինական ուժը: Հայ իշխանավորներն այդ ճանապարհով ջանում էին երկարաձգել իրենց երկրի դատապարտված անկախությունը, թեև շատ լավ գիտակցում էին, որ «կտակի» հետ միաժամանակ ստորագրում են սեփական մահավճիռը: Բյուզանդիայի համբերությունն անսահման չէր, որ սպասեր կտակողի բնական վախճանին: Այն կարելի էր և արագացնել:

Տարոնի անկումից մինչև Տայքի կուրապաղատության նվաճումն ընկած ժամանակամիջոցում՝ 974 թ., Հովհաննես Ա Չմշկիկը փորձեց ներխուժել Հայաստանի տարածքը: Աշոտ Գ Ողորմած թագավորի գլխավորությամբ հայկական միացյալ բանակը խանգարեց կայսեր ծրագրին: Դրանից հետո Բյուզանդիան որդեգրում է Հայաստանին տիրելու նոր ուղեգիծ. այն նվաճել մաս առ մաս, շարքից հանել առաջին հերթին փոքր, ռազմական առումով թույլ իշխանությունները, վերջին հուժկու հարվածը պահելով ամենից հզոր միավորման՝ Շիրակի Բագրատունիների թագավորության համար:

Հաջորդ «կտակը» վերաբերում է Տայքի կուրապաղատությանը: Այն (սեփական մահավճռի հետ միասին) ստորագրեց Դավիթ կուրապաղատը, բայց քանի որ նա չէր շտապում մյուս աշխարհը գնալ, Բյուզանդիան ջանաց նրան օգնել: Այստեղ էլ գործի դրվեց երրորդ գործոնը՝ պետական ահաբեկչությունը: Հարցն այն է, որ Դավիթ կուրապաղատը դիտեր, թե ինչ ճանապարհով է Բյուզանդիան վերացնում իր քաղաքական հակառակորդներին և հակաթույն էր ընդունում: Տեսնելով, որ թույնի միջոցով հնաբավոր չէ Դավիթին վերին ցրուսադեմ ուղարկել, Բյուզանդիան նրան խեղդամահ արեց: Վրաց արքեպիսկոպոս Իլարիոնը, անկասկած, Բյուզանդիայի գործակալը երկրում, «ի կենդանարար մարմին և յարին Քրիստոսի դեղ մահու խառնեաց և... դնէր ի բերան սուրբ իշխանին զմասն խորհրդոյն խառնեցեալ մահաբեր դեղօք յանդիման Աստուծոյ ի մէջ եկեղեցւոյն: Եւ գիտացեալ աստուածասէր իշխանին Դավթի, ոչ ինչ խօսեցաւ բնաւ, այլ առեալ դեղ բժշկութեան շիջուցանել զցաւսն ի մարմնոյ իւրոյ: Եւ անօրէն եպիսկոպոսն Իլարիոն դարձեալ բորբոքեցաւ ի շար խորհուրդսն իւր և մտեալ ի սենեակն՝ մինչև ննջէր բարեպաշտն Դավթ և խաղաղիկ ի քուն կայր, և առեալ նորա զբարձն ի սնարիցն դնէր ի վերայ

դրեց և մյուս միջոցները՝ «բաժանիր, որ տիրես» սկզբունքը և պետական ահաբեկչությունը:

1021 թ. Տրապիզոնում հայոց թագավոր Հովհաննես-Սմբատի և Վասիլ Բ-ի միջև կնքվել էր պայմանագիր, որի համաձայն, հայոց արքան իր թագավորությունը կտակում էր Բյուզանդիային: Միջնադարյան պատմիչները (և ժամանակակից հեղինակները) դա բացատրում են Հովհաննես-Սմբատի թուլակամությամբ: Վասիլ Բ-ն պահանջեց թի թագավորին Հայոց զինի և զնարս: Ասել է՝ Շիրակի և Վանանդի թագավորությունները: «Եւ Յովհաննէս որդին Գաղկայ խորհեցաւ տալ վասն քովութեան սրտի իւրոյ»⁷⁰: Հարկավ, այստեղ սրտի թուլության հարց չկար: Ինչպես ասվեց, այն ժամանակ Բյուզանդիային և ոչ մի հարևան պետություն չէր կարող ընդդիմակայել: Հովհաննես-Սմբատը այդ ձևով փորձեց երկարաձգել իր երկրի անկախությունը, հույս ունենալով, որ Վասիլ Բ-ին հաջորդածը Հայաստանի նկատմամբ այլ քաղաքականություն կորդնգրեր:

Բագրատունյաց Հայաստանում այս ժամանակ կային երկու թագավոր՝ հիշյալ Հովհաննես-Սմբատը և նրա եղբայր Աշոտը: Առաջինի մահվան դեպքում, ըստ պայմանագրի, Շիրակը պիտի դառնար Բյուզանդիայի սեփականությունը: Հովհաննեսը ժառանգ չունեց: Այս հանգամանքը շատ ձեռնտու էր կայսրությանը: Աշոտին իր կողմը գրավելու համար Բյուզանդիան օգտագործեց իր դիվանագիտական զինանոցում ունեցած մի միջոց ևս՝ խնամիական կապերի հաստատումը հայ իշխանների և թագավորների հետ: Հայտնի է այդպիսի մի միջոցառում Տարոնի իշխանության առնչությամբ: Տարոնի իշխանի ավագ որդի Բագրատին Առն Զ կայսրը կնոթյան տվեց մագիստրոս Թեոփիլակտոսի քրոջը, իսկ Գրիգորի եղբայր Աբու Ղանիմին՝ պրոտոսպաթա կոստանդնի դստերը: Այս անգամ, Հովհաննես Սկիլիցեսի վկայությամբ, «Ռոմանոս կայսրը (Ռոմանոս Գ Արգիրոս, 1028—1034 թթ.—Հ. Բ.) իր զարմուհուն մեծ օժիտով կնոթյան տվեց Մեծ Հայքի էքսուսիարխին»⁷¹ (δεδωκε δε xai την οἰκειαν ἀνεψίαν ο βασιλεὺς Ῥωμανὸς μετὰ πολλῶν ἐδῶων εἰς εὐνὴν τῷ τῆς Μεγαλῆς Ἀρμενίας ἐξουσιαρχῇ)⁷²:

Բյուզանդական աղբյուրներում ոչ մի անգամ Հայաստանի որևէ թագավորության, որևէ իշխանության գլուխը էքսուսիարխ չի կոչվել: Դեռ ավելին: Ալանիայի իշխանը պաշտոնական գրություններում կոչվել է էքսուսիտկրատոր (ἐξουσιοκρατορ), Աբազգիայինը (Աբխազիա)՝ էքսուսիաստես (ἐξουσιαστής): Հասկանալի է, այս երկու տիտղոսները իմաստով իրարից չեն տարբերվում, պարզապես զանազանելու համար են ձևվել: Եվ ահա, այս երկուսի կողքին հանդես է գալիս և մի երրորդը՝ էքսուսիարխ (ἐξουσιαρχης): Արդ, ո՞վ է նա, Մեծ Հայքի այդ (Μεγαλή Ἀρμενία) էքսուսիարխը: Միակ անձնավորությունը, որ ուսումնասիրողի մտքին է գալիս, պարզ է, Հովհաննես-Սմբատն է: Հենց այդպես վստահորեն գրում է Կ. Յուզբաշյանը. «Հովհաննես Սկիլիցեսի հաղորդման համաձայն, Ռոմանոս Արգիրոսը իր զարմուհուն կնոթյան տվեց Հովհաննես-Սմբատին» (բյուզանդացի հեղինակը ոչ մի անուն չի նշում), և դա, ըստ նրա, հայոց թագավորի ճերմկորոշ ամուսնությունն էր: «Երկրորդ», որովհետև 1021—1022 թթ. «հայոց թագավորն արդեն կորցրել էր որդուն»⁷³, կարծես, որդու մահը նշանակում և ենթադրում է նաև կնոջ մահը:

Հովհաննես-Սմբատը և նրա եղբայր Աշոտը երկուսն էլ կոչված են թագավոր. «Երկրորդ» հարազատ եղբարքն Աշոտ և Յովհաննէս, որ ունէին զթագա-

⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 49 (այս և հետագա բնագրային ընդգծումները մերն են—Հ. Բ.):

⁷¹ Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 108:

⁷² Ioannis Scylitzae, Synonstis historiarum, editio princeps, recensuit Ioannes Thurn. Berolini et Novi Eboraci, 1972, p. 385.

⁷³ К. Н. Юзбашьян, Армянские государства эпохи Багратидов, с. 159.

ուրուքին մերոյ աշխարհիս»,—գրում է դեպքերին ժամանակակից պատմիչ Արիստակես Լաստիվերտցին⁷⁴։ Հարցի վերաբերյալ ամենաարժեքավոր տեղեկությունները տալիս է Մատթեոս Ուռհայեցին։ «Եւ յայնժամ սուրբ հայրապետն Պետրոս,—գրում է նա,—և իշխանքն ամենայն ելին առ Աշոտ և մեծաւ երդամար նստուցին զԱշոտ դրուց աշխարհին՝ թագաւոր ամենայն ժամն Հայոց, և Յովհաննէս նստցի թագաւոր ի քաղաքն յԱնի»⁷⁵։

Եթե բյուզանդական ակնավոր պատմիչի՝ Հայաստանին և հայերին վերաբերող տվյալ շարադրանքը բառացի համընկնում է անվանի հայ պատմիչի շարադրանքին, ապա իրավունք ունենք պնդելու, որ առաջինիս աղբյուրներն արժանահավատ են ու վստահելի։ Հովհաննես Սկիլիցեսը Հովհաննես Սմբատին անվանում է ոչ թե թագավոր կամ իշխանաց իշխան, Հայաստանի՝ գերագույն տեր, այլ ընդամենը Անիի կառավարիչ՝ «Անիի տոպարիս»⁷⁶ (το Ἀνίου τοπαρχης)⁷⁷, կամ «Անիի շրջանին տիրող»⁷⁸ (ὁ τῆς τοῦ Ἀνίου περιούσιος χώρας)⁷⁹, այսինքն՝ «թագաւոր ի քաղաքն յԱնի»։ Որով, Մեծ Հայքի էփսոսսփառիւր, որի անունը Հովհաննես Սկիլիցեսը չի տալիս, պարզ է, Մատթեոս Ուռհայեցու «թագաւոր ամենայն ժամն Հայոց» Աշոտն է։ Սրանից մի հետաքրքիր եզրակացություն էլ ենք հանգում։ Բյուզանդական կառավարությունը, երկու եղբայրների միջև թշնամությունը խորացնելու միտումով, Աշոտին ճանաչել է Մեծ Հայքի—Μεγάλη Ἀρμενία-ի, այսինքն՝ «Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին» գրքում հիշվող Բագրատունյաց պետության ղեկավար, այսինքն, ճանաչել է «սուրբ հայրապետ» Պետրոսի և ամենայն հայ իշխանների վճիռը։ Այսինքն, Բյուզանդիան Աշոտի համար ստեղծեց նոր, Ալանիայի էքսուսիտկրատոր և Աբազգիայի էքսուսիաստես տիտղոսներին համահնչուն և հավասարազոր էքսուսիարիս տիտղոսը։ Μεγάλη Ἀρμενία-ի էքսուսիարիսը պարզապես հայերի հասկացողությամբ Մեծ Հայքի, «ամենայն տանն Հայոց»-ի թագավորն է։

Այլ հարց է, հարկավ, որո՞նք էին Հովհաննես Սմբատ և Աշոտ հակամարտության դրդիչ ուժերը։ Հնարավոր բան չէ, որ այստեղ էլ բյուզանդական կառավարության մատը խառնված լիներ։ Պատահակա՞ն է, որ իր եղբոր՝ Հովհաննես Սմբատի դեմ պայքարում Աշոտը զինական ուժ ստացավ հենց Բյուզանդիայից։ Նա «թողեալ զաշխարհն՝ երթեալ հասանէ ի դուռն թագաւորին Հոռոմոց. և հաճոյ եղեալ նմա՝ խնդրէր զօրս յօգնականութիւն, և առեալ զայն անցանէ յաշխարհն իւր»⁸⁰։ Որով, ամենայն հավանականությամբ, Ռոմանոս Արգիրոս կայսրը խնամիացավ հենց Աշոտի հետ⁸¹։ Բայց Աշոտը կայսրության համար երկսայրի սուր էր։ Նա Բյուզանդիային այնքան ժամանակ էր պետք, ինչքան պայքարում էր եղբոր դեմ և թուլացնում ու ջլատում հայոց թագավորությունը։ Երբ երկու եղբայրների միջև վեճը մի կերպ հաթիվեց, իսկ Աշոտն էլ «զօրանայ քան զամենեսեան, որ յառաջ քան զնա էին. մինչ զի բազումք ի մեծամեծացն՝ զհայրենի տեղիս իւրեանց ի նա թողեալ,

⁷⁴ Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 55։

⁷⁵ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 10։

⁷⁶ Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 146։

⁷⁷ Ioannis Scylitzae, Synopsis historiarum, p. 435.

⁷⁸ Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 146։

⁷⁹ Ioannis Scylitzae, Synopsis historiarum, p. 435.

⁸⁰ Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 28։

⁸¹ Այդ «ակտը» կատարվեց Ռոմանոս Արգիրոս կայսեր օրոք։ Նա թագավորել է 1028—1034 թթ.։ Դեպքը, ըստ Հովհաննես Սկիլիցեսի քննական բնագրի հրատարակչի, տեղի ունեցավ 1030 թ., այսինքն, բյուզանդական կայսեր զարմուհին չէր կարող Գաղիկ Բ-ի մայրը լինել, քանի որ Գաղիկը 1041 թ. արդեն 15 տարեկան էր։ Եթե անգամ ամուսնությունը տեղի ունեցած լիներ Ռոմանոս կայսեր թագավորության առաջին տարում, ապա Գաղիկը 1041-ին պիտի 13 տարեկանից ավելի լիներ։

նմա գանձինս կամօք ի հնազանդութիւն ետուն»⁸², կայսրութիւնը ստիպւած փոխում է իր դիրքը նրա նկատմամբ, քանզի Աշոտը միշտ կարող էր հանդես գալ բռնի հայոց միահեծան թագաւոր, և որ պակաս կարևոր չէր, ունեւ ժառանգ՝ Գագիկ անունով: Թեև Հովհաննեսի մահւան դեպքում Բյուզանդիան կարող էր Տրապիզոնի դաշնագրութեան վրա հենվելով պահանջել Մեծ Հայքը, բայց կար և մի այլ պայմանագիր՝ Հովհաննեսի և Աշոտի միջև կնքված, որի համաձայն Հովհաննես-Սմբատի մահից հետո Անին ժառանգում է Աշոտը: Հենց դա էր մտահոգում կայսրութեանը: Եվ հանկարծ տեղի ունեցավ այն, ինչ, եթե նկատի ունենանք Բյուզանդիայի շահերը, պիտի կատարվեր: «Ի միում ամի գրաւեալ յայտեացս՝ բարձան ի կենաց՝ երկոքին հարազատ եղբարքն Աշոտ և Յովհաննէս, որ ունէին զթագաւորութիւն մերոյ աշխարհիս»⁸³: Նախ, մեռավ Աշոտը: Բյուզանդական արքունիքում գրված սցենարի համաձայն այդպես էլ պիտի լիներ, քանզի հենց նա էր կայսրութեան համար տվյալ պահին ամենից վտանգավոր: Նա Բյուզանդիայի հետ որևէ պայմանագիր չէր կնքել և ոչ մի պարտավորութիւն չէր ստանձնել, դեռ ավելին, ինչպես ասվեց, նա ունեւ ժառանգ: Աշոտի մահւան ժամանակ նրա որդի Գագիկը ընդամենը տասնհինգ տարեկան էր, այսինքն, անշահազաս էր: Բյուզանդիան շտապում էր, քանի դեռ Գագիկը չէր հասել թագ կապելու տարիքին: Աշոտից մի քանի ամիս անց «մեռավ» և Հովհաննես-Սմբատը: Եթե պետք լինի պատասխանել այն հարցին, թե ում էր ձեռնադրւում նրանց մահը, այդ բանն անելը դժվար չէ: Հարկավ, Բյուզանդիային: Հետևաբար, նրանց «մահը» ոչ այլ ինչ էր, քան կայսրութեան կողմից կազմակերպված պետական ահաբեկչութեան ակտ: Թե ինչ կատարվեց դրանից հետո, հանրահայտ է: Բյուզանդացիները տիրեցին Շիրակին, վերացրին Բագրատունյաց թագաւորութիւնը:

Այդ բոլորից հետո Բյուզանդիայի հետաքրքրութիւնների շրջանակներում մնաց սոսկ Վանանդի թագաւորութիւնը, որին տիրանալն արդեն դժվար գործ չէր, մանավանդ թափ էին ստացել սելջուկների նվաճումները, և Վանանդը միայնակ ոչինչ անել չէր կարող: 1064 թ. Ալի Արսլանը գրավել էր Անին և Վանանդի վերջին թագաւոր Գագիկը հաջորդ տարին՝ 1065-ին, իր թագաւորութիւնը հանձնեց կայսրութեանը:

Այսպիսով, շուրջ մեկ հարյուրամյակի ընթացքում Բյուզանդիան, գործի դնելով կայսրութիւններին հատուկ երեք գործոնները՝ բացահայտ ագրեսիա, «բաժանիր, որ տիրես» հին հռոմեական սկզբունքը և պետական ահաբեկչութիւնը, տիրացավ գրեթե ողջ Հայաստանին, ոչնչացրեց հայոց պետականութիւնը, լուծարեց եթերակեց հիսուն հազար մարտիկներից բաղկացած հայկական բանակը⁸⁴, վերացրեց Ֆիզիկապետ, կայսրութեան հեռուները ցրիվ տվեց հայ զինվորականներին ու զինվորներին, փաստորեն ճանապարհ հարթելով վաղկատուն վայրենաբարո ցեղերի առջև: Հռոմէները «մի առ մի քակեալ հանին չքաջ զգորականս ի տանէն Հայոց, զորս հանին յարկաց և ի գաւառաց և բարձեալ խափանեցին զաթոռ թագաւորութեանն Հայոց. քակեցին զցանկ պահպանութեանն զօրաց և զօրավարաց... Հռոմք յայն ջանս ջանացան, որ լուր զպարիսպ ամրութեան տանս Հայոց քակեալ կործանեցին և Պարսիկք (թուրքերին—Հ.Բ.) ի վերայ արձակեցին սրով... Մինչ Պարսիկք անտէր տեսին զամենայն արեւելք»⁸⁵:

Այդպիսին էր ահա Բյուզանդական կայսրութեան քաղաքականութիւնը հայկական պետականութեան նկատմամբ: Հարց է ծագում. ինչպիսին էր նրա դիրքը հայ ժողովրդի նկատմամբ: Տարածված է այն կարծիքը, որ Բյուզանդիան (նաև Սասանյան Պարսկաստանը) ձգտում էին հայ ժողովրդին ուժացնել, ձուլել, ասել է՝ դարձնել հույն (կամ պարսիկ): Այդպիսի կարծիք իրավունք ունի արտահայտելու միայնակ, որ կոչված է հայրենասիրական զգացումներ սեր

⁸² Արիստակես. Լաստիվերտցի, էջ 28:

⁸³ Նույն տեղում, էջ 55:

⁸⁴ Հովհաննէս Սկիւլիցիս, էջ 180:

⁸⁵ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 135—136:

մանել հայ ժողովրդի, հատկապես երիտասարդության մեջ, ցույց տալու, որ մենք չդարձանք զրադաշտական, որպեսզի չծուլվենք պարսիկների հետ, կամ քաղկեդոնիկ, որպեսզի հույն շղառնա՞նք: Բայց այդ միտքն իրավունք չունի արտահայտելու պատմաբան-հետազոտողը, քանզի այն հեռու է ճշմարիտ լինելուց: Ոչ մեկը, և ոչ մյուսը հայ ժողովրդին պարսիկ կամ հույն դարձնելու նպատակներ չէր հետապնդում: Պետք է գիտենալ, որ միջին դարերում ազգի, ազգության զգացումը այսօրվա նման հզոր չէր, հզոր էր կրոնի, դավանանքի զգացումը: Եթե ազգության զգացումը այնքան հզոր լիներ, ապա հույները իրենց գահի վրա չէին հանդուրժի հայազգի կայսրերի ամբողջ մի շարան: Եվ ոչ միայն կայսրերի, այլ պատրիարքների, սրբերի, նաև զորավարների և նահանգապետների, որոնց թիվը չկա:

Միջնադարյան հույնը կրոնին զոհաբերեց անգամ իր հարազատ «հելլեն» էթնոնիմը, իրեն կոչեց «հոռմայեցի» (այսօր էլ հույն ժողովրդի շրջանում «ոռմիոս» նշանակում է հույն), քանզի «հելլեն» արդեն նշանակում էր հեթանոս, կռապաշտ:

Դիցուք, եթե Հազկերտ Բ-ի կրոնական քաղաքականությունը Հայաստանում հաջողությամբ պսակվեր, եթե իրոք նա նպատակ ուներ ողջ հայությանը զրադաշտական դարձնել, հայերս գլխովին զրադաշտականություն ընդունեինք, պիտի պարսիկ դառնայինք: Բայց չէ՞ որ 301 թվականից մի հազարամյակ առաջ զրադաշտական էինք, պարսիկների հետ դավանում էինք նույն կրոնը: Մեր Արամազդը՝ նրանց Ահուրամազդան էր, Անահիտը՝ նրանց Անահիտը, մեր Վահագնը՝ նրանց Վարաթրազնան: Բայց մենք պարսիկ չդարձանք: Միամտություն է կարծել, որ եթե պարսիկները նպատակ ունենային հայ ժողովրդին ծուլել, մարզպանության տարիներին, այսինքն՝ Հայաստանում, Սասանյան Պարսկաստանի տիրապետության ժամանակ, արգելքներ չէին հարուցի հայերեն գիր ու գրականության առաջացմանն ու զարգացմանը, ազգային դպրոցների բազմանը, Աստվածաշնչի թարգմանությանը՝ իրենց դիտերի միջնամուլ լեզվից (հունարենից), եկեղեցիների կառուցմանը, կաթողիկոսության դոյուքանը, պիտի հանդուրժեին, որ մարզպանը և սպարապետը լիենեին հայեր⁸⁰:

Նույնը պիտի ասել և Բյուզանդական կայսրության վերաբերյալ: Աղբյուրներում դեռ X դարից հայտնի և պիսավորապես Ակնի շրջանում բնակվող հայ-օստյաններին շառավիղները՝ հայ-հոռմայեցիները, որոնք 1923 թ. գաղթեցին Հունաստան, մինչև օրս հայախոս են: Նրանց գյուղը (էվբիա կղզում) կոչվում էր Նոր էգին (Նոր Ակն): Նրանք զանգվածաբար բնակվում են և Թեսալոնիկի Դիավատա արվարձանում:

Վաղ միջնադարում Ասորիքում և Եգիպտոսում հիմնականում հույներ էին բնակվում, որոնք միաբնակներ էին: Արդ, հույն եկեղեցին պայքարելով նրանց դեմ և ջանալով նրանց քաղկեդոնիկ դարձնել, այդ հույներին ի՞նչ պիտի դարձներ: Զէ՞ որ նրանք արդեն հույն էին: Ժողովրդի հաշիվ չկար: Եթե Բյուզանդիան ցանկություն և մտադրություն ունենալ հայերին ծուլելու, ապա թույլ կտա՞ր որ նրանք կոմպակտ համայնքներ կազմեն իր տարածքում⁸¹: Դյուրախոնի (այժմ՝ Դուրոս, Ալթանիայում. Ադրիատիկի ափին) արքեպիսկոպոս Կոստանդին Կավասիլասի (XII դ.) Կիտրոսի եպիսկոպոս Հովհաննեսին տված հարցին թե «Հայերն իրենց բնակած քաղաքներում իրավունք ունեն՞ են եկեղեցիներ կառուցելու, պետք է նրանք արգելեն՞ այդ բանն անել, թե՞ թողնել իրենց ցանկացածը կատարել», եպիսկոպոս Հովհաննեսը պատասխանեց. «Քրիստոնյաների (հունադավաններին—Հ. Բ.) շրջաններում ու քաղաքներում ի սկզբանե անտի թուլյատրելի է ալլալեզու և ալլադավան ժողո-

⁸⁰ Մանրամասն տե՛ս Մորուս Հասրաթյանի կարևոր հոդվածը. «Պատմական Իրանը և Հայաստանը» (Հայկազյան հայագիտական հանդես, հ. է, Պեյրուք, 1979, էջ 9—32):

⁸¹ Ոչ հեռու անցյալում Բաքվում դոյուքություն ուներ Արմենիքենդ թաղամասը, Թիֆլիսում՝ Հավարաբը, կոմպակտ հայություն շրջաններ: Ուր մնացին դրանք այսօր: Բայց Բեյրութում դոյուքություն ունի Բուրջ Համուդը...

վուրդների, այն է հրեաների, հայերի, իսմայելացիների, հագարացիների և այլ նմանների բնակությունը, բայց քրիստոնյաների հետ՝ ոչ խառն, այլ զատ: Որով յուրաքանչյուր ցեղի համար առանձնացվում են թաղեր՝ կամ քաղաքների ներսում, կամ դրսում, բայց առանձնացված: Նրանց բնակավայրերը չպետք է իրենց սահմաններից դուրս գան: ...Որով հայերն էլ իրենց որոշված շրջաններում տաճարներ էլ են կառուցում և իրենց հերձվածող արարողությունները կատարում, ոչ ոք իրավունք չունի նրանց այդ բանն արգելել: ...Սակայն եթե նրանք դուրս գան իրենց հատկացված թաղից, ոչ միայն այդ բանն անել նրանց չի թույլատրվում, այլև իրենց կառույցները, ինչպիսիք էլ դրանք լինեն, ենթակա են քանդման»⁸⁸:

Ասվածը վկայում է, որ Բյուզանդիան ձուլարար քաղաքականություն չէր տանում ոչ միայն հայերի, այլև իր երկրում բնակվող այլ ժողովուրդների նկատմամբ: Բյուզանդիայի հայերին ձուլելու քաղաքականություն վարելու մեջ մեղադրող մասնագետներն ու ոչ մասնագետները կարծես հավատացած են, թե կայսրության սահմաններում բնակվող այլազգիները միայն հայերին էին: Անուրջ բան է ենթադրել, որ կայսրությունը մտադիր էր և կարող էր ձուլել, հույն դարձնել Բյուզանդիայի սահմաններում բնակվող հայերին, իտալացիներին, իսպանացիներին, ասորիներին, արաբներին, սլավոններին, բուլղարներին, հրեաներին, ղպտիներին, հաբշներին: Բյուզանդիան թույլ էր տալիս, որ անգամ հայ-քաղկեդոնիկները իրենց արարողությունները հայերեն կատարեն: Նիկոն Սևեռնցին (XI դ.) հայ-քաղկեդոնիկների՝ ծագերի, մասին խոսելիս, նրանց համարում է «մեր (հույների—Հ. Բ.) հոգևոր եղբայրները»: «Նրանք քրիստոնյաների ուղիղ հավատն են դավանում, և սխալ չէ նրանց հետ հաղորդվել, հաղորդություն տալ նրանց և ստանալ նրանցից, քանզի տարբերությունը լեզվի հարցում չէ (իմա ազգության—Հ. Բ.), ...այլ հավատի ճշմարիտ խոստովանության»⁸⁹:

Ասվածը լավագույն ապացույցը չէ՝ միշին դարերում ազգային համեմատությամբ դավանանքի առաջնային լինելուն: Շարունակենք: Սուրբ Սարգան, հիշված Նիկոնի վկայությամբ, քաղկեդոնիկ հայերին թույլ տվեց «պատառագր հայերեն կատարել»⁹⁰: Այնքանազգիայի պատրիարք Մարկոսի (XII դ.) հարցին «Անվտանգ է արդյոք, որ ուղղափառ (քաղկեդոնիկ—Հ. Բ.) ասորիներն ու հայերը պատարագը իրենց լեզվով մատուցեն կամ պե՞տք է ստիպել նրանց, որ այն ամբողջությամբ հունարեն կատարեն», եկեղեցական կանոնների նշանավոր մեկնաբան, Անտիոքի պատրիարք Թեոդորոս Վալսամոնը (մեռ. 1195 թ.) պատասխանեց. «Եթե նրանք հունարեն լեզվին չեն տիրապետում, ապա կարող են իրենց լեզվով պատարագ մատուցել»⁹¹: Պատահական չէ Մատենադարանում և արտասահմանի գրապահոցներում հայ-քաղկե-

⁸⁸ Գ. Ա. Բալլի և Մ. Սեդլեր, Σύναγμα τῶν θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων, τόμ. Բ', σελ. 415: Իրենց «գետնտու»-յից դուրս կառույցները (այդ թվում և եկեղեցիները) քանդելու մասին կարգադրությունը օրենք չէր: Միջակ VIII Պալեոլոգոս կայսեր՝ 1277 թ. Վենետիկի դոքի հետ Վենետիկի առևտրականներին տրված առանձնաշնորհումների վերաբերյալ կնքած պայմանագրում ցույց է տրված, թե կայսրը նրանց օգտագործման համար տալիս է Թեսալոնիկե քաղաքի «եկեղեցին, որն անցյալում պատկանում էր հայերին, և նրա շուրջ գտնվող տները, մեկը՝ որպես կոնսուլի բնակարան, մյուսը՝ որպես նրա խորհրդականների բնակարան, և մեկը՝ որպես Վենետիկի հանրապետության ապրանքների պահեստ» (տե՛ս P. Miklosich, I. Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana vol. III, Vindobonae, 1865, p. 89). Հազիվ թե Վենետիկի կոնսուլը համաձայնեի բնակություն հաստատել հայոց «գետնտու»-յում: Ասել է՝ հայոց եկեղեցին քաղաքի կենտրոնական մասում պիտի գտնվեր:

⁸⁹ Из «Тактикона» Никона Дивногольца. Описание греческих рукописей монастыря св. Екатерины на Синае, т. 1, под редакцией и с дополнениями В. Н. Бенешевича, СПб. 1911, с. 588.

⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 588—589:

⁹¹ Գ. Ա. Բալլի և Մ. Սեդլեր, Σύναγμα τῶν θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων, τόμ. Դ', σελ. 452—453.

դոնիկների հայերեն դրված կրոնական բովանդակությամբ բազմաթիվ ձեռագրերի առկայությունը:

Հայերը, այդ թվում և ամենաբարձր պաշտոններին տիրացած հայազգի անձնավորությունները, Բյուզանդական կայսրության սահմաններում չէին հրաժարվում (ինչպես ոմանք այժմ) իրենց ազգային անձնանուններից: Բարձր պաշտոնների ու դիրքի տիրանալուն դա չէր խանգարում...⁹², Ասենք, որ ոչ ոք էլ նրանցից դա չէր պահանջում: Վարդանը Βαρδάνης էր մնում, Վահանը՝ Βαζάνης, Վարդը՝ Βάρδας, Արշավիրը՝ Ἀρσαβίρ, Մուշեղը՝ Μουσαλές, Բագարատը՝ Παγχαρᾶτος, Սմբատը՝ Συμβάτιος, Գուրգենը՝ Κορυχένιος, Κορυχένης, Վարագափրոցը՝ Βαριστερότσης, Գնունին՝ Γουνιτιᾶτσης, Արշակը՝ Αρσάκης, Արաավանը՝ Ἀρταβανός, Տաճաարը՝ Τατᾶτσης, Թոռնիկը՝ Τορνικίος, Դավթակը, Ταυτοῦκας, Փոքրիկը՝ Πουρίκας, Ներսեսը՝ Ναρσής, Վասակը՝ Βασακίος, Հմայակը՝ Μαῖακας: Ցուցակը կարելի է անվերջ շարունակել:

Դեռ ավելին, Բյուզանդիայում հայերը հպարտ էին զգում, որ հայ են կամ հայկական ծագում ունեն: Քաջ, արի, խիզախ բառերի հոմանիշն էր «հայը»: Թեոփիլոս կայսեր (829—842 թթ.) ժամանակ գործած բյուզանդական նշանավոր հայազգի զորավար Մանուիլի մասին Թեոփանեսի Շարունակողը գրում է, թե նա «շատ խիզախ մարդ էր, բոլոր հակառակորդներին քաջ հայտնի, հաճախ նա ծննդով հայ էր»⁹³: Անգամ Կոստանդին Միրանաթին կայսրը իր պապի՝ մակեդոնական հարստության հիմնադիր Վասիլ Ա-ի մասին հպարտությամբ գրում էր, թե նա «ազգությամբ հայ» էր, և որպեսզի նրան էլ ավելի վեհացնի, ավելացնում էր, թե նա իբրև Արշակունի էր⁹⁴:

Այլ էր հարցը, իհարկե, խավարամիտ ու մոլեռանդ կղերի շրջանում: Հայոց միաբնակությունը վերջինիս մեջ հայերի հանդեպ առաջացրեց խորը ատելություն, որ մինչև անգամ «հայը» համարվում էր շար ոգի, վհուկ, ցեղանունը դրանց հոմանիշը դարձավ: Վաղագույն բյուզանդական հեղինակներից այդ մասին վկայողը XI դ. փիլիսոփա Միքայել Պսելլոսն է⁹⁵:

Եթե քաղկեդոնիկ դառնալով մենք հույն պիտի դառնայինք, ապա վրացիները, VII դ. սկզբին հրաժարվելով միաբնակությունից, դարձան քաղկեդոնիկ, ինչու՞ չձուլվեցին: Եթե կայսրության պաշտոնական դավանանքի ընդունումը ազգության վերացման վտանգ էր սպառնում, բուլղարները IX դ. կեսերին իրենց ամենառիսկոյալ թշնամու՝ Բյուզանդիայի դավանանքը կընդունեին, իրենց իշխան Բորիսն էլ իրեն ժամանակակից քրիստոնյա կայսեր Միքայել անունը կստանա՞ր: Կընդունեի Հռոմի կաթոլիկ դավանանքը, որը պապի միսիոներները եռանդագին քարոզում էին և որտեղից ձուլման վտանգ, ապա և քաղաքական ինքնուրույնության վտանգ ամենևին չկար: Չպետք է մոռանալ, որ միաբնակ դավանանքն էլ հայ մտքի արգասիքը չէր, այն էլ հույների ստեղծածն էր: Եվ հայոց եկեղեցին քաղկեդոնիկների դեմ իր պայքարում հույն հեղինակների գործերն էր օգտագործում: VII դ., Կոմիտաս կաթողիկոսի օրոք, մենք ստեղծեցինք «Կնիք հաւատոյ» խորագիրը կրող դիրքը՝ եկեղե-

⁹² Կարիք չկար դառնալ Թորոսովի, Իվաշկի, Բերնատովի, Զախարիասի, էմինեսկու, Կապրելով, Կիրկորով, Կևորկով, Մարչանդիլի, Թումանդիլի, Պալիաշվիլի, Լազարև, Մելիքով, Թումանով, Տարասով, Բաբան, Տրուսյա և այլն, և այլն:

⁹³ Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 15, Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Ե, Թեոփանեսի Շարունակող, խաղաղ, բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1980, էջ 65:

⁹⁴ Կոստանդին Միրանաթին, էջ 33:

⁹⁵ Michaelis Pselli, Dialogus de daemonum energia. Migne, Patrologia graeca, t. 122, col. 857—860. Ավանդությունը գոյություն ունի մինչև օրս: Ցեղի Մ. Մ. Παπαγαργίου, Περί των σημασιών του ρήματος ἡρανή. Ἀθῆναι, 24 (1912), σελ. 459—468: Philip P. Argenti and H. J. Rose, The Folklore of Chios, t. I—II, Cambridge University Press, 1949.

ցու նշանավոր հայրերի երկերի քաղվածքներից կազմված ժողովածու, ի պաշտպանություն միաբնակ դավանանքի: Բոլորն էլ հույն հեղինակներ են, բյուզանդական եկեղեցու կողմից հարգված և սրբազործված: Բարսեղ Կեսառացի, Գրիգոր Նազիանզացի, Գրիգոր Նյուսացի, Կյուրեղ Ալեքսանդրացի, Աթանաս Ալեքսանդրացի, Եպիփան Կիպրացի և շատ ու շատ ուրիշներ:

Հարց է ծագում. Բյուզանդական կայսրությունը, Հայաստանին տիրելով, հայոց պետականությունը վերացնելով վերջապես ի՞նչ էր հետապնդում: Ինչպես արդեն ասվեց, հիմնականում երկու նպատակ. եկամուտների նոր աղբյուր ձեռք բերել և իր բանակը առաջնակարգ զինվորներով համալրել: Կայսրությունը եկամուտները հիմնականում ստացվում էին թնակչությունից գանձվող հարկերից՝ գլխավորապես առևտրականներից ու արհեստավորներից: XI—XII դդ. սահմանագլխին արաբ գիտնական Մարվազին ցույց է տալիս, որ Բյուզանդիայի «պետական եկամտի մեծ մասը կազմում են առևտրականներից գանձվող հարկերը»⁹⁶: Պատահական չէ, որ բյուզանդական տիրապետության ժամանակներից մեզ հասած Անիի երեք վիմագիր արձանագրություններից երկուսը նվիրված են թնակչությունից գանձվող հարկերին⁹⁷: Բյուզանդացիները «ընդ հարկի կամ էին արկանել» անգամ հայ եկեղեցիներ⁹⁸, Կայսրության համար պակաս կարևոր չէր հայերի զինվորագրումը: Դեռևս Պրոկոպիոս Կեսարացին է խոսում Բյուզանդիայում ծառայող հայ զինվորների «որակի» մասին. «Նախկինում,—գրում է նա,—պալատի պահպանության համար առանձնացվել էին երեք հազար հինգ հարյուրից ոչ պակաս զինվորներ, որոնց սքոլարիոս էին անվանում: Ի սկզբանե անտի պետությունը սրանց վճարում էր շատ ավելի բարձր ուժիկ, քան մնացած բոլոր զինվորներին: Անցյալում կայսրերը սրանց ընտրության ժամանակ նկատի էին առնում մարդկանց արժանիքները և հայերին էին տալիս նախապատվությունը»⁹⁹: IX—XI դդ. Բյուզանդիայի մղած բոլոր պատերազմներում հայ զինվորների և զինվորականների մասնակցությունն ու դերն ընդգծված է բյուզանդադատական բոլոր աշխատություններում: Նշենք նշանավոր բյուզանդագետ Շարլ Դիլի գնահատականը. «Բյուզանդիան պարտական է Հայաստանին հոյակապ զինվորներով, քանի որ հայկական զորամիավորումները X դարում համարվում էին բյուզանդական բանակի լավագույնները, դրա համար դժվար չէ հասկանալ, թե ինչու կայսրության կառավարությունը երազում էր ամբողջովին բյուզանդական ազդեցության ներթափված հայերին իր հպատակները դարձնել»¹⁰⁰: Բայց խոսքը միայն զորամիավորումներին չէր վերաբերում: Այդ զորամիավորումներից դուրս էին գալիս հոյակապ հրամանատարներ, որոնք ձեռք էին գցում անգամ կայսրության գալիստներ: Նշենք նաև անգլիացի անվանի բյուզանդագետ Ռ. Ջենկինզի գնահատականը. «IX դար/կեսերից մինչև XI դարի սկզբները քաջ և հավատարիմ զորավարների ցուցակում որպես միջին շրջանի բյուզանդական նյութական վեհության ճարտար պետներ նշանավոր դարձան վեց մեծ առաջնորդներ: Նրանք են. Վասիլ Ա, Ռոմանոս Ա, Հովհաննես Գուգքեն (Կուրկուաս), Նիկեփոր Բ (Փոկաս), Հովհաննես Ա (Չմշկիկ) և Վասիլ Բ (Բուլղարասպան): Հանրահայտ է, որ բոլորն էլ հայկական ծագում ունեին... Հայոց այս ներթափանցումը, որը բյուզանդացիներին տալիս էր նրանց լավագույն ալյուրներ, նրանց ամենամոտր և կայուն մարտիկներին, ամենափայլուն զորավարներին, քնականաբար արա-

⁹⁶ V. Minorsky, Marwazi on the Byzantines. Melanges H. Gregoire, t. II, 1950. p. 462.

⁹⁷ В. Н. Бенешевич, Три анийские надписи XI в. из эпохи византийского владычества, СПб, 1921.

⁹⁸ Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 83:

⁹⁹ Պրոկոպիոս Կեսարացի, Գաղտնի պատմություն, Թարգմանություն հին հունարեն լեզվից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բաթիկյանի, Երևան, 1987, էջ 114:

¹⁰⁰ III. Дпль, Основные проблемы византийской истории, М., 1947, с. 141.

դաջավ, և բյուզանդական ուժը ի վերջո սկսեց հաջողություններ ձեռք բերել արևելքում արաբների հզորության դեմ»¹⁰¹:

Վերացնելով հայոց պետականությունը՝ Բյուզանդիան այդ փայլուն զորավարներին ու զինվորներին հեռացնում էր մայր հայրենիքից: Նրանք պաշտպանում էին կայսրության շահերը Հայաստանից հազարավոր կիլոմետրեր հեռու՝ օտար ափերում: Հայաստանը մերկացավ պաշտպաններից և երբ խ/դ. առաջին կեսին Հայաստան և Փոքր Ասիա խուժեց թուրքական մորիկն ու մորիկը, երկրում դիմադրող ուժ չկար:

Բյուզանդիան իր փոսը սեփական ձեռքով փորեց:

ВИЗАНТИЯ И АРМЯНСКАЯ ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ В X—XI вв.

Р. М. БАРТИКЯН

Р е з ю м е

Великая Армения, приобретшая во главе с Багратидами после двухсотлетнего арабского владычества независимость (884 г.), Арабским халифатом были признана царством: Ашот I Багратид получил от халифа корону и другие инсигнии царя. Византия, верная императорской идее о существовании в мире одного василевса—византийского императора, продолжала называть Ашота I и последующих царей Армении архонтами архонтов (князьями князей), что представляло собой греческий перевод армянского титула ишханац-ишхан. Свидетельство писавших четыре века спустя армянских историков Вардана Великого и Киракоса Гандзакеци о том, будто Василий I послал Ашоту I царскую корону и признал его царем, не подтверждается современными Ашоту I источниками и противоречит императорской идее о единственном в мире василевсе.

Экспансионистская политика Византии в X—XI вв. против Армении преследовала цель приобрести новые источники доходов налогообложением страны, эксплуатацией ее природных богатств, а также сформировать военный контингент из армян. Экспансия осуществлялась тремя путями: прямой военной агрессией, политикой «разделяй и властвуй» и государственным террором против армянских царей и князей. Не второстепенную роль играли и политические, по существу, браки между главами армянских княжеств и царств с царскими и княжескими семьями Византии, к чему стремилась сама империя.

Расхожее среди армянских исследователей мнение о том, что Византия, распространяя в Армении халкедонитское вероисповедание, преследовала цель ассимиляции, не соответствует действительности.

¹⁰¹ R. J. H. Jenkins, The Byzantine Empire on the Eve of the Crusades, London, 1953, p. 12.

ՎԱՏԻԿԱՆԻ ԱՌԱՔԵՆԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ XVII ԴԱՐԻ ԱՆԱՆՈՒՆԸ ԵՎ
ՑԻՒԼՊՈՒՊՈԼՍՈՒՄ ՌՈՒՄԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍ Ն. ԴԵՐՈՎԸ
ՐՈՒՂԱՐԻԱՅԻ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՊԱՎԼԻԿԱՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Հ. Մ. ԲԱՐԹԻՅԱՆ

Բուլղարիայի Գիտությունների ակադեմիայի «Կիրիլոսյան-Մեթոդիոսյան Կենտրոնի» Palaeobulgarica («Старобългаристика») գիտական հանդեսի 1996 թ. 4-րդ համարում լույս է տեսել Յոաննես Սպիսարևսկայի La «Relazione del Regno di Bulgaria» Anonyme de la Bibliolheque Apostolique Vaticane (Codex Barberinianus latinus 5305) («Բուլղարիայի թագավորության նկարագրությունը»: Վատիկանի Առաքելական գրադարանի Անանուն: Բարբերինի լատիներեն ֆոնդի թիվ 5305 ձեռագիրը) խորագիրը կրող հոդվածը: Ուսումնասիրությունը կատարված է ֆրանսերեն, աղբյուրը բերվում է ընագրի՝ իտալերեն լեզվով, որին կցված է հոդվածագրի իրականացրած բուլղարերեն թարգմանությունը:

1933—1936 թթ. Վատիկանի Առաքելական գրադարանի ձեռագրատանը անվանի բուլղար միջնադարագետ-բյուզանդագետ Իվան Դուլչևը Բարբերինի ֆոնդի լատիներեն ձեռագրերի մեջ հայտնաբերել էր «Բուլղարական թագավորության» մի նկարագրություն: Քաջատեղյակ լինելով Սոֆիայի կաթոլիկ արքեպիսկոպոս Պետրո Բոգդանի «De Propaganda Fide» («Հավատո պրոպագանդայի») միաբանության 1640 թ. ուղարկած «Visita della Bulgaria» («Այցելություն Բուլղարիայի») և դեռևս 1887 թ. է. Ֆերմենզինի հրատարակած¹ նշանավոր զեկուցագրին, պատմաբանը «Relatione»-ի և «Visita»-ի առանձին էջերի միջև նկատեց նմանություններ: Պետրո Բոգդանի Ձեկուցագրի բուլղարերեն թարգմանությունն իրականացնելիս, Ի. Դուլչևը նշեց, թե այդ Ձեկուցագրի մի հատված տեղ է գտել Codex Barberinianus latinus № 5305-ում: Նա միաժամանակ ցույց տվեց, որ Պ. Բոգդանի «Visita della Bulgaria»-ի և «Relazione del Regno di Bulgaria»-ի միջև առկա են տարբերություններ²:

Յո. Սպիսարևսկան, աշխատելով վերոհիշյալ գրադարանի նույն ֆոնդերում, հանգեց այն եզրակացության, որ Վատիկանի Անանուն «Relazione»-ն չի ներառում Սոֆիայի արքեպիսկոպոսի «Visita»-ի մի հատվածը նախնական ձևով և առանց փոփոխությունների, այն դրա համառոտ շարադրանքը չէ, որ երկու ձեռագրերը տարբերվում են միմյանցից լեզվական բաղում մանրամասնություններով, ոճով և կազմությամբ: Առկա են ամբողջական հատվածներ, որոնք Պ. Բոգդանի 1640 թ. Ձեկուցագրում բացակայում են և տալիս են «Relazione»-ի թվագրումը դուրացնող կարևոր փաստեր: Հոդվածագիրը հանգում է այն եզրակացության, որ «Relazione»-ի հեղինակը ազգությամբ բուլղար չէ, «Propaganda Fide»-ի³ կողմից ուղարկված մի օտարազգի: Կանգ առնելով «Relazione»-ի Անանուն հեղինակի աղբյուրների վրա, հոդվածագիրը գրոտ-

¹ E. Fermezzin, Acta Bulgariae ecclesiastica a. 1565 usque ad a. 1799.—Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, 18, Zagrabiae, 1887, p. 68—95.

² И. Дуичев, Описанието на България от 1640 г. на архиепископа Петър Богдан. Архив за посветени проучвания, 2, 1939, с. 174—210.

³ Լրիվ անվանումն է Congregatio cardinalium de Propaganda Fide (Հավատո տարածմանը նպաստող կարգինների կոնգրեգացիա), Հիմնադրվեց 1597 թ. Կղեմես VIII պապի կողմից և կազմակերպվեց Գրիգոր XV-ի կողմից 1622 թ.: Միսիոներներ էր առաքում, նշանակում եպիսկոպոսներ, վիկարիոսներ՝ այլադավան երկրներում:

նում է, որ նա օգտագործել է դեռևս անհայտ առանձին նամակներ և զեկուցագրեր: Բայց հանվանն մի գործ նա նշում է: Անանունը որպես սկզբնաղբյուր օգտագործել է Դյուրացցոյի⁴ կաթոլիկ արքեպիսկոպոս Մարկո Սկուրայի (1640—1657 թթ.) հեղինակած Բուլղարիայի նկարագրությունը:

Անդրադանալով «Relazione»-ի գրության ժամանակին, Յո. Սպիտարևսկան գտնում է, որ այն պիտի շարադրված լինի 1656—1674 թթ. միջև: Այն տալիս է նոր ու հետաքրքիր տեղեկություններ բուլղար և պավլիկյան կաթոլիկների համայնքների, նրանց թվաքանակի, զբաղմունքի, եկեղեցիների ու հոգևորականության մասին XVII դ. 60—80-ական թթ.: Վերջին հաշվով Անանունն իր Զեկուցագրում այդ նպատակն էլ հետապնդում էր՝ ամենայն հավանականությամբ կատարելով «Propaganda fide»-ի պատվերը:

Անանունի նպատակը, ինչպես ասվեց, ցույց տալն էր, թե Բուլղարիայի ամբողջ տարածքի կոնկրետ որ վայրերում կային կաթոլիկ համայնքներ: Դրա հետ մեկտեղ «Relazione»-ում խոսք է լինում Բուլղարիայում բնակվող ազգային փոքրամասնությունների մասին, այդ թվում և ճալների, ինչպես նաև «պավլիկյանների ազգի» կամ «պավլիկյանների ժողովրդի» (Nazione Paoliana կամ Popoli Paoliani):

Սույն հոդվածում այդ աղբյուրից մեջբերելու ենք հայերի և պավլիկյանների համայնքներին վերաբերող առավել կամ պակաս ծավալով հատվածներ և ոչ համայն Բուլղարիային, որը թեև Զեկուցագրում, «Թագավորություն» (Regno) է կոչված, բայց օգտագործված է «երկիր» իմաստով: Անանունը շատ լավ գիտե, որ տվյալ պահին Բուլղարիան գտնվում է թուրքական տիրապետության ներքո:

«Այս Թագավորությունը», — գրում է Անանունը, — շատ մեծ է, բնակեցված է թուրքերով, ուղղափառ բուլղարներով⁵, հույներով, ճալներով, հրեաներով և մեծածիճ կաթոլիկներով: Հատուկ հիշվում է «պավլիկյան ժողովուրդը» կամ «պավլիկյան ազգը»: Այն համարվում է առանձին ժողովուրդ. ժամանակի մարդկանց, անգամ իրենց՝ պավլիկյանների համար ծագումն անհայտ:

Վառ գծերով է նկարագրված Սոֆիան: Առանձին հիշվում են քաղաքում բնակվող հայերը՝ երկուսի բաժանված: Նրանք 200 տուն են, ունեն երկու եկեղեցի, և մի մասը մյուսին համարում է հերձվածող:

Սոֆիայից հետո Անանունը նկարագրում է Ֆիլիպուպոլիս (Պլովդիվ) քաղաքը: Սոֆիայի նման ևս անպարիսպ, տեղադրված է Մարիցա գետի ափին, բլրի վրա: Քաղաքում կա թուրքերի, ուղղափառ բուլղարների և հույների 6.000 տուն, կաթոլիկների՝ երկու՝ առանց եկեղեցու: Վերջիններս իրենց պատարագը ստիպված են կատարել պավլիկյանների հարևան գյուղում գտնվող աղքատիկ մի եկեղեցում:

Անանունն այնուհետև խոսում է Դանուբ գետի ափին, Վալախիայի սահմանին, բլրի վրա գտնվող «Ռուխչի» (Ruhcic) քաղաքի մասին: Այնտեղ բնակվող հայերը 200 տուն են՝ բոլորը վաճառական: Զույն են ժողովարան:

⁴ Նավահանգիստ Ագրիատիկ ծովի ափին, այժմ Դուրես Ալբանիայում, հին հույների էպիդամնոսը: XII դ. վերջում այստեղ հավանաբար եղել է հայկական համայնք: Տե՛ս Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին: Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք 9, Հովհաննես Սկիլիցես: Թարգմանություն բնագրի, առաջարան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Ե., 1979, էջ 322, ծանոթ. 324:

⁵ Իտալերեն բնագրում այս բուլղարները ամենևին էլ «ուղղափառ» (պրավոսլավ) չեն հորշորվում, այլ ամենուրեք՝ «Bulgari scismatici»-հերձվածող բուլղարներ: Հստ կաթոլիկների տրամաբանության, ուղիղ դավանանքը միայն իրենք ունեն, մնացածները աղանդավոր-հերձվածողներ են: Սույն հոդվածում, երբ խոսք է լինում ուղղափառ բուլղարների մասին, պիտի գիտենալ, որ խալիերեն բնագրում միշտ Bulgari scismatici է:

⁶ Բնագրում՝ sinagoga, բայց պարզ է, որ բառն օգտագործված է «ժողովարան» իմաստով, և ոչ հրեաների տաճարի:

Խոսելով Հարագրադ (Harasgrad)⁷ քաղաքի մասին, Անանունը նշում է, որ հայերը 70 տուն են, շունեն եկեղեցի, և բոլորը արհեստավորներ են:

Շումե (Sumian) քաղաքից հետո Անանունը անդրադառնում է «Հին Կոստանդնուպոլիս» քաղաքին, որը թուրքերն անվանում են «Էսկի Ստամբուլ» (Eschislainbol): Այն գտնվում է Շումենից, հինգ մղոն հարավ: Սլավոններն այն անվանում են Պրիսլավան (Prislauan)⁸, իսկ լատինական անվանումն է Մարկիանուպոլիս: Բնակչությունը կազմում է 300 տուն ուղղափառներ՝ իրենց փայտաշեն եկեղեցիով, 1000 տուն թուրք՝ յոթ մեծ մզկիթներով, չհաշված փոքրերը, և 40 տուն հայեր, որոնց համար եկեղեցու դեր է խաղում մի տուն:

«Relazione»-ում առանձին ու մանրամասն խոսվում է պալիկյանցներին նրանց ծագման մասին. «Ոմանք գտնում են,— գրում է Անանունը,— որ սերում են Իստիլայից հալածված աղանդավորներից: Անցնելով Ֆրիդի նահանգով, նրանք ճաստատվեցին Բոսնիայում, [այնտեղից էլ տեղափոխվեցին Միդիայի Նիկոպոլիս քաղաքը: Ուրիշների համաձայն, նրանց աղանդը սկիզբ է առնում Պողոս Սամոսատցուց: Նրանց ձեռագիր մատյանները գրված են կիրիլիցայով, ոչխարի կաշվի վրա և դեռ օգտագործվում էին Բոսնիայում և որոնցով կատարում էին պատարագը»⁹, Տվերտկո ցարի¹⁰ ժամանակ, այսինքն, 400 տարվա հնություն ունենալով, Ըստ աղբյուրի, հներն ասում են, որ նրանց հավատքը Հռոմից է եկել, որտեղից այսօր ստացել են իրենց կորցրած ճշմարիտ լույսը, այսինքն, կաթոլիկություն: Բայց և այնպես, Անանունին մեծ զարմանք է պատճառում այն փաստը, որ այդպիսի փոքրաթիվ ժողովուրդը, գտնվելով մեծաթիվ ուղղափառների շրջապատում, երկար ժամանակի ընթացքում համառորեն շարունակում է հաստատուն մնալ իր «մոլորություն» մեջ, այսինքն, դավանել սեփական աղանդը «Այսօր,— գրում է Անանունը,— նրանք համարվում են սլավոններ կամ բուլղարներ, քանի որ այլ լեզու չգիտեն»:

Պալիկյանները, «իրենց սովորության համաձայն», մկրտվում են Աստվածաշայտնության տոնին: Երբ եկեղեցի են գնում, քահանան վերցնում է մոմը, հպում այն մկրտվողի գլխի չորս մասին: Դա անվանում են մկրտություն սք. Հովհաննես Մկրտչի բոցով: Այլ խորհուրդներ չունեն: Ով կարդալ գիտե, պալիկյանները կամ առավել տարեցները նրան տալիս են մի գավազան և հռչակում իրենց քահանան: Նա հոգ է տանում, որպեսզի ամուսնության հանդեսը կատարվի հետևյալ կերպ. երբ իրար են ագուցում նորապսակների ձեռքերը, քահանան սերտած մի քանի բառ է արտասանում, օրհնում նրանց բաժակները, խմում դրանցից, արտասանելով հայտնի աղոթքներ: Այս ծիսակարգին անտեղյակը համարվում է անկիրթ: Նրանց ընդունած միակ գրքերն են յորս Ավետարանները, սք. Պողոս առաքյալի թղթերը, Գործք առաքելոցը և Հովհաննես Հայտնությունը: Հսկում են Զատիկի պահքը, ուրբաթ օրվա պահքերը և Աստվածածնի տոնին նախորդող 15-օրյա պահքը: Հսկում են և կիրակի օրերին, մի քանի շաբաթական և այլ սեփական, ուրույն տոներին, ինչպես, օրինակ, սք. Վարվառայի տոնին, սք. աբբա Սավայի և այլ տոներին, համբուրում են խաչը: Իրենց եկեղեցիներում չկան սրբապատկերներ, քանի որ խորշում են սրբերից, բայց կան սեղաններ, որոնց վրա ձաշում են: Հավանաբար խոսքը ագապին է վերաբերում:

⁷ Զգուշելով Ռազդարադի հետ, քանզի «Relazione»-ի վերջում հատուկ խոսվում է այս Ռազդարադի մասին և պարզվում է, որ Հարագրադի հետ ոչ մի առնչություն չունի:

⁸ Բուլղարական երկրորդ մայրաքաղաք Պրիսլավը հիմնադրված է 822 թ.: Առաջինը Պրիսլան էր:

⁹ Նիկոպոլիս պալիկյանների մասին Անանունը խոսում է հետո՝ առանձին:

¹⁰ Անկյունավոր փակագծերի մեջ առնված նախադասությունը, որ առկա է բուլղարերեն թարգմանության մեջ, իտալերեն բնագրի տպագիր տեքստում անուշադրության պատճառով դուրս է մնացել, որով աղավաղվել է Անանունի միտքը:

¹¹ Հավանաբար Բոսնիայի վոեվոդա Տվերտկո Վուկովիչը թուրքերի դեմ 1389 թ. հունիսի 15-ին Կոսովոյում տեղի ունեցած ճակատամարտի հերոսներից է:

Հստ Անանունի, պավլիկյանները կաթոլիկություն ընդունեցին Հռոմի պապ Պողոս V-ի օրոք (1605—1621 թթ.)՝ Պետրոս Սալինատի և սբ. Ֆրանցիսկոսի միաբանության՝ Բուլղարիայի կրտսեր եղբայրների ջանքերով:

Անանունը այնուհետև անցնում է Մառնոպոլի (Marnopoli) գյուղին, որը տեղադրում է Տոնովոյին մոտիկ: Այստեղ կա սբ. Երրորդությանը նվիրված եկեղեցի՝ առանց ծածկի և սրբապատկերների, բայց պավլիկյանների սովորությամբ մեջտեղում կա ուտելիքներով լի սեղան, փաստ, որը վկայում է եկեղեցուն՝ պավլիկյաններին պատկանելու մասին: Այդ մասին է վկայում և նրանում սրբապատկերների բացակայությունը: Հստ Անանունի, այնտեղ բնակվում է 860 հոգի, որոնցից շատերը կաթոլիկ են մկրտվել գյուղի սբ. Ֆրանցիսկոսի միաբանության մի կրտսեր եղբոր ջանքերով: Դա պատճառ դարձավ, որ հիշյալ եղբայրը և «այդ ժողովրդից» (այսինքն՝ պավլիկյաններից) տասը հոգու սուլթանի հրամանով Տոնովոյի կառավարիչը բանտ նետի: Ի վերջո նրանք դուրսովնիկցի առևտրականների ջանքերով, 30 ռիալ կաշառքով, ազատ արձակվեցին: Այդ գյուղում կային և քսան տուն թուրքեր:

Գոռնո Լուծանի գյուղը գտնվում է Օսմ գետի մոտ: Այն շունի եկեղեցի, և պատարագը մատուցվում է մասնավոր տան մեջ: Բնակչությունը «հաղորդություն ստացող»¹² 400 հոգի կաթոլիկներ են և 83 երեխա, բոլորն էլ պավլիկյաններ: Կան և 12 տուն ուղղափառներ: Անցյալում, գրում է հեղինակը, այդ գյուղը գտնվում էր արքայական ճանապարհի վրա, դետի ափին, բայց քանի որ բնակիչները այլևս չէին կարող տանել անցորդ թուրքերի վիրավորանքները, հեռացան այնտեղից և բնակվում են լեռան վրա: Այսօր այնտեղ կան սոսկ երկու տուն թուրքեր, որոնք խնամում են լուվալ քաղաքում բնակվող իրենց տեղերի անասունները:

Գուռն Լուծանի գյուղը գտնվում է նույն Օսմ գետի ափին: Բնակիչները եկեղեցի չունեն, թեև դրա կառուցման վայրը որոշված է, բայց կաշառքի կարիք է զգացվում, որպեսզի սուլթանից կառուցման համար թույլտվություն ստացվի: Գյուղում ապրում են 226 հոգի «հաղորդություն ստացող»¹² նույն կաթոլիկ պավլիկյաններից: Նրանց հարևանությամբ կա թուրքի 25 տուն և նրանց փայտաշեն մզկիթ:

Հեղինակը մի նախադասություն է նվիրել նույն Օսմ գետի ափին գտնվող Բառնոսավո (Barnosauo) գյուղին, ցույց տալով, որ այնտեղ ապրում են «հաղորդություն ստացող» 74 կաթոլիկ և 23 երեխա, որից հետո կանգ է առնում Պետիկլադենցի (Petikladensi) կոչվող գյուղի վրա: Այն գտնվում է լայնատարած դաշտում և պետական ճանապարհի մոտ, «որի պատճառով բնակչությունը տառապում է անցորդ թուրքերից, որոնք կերակրվում են նրանց հաշվին»: Քարաշեն եկեղեցին կառուցված է 1609 թ., մոնսինյոր Պետրոս Սալինատի կողմից, որը սույն «Realazione»-ի գրության ժամանակ Սոֆիայի արքեպիսկոպոսն էր, իսկ այն ժամանակ Սոֆիայի եպիսկոպոս: Եկեղեցին նվիրված է Պետրոս և Պողոս առաքյալներին, ունի երկու բեմ, Պողոս V պապի կողմից նվիրաբերված սպասք: Գյուղում բնակվում են «հաղորդություն ստացող» 750 կաթոլիկ պավլիկյաններ՝ իրենց ծխական քահանայով և երկու տուն թուրքեր:

Նույն Օսմ գետի ափին է գտնվում Տրնիչևիցա (Tarniciuza) գյուղը՝ Քրիստոսի համբարձման եկեղեցիով: Բնակիչները «հաղորդություն ստացող» 170 հոգի են և 30 երեխա: Հիշյալ գետի ափին է գտնվում Բրեստովեց (Brestouez) գյուղը՝ առանց եկեղեցու, 134 հոգի կաթոլիկ բնակչությամբ և 36 երեխաներով: Պատարագ մատուցելու համար եկեղեցական անհրաժեշտ սպասքը և հանդերձները տանում են մասնավոր տուն: Թուրքերի տները 30-ն են և ունեն մզկիթ: Թուրքերը շատ ունևոր են և քրիստոնյաներին նեղում են:

¹² Բնագրում՝ «di Comunione», որ Յո. Սպիտարևական թարգմանում է «κατομνισα за при-чашение»: Բոլոր դեպքերում խոսքը մեծահասակներին է վերաբերում, քանի որ երեխաները հիշվում են առանձին:

Անանունը մանրամասն խոսում է Դանուբի ափին գտնվող Նիկոպոլիս քաղաքի մասին:

Նիկոպոլիսի դիրքնեղում կա 14 ծխական եկեղեցի՝ ապահովված մեծ մասամբ Հռոմի և Լորենտյի կոլեջներում կրթություն ստացած տեղացի բուլղար քահանաներով, սլարդ է՝ կաթուղի:

«Պալիկյանների ժողովրդից» կա Հռոմի կոլեջներում կրթություն ստացած յոթ քահանա, որոնք գերազանց տիրապետում են իտալերենին, լատիներենին, բուլղարերենին, ապա նաև թուրքերենին և վալախերենին: Պալիկյանների գյուղերը 14-ն են, որոնցից երկուսը դեռևս կաթոլիկություն չեն ընդունել: Անանունը հույս է հայտնում, որ նրանք ևս պիտի ենթարկվեն հռոմեակաթոլիկական եկեղեցուն: Այդ ուղղությամբ մեծ ջանքեր են գործադրում նրանց հոգևոր հովիվը՝ եպիսկոպոսը և ծխական քահանաները:

Նիկոպոլիսից 10 մղոն հեռավորության վրա, Դանուբ գետի ափին, գտնվում է ամբողջությամբ պալիկյաններով բնակեցված Բեյլիանի (Biegliani) գյուղը: Ունի փայտաշեն եկեղեցի՝ նվիրված Աստվածածնի նշման: Բնակչությունը՝ 760 հոգի՝ «հաղորդություն ստացող» կաթոլիկ պալիկյաններ են և 162 երեխա: Տասը տուն թուրքեր են, որոնք, սակայն, բնակվում են Նիկոպոլսում, իսկ Բեյլիանի գյուղի իրենց տները օգտագործում են անասուններին հոգալու և երկրագործական աշխատանքներ կատարելու ժամանակ:

Դանուբ գետի ափին է գտնվում Խորեշի (Horescie) գյուղը: Այնտեղի պալիկյանները չորս հարյուր հոգի են՝ «հաղորդություն ստացող» և 80 երեխա: Ունեն սբ. Գեորգիի նվիրված փայտաշեն եկեղեցի: Շուրջ քսան տուն թուրք կա՝ ենիչերիներ, որոնք, նկատի ունենալով շրջանի բարեբերությունը, Անանունի երկը գրվելուց քսան տարի առաջ, եկան ու հաստատվեցին: Դրանից առաջ ընդամենը թուրքի մեկ տուն է եղել: Այս գյուղի պալիկյան բնակչությունը 1618 թ. «մեր սուրբ հավատքից», այսինքն, կաթոլիկությունից հրաժարվեց՝ շնորհիվ Տոնովոյի տիրոջ փողերի, բայց մոնսինյոր Պետրոսի [Սալինատի], այն ժամանակվա Սոֆիայի [կաթոլիկների] եպիսկոպոսի, իսկ այժմ Սարդիկայի արքեպիսկոպոսի ջանքերով նրանք դարձյալ ենթարկվեցին Հռոմի պապին: Մոնսինյոր Պետրոսը այս գործի վրա ծախսեց 200 տալեր:

Բախչեո (Bahzeuo) գյուղում ապրում են 800, իսկ Կալուգերիցա (Kalu-geriza) գյուղում 200 հոգի՝ «պալիկյան ազգից»: Այս գյուղերի բնակչությունը, գրում է Անանունը, մինչև օրս շրջուկից «ճշմարիտ լույսը» (այսինքն՝ կաթոլիկություն), քանի որ «հաստագլուխ են և գոռող»: Հեղինակը հույս է հայտնում, որ Աստծո օգնությամբ կընդունեն այն:

Սոֆիայի դիրքնեղում ապրում են 8.000 «հաղորդություն ստացող» (իմաս՝ կաթոլիկ), որոնցից 6.000-ը՝ հենց դիրքեզի սահմաններում, 2.000-ը՝ նրանից դուրս, բայց նրան ենթակա: Ապրում են խառը՝ թուրքերի, ուղղափառների և հրեաների հետ: Երեխաները 1363-ն են:

Հիշյալ թագավորության մեջ (իմաս՝ երկրում) կան սբ. Ֆրանցիսկոսի միաբանության շուրջ 60 կրտսեր եղբայրներ: Նրանցից ոմանք կրթություն են րստացել Իտալիայում և ուսումնառության ավարտից հետո վերադարձել իրենց հայրենիքը:

Խոսելով Օխրիդա քաղաքի մասին, Անանունը նշում է նրա կաթոլիկ բնակիչների թվաքանակը՝ 15.535 հոգի, որոնք բնակվում են թուրքերի և ուղղափառ բուլղարների հետ միասին:

Շումանը (Sciuman)¹⁸ համարվում է շատ մեծ գյուղ. Մարկիանուպոլսից

¹⁸ Պարզ չէ, այս Շումանը (Sciuman), որ գյուղ է համարվում, նույնանուն է արդյոք Շուման քաղաքի հետ, որն Անանունը հիշեց վերևում և բերեց Suman գրությամբ: Յո. Սպիտարեսկան երկու տեղանուններն իր բուլղարերեն թարգմանության մեջ բերում է Шуман ձևով: Sciuman-ը ունի 4.000 տուն թուրք և 27 հոգի կաթոլիկ՝ գուրովնիկցիներ և բուլղարներ, այն գեպքում, երբ Suman-ը, Անանունի տվյալներով, ունի 1.000 տուն թուրք ու բուլղար բնակչություն և 7 տղեկ կաթոլիկ:

15 մղոն հեռավորության վրա, որտեղ կան 1000 տուն թուրք և ուղղափառ բուլղար և 7 տուն կաթոլիկներ:

Անանուն իր նկարագրությունն ավարտում է՝ անդրադառնալով Ռազգրադ (Rasguard) «մեծագույն գյուղին», որտեղ բնակվում են 8.000 ուղղափառ բուլղար և թուրքեր: Հնդամենը մեկ տուն կաթոլիկ կա:

Ահա համառոտ գծերով «Relazione del Regno di Bulgaria» երկում հայերի և պավլիկյանների մասին առկա տեղեկությունները:

Հայերը հիշվում են ամբողջ երկրի բուլղար, հույն, հրեա բնակիչների թրվում, որոշակիորեն՝ Սոֆիայում, Ռուսչիչում, Խարազգրադում և Պրեսլավում: Նրանց հիմնական զբաղմունքը վաճառականությունն ու արհեստագործությունն էր: Հետաքրքրական է Անանունի նկատողությունը Սոֆիայի հայության մասին: Նրանց թիվը փոքր չէ՝ 200 տուն: Եթե անգամ յուրաքանչյուր ընտանիքը բաղկացած լիներ հինգ անդամից (իրականում կարող էր և շատ ավելի մեծ լինել), ապա XVII դ. կեսերին Սոֆիայում հազարից ավելի հայություն կար: Միակ հարցը, որ կանգնում է մեր առաջ, հետևյալն է. այս հայերը ե՞րբ և ո՞րտեղից են՝ եկել հաստատվել Բուլղարիայում: Հիշում ես դեռ վաղ միջնադարում տեղի ունեցած հայության գաղթը Թրակիա: Ղեկնող պատմիչը հիշում է Կարին քաղաքի հայության խնդրանքը բյուզանդական կայսր Կոստանդին V-ին (741—775 թթ.)՝ իրենց տեղափոխելու Բյուզանդիայի տարածքը՝ ազատվելու համար արաբների բռնություններից: «Նորա տունեալ հրաման, վաղվադակի հանդերձեալ զաղխս իւրեանց՝ խաղացին յառաջ, ապաւինեալք ի զօրութիւն տէրունեան խաչին և ի փառս արքային. թողին զերկիր ծննդեան իւրեանց, և հաստաժեալք անկան ի կողմն արքային բարեպաշտի»¹⁴,

Հիշյալ դեպքի մասին ավելի պարզ ու հստակ են բյուզանդական աղբյուրների տեղեկությունները: Նրանք որոշում են և գաղթականների հաստատման որոշակի վայրը: Այսպես, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկեփորի (806—815 թթ.) «Համառոտ պատմության» համաձայն Կոստանդին V կայսրը «սկսեց կառուցել Թրակիայի քաղաքները, որտեղ բնակեցնում է մելիտենացիացի քաղաքից և Թեոդոսուպոլսից (Կարին) գաղթեցրած ասորիներին և հայերին, սիրալիր կերպով նվիրելով նրանց կարիքներին անհրաժեշտ ամեն ինչ»¹⁵: Այս դեպքի առթիվ Թեոփանես Խոստովանողը (752—818 թթ.) գրում է. 752 թ. Կոստանդին կայսրը «Թեոդոսուպոլիսն ու Մելիտենեն առավ և հայերին գերի վերցրեց»¹⁶, Չորս տարի անց «Կոստանդին կայսրը Թեոդոսուպոլսից ու Մելիտենից գաղթեցրած ասորիներին ու հայերին Թրակիայում վերաբնակեցրեց: Սրանցից այստեղ պավլիկյանների աղանդը տարածվեց...»¹⁷:

Սխալ կլիներ ենթադրել, որ վերոհիշյալ բոլոր հայերը դավանել են պավլիկյանների գաղափարախոսությունը: Նրանց հիմնական զանգվածը, բնական է, հայ քրիստոնյաներ էին: Ուստի, Թրակիա գաղթեցված հայերի մի մասը հայադավան էր, մյուսը՝ աղանդավոր: Աղանդավոր հայերի հոծ բազմություններ Թրակիա բռնադադթեցվեցին վերոհիշյալ դեպքերից մեկ հարյուրամյակ անց՝ Հովհաննես Չմշկիկ կայսեր կողմից (969—976 թթ.): Կին պատմիչ Աննա Կոմնենեի ասելով, «այս հրաշալի կայսր Հովհաննես Չմշկիկը [մանիքեցիներին] պատերազմում պարտության մատնելով, Ասիայից՝ Խալյուքներից (Խաղտիք) ու Արմենիականների վայրերից գաղթեցրեց և ստիպեց Ֆիլիպուպոլսի շուրջը բռնակվեն... Համայն Ֆիլիպուպոլսի բնակչությունը, փոքր բացառությամբ, մանիքեցիներ էին... Նրանց թիվը գնալով աճում էր, և Ֆիլիպուպոլսի շուրջը բռնակվողները բոլորն էլ հերետիկոսներ էին»¹⁸: Աննան «մանիքեցիներ» ասելով, հարկավ, նկատի ունի նրանց գաղափարները ժառանգած պավլիկյանների հետ-

14 Պատմութիւն Ղեոնեայ մեծի վաղապետի հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 129:

15 Հայ ժողովրդի պատմության Բրեստոմատիա, հ. Ա, Ե., 1931, էջ 740:

16 Նույն տեղում, էջ 738:

17 Նույն տեղում:

18 Նույն տեղում, էջ 807:

նորդներ թոնդրակեցիներին, քանի որ պապիկյաններն էլ, համենայն դեպս Հայաստանում և Փոքր Ասիայում դեռ IX դ. երրորդ քառորդում վերացել էին: VIII և X դդ. Թրակիայում հաստատված հայերը, սակայն, չեն կարող XVII դ. հայերի նախնիները լինել: 1000 տարվա ընթացքում նրանք պիտի ձուլված լինեին տեղական բնակչության մեջ: Մնում է ենթադրել, որ XVII դ. Բուլղարիայում ապրող հայերը ավելի ուշ շրջանի արտագաղթի արդյունք են և ոչ անպայման Հայաստանից, այլ իրենց նորաստեղծ բնակատեղիներից:

Այլ է պապիկյան աղանդավորների խնդիրը: Նրանց «ձուլումը» ամենից շատ պիտի արտահայտված լիներ մայրենի լեզվի կորստով և աղանդավորական գաղափարների որոշ մասի աղավաղմամբ ու վերացմամբ և նորերի ընդունմամբ: Նրանց մարդաբանական «ձուլում» տեղի չունեցավ, և պատճառների մասին դեռ առանձին կետավի: Նշենք միայն, որ XVII դ. պապիկյաններին ոչ մի աղբյուր հայ չի համարում, անդամ իրենք՝ այդ պապիկյանները, չդիտեն, որ ծագումով հայ են: Դա վառ վկայությունն է այն բանի, որ «Relazione»-ի հայերի (Armeni) և պապիկյանների (Paolinisti) միջև ուղղակի կապ գոյություն չունի, թեև մարդաբանական տվյալները միանգամայն հաստատում են նրանց հայկական ծագումը: Ուսումնասիրողների հետազոտությունների համաձայն, Բուլղարիայի «պապիկյանների մարդաբանական տիպարը միանգամայն տարբերվում է բուլղարականից և հունականից: Նրանք կարճահասակ են, նեղ-ճակատ, խոշոր քրեռով և գրեթե բոլորը թխադեմ են ու «նաներ»¹⁰: Կասկած կա, որ մեր առաջ գիտության մեջ արմենոիդ կոչվող տիպարն է:

Հետաքրքրականը «Relazione»-ի վկայությունն է այն մասին, որ Սոֆիայի հազարից ավելի հայերը իրար հետ հաշտ ու խաղաղ չէին ապրում, որ նրանք երկու մասի էին բաժանված, ընդ որում մեկը մյուսին հերետիկոս էր համարում: Այս փաստն էլ բացատրության, մեկնաբանության կարիք ունի: Կասկած չի կարող լինել, որ խոսքը հավատո խոստովանության հարցերին է վերաբերում: Եթե «Relazione»-ի կաթոլիկ հեղինակը նրանց թեև չի մեկնում, և մեկը կաթոլիկ չի համարում, մնում է ենթադրել, որ այդ հայերի մի մասը հայադավան էր, մյուսը՝ տեղի բուլղար և հույն քաղկեդոնիկ բնակչության ազդեցությանը քաղկեդոնիկություն ընդունած: Դեռևս վաղ միջնադարից հայ և բյուզանդացի հեղինակները միմյանց հերետիկոս էին համարում ու անվանում:

Մեծաթեք են «Relazione»-ի տեղեկությունները Բուլղարիայի պապիկյան բնակչության մասին: Ինչպես տեսանք, նրանք բազմաթիվ են, բնակվում են առանձին համայնքներով Ֆիլիպուպոլիսից ու Սոֆիայից հյուսիս ընկած ողջ տարածքում: Թեև համարվում են առանձին ժողովուրդ, ազգ, տեղում առկա քրիստոնեական ոչ մի դավանանքի (ուղղափառ, կաթոլիկ և այլն) չպատկանող աղանդավորներ (խոսքը կաթոլիկություն ընդունածներին չի վերաբերում), ոչ մեկի կողմից հետապնդման ու հալածանքների չեն ենթարկվում, ինչպես իրենց սարսափազդու նախնիները՝ Հայաստանում և Փոքր Ասիայում, հետագայում նաև Թրակիայում XI—XII դդ.: Նրանց բնակության վայրերը հիմնականում հետևյալներն են. Ֆիլիպուպոլիս քաղաքը (որտեղ նրանք իրականում VIII և X դդ. բռնագաղթել էին Հայաստանից բյուզանդական իշխանությունների կողմից), բուլղարական երկրորդ թագավորության մայրաքաղաք Տոնովոյի մոտիկ գտնվող Մառնոպոլցի (իսկ այժմ՝ Պապիկենի կոչվող գյուղը), որի 860 հոգուց բաղկացած պապիկյան համայնքը, ինչպես տեսանք, կաթոլիկություն ընդունեց, ապա Դանուբ դետի աջ ափի երկայնքով մի շարք քաղաքներ և գյուղեր, գլխավորապես Նիկոպոլիսը, որտեղ նրանք ավելի վաղ տեղափոխվել էին հա-

¹⁰ К. М. 'Αποστολίδου. Η Φιλιπούπολις επί Τουρκοκρατίας κατά τον 17ον αιώνα. Προσγλωττισμός των Παυλικιανών εις τον καθολικισμόν 'Αρχείο του Θρακικού Λαογραφείου καί Γλωσσικού Θησαυρού. 11 (1944—45), σ. 155 (Կ. Մ. Աղաստալիդիս, Ֆիլիպուպոլիսը թուրքական տիրապետության շրջանում՝ XVII դարում: Պապիկյանների դարձը կաթոլիկություն: Թրակական ազգաբնակչության լեզվաբանական գանձարանի արխիվ, հ. 11 (1944—45), էջ 155):

րավային Բուլղարիայից: Տեղափոխվելով մի բնակավայրից մյուսը, նրանք վերջինիս տալիս էին իրենց նախկին բնակավայրի անունը, ավելացնելով «պավլիկյան» բառը: Այսպես, օրինակ, Նիկոպոլսի սանջակում 1479—1480 թթ. հիշվում է 12 բնակատեղի, այն է. Павликянско Парносово, Павликянска Скравенища, Павликянско Тележани, Павликянско Загабарно, Павликянско Одърне, Павликянско Лъжжәне, Павликянско Орешане, Павликянска Калугерина, Павликянска Трънчовина, Павликянска Ърестовина, Павликянско Белене և Павликян²⁰:

Հավաստի խոստովանության տեսակետից Բուլղարիայի պավլիկյանները XVII դարում արդեն VII—XI դդ. պավլիկյանները չէին, թեև նախկին պաշտամունքի առանձին վերապրուկներ հանդիպում են: Իսկական պավլիկյանները եկեղեցի չունեին, նրա գոյությունը չէին ընդունում, եկեղեցի էին անվանում իրենց ժողովարանները: Ըստ Անանունի, Բուլղարիայի պավլիկյանները եկեղեցիներ ունեն: Իսկական պավլիկյանները քահանաներ և ավելի բարձր հոգևորականություն չունեին, իրենց հոգևոր կարիքները հոգում էին սինեկղեմոս և նոտար կոչվածները: Բուլղարիայում նրանք քահանաներ ունեին, բայց, այդուհանդերձ, հին պավլիկյաններից որոշ բան ժառանգել էին. նախ և առաջ սերը դեպի Պողոս առաքյալը, որի անունով էլ կոչվեցին պավլիկյաններ, իրենց համայնքները Հայաստանում կոչեցին Պողոս առաքյալի հիմնադրած քրիստոնեական համայնքների անունով, աղանդապետները որպես երկրորդ անուն ստացան Պողոս առաքյալի աշակերտներից մեկնումեկի անունը²¹, Հնօրյա պավլիկյանները մերժում էին Հին կտակարանի բոլոր գրքերը, ընդունում էին միայն չորս Ավետարանները, Պողոս առաքյալի տասնչորս թղթերը, Հակոբի կաթողիկե թուղթը, Հովհաննեսի երեք թղթերը, Հուդայի կաթողիկե թուղթը, Գործք առաքելոցը²², Անանունի համաձայն, Բուլղարիայի պավլիկյանները XVII դ. սուրբ դրբերից ընդունում էին միայն ավետարանները, Պողոս առաքյալի թղթերը, Գործք առաքելոցը և Հովհաննու Հայտնությունը: Հին պավլիկյանները ատելությամբ էին լցված Պետրոս առաքյալի հանդեպ, XVII դ. նրանք (արդեն կաթողիկ դարձած) ունեին Պողոս-Պետրոս առաքյալների անվամբ եկեղեցի, ինչպես և Աստվածածինն նվիրված, որին հին պավլիկյանները չէին ընդունում: Հնօրյա սավլիկյանները չէին ընդունում սրբերին և սրբապատկերները, խաչի նշանը, XVII դարի պավլիկյանները ունեին Աստվածածնի նշանն եկեղեցի, համբուրում էին խաչը, թեև սրբապատկերները չէին ընդունում:

Հին պավլիկյանները չէին ընդունում եկեղեցու խորհուրդները, այդ թվում և հաղորդության խորհուրդը: Անանունի պավլիկյանները հաղորդություն ընդունում էին: Նրանք, երբ ժամանակին դիտեին, որ ազգություն հայ են, ուղղափառ հայերից ընդունել էին զուտ հայերին վերաբերող և բյուզանդական եկեղեցու կողմից շարունակ քննադատված Առաջավորաց պահքը²³:

Ավելորդ չէ անդրադառնալ նաև Անանունի՝ 17-րդ դարի պավլիկյանների ծագմանը տված բացատրությունը: Ինչպես նախապես ասվեց, բոլորը նրանց հայկական ծագումը չգիտեին: Աղբյուրի նշած առաջին վարկածի համաձայն, նրանց հավատքը, այսինքն՝ գաղափարախոսությունը «Հոռմից է եկել»: Փաստ է, որ պավլիկյան գաղափարախոսությունը բոգոմիրների միջոցով տարածվեց Իտալիայում և հարավային Ֆրանսիայում, այժմ այդ գաղափարներին՝ Բուլղարիայում հանդես գալը բացատրում են նվրոպյան XVI դարում ո-

²⁰ Извори за българската история, т. XIII, София, 1966, с. 167, 219, 227, 237, 283, 311, 313, 323, 334. նաև Милчо Йовков, Павликени и павликянството в България Павликени и Павликянския край, София, 1977, с. 89, 95, E. Fermendzin, Acta Bulgariae Ecclesiastica, p. 6—7.

²¹ Հայ ժողովրդի պատմության Քրեստոմատիա, հ. Ա, էջ 752:

²² Նույն տեղում, էջ 749:

²³ Բյուզանդացիները այն աղավաղված ձևով Արցիմուրիոն էին անվանում:

դողած ռեֆորմացիայի գաղափարների ազդեցությամբ, այսինքն՝ շարժումը գիտվում է հակառակ ուղղությամբ:

Ինչ վերաբերում է մյուս վարկածին, թե նրանց աղանդը սկիզբ է առնում Պողոս Սամոսատցուց (XII դ.), այդ մասին գրում էին հարցին անդրադարձած բյուզանդական բոլոր հեղինակները: Ծշմարտությունը, սակայն, այն է, որ խոսքը իրականում վերաբերում է ոչ Պողոս Սամոսատցուն, դատապարտված Անտիոքի 264, 266 և 269 թթ. եկեղեցական ժողովներում, այլև Նիկիայի 325 թ. առաջին տիեզերական ժողովում: Բյուզանդական ավելի ուշ շրջանի հեղինակները պալիկյանիտների՝ Պողոս Սամոսատցու աղանդի հետևորդներին սխալմամբ նույնացնում էին արդեն VII դարում հանդես եկած պալիկյանների հետ (Սիմեոն Մետաֆրաստ, X դ., Արիստենոս, Զոնարաս, Վալսամոն, XII դ. և ուրիշներ), որոնց անունը իրականում կապված է Պողոս առաքյալի անվան հետ²⁴:

Անդրադառնալով այն հարցին, թե ինչու պալիկյանները XVII դ. զանգվածաբար ընդունեցին կաթոլիկություն, Հավանաբար այն պատճառով, որ տեղացի բուլղար և հույն բնակչության շրջապատում արհամարհված էին (դա պարզ կլինի վերջում բերված փաստերից) և այդ ձևով ուղում էին սոցիալական աստիճանակարգում բարձր երևալու Հենց այդ՝ հույներից և բուլղարներից արհամարհված լինելու հանգամանքն էր հիմնականում նրանց չձուլվելու, իրենց հարազատ մարդաբանական տիպարը սահմանելու պատճառը: Խառնամուխությունները հույների և բուլղարների հետ բացառված էին, նրանք ներփակված էին իրենց կեղևի մեջ: Առանձին դեր խաղացած պիտի լինի նրանց զավակների՝ Խալիայում ձրի ուսում ստանալու հանգամանքը, ոչ պակաս չափով և՛ Propaganda Fide -ի հոգեորսության համար գործի դրված կաշառատվությունը: Անանունը պարզ վկայում է, որ Խորեշի գյուղի պալիկյանները, որոնք 1618 թ. հրաժարվել էին կաթոլիկությունից, վերադարձան դրան Սոֆիայի կաթոլիկ եպիսկոպոս մոնսինյոր Պետրոս Սալինատիի ջանքերով և ոչ առանց նյութական զոհողության:

Պալիկյանները Բյուզանդական կայսրության սահմաններում (լինի Բյուզանդական Հայաստանում, լինի Փոքր Ասիայում և Թրակիայում) մշտական հալածանքների էին ենթարկվում, նրանց աղանդապետները՝ մահապատժի՝ քարկոծությամբ և ողջակիզմամբ: Թրակիայի պալիկյանները (իսկական աղանդավորները) հալածանքների էին ենթարկվում անգամ XII—XIII դդ.: Դա էլ ունի իր բացատրությունը: Նրանք այն ժամանակ իշխանությունների համար վտանգ էին ներկայացնում և՛ իրենց գաղափարախոսությամբ, և՛ պայքարով: Զե՞ որ Բուլղարիայում պալիկյան գաղափարների ազդեցության տակ բռնկվեց բողոքիչների հուժկու շարժումը, այդ գաղափարները տարածվեցին Խալիայում և Հարավային Ֆրանսիայում:

Ֆիլիպուպոլսի պալիկյանները հիշվում են Երրորդ (1188—1192 թթ.) և Զորրորդ (1203—1204 թթ.) խաչակրությունների պատմիչներ Առնոլդ Լուբեկցու և Ժոֆրուա Վիլհարդուինի կողմից: Վերջինս նրանց անվանում է Popelican²⁵: Ժամանակի ընթացքում, հատկապես Թրակիայում և Բուլղարիայում բյուզանդական տիրապետության վերացումից հետո (1186 թ.), բյուզանդական մոլեռանդ և անհաշտ հոգեորականությունը նախկին կարողությունը չուներ: XVI—XVII դդ. պալիկյանները նախկինները չէին, նրանք ալևս որևէ վրտանդ չէին ներկայացնում իշխանությունների համար, հանգիստ ապրում էին իրենց գյուղերում, զբաղվում արհեստներով ու վաճառականությամբ, գյուղատնտեսությամբ: Համենայն դեպս XVI—XVII և հետագա դարերի աղբյուրները, թեև բազմիցս են հիշում Բուլղարիայի պալիկյաններին, չեն հանդիպում

²⁴ Р. М. Бартияня, Источники для изучения истории павликянского движения, Ереван, 1961, с. 28—31.

²⁵ Arnold of Lübeck, Chronica Slavorum. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores, Hannover—Berlin, 1868. Geoffroi de Villeharduin. La Conquete de Constantinople. Texte et traduction nouvelle par E. Bouchet, Paris, 1891, p. 283.

ներանց հալածանքների ենթարկելու մասին որևէ տեղեկության, Այդ աղբյուրներից շատերը ճանապարհորդների, եվրոպական պետությունների Կոստանդնուպոլիս ուղևորվող և Ֆիլիպուպոլսի վրայով անցնող ղեսպանությունների անդամների նոթերն են, 1616 թ. Ֆիլիպուպոլսում է եղել Adam Wennern-ը, նա համառոտ կերպով ներկայացնում է քաղաքի պատմությունը, քաղաքում իր եղած ժամանակ այն բնակեցված էր հույներով, բուլղարներով, պավլիկյաններով, թուրքերով և հրեաներով, որոնք գլխավորապես մանր առևտրով էին զբաղվում:

1664 թ. Ֆիլիպուպոլսով է անցել անգլիացի John Burbury-ն՝ Լոնդոն-վիհենա-Կոստանդնուպոլիս գնացող ղեսպանության կազմում: Նա 1671 թ. հրապարակել է մի գիրք՝ նվիրված հիշյալ ճանապարհորդության, որտեղ հիշատակվում են գյուղերում ցրված Ֆիլիպուպոլսի պավլիկյանները²⁶,

Մեկ տարի անց, 1665 թ. Կոստանդնուպոլիս ուղևորվող Հունգարիայի թագավոր Լեոպոլդ Ա-ի (1655—1705 թթ.) և Ավստրիայի կայսեր (1657—1705 թթ.) ղեսպանությանը մասնակցած Paul Taffernern-ը նույնպես հիշատակում է Ֆիլիպուպոլսի պավլիկյաններին:

Իտալացի Conte de Marsigli-ն 1679—1700 թթ. ընթացքում բազմիցս է եղել Ֆիլիպուպոլսում: Նա, թեև քաղաքը թուրքական է համարում, նշում է, որ նրա կենտրոնում, բլուրների վրա, բնակվում են հույներ և պավլիկյաններ²⁷: Պավլիկյաններին հիշատակում է նաև ճանապարհորդ և քաղաքական գործիչ Ռիկոն, որ Ֆիլիպուպոլսում է եղել 1665 թ.²⁸,

1717 թվակիր իր մի նամակում Lady Wortly Montagu-ն գրում է. «Ֆիլիպուպոլսում ես հանդիպեցի քրիստոնյա աղանդավորների, որոնք իրենց պավլիկոս են անվանում: Նրանք ցույց տվեցին մի հին եկեղեցի, որտեղ, իրենց ասելով, քարոզել է սուրբ Պողոսը, որ իրենց ամենասիրելի սուրբն է»²⁹:

XIX դ. սկզբին Բուլղարիայի պավլիկյաններն արդեն ամբողջությամբ կաթոլիկ էին դարձել և ազգությամբ իրենց բուլղար էին համարում, թեև շարունակում էին իրենց պապենական՝ պավլիկյան հորջորջումը կրել: Նրանց մասին, հատկապես նրանց դարավոր ու մշտական բնակատեղիի՝ Ֆիլիպուպոլսի (Պոլսի) պավլիկյանների մասին տեղեկությունների հանդիպում ենք 1857 թ. հիշյալ քաղաքում Ռուսական կայսրության հյուպատոս նշանակված, ազգությամբ բուլղար, Նայդեն Գերովի Սանկտ Պետերբուրգ ուղարկած գաղտնի զեկուցագրերում: Ասենք այստեղ, որ նույն այդ թվականին Ֆիլիպուպոլսում բացվեցին նաև Ֆրանսիայի և Ավստրիայի հյուպատոսարանները: 1857 թ. հուլիսի 31-ի թվակիր նամակում Ն. Գերովը Ն. Դ. Ստուպինին ի միջի այլոց գրում է. «Ուղղափառ (պրավոսլավ) քրիստոնյաները իրենց հյուպատոսն են համարում ինձ, ի հակադրություն պավլիկյանների, որոնք իրենցն են համարում Ֆրանսիացի և ավստրիացի փոխհյուպատոսներին: Սրանցից առաջինները պավլիկյաններին համարում են իրենց հովանավորյալները («protèges»)», Ն. Գերովը շարունակության մեջ գրում է. «Պարտքս եմ համարում ավելացնել, որ Ֆրանսիայի փոխհյուպատոսը հյուպատոսարանի շենքում դրոշ բարձրացրեց հուլիսի 28-ին, կիրակի օր, և առավել հանդիսավորության համար արարողությունը մասնակցելու հրավիրեց պավլիկյան բոլոր գյուղերի քահանաներին և ավադներին»³⁰:

²⁶ A Relation of a Journey of the right honorable M. Lord Howarth from London to Vienna and to Constantinople. London. 1671.

²⁷ Stato militare dell' Imperio Ottomano, Amsterdam, 1732.

²⁸ Riccaut, Histoire de l'etat present de l'Empire Ottoman.

²⁹ К. М. А п о с т о л і д о с . II Филіппополіс єпі толікарстві. Сел. 145—146. (Կ. Մ. Ապոստոլիդիս, Ֆիլիպուպոլիսը թուրքական տիրապետության շրջանում, էջ 145—146: Գրքի ամբողջական վերնագիրը տե՛ս վերը, ծանոթ. 19):

³⁰ Документи за бългурска история, Архив на Пандей Геров, т. I. София. 1931, с. 9—10: 18-րդ դարի պավլիկյանների մասին տե՛ս Милчо Йовков, Павликени и павликянството в България, с. 106—107.

Ռուսական դրոշը ռուսական հյուպատոսարանի շենքում պարզվեց նույն 1857 թ. սեպտեմբերի 1-ին: Այդ մասին Ն. Գերովը գրում է Ն. Դ. Ստուպինին իր սեպտեմբերի 5-ի նամակում: Հյուպատոսը հայտնում է, որ հանդիսություններին մասնակցում էին քաղաքի թուրքական զորքերը, մեկ փաշա, ավագներ, հայերն իրենց հռչակաբաններով, և, վերջապես, հրեաների ավագանին: Դրոշի բարձրացման պահին հայ քահանաները հանդեսին պատշաճող աղոթք կարդացին: Նրանք Ն. Գերովին ասացին, որ «իրավունք ունեն աղոթելու թագավոր-կայսեր համար, իրենց հայրենիքի [Հայաստանի] օրինական տիրոջ և հարազատ ժողովրդի բարեբարի...»: Ն. Գերովը այս նամակում մի անգամ ևս հայտնում է, որ ուղղափառներն ու հայերը «իրենցն են համարում ռուս հյուպատոսին, ի հակադրություն պալիկյանների, որոնք իրենցն են համարում ֆրանսիական և ավստրիական հյուպատոսներին»⁸¹:

1858 թ. մարտի 19-ի նամակում Ն. Գերովը գրում է Ն. Դ. Ստուպինին, թե Ֆիլիպոպոլսի «պալիկյան կաթոլիկական եկեղեցում» զանգ կախվեց, որն ամեն օր ղողանջում է, ընդ որում, թուրքական իշխանությունները ոչ մի դիմադրություն չեն ցուցաբերում, «կարծես չեն էլ նկատում զա»: Հյուպատոսը ավելացնում է, որ «պալիկյանները, փոքրթիվ և արևմտաեվրոպացիներին դավանակից լինելով, թուրքերի կողմից դիտվում են որպես օտարերկրացի և այդ պատճառով նրանց նկատմամբ ավելի զիջող են, քան ուղղափառներին»⁸²:

1858 թ. ապրիլի 30 թվակիր նամակում Ն. Դ. Ստուպինին ռուս հյուպատոսը տեղեկացնում է, որ թուրքերը խաթթը-հումայունով խոստացված իրավունքները սահմանափակում են այն տեսակետից, որ 1) եկեղեցի կարելի է կառուցել միայն այն վայրերում, որտեղ նախկինում այդպիսիք եղել են և 2) եկեղեցիների կառուցումը չպետք է թուրքերին անախորժություններ պատճառի: Բայց հակառակ դրան, պալիկյաններին թույլատրվում է կաթոլիկական եկեղեցիներ կառուցել այն վայրերում, որտեղ այդպիսիք նախկինում ամենևին չեն եղել⁸³: Այդ եկեղեցիների կառուցումը, հյուպատոսի ասելով, կնքպաստի ունիայի ուղղությամբ տարվող աշխատանքներին: Նշենք այստեղ, որ հյուպատոսի նամակներում, երբ խոսքը վերաբերում է կաթոլիկությանը հարած ազգությամբ բուլղարներին, վերջիններս ունիատներ (ունիթոուներ) են կոչվում, բայց կաթոլիկ պալիկյանները երբեք ունիատ չեն կոչվում, այլ կա՛մ պալիկյաններ, կա՛մ կաթոլիկ բուլղարներ:

1859 թ. հոկտեմբերի 24-ին իշխան Ա. Բ. Լոբանով-Ռոստովսկուն՝ Կոստանդնուպոլսում ռուսական դեսպանորդին գրած նամակում Ն. Գերովը արևմտաեվրոպական պետությունների՝ Թուրքիայի ամբողջ տարածքում ծավալած կաթոլիկական պրոպագանդի առնչությամբ իր անհանգստությունն է հայտնում. «Կաթոլիկական պրոպագանդը,— գրում է նա,— օրավուր ուժեղանում է Թուրքիայում, օտարերկրացիները շարունակ ջանում են ջնջել այստեղի քրիստոնյաների համակրանքը դեպի Ռուսաստանը: Ֆիլիպոպոլսի կաթոլիկ եպիսկոպոս Անդրեյ Կազանովան Ավստրիայի վրայով գնաց Հռոմ, ներկայացավ հոգևոր և աշխարհիկ բարձրաստիճան անձանց, և օժանդակություն, միջոցներ խնդրեց համայն Ռուսարիայի համար, Ֆիլիպոպոլսում կաթոլիկական պրոպագանդայի կենտրոն հիմնելու համար: Սկոպիեի և Բիտուլի անգլիական հյուպատոսները այս ամառ շրջեցին հյուսիսային Մակեդոնիայով և արևմտյան Բուլղարիայով մեկ և բացահայտ կերպով բուլղարներին հասկացնել էին տալիս՝ քանի դեռ չեն դադարել ռուսներին համակրելուց, նրանց հետ հույսեր կապելուց, ոչ մի օժանդակություն չեն ստանալու»⁸⁴:

81 Документ 3а българска история, т. I, с. 17—18.

82 Նույն տեղում, էջ 55:

83 Նույն տեղում, էջ 58:

84 Նույն տեղում, էջ 100:

Ն. Գերովը Սանկտ Պետերբուրգ, Սլավոնական բարեգործական կոմիտեի⁸⁵ քարտուղարին հղած 1869 թ. դեկտեմբերի 15-ի իր նամակում տեղեկացնում է դրանից շուրջ քսան տարի առաջ Ֆիլիպուպուսում հիմնված կաթոլիկական հոգևոր առաքելության մասին։ Այն բաղկացած էր եպիսկոպոսից և մի քանի քահանաներից, որ ներկայացնում էին պավլիկյանների (կաթոլիկ բուլղարների) հոգևորականությունը։ Տեղական պավլիկյաններից քահանաները երկուսն էին, Հոռմում՝ «Propaganda fide»-ի հաշվին կրթություն ստացած, մնացածները Հոռմից ուղարկված իտալացիներ էին, որոնք նյութական օժանդակություն էին ստանում նաև Ֆրանսիայից։

Ն. Գերովի 1862 թ. ապրիլի 18-ի՝ իշխան Ա. Բ. Լոբանով-Ռոստովսկուն պրած նամակից պարզվում է, որ Ֆիլիպուպուսի ոչ բոլոր պավլիկյաններն էին դարձել կաթոլիկության, նրանցից ոմանք դեռ XIX դ. սկզբում շարունակում էին դավանել իրենց պապերի հավատքը։ «Ֆիլիպուպուսում ունիատներ չկան,— գրում է հյուպատոսը,— «Courrier d'Orient» թերթի թղթակիցը իզուր է պավլիկյաններին ունիատ համարում։ Պավլիկյանները,— շարունակում է նա,— անհիշելի ժամանակներից օտար, անծանոթ հավատք էին դավանում, նրանք կարող էին ուղղափառ (պրավոսլավ) դառնալ, բայց հույն հոգևորականությունը այդ ուղղությամբ ոչինչ չարեց, և ահա, սրանից քառասուն տարի առաջ, ավստրիական կառավարության կարգադրությամբ այնտեղ նրանց համար Հոռմից ուղարկվեցին քահանաներ, որոնք նրանց կաթոլիկ դարձրին...։ Այդ պիսի պավլիկյաններ կամ կաթոլիկ բուլղարներ կան միայն Ֆիլիպուպուսի (մինչև 7.000 հոգի) և Սվիշտովի գավառներում, ապա նաև Վալախիայում, բայց մինչև օրս չունենք և ոչ մի փաստ, որ որևէ ուղղափառ բուլղար հարած լինի նրանց»⁸⁶։

Ն. Գերովը նույն պատկերն է նկարագրում և Սլավոնական բարեգործական կոմիտեին 1869 թ. դեկտեմբերի 15-ին ուղարկած նամակում, ցույց տալով, որ «կաթոլիկական հոգևոր միսիան հիմնադրվել է Ֆիլիպուպուսում շուրջ քառասուն տարի առաջ, սակայն մինչև օրս չի եղել մի դեպք, որ որևէ ուղղափառ (պրավոսլավ) կաթոլիկություն ընդունի»⁸⁷։ Դա ի միջի այլոց այն պատճառով, որ անհայտ ծագումով պավլիկյանները իրենցից ներկայացնում են բընաչկության տականքները և հասարակական աստիճանակարգում դեռ այժմ էլ գտնվում են բոլորից ցածր, որով պավլիկյան դառնալ՝ նշանակում է նվաստանալ»⁸⁸։

«Propaganda fide»-ն շարունակում էր իր հոգևորական ակտիվ գործունեությունը։ Ն. Գերովը 1864 թ. հունվարի 13-ին գրում է իշխան Ն. Պ. Իգնատևին, որ պրոպագանդան Ֆիլիպուպուսում ֆրանսիացի Գալաբարի ղեկավարությամբ արդեն բացել է արական ուսումնարան, որտեղ, ըստ ծրագրի, բուլղարներ պիտի ուսանեին, ավելացնելով, որ ուսումնարանը փոխարինել է նախկինում պավլիկյանների (կաթոլիկ բուլղարների) դպրոցին։ Բայց քանի որ բուլղարները տվյալ պահին չեն մասնակցում դասերին, Ֆրանսիայից ժամանած ուսուցիչները սկսեցին ֆրանսերեն լեզու դասավանդել բուլղարներն կարողալ իմացող պավլիկյան երեխաներին, չմոռանալով մի անգամ ևս ընդգծել, որ պավլիկյանները մինչև օրս բնակչության ցածր խավերից վեր չբարձրացան»⁸⁹։

⁸⁵ Կազմակերպվել էր 1858 թ. այն կյանքի կոչողը հարավային սլավոնների շրջանում լատինա-ճիդլիտական և քաղաքական պրոպագանդը տարածելու, սլավոնների շրջանում Ռուսաստանի ազդեցությունը չեղոքացնելու նպատակ հետապնդող Արևմտյան Եվրոպայում առաջացած ընկերություններն էին։

⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 281։

⁸⁷ Այսինքն՝ պավլիկյան դառնալ։

⁸⁸ Документи за Българска история, т. I, с. 512.

⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 339։

Ֆրանսիական պրոպոգանդը 1866-ի վերջին Ֆիլիպուպոլսում արդեն բացում է և իգական ուսումնարան: Ե՛վ արական, և՛ իգական ուսումնարանների շենքերը կառուցվեցին քաղաքի «պապիկյան թաղամասում»⁴⁰: Ուշագրավն այն է, որ այդպես ստորացած վիճակում գտնվող պապիկյանները այլևս չէին ուղում կրել բուլղարական հասարակության շրջանում կշտամբական դարձած ինքնանվանումը: Ըստ Գերովի 1869 թ. ապրիլի 2-ի՝ Իգնատևին գրած նամակի, «անհիշելի ժամանակներից Ֆիլիպուպոլսի սանջակում ապրող պապիկյանները դիմեցին տեղական (թուրքական) իշխանություններին՝ խնդրանքով, որ պետական փաստաթղթերում պապիկյան անունը այսուհետև փոխարինվի «կաթոլիկ բուլղարներ» անվամբ, քանզի... պապիկյան անունը դարձել էր նախատառական»⁴¹:

Այսպիսով, VII—XII դդ. Բյուզանդիայի համար սարսափադրու սլավոնիկյանները, որոնք անգլիացի նշանավոր բյուզանդագետ է. Գրեքոնի ասելով «սասանեցին Արևելքը և լուսավորեցին Արևմուտքը», XIX դ. վերջում այնպիսի թրշվառ վիճակում հայտնվեցին, որ ուղում էին հրաժարվել իրենց մականունից անգամ:

Պապիկյանների դիմումը տրվել էր մոթթաշերիֆ (սանջակի կառավարիչ) Աթա բեյին, քաղաքական տեսակետից հեռատես մի անձնավորության, որ Ն. Գերովի հետ սերտ հարաբերություններ էր հաստատել: Նա Ն. Գերովին ասում էր, թե հեռավոր, արևմտյան պետությունների հետ Թուրքիայի հաստատած բարեկամությունը ոչ մի օգուտ չի տալու, թուրքերի համար նախընտրելի է ջանալ մոտենալ ռուսներին: Զրույցներից մեկի ժամանակ, երբ խոսք բացվեց պապիկյանների մասին, որոնց պաշտպանությամբ հանդես էր գալիս Ֆիլիպուպոլսի ֆրանսիացի փոխհյուպատոսը, կարծես Ֆրանսիայի հպատակները լինեին, Աթա բեյը Ն. Գերովին վստահեցրեց, թե իրենց այսուհետև բուլղար-կաթոլիկ անվանելու մասին խնդրանքը ինքը վերադառ մարմիններին այնպես պիտի ներկայացնի, որ մեծավի: Այդպես էլ եղավ: Դա բոլորի համար միանգամայն անսպասելի էր, քանզի թուրքական կառավարությունը կաթոլիկների հանդեպ միշտ էլ ընդառաջող էր⁴²:

Բացի Ն. Գերովից, Բուլղարիայի սլավոնիկյանների մասին վկայում է և Բուլղարիայի Ռուսուկ (Ռուսն) քաղաքի ռուսական հյուպատոս Մոշինը: Նա 1875 թ. փետրվարի 25-ին Ն. Գերովին հղած իր գաղտնի նամակում պրում է դեռևս «Relazione»-ում հիշվող Նիկոպոլսի սանջակի Բելինա գյուղի սլավոնիկյանների մասին: «Ինձ վստահված գավառի Բելինա վայրում բնակվող պապիկյանները երկրորդ անգամ վոնդեցին կաթոլիկ քահանաներին՝ նրանց անտանելի անբարոյականության համար և որոշեցին մեկընդմիշտ վերջ տալ Հոռոմից իրենց ուղարկվող օտարազգի նման հովիվներին, ուղում են ունենալ բուլղար ունիթոն քահանաներ, որոնք պատարագը կմատուցեն պապիկյաններին հասկանալի լեզվով: Մի քանի ամիս առաջ նրանք նույն ոգով դիմեցին մեծ վեզիրին, բայց իրենց դիմումը մինչև օրս մնաց անպատասխան: Երկրորդ անգամ իտալացի հայրերին վոնդեց հետո, պապիկյանները նման խնդրանքով դիմեցին այստեղի վալիին, որը հավանություն տվեց նրանց ցանկության, իր հովանավորությունը խոստացավ, բայց իրենց ուղած քահանաների գտնելու հարցը դրեց իրենց վրա»⁴³:

Մոշինը Ն. Գերովին փոխանցում է Բելինա գյուղի պապիկյանների խրնդրանքը, որպեսզի իրեն՝ Գերովին վստահված Ֆիլիպուպոլսի գավառում նա իրենց համար որոնի-գտնի ազգությամբ բուլղար ունիթոն քահանա: Մոշինը ավելացնում է. «Բելինան (Relazione-ում՝ Բելիանի), ինչպես Ձեզ հայտնի է,

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 512:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 488:

⁴² Նույն տեղում, էջ 488—489:

⁴³ Документи за българска история т. II. Архив на Найдено Герод, София, 1932, с. 106—107.

շատ մեծ գյուղ է, և պավլիկյանները քահանաներին շատ լավ են վարձատրում»⁴⁴:

Վերջապես, Բուլղարիայի խնդրո առկա ժամանակաշրջանի պավլիկյանների մասին վկայում են և թուրքական աղբյուրները: Պահպանվել է 1866 թ. հունիս-հուլիս թվակիր՝ Ադրիանուպոլսի վալիին ուղղված սուլթանական իրադե, որի համաձայն Դիմոտիշկա կադայի Բուկարդան գյուղի «կաթոլիկ բուլղարներին» (պավլիկյաններին) թույլատրվում է հիշյալ գյուղում 20 արշին երկարությամբ, 15 արշին լայնությամբ և 10 արշին բարձրությամբ նոր եկեղեցի կառուցել⁴⁵:

Այսօր, հարկավ, Բուլղարիայում պավլիկյաններ գոյություն չունեն, նրանք վերջնականապես բուլղարացած են: Հակառակ իրենց ձուլմանը, պատմության մեջ հավանաբար միակ դեպքն է, որ մի աղանդի ներկայացուցիչները 1300 տարուց ավելի գոյատևեն, շարունակեն կրել դեռ VII դ. կեսերից ըսկիզբ առնող իրենց անվանումը, հուշը թողնելով Բուլղարիայի՝ իրենց անունը կրող բազմաթիվ տեղանուններում:

АНОНИМ XVII в. ВАТИКАНСКОЙ АПОСТОЛЬСКОЙ
БИБЛИОТЕКИ И КОНСУЛ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В
ФИЛИППОПОЛЕ Н. ГЕРОВ ОБ АРМЯНАХ И
ПАВЛИКИАНАХ БОЛГАРИИ

Р. М. БАРТИКЯН

Резюме

«Описание Болгарии» Анонима, написанное, вероятно, по поручению Propaganda Fide, имело целью представить центры болгарских католиков и прозелитическую деятельность Ватикана в Болгарии. Автор довольно подробно пишет также и об армянах и павликианах, упоминает о городах и селах, численности населения и их занятиях.

Большую ценность представляют донесения в Санкт-Петербург русского консула в Филиппополе Н. Герова, в которых подробно говорится и об армянах и павликианах Болгарии в XIX в., их политической ориентации.

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 107:

⁴⁵ Документи за българска история т. IV. Документи из турските държавни архиви, София, 1942, с. 5.

2. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

ՆՈՐ ՆՅՈՒԹԵՐ ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԲՅՈՒՋԱՆԴԻԱՅԻ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

1

Հուլյն գիտնական Պատարդոպուլո-Կերամեար 1884 թվականին հրատարակեց բյուզանդական կայսր Իսահակ Անգելոսի մի նամակը ուղղված Կիլիկիայի կաթողիկոսին¹: Ինչպես պարզվում է նամակից, դա Հայոց կաթողիկոսի կայսեր ուղղած նամակի պատասխանն է: Պատասխանն անթվակիր է, ինչպես և հասցեատերը չի հիշված: Հրատարակիչը ելնելով նրա մեջ հիշատակված Հայոց կաթողիկոսի բյուզանդական կայսեր ուղղած շնորհավորանքներից, նրա կայսր դառնալու առթիվ, ենթադրում է, որ պատասխան նամակը գրված է Իսահակ Անգելոսի թագավորության հենց սկզբին՝ 1185—1186 թվականներին: Հետևաբար այդ պատասխան նամակը ուղղված է Հայոց Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսին (1173—1193):

Նամակը վերաբերում է հայ և հուլյն եկեղեցիների միության հարցին, մի հարց, որ շատ էր հուզել Գրիգոր Դ-ի նախորդ ներսեա Շնորհալուս (1166—1173), ինչպես և բյուզանդական կայսր Մանվել Կոմնինոսին (1143—1180): «Թուղթ Ընդհանրականի» մեջ մենք կարդում ենք. — «Մեծ արքայն հոռոմոց (Մանվել Կոմնինոսը — Հ. Բ.) ի սկիզբն աւուրց աթոռակալութեան մերոյ առաքելական աթոռոյս առաքեաց առ մեզ արս պատուաւորս հանդերձ արքունական նամակօք, միանգամ և երկիցս և երիցս յազազս սիրոյ և միաւորութեան եկեղեցւոյ ըստ նախնեացն ժամանակի, և բառնալոյ զեկամուտ պատճառս երկպառակութեան ի միջոյ երկաքանչ իւրոց ազգաց»²:

Ինչպես հայտնի է, Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսը ներսեա Շնորհալուս մահից հետո շարունակեց բանակցութիւնները Մանվել կայսեր հետ, ինչպես և պատրիարք Միքայելի, որոնց ուղարկել է մի քանի նամակներ³:

Առաջին հայացքից հայ և հուլյն եկեղեցիների միության հարցը զուտ կրոնական հարց է և քաղաքական պատմության տեսակետից հետաքրքրութիւն չի ներկայացնում: Բայց իրականության մեջ այդպես չէ: Միջին դարերում հայ ժողովուրդը դավանաբանական տեսակետից անջատվելով հուլյն եկեղեցուց դրանով ոչ միայն ուզում էր պաշտպանել հայ եկեղեցու ինքնուրույնութիւնը

¹ «Ο ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος. Ἀνέκδοτα ἑλληνικά συγγραμμάτια ἔγγραφα τε καὶ ἄλλα κείμενα κατ' ἐκλογὴν συλλεγόμενα ἐκ τῶν ἐν τῇ „Μαυρογορδатеῖο Βιβλιοθήκῃ“ ἀναγραφόμενων χειρογράφων καὶ νῦν πρῶτον ἐκτιθέμενα ὑπὸ Παπαδοπούλου τοῦ Κεραμέως, Ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1884, σελ. 59—63.

² Ներսիս Շնորհալուս Թուղթ Ընդհանրական, Էջմիածին, 1865, էջ 291:

³ Նույն տեղում, էջ 229—280:

հույն եկեղեցուց, այլ մասնավորապես իր քաղաքական ինքնուրույնությունը, որը շարունակ ունեցությունների էր ենթարկվում Բյուզանդիայի կողմից: 12-րդ և 14-րդ դարերում էլ, երբ հայ-հույն դավանաբանական հարցերը օրակարգի նյութ են դառնում, դրա դրդապատճառները նույնպես զուտ կրոնական չէին, այլ մասնավորապես քաղաքական¹: Կիլիկիայի հայկական պետությունը շրջապատված էր թշնամի հարևաններով, որոնք չէին դադարում նրան նեղելուց: Այդպիսի պայմաններում Կիլիկիայի հայկական պետության համար առաջնահերթ խնդիր էր բարելավել հարաբերությունները Բյուզանդիայի հետ, որպեսզի գոնե հյուսիսում դաշնակից ունենա ընդդեմ ընդհանուր թշնամի Իկոնիայի սուլթանության ինչպես և Անտիոքի խաչակիրների: Մոտավորապես նույնպիսի դրության մեջ էր և Բյուզանդիան: Նրա համար էլ ցանկալի էր, որպեսզի Իկոնիայի սուլթանության, ինչպես և խաչակիրների թիկունքում ունենա դաշնակից ուժ ի դեմս հայկական պետության: Հայաստանի և Բյուզանդիայի փոխհարաբերությունների բարելավման համար առաջին քայլը դա եկեղեցիների մերձեցումն էր, դավանաբանական հարցերում եղած վիճելի կետերի վերացումը: Դրան էլ դիմեցին երկու պետությունները: Սակայն Բյուզանդիան ուներ հեռուները դնացող նպատակներ: Նա եկեղեցական միության հարցի տակ տեսնում էր նաև Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական ենթարկումը իրեն: Ճիշտ է, Իսահակ Անգելոսի նամակից դա բացահայտ կերպով չի դրսևորվում, այնուամենայնիվ նրա այն խոսքերից, թե «Տերը այն աստիճան մեծացրեց մեզ, որ ամեն օր ժողովուրդներ և ազգեր է ենթարկվում մեր ոտքերի տակ» և նրանով, որ հույն եկեղեցին նա համարում է մայր, իսկ հայ եկեղեցին էլ որդի, կարելի է տեսնել Բյուզանդիայի իսկական նպատակները «եկեղեցական միության» քողի տակ:

Այդ հանգամանքը հազիվ թե վրիպեր Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական ու եկեղեցական գործիչների ուշադրությունից: Բանակցությունները վերջացան ապարդյուն և Գրիգոր Դ Տղան չգնաց Բյուզանդիա, ինչպես որ նա խոստացել էր իր նամակներում Իսահակ Անգելոս կայսեր:

Մեզ հայտնի չէր, որ Գրիգոր Դ-ը Մանվել կայսեր մահից հետո շարունակել է բանակցությունները Իսահակ Բ Անգելոսի հետ: Վերջինիս պատասխան նամակից պարզվում է, որ Գրիգոր Դ կաթողիկոսը նամակ է գրել Իսահակ կայսեր եկեղեցիների միության հարցով, սակայն այդ նամակը հայ մատենագրության մեջ չի պահպանվել: Հայ մատենագրության մեջ արձանագրված է միայն այն փաստը, որ Իսահակ Բ Անգելոսը հալածանք է սկսել հայադավանների դեմ, ստիպելով նրանց դառնալ քաղկեդոնական, այսինքն կատարում էր առաջին քայլը հույների հետ նրանց ձուլման: Դրա դեմ բողոքել է կաթողիկոս Գրիգորը: Վարդան Արևելցին գրում է, որ հայոց 635 թվականին, այսինքն 1186 թվականին «ի վերայ Յունաց թագաւորեաց Փիսիկն, որ և Սահակ և յարոյց հալածանս և շարշարանս ի վերայ հայադաւան աղգաց, զի դարձցին յաղանդ նոցա: Վասն որոյ գրէ առ նա աղէքսանս պատրիարքն Գրիգոր եղբորորդի տեառն Ներսէսի և Գրիգորի կաթողիկոսացն Հայոց, խաղաղանալ ընդ ժողովրդեանն Աստուծոյ: Եւ ոչ լուաւ նմա, այլ դյուլովս դարձոյց ի կրօն իւր և զայլ յալածանս արար»²:

¹ См. Г. Микаелян, История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952, стр. 136—137.

² «Հաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ վարդապետի», Վենետիկ, 1862, էջ 133:

Այս փաստից ելնելով հայ եկեղեցու պատմության գիտակ Մ. Օրմանյանը գրում է, որ Մանվել կայսեր մահից հետո, որ տեղի է ունեցել 1180 թվականին, «հույներու հետ միութենական բանակցությունները վերջնականապես փակվեցան: Ալեքսիոս Մանուկ (1180—1183) և Անդրոնիկոս Բոնակալ (1183—1185) կայսրերը կարող իսկ չէին այսպիսի խնդիրներով զբաղիլ, Իսահակ Անգեղոսն ալ 1185-ին գահակալելով, բոլորովին տարբեր ուղղությամբ բռնեց, ոչ ևս բանակցելով և համաձայնելով, այլ բռնությամբ և ուժգնությամբ հայերը փաղկեղունականության հպատակեցնելով»¹:

Սակայն իրականությունն այլ է: Իսահակ Անգելոսի այս պատասխան նամակը, որը վրիպել է ինչպես հայ ժողովրդի, այնպես էլ հայոց եկեղեցու պատմության մասնագետների ուշադրությունից, շատ պարզ ու հստակ վկայում է, որ հայ և հույն եկեղեցիների միության խնդիրը ուժի մեջ էր նաև Իսահակ Անգելոսի ժամանակ: Այդ նամակը հաստատում է Վարդան Արևելցու վկայությունները այդ կայսեր կողմից հայերի դեմ սանձաղերժված հալածանքների մասին, ինչպես և Գրիգոր Դ կաթողիկոսի բողոքը այդ առթիվ: Բայց ինչքան էլ այդ կայսրը ճգնում է ցույց տալ, որ Ֆիլիպպուպոլիս քաղաքի հայ բնակչությունը սեփական ցանկությամբ ու կամավոր է դիմում քաղկեդոնականությանը, իրականում այդպիսի բան չի եղել: Այդ նամակի գրվելուց շատ շէր անցել, ընդամենը 3—4 տարի, երբ սկսվեց խաչակիրների երրորդ արշավանքը: Բյուզանդիան թշնամարար էր վերաբերում այդ արշավանքին: Խաչակիրների զորամասերից մեկը Փրեզերիկ Շիրկամորուսի գլխավորությամբ մտնում է Թրակիայի Ֆիլիպպուպոլիս քաղաքը: Նվ ի՞նչ է տեսնում գերմանական կայսրը Ֆիլիպպուպոլիսում: Խոսքը տանք դեպքերին ժամանակակից պատմիչ Նիկետաս Խոնիատեսին. «Մտնելով Ֆիլիպպուպոլիս, — ասում է Նիկետասը, — (Փրեզերիկ Շիրկամորուսը) դատարկված գտավ այն բնակչության մեծ մասից և երևելիներից: Նմե որեւէ մեկն էլ մնացել էր, նա աղքատ հայ էր: Բոլորից միայն նրանք գերմանացիների արշավանքը համարում էին բարեկամների ներկայություն»²:

Բյուզանդական պատմիչը հայերի այդ վերաբերմունքը աշխատում է բացատրել հայերի և արշավող գերմանացիների միջև իրեն կարծիքով գոյություն ունեցող ինչ որ դավանաբանական մոտիկությամբ և ոչ իրական պատճառներով, այն է բյուզանդական իշխանությունների կողմից իրենց կրած հալածանքներից հայերի ազատվելու ցանկությամբ:

Այդ ժամանակվա միջազգային հարաբերություններից նշենք մի հետաքրքրական փաստ, որին մենք հանդիպում ենք Իսահակ Անգելոսի նամակի մեջ: Այնտեղ հիշատակվում է, որ Հայոց կաթողիկոսի ուղարկած երկու նամակից մեկը գրված էր արաբերեն: Հույն հասցեատիրոջը հայերի կողմից գրված նամակը արաբերեն (և ոչ հունարեն) լինելը քստինքյան մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում:

Ստորև թարգմանաբար տալիս ենք Իսահակ Բ Անգելոս կայսեր Հայոց Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսին ուղղած պատասխան նամակը, զանց առնելով դուռ դավանաբանական հարցերին վերաբերող մասերը:

¹ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Կոնստանդնուպոլիս, 1912, հատ. 1, սյուն. 1482, (ընդգծումները մերն են—Հ. Բ.): Նույն կարծիքին է նաև Գ. Միքայելյանը. տե՛ս նույն տեղում, էջ 138:

² Nicetae Choniatae, Historiae, Bonnae, 1835, p. 527.

«Գիր շարադրված պրոտասկրեա տեր նիկետաս Վալանիտեսի կողմից, աղարկված Հայոց կաթողիկոսին տեր Իսահակ Անգելոս կայսեր կողմից:

Իսահակ ի Քրիստոս Աստված հավատարիմ թագավոր, աստվածապաշտյալ, արքա հզոր, միշտ օգոստոս, ինքնակալ հոռոմոց Անգելոս, Հայոց պատվական կաթողիկոսին, նրա շնորհքը և բարի կամքը:

...Դու ուղարկեցիր թագավորությանս երկու նամակ, մեկը գրված քո՝ հայերեն լեզվով, իսկ մյուսը արաբերեն: Այդ երկու նամակով մի բան հայտնեցիր, որ վառվում է քո սիրտը մեզ հետ միանալու սիրով, որի համար այնքան ուրախացել ես: Քո սիրո, խաղաղասիրության և միաբանության մասին վկայում է նախ և առաջ այն, որ դու քո վրա վերցնում ես այնքան ճանապարհ կտրելով մեզ մոտ գալու հոգնությունը, ավետելով խաղաղություն և բանակցությունների մեջ մտնել մեզ հետ, խոսակցել մեզ հետ և այստեղ մասամբ հանգստանալուց հետո վերադառնալ...: Դեռ ավելին: Դու գրել էիր նաև, որ եթե նույնիսկ կարող է ճանապարհին հոգնությունից վախճանվես, այդ դեպքում ևս չես վարանի կյանքից զրկվելու գնով քեզ ենթակա ժողովրդին փրկել և նրան մեզ հետ միացնել, որպես բարի հովիվ...: Մաղթում եմ հաջողվի քո նախաձեռնությունը և ճանապարհվես անմիջապես, առաջնորդվելով աստուծո կողմից և երկուսս միասին վերացնենք մեր և ձեր միջև գոյություն ունեցող վիճը, և մի մտքով և մեկ լեզվով խոսատվանենք աստծուն... որ այլևս մենք չենք տրոհում մի հովվի հոտը, և որ այլևս երկու ժողովուրդ չենք, այլ մեկը և ընտրյալը, ...մենք այժմ կազմում ենք մեկ ոգի, մեկ հոգի, մեկ բան ենք ճանաչում, սրտով հավատում և շրթներով հայտարարում փրկության համար՝ արգարությունը, որը և ուսուցանում ենք ուրիշներին: Իսկ եթե ուրախ է պատվականությունդ թագավորությանս մասին ավետիաներով (նա ուրախ է ի հարկե, ինչպես նա այդ մասին գրեց և թագավորությունս համոզվեց դրանում...) անհամեմատ շատ է ուրախանալու նա լինելով մեզ մոտ, երբ այն, ինչ լսել է տեսնի իր աչքերով: Երկու կողմերի համար էլ ուրախությունը կատարյալ կլինի, եթե վերացվի ամեն մի գայթակղություն...: Թագավորությունս իր տոնախմբության ժամանակ գոչում է այն, ինչ Դավիթն ասեց, թե «Չնայած իմ եղբայրները շատ են և բարի, բայց տերը հաճոյացավ ոչ թե նրանց, այլ ինձ՝ կրտսերիս: Եվ դուրս գալով հանդիպելու համար բռնակալի արյունարբու պաշտպանին, որը գալիս էր գոռոզարար և հարվածելով նրան մահացու հարվածով, վերացրեցի բռնակալության ամոթը Իսրայելի որդիների վրայից»¹: Դեռ ավելին: Տերը այն աստիճան մեծացրեց մեզ, որ ամեն օր ժողովուրդներ և ազգեր է ենթարկում մեր ոտքերի տակ: ...Երկրի վրա մեր դեմ պատրաստվում էր գիր դատապարտության, իսկ վերևում (երկնքում) հանվում էր որոշում բարձրացման: Այստեղ մեր դեմ կոփվում էր երկաթ, մեկը աչքերը հանելու, իսկ մյուսը՝ ձեռքերի և ոտքերի օղակների համար և բանտ, նման անլույս տարտարոսի, դրանից էլ վատ: Իսկ աստուծուց թագ թագավորական և ինքնակալական պայծառափայլություն, աղքատության և բանտի կապանքների մեջ կապյալների ազատագրում, առաջնորդում դեպի պատրաստի լիություն, դեպի առատ լույսը, և ուրիշ շատերը, որոնք իմ մեջ են կուտակված տիրոջ կողմից մեր ազոթքներով: Արյան և նենգության այն մարդիկ այն չափով որ չափում էին, նրանով էլ հատուցում ստացան, տրվեց նրանց փոխհատուցում Քրիստոսի արդար կշռաքարերով, իսկ մենք

¹ Նամակի հեղինակը ամենայն հավանականությամբ ակնաբեկում է իր նախորդի՝ Անդրոնիկոս Ա Կոմնինոսի սպանությունը և իր գահ բարձրանալը:

փրկվեցինք և ուրիշներին պատմում ենք մեզ հետ կատարված հրաշալի անցքերը¹:

...Դու տես, թե ինչպիսին է օգուտը քո ճանապարհորդությունից դեպի մեզ: Եթե առաքելական ասացվածքն ասում է թե փոքրը մեծից է օրհնվում, ապա եթե ոչ ուրիշը, համենայն դեպս դու կգնահատես եկեղեցիների մոր՝ նոր Աթոնի օրհնությունը նրան արժանանալու դեպքում, վերադառնալով մոր մոտ այնքան երկար ժամանակից հետո, որը վաղուց ցանականում էր քո վերադարձը...: Նա հրճվելու է քո ուրախությամբ, որ այլևս օտարացած չես, այլ նրա հարազատ որդին ես, նրանից հոգեպես ծնված:

...Միաբանությունը դուրս բերելու համար թաղավորությունս կարծում է թե շատ ճիշդ է չեն պահանջվի և դժվարությունների չենք հանդիպի, այլ դա շատ դյուրին և հեշտ է և ես ամբողջ հոգով ցանկանում եմ այդ: Սկսենք: Ինչքան սովորություններ որ կան մեզ մոտ և որոնք հայրերի սուրբ սյունողոսներին կամ սուրբ կանոններին ակնհայտ հակասում են, տեղի ենք տալու և հնարավոր է որ նրանք ուղղենք²: Աստծո շնորհքը այդ արագությամբ կատարողներին: Որովհետև փոքրերը չնայած փոքր են և դրա համար արհամարհելի, սակայն դրանք պետք է որ ուղղվեն, որովհետև այդ փոքրից մեծ բաներ են առաջանում: Թեև ուղ մի փոքր քար շարժվելով մի ամբողջ գետ դառնվայր դնա, և մի խիճ հանելը պատճառ է դառնում մի ամբողջ շենքի ավերման. մորեխն ու մարախը և այլ նման փոքր միջատներ մարդկանց մեծ դժբախտությունների պատճառ են դառնում, իսկ ամենից վատը դա այրուձինն է, որ ավերում է բերքը: ...Դրա համար, համաձայն թաղավորությանս վերևում ասածին, պետք է անտեսել անկարևորները կարևորների համար, անհրաժեշտ է մի քիչ զիջել, որպեսզի մեծ դործը դուրս գա: ...Պատվականությունդ գրեց նաև, որ Ֆիլիպպոպոլսի շրջանում ապրող հայերին իրենց կամքին հակառակ այնտեղի եպիսկոպոսը թաղավորությանս հրամանին համաձայն հավատափոխ է անում: Բայց դա այդպես չէ, այդ մասին պատվականությանդ իրականությունը չի հաղորդվի: Ծիշտ է, ասված է, որ «արքայություն երկնից բռնադատի» (Մատթ. ԺԱ, 12), սակայն պետք չէ, որ մտենք այնտեղ (արքայություն) ուրիշների բռնությամբ առաջնորդվելով դեպի նա, այլ անհրաժեշտ է, որ բոլորովին կամավոր կերպով ստիպեն իրենց և անցնեն այդ նեղ (ճամբից): Քո պատվականությունը չկարծե, որ բռնությամբ ենք նրանց բերում մեր կողմը: Եթե մեր քարոզչությունը նրանց ձգում է և համոզում և կամ նրանք սեփական ձգտմամբ անցնում են մեր կողմը, ապա մեզ չի կարելի մեղադրել բռնության մեջ, այլ պետք է որ նրանց զովել, ովքեր նախընտրում են ավելի լավը և ամենից առաջ պետք է որ երախտագիտություն հայտնենք նրանց ձգողին...: Այսպիսի դործերում մարդկային բռնության համար տեղ չկա: Բայց ինչպե՞ս ես դու անվանում մեր դավանությունը այլ, որին բռնի դարձնում ենք մեզ մոտ ապրող հայերին, երբ մեր

¹ Իսահակ Անդեկոսը այստեղ ևս նկատի ունի իր զահ բարձրանալու ժամանակաշրջանի գեպքերը: Իր նախորդը ուղում էր Իսահակին ձերբակալել, բանտարկել և սպանել: Սակայն գեպքերն այնպես ընթացան, որ, ընդհակառակը, սպանվեց Անդրոնիկոսը, իսկ Իսահակ Անդեկոսը զահ բարձրացավ: *St'us Nicetae Choniatae, Historiae, Bonnae 1835, p. 144* և հաջորդ:

² Համեմատի՛ր Մանվել կայսեր առաջին նամակի հետ, ուղղված Հայոց կաթողիկոսներին Ծնորհալույն. «Զի թէ գտանիցի աւանդութիւն ինչ ի միջի մերում արտաքոյ աստուածազիր կանոնաց՝ բարձուք յերկոցունց կողմանց» (Ներսէսի Ծնորհալույն Թուղթ Հնդհանրական, էջմիածին, 1865, էջ 159):

հավատքը ինչպես որ դու ես վկայում, նույնն է...: Դրա համար, որպեսզի գայթակղության ամեն մի պատճառ վերացվի, քո պատվականությունը թող շտապ կարգով դա մեզ մոտ քեզ ենթակա ընտրյալ մարդկանց հետ միասին, որպեսզի այդ բարի գործը հանկարծ անավարտ չմնա մահվան կամ որևէ այլ արգելքի պատճառով և երկուսով էլ զրկվենք այդ գործի վարձից: Թագավորությունս պատվականությանդ ճանապարհը մաքրել է ամեն մի խոչընդոտից և հայտնել է ազնվագույն սուլթաններին թե՛ Իկոնիայի, և թե՛ Եգիպտոսի, որպեսզի քեզ ենթակա երկիրը անվնաս պահպանվի և դու դյուրությամբ անցնես քո մարդկանց հետ միասին, ճանապարհվելով դեպի իմ թագավորությունը: Այդ բանի համար իմ ներկա վեստիարիտես Կոստանդին Ամասիացուն ուղարկեցի քո պատվականությանը, կարգավորելու համար այդ հաջողությամբ և քեզ հետ միասին դալու դեպի իմ թագավորությունը...»:

2

Իսահակ Անգելոսի պատասխանի շեշտը, շնայած իր զուտ բյուզանդական ճոռոմարանություններին, ինչ խոսք որ դուալ է: Կայսրը պատրաստ է զիջումների դիմել, ինչպես ինքն է ասում, փոքր զիջումների, բաժանվածությունը վերացնելու համար: Եվ դա զարմանալի չէ, եթե նկատի առնենք, որ Բյուզանդիան տվյալ ժամանակաշրջանում գտնվում էր ծայրահեղ վատ վիճակում, իսկ Կիլիկյան Հայաստանը Լևոն Բ-ի ժամանակ իր հզորության գագաթնակետին էր հասել: Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսը ամեն կերպ աշխատում էր Կիլիկյան իշխանությունը վերածել թագավորության և նրա ձգտումը բարելավել հարաբերությունները, բացի սկզբում նշած պատճառներից մի նախապայման էր նաև իր ձեռնարկած գործի հաջողության համար: Բյուզանդական կայսեր այդ մեղմ շեշտին մենք չենք հանդիպում Կոստանդնուպոլիսի պատրիարք Եսայասի (1323—1334) նույնպես դավանաբանական հարցեր շոշափող պատասխան նամակների մեջ, ուղղված Կիլիկիայի Հայոց կաթողիկոսին և թագավորին:

Այդ նամակները նույնպես անթվակիր են, հասցեատերը նույնպես չի հիշված, բայց նրանք առաքված են 1323—1334 թվականների միջև ընկած ժամանակաշրջանում, Եսայասի պատրիարքության տարիներին: Նամակներից մեկն ուղարկված է Կոստանդին Դ կաթողիկոս Լամբրոնացուն, իսկ մյուսը Լևոն Ե թագավորին:

Հիշյալ տասնամյակը Կիլիկիայի հայկական պետության համար մղձավանջային էր: Մեկ կողմից սելջուկ-կարամանները Թիմուրգաշի, մյուս կողմից մամլուկները սուլթան Մելիք-Նասիրի գլխավորությամբ անընդհատ արշավանքներ էին կատարում Կիլիկիայի վրա: Հայկական զորքերը պարտությունից պարտության էին մատնվում այդ անհավասար պայքարում: Դիմումները Արևմուտք ոչ մի օգուտ չէին կարող բերել, բացի նրանից, որ նրանք ավելի ես սրում էին հայերի և նրանց հարևանների փոխհարաբերությունները: 1323 թվականին Կիլիկիայի հայկական պետության և Մելիք-Նասիրի միջև կնքված հաշտությունը կայուն չէր և հաճախ խախտվում էր մամլուկների կողմից: 1330 թվականին եգիպտական սուլթանը նորից մի քանի հարձակումներ է գործում Կիլիկիայի վրա, ծանրացնելով վերջինիս վիճակը: Եսայաս պատրիարքի պատասխան նամակի մի նախադասությունից, ըստ որի «արքունի սենեկապետը (Միքայել Կալիկրինիտեսը—Հ. Բ.) պիտի գնա նախ սուլթանի (Մելիք—Նասիրի—Հ. Բ.) մոտ այն գործի համար, որ անհրաժեշտ գտան ձեր (հայոց կա-

թողիկոսի և թագավորի—Հ. Բ.) կողմից ուղարկված դեսպանները՝ կարելի է ենթադրել, որ լատինասեր հոսանքի պարագլուխ կաթողիկոս Կոստանդին Գ Կեսարացու մահից հետո, որը տեղի ունեցավ 1322 թվականին, նրա հաջորդ Կոստանդին Դ կաթողիկոսը և թագավորը ամենայն հավանականությամբ հուսալքված Արևմուտքից սպասվող օգնությունից, հատուկ դեսպանություն է ուղարկել Բյուզանդիա, մտադիր լինելով բարելավել երկու պետությունների փոխհարաբերությունները:

Եսայաս պատրիարքի պատասխան նամակներից էլ շատ պարզ երևում է Կիլիկիայի պետության անելանելի դրությունը, այլապես Հայոց կաթողիկոսը չէր գրի բյուզանդական պատրիարքին, որ խոստանում է համամիտ լինել բյուզանդացիների հետ բոլոր հարցերում: Սակայն Բյուզանդիան անտարբեր էր Կիլիկիայի այդ օրահասական վիճակի հանդեպ: Այլ կերպ չի կարելի բացատրել Եսայասի նամակների այնքան մեծամիտ, վիրավորական, նույնիսկ լիարի շեշտը, որը կարող էր միայն բացասաբար անդրադառնալ երկու պետությունների փոխհարաբերությունների բարելավման վրա¹:

Եսայասի նամակներից ուարդվում է, որ բյուզանդական իշխանությունների հալածանքները հայադավանների դեմ, մի բան որ մենք տեսանք դեռևս Խաչակ Անգելոսի ժամանակ, շարունակվում էին նաև մոտ մեկ և կես հարյուրամյակ հետո:

Այս նամակները նույնպես վրիպել են հայադեպիների ուշադրությունից, չնայած, որքան մեղ հայտնի է, հրատարակվել են երկու անգամ²:

Ստորև թարգմանաբար տալիս ենք այդ երկու պատասխան նամակների լրիվ տեքստը:

1. «Ամենահարգելի, ամենապատվավոր և ամենաբարեպաշտ կաթողիկոս Հայոց եկեղեցվո: Մեր խոնարհությունը հոգու խորքից մաղթում է, որպեսզի բոլոր մեծապատվության և նրան ենթակա ժողովրդի սրտին հասնի խաղաղություն պարգևող աստծո շնորհքը, որպեսզի ավելի ուժգին ու ավելի կատարյալ կերպով ուզեք և գլուխ բերեք միությունը մեզ հետ, ինչպես որ մենք էլ ուզում ենք այդ, սիրով, մաղթանքներով ու հաճությամբ ցանկանում: Ձեր կողմից ուղարկված դեսպանները ժամանելով բերեցին այստեղ և մեզ հանձնեցին ձեր բարեպաշտության կողմից ուղարկված նամակները: Մեր խոնարհությունը այդ առթիվ հրավիրեց ներկա եղող բարձր հոգևորականներին և ժողով գումարեց, որին ներկա էր նաև իմ ամենահզոր և սուրբ կայսրը (Անդրոնիկոս Բ 1282—1328 կամ Գ 1328—1341) նրան ենթակա սինկղետոսի և թիկնապահների հետ, որը և կարգադրեց ընթերցել այդ գրությունները: Բոլորին լսելի կերպով ընթերցելուց հետո ճշգրիտ իմացանք ձեր դարձի մասին, որ մեծ ջերմությամբ և անկեղծ տրամադրությամբ ցանկացաք աստուծո մղումով: Կարիք կա՞ արդյոք ասել, թե այդ առթիվ ինչքան երանությամբ և գոհությամբ լցվեցինք, ինչպիսի հոգեկան հրճվանք ստացանք: Միայն ասենք, որ Տերը այցելեց իր ժառանգությունը, չթողեց, որ իր սեփական ժողովուրդը, որին նա իր արյունով փրկեց, մնա

¹ Այդ նշել էր դեռևս հայտնի հույն պատմաբան Կ. Պապարրիզոպուլոն: *Σκ'α Ιστορία του 'ελληνικού έθνους, έκδ. έκτα, 'Αθήναι, τόμ. Ε. μέρ. Α' σελ. 192.*

² *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana collecta ediderunt Franciscus Miklosich et Josephus Müller, vol. I. Acta Patriarchatus Constantinopolitani MCCCXV—MCCCII, Vindobonae, 1860, p. 158—164; Migne, Patr. graeca, t. 152, col. 1207—1211.*

անջատված և բաժանված: Ինչպես որ նախապես հոր և աստուծո դեպի մեզ տաժած կարեկցությամբ նա անմեղ կերպով մարդ դարձավ և քանդեց բաժանող միջնորմը և վերացրեց հին թշնամությունը և հաշտեցրեց մեզ աստուծո և հոր հետ, այնպես էլ այժմ կրկին, տեսնելով որ դուք հասարակաց թշնամու կողմից ընդունել եք շար սերմեր և ուրիշ բաժանում եք կրել շատ ու շատ տարիներից ի վեր եկեղեցիների ընդհանուր մորից, խղճաց և քավեց և չթողեց որ այդ թշնամին մինչև վերջ ծիծաղի իր ժառանգության կործանման վրա: Եվ այսպես, նա լինելով մեր հոգիների իմաստուն բժիշկը և խոհեմորեն տնօրինելով մեր (գործերը), շատ բավ տեսավ, թե հասել է ձեր բուժման ժամանակը, ինչպես նաև թե ինչ դեղերով է բուժվելու տանջող հիվանդությունը և արմատախիլ է արվելու բույն դրած կիրքը: Չնայած, նա մինչև այժմ երկայնամտացավ, սակայն երբ տեսավ, որ դուք իսկապես մտադիր եք ընդունելու բուժումը, նա գործեց խոհեմությամբ, և դադարի կերպով խոսելով ձեր սրտերի հետ հոգեպարար և փրկիչ (խոսքերով), առաջնորդեց ձեզ որ դիմեք հարազատ մորը՝ տիեզերական եկեղեցուն, քանզի մոր խոսքը մենք ենք մատուցանում բոլոր նրանց, ովքեր ցանկանում են լինել քրիստոնյաներ և կրել (քրիստոնյայի) անունը, իհարկե ձեզ ևս, որ իսկապես այդպիսին եք: Մեզանից են ամբողջ աշխարհով մեկ տարածվում բարեպաշտության սրբազան գոգմաները, կարծես մի աղբյուրից հոսում եկեղեցվո կազմի վրա սուրբ հայրերի վարդապետությունները և սուրբ սյունհոգիների աստվածաշունչ օրենսդրությունները: Այժմ աստված հավից ձեր սրտերին և հաղիվ այդքան ժամանակից հետո ճանաչեցիք ընդհանուր մորը՝ եկեղեցուն, որից այսքան ժամանակե ի վեր բաժանվել էիք: Այժմ դուք արհամարհում եք¹, խորշում եք և բոլորովին դեն եք դրում այն ինչ վատարար ընդունում էին ձեր հայրերը՝ ի խորտակումն եկեղեցու ուղիղ գոգմաների, պախարակում եք նրանց անմտությունն ու անիմացությունը և բացարձակորեն խոստովանում եք ճշմարտությունը և խնդրում եք ու աղաչում ջերմ եռանդով ու ցանկությամբ ընդունել ձեզ ի փառս ամեն ինչի արարիչ և հոր աստուծո: Մեզ էլ ի՞նչ էր մնում անել բացի բացելուց ձեր առաջ մեր խղճացող սիրտը և ընդունել ձեզ ինչպես որդիների, որոնք ճանաչել են իրենց հորը, անշափ ուրախանալ և հայտարարել, որ նրանց, որոնց կարծում էինք մեռած, այժմ տեսնում ենք թե ողջ են, նրանց, որոնց համարում էինք կորած գտնում ենք նրանց փրկված մեր մաղթանքների համաձայն: Եթե այն ավետարանական հարսանիքի ժամանակ փողոցներից հրավիրում էին մարդկանց ընթրիքի, լցվելու համար հոգեկան բավարարությամբ, մենք ձեզ, որոնք մի ժամանակ բարեկամ էիք մեզ և եղբայրներ, հաղորդակից էիք մեր ընդհանուր սեղանին, չե՞նք ընդունի, երբ դուք զղջացել եք, չե՞նք ընդունելու ձեզ, երբ խոստանում եք ուղղվել այն բանից, ինչ ձեր հայրերը անդիտանալով ընդունել էին: Էլ ի՞նչպես պիտի նմանվենք Քրիստոսին, որ ընդունեց Պետրոսին, որ ջերմորեն և անշափ հուզված արտասվեց ուրանալուց հետո, ավագակին համաժառանգ ընդունեց զրախտում մեկ խոսքի համար: Եթե երկնքում ուրախություն է լինում մի մեղավորի զղջման համար, և մի դրամի գտնելը անասելի ուրախություն է պատճառում, ինչպես ասում են աստվածային խոսքերը, ապա մենք ձեզ չե՞նք միացնի մեզ, չե՞նք գուրգուրի ձեզ որպես մեր հարազատ յուրայինների, որոնց բաժանումից բզկավում էինք, երբ դուք՝ ամբողջ ժողովրդով, որ մեծ է ու բազմամարդ և ամենուրեք հռչակ-

¹ Բառացի՝ «թքում եք»:

ված վերադառնում եք դեպի մեզ, խոստանում եք մեզ հետ ամեն ինչում համամիտ լինել և համահավատ: Դա օրենք չէ, սիրելիներ, բարի, խոնարհ և խաղաղասեր հոգու: Այժմ մենք ձեզ առաջ բացում ենք զղջման դուռը և հրավիրում որպես հարազատ զավակների, որոնք ուզում են մեր կողքը կանգնել և միասին փառավորել երրորդությունը, բայց միայն առողջ դատողությամբ, մաքուր մտքով և անբիծ սրտով: Ընդունեք միությունը մեզ հետ և ինչպես խոսքով, այնպես էլ սրտով խոստովանեք և հայտարարեք զոգմաների ճշմարտությունը, քանի որ դուք կամավոր էերպով եք վերադառնում դեպի մեզ, այդ գործին ձեզ դրսից ճնշում չի մղում, ոչ ոք չի ստիպում, այլ միայն աստված, որ ուզում է, որ բոլորը փրկվեն և ճշմարտության դիտության դան: Անհրաժեշտ է, որ ձեր սերը և՛ ընդունի, և՛ խոստովանի ուղղափառության զոգմաները և ամեն ինչում հար և նման լինի մեզ: Ձեր այս՝ աստծուն հաճելի և փրկիչ գործի համար մենք ընտրեցինք և ձեզ ուղարկեցինք տեր Միքայել Կալլիկրինիտեսին¹, ամենահարգելի սերաստոսին, իմ ամենահզոր և սուրբ կայսեր բարեկամին, որը կառավարում է նրա սուրբ Թագավորության աստծո կողմից պահվող պալատը, ամենապատվավոր վանական տեր Գարրիելին, այլև այստեղի հայերի մեծահարգո եպիսկոպոսին: Արքունի սենեկապետը պիտի դնա նախ սուլթանի մոտ, այն գործի համար, որ անհրաժեշտ դատն ձեր կողմից ուղարկված դեսպանները: Նրա հետ ուղարկվողները պիտի ձեզ բերեն իմ ամենահզոր ու սուրբ կայսեր հարգո հրամանը, ինչպես և մեր ներկա գրությունը, որոնցից կհասկանաք, թե ինչպիսի ուրախությամբ և հոգեկան մեծ սիրով ընդունեցինք ձեր դարձը դեպի լավը և ինչպես ընդունում ենք բավարարել ձեզ այն ամենով ինչ ձեզանից պակասում է, այդ ձեզ կհաղորդենք այնտեղ ուղևորվողների միջոցով: Ինչ վերաբերում է այստեղի այն հայերին, որոնք հարեցին մեր սուրբ և տիեզերական եկեղեցուն, հաստատ իմացեք, որ նրանք այդ կատարեցին ոչ թե որևէ բռնության կամ ստիպման հետևանքով, ինչպես որ դուք իմացել եք, այլ սեփական կամքով, սեփական նախաձեռնությամբ և ցանկությամբ: Հենց մենք երբեք էլ չէինք ընդունի նրանց հաղորդակցման, եթե նրանք դային ահամա: Հավատքի և զոգմաների ճշգրտության հարցը համոզմունքի հարց է և ոչ բռնության: Ով ուզում է թող նա հետևի ինձ, ասում է մեր Տերը և տիրակալը, սուրբ ավետարանների մեջ: Մենք ինչպե՞ս կարող էինք հավատքի հաղորդակից ունենալ նրանց, որոնց գիտենք թե պարտադրված և վախից են եկել, իսկ սրտում այնպես են մնացել ինչպես որ էին նախապես: Դուք այս էլ նկատի ունեցեք, որ հարցը այնպես է ինչպես որ մենք գրում ենք ձեզ և տեղեկացնում: Ինչ վերաբերում է նրանց կառավարմանն ու անդորրությանը, ասլա այժմվանից իսկ մենք այդ սկսելու ենք, եթե դա ձեզ համար ընդունելի է: Մնում է, որ մեր կողմից այնտեղ ուղարկված մարդկանցից մենք վերջնական տեղեկություն ստանանք ձեր ճշմարիտ դարձի մասին, ձեր ուղղման մասին: Եվ այդպես, ընդունելով ձեզ առանց տատանման և տարակուսանքի, լինենք մի մարմին և մի հոգի ի փառս մեզ ի խաղաղություն կոչած մեր Տիրոջ, աստծու և փրկչի Հիսուսի Քրիստոսի: Ողջ լեք ի Տեր, սիրելի կաթողիկոս, այր ամենապատիվ:

¹ Միքայել Կալլիկրինիտեսին հիշատակում է ժամանակակից պատմիչ Հովհան Կանտակուզինոսը իր պատմության մեջ: *St'a Migne. Patrologia graeca*, t. 153, col. 161 *ὁ τοῦ κοιτῶνος προκαθήμενος Καλλικρυνίτης*, col. 128, *ὁ Καλλικρυνίτης Μιχαήλ ἐκτομίσας*.

2. «Կիլիկիայի, Իսաւրիայի և ամբողջ Հայաստանի մեծ թագավոր¹, իմ ամենահզոր և սուրբ կայսեր ցանկալի եղբայր: Մեր խոնարհությունը ամբողջ սրտով աղոթում է և խնդրում աստծուն, որպեսզի նա կայուն պահի քո թագավորական իշխանությունը, նրան ենթակա ամբողջ ժողովրդին, օժանդակի ձեր բարի ձգտմանն ու ցանկությունը և հնարավորին չափ ավելի պատրաստակամ անի ձեզ ձեր այդ գովելի գործին, ավարտման հասցնի ձեր ցանկությունն ու փափաղը, որ և մեր ցանկությունն է և որի հաջողության համար աղոթում ենք: Քո թագավորական իշխանության այստեղ ուղարկված դեսպանից ստացանք քո գրությունը: Մեր խոնարհությունը, ինչպես ներկա եղող բարձր հոգևորականները, նրա ընթերցումից իմացանք այն ինչ հայտնում էր և ցանկանում քո թագավորական իշխանությունը այդ հարցի առթիվ, որ մեզ դիմեց Հայոց եկեղեցւոյ ամենահարգելի և ամենապատվավոր կաթողիկոսը, հաստատելով նաև քո համաձայնությունը այդ հարցում: Քո թագավորական իշխանությունը իր կողմից ևս խոստանում է պաշտպանել միաբանության խնդիրը, ինչպես նաև քեզ ենթակա հայ ժողովուրդը: Թող իմանա քո թագավորական իշխանությունը, որ սիրով ընդունեցինք ինչպես քո թագավորական իշխանության, այնպես էլ ամենահարգելի և ամենապատվավոր կաթողիկոսի այդ խնդիրքը, որովհետև ամենաողորմած աստուծո շնորհքով մենք խաղաղասեր, բարի և ճշմարիտ հովիտ աշակերտներ ենք, հովիվ, որը միայն այն բանի համար եկավ երկիր, որպեսզի համախմբի բաժանվածներին, բոլորին փրկի: Ձեր դարձի առթիվ՝ դեպի մեր սուրբ և տիեզերական եկեղեցին, որի համար դա մեծ ավելացում է, մենք մեծապես շնորհակալ եղանք և խոստովանեցինք աստուծո սուրբ ողորմածության, որ նա ի վերջո շթողեց, որ այնչափ ժողովուրդը հարի սխալ դոգմաների և բաժանված լինի նրա եկեղեցուց: Այդ առթիվ մեր զգացմունքների մասին գրեցինք և հայտնեցինք ամենահարգելի կաթողիկոսին, գրում ենք նաև քո թագավորական իշխանությանը, որ մեծ հաճույքով ընդունում ենք, որ դուք մեզ հաղորդակից դառնաք, այդ հարցի, ինչքան որ հնարավոր է, հաջող ավարտումից և դուրս բերելուց հետո: Աստծուն այնքան հաճելի և փրկարար ձեր խնդիրքի համար ընտրեցինք և ուղարկեցինք ձեզ մոտ ամենահարգելի սերաստոս Միքայիլ Կալիկրինիտեսին՝ իմ ամենահզոր և սուրբ կայսեր բարեկամին, որը գլխավորում է նրա սուրբ թագավորության աստուծո կողմից պահվող պալատը նաև ամենապատվավոր վանական տեր Գարրիելին, այլև այստեղի հայոց ամենապատվավոր եպիսկոպոսին: Արքունի սենեկապետը պետք է նախ գնա սուլթանի մոտ այն գործի համար, որ անհրաժեշտ գտան ձեր մոտից եկած դեսպանները: Նրա հետ ուղարկվածները պետք է բերեն քո թագավորական իշխանությանը իմ ամենահզոր և սուրբ կայսեր խրիստովուր, ինչպես նաև մեր այս գրությունը, որից կհասկանաք, թե ինչպիսի ուրախությամբ և մեծ հոգեկան սիրով ընդունեցինք ձեր դարձը դեպի լավը, և ինչպես համաձայն ենք բավարարելու ձեզ ինչով որ ձեզանից պահպանում է: Այդ մասին ձեզ կհաղորդեն, ինչպես ասացինք, այդտեղ ուղևորվողները: Այստեղի հայերի մասին, որոնք հարեցին մեր սուրբ և տիեզերական եկեղեցուն, թող իմանա քո թագավորական իշխանությունը, որ նրանք այդ կատարեցին ոչ թե որևէ բռնության կամ ստիպման հետևանքով, այլ սե-

¹ Թագավոր բառը նամակում արտահայտված է ոչ թե βασιλεύς տերմինով, այլ βασιλεως լատիներեն rex. ինչպես բյուզանդացիք անվանում էին ոչ բյուզանդական թագավորներին և կայսրներին, վերադառնելով βασιλεύς-ը միայն բյուզանդական կայսրերի համար:

փական մտադրությամբ, նախաձեռնությամբ և կամքով: Եթե դա այդպես չլի-
ներ, ապա մենք ինչպե՞ս պետք է որ ընդունեինք հաղորդակցման մարդկանց,
որոնք ահամա հարեցին հավատին, իսկ իրականության մեջ մնում էին այն,
ինչ որ և նախապես էին: Ինչ որ դուք իմացել եք այդտեղ, իրականության չի
համապատասխանում: Իրականությունն այնպես է, ինչպես որ մենք հայտնում
ենք ձեզ, և այժմվանից կձեռնարկենք նրանց կառավարումը, եթե դա ընդունե-
լի լինի քո թագավորական իշխանությանը: Իսկ մենք մաղթում ենք, որպեսզի
հաճոյանա խաղաղության աստվածը և տեղի ունենա այդպիսի միությունը և
ձեր անցնելը մեր կողմը աստուծո հաճությամբ, ինչպես նաև մեր հիմունք-
ների և ցանկության համաձայն, ինչպես նաև այնպես, ինչպես ցանկանում է
և ուզում, ինչպես որ հաճելի է քո թագավորական իշխանությանը, պաշտպա-
նում է աստուծո շնորհքը, անճառ կերպով նրան բերող ամենաանարատ Տի-
րուհու և աստվածամոր միջնորդությամբ»:

[Եվստաթիոս Բոյիլասի կտակը \(1059 թ.\) որպես Հայաստանի և Վրաստանի պատմության
կարևոր սկզբնաղբյուր \[The Will of Eustathius Boilas \(1059\) as an Important
Primary Source for the History of Armenia and Georgia\], volume 5 \(1960\), pp.
393-430, in 38 pdf pages.](#)

Հ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

ԵՎՍՏԱԹԻՈՍ ԲՈՅԻԼԱՍԻ ԿՏԱԿԸ (1059 թ.) ՈՐՊԵՍ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ և ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԿԱՐԱՈՐ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐ

Միջնադարյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների ուսումնասիրության հարցը միշտ էլ գտնվել է սովետահայ պատմաբանների ուշադրության կենտրոնում: Մինչև այժմ գրվել են բազմաթիվ հոդվածներ ու մենագրություններ այս հարցի վերաբերյալ: Սակայն այդ աշխատություններում գրեթե չի օգտագործված բյուզանդական աղբյուրների նյութը: Հայկական սկզբնաղբյուրների տվյալները նշված հարցի մասին, որոնք զլխավորապես վերաբերում են արևելյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններին, չի կարելի մեխանիկորեն տարածել արևմտյան Հայաստանի վրա: Արևմտյան Հայաստանը դարերի ընթացքում գտնվել է բյուզանդական տիրապետության տակ: Բնականաբար Բյուզանդիայում տիրող սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները այս կամ այն չափով արմատացել էին նաև նրա կողմից նվաճված տերիտորիաներում՝ ընդհանրապես և արևմտյան Հայաստանում՝ մասնավորապես: Այդ պրոցեսն սկսվել էր դեռևս Հուստինիանոս կայսեր ժամանակաշրջանից, վեցերորդ դարի առաջին կեսից: Նշված կայսեր մեկ օրենքի վերնագիրը միայն, — «Հայերի մասին, որպեսզի նրանք ևս ամեն ինչում հետևեն հոռմայեցիների օրենքներին»¹, — բավական է համոզվելու համար այդ բանում: Հետաքրքրականն այն է, որ հետագա ժամանակներում էլ այդ օրենքը ուժի մեջ էր: Մակեդոնական հարստության «Բասիլիկ» կոչվող օրենսդրական ժողովածուում, որը գործածության մեջ է եղել բազում դարեր, այդ նույն օրենքը ուժի մեջ էր²: Այդ պրոցեսը շարունակվեց նաև հետագայում. 10—11-րդ դարերում, երբ բյուզանդական տիրապետությունը տարածվեց նաև արևելյան Հայաստանի վրա, զավթիչների հետ միասին այնտեղ մուտք գործեց նաև բյուզանդական օրենսդրությունը և կարգ ու կանոնը: Հասկանալի է, ուրեմն, որ 10—11-րդ դարերի Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների ուսումնասիրությունը առանց բյուզանդական սկզբնաղբյուրների ընձեռած նյութի հնարավոր չէ:

Այդ տեսակետից բացառիկ արժեք է ներկայացնում բյուզանդական ֆեոդալ նվառաթիոս Բոյիլասի կտակը, գրված 1059 թվականին:

Կտակը գտնվում է Փարիզի Ազգային Մատենադարանի Կոալենյան շարքի 263 համարի տակ գտնվող մագաղաթյա ձեռագիր մատյանում: Այդ մատյանի

¹ Corpus Juris Civilis, vol. III, Novellae, recognovit R. Schoell, Berolini, 1895, Novell. XXI, caput. I, p. 145.

² Basilicorum libri LX, ed. C. G. E. Heimbach, liber XLV, tit. VI, § a, Lipsiae, 1846.

մասին առաջին անգամ հիշատակում է Բերնար Մոնֆոկոնը, ցույց տալով, որ այն բովանդակում է Հովհաննես Կլիմաքոսի «Սանդուխք աստուածային եկից»-ը, ելնելով հնագրական տվյալներից, նա ենթադրում էր, որ գրված պետք է լինի 11-րդ դարում¹:

Հ. Օմոնը 1888 թվականին հայտնաբերեց ձեռագիր այդ մատյանի ընդօրինակության որոշակի թվականը — 1059 թ., որը նշված է ձեռագրի գրչի հիշատակարանում: Հ. Օմոնը միաժամանակ ցույց տվեց, որ նույն մատյանի վերջում գտնվում է ոմն պրոտոսպաթար Եվստաթիոս Բոյիլասի կտակը, նույնպես գրված 1059 թվականին²: «Սանդուխք»-ի, և կտակի ընդօրինակությունը կատարված է նույն գրչի կողմից, այդ ապացուցվում է յոչ միայն գրության նմանությունը, այլև գրչի թողած հետևյալ հիշատակարանով.

«Ավարտվեց ամենասուրբինի «Սանդուխք», — ասված է հիշատակարանում, — հրամանով պրոտոսպաթար և հյուպատոս Եվստաթիոս Բոյիլասի, ձեռամբ իմ՝ Թեոդուլոսի, Սալիմի ամենասուրբ Աստվածածնի վանականի և երեցի (երկուսն էլ կապադովկացի), Իսահակ Կոմնինոսի³ թագավորության ժամանակ, երբ թագավորանիստ [քաղաքի] պատրիարքն էր պրոէդրոս ու պրոտովեստիարիտես Կոնստանդինը⁴, Անտիոքի՝ Թեոդոսիոսը, վեց հազար հինգ հարյուր վաթսույթ թվականին⁵, տասներկուերորդ ինդիկտոնում, ապրիլ ամսի չորսին, ժամը յոթին, ավագ շաբաթ օրը, երբ Եղեսիայի կատապանն էր Հովհաննես Դուկիձեսը⁶, Անտիոքի դուքս՝ Ադրիանոսը, արքայական Միջագետքի պրոէդրոսն ու ինքնակալ տեր՝ Ահարոն Պարադոնավիսը⁷, Իերերիա-

¹ Bernardus de Montfaucon, Bibliotheca Coisliniana olim Segueriana, Parisiis, 1715, p. 306. Հմմտ. R. Devreesse, Catalogue des manuscrits grecs. II, Les Fonds Coislin, Paris, 1945, p. 241—242.

² H. O m o n t, Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, Troisième partie, Inventaire sommaire des manuscrits grecs de Coislin, Paris, 1888, № 263 (p. 164).

³ Իսահակ Կոմնինոս, գահակալել է 1057—1059 թթ.:

⁴ Կոնստանդին Գ. Լիխուդես, աթոռակալել է 1059—1063 թթ.:

⁵ Աշխարհի «արարչագործության» թվականն է, որ համապատասխանում է մեր թվականության 1059 թ.:

⁶ Եղեսիայի կատապան Դուկիձեսի մասին հայ հեղինակներից հիշատակում է Մատթեոս Ուռհայեցին. «Եւ յայնժամ առաքեաց (Կոմնինոս կայսրը—Հ. Բ.) ի կողմն Տաճկաց ի քաղաքն յԱռհա և բերեալ զտուկն քաղաքին Ուռհայոյ, որում անուն էր Տուկիձ, վասն զի ի մեծամեծաց ազգէ էր, եւ առեալ զթագն զնէր ի գլուխ Տուկիձն» (Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 127):

⁷ Արքայական Միջագետքի պրոէդրոսն ու ինքնակալ տերը Ահարոն Պարադոնավիսը ոչ այլ ոք է քան հայտնի Ահարոն բուլղարը Սա 1049 թ. նշանակվեց Անիի կառավարիչ, հաջորդելով Կատակալոն Կեկավմենոսին: Ահարոնը Անիի մայր տաճարի արևմտյան պատի վրա 1055—1056 թվականներին թողել է հայերեն արձանագրություն, ուր խոսվում է քաղաքի պարիսպների բարձրացման, աշտարակների կառուցման, ջրմուղի անցկացման մասին և այլն (տե՛ս В. Н. Б е - ч е ш е в и ч, Три Анийские надписи XI века из эпохи византийского владычества, Петербург, 1921, стр. 2):

Ինչպես տեսնում ենք վանական Թեոդուլոսի թողած հիշատակարանից, 1059 թ. Ահարոնը Միջագետքի դուքսն էր Սա ցույց է տալիս, որ Գրիգոր Մագիստրոսի մահվանից (1058 թ.) անմիջապես հետո, հակառակ Կոնստանդին 9-րդ Մոնոմախի խրիստովելին, որի համաձայն Միջագետքի գրառվածը տրվում էր Գրիգոր Պահլավունուն և նրա սերունդներին (Հմմտ. Արիստակես Լաստիվերացի, Պատմություն, էջ 61 «Եւ մեծարեալ (Գրիգոր) ի նմանէ՝ (ի Մոնոմախէ) առնու դատիւ մագիստրոսութեան, և զտեղիս բնակութեան ի սահմանս Միջագետաց զեօզս եւ քա-

յի՝ Վասիլիոս մագիստրոսը և Հովհաննես Մոնաստիրիոտեսը¹, Վասպուրականի՝ Բագարատը², Հովհաննես կուրապաղատի և սխուների դոմեստիկի Կոմնիոս Թագավորի եղբոր (ժամանակ)»:

Բոյիլասի կտակի վերջում ևս կա հիշատակագրություն այն մասին, որ այն գրված է 1059 թվականին, նույն վանական Քեոդուլոսի ձեռքով:

Ֆրանսիայի հնագետների ազգային ընկերության (Société Nationale des Antiquaires de France) 1890 թվականի փետրվարի 5-ի նիստում Հ. Օմոնը բյուզանդագետների ուշադրությունը հրավիրեց եվստաթիոս Բոյիլասի կտակի վրա, ընդգծելով նրա նշանակությունը Բյուզանդիայի պատմության և հնագիտության ուսումնասիրության համար: Նա միաժամանակ հայտարարեց, որ ինքը մանրամասն կանդրադառնա այդ կտակին հետազայում³, մի բան, որ անկատար մնաց:

Տասնևյոթ տարի անց եվստաթիոս Բոյիլասի կտակը հրատարակեց ռուս բյուզանդագետ Վ. Բենեշևիչը⁴, ընդգծելով նրա նշանակությունը ոչ միայն Բյուզանդիայի, այլև հարևան երկրների պատմության ուսումնասիրության հա-

ղաքս, գրով և ոսկի մատանեալ յազգէ յազգ մինչև յաիտեան»⁵), բյուզանդական պետությունը խախտում է այդ և Միջագետքի կառավարիչ է նշանակում Ահարոն բուլղարին, որը, ինչպես երևում է վերևում նշված հիշատակարանից, արդեն պրոէդրոսի աստիճանին էր բարձրացվել: Այս հիշատակարանի վերջին տողերը մինչև այժմ ուսումնասիրողների կողմից հիշատակվել և Պարադունավիս կոչվում, որն իրականում պատկանում է Ահարոնին, սխալմամբ վերագրվել է Վասիլիոս Մագիստրոսին, պատճառ դառնալով բազմաթիվ վիճարանությունների, որոնց մասին տե՛ս ստորև:

¹ Իրերիայի կառավարան Հովհաննես Մոնաստիրիոտեսը մեզ հայտնի է իր մեկ հոժարեն արձանագրությամբ, որ փորագրել է ավելի Անիում 1059 թվականին: Այդ արձանագրությունից հայտնաբերվել են 65 բեկորներ, Ն. Մառի 1907, 1908 և 1914 թվականներին Անիում կատարած պեղումների ժամանակ: Արձանագրության մեջ նա հիշվում է «Հայաստանի և Իրերիայի կառավարան վեստարխոս Հովհաննես Մոնաստիրիոտես» ձևով (տե՛ս В. Н. Бенешевич, Три Анийские надписи, стр. 19):

² Վասպուրականի Բագարատը նույն այն Բագարատն է, որ 1063 թվականին դարձավ Անիի դուքս: Նա թողել է արձանագրություն Անիի մայր տաճարի վրա, որ, ի միջի այլոց, փորագրված է. «Անուամբ տեառն ամենակայի և ողորմութեամբ սուրբ և ինքնակալ Բագարտին Կոստանդին Դուկի կամ եղև իմ Բագրատ մագիստրոսին և արևելից կառավարանի Վիկադոյա՝ առնել ողորմութիւն մայրաքաղաքիս Անու» (տե՛ս В. Н. Бенешевич, Три Анийские надписи XI века из эпохи византийского владычества, стр. 22): Նրա մասին հիշատակում են երկու բյուզանդական պատմիչներ Սկիլիցես-Կեդրինոսը և Միրայել Ատտալիատեսը: Սկիլիցեսը, պատմելով Հայաստանում և Վրաստանում Ալփ-Ասլանի հրոսակալների կատարած ավերումների մասին, գրում է. «Իրերիայի բարերը երկիրը լրիվ ավերվեց և ամայացավ... և բոլոր այն (երկրները), որոնք գտնվում էին նրա մոտիկ՝ Միջագետքն ու Խաղտիքը, ինչպես նաև Մելիտանեն և հողանիան և Եփրատ գետի մոտ գտնվող (քաղաքները), բացի դրանից նաև Արմենիակոն [Թեմը] և Վասպուրականը... Հենց այն ժամանակ էլ Անի է ուղարկվում սրգես դուքս ոմն Հայազգի Բագարատ անունով» (տե՛ս Georgius Cedrenus, Historiarum compendium, vol II, Bonnae, 1839, p. 653): Միրայել Ատտալիատեսը գրում է, որ այս Բագարատը չկարողացավ «պահովել Անի քաղաքի պաշտպանությունը, դրա համար էլ Անին բնկավ սելջուկների ձեռքը» (Հմմտ. Michaelis Attaliotae, Historia, Bonnae, 1853, p. 80—82): Հայազգի Բագարատին հիշատակում է նաև Մատթեոս Ուսհայեցին, ցույց տալով, որ նրա որդին կոչվել է Սմբատ (տե՛ս ժամանակագրություն, էջ 148):

³ Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France, 1890, p. 100—101.

⁴ В. Н. Бенешевич, Завещание византийского боярина XI века. Журнал Министерства народного просвещения, 1907 г., май, Отдел классической филологии, стр. 219—231:

մար: Բենեշեիչը հրատարակելով կտակի միայն հունարեն տեքստը և այն վերջացնելով «շարունակելի» բառով, ենթադրել էր տալիս, որ նպատակ է ունեցել մոտ ապագայում տալու նաև այդ կարևոր փաստաթղթի թարգմանությունն ու ուսումնասիրությունը: Սակայն, ցավոք, այդ ևս չիրականացավ, դուցե և այն պատճառով, որ Բենեշեիչի իսկ խոսքերով, «Շատ մեծ դժվարություններ է ներկայացնում տեքստը հասկանալը, որովհետև նա վխտում է ստուգաբանական և շարահյուսական բոլոր օրենքների աղաղակող ամենամեծ խախտումներով, նա զուրկ է որևէ ոճական մշակումից և բացի բաղմաթիվ անհասկանալի բառերից ու արտահայտություններից, որոնք մեզ հայտնի են արդեն ուրիշ հուշարձաններից, նա բովանդակում է նորերն էլ, նույնպես անհասկանալի»¹:

1911 թվականին Բոյիլասի կտակին անդրադարձավ բյուզանդագետ Պ. Բեզոբրազովը: Նա նույնպես կրկնելով Բենեշեիչի խոսքերը տեքստը հասկանալու դժվարությունների մասին, իր կողմից ավելացրեց. «Հեշտ չէ որոշել քերականորեն ճիշտ տեքստը և բացատրել որոշ տերմիններ»², սակայն, «Ջնայած այդ բոլորին, լրիվ հնարավոր է հասկանալ Բենեշեիչի հրատարակած կտակի միտքը»³: Եվ ահա Պ. Բեզոբրազովը իր հոգվածում շարադրում է այս կտակի բովանդակությունը:

Վերջերս Բոյիլասի կտակին անդրադարձավ բյուզանդագետ Մ. Վ. Լեշենկոն: Առանց տվյալ փաստաթղթի մասին որևէ ուսումնասիրություն կամ ժանոթագրություններ տալու, նա կտակը կրճատումներով ուսերեն թարգմանությամբ լույս ընծայեց Բյուզանդիայի սոցիալ-տնտեսական պատմության վերաբերյալ փաստաթղթերի ժողովածուում⁴: Պետք է ասել, որ Լեշենկոյի տված թարգմանությունը մեծապես մեղանշում է կտակի հունարեն տեքստին. այստեղ, առանց որևէ բացատրության, դեն են նետվել բաղմաթիվ նախադասություններ ու պարբերություններ, որոնք, առավել կամ պակաս չափով, դժվար թարգմանելի էին:

1957 թվականին լույս տեսավ Ս. Վրիոնիսի փոքր ուսումնասիրությունը Բոյիլասի կտակի մասին, ինչպես և նրա կողմից կատարված կտակի հաջող թարգմանությունը անգլերեն⁵: Վրիոնիսն իր ուսումնասիրության մեջ նպատակ չի դրել բարձրացնելու այդ հուշարձանը որպես աղբյուր սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների ուսումնասիրման, այլ իր գլխավոր ուշադրությունը սեռել է կտակում հիշատակված անձնավորությունների ինքնությունը պարզելու և Բոյիլասի տիրույթների տեղադրման հարցը լուծելու վրա: Այդ հարցերին մենք կանդրադառնանք ստորև:

¹ В. Н. Бенешевич, Завещание византийского боярина XI века. Журнал Мин. народного просвещения, 1907 г. май, Отдел классической филологии, стр. 221.

² П. Безобразов, Завещание Воилы, «Византийский Временник», том XVIII, вып. 1—4 (1911), Отдел III, стр. 107.

³ Նույն տեղում:

⁴ Сборник документов по социально-экономической истории Византии, Москва, 1951, стр. 169—173.

⁵ Speros Vryonis, The will of a provincial magnate, Eustathius Boilas (1059), Dumbarton Oaks Papers, number eleven, Cambridge, Massachusetts, 1957, pp. 263—276.

Բոյիլաս բառը բաղմիցս է հանդիպում վիմագիր արձանագրություններում, ղանազան մետաղյա առարկաների վրա, և հատկապես, բյուզանդական սկզբնաղբյուրներում: Բոյիլաս հին բուլղարների մոտ նշանակում էր «բույարին»¹: Դեռևս 1799 թ. Հունգարիայի Նադի-Սենտ-Միկլոշ վայրում հայտնաբերված ոսկե գանձի մեջ կար և մի ոսկե թաս հունարեն տառերով գրված «բուիլա» և «ծուպան» մակագրությամբ²: Այդ թասը և ընդհանրապես գանձը թվագրվում է 9-րդ դարի առաջին կիսով³:

«Բոյիլաս» տիտղոսը հանդիպում է նաև նախարարադարական վիմագիր արձանագրություններում, նույնպես հունարեն տառերով գրված և վերաբերում են 9-րդ դարի առաջին կեսին⁴: Բյուզանդական պատմական սկզբնաղբյուրներում առաջին անգամ Բոյիլաս անունը հանդիպում է Թեոֆանեսի ժամանակագրության մեջ: Երբ 798 թվականին թագուհի Իրենեն դուրս էր գալիս սուրբ Առաքելոց եկեղեցուց, նրան ուղեկցում էին շորս պատրիկներ, որոնց թվում էր և ոմն Կոնստանդին Բոյիլաս⁵: Ավելի քան մեկ դար լուսթյունից հետո 923 թվականին, հիշատակվում է ոմն Վարդաս Բոյիլաս Խաղտիքի ստրատեգ, որ ձերբակալվեց Ռոմանոս Լեկապենոս կայսրին գահընկեց անելու անհաջող փորձի կապակցությամբ⁶: Երկու տարի անց այդ գերդաստանի մի այլ ներկայացուցիչ, կայսերական պալատի սպա Կոնստանդին Բոյիլասը ծրագրում էր, միատիկոս Հովհաննեսի հետ միասին, տասպալել Ռոմանոսին⁷: Կոնստանդին 7-րդի թագավորության ժամանակ Փոքր Ասիայի Նիկոպոլիս քաղաքի կառապան է հիշվում պրոտոսպաթար Պետրոնիոս Բոյիլասը⁸:

Բոյիլաս գերդաստանի անվանը այնուհետև հանդիպում ենք 11-րդ դարի կեսերին, Կոնստանդին Մոնոմախ կայսեր (1042—1054 թթ.) ժամանակ, երբ ոմն Ռոմանոս Բոյիլաս, որ բարձր դիրքի էր հասել սենատում, գաղտնի զործողություններ էր սկսել, ուրիշ սենատորների հետ մեկտեղ, գահընկեց անելու համար Կոնստանդին Մոնոմախին, գահին տիրելու հավակնությամբ⁹: Այդ դեպքը, ինչպես կարելի է եզրակացնել Սկիլիցես-Կեդրինոսի տվյալներից,

¹ См. Н. Кондаков, История и памятники византийской эмали, СПб, 1892, стр. 38.

² V. Thomsen, Une inscription de la trouvaille d'or de Nagy-Szent-Miklos, Historisk-filologiske Meddelelser Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, I, 1, Kjöbenhavn, 1917.

³ См. J. Strzygowski, Zur Datierung des Goldfundes von Nagy-Szent-Miklos, Byzantinische Zeitschrift, Bd. 6, 1897, S. 586.

⁴ См. F. Dvornik, Deux inscriptions greco-bulgares de Philippos, Bulletin de Correspondance Hellénique, 52 (1928) p. 128; V. Beševliev, Der Titel *κανάρτι κεῖνος*, Byzantinische Zeitschrift, Bd. 32, I Halbjahrsheft, 1932, S. 13; См. Karel Skorpil i Petr Nikov, Надписи от първото българското царство в източната част на Балканския полуостров, часть III, Byzantinoslavica, t. III, fasc. 2, p. 366.

⁵ Theophanis Chronographia, ed. C. de Boor, t. I, Lipsiae, 1883, p. 474.

⁶ Georgii Monachi Vitae imperatorum recentiorum, Bonnae 1838, p. 896—897.

⁷ Ibidem, p. 903.

⁸ Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio, ed. G. Moravcsik and transl. R. H. J. Jenkins, Budapest, 1949, p. 212.

⁹ Georgii Cedreni Historiarum compendium, t. II, Bonnae, 1839, p. 605. См. Michaelis Glycae, Annales, Bonnae, 1834, p. 597:

տեղի է ունեցել 1051—1052 թվականներին¹։ Ռոմանոսն ու իր զործակիցները ձերբակալվեցին և, շնայած որ վերջիններս խիստ պատժի ենթարկվեցին, Ռոմանոս Բոյիլասը կարճատև աքսորից հետո վերահաստատվեց իր բարձր պաշտոնում։

Ահա սրանից հետո, 1059 թվականին, հանդես է գալիս Եվստաթիոս Բոյիլասը, որի կտակին է նվիրված մեր ներկա ուսումնասիրությունը։ Ինչպես երևում է այս կտակի տվյալներից, Եվստաթիոս Բոյիլասը Կոնստանդնուպոլսի Ոսկե պալատում պրոտոսպաթարիոսի աստիճան ունեւր, մի բան որ ցույց է տալիս արքունիքում նրա բարձր պաշտոն ունենալը։ Նա միաժամանակ հյուպատոս էր, ուստի տեղ ունեւր նաև սենատում։ Ս. Վրիոնիսը ենթադրում է, որ Եվստաթիոս Բոյիլասը մասնակցել է Ռոմանոս Բոյիլասի հետ Կոնստանդին Մոնոմախի դեմ 1051—1052 թվականին կազմակերպված դավադրությանը, որի անհաջող ելքից հետո աքսորվել է Կոնստանդնուպոլսից և Կապադովկիայում գտնվող իր տիրույթներից²։ Ս. Վրիոնիսն ենթադրում է, որ այդ դեպքին են վերաբերում Եվստաթիոս Բոյիլասի կտակի հետևյալ խոսքերը. «Իսկ թե ինչքան դժվարություններ պատճառեցին ինձ խառնակ ժամանակները ևս ոչ մի կերպ չեմ կարող պատմել, որովհետև ևս անշափ տանջվել եմ դժբախտություններից, ինձ ամեն կողմից անդադար հարվածել են կոհակները, ինչպես նավարեկյալին»։

Եվստաթիոս Բոյիլասը գրում է իր կտակում, թե ինքը կապադովկացի է և իր մոր ու կնոջ Աննայի հետ որոշ ունեցվածքով գաղթել է Կապադովկիայից, կտրելով մեկ ու կես շաբաթվա ճանապարհ։ Թե ինչու է Բոյիլասը գաղթել, այդ մասին նա ոչինչ չի գրում, բայց նա ընդգծում է, որ այն վայրերը, որոնք իր սեփականությունն են կազմել իր երկրորդ հայրենիքում՝ «ստացել է»։ Այդ բանը նա մի քանի անգամ է կրկնում և պարզ է, որ նա այդ ստացել է բյուզանդական կառավարության կողմից։

Ինչ է ստացել Բոյիլասը։ Նա թվարկում է իր անշարժ ունեցվածքը, որը կազմված է հետևյալ գյուղերից, պրոաստիոններից ու կալվածքներից. Եսայասի, Խոսպակրատ, Կոպտերիոն, Օփիդորոնի (թարգմանաբար նշանակում է օձերի լեռ), Կուսներիա, Կալմուխի, Պարաբունիոն (թարգմանաբար նշանակում է լեռան ստորոտ կամ լեռան կից), Վարդա, Տանձուտ-Չալիմա և Բուդինա։ Այն փաստը, որ Բոյիլասը հաստատվել է «այլ հավատք պաշտող և այլ լեզվով խոսող ժողովուրդների մեջ», որոնցից հիշատակվում են միայն հայերը — Ἀρμένιοι և այն, որ նշված տեղանուններից մի քանիսը — Տանձուտ, Վարդա, Խոսպակրատ, Բիդանա (կարդա Վիդանա, հայերեն՝ Վժան) հնչում են հայերեն, ցույց է տալիս, որ Բյուզանդիայից դուրս պետք է փնտրել նշված բնակավայրերը։ Այս հարցը հասկանալի է, շատ մեծ կարևորություն ունի, հատկապես եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ այդ վայրերի տեղադրման կապակցությամբ արտահայտվել են մի քանի իրարից տարբեր կարծիքներ։ Այսպես Հ. Օմոնը սխալմամբ Բոյիլասի կտակում հիշված վայրերը տեղադրում է Կապադովկիայում³, ելնելով, ըստ երևույթին, այն բանից, որ Բոյիլասը կապադովկացի էր, և աչքաթող անելով այն հանգամանքը, որ իր իսկ

¹ Sk' u S. Vryonis, The will of a provincial magnate, Eustathius Boilas (1059), p. 273.

² Ibidem, p. 274.

³ Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France, 1890, p. 101.

ասելով նա շաքաթ ու կես ճանապարհ է կտրել հաստատվելու համար իր նոր բնակավայրում՝ օտար ժողովուրդների մեջ:

Պ. Բեզոբրազովը, առանց որևէ հիմքի հայտարարում է, որ, իբր, Բոյիլասը դադթել է Անտիոքի թեմը¹: Իսկ բուլղար պատմաբան Վ. Զլատարսկին, ելնելով այն բանից, որ վանական Թեոդուլոսի հիշատակարանում կայսրից և պատրիարքից անմիջապես հետո հիշատակվում են Եդեսիայի կաթապանի և ապա Անտիոքի դուքսի անունները, ենթադրում էր, որ նշված վայրերը հավանաբար գտնվում էին Եդեսիա քաղաքի շրջակայքում²: Միմիայն Ս. Վրիոնիսն եկավ այն ճիշտ եզրակացության, որ Կապադոկիայից արևելք պետք է փնտրել Բոյիլասի երկրորդ հայրենիքը: Բոյիլասի կալվածների շարքում հիշված Կալմուխի տեղանվան հիման վրա նա գալիս է այն եզրակացության, որ Բոյիլասը հաստատվել է Տայքում³: Այդ տեսակետից Բոյիլասի կտակը մեծ արժեք է ներկայացնում ոչ միայն Հայաստանի, այլև Վրաստանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների ուսումնասիրության համար:

Նշված Կալմուխի մասին որոշ տվյալների մենք հանդիպում ենք բյուզանդական սկզբնաղբյուրներում: Այսպես, օրինակ, Անտիոքի պատրիարքության ենթակա եպիսկոպոսությունների ցուցակում մենք կարդում ենք, որ Իբերիայում Անտիոքի պատրիարքին են ենթարկվում հետևյալ պրոտատիոնները. Ալտալտը, Սպորտանոսը, որոնք գտնվում են Պանասկերից հյուսիս և Զեբարդին, որը գտնվում է Կալմալիսի հարավում⁴:

Վարդան Արևելցին գրում է, որ Սմբատի որդիներ Աշոտ Մսակերն ու Շապուհը «ելեալք զկողմամբն Շիրակայ՝ հարին զգօրսն Իսմայելի՝ որ անդ, և գրաւեցին յինքեանս զՇիրակ և զԱշոցք, և զգաւառն Տայոց: Եւ այսպէս ըստ բախտին ելեալ Աշոտի քաջի՝ շինէ զԿամախ, և բնակեցուցանէ ի նմա զընտանիս իւր»⁵: Պարզ է, որ Աշոտի կողմից կառուցված Կամախը չպետք է շփոթել Անի-Կամախի հետ. այն Տայքի Կալմախին է, որ Բոյիլասի կտակում հանդես է գալիս Կալմուխի ձևով, և միանգամայն ճիշտ են Մ. Բրոսսեն⁶ և Մարկվարտը⁷, որոնք Վարդանի Կամախը տեղադրում են Տայքում: 11-րդ դարի վրաց պատմիչ Լեոնտի Մրովելին իր «Վկայարանութիւն Արշիլի» աշխատության մեջ խոսում է Տայքում Կամախ ամրոցի կառուցման մասին: Վրացերեն բնագրում այդ

¹ П. Безобразов, Завешание Воилы, стр. 107.

² St'ou V. N. Zlatarski, Една датирана приписка на гръцки от средата на XI век. Byzantinoslavica, t. I, 1929, p. 25.

³ S. Vryonis, o. c., p. 275 Ավելի ճիշտ կարգքում: Հմմտ. Ernst Honigmann, Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen, Bruxelles, 1935, S. 220 և հաջորդ:

⁴ St'ou V. Benešević, Die byzantinischen Ranglisten, Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, Athen, 1926, Bd. 5, 1 und 2 Heft, S. 106. Վատիկանի մատենադարանի № 3 հայերեն ձեռագրի 270-րդ էջում գտնվում է եպիսկոպոսությունների ցուցակ, որը թարգմանված է հունարենից 1180 թվականին: Այստեղ մեջ են բերված վերը հիշատակված տեղանունները: St'ou F. C. Conybeare, On some Armenian Notitiae, Byzantinische Zeitschrift, Bd. 5, 1896, S. 126.

⁵ Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, Վենետիկ, 1862, էջ 76:

⁶ St'ou M. Brosset, Additions et éclaircissements a l'histoire de la Géorgie, depuis l'antiquité jusqu'en 1469, S. Pétersbourg, 1851, p. 159, ծանոթ. 5:

⁷ J. Marquart, Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge, Leipzig, 1903, S. 404, ծանոթ. 2:

տեղանունը տառադարձված է նաև Կալմախի ձևով¹։ Արքայազն Վախուշտի Աշխարհազրույթյան մեջ ասվում է. «Արտանուշի գետի՝ [Ճորոխին] միախառնվելու տեղից վերև, Ճորոխին միանում է Թորթումի լեռից հոսող ջուրը, որ ուղղվում է դեպի արևելք։ Այս ձորի վրա է Կալմախի բերդը, որ կառուցել են բղեշխները (պատիաշխներ) մեծաշեն, ամուր և անաճ, (և) որ Տառչի էրիսթավոյան [կենտրոնն] էր»²։ Կալմախի ուղղմական տեսակետից մեծ կարևորություն ունենալը շեշտված է նաև ժամանակակից հեղինակների կողմից, որ Իշխանը, Կալմախը և Պանասկերը տիրում են Օլթիի և Բարդոսի հովիտների վրա³, և պատահական չէ, որ դուքս Միքայիլը, ուրիշ երկու գյուղերի հետ միասին Բոյիլասից խլել է նաև Կալմուխին։

Կովկասի հինգ վերստանոց քարտեզի վրա մեզ հաջողվեց գտնել Բոյիլասին պատկանող գյուղերից մի քանիսը ևս, որոնց անունները բարբախտաբար շատ չեն փոխվել։ Նրանք գտնվում են Արտանուշի շրջանում։ Այդպես, օրինակ, Բոյիլասի կտակում հանդիպող Տանձուտ գյուղը, որ հանդիսանում էր միաժամանակ Բոյիլասի նստավայրը, անկասկած ժամանակակից Տանձուտ գյուղն է Արտանուշից մոտ տաս կիլոմետր հարավ-արևելք։ Բոյիլասի կտակում ասված է, որ Տանձուտը այլ կերպ կոչվում էր Ջալիմա (Ջալիմա)։ Կովկասի հինգ վերստանոց քարտեզի վրա ցույց է տրված Տանձուտին կապած Ջալդիետ վայրը, որը Ն. Մառը անվանում է Տանձուտի ավան⁴։ Տանձուտում գտնվում է վրացերեն մի արձանագրություն, որը վերաբերում է սուրբ Մարինա եկեղեցու շինարարությանը, թվագրված քրոնիկոնի 531 (1312) թվականով։ Այդ արձանագրության մեջ եկեղեցու շինողը անվանված է Սաիմդավլե Կալմախելի⁵, այն է Սաիմդավլե Կալմախեցի, անկասկած Բոյիլասի կտակում հիշատակված Կալմուխի վայրից, որը գտնվում էր Տանձուտից 15—20 կիլոմետր հեռավորության վրա։ Տանձուտից հինգ կիլոմետր արևմուտք գտնվում է Կապտախոթ գյուղը, հավանաբար Բոյիլասի կտակի Կոպտերիոնը⁶։ Արտանուշից հինգ կիլոմետր արևելք հինգ վերստանոց քարտեզի վրա ցույց է տրված Ուսոտ գյուղը։ Ն. Մառը Կղարջքում և Շավշեթիայում կատարած հանապարհորդության օրագրում ճշտում է այդ գյուղի անունը, ոչ թե Ուսոտ,

¹ Տե՛ս Քարթլիս Տխովրեբայի կամ վրաց պատմության հին հայերեն թարգմանությունը, վրացերեն բնագիրը և հին հայերեն թարգմանությունը ուսումնասիրությամբ և բառգրքով լույս բնծայեց Իլիա Արուլանեն, Թբիլիսի, 1953, էջ 204։ Հմմտ. Լ. Մելիքսեր-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատ. Ա, Երևան, 1934, էջ 196։ Կալմախի անվան ծագման մասին տե՛ս Н. Я. Марр и Я. И. Смирнов, Вишавы, Ленинград, 1931, стр. 19—21.

² Պրոֆ. Լ. Մելիքսեր-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր Գ, Երևան, 1955, էջ 84։

³ Տե՛ս W. E. D. Allen, The march-land of Georgia, The Geographical Journal, vol. LXXIV, № 2, August, 1929, p. 154.

⁴ Георгий Мерчул, Житие св. Григория Хандзтийского, Грузинский текст, введение, издание, перевод Н. Марра, с дневником поездки в Шавшню и Кларджию. Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, книга VII, СПб, 1911, стр. 106.

⁵ Նույն տեղում, էջ 105։

⁶ Ս. Վրիոնիսը ենթադրում է, որ կտակում հիշատակված Կոպտերիոնը դա Կապտախի վայրն է, ուր 1049 թվականին տեղի ունեցավ հակառակարտ բյուզանդացիների և սելջուկների միջև (Տե՛ս Cedrenus, t. II, p. 578 և հաջորդ), միաժամանակ շեշտելով, սակայն, որ այդ նույնացումը հնարավոր չէ հաստատել։ Տե՛ս հիշ. աշխ., էջ 275։ Սակայն Կապտախում գտնվում էր ոչ թե Տալբուր, ինչպես Վրիոնիսն է գրում, այլ Արծնի մոտ։

այլ Ուծոտ¹, որի տակ հնարավոր է ենթադրել Բոյիլասի կտակում հանդիպող Ուղիկի գյուղը: Արտանուջի շրջանում հինգ վերստանոց քարտեղի վրա ցույց են տրված իրարից ոչ շատ հեռու գտնվող երկու գյուղ, մեկը կոչվում է Վարդասխեվի, մյուսը՝ Վարդխեվ, որոնցից մեկի տակ պետք է փնտրել Բոյիլասի կտակում հանդիպող Վարդա վայրը (խեվի վերջավորությունը վրացերեն նշանակում է ձոր):

861 թվականին վախճանված սուրբ Գրիգոր Խանձիթեցու վարքի մեջ, որը գրված է նրա մահից 90 տարի հետո, Խանձիթի շրջակայքում հիշատակվում է Օպիդա վայրը, ուր կար հռչակավոր վանք²: Վրաց Բագրատ 4-րդ թագավորի մի հրովարտակը, որը գրված է 1027 թվականին, վերաբերում է հենց այս Օպիդայի վանքի տիրույթների սահմանների հարցին³: Կովկասի հինգ վերստանոց քարտեղի վրա Արտանուջից հյուսիս ցույց են տրված երկու վայր՝ Օպիդա և Օպիսչալա: Սրանցից մեկը, հավանաբար, կապ ունի կտակում հանդիպող Օփիդո-բունի տեղանվան հետ (բունի հունարեն նշանակում է լեռ): Նույն քարտեղի վրա այդ շրջանում ցույց են տրված նաև Խոզարիք և Խոզարարտ գյուղերը, որոնցից մեկը պետք է, հավանաբար, համապատասխանի կտակի Խոսպակրատ գյուղին:

Ինչպես տեսնում ենք Բոյիլասի տիրույթները գտնվելիս են եղել Կղարջ-բում, ավելի կոնկրետ Արտանուջի շրջանում: Այդ բոլոր շրջանները ենթարկվեցին բյուզանդական ազդեցության Տալի կուրապաղատ Դավիթ 3-րդի մահից՝ 1001 թվականից հետո. Բյուզանդիայի Վասիլ 2-րդ կայսեր և վրաց թագավոր Գեորգի 1-ի միջև 1023 թվականին կնքված պայմանագրի համաձայն դրանք անցան Բյուզանդիայի ձեռքը:

Բոյիլասի կտակում հիշատակված տեղանունների ճշտումը մեզ հնարավորություն է տալիս հանգելու և ուրիշ եզրակացությունների: Տարածված է եղել այն կարծիքը, որ Կղարջքի հայկական բնակչությունը արդեն 11-րդ դարում լրիվ քաղկեդոնիկ էր դարձել, չնայած ընդհուպ մինչև 11-րդ դարի վերջը շարունակում էր վրացերեն լեզվին զուգահեռ պահպանել հարազատ հայերեն լեզուն⁴: Բոյիլասի կտակը ցույց է տալիս, որ 11-րդ դարի կեսերին Կղարջքի հայկական բնակչությունը դեռևս լրիվ քաղկեդոնական չէր, այլապես Բոյիլասը չէր գրի իր կտակում, որ ինքը բնակվեց այլ հավատք պաշտող ժողովուրդների մեջ: Վրացիները բյուզանդացիների համար այլադավաններ չէին, այդպիսիք չէին կարող լինել նաև քաղկեդոնիկ հայերը: Պարզ է, որ տվյալ դեպքում Բոյիլասը նկատի ունի միաբնակ հայերին: Իսկ որ քաղկեդոնականները և միաբնակները իրար այլադավաններ էին համարում, դա կասկածի ենթակա չէ: Հայոց Գրիգոր Դ. Տղա կաթողիկոսը Բյուզանդական կայսր Իսահակ Անգելոսին գրած նամակում վերջինիս մեղադրում էր այն բանի մեջ, որ նա բռնի «այլադավան» է դարձնում Բյուզանդիայում ապրող հայերին⁵, այսինքն որ նա նրանց քաղկեդոնիկ է դարձնում:

¹ Георгий Мерчул, стр. 103.

² Նույն տեղում, էջ 89:

³ Տե՛ս Դ. Ս. Սուրբախաձե, Грузинские церковные гуджары (грамоты), Тифлис, 1881, стр. 120—121.

⁴ Георгий Мерчул, стр. XVI. (Ն. Մառի առաջաբանը):

⁵ Տե՛ս 2. Բ ա ռ թ ի կ յ ա ն, Նոր նյութեր Կիլիկիայի հայկական պետության և Բյուզանդիայի փոխհարաբերությունների մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», № 4, 1958, էջ 287:

Բոյիլասի Կղարջքում բնակվելու հանգամանքը հաստատում է Արիստակես Լաստիվերտցու հիշատակությունն այն մասին, թե Հայաստանում «ինքնակալ թագաւորն հոռոմոց Վասիլն... տիրէ բազում գաւառաց և բերդից և քաղաքաց: և կացուցանէ ի վերայ նոցա գործակալս և դատաւորս և վերակացուս»¹, կամ «թագաւորեաց զկնի Վասիլն Կոնստանդին... և զիշխանս որ գաւառակալք էին, զոր մեծն Վասիլ կարգեալ էր, ի նոյն հաստատեաց»²: Ահա Բոյիլասը ևս, ամենայն հավանականութեամբ, մեկն էր այդ «գաւառակալ» իշխաններից:

Սովորաբար բյուզանդագետները շեշտում են նշված ժամանակաշրջանում Հայաստանի և Վրաստանի նկատմամբ Բյուզանդիայի վարած քաղաքականության միայն մեկ կողմը, այն, որ նպատակ ունենալով այդ երկրները թուլացնել, քաղաքական և ռազմական տեսակետից, նա աշխատում էր տեղական ֆեոդալներին, կամավոր կամ բռնի ճանապարհով գաղթեցնել Բյուզանդիա: Այդպիսի քաղաքականության արտահայտությունն է հանդիսանում Վասպուրականի թագավոր Սենեբերիմի գաղթեցումը Կապադովկիա 1021 թ., Անիի թագավոր Գագիկի գաղթեցումը Կոնստանդնուպոլիս 1045 թ., Կարսի թագավոր Գագիկի գաղթեցումը Կիլիկիա և այլն: Հայտնի է նմանապես, որ Բյուզանդիան իր կողմից գրավված շրջաններում հաստատում էր բյուզանդական դուքսերի, կատապանների և մագիստրոսների իշխանությունը: Բոյիլասի կտակը սակայն ցույց է տալիս, որ միաժամանակ տարվում էր նաև բյուզանդական ֆեոդալներին, ամենայն հավանականութեամբ, բռնի կերպով հայկական և վրացական հողերի վրա բնակեցվելու քաղաքականություն, նպատակ ունենալով բյուզանդական տիրապետության պատվարներ ստեղծել նվաճված ծայրամասերում, մի բան, որ հանդիպում էր տեղական բնակչության դիմադրությանը:

Եվստաթիոս Բոյիլասը շարադրում է իր կտակը նախ և առաջ գանգատվելով խառը ժամանակներից, որոնք անշափ վիշտ են պատճառել իրեն: Այնուհետև նա անդրադառնում է այն տառապանքներին, որոնք հասել են նրան իր բնակած շրջանի քաղաքական և ռազմական ղեկավարի՝ Միքայել դուքսի և նրա որդի Վասիլիոս մագիստրոսի³ կողմից: Վասիլիոս մագիստրոսը հիշված է նաև կտակը պարունակող ձեռագրի գրիչ Թեոդուլոս վանականի հիշատակարանում, որտեղ մեկ առ մեկ թվարկված են Բյուզանդիայի արևելյան նահանգների քաղաքական և ռազմական իշխանավորները, իրենց ենթակա շրջանների հետ միասին: Կտակի վերջում նրա պայմանների ճշգրիտ կատարմանը հետևող հոգաբարձուների թվում հիշատակված են ինչպես այդ նույն Վասիլիոս մագիստրոսը, ապա նաև վերջինիս եղբայրը, նույնպես ռազմական գործիչ, վեստարխոս Ֆարեսմանեսը: Այս վերջին (Ֆարեսմանես-Փարսման) անունից դատելով, կարելի է եզրակացնել, որ 11-րդ դարի կեսերին Կղարջքի քաղաքական ու ռազմական ղեկավարությունը գտնվում էր այնպիսի մարդկանց ձեռքին, որոնք ծագումով հայ էին (գուցե և վրացադավան)⁴ կամ վրացի:

¹ Արիստակես Լաստիվերտցի, Պատմութիւն, էջ 4—5:

² Նույն տեղում, էջ 11:

³ «Դուքս» կամ «մագիստրոս» դրանք բյուզանդական տերմիններ են: Այդ մեծամեծները, ամենայն հավանականութեամբ, տեղում կոչվել են «տանուտերներ»: Վրաց Բագրատ 4-րդ թագավորի 1027 թվականի հրովարտակում, որը վերաբերում է Օպիդա վանքի հողերին, Տայրի և Կղարջքի վերակացուները անվանված են «տանուտերներ»: Տե՛ս Դ. Մ. Пурцеладзе, Грузинские церковные гуджары (грамоты). Тифлис, 1881, стр. 121.

⁴ Մի քանի տասնամյակ հետո Թեոդոսուպոլսի թեմայի դուքս դարձող Գրիգոր Բակուրյանը

Միքայել դուքսի և նրա որդիներ Վասիլիոս մագիստրոսի և վեստարիոս Ֆարեսմանեսի անձնավորութիւնների բացահայտման գործով զբաղվել է Ս. Վրիոնիսը: Բյուզանդագետների մեջ երկար վեճեր են եղել Վասիլիոս մագիստրոսի անձնավորութեան շուրջը, որոնց հիմնական պատճառն այն է, որ բոլոր տառամնասիրողները «Պարադունավիս» մականունը, որ հիշատակվում է վանական Թեոդուլոսի վերևում մեր կողմից մեջ բերված հիշատակարանում, վերագրում էին ոչ թե Ահարոն մագիստրոսին, ինչպես իրականում է, այլ այս Վասիլիոս մագիստրոսին¹: «Պարադունավիս» հոնարեն նշանակում է «Մերձդանուբյան»: Բյուզանդական պատմիչներ Միքայել Ատտալիատեսը, Զոնարան և Սկիլիցես-Կեդրինոսը պատմում են որ, 1065 թվականին Ուզերը անցնելով Իստրոս (Դանուբ) գետը, գերի վերցրին մերձդանուբյան (Պարիստրիոն) քաղաքների արխոնտներ Նիկիփորոս Վոտանիատեսին և մագիստրոս Վասիլիոս Ապոկապեսին²: Ռոմինացի բյուզանդագետ Ն. Բանեսկուն վանական Թեոդուլոսի հիշատակարանում նշված Վասիլիոս մագիստրոսին, որին նա վերագրում է «Պարադունավիս» մականունը, նույնացնում է վերոհիշյալ մերձդանուբյան քաղաքների արխոնտ Վասիլիոս Ապոկապեսի հետ և պնդում, որ «Պարադունավիս»-ը ոչ թե մականուն է, ինչպես ենթադրում էր հույն բյուզանդագետ Լամբրոսը³, այլ «Պարիստրիոն» (մերձդանուբյան) բառի էկվիվալենտը⁴:

Բուլղար բյուզանդագետ Վ. Զատարսկին հանգեց այլ եզրակացութեան⁵: Նրա կարծիքով, Թեոդուլոսի հիշատակարանում հանդիպող մագիստրոս Վասիլիոս «Պարադունավիսը» ոչ մի դեպքում չէր կարող լինել մերձդանուբյան քաղաքների դուքս՝ 1059 թվականի ապրիլին (հիշատակարանի գրութեան ժամանակը): Նա չէր կարող Վասիլիոս Ապոկապեսի հետ նույն անձնավորութիւնը լինել, որովհետև վերջինս մագիստրոսի կոչում ստացավ 1064 թվականին, իսկ նույն դարի 50-ական թվականներին նա պատրիկի կոչում ուներ: Բացի դրանից, շարունակում է նա, 1059 թվականի վերջում և 1060 թ. որպես մերձդանուբյան երկրների արխոնտ հիշատակվում է Ռոմանոս Դիոգենեսը: Վ. Զատարսկին միանում է հույն բյուզանդագետ Լամբրոսի կարծիքին, որի համաձայն Թեոդուլոսի հիշատակարանում հանդիպող «Պարադունավիս»-ը պարզապես այնտեղ հիշատակվող մագիստրոս Վասիլիոսի մականունն է և որ չի

վրացական հայ էր, ծագումով Տալիցի: Տե՛ս Н. Март, Аркаун, Монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах халкедонитах. Отдельный оттиск из «Византийского Временника», том XII, 1905, стр. 21, 24.

¹ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Բարտիկյան, Относится ли прозвище Παραδουναβις к магистру Василию в памятной записи монаха Феодула (1059 г.)?, ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1959 թ., № 8:

² Տե՛ս Michaelis Attaliotae Historia, Bonnae, 1853, p. 83; Ioannis Zonarae Epitome historiarum, t. III, Bonnae, 1897, p. 678; Georgii Cedreni Historiarum compendium, t. II, Bonnae 1839, p. 654.

³ Σπ. Λάμπρος, Ἐνθυμύσεων ἤτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογή πρώτη. «Νέος Ἑλληνισμός», VII (1910), σελ. 130-131:

⁴ N. Bănescu, Les premiers témoignages byzantins sur les Roumains du Bas-Danube, Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, Bd. III, 3 und 4 (Doppel-) Heft, 1922, S. 294-295. Նույնի, La question du Paristrion, Byzantion, t. VIII (1933), fasc. I. p. 294.

⁵ N. V. Zlatarski, Една датирана приписка на гръцки от средата на XI век, Byzantinoslavica, t.I, 1929, p. 28, sq.

կարելի այն ընդունել որպես կոնկրետ շրջանի վրա իշխանություն ունեցող անձնավորության տիրույթ: Վ. Զլատարսկին ենթադրում է, որ Թեոդուլոս վանականի հիշատակարանում հանդիպող մագիստրոս Վասիլիոսը, դա Մատթեոս Ուոհայեցու ժամանակագրության մեջ հիշատակված բուլղար թագավոր Ալուսիանի որդի Վասիլն է, որը Ռոմանոս Դիոգենեսի թագավորության սկզբում եղեսիայի դուքսն էր¹: «Պարագոննավիս» մականունը, ըստ Զլատարսկու, ցույց է տալիս Վասիլի բուլղարական ծագումը: Սակայն Զլատարսկին ուշադրություն չէր դարձնում այն հանգամանքի վրա, որ այդ Վասիլի եղբայրը կոչվում էր Ֆարեսմանես-Փարսման, մի անուն, որ դժվար թե բուլղարների մոտ տարածված լիներ: Այդ անունը ցույց է տալիս, որ Ֆարեսմանեսը, ինչպես և, հասկանալի է, նրա եղբայր Վասիլիոսը և նրանց հայր Միքայելը կարող էին, ինչպես վերևում ասեցինք, կամ հայկական, կամ էլ վրացական ծագում ունենալ:

Ս. Վրիոնիսն հիմնականում ընդունում է Ն. Բանեսկուի եզրակացությունները և միաժամանակ փորձում է բացահայտել կտակում հանդիպող մյուս երկու անձնավորություններին՝ մագիստրոս Վասիլիոսի հայր՝ դուքս Միքայելին և վերջինիս մյուս որդուն՝ վեստարխոս Ֆարեսմանեսին: Նա գրում է. «Մագիստրոս Վասիլիոսը նույն մագիստրոս Վասիլիոս Ապոկալպեսն է: Կտակում հիշատակված մագիստրոս Վասիլիոսի եղբայր վեստարխոս Ֆարեսմանեսը՝ նույն վեստարխոս² Ֆարեսմանես Ապոկալպեսն է, որը 1069 թվականին Ռոմանոս Դիոգենես կայսրի կողմից նշանակվեց Հիերապոլիս քաղաքի ստրատեգ: Ինչ վերաբերում է կտակում հիշատակված դուքս Միքայելին, մագիստրոս Վասիլիոսի և վեստարխոս Ֆարեսմանեսի հորը, Վրիոնիսի կարծիքով նա հիշատակված է Մատթեոս Ուոհայեցու մոտ, որի ժամանակագրության մեջ նա հանդես է գալիս որպես «Ապուրապ, հայր Վասիլ»:

Ե՛վ Բանեսկուի, և՛ նրան հետևող Ս. Վրիոնիսի եզրակացությունները, որոնք առաջին հայացքից կասկած չեն հարուցում, հեռու են համոզեցուցիչ լինելուց: Մատթեոս Ուոհայեցու մոտ հիշատակված Ապուրապը, որին Վրիոնիսը նույնացնում է Բոյիլասի կտակում նշված դուքս Միքայելի հետ, 1035—1038 թվականներին Եղեսիայի քաղաքի դուքսն էր և այդ պաշտոնում հիշատակվում է դեռևս 1065 թվականին³: Սկիլիցես-Կեդրինոսը հիշատակում է, որ 1038 թվականին Եղեսիա քաղաքին տիրում էր վրացական ծագում ունեցող Վարադվաշեն⁴: Եթե այս Վարադվաշեն և Ուոհայեցու մոտ հիշատակված

¹ Հմմտ. Մատթեոս Ուոհայեցի, ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 195:

² Վրիոնիսը սխալմամբ գրում է վեստարխոս: Նա հենվում է Սկիլիցես-Կեդրինոսի ժամանակագրության վրա, ուր այդ Ֆարեսմանը ոչ թե վեստարխոս է հիշատակված, այլ վեստ. Տե՛ս Georgius Cedrenus, t. II, Bonnæ 1839, p. 675; Հմմտ. Michaelis Attaliotæ Historia, Bonnæ, 1853, p. 116:

³ Սակայն Մատթեոս Ուոհայեցու մոտ մենք կարդում ենք, որ ՇԵ (1056) թվականին Իսահակ Կոմնինոսը «բերեալ զտուկ քաղաքին Ուոհայոյ, որում անուն էր Տուկիծ... և առեալ զթագն զնէր ի զլուխ Տուկիծին և նստոյց զնա յաթոռ թագաւորութեան» (էջ 126—127): Թեոդուլոս վանականի հիշատակարանում 1056 թ. ապրիլին որպես Եղեսիայի դուքս է հիշատակվում Հովհաննես Դուկիձեսը, ըստ երևույթին, Ուոհայեցու Տուկիծը: Ամենայն հավանականությամբ, 1059 թ., երբ Դուկասը դառնում է կայսր, Եղեսիայի իշխանությունը նորից տրվում է Վասիլի հայր Ապուրապին: Ուոհայեցու ՇԵ թվականը ճիշտ չէ, պետք է լինի ՇԸ:

⁴ Georgii Cedreni, t. II, p. 520. Ուոհա քաղաքի պատմության մասին տես Լորանի հետազոտությունները: J. Laurent, Des Grecs aux Croisés. Etude sur l'histoire d'Edesse entre 1071 et 1098, Byzantion, t. I, 1924, p. 367—449.

Ապուքապը նույն անձնավորություններն են (Ապուքապը ոչ թե անուն է, այլ ազգանուն), ապա Վրիոնիսի այն ենթադրությունը, որ դուքս Միքայելը Ուռհայեցու մոտ հիշատակված Ապուքապն է, պարզ է, որ չի կարող ճիշտ լինել: Այդ բոլորից զատ, մենք շունենք որևէ փաստ այն մասին, որ Եդեսիայի դուքս Ապուքապը, կամ էլ նրա որդի Վասիլը ունենային որևէ առնչություն Կղարքի հետ 11-րդ դարի 50-ական թվականների վերջում¹: Բայց ամենակարևորը, որը կասկածի տակ է դնում Ն. Բանեսկուի և Ս. Վրիոնիսի եզրակացությունները, դա հանդես եկող ժամանակագրական հակասությունն է: Բոյիլասի կտակի տվյալների համաձայն, դուքս Միքայելը վախճանվել է 1059 թվականի ապրիլ ամսից (կտակի գրության ժամանակը) առաջ: 1065 թվականին, ինչպես ցույց է տալիս Մատթեոս Ուռհայեցին, «զօրք Ուղացն սրով յարձակեցան զհետ մեծաւ կոտորածով և կալան զՎասիլ զօրապետն Հոռոմոց և տարան զնա ի գերութիւն յաշխարհն իւրեանց»²: Նույն դեպքը արձանագրված է նաև, ինչպես վերևում ցույց տվեցինք, բյուզանդական պատմիչներ Ատտալիատեսի, Զոնարայի և Սկիլիցես-Կեդրինոսի մոտ, նույն՝ 1065 թվականի տակ: Բայց Ուռհայեցին մեզ հաղորդում է մանրամասնություններ, որոնք շունեն բյուզանդական աղբյուրները: Պարզվում է, որ Ապուքապի որդի Վասիլին հաջորդում է փախչել գերությունից և զնալ նախ թագավոր Տուկիծի մոտ: Այնուհետև «եկեալ Վասիլն առ Ապուքապ հայրն իւր ի յՈւռհա, և հայրն և ամենայն ազգ իւր լցան ցնծութեամբ»³: Այդ բոլորը տեղի են ունենում 1065 թվականին: Այսպիսով Վասիլի հայր Ապուքապը, (որին Ս. Վրիոնիսը նույնացնում է Բոյիլասի կտակի դուքս Միքայելի հետ), 1065 թվականին դեռ ողջ էր: Ս. Վրիոնիսը չի նկատում, որ Բոյիլասի կտակում (1059 թ.) հիշատակված դուքս Միքայելը և Ուռհայեցու մոտ հիշատակված «Վասիլ հայր Ապուքապը» չեն կարող նույն անձնավորությունները լինել, որովհետև Բոյիլասի կտակի տվյալների համաձայն, 1059 թվականի ապրիլին դուքս Միքայելը արդեն մեռած էր: Հետևաբար տրամաբանական է պնդել, որ դուքս Միքայելի որդի Վասիլիոս մագիստրոսը ոչինչ ընդհանուր չունի Ուռհայեցու Ապուքապի որդի Վասիլի հետ, բյուզանդական աղբյուրների Վասիլիոս Ապոկապեսի հետ:

Այս երկար վիճաբանությունները տեղի չէին ունենա, իհարկե, եթե ինչպես վերևում ասացինք, ճիշտ ընթերցվեր վանական Թեոդուլոսի հիշատակարանը: Այնտեղ «Պարադունավիս» բառը վերաբերում է ոչ թե Վասիլին, այլ Ահարոն մագիստրոսին: Վ. Զլատարսկին միանգամայն ճիշտ էր, երբ գրում էր, որ «Պարադունավիս» մականունը կրող մարդը կարող էր բուլղարական ծագում ունենալ (այստեղ կարևորություն չունի այն հանգամանքը, որ նա այդպիսին էր համարում Վասիլին): Իսկապես որ Ահարոն մագիստրոսը բուլղար է եղել, այդ մասին վկայում են ոչ միայն բյուզանդական, այլև հայկական սկզբնաղբյուրները:

Ինչպես մենք վերևում նշեցինք, Ս. Վրիոնիսը դուքս Միքայելի մյուս որդուն վեստարխոս Ֆարեսմանեսին նույնացնում է Սկիլիցես-Կեդրինոսի մոտ

¹ Ուռհայեցին հաղորդում է, որ Ապուքապ իշխանը նախկինում եղել է վրաց Դավիթ կուրապաղատի վրանապահը և ստացել է Եդեսիա քաղաքը Ռոմանոս կայսրից ՆՁԱ թվականին (էջ 57, 64):

² Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 152:

³ Նույն տեղում, էջ 153:

հիշատակված, ծագումով վրացի վեստ Ֆարեսմանես Ապոկապեսի հետ, որին 1069 թ. կայսրը նշանակեց Հիերապոլսի ստրատեգ¹։ Իհարկե, ընդունելով, որ դուքս Միքայելը և նրա որդի մագիստրոս Վասիլիոսը պատկանում էին Ապոկապեսների գերդաստանին, շատ հավանական պետք է լիներ նույնացնել նաև կտակի վեստարխոս Ֆարեսմանեսին Սկիլիցես-Կեդրինոսի հիշատակած վեստ Ֆարեսմանես Ապոկապեսի հետ։ Բայց երբ մերժվում է այդպիսի հնարավորությունը, պարզ է, որ Ֆարեսմանեսի Ապոկապես ազգանունը քիչ քան է տալիս։ Մեզ մնում է միայն այն, որ երկուսն էլ կոչվում են Ֆարեսմանես, մեկն ունի վեստարխոսի, մյուսը վեստի աստիճան։

Եվստաթիոս Բոյիլասին, ահա, բավականին նեղություն են պատճառել վերոհիշյալ Միքայել դուքսը և նրա որդին մագիստրոս Վասիլիոսը, որոնց կառավարչության տակ էին գտնվում Բոյիլասի կալվածքները։ Նա ստիպված է եղել իր տիրույթների մի մասը վաճառել իր տիրոջը, նրանց արժեքի դիմաց ստանալով միայն մի գրություն, բայց ոչ մի հատիկ դրամ։ Բացի այդ, իր տներին տվել է նա «պարտքով» դրամական մեծ գումար (քսան հինգ լիտր ոսկի, այն է հազար ութհարյուր ոսկեդրամ), որը նույնպես 1059 թվականին (կտակի գրության տարում) դեռ չէր վերադարձվել պարտատիրոջը։ Կտակում տվյալ կա այն մասին, որ Միքայել դուքսն ու Վասիլիոս մագիստրոսը նույնիսկ Բոյիլասին կյանքից զրկելու ցանկություն են ունեցել։ Այս տվյալները ուշագրավ են ու հետաքրքրական։ Նույնիսկ Բոյիլասի նման ազդեցիկ մի պաշտոնյա, որ ուներ պրոտոսպաթարխոսի և հյուպատոսի բարձր աստիճան, չէր կարողացել խուսափել տեղական իշխանությունների ոտնձգություններից ու հափշտակություններից²։ Դուքս Միքայելի և մագիստրոս Վասիլիոսի պայքարը բյուզանդական ֆեոդալ Բոյիլասի դեմ, մեր կարծիքով, սոսկ խոշոր ֆեոդալների միջև գոյություն ունեցող հակառակություն չէր, այլ ամենայն հավանականությամբ Բյուզանդիայի տիրապետության դեմ ուղղված պայքարի արտահայտություն։ Ճիշտ է, դուքս Միքայելն ու մագիստրոս Վասիլիոսը ի պաշտոնն ծառայում էին Բյուզանդիային, բայց ինչ խոսք, որ բյուզանդական տիրապետությունը իրենց երկրի համար օտարի լուծ էր։

Բոյիլասն իր կտակում հայտնում է, որ երբ նա հաստատվեց իրեն տրված կալվածքներում, դրանք զարշահոտ, անտանելի վայրեր էին, լինելով օձերի, կարիճների և վայրի զազանների բույն, որից սարսափահար մոտակայքում ապրող հայերը հանգիստ չունեին։

Նշված ժամանակաշրջանում Կղարջքին մերձակա բոլոր գավառներում — Հարքում, Ապահոնիքում, Մանանաղում, Եկեղյաց գավառում, նույնիսկ Շիրակում լայն տարածված է եղել թոնդրակեցիների աղանդը, և, ըստ երևույթին, Կղարջքը բացառություն չի կազմել³։ Բոյիլասի կտակում նշված օձերի, կա-

¹ Georgius Cedrenus, t. II, p. 675—676: Միքայել Ատտալիատեսը Նրան համարում է հայ (Michaelis Attaliotae, Historia, p. 116): Ամենայն հավանականությամբ նա վրացագավան հայ էր։

² Сб'у Сборник документов по социально-экономической истории Византии, Москва, 1951, стр. 135.

³ Գրիգոր Խանձիթեցու (վախճանվել է 861 թվականին) վարքարանության մեջ կա հիշատակություն Կղարջքում, կոնկրետ Օպիդայում, աղանդավորների գոյության մասին։ Сб'у Георгий Мерчул, стр. 144—145. Նշված ժամանակաշրջանում աղանդավորներ են հիշվում նաև Անշայում, որ գտնվում է Արտանուշից երկու ժամ հեռավորության վրա (նույն աղբյուր, էջ 136)։

բիճների և վալրի գաղանների տակ մեր կարծիքով ենթադրվում են թոնդրակեցի աղանդավորները: Արիստակես Լաստիվերտցին թոնդրակեցի աղանդավորներին անվանում է «մարդադէմ գաղանաց փարախ», Կոնձիկ աբեղային՝ «վիշապ օձ կամակոր», Թոնդրակը՝ «գաղանաց գառագիղ», իշխան Վրվեռի ագարակը՝ «օձաբնակ տեղիք», իսկ աղանդավորների բնակատեղիները՝ «օձաբնակ որջը»: Նման անվաններով են խոսում թոնդրակեցիների մասին նաև Գրիգոր Մագիստրոսը և միջնադարյան մյուս հեղինակները: Ինչպես երևւում է, Բոյիլասը հանգիստ չի ունեցել այդ աղանդավորներից: Սաղմոսի բառերը մեջ բերելով նա ասում է, որ այդ անտանելի վալրը ինքը սրի ու հրի մատնեց: Հակված ենք կարծելու, որ խոսքն այստեղ թոնդրակեցիներին և նրանց բնակատեղիներին սրի ու հրի մատնելու մասին է: Այս ենթադրությունը հաստատվում է Գրիգոր Մագիստրոսի վկայություններով, իրենից առաջ թոնդրակեցիների դեմ գործող իշխանավորների մասին: Նա գրում է, որ «նախքան մեզ բաղումք զօրավարք և պետք ի սուր սուսերի մատնեցին զնոսա»¹, այսինքն թոնդրակեցիներին:

Բոյիլասի կտակի հետ ծանոթանալով կարելի է դալ այն եզրակացության, որ կտակագիրը քաջ ծանոթ է եղել բյուզանդական օրենսդրությանը: Կտակագիրը սկզբում տվյալներ է հաղորդում իր անձնավորության մասին, ապա հատուկ շեշտում է այն հանգամանքը, որ կտակը կազմել է ֆիզիկական ու մտավոր տեսակետից առողջ վիճակում, և որ այդ գործում նրան ոչ ոք չի խաբել կամ ստիպել: Բացի դրանից նշում է, որ ինքը ուղղափառ քրիստոնյա է, տիեզերական յոթ ժողովների կանոններին համաձայն, և որ ինքը պետության դեմ ոչ մի հանցանք չի գործել: Այդ բոլորը շարադրելուց հետո, նա կենսագրական տվյալներ է հաղորդում իր և իր ընտանիքի մասին, որից հետո խոսում է իրեն պատկանած 11 գյուղերի և կալվածների մասին, որոնցից 1059 թ. (կտակի գրության ժամանակ) իր տրամադրության տակ էին մնացել միայն չորսը, այն է Տանձուտ-Սալիմը, Բուզինան, Պարաբունիոնը և Կոստան: Նախկինում ունեցած իր գյուղերից Օփիգորունի, Կուսներիան և Կալմուխին խել էր թեմայի դուքս Միքայելը, իսկ Վարդա գյուղը՝ Միքայելի որդին, մագիստրոս Վասիլիոսը: Բոյիլասն իր գյուղերից Ուզիկին կտակել է մեկին, որի անունը չի հիշատակում, իսկ Կոպտերիոնը և Խոսպակրատը կտակել է ինչ որ որք եղբայրների՝ Քրիստափորին և Գեորգին ու նրանց հորեղբորորդուն: Ինքը՝ Բոյիլասն ապրում էր Տանձուտ-Սալիմ կալվածքում, ուր նա կառուցել էր նաև սուրբ Աստվածածնի անունով մի վանք: Ամենայն հավանականությամբ հենց այդ գյուղում էր գտնվում նաև սուրբ Վարվառայի վանքը, որտեղ թաղված էին Բոյիլասի մայրը, կինը, Ռոմանոս որդին և ուր Բոյիլասի խոսքերով պետք է թաղվեր իր մահից հետո նաև ինքը: Այդ Տանձուտ կալվածքից է Բոյիլասն առանձնացրել չորս հողաբաժին ազատ արձակած իր ստրուկների ընտանիքների համար: Տեղին է նշել, որ Բոյիլասը ազատ արձակած իր ստրուկներին տված այդ չորս հողաբաժինները անվանում է «ազատ, լրիվ ազատ» (ἐλευθερα, παντελευθερα): Ահա այդ Տանձուտ գյուղը, բացի վերևում հիշատակված չորս հողակտորներից, Բոյիլասը կտակում է իր անդրանիկ դստեր Իրինեին և նրա ամուսնուն՝

¹ Իբրջիներին մասին Ն. Մառը ենթադրում է, որ պավլիկյաններ են եղել (նույն տեղում, Առաջաբան, էջ XVIII, ծանոթ. 3):

² Տե՛ս Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 162:

սպաթարականդիդատ Գրիգորիոսին: Տանձուտ գյուղի եկամուտը, ինչպես նաև իր այդ դստեր նվիրված «շարժական, ինքնաշարժ և դյուրաշարժ» ողջ գույքի արժեքը (ստրուկներ, արծաթ, դիպակներ և անասունները) Բոյիլասի հաշվումներով կազմում է երեսուն լիտր ոսկի, որը և նա համարում է իր դստեր ժխտը:

Բոյիլասն իր մյուս դստեր՝ Մարիային թողնում է նույնպես երեսուն լիտր արժեքով ունեցվածք: Այդ թվում՝ տասը լիտր արժեքով ստրուկներ, արծաթ, դիպակներ և անասուններ: Մնացած քսան լիտրի դիմաց նա Մարիային տալիս է իր Բուզինա կալվածքի կեսը: Նույն կալվածքի մյուս կեսը Բոյիլասը թողնում է իր կողմից Տանձուտ գյուղում կառուցված սուրբ Աստվածածնի վանքի հոգևորականության տրամադրության տակ, պարտավորեցնելով նրան այդ կես գյուղի տարեկան եկամտից վճարել միաբաններին որպես ոռճիկ քսանվեց դահեկան, վանքի կարիքների համար տասներկու դահեկան և սուրբ Վարվառայի վանքի կարիքների համար՝ ևս տասներկու դահեկան: Ինչպես տեսնում ենք, Բուզինա գյուղի կեսի եկամուտը ըստ երևույթին հիսուն դահեկան էր, հետևապես ամբողջ գյուղի տարեկան եկամուտը մոտավորապես հարյուր դահեկան, քսան դահեկանով ավելի, քան Տանձուտ գյուղի եկամուտը:

Ըստ երևույթին, այդ հիսուն դահեկանը, որ Բոյիլասը կտակում է երկու վանքերի ու նրանց հոգևորականության կարիքները հոգալու համար, լրիվ չէին ծածկելու նրանց ծախսը, դրա համար էլ Բոյիլասը իր երկրորդ՝ Պարաբունի գյուղից նրանց կտակում է երկուհարյուր մոդ հացահատիկ, հազար լիտր գինի և այլ ընդեղեններ ու պտուղներ: Իրեն պատկանող չորրորդ գյուղը (Ծալասը) Բոյիլասը կտակում է իր փեսա Միքայելին՝ հինգ լիտր ոսկու դիմաց, այլ խոսքով՝ այդ կալվածքը նա վաճառել է:

Այս բոլորից բացի, Բոյիլասը բազմաթիվ եկեղեցական սպասներ և դանազան գրքեր իր կտակի համաձայն թողնում է իր կողմից կառուցված սուրբ Աստվածածնի վանքին, այն պայմանով, որ իր ժառանգները իրավունք ունենան օգտվելու դրանցից: Սակայն՝ Բոյիլասը այդ սպասեղենի և գրքերի կապակցությամբ ուրիշ պայման էլ է դնում իր ժառանգների առաջ. նրանք իրավունք չպետք է ունենային դրանք ուրիշին տալու կամ վաճառելու: Եթե նրա դստերից որեւէ մեկը կառուցեր նոր մի վանք, այդ դեպքում միայն այդ սպասեղենը և գրքերը կարող են բաժանվել նրանց միջև:

Բոյիլասի կտակում կա ուշագրավ մի այլ կետ ևս: Եթե իր ժառանգները՝ դստերն ու փեսաները անխախտ կերպով կատարեն իր բոլոր հանձնարարությունները, ապա նրանք իրավունք պետք է ունենային տիրելու իրենց կտակված կալվածքներին, հակառակ դեպքում՝ Բուզինա գյուղն ամբողջությամբ թողնում է սուրբ Աստվածածնի վանքի հոգևորականներին, նույն այդ և սուրբ Վարվառայի վանքերի ծախսերը հոգալու համար:

Բոյիլասի կտակում ամենահետաքրքրականը նրա տրամադրության տակ եղած ստրուկների հիշատակության փաստն է: Հայագետներն ու բյուզանդագետները կասկած չեն հայտնել Հայաստանում և Բյուզանդիայում միջին դարերում ստրուկների գոյության հարցի մասին, միանգամայն ճիշտ նշելով, որ ստրկությունը տվյալ ժամանակաշրջանում տնտեսության մեջ երկրորդական դեր էր խաղում¹:

¹ Այդ մասին տե՛ս Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, Երևան, 1934.

Բոյիլասն ունեցել է երկու տեսակի ստրուկներ՝ ընդոժին (οἰχογενεῖς) ստրուկներ, որոնք ծնվել են իր աղախիններից և արժաթագին (ὠνητοί) ստրուկներ: Կտակից կարելի է հետևեցնել, որ Կիրակոս անունով իր ստրուկին նա բերել է իր հետ Կապադովկիայից, որովհետև այդ ստրուկը, ըստ կտակի, մեծացել է Բոյիլասի հետ և նրա ճանապարհորդությունների ընթացքում՝ շատ շարշարվել: Սակայն կտակում թվարկված ստրուկների մի մասի անունները հնարավորություն են տալիս եզրակացնելու, որ նրանք ձեռք են բերվել տեղում: Արասգոս, Սիլիզնու, Մուսես, Ղարիպ, Ապոսֆարես անունները կրող մարդիկ դժվար թե հույներ լինեին:

Բոյիլասն անուններով է հիշատակում այն ստրուկներին միայն, որոնց նա ազատություն է շնորհել: Նրանք կազմում են տասներեք ընտանիք: Սրանց նա տալիս է որոշ քանակությամբ դրամ, մի քանիսին էլ փոքր հողակտորներ և աշխատող անասուններ: Բայց այն ստրուկներին, որոնց նա չի ազատում, այլ կտակում է, ավելի ճիշտ, նախքան կտակ կազմելը նվիրում է իր ժառանգներին, նա անվանապես չի հիշատակում և չի խոսում նրանց թվի մասին:

Հետաքրքրական է պարզել, թե ինչով էին զբաղված Բոյիլասի ստրուկները: Մեծ հավանականությամբ նրանք նախ և առաջ տնային ծառայություն են կատարել: Ստրուկներից մեկը, Գրիգորիս անունով, զբաղվել է զրազրությամբ, ձեռագրերի արտագրությամբ, գրչի գործերով: Մյուս ստրուկների զբաղմունքի մասին կտակում տվյալներ չկան:

Գ. Օստրոգորսկին Պատմոս կղզու վերաբերյալ 1073 թվականին գրված մի փաստաթղթի հիման վրա, ուր ասված է, թե գյուղատնտեսության մեջ աշխատող ստրուկներ այլևս չկան Վարիս կոչվող կալվածքում, որովհետև բոլորը մահացել են, գալիս է այն եզրակացության, որ 11-րդ դարի երկրորդ կեսում արդեն ստրկական աշխատանքը գյուղատնտեսության մեջ չի կիրառվել¹:

Սակայն Վարիս կալվածքի դեպքը չի կարելի ամբողջ Բյուզանդիայի վրա տարածել, մանավանդ Բյուզանդիայի արևելյան շրջանների վրա, որոնք համեմատաբար ավելի հետամնաց վիճակում էին գտնվում: Այնպես որ բացառ-

1. Ս ա մ ու ե լ յ ա ն, Ստրկությունը հին Հայաստանում, ՀՍԽՀ Պատմության և Գրականության ինստիտուտի «Տեղեկագիր», Գիրք Բ, 1937 թ.: Ն ու յ ն ի, Հին հայ իրավունքի պատմություն, Երևան, 1939 թ.: Ս. Հ ա կ ո բ յ ա ն, Ստրկությունը և ստրկատիրական հասարակական ֆորմացիան հին Հայաստանում, ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», № 8, 1948 թ.: Ն ու յ ն ի, Հայ գյուղացիության պատմություն, Գիրք առաջին, Երևան, 1957 թ.: Ս. Պ ող ո ս յ ա ն, Գյուղացիների ճորտացումը և գյուղացիական շարժումները Հայաստանում 9—13-րդ դարերում, Երևան, 1956: Բ. Ա ա ք ե լ յ ա ն, Հայաստանի միջնադարյան քաղաքների բնակչության սոցիալական կազմը, «Պատմա-քաղաքագիտական հանդես» № 2, 1958 թ.: Е. Э. Липшиц, Византийское крестьянство и славянская колонизация, «Византийский Сборник», Москва—Ленинград, 1945; նույնի, Восстание Фомы Славянина и византийское крестьянство на грани VIII—IX вв., «Вестник Древней Истории», № 1, 1939; Н. В. Пигулевская, К вопросу об общественных отношениях на Ближнем Востоке, Ленинград, 1948; А. П. Каждан, Рабы и мистии в Византии в IX—X вв., Ученые Записки Тульского педагогического Института, вып. 2, 1951, М. Я. С ю з ю м о в, О правовом положении рабов в Византии, Ученые Записки Свердловского гос. педагогического института, вып. 11, 1955; Р. Браунинг, Рабство в Византийской Империи (600—1200), Византийский Временник, т. XIV, 1958; А. Hadjinikolaou-Marava, Recherches sur la vie des esclaves dans le monde Byzantin, Athènes, 1950.

¹ Տե՛ս Գ. Ա. Օստրոգորսկի, Византийские писцовые книги, Byzantinoslavica, t. IX, fasc. 2 (1948), p. 239.

ված չէ, որ Բոյիլասի ստրուկները աշխատել են նաև գյուղատնտեսության մեջ: Բոյիլասի կալվածքների վրա, ամենայն հավանականությամբ, աշխատել են նաև հողագործի գյուղացիներ, որոնք այդ ֆեոդալից հող էին վարձակալում: Բոյիլասն իր կտակում հիշատակում է մարդկանց, որոնց նա անվանում է τῶν ἐξῶ այսինքն «գրսի մարդիկ»: Սրանք ըստ երևույթին այն գյուղացիներն էին, որոնք թեև անձնապես կախված չէին իրենից, բայց կախված էին տնտեսապես, մարդիկ, որոնք բյուզանդական աղքատներում կոչվում են միսթիոսներ¹ վարձակալներ, իսկ հայկական սկզբնաղբյուրներում՝ «վարձաւոր մշակք» կամ «վարձկանք»: Որ Բոյիլասը վարձակալման է տվել իր հողերի մի մասը, այդ հաստատվում է նաև այն փաստով, որ նա Տանձուտ գյուղից ստացել է տարեկան ութսուն դահեկան պախտ (παχτος), որը ոչ այլ ինչ է, քան վարձակալման (արենդի) վճարը:

Ինչպես ցույց են տվել Բյուզանդիայի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների պատմությամբ զբաղված մասնագետները, բյուզանդական ֆեոդալական տնտեսության բնորոշ գծերից մեկն էլ այն է, որ հողային ռենտան գրեթե ամբողջապես դրամական է եղել: Դրամական միավորներով էին հաշվվում նաև եկամուտները²: Բոյիլասի կտակի մեջ էլ մենք նույն բանն ենք տեսնում, մի հանգամանք, որ ցույց է տալիս, թե Բյուզանդիայի համար այդ բնորոշ երեւույթը գոյություն ուներ նաև Բյուզանդիայի կողմից գրավված հայ-վրացական շրջաններում:

Բոյիլասի կտակը հաստատում է բյուզանդական կյանքի մի այլ կողմը ևս: Տվյալ ժամանակաշրջանի համար բնորոշ է այն փաստը, որ ստրկատեր ֆեոդալները ազատ են արձակում իրենց ստրուկներին: Բոյիլասի կտակում գրված է, որ նա ազատություն է շնորհում իր ստրուկներից տասներեք ընտանիք: Բյուզանդագետ Մ. Սյուզումովի կարծիքով ազատ արձակված ստրուկը դառնում էր լիիրավ, բոլորովին ազատ. իր այս ենթադրությունը նա հնարավոր է համարում հիմնավորել նաև Բոյիլասի կտակը վկայակոչելով³: Մի ուրիշ բյուզանդագետ՝ Ա. Կաթգանը գալիս է այն եզրակացության, որ ազատ արձակված ստրուկները դառնում էին կախյալ վարձակալներ⁴: Սույն կտակի տվյալների հիման վրա գալիս ենք այն եզրակացության, որ Բոյիլասը, չնայած խոսքով հայտարարում է իր ստրուկներին լիակատար ազատություն շնորհելու մասին, բայց այնուամենայնիվ, ստրկի և ազատություն ստացած ստրկի միջև մեծ տարբերություն չի եղել: Ազատված ստրկի հետ տերը նույնպես շարունակում էր վարվել իր ցանկության համաձայն: Բոյիլասը ասում է իր աղախին Սիլիզնուի մասին, որ նրան ազատ է արձակել, բայց միաժամանակ գրում է, որ նույն այդ աղախնուն տալիս է իր դուստր Մարիային, որպեսզի նրան ծա-

¹ Միսթիոսների մասին տե՛ս Ե. Յ. Липшиц, Византийское крестьянство и славянская колонизация, «Византийский Сборник», Москва—Ленинград, 1945, стр. 126 и сл.; А. П. Каждан, Рабы и мистии в Византии в IX—X вв., Ученые Записки Тульского педагогического института, вып. 2, 1951.

² Տե՛ս Գ. А. Острогорский, Византийские писцовые книги, Byzantinoslavica, т. IX, 2, 1948, р. 295—296.

³ М. Я. Сюзюмов, О правовом положении рабов в Византии, Ученые Записки Свердловского гос. педагогического института, 1955, вып. 11, стр. 186.

⁴ А. П. Каждан, Рабы и мистии в Византии в IX—X вв., Ученые Записки Тульского педагогического института, 1951, вып. 2, стр. 77.

ռայի (բառացի՝ ստրկութիւն անի՝ ἐκδοῦλαεῖν) հինգ տարի ևս՝ Ազատ արձակված ստրուկների այդպիսի դրութեան մասին վկայում են նաև բյուզանդական օրենսգրքերը։ Այնպես որ ազատված ստրուկների լիակատար ազատութեան ու լիիրավութեան մասին չի կարող խոսք լինել։ Ա. Կաթղանի ենթադրութեանը այն մասին, որ ազատ արձակված ստրուկները դառնում էին միսթիոսներ, այսինքն վարձակալներ, ֆեոդալից արենդով հող վերցնողներ, շատ հավանական է։

Վերջացնելով իր կտակը, Բոյիլասը նրա ճշգրիտ կատարման համար նշանակում է հոգաբարձուներ և խնամակալներ. դրանք էին բազմիցս հիշատակված մագիստրոս Վասիլիոսը, նրա եղբայրը վեստարխոս Ֆարեսմանեսը, թեմի եպիսկոպոսը, Բոյիլասի երկու փեսաները՝ սպաթարականդիդատ Գրիգորիոսը և մերարխոս Միքայելը և վերջապես սուրբ Աստվածածնի վանքի ավագ քահանան։

Կտակը ավարտվում է ցուցմունքով այն մասին, որ գրված է Թեոդուլոս վանականի ձեռքով, աշխարհի արարչադորժութեան 6567 թվականին, այսինքն, որ համապատասխանում է մեր թվարկութեան 1059 թվականին, և որ նրա տակ ստորագրել են բոլոր վկաները։ Կտակի վերջում սակայն մեզ հասել է միայն Եվստաթիոս Բոյիլասի ստորագրութիւնը։

Եվստաթիոս Բոյիլասի կտակի հայերեն թարգմանութիւնը կատարել ենք Բենեշևիչի հրատարակած բնագրի հիման վրա, որոշ աննշան ուղղումներով, որոնց մասին առանձին առանձին խոսվում է ծանոթագրութիւնների մեջ։ Չնայած տակ ենք ունեցել նաև ձեռագրի միկրոթապալներ, որը կենինգրադի Սալտիկով-Շչեդրինի անվան Հանրային գրադարանի հունարեն ձեռագրերի բաժնի վարիչ Ն. Է. Գրանստրեմի սիրալիք օգնությամբ ստացանք Փարիզի Ազգային Մատենադարանից։ Ծանոթագրութիւնները կազմված են այն հաշվով, որպեսզի ոչ միայն բացատրեն կտակի մութ կետերը, այլ որոշ չափով բացահայտեն սոցիալ-տնտեսական հարաբերութիւնները Բյուզանդիայի տիրապետութեան տակ ընկած հայ-վրացական շրջաններում կտակի գրութեան ժամանակաշրջանում։

ԵՎՍՏԱԹԻՈՍ ԲՈՅԻԼԱՍԻ ԿՏԱԿԸ

Քանի ժամանակն է, ես ցանկացա հստակ և արթուն մտքով, հանդարտ ու կատարյալ կերպով կարդի բերել իմ գործերը, որովհետև աղոտ հիշողութեամբ հնարավոր չէ ոչինչ անել։

Ես ոչ մի կերպ չեմ կարող պատմել, թե ինչքան վիշտ պատճառեցին ինձ խառնակ ժամանակները։ Ես անշափ տանջվել եմ դժբախտութիւններից, ինձ ամեն կողմից անդադար հարվածել են կոհակները, ինչպես նավարեկյալին, մինչև որ ես գաղթական դարձա իմ ծնված երկրից՝ պանդուխտ, հայրենիքի սահմաններից հեռու՝, կտրելով շաքաթ ու կեսվա ճանապարհ։ Հաստատվելով այլ հավատք պաշտող և ուրիշ լեզվով խոսող ժողովուրդների մեջ, ես արժանացա պայծառափայլ և հռչակավոր դուքս Միքայելի մեծ պաշտպանութեանը, որի հրամանների տակ ես տասնհինգ տարի ծառայեցի պետութեանը, իսկ այ-

նուհետև, երբ ես ութ տարի էր, որ հեռացել էի ծառայությունից, նա իր հոգին առաքինի կերպով ավանդեց, իսկ նրա պայծառափայլ որդին մեծափառ մագիստրոսը, ամեն կերպ գնահատելով իմ ծառայությունները և ամենից առաջ ազատությունը, ինձ օժանդակեց մեծ բարերարություններով: Բայց մեր հոգու վրա կախված ծանրությունը մենք ի վիճակի չենք իմանալու, դրա համար ես վաղուց դիմել եմ ապաշխարության, ելակետ ունենալով ինձ մնացած կյանքը, և ամեն ինչ գցելով ամենատես դատաստանին, իմ խոսքի սկզբում և վերջում (սուրբ) երրորդությունն եմ վկայակոչում:

Հանուն հոր և որդվո և հոգվույն սրբո (ես) Եվստաթիոս խրիստորիկլինի պրոտոսպաթարիոս³ և հյուպատոս⁴ ներկա գրավոր և ստորագիր գաղտնի կտակը անում եմ, կազմում ու թողնում իմ սեփական մտադրությամբ, անընդամենա կամքով: Այդ գործում ինձ ոչ ոք չի պարտադրել, չի ստիպել, չի հեղինել, չի խաբել, չի նենգել, այդ ես կատարում եմ գործի իմացությամբ, առանց խաբեության ու կեղծիքի, ընդհակառակը լիակատար ցանկությամբ ու ամբողջ հոգով, հստակ ու առողջ մտքով ու քաջառողջությամբ, ողջամտորեն, ունենալով իմ բոլոր մտավոր զգայարանները կարգին վիճակում⁵:

Սկզբից ես ի վերուստ բախտն ունեցա ազատ ծնվելու և բնությամբ առողջ: Ես ուղղափառ եմ և լրիվ համաձայն յոթ սուրբ և տիեզերական ժողովների որոշումներին և սահմանումներին: Մինչև օրս պետության հանդեպ ոչ մի հանցանք չեմ գործել, որն ինձ պատասխանատու աներ որևէ բանում: Մինչև այսօր մարդասերի անսահման հոգատարության շնորհիվ, թագավորական՝ աստվածային բազկի շնորհիվ և վերևում հիշատակած իմ տիրոջ և տիրակալի՝ դուքսի անշափ բարիքների ու բարեգործությունների շնորհիվ ես ունեցել եմ ազատ և անկաշկանդ կյանք և (հուսով եմ), որ նրանից հետո նրա որդի պայծառափայլ մագիստրոս և ժառանգորդ տեր Վասիլիոսը նույնպես (այդպիսի) վերաբերմունք կցուցաբերի իմ հանդեպ:

Ես գաղթեցի այս երկիրը իմ հայրենիքից, իմ օրինավոր կնոջ, ողորմած Աննայի հետ ամուսնանալուց հետո: Ես ինձ հետ ունեի իմ հավաքած բոլոր փողերը, որոնց ավելացան նաև իմ արդար վաստակով ձեռք բերվածը: Ինձ շնորհվեցին երկու դուստր և մեկ որդի: Իմ որդին լրացնելով իր կյանքի երրորդ տարին վախճանվեց ինդիկտիոնի վեցերորդ տարում⁶, իսկ ինդիկտիոնի իններորդ տարվա⁷ սկզբին նրա մայրը և իմ կենակիցը, կրոնավորյալ, աստծու նախախնամությամբ հետևեց որդուն, ամբողջ կյանքս երկու դուստրերի հետ գցելով անշափ տխրության մեջ⁸: Նրանց մասին ես հոգում էի մինչև ընթացիկ ինդիկտիոնի տասներկուերորդ տարին⁹, ինչքան որ հնարավորություն էր տալիս աստծու անձառ կամքը: Բայց մահվան միտքը ինձ անընդհատ տանջում է: Աչքի առաջ ունենալով տարածամ և անակնկալ (մահը) ես կամեցա կարգի բերել իմ գործերը: Նախ և առաջ ես ավելի վեհ ու ավելի կարևոր հոգսով էի մտահոգված, այն է որպեսզի աստված հիշվի, որպեսզի հոգին աստվածային ներշնչմամբ նմանվի նախատիպի կերպարին, իսկ մարմինը շեղվի ցանկությունների ուղուց: Ես նկատի ունեմ եկեղեցին, այն է աստծու և աստվածամոր տաճարը:

Իմ այս գաղթականության սկզբում, երբ ես այստեղ ժամանեցի և բնակվեցի, այս վայրը, որ ես ստացա, զարշահոտ էր, անտանելի, դա օձերի, կարիճների և վայրի գաղանների բույն էր, ինչ որ բոլորովին հանգիստ չէր տա-

իս զիմացն ապրող հայերին, որոնք սարսափահար էին եղել¹⁰: Այդ վայրը շատերի համար անանցանելի էր և (այդ պատճառով) շատերը չգիտեին, թե ինչ է այնտեղ կատարվում¹¹: Դրա համար ես, սաղմոսի ասածի նման¹², սրով ու հրով այն մոխրի վերածեցի, իսկ այնուհետև այնտեղ կառուցեցի բնակարան և սուրբ վանք ի հիմանց, կարգի բերեցի արոտավայրերը, [տնկեցի] անտառներ, այգիներ, պարտեզներ, [անց կացրի] առուներ, [կարգի բերեցի] ագարակներ, [կառուցեցի] ջրաղացներ և ինչ որ¹³ պիտանի էր և անհրաժեշտ: Բացի դրանից, կարգի բերեցի իմ Բուզինա¹⁴ կալվածքը¹⁵, որը մինչ այդ կատարյալ ամալի էր, ես դժվարությամբ մշակեցի, ինչպես նաև Նսայաս գյուղը¹⁶, որն անապատ էր և աղքատ, բացի Ձալիմա անապատից: Ուզիկի գյուղը և Խուսպակրատը¹⁷, Կոպտերիոն գյուղը, Օփիդորունի գյուղը և Կուսներիան, որոնք վաղուց անապատ էին և անբնակելի¹⁸, ես մեծ ծախսերով կարողացա կարգի բերել: Ուզիկի գյուղը ես տվեցի նրանց, որոնց ժառանգ համարեցի, դրա հետ մեկտեղ տալով գործարքը հաստատող վկայականը: Իսկ Կոպտերիոն գյուղը և Խոսպակրատը տվեցի հարազատ եղբայրներ որբեր Խրիստոփորոսին ու Գեորգիոսին և նրանց աղքատ ու որբ հորեղբորորդուն: Իսկ Օփիդորունի գյուղը և Կուսներիան Կալմուխիի հետ միասին ես տվեցի իմ հանգուցյալ դուքսին ու տիրոջը, վերջինիս խնդրանքով, օգտագործման համար, գրավոր պայմանագրի հիման վրա: Իսկ Վարդա պրոնաստիոնը¹⁹ առանց որևէ բարենորոգության, ինչպես որ այն ստացել էի, տվեցի պայծառափայլ մագիստրոս տեր Վասիլիոսին, նրա կողմից պարտադրվելով այն վաճառել [իրեն], նրա արժեքի զիմաց ոչինչ չստանալով, այլ միայն պարտքով, որի մասին, ինչպես նաև նրա այլ պարտքերի մասին, քսանհինգ լիտր²⁰ ընդհանուր գումարով [ունեմ] գրավոր ստացականներ պայծառափայլ մագիստրոսից, հանգուցյալ դուքսից և հանգուցյալ դքսուհուց՝ իմ տերերից: Այդ բոլորի զիմաց ես նրանցից ոչինչ չեմ ստացել: Այդ մասին թող միջնորդի և դատի աստծու ամենահաս նախախնամությունը: Սրտագետ աստվածը վկա, ես մինչև այժմ ոչ մի նենգություն կամ շարամտություն չեմ ցուցաբերել ոչ նրա (իմա՝ դուքսի — Հ. Բ.) հանդեպ, ոչ էլ նրա որդիների՝ իմ տիրոջ որդիների հանդեպ: Ես ոչ մի ստորություն չեմ արել նրանց հանդեպ, ոչ մտածել եմ, ոչ էլ գրել [նրա դեմ] որևէ դրպարտություն, այլ առանց դավի և կամավոր կերպով մինչև իմ մահը ես նրանց համար տաճնապների մեջ եմ ընկել, կատարելով մեծ ու անհուսալի գործեր, ամենազոր աստծու շնորհիվ, անհաղթ խաչի օգնությամբ և իմ աստվածածնի միջնորդությամբ, շնայած դրան, որ ես նրանց կողմից և նրանց միջոցով շատ ու շատ դժվարությունների և վտանգների հանդիպեցի: Նրանք նույնիսկ իմ կյանքը դավեցին: Բայց ստանալով [աստծու] ամենատես աչքի օգնությունը ես այդ բանում ինձ բոլորովին չկորցրեցի:

Ինձ մնացած շորս կալվածներից և պրոնաստիոններից Տանձուտը, նույն ինքը Սալիմը, լեռնային հողերով, որը բաժանում է ինձ պատկանող ջրարբի հողերը անջրդիներից, այսինքն այդ պրոնաստիոնի ամբողջ պախտը²¹ ութսուն դահեկանը²² և էննոմիոնը²³, ի բաց առյալ այն շորս զեգոտոպիոնները²⁴, որոնք ես շնորհել եմ որպես կտակ և լեզատ²⁵ իմ կողմից աղատ արձակված ստրուկներին²⁶, ես տվեցի որպես օժիտ իմ առաջին և հարազատ դստեր Իրինեին և նրա կողակցին: Ահա այդ ութսուն դահեկանին, արոտատեղիներին և ամբողջ [նշված պրոնաստիոնի] հողերին թող տիրի իմ այդ նույն դուստրը, դա իր հայ-

րենական ժառանգությունն է և իր օժիտը երեսուն լիտրի արժողությամբ²⁷։ Այդ բոլորի հետ նա նախապես ստացավ նաև շարժական, ինքնաշարժ և դյուրաշարժ²⁸ գույք, մի մասը դադտնի կերպով, մյուսը բացահայտ, այն է ստրուկներ, արծաթ, դիպակներ և անասուններ²⁹։ Թող նա այդ բոլորն ունենա իմ օրհնությամբ և կամքով, թող նա ապրի իմ տան մեջ բարեպաշտությամբ և ուղղափառորեն քաղաքավարելով, վճարելով եկեղեցական³⁰ և թագավորական հարկերը, ինչպես որ սահմանված է։

Նրա հարազատ քրոջ և իմ իսկական դուստր Մարիային ես տվեցի որպես օժիտ տաս լիտր [արժողությամբ] շարժական, ինքնաշարժ և դյուրաշարժ գույք, այն է ստրուկներ, արծաթ, դիպակներ և անասուններ։ Յանկանալով, որ այդ [օժիտը] լրացնեմ ու հասցնեմ նրա քրոջ օժիտին՝ երեսուն լիտրի շափին, որը [միաժամանակ] նրա ժառանգությունն է, ես նրան տվեցի իմ Բուդինա կալվածքի կեսը։ Այդ երկուսի գումարը կազմում է երեսուն լիտր օժիտ և հայրենական ժառանգություն։ Այդ նույն իմ կալվածքի մյուս կեսը ես թողնում եմ իմ Աստվածածնի վանքին, որը ես ի հիմանց կառուցեցի, որպեսզի նրան ծառայող միաբանները լիակատար և անվերադարձ կերպով տիրեն նրան, որպես իմ հոգատարության արտահայտություն։ Քահանաներին և սարկավադներին որպես ռոճիկ թող վճարվի քսանվեց [դահեկան], վանքի ջահընկալության³¹ համար տասներկու [դահեկան]։ Սուրբ վկա Վարվառայի վանքին, որը միաժամանակ հանդիսանում է իմ հարազատ մոր, որդուս Ռոմանոսի և իմ կողակցի հանգստարանը, որը դառնալու է նաև իմ թշվառիս ու անարժանիս [հանգստարանը], թողեցի վանքի պաշտոնավարության, հոգեհանդիստների, ինչպես նաև թաղումների համար տասներկու [դահեկան]։ Բացի դրանից, իմ Պարարունի³² գյուղից երկու հարյուր մող³³ ցորեն, հազար լիտր³⁴ գինի, ընդեղեններ և պտուղներ³⁵ աստծու տնօրինությամբ։ Իսկ Նսայաս գյուղը հինգ լիտր [ոսկու] դիմաց տվեցի իմ փեսա Միքայելին։

ՆՅե աստծու շնորհիվ և իմ աստվածածնի միջնորդությամբ իմ երկու դուստրերը և փեսաները միմյանց հետ համերաշխ, խաղաղությամբ և սիրով ապրեն և [բոլորը] բնակվեն իմ բնակարանում, որը [գտնվում է] աստվածածնի [վանքի] դիմաց, ապա թող նրանք ունենան նաև իմ ամբողջ կայքը՝ շարժական, ինքնաշարժ և անշարժ ունեցվածքը, ինչպես ստրուկներին, որոնք նախօրոք նվիրաբերվել են, այնպես էլ անշունչ գույքը, որ նրանք ստացել են, այնպես որ պարզ է յուրաքանչյուրի բաժինը։

Նս ոչ ոքի ոչ մի դրամ պարտական չեմ մնացել, բարերար աստվածը ծախսվածի համեմատ էլ տալիս էր։ Նույնպես ես ոչ մի ուրիշ մարդու չեմ թողել ոչ մի դահեկան, ոչ էլ զանազան առարկաներ, բացի սուրբ ու սրբազան սպասներից, որոնք վաղուց նվիրաբերել եմ իմ կողմից կառուցված ամենասուրբ վանքին, այն է պատվական ոսկեղեն խաչը, որն ունի [սրբերի] կիսովաժանկար³⁶ պատկերներ և վեց հատ ալկներ։ Մեկ ուրիշ թափորի խաչ, արծաթապատ, որն ունի բարձրաքանդակ [պատկերներ], մի փոքր արծաթյա խաչ։ Սրբազան անոթներ՝ սկիհ, քամոց, աստերիսկոս³⁷, հաղորդության երկու գդալ, մաղզմա, մի այլ խորը [մաղզմա], բուրվառ, բոլորն էլ արծաթյա, ոսկեջրած։ Կախվող կանթեղներ։ Այս բոլորի արժողությունն է երեք հարյուր [դահեկան]։ Մի ուրիշ սկիհ փայտյա իր ստրբով, այն է մետաքսյա կարմիր ղենջակ և սկիհների քողեր՝ վեց հատ։ Նրեք անաբող³⁸, պարսկական կանաչով սպիտակ դրոշ-

զոհամատուցման բաժակ³⁹: Քահանայի հինգ սքեմ և փիլոններ՝ երկու սև փիլոն, չորս սպիտակ փիլոն, մեկ կարմիր, որը թաքցրել է նիկուլան, ընդամենը յոթ փիլոն իրենց ուրարներով և փորուրարներով: Երկու հատ եմփորոն, ամբողջութեամբ մետաքսից, չորս մեծ դենշակ, սուրբ սեղանի ծածկոց թանկագին կտորից⁴⁰, որի վրա ասեղնագործված են խաչեր և տառեր: Մի ուրիշը մանիշակագույն մետաքսյա, ապա կարմիրը և սպիտակը: Արծաթյա ոսկեջրած ուրիշ սպասեղեն — արծաթե կանթեղ, սուրբ մասանց տուփեր լի մասունքներով: Ութ հատ ոսկով նկարված մոմաներկ սրբապատկերներ, այն է խաչելութեան երկփեղկ պատկերը, սուրբ Գևորգի վահանաձև պատկերը, սուրբ Թեոդորոսը սուրբ Գևորգի հետ, աստվածածնի մի փոքր պատկեր, սուրբ Բարսեղի [պատկերը], աստվածածնի երկու մեծ պատկերներ, խաչելութեան վահանաձև պատկերը, ընդամենը ութ հատ: Տասներկու հատ արույրն ուրիշ սրբապատկերներ: Ոսկով նկարված հյուլոգրաֆիական⁴¹ երեսուն այլ սրբապատկերներ, որոնք [պատկերում են] տերունական և զանազան սրբերի տոներ: Տարբեր սրբերի տաս հատ փոքր [պատկերներ], որոնցից ութ հատը ծածկվող տեսակից, իսկ երկուսը տարբեր: Երկու հատ պղնձե և հինգ հատ երկաթե մոմակալներ: Մեկ փոքր ջահ, երկու ութլուսյա աշտանակ, բազմաթիվ կանթեղներով վեց ջահ, իրենց շղթաներով, չորս հատ խնկաման, երկու հատ խընկանոց:

Ջանազան զրքեր: Իմ թանկագին, ավելի ճիշտ աճյուն դանձը՝ սուրբ և սրբազան Ավետարանը, որն ամբողջութեամբ ոսկով է գրված և ունի չորս ավետարանիչների ոսկով նկարված պատկերները և ունի կիտվածանկար զարդեր: Այն կազմված է մանիշակագույն կտորով, որի վրա ոսկե և արծաթե թելերով հյուսված են վեց⁴² զարդանկարներ, կա ճարմանդ: Բացի դրանից տառերը նկարազարդ են, պատկերված է նաև ծննդի սուրբ տոներ: Նրա վրա կան ութ տուն խնն ոսկե գամեր⁴³: Մեկ ուրիշ մագաղաթյա ավետարան: Մեկ փոքր քառավետարան հասարակ գիրք: Մեկ ուրիշ [գիրք], որը [բովանդակում է] չորս ավետարանների մեկնությունները: Ճանապարհի մի փոքր գիրք Գործք առաքելոցը, մեկ ուրիշ մեծ շափսի [Գործք առաքելոց], որը բովանդակում է նաև կիմոնարիոնը⁴⁴: Մենդոց գիրքը և մարգարեությունները: Մեկ ուրիշ...⁴⁵ գիրք Հնգամատյանը և թագավորությանց երկու զրքերը: Պանդեկտեսը⁴⁶: Մեկ տոնացույց: Երեք կոնդակարներ⁴⁷: Մեկ մեծ գիրք, որը բովանդակում է [Ան]տիպայի երկու ճառերը և նրա վարքը⁴⁸: Մեկ ուրիշ գիրք Դամասկացին⁴⁹, որը բովանդակում է նաև Աստվածաբանի երգերը⁵⁰: Մեկ ուրիշ գիրք Մելիսան⁵¹: Ապա Պանարիոնը⁵²: Մեկ սաղմոսարան իր մեկնաբանությամբ: Մեկ տաղարան և երկու հագներգություն: Մետաֆրաստական չորս գիրք⁵³: Երկու հայամավուրբ, որոնք բովանդակում են նաև տարբեր ընթերցանություններ: Մեկ ճառընտիր և մեկ ուրիշը, որ բովանդակում է տարբեր ճառեր: Մեկ ուրիշ գիրք, որ բովանդակում է Պարսկականները⁵⁴ և այլ տարբեր բաներ: Մեկ ուրիշ [գիրք]՝ Արխիատրատեգի⁵⁵ [վարքը]: Ոսկեբերանի բարոյախոսությունները, երեք գիրք: Սուրբ Բարսեղի վեցօրյա արարչագործությունը⁵⁶ և Ոսկեբերանի տետրակները: Մեծ Բարսեղի հակաճառությունները, տասնևվեց տետրակ: Մեկնիչները: Քաղկեդոնի ժողովի գործերը⁵⁷: Հոդեգոսը⁵⁸: Մեկ կանոն շարակնոց: Մեկ ուրիշ կանոն շարակնոց, որն ունի նաև հին և նոր կառակարանները համառոտ կերպով: Օրինաց [գիրքը]: Աղեքսանդրը⁵⁹: Լեկիպեն⁶⁰: Երա-

դահան: Տասներկու հայրապետաց գիրքը⁶¹: Եղովպոսը⁶²: Պիսիդեսը⁶³: Մալիկոսը⁶⁴: Նիֆոնը⁶⁵: Փիլոնը⁶⁶: Երկու Սանդուխ [աստուածային ելից]⁶⁷: Երկու ժամանակագիրներ: Էպանիկտիրին⁶⁸, քերականության հարցեր, մեկ ուրիշ [գիրք] հարանց վարքը, երկու գիրք նախերգանաց հագներգության, Հնգամատյանը, հինգ ութ ձայնից շարակնոց, երկու տաղարան: Երեք ձայնից շարակնոց: Վեց հայամավուրք, Ոսկեքերանի տարբեր գործեր: Մեկ ուրիշը, որն ունի հարցեր և սուրբ Իսիդոր Պելուսիոտեսի թղթերը⁶⁹: Կոնք և դուլլ և [սուրբ] սեղանի ծածկոց:

Ահա սրանք նվիրաբերվել են սուրբ վանքին այն պայմանով, որ նրանցից օգտվեն և նրանց վրա տիրեն իմ երկու դուստրերը, սաղմոսեկու, կարդալու և պարապելու համար, բայց ոչ մի դեպքում շտան ուրիշ մարդկանց, այլ միայն [իրենք] օգտվեն նրանցից, ինչպես որ պետք լինի, երբ որ պետք լինի և որ տեղ որ պետք լինի, միաբանների կամքով և համաձայնությամբ: [Նրանց եմ թողնում] նաև իմ շորս կալվածների տնօրինությունը, եթե պետք եղածին պես կատարեն իմ կողմից սահմանվածը: Այդ մասին ես վերևում, տարբեր տեղերում մանրամասն ասել եմ: Ահա այսպես թող իմ երկու դուստրերը տիրեն նրանց (իմա՝ վանքին նվիրաբերվածին — Հ. Բ.), ինչպես նաև իմ Սալիմ, Բիզինա, Եսայաս և Պարաբունի [կալվածքներին], եթե նրանք ապրեն սիրո և խաղաղության մեջ: Նրանք թող միասին կատարեն տոները, հոգեհանգիստները, իրենց վրա վերցնեն վանքի և միաբանների ամբողջ հոգսը, ինչպես նաև իմ բազմաշարժար հոգու: Կատարել հետևյալ սուրբ տոները: Աստվածածնի էպիլոխիան⁷⁰, ննջումը, կենարար խաչի վերացումը և [աստվածածնի] մուտքը տաճար: Հոգեհանգիստներ կատարել իմ ծնողների համար նոյեմբերի հինգին, իմ ողորմած կողակցի համար՝ սեպտեմբերի քսանվեցին, և այնուհետև ինչքան որ կարողություն տա աստված: Ծշգրտությամբ պահել երեք սուրբ պահքերը, այն է մեծ պահքը, սուրբ առաքյալներինը և ծննդյանը, ինչպես նաև շորեքշաբթի և ուրբաթ օրերինը, բացի զատիկի ու տասներկու օրվանը⁷¹, ըստ յոթ [տիեզերական] ժողովների ավանդության: Որպեսզի նշված հոգեհանգիստները անխափան կատարվեն, ինչպես նաև որպեսզի սուրբ վանքի ծառայողները առանց գայթակղության և անխափան կատարեն իրենց պարտականությունները, այդ բոլորի համար ես տվեցի իմ ազատ կալվածքի եկամուտը: Եթե այդ (վերևում նշված) բոլոր իմ (ցանկությունները), իմ զավակներն ու ժառանգները սիրով և ճիշտ կատարեն, ապա թող նրանք լինեն իմ ամբողջ սեփականության տերն ու տիրականը: Սակայն եթե այդ գործը իմ ժառանգները լքեն կամ զլանան, թող նրանք տիրեն իմ տան, Սալիմի, Եսայասի և Պարաբունիների վրա, իսկ Բուզինա կալվածքը թող մնա միաբանների և երկու վանքերի ծախսերը հոգալու համար, ինչպես վերևում ասվեց:

Իմ ընդոծիներին⁷², այն է իմ ստրուկների մասին ես անցյալում հոգացի և բոլորին ազատ արձակեցի և նրանց շնորհեցի լեգատներ (այդ ստրուկներից ոմանք արդեն մահացել են, ոմանք էլ դեռ կենդանի են), որպեսզի նրանք ազատ, բոլորովին ազատ և օրենքների համաձայն հոռմեական քաղաքացիներ լինեն, ըստ իրենց կողիկեկոսների⁷³: Թող նրանք ազատ, բոլորովին ազատ առհավետ տիրեն իրենց [իմ կողմից] տրված գեպոտոպիոններին: Նախ և առաջ Կիրիակոսը, որն ինձ հետ է մեծացել և իմ բոլոր ճանապարհորդությունների ընթացքում շատ շարժարվել: Ես նրան տվեցի ազատ կին՝ վանական և երեց

Կլիմենտի հարազատ քրոջը, կատարելով ամուսնական բոլոր ծիսակատարությունները: Իմ ծանր հիվանդության ժամանակ ես նրան որպես լեզատ թողել էի տասնհինգ [դահեկան] և ապրանքով ինչ որ նա ուներ հագուստեղեն և տնային իր: Ինդիկտիոնի վեցերորդ տարին⁷⁴ ես նրան թողեցի ևս տաս [դահեկան], իսկ այժմ, իմ կյանքի վերջում, երբ նրա Կոնստանդին որդուն Աստվածածնի [վանքի] միաբան դարձրի, թողնում եմ ևս տասը [դահեկան]: Նույնպես իմ աղախին Սեմնիին, ես նրան երկու անգամ լեզատ շնորհեցի, իսկ նրա որդուն՝ Վասիլիոսին կին տվեցի, պատվեցի միաբանի պաշտոնով և թողնում եմ նրան մեկ աղատ զեգոտոպիոն և տաս [դահեկան]: Հարազատ քույրեր Սոֆիային և Մարիցային, նրանց ամուսիններին ու երեխաներին ես աղատ, բոլորովին աղատ արձակեցի, շնորհելով նրանց լեզատներ անցյալում երկու անգամ, իսկ այժմ թողնում եմ Աբասզոսին մեկ զեգոտոպիոն, Լասկարիսին մեկ բոյգոտոպիոն⁷⁵, նույնպես և Նիկիտասին, որին անցյալում միայն մեկ անգամ լեզատ էի շնորհել, այժմ թողնում եմ մեկ բոյգոտոպիոն և երեք [դահեկան]: Իսկ որովհետև Աբասզոսի որդուն Գեորգիոսին և Լասկարիսի որդուն Միքայելին Աստվածածնի [վանքի] միաբաններ դարձրեցի, դրա համար թողնում եմ որպես լեզատ Գեորգիոսին հինգ, իսկ Միքայելին երեք [դահեկան]: Մարկիանոսը օրինական կարգով ամուսնանալուց հետո, թող նա էլ աղատ լինի և ստանա որպես լեզատ ինչ որ պատահի: Սոտիրիոսին աղատ արձակելով և լեզատ շնորհելով արձանագրեցի կողիկեկոսում⁷⁶: Իսկ Գրիգորիոսին և նրա կնոջ Թեոդորային աղատում եմ իմ կողակցի՝ ողորմած Աննայի հոգու փրկության համար: Նրան (իմա Գրիգորիոսին — Հ. Բ.) ես Աստվածածնի [վանքի] միաբան դարձրի և նա թող ստանա սարկավազին հասնող ոռճիկը և կերակուրը և ինչ որ վաստակի իր գրչի արհեստից: Իսկ որպես լեզատ ես նրան թողնում եմ երեք [դահեկան]: Աղատ արձակած իմ ընդոծիներին և արծաթագին⁷⁷ ստրուկներին ինչքան որ արու զավակներ ծնվեն, թող նրանք դաստիարակվեն Աստվածածնի վանքում, սովորեն սուրբ գիրքը, մտնեն միաբանների դասը, իրենց [ապրուստն] ստանալով վանքից, իսկ եթե լինեն կանայք կամ տղամարդիկ, որոնք կցանկանան ծառայել իմ ժառանգներին, թող նրանք ստանան իրենց ոռճիկն ու կերակուրը փոխադարձ համաձայնությամբ⁷⁸: [Իմ ժառանգները] ոչ մի իրավունք չունեն որևէ կերպ նրանց վաճառելու կամ նվիրելու: Ես ցանկանում եմ, որ նրանք (իմա ժառանգները — Հ. Բ.) լինեն բացարձակապես ազնվական և աղատ⁷⁹:

Նախկինում աղատ արձակված Սիլիդնուին ևս տվեցի իմ դուստր Մարիային, որպեսզի նա նրան ծառայի ընթացիկ ինդիկտիոնի տասներկուերորդ տարվանից մինչև [հաջորդ] ինդիկտիոնի առաջին տարին⁸⁰: Նրան (իմա Սիլիդնուին — Հ. Բ.) ես ամուսնացրեցի իմ ստրուկ Ապոսֆարիոսի հետ: Ես ցանկանում եմ, որ նա էլ աղատ լինի և ստանա որպես լեզատ [իր կնոջ հետ միասին] երեքական դահեկան: Նույնպես իմ ստրուկ Մուսեսին⁸¹ և նրա հոր Ղաբրիային [ևս աղատ արձակեցի] իմ սիրելի որդու Ռոմանոսի [հոգու] փրկության և նրա հիշատակի համար:

Չնայած, որ ես արդեն զաղթել եմ իմ բարեպաշտ թեմայից, իմ հայրենիք Կապադոկիայից, բայց չեմ ուզում [անուշադրության] մատնած լինել իմ մոր կողմից այնտեղ կառուցված երեք հիերարխների անվան եկեղեցին, դրա համար [այդ եկեղեցուն] հոգալու համար ես վերադիտող և տեր նշանա-

կեցի Մողեստոսին: Իմ հարազատ քրոջ հավատացյալ Իրենեի երեխաներին [ևս թողեցի] երեսուն հյուպերպյուրոն⁸², իսկ եկեղեցուն՝ եղած ամբողջ սրբազան գույքը, այն է արծաթե խաչեր, ոսկեղոծ սրբապատկերներ, հին գրքեր, դրանց վրա ավելացրած նաև քահանայի սքեմ:

Այսքանը սուրբ և սրբազան հաստատությունների մասին: Իսկ վերևում հիշատակված լեզատները, ինչքանը որ խնձ կհաջողվի բաժանել աստծու օգնությամբ և աստվածածնի միջնորդությամբ, ես այդքանին էլ շնորհակալ եմ: Բայց եթե ինձ հասնի մարդկանց համար ընդհանուր վախճանը, ապա [այդ սուրբ հաստատություններին] իմ կալվածների տարեկան պախտից⁸³ թող բաժին հանվի, հասկանալի է դուրս հանած թագավորական հարկերը: Իսկ ավելացածը թող բաժանվի աղքատներին, որոնք իմ եղբայրներն են և տերերը: Եթե պատահի, որ գտնվեն ինձ պատկանող անասուններ և այլ շարժական և դյուրաշարժ գույք, թող այն բաժանվի իմ աղգականների և քարեկամների միջև, որովհետև ես չեմ հիշում, որ իմ ամբողջ կյանքի ընթացքում կատարած լինեմ որևէ բարի գործ, այլ միայն զբաղվել եմ դատարկ բաներով, պորտաբուծությամբ և ինձ տվել եմ հաճույքների⁸⁴:

Զգիտեմ ինչպես իմ ուշադրությունից վրիպեց իմ աղախին Զոեն, որին ես գնել էի շորս հարյուր դահեկանի դիմաց⁸⁵: Նրան ազատելու մասին պայմանագրի համաձայն, եթե նա դրժեր աստծու հետ կնքած պայմանը⁸⁶, պետք էր նորից ընկներ ստրկական լծի տակ: [Նա ոչ միայն] դրժեց այդ պայմանը, այլ հակառակ իմ կամքին ամուսնացավ, բայց չնայած այդ բոլորին, ես ուզում եմ, որ նա ևս ազատ լինի, քացարձակապես ազատ, իր երեխաների հետ միասին:

Ամենատես աստծուն...⁸⁷

... և հանձնվեմ գերեզմանին, այնտեղ ուր իմ կտակի համաձայն գտնվում է [իմ] հանգստարանը: Ես աղաչում եմ ու պաղատում քուրորին, քահանաներին ու վանականներին, իմ ժառանգներին, որպեսզի նրանք իմ գերեզմանի վրա կատարեն երեքսրբյան աղոթքը և տարեկան հոգեհանգիստներ իմ մեղքերի թողության համար: Բայց ամենից շատ ու ամեն ինչի համար ես ամենակալ տեր աստծու առաջ և ամենասուրբ աստվածածնի և բոլոր երկնային ուժերի առաջ երզվեցնում եմ ոչ միայն իմ ժառանգներին, այլև բոլոր վերակացու մարմիններին՝ մետրոպոլիտներին, եպիսկոպոսներին, կատապաններին, դուքսերին, թեմական դատավորներին⁸⁸, թախանձում նրանց որպեսզի իմ կարգադրությունները կատարվեն լրիվ և քացարձակապես:

Եթե իմ աղգականներից կամ ժառանգներից, կամ ազատ արձակված [ստրուկներից] կամ ընդոծիներին⁸⁹ որևէ մեկը ճիշտ ուղուց շեղվի և ուղղափառ հավատքից անցնի օտար, այլադեն հավատքի կողմը, եթե այն իմ ժառանգներից լինի՝ թող զրկվի իրեն հասնող բաժնից, եթե ազատ արձակված [ստրուկներից՝ նորից] ընկնի ստրկական լծի տակ⁹⁰, իսկ եթե այն դրսի մարդկանցից է⁹¹, թող նա իմ տիրույթներից դուրս վաճվի:

Եթե իմ դուստրերից որևէ մեկը, կամ նրա ամուսինը, երկուսի ցանկությամբ ուզենա ուրիշ տեղ բնակվել, ապա այդ դեպքում թող նրանց (իմա Իրենեի ու նրա ամուսնու և Մարիայի ու նրա ամուսնու — Հ. Բ.) միջև բաժանվի եկեղեցական բոլոր սուրբ գույքը, [այն պայմանով, որ հեռացողը] կառուցի Աստվածածնի վանքի նմանը, կամ թեկուզ ավելի փոքր վանք, և յուրաքան-

շուրը բավականաճա իրեն ընկած բաժնով և արժանանա աստծու և աստվածածնի օրհնությանը և առավել ևս...⁹² [...] այնպիսին նշովյալ լինի երեք հարյուր տասնութ հայրապետների կողմից և Հուդայի⁹³ բաժինը ստանա և բոլորի կողմից դատապարտվի որպես հայրասպան և եղբայրասպան:

Իմ այս բոլոր [ցանկությունների կատարման] համար, իմ այս թշվառ կտակի խնամակալներ եմ թողնում նախ և առաջ ամենակալ տիրոջը և նրան անսերմ ծնողին, այնուհետև պալծառափալ մագիստրոս տեր Վասիլիոսին և նրա հարազատ եղբայր հռչակավոր վեստարխոս⁹⁴ Ֆարեսմանեսին, նաև թեմի ամենաաստվածասեր եպիսկոպոսին: [Իմ կտակի] հոգաբարձուներ և վերակացուներ [եմ թողնում] իմ երկու փեսաներին՝ սպաթարոկանդիդատ⁹⁵ տեր Գրիգորիոսին և մերարխոս⁹⁶ Միքայելին և իմ վանքի ավագագույն քահանային: Որպես լեգատ [թող վճարվի] պալծառափալ հարազատ եղբայրներին⁹⁷ երկու, գուցե երեք լիտր [ոսկի], ամենաաստվածասեր եպիսկոպոսին վեց [դահեկան] կամ [դրա փոխարեն] մեկ զիրք⁹⁸, նույնքան էլ քահանային: Իսկ եթե գտնվի իմ հագուստներից կամ տնային առարկաներից որևէ բան, թող այն բաժանվի պատահած սուրբ վանականներին:

Սույն կտակը իմ թելադրությամբ գրվեց ձեռամբ Թեոդուլոս վանականի Աստվածածնի [վանքի] երեցի, որը և այն կարգի բերեց և որի տակ ստորագրեցին և ներկա եղող վկանները⁹⁹, ընթացիկ ինդիկտիոնի տասներկուերորդ տարին, ապրիլ ամսին, վեց հազար հինգ հարյուր վաթսույոթ թվին¹⁰⁰, որին վկա են հայրն ու որդին և սուրբ հոգին:

Ես պրոտոսպաթարխոս և հյուպատոս Նվստաթիոս Բոյիլասս իմ ձեռքով ստորագրեցի:

Ծ Ա Ն Ո Թ Ա Գ Ր Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն Ն Ե Ր

¹ «Սահմաններից հետո»: Հունարենում ὑπερῶρος, որ միաժամանակ նշանակում է արտորական:

² Խրիստորիկլինոս, հունարեն χριστορικλινος, այն է «Ոսկե սեղան»: Տոնախմբությունների ամենանշանավոր դահլիճներից մեկը Կոստանդնուպոլսի մեծ պալատում, որը գտնվում էր սուրբ Սոփիայի մոտ: Այդ դահլիճում մեծ հանդիսավորությամբ տեղի էին ունենում պրեսպոլիտոսի, պատրիկների և Բյուզանդական կայսրության մյուս մեծամեծների հռչակումը: Խրիստորիկլինոսում տրվում էին պաշտոնական ճաշկերույթներ: Այս վերջին մանրամասնությունը համընկնում է խրիստորիկլինոս բառի ստուգաբանության հետ: Այդ դահլիճը հաճախ հիշատակվում է Կոնստանդին Միրանածինի աշխատություններից մեկում De Ceremoniis-ի մեջ: Հայ մատենագրության մեջ խրիստորիկլինոսը հիշատակված է Անանիա Շիրակացու կողմից «Մարկիանոս տրիկլին» ձևով: (Տե՛ս Вопросы и решения вардапета Анания Ширакаца, армянского математика VII века, издал и перевел И. А. Орбели, Петроград, 1918, հարց 3-րդ, էջ 48: Տե՛ս նաև Ժանոթությունը 69-րդ էջում):

³ Պրոտոսպաթարխոս, հունարեն πρωτοπαθαρχος: Հայկական աղբյուրներում հիշատակվում է «պոտոսպաթարն» ձևով (տե՛ս Սմբատայ Սպարապետի Պատմութիւն, Մոսկվա, 1856, էջ 36), «պոտոսպաթար» (Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 27, 28), նաև «պոտաւսպաթար» (Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, Ալեքսանդրապոլ, 1919, էջ 104): Բյուզանդական տիտղոս, որն սկզբում տրվում էր կայսեր թիկնապահին, իսկ հետագայում դարձավ հասարակ տիտղոս: Հիշատակվում է գլխավորապես Մակեդոնական հարստության ժամանակաշրջանում: Վերջին պրոտոսպաթարխոսները հիշատակվում են Ալեքսիոս Ա. Կոմնենոսի (1081—1118 թթ.) ժամանակ: Կոնստանդին Միրանածին կայսեր պաշտոնական արարողություններին նվիրված աշխատության մեջ գտնվում է արտիկլին Ֆիլոթեոսի կողմից 900 թվա-

կանին կազմված պետական պաշտոնյաների դասակարգումը: Պատրիկներն ու պրոտոսպարները մտնում էին առաջին դասի մեջ: (Տե՛ս Constantini Porphyrogeniti De Ceremoniis aulae byzantinae, vol. I, Bonnae, 1829, p. 713; Հմմտ. Փ. Վ. Успенский, Византийская табель о-рангах, Известия Русского Археологического Института в Константинополе, т. III, София 1898; V. Benesevič, Die byzantinischen Ranglisten nach dem Kletorologion Philothei und nach den Jerusalem Handschriften zusammengestellt und revidiert. Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, Bd. 5, 1 und 2 (Doppel-) Heft, Athen, 1926).

⁴ Հյուպատոս, հունարեն ὑπατος, արտասանվում էր իպատոս, ինչպես որ հանդիպում է նաև հայերեն վիճական արձանագրություններում: Հմմտ. Արևելքի մագիստրոս և կատապան Բագարասի 1060 թ. Անիի մայր տաճարի արևմտյան պատի վրա թողած արձանագրությունը. «Մխիթար իպատոսն Կրտին որդին» (տե՛ս В. Бенешевич, Три Анийские надписи, стр. 22).

Հյուպատոսը տիտղոս է, որ տրվում էր այն մարդկանց, ովքեր մտնում էին Բյուզանդիայի սենատի կազմում: Նրանք, ըստ Ֆիլոթեոսի դասակարգման, գտնվում էին չորրորդ դասի մեջ:

⁵ Բոլիլան այդ բոլորը գրում է, որովհետև այդ էր պահանջում կտակի մասին բյուզանդական օրենսդրությունը: «Բասիլիկ» օրենսդրական ժողովածուում պարզ կերպով ցույց է տրված, թե ինչ է կտակը և ով կարող է կտակել: Այնտեղ գրված է.

«Ա. Կտակը, դա ցանկության արդարացի արտահայտությունն է այն բանի, ինչ որ մեկը ուզում է որ կատարվի իր մահվանից հետո»:

Բ. Կտակողը պարտավոր է ոչ միայն մարմնով, այլև մտքով ապողջ լինել (Հմմտ. Մխիթարայ Գօշի Դատաստանագիրք Հայոց, Վաղարշապատ, 1880, մասն Բ, հոդված ՂԹ, «Հաստատուն կտակ յառողջութեանն է»):

Գ. Կտակելը պետական օրենսդրության է պատկանում, դա մասնավոր գործ չէ:

Դ. Կտակողը պարտավոր է կտակելու իրավունք ունենալ և իր կտակը կատարել համաձայն օրենքների:

Ե. Կտակի բովանդակությունը չպետք է հակասի այդ գործին վերաբերող օրենքներին:

Զ. Տղամարդը իրավունք ունի կտակել, եթե լրացրել է տասնեւորս տարին, իսկ կինը տասներկու տարին:

Է. Խուլն ու համրը իրավունք չունի կտակելու, իսկ նախօրոք կատարված կտակումը չեղյալ է հայտարարվում:

Ը. Հիվանդը կարող է կտակել միայն Բագավորի Թույլտվությամբ: (Տե՛ս Basilicorum libri LX, ed. Heimbach, Lipsiae 1843, liber XXXV, titulus I.

⁶ Այն է 1053 թվականին:

⁷ Այն է 1056 թվականին:

⁸ Բնագրում գրված է. κατ'ἀλυπον ταῖς δυοῖς θυγατράσι καὶ τὸν ἅπαντα βίον ἐμέ: Բենեշկիչը կարծում էր, որ κατ'ἀλυπον-ը κατ'ἀλείπω բայի հարակատար դերբայն է տեքստում գրված երկու ուղղադրական սխալներով: Նրա կարծիքով պետք է լինի κατ'ἀλιπὼν այսինքն «թողնելով»: Սակայն այս դեպքում Բենեշկիչը հանգիպեց մի այլ դժվարության: Չէ որ κατ'ἀλιπὼν-ը արաբա՛ն սեռի դերբայ է, իսկ «թողնող» անձնավորությունը Եվստաթիոս Բոլիլասի կինն է: Բենեշկիչը առանց որևէ դժվարության այդ էլ «ուզում» է և դարձնում κατ'ἀλιποῦσα, այսինքն «թողնելով», բայց իզական սեռի Բնչպես տեսնում ենք, այդպիսի «ուզումներով» բովանդակին հեռանում: Մեր բնագրից: Մեր տեքստի κατ'ἀλυπον բառը, որ հին հունարենի ոչ մի բառարանում չեք հանդիպի, միջին հունարենի, ինչպես նաև նոր հունարենի κατ'ἀλυπος բառի հայցական հոլովն է, որ նշանակում է «անչափ տխուր»: Չնայած Բոլիլասի կտակը վիճում է ուղղադրական սխալներով, այնտեղ չի կարելի գտնել շփոթումներ, սխալներ սեռերի մեջ, ահպես որ այս դեպքում էլ Բոլիլասի կտակում սխալ թույլ չի տրված: Բոլիլասը պարզ կերպով ասում է, որ իր կնոջ մահը իրեն անչափ վիշա պատճառեց:

⁹ Այն է 1059 թվականին:

¹⁰ Հայադիտության համար մեծ հետաքրքրություն ներկայացնող այս պարբերության մեջ Բենեշկիչը բաց է թողել սխալ. ὥς μῆτε τοῖς ἀντιχρὺς ἐνοικῆσαντα Ἀρμενίοις παρὰ μι-
χρὸν ἐὰν ἴδμεν. τὸ δὲ εἰ συνηχομένους ὥς ἀνεπίδατον τοῖς πολλοῖς εἶναι καὶ ἄγ-
νωστον πελέχει καὶ πυρὶ κατατεφρώσας. Մեր կողմից ընդգծված բառերը, որոնք իրականում պատկանում են նախորդ նախադասության, Բենեշկիչը տեղափոխվել է հաջորդ նախադասության, միաժամանակ թույլ տալով մի փոքր սխալ ևս, որը, սակայն, խեղաթյուրել է միտքը: Պետք է լի-
նի ոչ թե τὸ δὲ εἰ (τὸ — լիզոր սեռի հոդ, ուղղական կամ հայցական հոլով, δὲ — շողկապ, որ նշանակում է իսկ, սակայն, εἰ — նույնպես շողկապ, եթե, թե, թեպետև և այլ իմաստով), այլ τῶ

ծէւ, որ նշանակում է «վախից, սարսափից»: Հաջորդ բառն էլ «հափշտակված» արդարացնում է մէկ ուղղումը «վախից հափշտակված» այսինքն սարսափահար: Այդպիսով, այս երկու բառը կապ-վելով նախորդ նախադասության հետ ստացվում է. «Իմ այս դադնականության սկզբում, երբ ես այստեղ ժամանեցի և բնակվեցի, այս վայրը, որ ես ստացա, գարշահոտ էր, անտանկի, դա-սձերի, կարիճների և վայրի գազանների բույն էր, ինչ որ բոլորովին հանգիստ չէր տալիս դի-հացն ապրող հայերին, որոնք սառսափահար էին եղել»: Իսկ այնուհետև ինչպես բնութագրում:

¹¹ Բնագրում ԶԴՎՈՂՏՈՂ, որ բառացի նշանակում է անծանոթ:

¹² Համեմատի՛ր Սաղմոս 29 (27). 6—8:

¹³ Զեռագրում պարզ կարդացվում է չձ. օձ: Բնեշեխը շփոթել է չձ. -ի նշանը և առաջ հետ, որոնք իրար շատ նման են, և կարդացել օձձ, անիմաստ բառ, որը և համարելով որչի սխալ ուղղում է օձ-ի «անասուններ»: Իրականում պետք է կարդալ չձ. օձ. «և ինչ որ կամ «և ինչքան որ»:

¹⁴ Հոմարենում ԲՕՂԻՆՁ, նույն կտակում մի այլ տեղում գրված է ԲՕՂԻՆՁ, Բիզնա:

¹⁵ Կարվածքի Հոմարենում չէ՛լա, ինչպես նաև չէ՛լա: Դրա ինչ լինելու մասին մենք բացատրություն ենք գտնում այսպես կոչված «Հարկային կանոնադրության» մեջ, մի հոյակապ հուշարձան, որը կազմվել է Կոնստանդին Միրանաժին կայսեր ժամանակ: Այնտեղ տրված է «չէ՛լա ու չափոն» (գյուղը) ամեն ինչում համընկնում են, բայց վաղուց տարբերվում են գրանով, որ գյուղի բնակիչների բնակարանները մի վայրում են և կողք կողքի կառուցված, իսկ չէ՛լա-ի բնակարանները շատ են և նրա բնակիչների բնակարանները ցրված են և մեկը մյու-սից շատ հեռու են գտնվում, այսինքն յուրաքանչյուրի տունը գտնվում է այնտեղ, ուր որ գտնե-լվում է նրա հողակտորը: (Տե՛ս W. Ashburner, A byzantine treatise of taxation. The Jour-
nal of Hellenic Studies, vol. XXXV (1915), p. 77.

¹⁶ Տեքստում ԴՕՂԻՆՁ: Մեզ թվում է թե այստեղ մենք գործ ունենք ոչ թե Իսկոս, այլ ավելի մեծ հավանականությամբ՝ Եսայաս մարգարեի անվան հետ: Միջին դարերում և՛ ԴՕՂԻՆՁ և՛ ԴՕՂԻՆՁ արտասանվել է նույն ձևով Իսայիու: Այն անվանված է չափոն — գյուղ: Հաճախ գյու-ղերը ամրացված էին լինում պարիսպներով և աշտարակներով: Այսպես, օրինակ, Գրիգոր Բա-կուրյանը իր գյուղերից (չափոն) մեկի՝ Ստեփանիստի մասին գրելիս, նշում է, որ նրա մեջ նա կառուցել է երկու բերդ՝ «παρ' ἐμοῦ χτισθῆναι ἐν αὐτῷ ὄντι χῶστροις, Հաճախ գյուղ ասելով հասկանում էին բերդ: Նույն Բակուրյանը գրում է Ֆիլիպպոպոլսի իր Պետրիձոս գյուղի մասին հետևյալը. «Ֆիլիպպոպոլսի թեմում գտնվող բերդը, այն է գյուղը, որ կոչվում է Պետրիձոս...» (χῶστρον, ἦτοι χωρίον τὸ ἐπονομαζόμενον Πετριτζός): Տե՛ս L. Petit, Typicon de Grégoire Pacourianos pour la monastère de Petritzos (Bačkov) en Bulgarie, Византийский Времен-ник Приюжение к XI тому, № 1, С.-Петербург, 1904, стр. 10. Նույն բանն ենք հանդի-պում նաև Արիստակես Լաստիվերացու մաս: Խոսելով Մորրանս կոչված գյուղի մասին, նա նշում է. «Քանզի բերդ ունի գեղը» (տե՛ս Արիստակես Լաստիվերացի, Պատմություն, էջ 140):

¹⁷ Բնագրում Χουσπαχράτ, մի ուրիշ տեղում, նույն կտակում այն հանդես է գալիս Χου-παχράτ ձևով:

¹⁸ Ըստ երևույթին դա բնութանված ձև էր, որով ուղում էին ցույց տալ, թե ինչ որ գյու-թյուն ունի, իրենց արդար «հալալ» աշխատանքի արդյունքն է: Նույն բանին մենք հանդիպում ենք Միրայի Աստաթիատեսի կտակում, որը գրված է 1077 թվականին, թե պատվոթյունից իր հնած կալվածքները ամայի ու անապատ տարածություններ էին, և որ այդ բոլորը ինքն է ծաղ-կեցրել: (ἐξωνηθέντα μοι ἀπὸ τοῦ ὀημοῦ ἐρείπειω τόπω ἐπέχεται). (Տե՛ս Miklosich et Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, t. V., Vindobonae, 1887, p. 304.

¹⁹ Պարզելու համար թե պրոաստիանը (προάστειον) իրենից ինչ էր ներկայացնում և միա-ժամանակ պատկերացում կազմելու համար կտակին ժամանակակից հայկական սկզբնաղբյուր-ներում հանդիպող պոաստ, պոաստին և պոաստնոց բառերի բովանդակության մասին, մենք այստեղ գիմում ենք բյուզանդական տարբեր հուշարձանների օգնությամբ: Հայագիտության մեջ վերոհիշյալ բառերի բացատրությունը տրվում է դասական հունարենի հիման վրա, որը հա-կանալի է, իր բովանդակությամբ շատ հեռու է միջին դարերի նույն բառի բովանդակությունից: Սա. Մալխասյանցը իր «Բացատրական բառարանում» պոաստ, պոաստին և պոաստնոց բառերը, որոնք միանգամայն ճիշտ բխեցնում է հունարեն προάστειον-ից, բացատրում է «քաղաքի ար-վարձան»: Դա ճիշտ է, իհարկե, դասական շրջանի հիշատակությունների համար, իսկ միջին դա-րերի պրոաստիանը բոլորովին այլ բան է նշանակում: «Հարկային կանոնադրության» մեջ գրը-

ված է, որ պրոաստիոնը տարբերվում է այլ կալվածներից նրանով, որ նրանց տերերը անտեղ չեն ապրում, այլ միայն նրանց ենթակա մարդիկ, այն է ստրուկներ, վարձակալներ և ուրիշներ (Տե՛ս W. Ashburner, A byzantine treatise of taxation, Journal of Hellenic Studies vol. XXXV, (1915), p. 77. Հմմտ. Fr. Dölger, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10 und 11 Jahrhunderts Byzantinisches Archiv, Heft 9, Berlin, 1927, S. 115. Մեծ արժեք ներկայացնող այս հուշարձանը թարգմանված է ռուսերեն Ե. Է. Լիպշիցի կողմից, տես Сборник документов по социально-экономической истории Византии, Москва, 1951, стр. 147—154, և գերմաներեն Գ. Ա. Օստրոգորսկու կողմից, տես Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im X Jahrhundert, Vierteljahresschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte, 20 (1927); Ա. և բացատրության չափա-ստով է Բոյլիասի կտակը: Նրա Տանձուտ-Սալիմ կալվածքը, ուր ինքն էր ապրում, կտակում կոչվում է պրոաստիոն:

Պրոաստիոնի շափերի մասին պատկերացում են տալիս Եվստաթիոս Բոյլիասին ժամանա-կակից այլ կտակներ և վանքերի կանոնադրություններ: 1073 թվականին գրված մի պրակտիկի համաձայն Միլետոսի մոտ գտնվող Գալալիդա կոչվող պրոաստիոնը ուներ երկու հարյուր իննը-սունչոս սոկարիոն երկարություն և հարյուր հիսունութ սոկարիոն լայնություն, այսինքն 46.452 քառակուսի սոկարիոն տարածություն: Մեկ սոկարիոնը (պարանը) հավասար էր 20 ամբողջ 436 չափարերորդական մետրի (տե՛ս Fr. Hultsch, Griechische und römische Metrologie, zweite Bearbeitung, Berlin, 1882, S. 617): Նշված պրակտիկը ավելի կոնկրետ ցույց է տալիս, որ այդ պրոաստիոնը ուներ 5609 մոդ հողային տարածություն: Հուլյի հաշվումներով մեկ մոդ հողատա-րածությունը հավասար էր 839 ամբողջ 42 հարյուրերորդական քառակուսի մետրի (տե՛ս նույն տեղում, էջ 617), Ֆ. Ուսպենսկու հաշվումներով մեկ մոդը հավասար էր 200 քառակուսի սաժենի (տե՛ս Ф. И. Успенский, Акт отвода земли монастырю Богородицы Милости-вой, Известия Русского Археологического института в Константинополе, том I, Одесса, 1896, стр. 18). Պ. Բեզոբրազովի հաշվումներով մեկ մոդ հողատարածությունը $1/12$ դեսյատինից մի քիչ պակաս է (Տե՛ս П. В. Безобразов, Патмоская писцовая книга, Византийский Временник, том VII, 1900, стр. 106). Հասկանալի է, որ այդ 5609 մոդ հողատարածությունը միայն մշակելի տարածություն չէր, այլ դրա մեջ էին մտնում նաև արոտատեղիները, լեռնային հողերը և այլն:

Պրոաստիոնի մասին ավելի հստակ հասկացողություն են տալիս Լերոս կղզում գտնվող Լիպսո վանքի երկու պրոաստիոնները: Այդ մասին վկայում է մի փաստաթուղթ, որը գրված է 1089 թվականին (տե՛ս Miklosich et Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, vol. VI, Vindobonae, 1870, pp. 36—88):

Կանգ առնենք Տեմենիա կոչված պրոաստիոնի վրա: Նա ուներ 259 մոդ մշակելի հողատա-րածություն, չհաշված լեռնային հողերն ու արոտատեղիները: Տեմենիայի արոտավայրերի շափը չի նշանակված, բայց նույն վանքին պատկանող մյուս պրոաստիոնը Պարթենիոնը ուներ արո-տատեղի և մշակելի տարածություն միասին վերցրած 6050 մոդ: Ամբողջ Լերոս կղզին ուներ մշակելի տարածություն չափազին, երկրորդ և երրորդ որակի» չորս հարյուր մոդ, մնացածը լեռ-նային, քարքարոտ, անտառով ծածկված հողերն էին և արոտատեղիները: Այսպիսով, եթե ամ-բողջ Լերոսն ուներ 400 մոդ մշակելի տարածություն, որից 259 մոդը պատկանում էր Տեմենիա պրոաստիոնին, ապա մնացած 141 մոդ մշակելի տարածությունը մտնում էր Պարթենիոնի 6050 մոդ ընդհանուր հողատարածության մեջ: Այդ բոլորը, իհարկե, չի լուծում այն հարցը, թե քանի՞ մոդ անմշակելի հողատարածություն ուներ Տեմենիա պրոաստիոնը:

Տեմենիա պրոաստիոնում կար սուրբ Անարգիրոսների անվան եկեղեցի, 9 տուն, որոնք ծա-ռայում էին որպես պահեստներ, դամբարաններ, փառանքների և ճորտերի բնակարաններ, ջրհոր, այգի, ուր կային չորս նշենի, տաս նոնենի, 11 սերկևիլի ծառ, 156 ձիթենի, 326 կաղնի և այլն, ինչպես նաև ձիթհանք:

Ինչպես տեսնում ենք պրոաստիոնը հաճախ բավականին մեծ շափեր էր ընդունում և իրենից ներկայացնում էր ամբողջական կալվածք: Պրոաստիոնների մասին տե՛ս նաև՝ Լ. Ա. Օստրոգոր-սկի, Византийский податный устав, «Сборник статей, посвященных памяти Н. П. Кондакова», Прага, 1926, стр. 121.

²⁰ Մեկ լիտր ոսկին հավասար էր 72 ոսկեդրամի: 25 լիտր ոսկին հավասար էր 1800 ոսկե-դրամի (νόνισμα) կամ դոնեկանի:

²¹ Բնագրում πᾶχτον (կարդա՛ πᾶχτον), նշանակում է հարկ, եկամուտ, ռենտա: Հայ-կական սկզբնաղբյուրներում պախտ բառը հանդիպում է միայն մեկ անգամ 1055—1056 թվա-

կանների միջև գրված Ահարոն մադիստրոսի արձանագրության մեջ, որը փորագրված է Անիի մայր տաճարի արևմտյան պատի վրա։ Այդ արձանագրության մեջ հիշատակված հարկերի մասին մանրամասն տեղեկություններ հոգվածք՝ «Ահարոն մադիստրոսի արձանագրության (1055—1056 թթ.) մեջ հիշատակված հարկերի մասին» (Պատմա-քանասիրական հանդես, № 4, 1959 թ.)։

²² Դահեկան, հունարեն նոմիզմա (νόμισμα), կոչվում էր նաև հյուպերպյուրոն (կարգացվում էր «խաբարիքով»)։ ὑπερπυρον։ Դա ոսկեգրամ էր։ «Հարկային կանոնագրության» համաձայն յուրաքանչյուր տաս մոդ մշակելի հողի համար վճարվում էր մեկ նոմիզմա ռենտա (տե՛ս W. Ashburner, A byzantine treatise of taxation, Journal of Hellenic Studies, vol. XXXV (1915), p. 77։ Նույն քանն է ասված նաև Պատմության մի փաստաթղթում, որը ժամանակակից է Բոյիլասի կտակին (տե՛ս Miklosich et Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, vol. VI, p. 7, 15)։ Հետևաբար, ընդհանուր հաշվումներով, որպեսզի Տանձուտը կարողանար 80 դահեկան ռենտա տալ, պետք է որ մոտավորապես 800 մոդ մշակելի հողատարածություն ունենար, չհաշված արտատեղիներն ու լեռնային կամ անտառային հողատարածությունները, ինչպես նաև դուրս հանած այն շորս զնգոտույիտները, որոնք հենց Տանձուտ գյուղից Բոյիլասը նվիրել էր իր ազատ արձակած ստրուկներին, որի մասին տեղա տրոհել։

²³ Էննոմիոնը (հունարեն ἐννόμιον), արտավայրերի օգտագործման համար գանձվող հարկն էր։

²⁴ Բյուզանդիայում «Զեգարատ» էին կոչվում այն գյուղացիները, որոնք ունեին մեկ զույգ եղ (ζευγάριον) և դրան համապատասխանող նորմալ հողարածին, որը կոչվում էր զեգոտույիտն (հունարեն ζευγοτόπιον), իսկ «բոյիդատ» այն գյուղացիները, որոնք ունեին մեկ եղ (βουίδιον) և զեգարի կես հողարածինը, այն է մեկ բոյդոտույի (βουδοτόπιον)։ Յ. Ուսպենսկու հաշվումներով 12-րդ դարում զեգարատն ունենում էր 80 մոդից մի քիչ ավել հողարածին։ 80 մոդ հողը համարվում էր բավարար այն գյուղացու համար, որն ուներ գյուղատնտեսական գործիքներ և մեկ զույգ եղներ (տե՛ս Փ. Մ. Успенский. Акт отвода земли монастырю Богородицы Милостивой. Известия Русского Археологического института в Константинополе, том I, Одесса, 1896, стр. 11)։

Բոյիլասի կտակին ժամանակակից մի փաստաթղթի համաձայն, զեգարատները վճարում էին հողային և ծխային հարկ մեկ դահեկանի չափով։ Նդել են դեպքեր, երբ վճարվում էր երկու և կեսից մինչև չորս դահեկան հարկ։ Բոյիլասիները վճարում էին միայն ծխահարկ կես դահեկանի չափով (տե՛ս Г. А. Острогорский, Византийские писцовые книги, Byzantinoslavica, t. IX, fasc. 2 (1948), p. 244, 246)։

Զեգոտույիտն հասկացողությանը, ամենայն հավանականությամբ, համապատասխանում է հուլիական վիմագիր արձանագրություններում հանդիպող «լուծ հող» դարձվածքին։ Այսպես, օրինակ, 1241 թվականին Արցախի Դիզակ գավառի Գաշազ վանքում գրված մի արձանագրության մեջ ասված է, որ վանքին է նվիրարեցվել ի միջի այլոց «Ա լուծ հող ի Տայիս, Ա լուծ ի Գող» և այլն (տե՛ս Կ. Կոստանյանց, Վիժական տարեգիր, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 84։ Համեմատիր նաև Հասան Զալալի 1240 թ. արձանագրությունը Գանձասարում (նույն տեղում, էջ 81)։

²⁵ Լեգատ, հունարեն λεγάτος։ «Պրոխիրոս նոմոս» կոչված դատաստանագրում կա լեգատ բառի սահմանումը։ Դա այն ընծան էր, պարզեք, նվերը, որ հանգուցյալը թողնում էր որևէ մեկին։ Այդ նույն դատաստանագրքի համաձայն, որևէ մեկը կարող էր լեգատ թողնել ու միայն սեփական գոյություն ունեցող իրը և այլն, այլև այլն, ինչ դեռ սեփական գոյություն չունի, բայց հուսով է, որ կլինի, օրինակ որևէ ազարակի բերքը, կամ էլ որևէ աղախնի աշխարհ բերելիք երեխան։ Պրոխիրոս նոմոսի համաձայն լեգատարիտը, այն է լեգատի ստացող տերը, լեգատին է տիրում, երբ դեռևս այն չի օտացել։ Լեգատը նաև կարող է ստանալ նույնիսկ երեսուն, բայց ոչ ավել, տարի անց։ Լեգատը շնորհողի կենդանության ժամանակ լեգատարիտը իրավունք չունի պահանջելու իր լեգատը (տե՛ս Zachariae a Lingenthal, Jus graeco romanum, pars VI. Prochiron auctum, Lipsiae, 1870, titulus XXXV, §§ 1, 2, 14, 15, 39)։

²⁶ Ստրուկները Բոյիլասի կտակում ստրուկ բառը արտահայտված է մի քանի տերմիններով, δοῦλος, ψυχάριον, θεραπαινίς, οἰκετικὰ πρόσωπα, οἰχογενῆ πρόσωπα։ Ստրուկների իրավական դրությունը մասին ավելի ժամանակաշրջանում առավել կամ պակաս պատկերացում կազմելու համար ստորև մեջ ենք բերում բյուզանդական «Բասիլիկի» օրենսգրքի մի քանի հոդվածներ «Պրոխիրոս նոմոսի» շարադրությամբ։

«Ազատության և ստրկության մասին».

Ա. Անձնավորությունների ծայրահեղ բաժանումն այն է, որ մարդկանց մի մասն ազատ է,

իսկ մյուսը ստրուկ: Իսկ ազատությունը, որից և մարդկանց մի մասը ստացել է ազատների կոչումը, հետևյալ կերպ պետք է սահմանել:

Բ. Ազատությունը բնական դյուրություն է, որ յուրաքանչյուրին թույլ է տալիս անել ցանկացածը, բացառած այն, ինչ օրենքը կամ բռնությունն արգելում է: Բռնության տակ պետք է հասկանալ այն, ինչ օրենքը չի արգելում, սակայն թույլ չի տալիս [անել ցանկացածը] մի ուրիշը, ով [քնդահից] ավելի ուժեղ է: Իսկ օրենքի տակ պետք է հասկանալ այն, ինչ պատժի սպառնալիքի տակ արգելում է ինձ անել այն, ինչ ես կամենում եմ: Որովհետև վախը ինձ արգելում է անել ինչ մտադրել եմ կատարել ուժով:

Գ. Ստրկությունը դա հեթանոսական օրենքից մեզ հասած ժառանգություն է, որի համաձայն որևէ մեկը ենթարկվում է մի ուրիշի իշխանությանը, հակառակ բնության օրենքներին, քանզի բոլոր մարդիկ ի բնե ազատ են առաջացել, բայց պատերազմների հնարումը առաջացրեց ստրկությունը: Պատերազմի օրենքն ուզում է, որ պարտավածները դառնան հաղթողի սեփականություն:

Դ. Ստրկները կամ ծնվում են կամ ձեռք են բերվում: Ծնվում են մեր աղախիներին իսկ ձեռք են բերվում համաձայն հեթանոսական օրենքների, այն է գերեվարությունից: Ստրկությունը չի ընդունում որևէ բաժանում: Որովհետև չի կարելի ասել նրանց մասին, թե [մեկը մյուսից] առավել կամ պակաս ստրուկ է: Ստրկությունը անբաժան է: Իսկ ազատների դեպքում մենք գտնում ենք բազմաթիվ տարբերակումներ: Նրանք լինում են կամ ազնվական և կամ էլ ազատ արձակված:

Ե. Ազատները երկուսի են բաժանվում, ազնվականների և ազատ արձակվածների: Ազնվականը նա է, ով սկզբից, ծնվելու օրից ազատ է, ով երբեք չի ճաշակել ստրկության լուծը, ով ծնվել է երկու ազնվականներից կամ երկու ազատ արձակվածներից, կամ նրա ծնողներից մեկը ազնվական է, իսկ մյուսը ազատ արձակված:

Զ. Եթե որևէ մեկը ծնվի ազատ մորից և ստրուկ հորից, նա ազնվական է, նույնպես եթե ծնվի ազատ մորից և առնորդ հորից, այսինքն, պոռնիկական ճանապարհով: Որովհետև ոչնչով չի վնասում երեխայի ազնվականությանը այն, որ հղիացումը կատարվել է պոռնիկական ճանապարհով: Բավական է միայն, որ ծննդաբերության ժամանակ մայրը ազատ լինի, նշանակություն չունի, որ հղիացման ժամանակ նա կարող էր ստրուկ լինել:

Է. Եվ ընդհանրապես, եթե հղիանա իր ազատ եղած ժամանակամիջոցում և այնուհետև [իր հորձած] որևէ հանցանքի համար օրենքի համաձայն ստրկանա և ապա երեխա բերի, այդ ծնվածն ազատ է, որովհետև սաղմը չպետք է տուժի մոր դժբախտության համար» (տե՛ս Basilicorum libri LX, ed. Heimbach, Lipsiae, 1846, liber XLVI, titulus I. Հմտ. Zachariae a Lingenthal, Jus graeco-romanum, pars VI. Prochiron auctum, Lipsiae, 1870, titulus XXXIV):

Նույն դատաստանագրքի համաձայն, ստրուկը կարող էր գնել իր ազատությունը, այսինքն նա կարող էր փող, սեփականություն ունենալ, շեթն ստրուկը, — գրված է այնտեղ, — նույնիսկ փող է տվել իր տիրոջն ու ազատվել, այնուամենայնիվ նա պարտավոր է հարգել նրան» (տե՛ս Zachariae a Lingenthal, Jus graeco-romanum, Pars V, Synopsis Basilicorum, Lipsiae, 1869, p. 543):

«Բասիլիկոս»-ի համաձայն ստրուկը կարող էր չվճարել լրիվ փրկագինը, պակասող մասի գիմաց աշխատելու պայմանով ստրկատիրոջ համար (տե՛ս Basilicorum libri XLVIII, titulus I, 4):

«Բասիլիկոս»-ից երևում է նաև, որ ազատ արձակված ստրուկները կարող էին իրենց սեփականությունը նույնիսկ կտակել: Այնտեղ ասված է, որ ազատ արձակված ստրուկը, եթե ունենա հարյուր դահեկանից պակաս սեփականություն, կարող է այն կտակել իր ցանկության համաձայն: Եթե նա վախճանվել է անժառանգ և առանց կտակ թողնելու, նրա ունեցվածքը ժառանգում է պատրոնը: Հարյուր դահեկանից ավելի ունեցողներին ժառանգում են իրենց երեխաները, թոռները, ծոռները և այլն, իսկ այն դեպքում, երբ ժառանգ չունեն և կտակ չեն թողել, ժառանգում է պատրոնը: Եթե ազատված ստրուկը երեխա չունենալով կտակ է թողնում, ապա այդ դեպքում նա պարտավոր է իր սեփականության երրորդ մասը թողնել պատրոնին» (տե՛ս Basilicorum libri XLIX, titulus I, 28):

²⁷ Այն է 2160 ոսկեդրամ:

²⁸ Դյուրաշարժ գույք: Բնագրում εὐχὴν γὰρ πρὸς γὰρ:

²⁹ Հայ մատենագրական աղբյուրներում նույնպես ստրուկներն, այսինքն, ժառանգ են ազախիները, սովորաբար հիշատակվում են սեփականության նյութեղեն իրերի հետ միասին:

Կանանց օժիտի մասին հիշատակելիս սովորաբար ահապանների և անշունչ առարկաների հետ միասին իրրե սեփականության առարկա թվարկում են նաև ժողովրդականներին» (տե՛ս Ե. Սամուելյան, Հին հայ իրավունքի պատմություն, հատ. Ա., Երևան, 1939, էջ 208):

³⁰ Տեքստում գրված է լատինական լեզվով՝ *et cetera* խոսքով։ Բյուզանդական կառավարության (1057—1059 թթ.) մի խրատովում Կոստանդնուպոլիսի իշխանները իրենց եպիսկոպոսին Այդ նույն օրերը վերահաստատվեց նաև 1086 թվականին, Ալեքսանդր Կոստանդնուպոլիսի կառավարողը։ Այդ խրատովում բովանդակությունը հետևյալն է.

«Յուրաքանչյուր եպիսկոպոս իր շրջանի բնակիչներից ամեն տարի պետք է ստանա որպես կանոնիկոս. երեսուն ծուխ ունեցող շրջանից՝ մեկ ոսկեդրամ, երկու արծաթ դրամ, մեկ խոյ, վեց մոգ գարի, վեց շափ գինի, վեց մոգ ալյուր, երեսուն հավ, Փսան ծուխ ունեցող (շրջանից)՝ ոսկեդրամի երկու երրորդը, երկու արծաթի փոխարեն՝ մեկ (Ալեքսանդր Կոստանդնուպոլիսի խրատովում մեկ և կես—Հ. Բ.), չորս մոգ գարի, չորս շափ գինի, չորս մոգ ալյուր և քսան հավ։ Տաս ծուխ ունեցող գյուղից՝ հինգ արծաթ դրամ, մեկ ուլտար, երկու մոգ գարի, երկու շափ գինի, երկու մոգ ալյուր և տաս հավ։ (Տե՛ս Zachariae a Lingenthal, Jus graeco-romanum, Pars III, Novellae constitutiones. Imp. Isaacii Comneni aurea bulla de sportulis pro ordinatione praestandis et de canonico, Lipsiae, 1857, p. 323. Նույն տեղում, էջ 365—366, տե՛ս նաև Ալեքսանդր Կոստանդնուպոլիսի խրատովը, որն հաստատում է Բազանդական Կոստանդնուպոլիսը)։

³¹ «Վանքի շահրեկություն համար» բնագրում լոգոփոփառ։ Հայկական աղբյուրներում կոչվում է նաև լուսարարություն, որի տակ հասկացվում է եկեղեցու բոլոր կարիքների մասին հոգալը։ Գրիգոր Բաղուրյանի վանքի կանոնադրության մեջ ցույց է տրված վանքի «շահրեկալի» պարտականությունները. հոգալ խնկի, ձկնի, մոմերի մասին, հաղորդության գինու և ալյուրի մասին և այլն (տե՛ս L. Petit, հիշյալ աշխատությունը, էջ 22)։

³² Հռոմեական Պարաթուն։ Նույն կտակում այն անվանված է նաև Պարաթուն։

³³ Մոգ, հռոմեական *μύθος*։ Դա երկու նշանակություն ունի։ Մեկը սորուն մարմինների ծանրության շափ է և հավասար է 9 կիլոգրամ 792 գրամի (տե՛ս Հ. Մանանդյան, Կիսկները և շափերը հնագույն հայ աղբյուրներում, էջ 133), իսկ մյուսը տարածության շափ է։ (Մոգի մասին որպես տարածության շափի տե՛ս 19-րդ ծանոթագրությունը)։

³⁴ Մեկ լիտրը հավասար էր 408 գրամի (տե՛ս Հ. Մանանդյան, Նյութեր Հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության, ՀԱԽՀ Պետական համալսարանի գիտական Տեղեկագիր, 1928 թ., № 4, էջ 59)։

³⁵ Չեղարկում կարգացվում է չափ օտարալի և օտարալի (կարգա՝ չափ օտարալի և օտարալի)։ Բենեդիկտը կարգալի է չափ օտարալի, որը ոչ մի իմաստ չունի։

³⁶ Կիսկանկար, բնագրում *χρυσός* (էմալ)։ Միջնադարյան կիսկանկարի (էմալի) տեխնիկայի մասին տե՛ս J. Labarte, Histoire des arts industriels au moyen âge et à l'époque de la Renaissance, t. III, Paris, 1875, p. 74 sq.։

³⁷ *ἀσπερίσχος*, փայտանարար նշանակում է փոքր աստղ։ Այն պատրաստվում էր մետաղից և հաղորդության հացի ամանի՝ մաղղմայի մասն էր կազմում։

³⁸ Անարողը միաբանների վերաբերում էր (տե՛ս Նոր բառգիրք Հայկազյան լեզվի, անարող բառը)։

³⁹ Չեղարկում *σπονδήν* լիցի, որը ծագում է *σπονδή* բառից։ Մենք ենթադրաբար փայտանկ ենք զգուշացնում թափալ։

⁴⁰ Չեղարկում այն կոչված է սկարամանգին— *σκαρπանգին*։ Այդ կտորից կարվում էր կայսեր, բարձրաստիճան պաշտոնյաների, հատկապես ղեկավարականների հանդերձանքը, որը նույնպես կոչվում էր սկարամանգին և ուներ արևելյան ծագում։ Այդ մասին տե՛ս N. P. Kondakov, Les costumes orientaux à la Cour byzantine, Byzantion, t. I, 1924, p. 10 sq.։

⁴¹ Հյուսիսգրաֆիական, հունարեն *ὅλο* բառով։ Տեխնիկական տեղմին է նկարչության մեջ, երբ գույների հիմքում ընկած է մոմը—մոմանկար։

⁴² Բնագրում գրված է *ἐξ ἐπιπλεκτη ἀργυροχρυσώτα*, Բենեդիկտը *ἐξ*-ը բնագրում է սրվա նախդիր։ Ընդհանուր լիցի, որովհետև այդ նախդիրը միշտ պահանջում է սեռական հոլով, իսկ տեքստում հաջորդող բառերը ուղղական հոլովում են։ Պետք է լինի *ἐξ*—վեց։

⁴³ Բնագրում բառը լիցի չի գրված *μικροχου...* Բենեդիկտը լրացնում է *μικροχου[μδία]*։ Գրիգոր Բաղուրյանի Բաղուրյանի վանքի կանոնադրության մեջ հիշատակված է, ի միջի այլոց, բառավետարան արծաթե փոքր դամբարան. *μετά ἀργυρῶν μικρῶν καρφίων* (տե՛ս L. Petit,

Typicon, p. 53); Մեղ թվում է, որ ավելի ճիշտ կլինի Բոյիլյանի կտակի տեքստը վերականգնել ոչ թե $\mu\epsilon\chi\rho\sigma\chi\omicron\upsilon|\mu\delta\iota\alpha|$, այլ $\mu\epsilon\chi\rho\sigma|\chi\alpha\varsigma\phi\iota\alpha|$ ձևով, ոչ թե փոքր կոճակներ, այլ փոքր դամբարաններ, որոնք ունեն մեծ քանակությամբ ոչ թե կոճակներ, այլ դամբարաններ (տե՛ս Ch. Diehl, Le trésor et la bibliothèque de Patmos au commencement du 13-e siècle, Byzantinische Zeitschrift, Bd. I, 1892, S. 514):

⁴⁴ Սա Հովհաննես Մոսխոսի գործն է։ Հովհաննես Մոսխոսն ապրել է 6-րդ դարի վերջերին Պաղեստինում։ Նրա գիրքը՝ Լիմոնարիոնը (Մարգարեախոնը) բովանդակում է Արևելքի սրբերի, վանականների և ճգնափորների վարքաբանությունները։ Լիմոնարիոնը հրատարակվել է Մինյի կողմից (տե՛ս Beati Joannis Eucratae liber qui inscribitur Pratum quod floridam proferat vitarum narrationem coelestis roseti. Migne, Patrologia graeca, t. 87):

⁴⁵ Մեկ բառ եզոժված է ձևազրույց։

⁴⁶ Պանդեկտես, հունարեն Πανδέκτης, այն է սուրբ գրոց համարարան։ Հրատարակվել է Մինյի կողմից (տե՛ս Migne, Patrologia graeca, t. 89):

⁴⁷ Շարակնոց է, որը համառոտակի բովանդակում է տոների և զանազան սրբերի պատմական գովաբանությունը։ Լավագույն կոնդակարները վերագրվում են Ռոմանոս Մելոդոսին (Ն դար)։

⁴⁸ Այդ անունով սուրբ մեզ հայտնի չէ։

⁴⁹ Հովհաննես Գամասկացու (Բ դար) աշխատություններից մեկը, դույն նրա ամենամշակված աշխատությունը՝ Expositio accurata Fidei orthodoxae (Հրատարակվել է Մինյի կողմից։ Տե՛ս Patrologia graeca, t. 94, col. 789—1228):

⁵⁰ Գրիգոր Աստվածաբանի երգերը, տե՛ս Gregorii Theologi archiepiscopi Constantinopolitani Carmina, Migne, Patrologia graeca, t. 37, col. 397—1600, t. 38, col. 11—336:

⁵¹ Մելիսա (այն է Մեղու), որը գրվել է 11-րդ դարի հեղինակ Անտոնիոս վանականի կողմից։ Տե՛ս Antonii Monachi cognomento Melissae sententiae sive loci communes ex sacris et profanis auctoribus collecti, Migne, Patr. gr., t. 136, col. 765—1244):

⁵² Եպիփան Կիպրացու (Գ դար) աղանդների դեմ գրած հայտնի աշխատությունը։ Տե՛ս Epiphanii Constantiae quae in Cyprio est episcopi adversus octoginta haereses opus quod inscribitur Panarium sive Arcula, Migne, Patr. gr., t. 41, col. 173—1200, t. 42, col. 9—773:

⁵³ Ենթադրվում է բյուզանդական հայամավուրդների խոշորագույն հեղինակ Սիմեոն Մետաֆրաստեսի (Ժ դար) աշխատությունը։ Տե՛ս Symeonis Logothetae cognomento Metaphrasetae Opera omnia, Migne, Patr. gr., t. 114—116:

⁵⁴ Բեզորրագովի կարծիքով «Պարսկականների» տակ ենթադրվում է Գևորգ Պիսիդեսի աշխատությունը Հերակլ կայսեր պարսիկների դեմ կատարած արշավանքի մասին։ Ըստ Ս. Վրիոնիսի «Պարսկականները» այնքան լաճ հասկացողություն է, որ հնարավոր է նրա տակ հասկանալ նաև այլ գործեր, օրինակ, Ագաթիսի (Զ դար) գործը։ Վերջինս գրել է Հուսամինյանոս կայսեր պատմությունը 552—559 թթ., որպես Պրոկոպիոս Կեսարացու Պատմության շարունակություն։

⁵⁵ Բեզորրագովի կարծիքով՝ Միքայել Հրեշտակապետի վարքաբանությունը։

⁵⁶ Տե՛ս Basilii Caesareae Cappadociae archiepiscopi libri quibus impii Eunomii apologeticus evertitur, Migne, Patrologia graeca t. 29, col. 497—773:

⁵⁷ Լրիվ հրատարակվել են Մանսիի կողմից։ Տե՛ս Mansi, Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio, t. VI et VII, Paris—Leipzig, 1901:

⁵⁸ Ենթադրվում է Անաստասիոս Սինացու (Է դար) ամենից հայտնի գործը՝ 'Οδὴ γόϋ-ϋ'։ Տե՛ս Anastasii Sinaitae episcopi Antiocheni Viae Dux adversus Acephalos, Migne, Patr. gr., t. 89:

⁵⁹ Բեզորրագովը ենթադրում է, որ դա Աղեքսանդր Մեծի մասին միջնադարյան վեպն է։ Ս. Վրիոնիսի կարծիքով հոգևոր գիրք է։

⁶⁰ Արիլլես Տացիոսի (Գ դար) գրած սիրային վեպը «Լևկիպպեի և Կլիտոֆոնի մասին»։

⁶¹ Պարսկանոն աշխատություն, պահպանված նաև հին հայերեն թարգմանությամբ։ Տե՛ս «Անկանոն գիրք հին կտակարանաց», Վենետիկ, 1896, էջ 27—151:

⁶² Եզովպոսի առակները, նորագույն հրատարակությունը լույս է տեսել երկու հատորով 1957 թվականին։ Տե՛ս Corpus fabularum aesopicarum, ed. A. Hausrath, Lipsiae, 1957:

⁶³ Գևորգիս Պիսիդեսը, բյուզանդական պոետ, ծնվել է Զ դարի վերջում։ Նրանից մեզ հասել են բազմաթիվ գործեր։ Հայտնի չէ, թե Բոյիլյանն նրա գործերից որ մեկն ունի։ Պիսիդեսի

գործերի լիակատար հրատարակությունը տե՛ս Մինյի մաս: Georgii Pisidae magnae ecclesiae diaconi et sceuophylacis, Migne, Patr. gr., t. 92:

⁶⁴ Հովանարար Ժ դարի վանական Միքայել Մալեխնոսի վարքը, որը գրի է առել նրա աշակերտ Թեոֆանեսը:

⁶⁵ Ըստ Ս. Վրիտեիսի Դ դարում ապրած Նիֆոն սրբի վարքը:

⁶⁶ Հովանարար Փիլոն Երրայեցու աշխատությունների ժողովածու:

⁶⁷ Հովհաննես Կլիմասի (է դար) աշխատությունը, որը միջնադարում թարգմանվել է նաև հայերեն: Հունարեն տեքստը տե՛ս Joannis Climaci Scala Paradisi, Migne, Patr. gr., t. 88, col. 632—1164:

⁶⁸ Պարզ չէ թե ինչ է դառն տակ ենթադրվում:

⁶⁹ Իսիդոր Պելուսիոտեսը (370—450 թթ.) գրել է ընդամենը 2013 նամակ, որոնք պատմական մեծ արժեք են ներկայացնում: Հրատարակված են Մինյի կողմից: Տե՛ս Isidori Pelusiotae epistolarum libri quinque de interpretatione divinae scriptorae, Migne, Patrologia graeca, t. 78, col. 177—1645:

⁷⁰ Էպիլոխիան, դա Փրիստոսի ծննդյան հաջորդ օրվան (գեկտեմբերի 26-ին) նվիրված տոնն է:

⁷¹ Այսինքն՝ ծննդից (գեկտեմբերի 25-ից) մինչև հայտնությունը (հունվարի 6-ը) ընկած ժամանակամիջոցը:

⁷² Մենք այդ բառը թարգմանում ենք բառացի: Տեքստում գրված է οἰχογενῆ, այն է տան մեջ ծնված: Բոյիլասը նկատի ունի ոչ թե դնած ստրուկներին, այլ իր աղախիճների աշխարհքերած կրթյաններին, որոնք օրենքի համաձայն կրում էին ստրկական լուծը, եթե այդ աղախիճների ամուսինները ազատ քաղաքացիներ չէին: Այդ մասին տե՛ս նաև 89-րդ ծանոթությունը:

⁷³ «Բասիլիկի» Դատաստանագրքի համաձայն կողիկելլոս (χωδὶ(χελ)λος) է կոչվում այն աղախիճի կտակային գրությունը, որը կազմվում է կտակ թողնողի կողմից կտակն ավարտելուց հետո և նստակ ունի արձանագրելու այնտեղ, ահ, ինչ կտակողը մոռացել է արձանագրելու հիմնական կտակի մեջ (տե՛ս Basilicorum liber XXXV, tit. 1, 1): Ըստ երևույթին Բոյիլասը կտակից բացի կազմել է նաև տասնմեկ կողիկելլոսներ, ուր արձանագրված էին ստրուկներին վերաբերող իր ցանկությունները: Նույն «Բասիլիկի» դատաստանագրքում գրված է նաև, որ կտակը (διδωχῆ) կարող է կոչվել ուրիշ բառով ևս, օրինակ կողիկելլոս (նույն տեղում, XXXV, tit. 1, 14): Այնպես որ կտակ և կողիկելլոս բառերը կարող են հոմանիշ լինել:

⁷⁴ Այն է՝ 1053 թվականին:

⁷⁵ Տե՛ս 24-րդ ծանոթությունը:

⁷⁶ Տե՛ս 73-րդ ծանոթությունը:

⁷⁷ «Արժաթագին» ենթ թարգմանում բնագրի ὠντητῶν բառը:

⁷⁸ Բոյիլասն այստեղ դուցե նկատի ունի, որ ծառայության դեպքում ոչ միայն ազատ արձակված ստրուկները պետք է համաձայն լինեն դրան, այլև իր ժառանգները, կամ էլ, որ աղիլի հավանական է, այստեղ խոսքը վերաբերում է վարձի քանակի հարցում երկու կողմերի համաձայնության դադարին:

⁷⁹ Բնագրում գրված է՝ ἀλλ' εὐχενεῖς μὲν εἶναι καὶ ἐλευθέρους κατὰ παντός τρόπου ζούλωμαι: Այստեղ խոսքը ազատների երկու կատեգորիաների մասին է, որի վերաբերյալ մենք 26-րդ ծանոթության մեջ (§ 5) ներկայացրել ենք բյուզանդական մի օրենսդրքի մանրամասն քաջատրությունը:

⁸⁰ Այն է՝ 1059 թվականից մինչև 1063 թվականը:

⁸¹ Հունարեն տեքստում այս տեղում բերված է հայերեն արտասանությամբ, Մուսես(իս) Μουσεσος և ոչ հունարեն՝ Մոսիս ևս Մոսիս Μωσῆς, Μωϋσῆς:

⁸² Տեքստում չորս բառ եղծված է: Վերջին երկու բառերից մնացել են հետևյալ տառերը τρια..... επε....., որոնք մենք վերականգնում ենք τρια[χοντα] (=30) ὑπε[ρπορα]: Հյուսիս-արևմուտք ոսկեգրած է (նույնն է նոմիզման): Տեքստի այսպիսի վերականգնումը չի հակասում ուլիալ կոնսերվին, ուր խոսքը վերաբերում է Բոյիլասի կողմից իր քրոջ երեխաներին և եկեղեցուն թողնված գույքի մասին:

⁸³ Տե՛ս ծանոթություն 21-րդ:

⁸⁴ Սա, ըստ երևույթին, ինքնանվաստացման ընդունված բանաձև է:

⁸⁵ Բոյիլասի կտակում միայն այս դեպքում արձանագրված է ստրկի արժեքը: Բոյիլասը իր աղախին Զոսին գնել է չորս հարյուր դահեկանով: Բյուզանդագետ Բեզորբաղովը (տե՛ս նրա հոդ-

վածք Завещание Воилы, Византийский Временник, т. XVIII, вып. 1—4, отдел III, стр. 114—115), իրավացիորեն այս տվյալը համարում է անհավանական: Մեզ հասած բյուզանդական օրենսդրերը, որոնք ուժի մեջ էին նշված ժամանակաշրջանում, որոշակի նշում են ըստ բուն լեզվի արժեքը: «Բասիլիկի» օրենսդրում գրված է. «Ստրիկի արժեքը թող լինի հետևյալը. լինի նա տղամարդ, թե կին՝ Եթե ոչ մի արհեստի չի տիրապետում, քսան դահեկան, այն դեպքում, եթե նա տասն տարեկանից բարձր է, իսկ եթե պակաս՝ տասը դահեկան: Եթե նա նոտար է կամ բժիշկ, ապա նոտարը մինչև հիսուն դահեկան, իսկ բժիշկը մինչև վաթսու: Եթե ստրուկները ներքինն են և տասն տարեկանից բարձր, բայց չեն տիրապետում որևէ արհեստի, հիսուն դահեկան, իսկ եթե տիրապետում են որևէ արհեստի յոթանասուն դահեկան, բայց եթե տասն տարեկանից փոքր լինեն՝ երեսուն դահեկան»: (Sb' u Basilicorum liber XLVIII tit. XIV, § 4) Համեմատի՛ր С. Е. Zachariae a Lingenthal, Jus graeco-romanum, pars V, Synopsis Basilicorum, Lipsiae, 1869, p. 264, նույն բանը կրկնված է նաև Պեյրա օրենսդրում, որը Բոյիլասի կտակին ժամանակակից է, տե՛ս Zachariae a Lingenthal, Jus graeco-romanum, Pars I, Peira, i. e. Practica Eustathii Romani, Lipsiae 1856, tit. XXVIII, § 21, ինչպես և այնպիսի ուշ կազմված Պրոխիրոս նոմոս կոչված ժողովածուում. տե՛ս Zachariae a Lingenthal, Jus graeco-romanum, Pars VI, Prochiron auctum, Lipsiae, 1870, titulus XXXIV, § 16, p. 298): Աղախին Ղոնե՛ս, որն իր տիրոջ կամքին հակառակ ամուսնացել էր, պարզ է, որ տասն տարեկանից բարձր պետք է եղած լիներ (վերոհիշյալ բոլոր օրենսդրերի համաձայն ամուսնանալու տարիք էր սահմանված աղջիկների համար. տասներկուսը, իսկ տղաների համար տասնչորսը), և եթե Ղոնե՛ս տիրապետում էր որևէ արհեստի, ապա նա պետք է դասվեր ստրուկների այն կատեգորիայի մեջ, որը գնահատվում էր մինչև երեսուն դահեկան: Եթե նկատի ունենանք այն փաստը, որ Բոյիլասի նստավայր Տանձուտ գյուղի տարեկան ամբողջ եկամուտը կազմում էր ընդամենը ութսուն դահեկան, ապա պարզ կլինի, որ Ղոնե՛ս արժեքի մեջ սխալ է թույլ տրվել գրչի կողմից (հավանաբար շփոթվել է τετραρχοντα — բառասուն, բառը τετραχόσια — չորս հարյուր բառի հետ), հակառակ պարագայում դուրս է գալիս, որ մեկ աղախին արժեքը Բոյիլասի բոլոր գյուղերից ստացած տարեկան եկամտից շատ ավելի բարձր էր: Այդ չի կարելի բացատրել նաև զրաֆ արժեքադրվամբ, որովհետև բյուզանդական դրամի կուրսը 800 տարվա ընթացքում հաստատուն է մնացել (այս մասին տե՛ս H. Gelzer, Byzantinische Kulturgeschichte, Tübingen, 1909, S. 78):

⁸⁶ Ըստ երևույթին, Ղոնե՛ս ազատ արձակելու նախապայմանը նրա վանք մտնելն է եղել:

⁸⁷ Ձևագրում չորս տող եղծված է:

⁸⁸ ΜΕΥΑΤΙΧΩΝ ΔΙΧΑΤΩΝ — բյուզանդական վարչական շրջանի՝ թեմայի դատավոր: Սրանք ըստ երևույթին, համապատասխանում են այն դատավորներին, որոնք հիշատակված են Արիստակես Լաստիվերտցու Պատմության մեջ և նշանակվում էին բյուզանդական կառավարության կողմից նվաճված հայկական շրջաններում: Հայ պատմիչի ասելով, վասիլ Բ բյուզանդական կայսրը Հայաստանում ստիք է բազմում գաւառաց և բերդից և քաղաքաց: Եւ կացուցանէ ի վերայ նոցա դորձակալս և դատաւոսս և վերակացուս (տե՛ս Արիստակեսի Լաստիվերտցու Պատմություն, էջ 5):

⁸⁹ Մենք ընդոծին ենք թարգմանում նույն այդ ΔΙΧΟΤΕΥΤΙ բառը, որին հանդիպեցինք վերելում (տե՛ս ծանոթ. № 72):

⁹⁰ Օրենքը լայն հնարավորություններ էր տալիս ստրկատիրոջը կամ պատրոնին, ինչպես նա կոչվում է օրենսդրությունում (πατρων), ազատ արձակված ստրուկներին նորից ստրկացնելու ամենափոքր հանցանքի դեպքում: Ազատ արձակվածը, ըստ երևույթին, շատ քիչ էր տարբերվում ստրկական լուծը կրող ստրուկից: Բերենք մի քանի հոգված «Բասիլիկի» օրենսդրերից, որոնք շատ պարզ վկայում են այդ մասին: «Ազատ արձակված ստրուկները պետք է մեծ անխաժանքով և հարգանքով վերաբերվեն պատրոնին: Եթե ազատ արձակված ստրուկը վատարանի կամ վնաս հասցնի (պատրոնին), ապա նա թող նորից ստրկացվի» (Basilicorum liber XLVIII tit. XXVI, գլ. 1):

«Ազատ արձակված ստրուկները, եթե չհպատակվեն իրենց պատրոններին և կամ վերջիններին որդիներին, ապա պետք է նրանց մտրակահարել և բաց թողնել, սպառնալով ավելի ծանր պատիժ, եթե կրկնեն: Եթե հայհույն են, պետք է նրանց ժամանակավորապես արստրել: Եթե նրանք ձեռք մե քարձրացրել (պատրոնի) վրա, նրանց դատապարտել հանքերում աշխատելու: Նրանք ենթակա են նույն պատժին, եթե զրպարտություն են սարքել (պատրոնի) դեմ կամ մեղադրել նրան» (Basilicorum liber XLIX, tit. I, գլ. 1):

«Եթե ազատ արձակված ստրուկը ապերախտ դաճվի իր պատրոնի նկատմամբ և հայհույն

նրան և կամ էլ նրան լկտի վերաբերմունք ցույց տա և վերջապես արդարացի կերպով գրգռի նրա զայրույթը, ապա նա թող նորից ստրուկ դառնա, և նրա երեխաները, որոնք դրանից հետո են ծնվել, թող նրանք էլ ստրուկ դառնան» (Basilicorum liber XLIX, tit. II, գլ. 19)։

Բոյիլասի կտակից երևում է, որ ստրկատերը կարող էր ազատ արձակված ստրկին նորից ստրկացնել նույնիսկ առանց որևէ պատճառի։ Բոյիլասն իր Սիլիզիու կոչված ազախներն, որին իր իսկ ասելով նախապես ազատ էր արձակել, տալիս է իր դստեր Մարիային հինգ տարի և (1059 թվականից մինչև 1063-ը) նրան ծառայելու համար։ Ազատ արձակված ստրուկների մասին տե՛ս նաև վերևում, 25-րդ ծանոթության 5-րդ կետը։

91 Դրսի մարզիկ ասելով Բոյիլասը, հավանաբար, նկատի ունի իրենից արենդով հող վերցնող վարձակալներին, որոնք անձնապես կախված չէին իրենից, սակայն ապրում էին իր հողերի վրա։ Պրտաստիտներում ապրում էին բացի ստրուկներից, ճորտերից, նաև մարդիկ, որոնք կոչվում են *μεισθιοι καὶ λοιποὶ*։ Վարձակալներ և այլք։ Վարձակալները, ըստ երևույթին, սոցիալական իրենց վիճակով համապատասխանում էին Միսիթար Գոշի Դատաստանագրքում հիշվող «վարձավոր մշակ»-ներին կամ «վարձկան»-ներին (տե՛ս Միսիթարայ Գոշի, Դատաստանագիրք, Վաղարշապատ, 1880, մաս Բ, հոդվածներ ԾԻԱ, ԾԻԵ)։

92 Բնագրում չորս տող եղծված է։

93 «... Այնպիսին նզովյալ լինի երեք հարյուր տասնութ հայրապետների կողմից և Հուդայի» նախադասությունը մենք վերականգնում ենք երևելով իմաստից։ Ինչպես պարզ երևում է, այստեղ գտնվում էր անեծքի բանաձև, որը մեզ քաջ ծանոթ է վիմագիր արձանագրություններից։ Բազմաթիվ օրինակներից բերենք միայն մեկը, Գրիգոր Մադիսարոսի 1051 թվականի Կեչառիսում գտնվող արձանագրության վերջին մասը. «Արդ որ ոք այսմ վճռի հաստատեն խափանել շանա թէ յառաջնորդաց որ իցէ, կամ յիշխանաց, կամ ի քահանայից, այնպիսին 3 և ԺԸ հայրապետացն նզովեալ եղիցի եւ բաժինն ընդ Յուդայի եղիցի եւ ընդ տիրասպան քահանայիցն» (տե՛ս Կ. Կոստանյանց, Վիմական տարեգիր, էջ 23)։ Անկասկած, եղծված հոճարեն բնագրում պետք է որ թվարկված լինեին, գուցե և անուններով, անձնավորություններ, ամենայն հավանա-կանությունը Բոյիլասի դուստրերը և փեսաները։

94 Ռազմական աստիճան Բյուզանդիայում։ Ֆիլոթեոսի ցուցակում վեստարխոսները դանդաղում էին շրջորոգ դասում։

95 Ռազմական աստիճան Բյուզանդիայում։ Հանդիպում է նաև հայկական սկզբնաղբյուրներում։ Արևելքի մագիստրոս և կատապան Բազարատի 1060 թ. Անիի մայր տաճարի պատին փորագրված արձանագրության մեջ, ի միջի այլոց, գրված է. «Գրիգոր Լապաստակա որդին սպաթարկանկիտատն և Սարգիս Արտաւաղա որդին սպաթարկանկիտատն» տե՛ս В. Н. Бенешевич. Три Анийские надписи XI века Петербург, 1921, стр. 22)։ Սպաթարկանդիդատները Ֆիլոթեոսի ցուցակում գտնվում էին երկրորդ դասում։

96 Ռազմական աստիճան Բյուզանդիայում։

97 Խոսքը վերաբերում է վերոհիշյալ մագիստրոս Վասիլիոսին և նրա եղբայր վեստարխոս Ֆարեմանեսին։

98 Այս դարձվածքը հնարավորություն է տալիս պարզելու մոտավորապես, թե ինչ արժեք գիրքը 11-րդ դարի կեսերին Բյուզանդիայում։ Ծիշտ է, մենք որոշակի չգիտենք թե ինչպիսի գրքի ֆասին է խոսքը, բայց և այնպես այն ուշադրավ է, որ արժեքն է վեց դահեկան։

99 Բոյիլասի կտակում մենք չենք գտնում իր նշած վկաների ստորագրությունները, որովհետև ձեռագրի վերջին լքի ներքևի մասը պակասում է։ Կա միայն Բոյիլասի ստորագրությունը։ Բյուզանդական օրենսգրքի համաձայն, վկաները առնվազն հինգ հոգի պետք է լինեին։ Կտակի վկաների մասին «Բասիլիկա»-ում ասված է. «1. Ժառանգը իրավունք չունի կտակի վկա լինել, իսկ լեգատարիոսը (սրա մասին տես վերև, ծանոթ. 25-րդ) և (կտակի) խնամակալը՝ կարող են 2. ննթակա մարդիկ իրավունք չունեն վկա լինելու Կինը չի կարող կտակի վկա լինել, այլ 3. միմիայն դատարանում և այն էլ այն դեպքում, եթե չի դատապարտված շնության մեջ, 4. Կտակը գրող է կնքել նաև կտակողի կամ մի ուրիշի կնիքով էլ, Երբ վկան կնքել է, բայց չի ստորագրող է կնքել նաև կտակողի կամ մի ուրիշի կնիքով էլ, Երբ վկան կնքել է, բայց չի ստորագրել և կամ էլ ստորագրել է, բայց չի կնքել, նա համարվում է որպես գոյություն չունեցող, եվ գրել և կամ էլ ստորագրել է, բայց չի կնքել, նա համարվում է որպես չկնքած։ 4. Կտակը գրող նույնպես, այն վկան, որ չի գրել իր անունը, համարվում է որպես չկնքած։ 5. Կտակը գրող է այդ կտակի վկա լինել։ 6. Յուրաքանչյուր վկա պետք է իր ձեռքով գրի, թե ով է ինքը և ում կտակի տակ է ստորագրում» (տե՛ս Basilicorum liber XXXV, titulus I, §§ 21, 23, 28, 31)։

100 Այն է՝ 1059 թ.։

Р. БАРТИКЯН

ЗАВЕЩАНИЕ ЕВСТАФИЯ ВОИЛЫ (1059 Г.) КАК ВАЖНЫЙ
ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ АРМЕНИИ И ГРУЗИИ

Резюме

Статья посвящена изучению завещания византийского феодала Евстафия Воилы, основавшего в середине XI века в армяно-грузинской области Кларджия. В статье говорится о значении завещания для изучения политики Византии во вновь захваченных ею областях Армении и Грузии. До сих пор было известно, что Византия, стремясь ослабить вышеупомянутые страны в политическом и военном отношении, переселяла местных феодалов в Византию. Завещание Воилы показывает, что Византия не довольствовалась лишь этим. Византийские феодалы также, вероятно насильственно, переселялись на армянские и грузинские земли с целью их освоения. В статье указывается, что эта политика находила сильный отпор со стороны местного населения, главным образом со стороны «еретиков» — тондракцев, движение которых носило не только классовый, но и народно-освободительный характер и было направлено в особенности против византийских захватчиков.

В статье обстоятельно говорится о принадлежащих Воиле имениях и рабах, уточняется местонахождение некоторых селений. По мнению автора, эти селения находились недалеко от центра Кларджии — известного средневекового города Артануджа.

Кроме исследования о завещании, автор дает его полный перевод на армянский язык, снабженный комментариями.

ՀՐԱՉ ԲԱՐՔԻԿՅԱՆ

„NARRATIO DE REBUS ARMENIAE“. ՀՈՒՆԱՐԵՆ
ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՄԲ ՄԵՋ ՀԱՍԱԾ
ՄԻ ՀԱՅ-ՔԱՂԿԵԴՈՆԱԿԱՆ ՍԿՋԲՆԱՂԲՅՈՒՐ

Հայ միջնադարյան մատենագրությունը մեզ տվել է բազմաթիվ թարգմանական գործեր՝ ասորերենից, հունարենից, արաբերենից, վրացերենից և այլ լեզուներից, որոնք հաճախ բնագիր օրինակի արժեք են ստանում, որովհետև միշտ չէ որ նրանց բնագրերը հասել են մեզ։ Մենք սույն հոդվածում կանդ ենք ատնում մի սկզբնաղբյուրի վրա, որն ունեցել է ուրիշ ճակատագիր։ Նա գրվել է հայերեն, ապա թարգմանվել հունարեն, բայց հայերեն բնագիրն անհայտ է, պահպանվել է միայն հունարեն թարգմանությունը։

Այդ սկզբնաղբյուրի վրա առաջին անգամ ուշագրություն է դարձրել Ֆրանսուա Կոմբեֆիսը, որը հրատարակել է 1648 թ. «Narratio de rebus Armeniae» («Պատմություն հայոց հարցի մասին») խորագրով։ Գրանից հետո այն ունեցել է մի քանի հրատարակություն։

Մենք նպատակ չունենք այստեղ հանդես գալու այդ հազվագյուտ սկզբնաղբյուրի մասին որևէ ուսումնասիրությամբ։ Ինչ փայլուն կերպով իրականացրել է բելգիացի հայագետ Ժ. Գարիտը իր ծավալուն և մեծարժեք աշխատությամբ¹։ Մենք սոսկ ներկայացնում ենք հայերեն թարգմանությունը մի բնագրի, որը նախօրոք եղել է հայերեն։ Թարգմանությունը ուղեկցող ծանոթագրությունները գերազանցապես կազմված են Ժ. Գարիտի ուսումնասիրության հիման վրա։

«Narratio»-ն մի քաղկեդոնական հեղինակի գործ է, որը պատկանում է հայ և բյուզանդական եկեղեցիների միության կողմնակիցների թվին։ Նրա գրչին պատկանող այս բնագիրը արժեքավոր է և առանձնահատուկ բնույթ ունի, որովհետև նախ՝ հայ միաբնակ սկզբնաղբյուրներից հայտնի փաստերի ու գեղարվեստի նկարագրությունը այստեղ արվում է այլ լույսի տակ և ապա՝ նրա մեջ կան բազմաթիվ փաստեր, որոնք չեն արձանագրված հայ միջնադարյան մատենագրության կողմից։

¹ Gérard Garitte, La Narratio de rebus Armeniae, édition critique et commentaire, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, vol. 132, Subsidia tome 4, Louvain, 1952, ուր և մանրամասն գրականություն։ Այս գրքի մասին տես Պ. Համեկյանի գրախոսականը «Բազմազեղ»-ում, 1952, էջ 186—189, Ն. Ակինյանի գրախոսականը «Հանգես ամսօրենայ»-ում 1953, սյուն. 466—476, նաև Հ. Ա. Անասյան, «Հայկական մատենագիտություն», հատ. Ա, եր., 1959, սյուն. 808—811։ Ժ. Գարիտը իր ուսումնասիրության մեջ օգտագործել է «Narratio»-ի հայտնի երեք ձևագրերը։ Գրքի լույս ընծայումից հետո նա ծանոթացավ «Narratio»-ի մի չորրորդ ձևագրի հետ, որի տարբերակները տվել է առանձին հոդվածում։ Տե՛ս նրա Un nouveau manuscrit de la «Narratio de rebus Armeniae», Le Museon, tome LXXI, 1958.

«Narratio»-ի գրության ժամանակի և հեղինակի մասին գրականության մեջ կան իրարամերժ կարծիքներ: Ժ. Գարիտը գալիս է այն եզրակացության, որ այն գրվել է շուրջ 700 թվականին և համարում է անանուն հեղինակի գործ: Հունարեն թարգմանության մեջ եղած սխալները և հայկարանությունները, որոնք շատ սրամիտ կերպով մատնացույց է անում Ժ. Գարիտը, թույլ են տալիս ենթադրելու, որ նրա թարգմանիչը եղել է հայ և լավ չի ընկալել հունարեն լեզվի առանձնահատկություններն ու նրբությունները²:

«Narratio»-ն մեզ հասել է հունարեն, բայց պարզ է, որ այն շարադրվել է ոչ հույն ընթերցողների համար: Բնագրում եղած առանձին մանրամասնություններ, որոնք ոչ մի կերպ պարզաբանված և մեկնաբանված չեն, միայն հայ ընթերցողին կարող էին հասկանալի լինել: «Narratio»-ում ընդունված թվարկման սխառնք ևս հասուի է հայ սկզբնաղբյուրներին (հիշվում են միաժամանակ պարսից արքայի և բյուզանդական կայսրի դահակալության տարեթվերը կամ էլ միայն պարսից արքայի):

Ինչպես ցույց է տվել Ժ. Գարիտը, «Narratio»-ն բնագրական տեսակետից գալիս է հայերեն մի ընդհանուր աղբյուրից, որը զեն միջնադարում օգտագործվել է տարբեր հեղինակների կողմից: Այն աղբյուր է ծառայել հայերեն թարգմանությամբ մեզ հասած «Թուղթ Փառաշ պատրիարքի առ Զաքարիայ կաթողիկոս Հայոց Մեծաց»³ վերնագիրը կրող գործի, ապա «Լրաց և հայոց բաժանման մասին» վրացերեն մի աշխատության, որի հեղինակն է IX դարի երկրորդ կեսի վրաց կաթողիկոս Արսեն Ասփարացին⁴: «Narratio»-ն մասամբ օգտագործվել է նաև հունարեն թարգմանությամբ մեզ հասած հայ կաթողիկոսների ցուցակում⁵:

«Narratio»-ն շարադրում է հայ եկեղեցու պատմությունը և նրա հարաբերությունները բյուզանդական եկեղեցու հետ 325 թվականից (Նիկիայի առաջին Տիեզերական ժողովից) մինչև 700 թվականը, կանգ առնելով նաև ժամանակակից քաղաքական պատմության զանազան կողմերի վրա: Այդ ժամանակաշրջանը բաժանվում է երեք հիմնական մասերի, առաջին՝ հայ-բյուզանդական եկեղեցիների միության ժամանակաշրջան, երկրորդ՝ հայ-բյուզանդական եկեղեցիների անջատման ժամանակաշրջան, և երրորդ՝ միության նոր փորձերի ժամանակաշրջան, փորձեր, որոնք սակայն ապարդյուն եղան:

Առաջին հայացքից սոսկ դավանաբանական բնույթ կրող պայքարը, որ մղվում էր միարենակների և երկարենակների միջև, որը մանրամասն նկարագրված է «Narratio»-ի մեջ, ուներ խորը քաղաքական բովանդակություն: Խու-

2 Ն. Ալեկսյանը ելնելով թարգմանչի արեմտահայ արտասանությունից, ինչպես և այլ նկատառումներից, ենթադրում է, որ թարգմանությունը կատարվել է XI—XII դարերի ընթացքում, Ներսես Շնորհալու օրոք, հայոց և հայ-հուսթոնց դավանաբանական վեճերի ժամանակ: Տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1953, սյուն. 474:

3 Фотия Архиепископа Константинопольского О гробе Господа нашего Иисуса Христа и другие малые его творения на греческом и армянском языке, изданные с предисловием А. И. Паладопуло-Керамевсом и переведенные Г. С. Дестунисом и Н. Марром. Православный Палестинский Сборник, 31-й выпуск, С.-Петербург, 1892, стр. 179—226.

4 Սրա հայերեն թարգմանությունը տե՛ս է. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատ. Ա, Երևան, 1934:

5 Այս ցուցակը հրատարակել է Ժ. Գարիտը իր վերահիշյալ ուսումնասիրության հավելվածում, տե՛ս անդ. էջ. 402—405:

ստիկու համար Բյուզանդիայի ձուլիչ, քաղաքականությունից և ձգտելով ինքնուրույնության, նրա տիրապետության տակ ապրող ժողովուրդները, հատկապես հայերն ու ասորիները, գիտակցաբար դիմեցին բյուզանդական եկեղեցուց անջատվելու միջոցին: Այս երևույթը ձեռնառու էր նաև Բյուզանդիայի վաղեմի թշնամի Սասանյան Իրանին: Վերջինս ամեն կերպ հովանավորում էր այդ ժողովուրդների անջատողական ձգտումները, միջամտում ավելի խորացնելու համար երկու եկեղեցիների միջև դոյացած անջրպետը, մի րան, որ իր հստակ արտահայտությունն է դաել նաև «Narratio»-ում: Այնտեղ նշված է, որ Սուրմակի կաթողիկոսության ժամանակ, Թեոդոսիոս Փոքրի թագավորության 37-րդ տարում, հայերը Պարսից արքայի հրամանով սկսեցին իրենց կախկոպոսներին ձեռնադրել ինքնուրույն կերպով, առանց Կեսարիայի միջամտության: Եվ դա տեղի է ունեցել 451 թվականից՝ Քաղկեդոնի ժողովից առաջ, երբ հայոց եկեղեցին վերջնականապես բաժանվեց բյուզանդականից: «Narratio»-ում վառ դժերով ցույց է տրված, որ հայերի պայքարին սերտորեն միացան նաև ասորիները, որ հայերի ու ասորիների միջև ստորադրվեց «համաձայնություն» հավիտյանս միասին լինելու մասին: Սակայն Բյուզանդիան չէր հրաժարվում հայերին տիեզերական եկեղեցուն միացնելու իր դիտավորություններից: «Narratio»-ն ապացույցն է այն րանի, թե ինչպես Բյուզանդիան անդադար պայքար էր մղում իր նպատակների իրականացման համար, կանգ չառնելով բնությունների և սպառնալիքների առաջ: Պատահական չէր սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանի Մավրիկիոս կայսեր Կոստանդնուպոլսում տված պատասխանը, ուր ասված է, թե մարզպան Սուրենին սպանող և Կոստանդնուպոլսում ապաստան գտած Վարդան Մամիկոնյանը երկաթնակություն է բնդոնել «վախից դրդված»: Նույնն է ասված նաև եզր կաթողիկոսի մասին, որը Թեոդոսուպոլսում քաղկեդոնականությանը հարեց «ահաբեկվելով» Հերակլիոս կայսրից:

Այս պայքարն ու վեճերը, սակայն, արդյունք չտվեցին, հայերը իրենց ազգային շահերը չզիջեցին Բյուզանդիային և, ինչպես «Narratio»-ում է ասված, «անրուժելի» մնացին: Ինչ խոսք, եղել է նաև հայերի մի շնչին խավ, որը տարբեր թելերով կապված լինելով Բյուզանդիային, Հայաստանում աշխույժ աշխատանք էր տանում քաղկեդոնականության պաշտպանության և տարածման ուղղությամբ: Այս խավին է պատկանել ահա «Narratio»-ի հեղինակը:

«Narratio»-ի հայերեն թարգմանությունը լույս է տեսնում առաջին անգամ: Այն կատարված է ժ. Գարիտի կազմած գիտական բնագրից⁶: «Narratio»-ում պատահում են ժամանակագրական սխալներ կամ տարբերություններ մեզ հայտնի տվյալների համեմատությամբ, որոնք մանրամասն պարզաբանված են ժ. Գարիտի աշխատության մեջ:

⁶ Gérard Garitte, La Narratio de rebus Armeniae, pp. 26—47.

Պատմությունն սուրբ Գրիգորի¹ օրերից սկսած մինչև այժմ՝ նրա արողի հաջորդների ու նրանց ժամանակակից հոռմեական և պարսկական բազմաթիվների մասին, գիտենալու համար այն, թե մինչև երբ նրանք (Գրիգորի Հաջորդները) պահպանեցին սուրբ Գրիգորից և Նիկիայի ժողովից ստացած ողիղ հավատը, երբ և ում կողմից մոլորվեցին նրանք, ինչ բնրացի ունեցան, և այն մասին, թե ինչպիսի հարցեր ծագեցին հավատի շուրջը, և թե ինչպես նրանք մնացին մոլորության մեջ մինչև այսօր:

Ամենատարածասեր և սուրբ Կոստանդին² ժամանակ տեղի ունեցավ Նիկիայի ժողովը ուղղված Արիստի դեմ, Տրդատի³ [Գ. 34] տարին և սուրբ Գրիգորի խոր վիրապից դուրս գալու քսաներորդ տարին, սուրբ Արիստակեսի եպիսկոպոսության⁴ օրերին, նրա հոր կենդանության ժամանակ: Այդ ժողովին մասնակցեց նա (Արիստակեսը):

Ապա եպիսկոպոս Էղան Վրթանեսը⁵, Գրիգորիոսը⁶, Հուսիկը⁷, Փարսևսը⁸ Աշտիշատ գյուղի Ասպրակունից⁹, ապա սուրբ Ներսեսը¹⁰:

Ապա Հայոց Թադավոր դարձան Խոսրովը¹¹, Տիրանը¹², Արշակը¹³, Վարադգատը¹⁴, Պապը¹⁵, Արշակը¹⁶:

1 Գրիգոր Լուսավորիչ (302—326):

2 Կոստանդին Մեծ (324—337):

3 Տրդատ III (287—332):

4 Եպիսկոպոսության տակ պետք է հասկանալ կաթողիկոսություն: «Narratio»-ի մեջ առաջին անգամ կաթողիկոս է անվանվում Ներսես Բ-ը: Արիստակեսը կաթողիկոս դարձավ իր հոր կենդանության օրոք:

5 Վրթանես (333—341):

6 Գրիգորիոսը Վրթանեսի որդին էր, իրեն հաջորդած Հուսիկ կաթողիկոսի եղբայրը: «Narratio»-ում նա հանդես է գալիս Հայոց կաթողիկոսների թվում, բայց իրականում նա Գրիգոր Լուսավորիչի և Տրդատի կողմից ուղարկվել է որպես եպիսկոպոսապետ Աղվանից աշխարհ, ուր և վախճանվել է հղկոնական մահով 337—338 թթ.:

7 Հուսիկ (341—347):

8 Փափասոս Բուզանդի մոտ նա հիշատակվում է որպես Փառեն:

9 Փ. Գարիտը անբացատրելի Ասպրակունի («Ἀσπράκουν») բառը համարում է ἄσπερον (ազարակաց) բառի խեղաթյուրված արտահայտություն:

10 Ներսես Մեծ (353—373):

11 Խոսրով Կոտակ (332—338):

12 Տիրան (338—345):

13 Արշակ II (345—367):

14 Հայկական աղբյուրներից ցույց են տալիս, որ այս Վարադգատը Թադավորեց Պապի սպանությունից հետո:

15 Պապ (369—374):

16 Փափասոս Բուզանդի մոտ սրա մասին գրված է հետևյալը: «Ապա լիտ մահուն Մանուկի գորավարին Հայոց ոչ իմն կարաց հաստատել ի վերայ աշխարհի Թադատրութեանն Արշակայ, այլ բազումք ի Հայոց նախարարացն անտի ելին զատենան զնացին առ Թադատրն Պարսից, և մատնեցին նմա զաշխարհն Հայոց, և խնդրեցին ի նմանի Թադատր Արշակունի: Եւ նորա յանձին կալեալ մեծաւ խնդութեամբ քնդ իւր ձեզն տալով իւրով բանիս ի նմին տաճել ի Թադատրութենէն Հայոց Արշակունի, և նովաւ յինքն գրաւել զաշխարհն Հայոց: Ապա գտանել»

Նրա ժամանակ Հայաստանը բաժանվեց, կառուցվեց Թեոդոսուպոլիսը, որը նախկինում գյուղ էր և կոչվում էր Կալե Արխե այն պատճառով, որ երբ մեծ առաքյալ Բարթողիմեոսը Պարթևաստան գնալիս նփրատ գետում մկրտեց Պարսից արքայի եղբորորդուն և նրա հետ միասին երեք հազար մարդ, այնտեղ նա կառուցեց ամենասրբուհի Աստվածածնի անվան (նվիրված) տաճար, և այդ վայրում գտնվող գյուղն անվանեց Կալե Արխե (Բարի սկիզբ): Ահա Թեոդոսիոս Մեծը¹⁷ ծանոթանալով այդ վայրին և նրա ջրին, հավանեց այն և կառուցեց այնտեղ հռչակավոր մի քաղաք և վերանվանեց այն Թեոդոսուպոլիս: Նրան (Թեոդոսիոսին) ենթարկվեց Մեծ Հայքի թագավոր Արշակը¹⁸, իսկ Հայոց թագավոր Խոսրովը, թագավորելով Հայոց երկրում, ենթակա էր Պարսից Շապուհ արքային, որին հենց ինքը Շապուհը շորս տարի անց զրկեց իր թագավորությունից:

Թեոդոսիոս Մեծի ժամանակ տեղի ունեցավ ՃԾ [150] հայրերի սուրբ ժողովը Կոստանդնուպոլսում¹⁹ ընդդեմ հոգևմարտ Մակեդոնի, և նդովեցին նրան: Այդ նույն տարիներում Հայոց երկրում եպիսկոպոս էր սուրբ Ներսեսը, իսկ հավատո հանգանակը, որն ստացել էին սուրբ հայրերից, Վառձապուհ թագավորի²⁰ և նրա որդու Արտաշեսի²¹ ժամանակ մեկն էր և նույնը: Նրանցից հետո Հայոց վրա տիրեցին մարգարաններ:

Թեոդոսիոս Փոքր կայսեր²² տասնհինգերորդ տարում կայացավ երրորդ ժողովը²³ երկու հարյուր հայրերի, որոնք նդովեցին Նեստորին: Այդ ժողովից հետո տեղի ունեցած երկրաշարժի աղետից տեղ անածու մոտ ողորմություն գտնելու համար Կոստանդնուպոլսի արքեպիսկոպոս երանելի Պրոկղի²⁴ կողմից հորինվեց «Սուրբ աստվածը»:

Այդ ժամանակվանից տիեզերական եկեղեցին ընդունեց երեքսրբյան հիմքը ըստ սերավրենների փառաբանության, ինչպես որ սովորել ենք Նսայի մարդարեից²⁵: Սուրբ Պրոկղից առաջ վեճ էր գնում երեքսրբյան հիմնի շուրջը «որ խաչեցար»-ի հավելման համար: Իսկ Սարկիսոսը²⁶, լինելով πειρατής²⁷ և միաբնակ, և նույն աղանդից բազմաթիվ հետևորդներ, որոնք պաշտպանում էին «որ խաչեցար»-ը նդովեցին և բանադրվեցին:

Ի նմին առհմէ մանուկ մի անուն Խոսրով, և կապեաց թագ ի գլուխ նորա: ...Արշակ արքայ մերժեցաւ տեղի եւ շոգաւ գնաց ի սահմանս Յունաց, և էին թիկունք Արշակայ թագաւորն Յունաց, և Խոսրովս թագաւորն Պարսից (Փավստոս, 2, 1):

17 Թեոդոսիոս Մեծ (379—395):

18 Տէ՛ս վերք, ծան. 2:

19 Տիեզերական երկրորդ ժողովը Կոստանդնուպոլսում տեղի ունեցավ 381 թ.:

20 Վառձապուհ (389—411):

21 Արտաշես (422—428):

22 Թեոդոսիոս II Փոքր (408—450):

23 Երրորդ տիեզերական ժողովը տեղի ունեցավ Նիխոստում 431 թ.:

24 Պրոկղոս պատրիարք (434—447):

25 Հմմտ. Նսայի, 2, 3 «և (սերավրէր) աղաղակէին մի առ մի և ասէին, սուրբ, սուրբ, սուրբ Տէր զօրութեանց...»:

26 Սարկիսոս մոնարխիանիստների (աստծուն և Քրիստոսին նույն անձնավորությունը համարողների) աղանդապետն էր, որը բանադրվեց պապ Կալիստոսի (217—222) կողմից:

27 πειρατής հունարեն նշանակում է «հին» և տվյալ նախադասության մեջ անիմատո է: Մեզ թվում է, որ հայերեն բնագրում պետք է որ եղած լիներ «հին» բառը (սեռ. հինի), որը Թարգմանիչը շփոթել է «հին» բառի հետ և թարգմանել πειρατής:

Նույն այն Թեոդոսիոսի ժամանակ երանելի Փլարիանոսը²⁸ թագավորանիստ բաղարի պալատում պաշտոնանկ արեց պիղծ նվախերսին և նրան նզովեց²⁹։ Իսկ ինքը նվախերսը եկավ և խնդրեց Դիոսկորոսին³⁰, իսկ վերջինս էլ պահանջեց կայսրից, որպեսզի նա նվհաստում գումարի նոր ժողով՝ դատապարտելու համար սուրբ Փլարիանոսին և արգարացնելու պիղծ նվախերսին։ Սակայն Դիոսկորոսն ու նվախերսը մնացին մենակ, ինչպես աղափր անապատում և բուն ափերակների մեջ³¹։

Հռոմի երանելի պապ Լեոնը³² խմանալով եկեղեցու շփոթման մասին, սուր կերպով պախարակեց Թեոդոսիոս կայսեր։ Նա պահանջեց տիեզերական ժողով գումարել, բայց այդ մտադրությունը լուսնյան մասնովեց կայսեր մահվան պատճառով³³, բայց Մարկիանոսը³⁴ դա՛ քարձրանալով իրականացրեց այդ մտադրությունը։

Սուրբ Սահակի³⁵ մահվանից վեց տարի անց տեղի ունեցավ Շահապիվանի ժողովը³⁶։ Երանելի սուրբ Սահակը վախճանվեց իր կյանքի ճԺ [110] տարում և փոխեցավ ի տեղ։ Եպիսկոպոսության աթոռը նրա հրամանով ժառանգեց Հովսեփը³⁷, որի տասներկուերորդ տարում Հազկերտը³⁸ պահանջեց, որ Հայոց աշխարհում կրակապաշտություն (հասաւաովի)։ Թեոդոսիոս Փոքր կայսեր էլ [37] տարում նվազեց Հայոց եպիսկոպոսների թիվը, նրանց մեջ տկնառու կերպով հանդես եկավ հանդգնությունը և նրանց երեւելիները (զխաւորները) սկսեցին իրենք ձեռնադրել եպիսկոպոսներ։ Պարսից արքայի հրամանով տիեզերական եկեղեցու որդիները բաժանվեցին ու ցրվեցին։ Այդ հանդգնությունը սկիզբ առավ Սուրմակի³⁹ աթոռակալության ժամանակվանից և (այն տարածված էր) հատկապես նրա երկրի եպիսկոպոսների մեջ։ Այդ (հանդգնությունը)⁴⁰ մինչև օրս անբուժելի մնաց։

Մեր տիրոջ Հիսուս Քրիստոսի գալուստից մինչև Մեծն Կոստանդնի թագավորության յոթերորդ տարին, որը (գումարեց) Նիկիայի ժողովը՝ ՅԺԵ [315] տարի, իսկ Նիկիայի ժողովից մինչև Կոստանդնուպոլսի ժողովը, որը կայացավ Թեոդոսիոս Մեծի և [5] տարին՝ 2Գ [73] տարի։ Նրանից էլ մինչև նվհասի առաջին ժողովը, որը գումարվեց Թեոդոսիոս Փոքրի ժամանակ նրա թագավո-

28 Փլարիանոս պատրիարք (446—449)։

29 Դա 448 թվականի նոյեմբերի 22-ին էր։ Նվախերսը (378—454) միաբնակության հիմնադիրն է։

30 Դիոսկորոսը Ալեքսանդրիայի պատրիարքն էր (341—451)։ Նա 449 թվին նվհասում գումարեց «ավազակային» կոչված տիեզերական ժողովը և միաբնակյալներ հայտարարեց պետական կրոն։ Սակայն 451 թ. Քաղկեդոնի ժողովում բանադրվեց և աղափրվեց։

31 Հմմտ. Սաղմոս ՃԱ (ՃԲ), 7։

32 Լեոն Մեծ պապ (440—461)։

33 Թեոդոսիոս II-ը վախճանվեց 450 թվականի հուլիսի 28-ին։

34 Կայսր Մարկիանոսը (450—457) տիեզերական ժողովը գումարեց 451 թ. Քաղկեդոնում։

35 Սահակ Մեծ, Ներսես Մեծի որդին (389—438)։

36 Շահապիվանի ժողովի գումարման թվականի, ինչպես և Սահակ Մեծի մահվան թվականի մասին մանրամասն տես Ժ. Գարիաի մոտ (էջ 88 և հաջորդ)։

37 Հովսեփ I Հոգեցմեցի (444—454)։

38 Պարսից արքա Հազկերտ II-ը (438—457)։

39 Խոսրը ըստ երևույթին Սուրմակ կաթողիկոսի մասին է (մեռ. 444 թ.)։

40 Նկատի ունի առանց Կեսարիայի միջամտության, ինքնուրույն կերպով եպիսկոպոս ձեռնադրելու իրավունքը։

բության ժն [15] տարում՝ եւ [47] տարի: նրանից էլ մինչև Դիոսկորոսի (դամարած) նփեսասի ժողովր, որը դամարվեց նույն կայսեր օրոք՝ ԻԲ [22] տարի: նրանից էլ մինչև Քաղկեդոնի սուրբ ժողովր, որը կայացավ Մարկիանոսի թագավորության երկրորդ տարում՝ Ե [5] տարի: նրանից էլ մինչև Անատոս կայսեր թագավորությունը⁴¹ եւ [40] տարուց ավելի:

Այն ժամանակ միաբնակներ Դիոսկորոսն ու Եվափրեսը մեծ խռովություն բարձրացրին: Վշտացած էր Անտիոքի Սենրոսը⁴², Ալեքսանդրիան և սուրբ քաղաքը⁴³, որովհետև նույն ախտով տառապող պալատականներից ոմանք իրենց կողմը քաշեցին կայսեր և ամբողջ աշխարհը խռովությամբ լցրին: Միջադեպը և այլ երկրներ այդ նույն պղծությամբ պղծեցին, ստիպելով բոլորին նզովել Քաղկեդոնի սուրբ և տիեզերական ժողովր և խոստովանել՝ ինչպես Դիոսկորոսն ու Եվափրեսը Քրիստոսի վրա աստվածության և մարդկության մեկ բնություն: նրանք սահմանեցին նաև «սուրբ աստվածի» վերջում կարդալ «որ խաչեցար»-ը, մի բան, որ այդ դեպքերից մի քիչ առաջ Անտիոքացի Պետրոս Թափիչը ավելացրած լինելու համար նզովվել էր այն ժամանակվա սուրբ հայրերի կողմից, որովհետև աստվածառայացր սուրբ երրորդությունը, հիմար նեստորի պես, շորորդություն էր քարոզում: նրանք ովքեր ուղղափառ մնացին և չենթարկվեցին Անատոս կայսեր, անզգամբ բոլորին աքսորեց և դառն մահվան դատապարտեց:

Այդ օրերին անիծյալ ոմն Տիմոթեոս Եպիսկոպոս⁴⁴ բազմաթիվ ճառեր հորինեց ընդդեմ մեկ Քրիստոսին երկու բնությամբ դավանողների, ինչպես և անարդանքներ ընդդեմ Քաղկեդոնի ժողովի:

Նրանից հետո Հուստինոս կայսեր և պարսից (արքա) Կավառի ժամանակ ոմն Հուլիանոս Ադիկաոնացի Եպիսկոպոս և Հակոբ Բաանացի⁴⁵ Եպիսկոպոսը բաժանվեցին միմյանցից: Այս Հուլիանոսն առեց, թե Փրկիչը երկնից անապական մարմին ստացավ և միացավ սուրբ Մարիամին նրա որովայնից դուրս, նրա արդանդից դուրս, և ոչ ինչպես բոլոր կանայք:

Նշելով ավետարանիչի խոսքերից, որոնք ասում են. «Այս է հացն որ յերկնիցն իջեալ է, զի որ ուտիցէ որ ի ամանէ մի մեռանիցի»⁴⁶ և նույնպես «Ես եմ հացն կենդանի, որ յերկնից իջեալ: Եթէ որ ուտիցէ ի հացէ յամանէ, կեցցէ ի յաիտեան. և հացն զոր ես տաց մարմին իմ է, զոր ես տաց վասն կենաց աշխարհի»⁴⁷:

Ահա այս էր վկայակոչում այն անմիտը, անգիտամաշով զորությունն քանի, որն ասում է. «Ես բանն մարմին եղեւ ևս բնակեաց ի մեզ»⁴⁸ և որ «Ես ծնաւ զորդին իւր զանդրանիկ, և պատեաց ի խանձարուրս ևս եզ զնա ի մսուր»⁴⁹, և

41 Անատասիոս կայսր (491—518):

42 Անտիոքի պատրիարք Սենրոսը (512—518):

43 Խոսքը նրուստղեմի մասին է:

44 Նկատի ունի Տիմոթեոս Կուզին: Նա Ալեքսանդրիայի պատրիարք դարձավ 457 թ., հեռացվեց 459/460 թ. և վերականգնվեց իր աթոռի վրա 15—16 տարի անց 475/476 թթ.: Մահացել է 477 թվականին:

45 Նկատի ունի Հակոբ Մարուգաշուն, որ 518/519 թթ. դարձավ Բաանայի Եպիսկոպոս և մահացավ 521 թ.:

46 Ըստ Հովհաննու, 9, 50:

47 Նույն տեղում, 51—52:

48 Նույն տեղում, Ա, 14:

49 Ըստ Դովաուսու, Բ, 7:

որ «ոգի մարմինն եւ սակերս ոչ ունի»⁵⁰: Նրանք չգիտեին, որ ամենաճիշտ (ճանապարհով) է ընթանում Աստուծո եկեղեցին, որ նա է (Աստված) նրա ուղեցույցը և այն (եկեղեցին) երբեք չի մոլորվել: Դրանից էլ նրա հետևորդները անվանվեցին հուլիանականներ, Հակոբիներ՝ հակոբիկներ, իսկ Սևերոսինը՝ սևերիանոսներ:

Հուլիանականները ընդամենը երեք հախակոպոս ունեին: Հուլիանոսի մահից հետո նրա (մնացած) երկու ընկերները գիտենալով, որ սուրբ հայրերի կանոնների համաձայն, հախակոպոս ձեռնադրելու համար պետք է տոկա լինեն առնչվազն երեք հախակոպոս, նախքան Հուլիանոսին գերեզման իջեցնելը նրա և իրենց ձեռքով հախակոպոս ձեռնադրեցին, այդ պատճառով էլ նրանք անվանվեցին նեկրոխրիստոսնիստյ⁵¹ և մինչև այժմ պատվում են Հուլիանոսի աջը:

Բայց նորից նվազեցին այս հերձվածի հախակոպոսները և որովհետև իրավունք չունեին ձեռնադրվելու իրենց հերձվածի (գլխավորողներ) գիմեցին Հայոց հախակոպոսներին: Այդ նպատակով նրանք բարեկամացան Տարսնի հախակոպոս Ներշապուհին⁵², որը Կաթառի ԺԹ [19] տարին ստացավ հախակոպոսությունը և շատ տարիներ վարեց (այդ պաշտոնը) իր ընկերոջ ասորի Արգիշոյի հետ միասին, որը Սասունին մոտիկ Սարերա վանքից էր⁵³: Նրանք ասում էին, թե «բոլորը մոլորվել են, գնալով նեստորի հետևից և Քաղկեդոնում» նրա նմանների և որովհետև ոչ մի կերպ չենք կարող ձեռնադրվել, գիմել ենք, որ ձեր բարեպաշտ ձեռնադրությամբ հախակոպոս դառնանք»:

Ինչպես վերևում ասացինք, նրանք հրաժարվեցին սուրբ Գրիգորի ավանդությունից, անշատվելով Կեսարիայի աթոռից և հրաման ստացան Պարսից արքայից, որ իրենք կատարեն իրենց ձեռնադրությունը: Նրանք ասում էին, թե «սուրբ Գրիգորից ենք ստացել ձեռնադրությունը և նրա աշակերտներն ենք ի Քրիստոս»:

Նրբ Ներշապուհ հախակոպոսը այդ հայտնեց Ներսես կաթողիկոսին⁵⁴, որն Աշտարակից էր և ուրիշ հախակոպոսների և աղատների, որոշվեց մեծ ժողով գումարել Դվին քաղաքում⁵⁵ նույն այն Ներսես կաթողիկոսի քսաներորդ տարում, Հուսահնոս կայսեր⁵⁶ ԺԳ [13] տարում, և Պարսից Խոսրով արքայի ԻԳ [24] տարում, Յիստրուլիտի⁵⁷ նահատակության տարում, Հայոց թվականության սկզբում, այն ժամանակ, երբ նդովեցին Քաղկեդոնի սուրբ ժողովը որպես նեստորական բոս Արգիշոյի գրություն⁵⁸, որովհետև այդ (նույն) տարում թարգմանեցին Արգիշոյի կողմից բերված վերոհիշյալ գրությունները,

⁵⁰ Նույն տեղում, ԻԳ, 39:

⁵¹ «Մահացածի կողմից ձեռնադրված»:

⁵² Հմմտ. Գիրք թղթոց, էջ 52 «Մերշապուհ՝ հախակոպոս Տարսնոյ և Մամիկոնենից»:

⁵³ Նույն տեղում, էջ 54 «Արգիշոյ երկց, ի վանաց Սարերայի»:

⁵⁴ Ներսես I Բագրևանդցի (548—557): Հովհաննես Դրասխանակերացին նրա մասին հիշատակելով ասում է, «գնեքուս ի պատուէն Բագրևանայ, ի զեղջէ Աշտարակայ»:

⁵⁵ Դվինի եկեղեցական ժողովը տեղի ունեցավ 554 կամ 555 թվին:

⁵⁶ Հուսահնոս I (527—565):

⁵⁷ Յիստրուլիտի մասին մանրամասնություններ է տալիս Հովհաննես Դրասխանակերացին (տես Պատմություն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 64): Յիստրուլիտի վկայարանի ավերակները Դվինի հնագիտական պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են: Տես Կ. Ղաֆազարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, հատ. Ա, Նրևան, 1952:

⁵⁸ Ասորոց հախակոպոս Արգիշոյի թուղթը Հայոց Ներսես Բ կաթողիկոսին տես Գիրք թղթոցում, էջ 62—65:

որոնք գրվել էին Տիմոթեոսի⁵⁹ և ասորի Ֆիլիքսի⁶⁰ կողմից և որոնք ուղղված էին Քաղկեդոնի ժողովի և նրանց դեմ, ովքեր ի վերա Քրիստոսի, մեր աստուծո խոստովանում էին երկու բնություն: Նրանք բնությունեցին այդ գրվածքները և նույն այն ժողովում, որը կայացավ Դվին քաղաքում, դավանեցին մեկ բնություն աստուծո բանին և մարմնի, և որ անմահ բնությամբ նա խաչվեց և մահացավ, դրա համար էլ «Սուրբ աստված»-ին ավելացրին նաև «որ խաչեցար»-ը քսա Պետրոս Թափիշի, որը տառապում էր Սարգիսոսի (ախտով) և նզովքով որոշեցին չհաղորդվել Երուսաղեմի և Նոր Հոռոմի հետ և նրանց հետ, ովքեր ի վերա մեր տիրոջ Հիսուս Քրիստոսի խոստովանում են երկու բնություն: Նրանք Արդիշոյին եպիսկոպոս ձեռնադրեցին, ինչպես և հակոբիկ եվտիքեսին և նրանց երկու այլ ընկերներին, որոնցից մեկը հուլիանական էր, իսկ մյուսը՝ այլ աղանդի կողմնակից, որոնց ձեռնադրելով ուղարկեցին Ասորիքի Միջագետք առ հավետ պահելու որոշմամբ միաբանությունը միմյանց հետ, որը ամրապնդեցին ինքնագիր գրությամբ:

Երկար ժամանակ անց ոմն Վարդան իշխան⁶¹ սպանեց սլաքսիկ բռնակալ Սուրենին և ապստամբելով՝ Հայաստանից փախչում է Կոստանդնուպոլիս՝ Խոսրովի Խ [40] տարում, և սուրբ Սոփիան կառուցող Հուստինիանոսի Լ [30] տարում: Վարդանը և իր հետևորդները չէին հաղորդվում (հույների հետ) ասելով որ «մեր վարդապետներից չունենք հրաման հաղորդվելու ձեզ հետ»: Այդ առթիվ կայարք հրամայեց նույն այս Վարդանին հրավիրել Հայոց եպիսկոպոսներին և վարդապետներին և հարցը ճշգրիտ քննել: Կոստանդնուպոլսում կայացավ մեծ ժողով, որին անվանում են հինգերորդ ժողով, ընդգնմ աղանդավոր ոմանց և միաբանելով, հրավիրեցին Վարդանին և նրա հետևորդներին սուրբ Սոփիայի մի դուռը, որը մինչև օրս կոչվում է Հայոց Դուռ և այն ժամանակ նզովեցին Օրիգենեսին, եվագրիոսին, Դիդիմոսին, նեստորականներին, հակոբիկներին, հուլիանականներին, դաշանոսականներին և ընդհանրապես եվտիքեսի և Դիոսկորոսի աղանդի կողմնակիցներին: Վերադառնալով Հայաստան, նրանց մի մասը սիրով ընդունեց միությունը, իսկ մյուս մասը Հովհաննես կաթողիկոսի⁶² ժամանակ պոռնկացավ (իմա հերետիկոսացավ), որի մասին այժմ մասնավորապես խոսելու կարիք չկա: Այսպիսով նրանք նամակ գրեցին Աղվանից աշխարհի կաթողիկոս Աբասին հետևյալ բովանդակությամբ. «Եկ, միաբանիր մեր հավատքին՝ Քրիստոսի աստուծո մի բնություն ընդունելուն և երեքսրբյան հիմնին ավելացրու «որ խաչեցար»-ը⁶³, իսկ նա չէր համաձայնվում:

Նույնպես և Մյունչաց եպիսկոպոս Վրթանեսին, սակայն նա ևս չէր համաձայնվում, ասելով, որ «ինձանից առաջ եղած երանելի ազգույն եպիսկոպոսներ

⁵⁹ Տիմոթեոս Կուզ:

⁶⁰ Խոսրե Ֆիլոքսենոսի մասին է: Նա Դիրք թղթոցում հանդես է գալիս որպես «Փիլաքսոն Նաբուք քաղաքի եպիսկոպոս» (էջ 451):

⁶¹ Կրտսեր Վարդան Մամիկոնյանն է: Հովհաննես Դրասխանակերտցին այս կապակցությամբ գրում է. «ապստամբեալ ի նմանէ (ի Խոսրովէ) Վարդան Մամիկոնեան սպանան՝ զմարդպանն Սուրեն ի Դվին քաղաքի, և ինքն հանդերձ այլօր նախադարձքն զնայ ի ծառայութիւն Յունաց»:

⁶² Հովհաննես II Գարեղյան (557—574):

⁶³ Հովհաննես կաթողիկոսի թուղթը Աղվանից Աբաս կաթողիկոսին մեզ հասել է Տե'ս Գիրք թղթոց, էջ 81—84:

Պետրոսն⁶⁴ ու Գրիգորը⁶⁵ այդպես էին ասում «սուրբ աստված»-ը, իսկ ես ոչ կալեւացնեմ ոչ էլ կապեւանեցնեմ»:

Նրանք նույնպես գրեցին վրացիներին, որոնք խիստ պատասխան տալով շուղեցին հնադանդվել նրանց, այլև խայտառակ կերպով իրենց ուղարկված մարդկանց, որպես հերետիկոսների աշակերտների և հրեաների ասույթները վերականգնողների, վոնդեցին: Ոչ որ շենթարկվեց նրանց կամքին, բացի հայերենախոս⁶⁶ Տաշիր, Չորափոր և Գարգման կոչված գավառներից, ոմանք էլ Արցախից: Այդ ժամանակ մեծ խռովություններ էին տեղի ունենում իշխանների ապստամբության կապակցությամբ և Հոռմում, և Պարսկաստանում⁶⁷ և քսան տարի վիճում էին հավատքի շուրջը (ինչպես որ ասում է Օվսիկն. «Պատերազմ եկն ի վերայ որդւոցն անօրէնութեանց խրատել զնոսա և ժողովեսցին ի վերայ նոցա ազգք խրատել զնոսա ի վերայ երկուց անիրաւութեանց նոցա»⁶⁸), Հովհաննես և Մովսէս⁶⁹ կաթողիկոսների օրերում, մինչև Խոսրով արքայի⁷⁰ առաջին տարին, որը դա՛ քարծրացավ Մավրիկիոս կայսեր⁷¹ օգնությամբ, հոռմացիների մեծ հղորության ժամանակ:

Չորավար Մուշեղ Մամիկոնյանը, Տարոնեցի վերանվանյալը, գնալով Պարսկաստան և հաղթանակ տանելով հաստատեց Խոսրովին դա՛հի վրա:

Նա թագավորեց ի է [37] տարի, սա ամբողջ Հայաստանը մինչև Դվին տվեց Մավրիկիոս կայսեր, որի համար նրա կողմից արքա դարձավ: Նա (Մուշեղը) ինչպես և նրա զորքը նրա կողմից բազմաթիվ մեծարժեք նվերներ ստացավ: Նույն տարին պարսից արքա Խոսրովը Մուշեղին ուղարկեց Մավրիկիոսի մոտ: Նա ժամանելով Կոստանդնուպոլիս, պատվական խաչի մեծ տոնի օրը, իր ուղեկիցների հետ հրաժարվեց հաղորդությունից: Կայսրը հարցրեց և իմացավ պատճառը: Մուշեղն ասում էր, որ (չի հաղորդվում) «Քաղկեդոնի ժողովի պատճառով և որովհետև դուք ի վերա մեր տեր Հիսուս Քրիստոսի խոստովանում եք երկու բնություն»: Կայսրն ասաց. «Ձեր նախորդ Վարդանը, նրա ազատները և նրանց վարդապետները գրավոր համաձայնություն տվեցին խոստովանել երկու բնություն»: Մուշեղը պատասխանում է. «Նրանք այդ

64 Պետրոս Քերթող Այսուցիցն մահացել է 558 թ.: Ստեփանոս Օրբելյանը նրան անվանում է «բաջ հոկտորն և անյազթ փիլիսոփայն, լի իմաստութեամբ և կատարեալ առաքինութեամբ, նախաթոս վարդապետաց Հայոց, քերթող և թարգմանիչ»:

65 Վրթանեսի անմիջական նախորդը: Նրա անվան հայերեն ձևն է Գրգան: (Տես Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Միսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 91):

66 Հունարեն տեքստում՝ οἱ λεγόμενοι κατὰ τὴν Ἀρμενίων διαλέκτον Τασιρ, Τζορατόρ καὶ Καρτζακ, որ բառացի թարգմանելով ստացվում է՝ «Հայերեն լեզվով Տաշիր, Չորափոր և Գարգման կոչվող»: Այսպես չէր կարող հայերեն բնագրում լինել: Մրա օգտին է խոսում նաև այն հանդամանքը, որ «Narratio»-ում բազմաթիվ հայկական այլ տեղանուններ են հիշված, բայց ոչ մի տեղ չի նշվում, որ այդ տեղանունները հայերեն այդպես են կոչվում: Օἱ λεγόμενοι κατὰ τὴν Ἀρμενίων διαλέκτον դարձվածքով հին թարգմանիչը «հայերենախոս» բառն է թարգմանել: «Հայերենախոս» բառը օգտագործել են ղեկավար Ազատանգեղոսն ու Կորյունը: Տե՛ս Նոր Բազիրը Հայկազյան լեզվի, «հայերենախոս» բառը:

67 Ժ. Գաբրիել ենթադրում է, որ այստեղ խոսքը բյուզանդացիների և պարսիկների միջև տեղի ունեցած պատերազմի մասին է, պատերազմ, որը սկսվեց 572 թ. Հուստինիանոս II-ի ժամանակ և տևեց մինչև Մավրիկիոս կայսեր թագավորության առաջին կեսը (591):

68 Օվսիկ, Ժ., 9—10:

69 Մովսէս II Եղիվարդեցի: Նա կաթողիկոս դարձավ Հովհաննես II-ի մահից (574 թ.) հետո և կաթողիկոսության ավտոին նստավ 30 տարի:

70 Խոսրով II-ը (590—628):

71 Մավրիկիոս կայսր (602—610):

արեցին կամ անգիտության և կամ էլ վախի պատճառով: Սակայն եթե դու ցանկանաս հանգիստ լսել և սխալը արդարորեն ուղղել, ապա դու ճշմարտությունը կգտնես իմ վարդապետների մոտ»: Կայսրը նամակներով հրաման ուղարկեց, որպեսզի Հայոց բոլոր եպիսկոպոսները և Մովսես կաթողիկոսը իր գաղիների հետ միասին ներկայանան Կոստանդնուպոլիս: Իսկ Մովսես կաթողիկոսը ուշադրություն չդարձրեց հրամանին ասելով, «Ես չեմ անցնի Ազատ գետը, չեմ ուտի փռան հացը և չեմ խմի ջրախառն տաք գինի»: Վասպուրական աշխարհի եպիսկոպոսները և նրանք ովքեր գտնվում էին Պարսից տիրապետության տակ նմանապես չցանկացան գնալ: Իսկ Տարոնի եպիսկոպոսները և ովքեր որ գտնվում էին հռոմայեցիների տիրապետության տակ գնացին Կոստանդնուպոլիս: Երկար զննելուց հետո, նրանք հռոմեացիներից համոզվեցին և ստորագրեցին ու երդմամբ համամիտ դարձան նրանց: Երբ նրանք վերադարձան Հայաստան, Մովսեսը նրանց շրնգոնեց նույնպես և Պարսկահայաստանի մյուս եպիսկոպոսները: Նրանք իրենց կաթողիկոս ձեռնադրեցին Հովհաննեսին՝ Կողովտի Բազարան գյուղից: ԺԴ [14] տարի, մինչև Մավրիկիոս կայսեր վախճանը, նրանց միջև հարարերությունները սրված էին՝ Քրիստոսի երկու բնությունների և Քաղկեդոնի ժողովի հարցում:

Նրա վախճանից հետո Պարսից Խոսրով արքան գրավեց Հայոց աշխարհը: Գա ալն ժամանակ էր, երբ հերետիկոս Աբրահամը⁷² կաթողիկոս դարձավ: Այդ նույն տարին նա ստիպեց եպիսկոպոսներին, երեցներին և վանահայրերին նզովել Քաղկեդոնի ժողովը, հակառակ դեպքում հեռանալ երկրից: Նրանք նզովեցին և վեճը դադարեց⁷³:

Երեք տարի անց պատերազմ տեղի ունեցավ Բասենում և պարսիկները պարտության մատնեցին հռոմայեցիներին, պաշարվեց Կիթարիճ բազարը և Թեոդոսուպոլիսը՝ Փոկաս կայսեր⁷⁴ Ե [5] տարին և Խոսրովի Ի [20] տարին: Նրանք գրավեցին բազմաթիվ այլ բազարներ, (գերեցին) նաև Հովհաննես կաթողիկոսին, որը թեպետ Հայաստանում էր գտնվում, բայց ենթարկվում էր հռոմայեցիներին: Այն ժամանակ էր, որ հերետիկոս Աբրահամ կաթողիկոսը ստիպեց Հովհաննեսի բաժնի եպիսկոպոսներին նզովել Քաղկեդոնի ժողովը, հակառակ դեպքում հեռանալ Հայաստանի շրջաններից: Վերջիններս չհամաձայնվեցին և նրանցից ոմանք անցան Տայր, ոմանք հռոմոց երկիրը և վախճանվեցին օտարության մեջ:

Ապա (աթոռ նստավ) հերետիկոս Կոմիտաս կաթողիկոսը⁷⁵, որի ժամանակ բազում խռովություն և ավերածություններ տեղի ունեցան հռոմոց աշխարհում Խոսրովի ձևերով: Նա (Կոմիտասը) բոլորից սուր կերպով զրդեց վեճը՝ նզովելու համար Քաղկեդոնի ժողովը: Նա բազմաթիվ ճառեր գրեց իր սեփական անվամբ, կանոններ և տիպեր՝ սուրբ Սահակի անվամբ, որոնց թվում և հայերեն լեզվով Ավարտակամ⁷⁶ կոչված գիրքը⁷⁷: Նա ուզում էր, որ իր աթոռը ժառանգի ոմն Հովհաննես⁷⁸, բայց դա չեղավ, և այն ժառանգեց Քրիստափորը⁷⁹:

72 Աբրահամ I Աղրաթանեցի (607—610):

73 Այս մասին տե՛ս Դիրք թղթոց, էջ 151—152:

74 Փոկաս (602—610):

75 Կոմիտաս I Աղցեցի (610—628):

76 Կարդա՝ Հավատարմատ:

77 Արսենի տեքստում, ինչպես և Ստեփանոս Տարոնեցու մոտ, այս գրական գործունեությունը վերագրվում է ոչ թե Կոմիտասին, այլ Հովհան Մայրապոմեցուն:

78 Խոսրը Հովհաննես Մայրապոմեցու (Մայրապոմեցու) մասին է:

79 Քրիստափոր II Ապահունի (628—630):

Երբ Քրիստափորը զրկվեց աթոռից, Հովհաննեսն ուրախացավ, բայց այդ ժամանակ ևս նրան ոչինչ չհաջողվեց անել: Որովհետև կաթողիկոս դարձավ Եզրը⁸⁰: Հովհաննեսը մոլեգնեց և շար աչքով էր նրան նայում նրա (կաթողիկոսության) ժամանակ:

Խոսքովի մահվան Դ [4] տարին և Հերակլի⁸¹ թագավորության ԻԳ [23] տարին (Հերակլը) գալով Մեծ Հայք հրամայեց Թեոդոսուպոլսում մեծ ժողով գումարել՝ բոլոր եպիսկոպոսների և վարդապետների, կաթողիկոս Եզրի և բոլոր աղաանների մասնակցությամբ, քննելու և եզրակացության հանգելու համար Քրիստոսի՝ մեր աստուծո երկու բնությունների և Քաղկեդոնի ժողովի հարցի շուրջը: Երեսուն օր նրանք քննեցին այդ հարցը և հայերը համոզվեցին (սուրբ հայրերի) գրքերից և իրենց ձեռքով ստորագրեցին ու երգվեցին այլևս այդ մասին երբեք չհակաձայնել:

Վերադառնալով Դվին, նույն այն Հովհաննեսը դրդեց իր կրոնակիցներին, Գարդմանի եպիսկոպոս Ստեփանոսին և Սյունյաց Մաթուսաղային⁸² և մի քանի ուրիշների, որոնք չէին գնացել ժողովի, չհաղորդվել ոչ կաթողիկոս Եզրի, և ոչ էլ նրա համախոհների հետ: Մի քանի օր անց վերոհիշյալ Ստեփանոսը եկավ Եզր կաթողիկոսի մոտ:

Հովհաննեսն իմանալով, որ (Ստեփանոսը) անցել է նրա (Եզրի) կողմը, մեծ զայրույթով թշնամացավ Ստեփանոսի դեմ, նույնպես և Մաթուսաղայի դեմ, որովհետև նա ևս անցավ Եզրի կողմը: Հովհաննեսն ասում էր, որ «Ձեր մեղքերի հետ համեմատած Եզրի մեղքը ավելի թեթև է, որովհետև նա կայսեր երկյուղից էր, որ շեղվեց ճշմարիտ ճանապարհից, իսկ դուք սնամիատուրությամբ և կաշառքով է որ անբուժելի մեղքի մեջ ընկաք»:

Եզրը դիմեց նույն Հովհաննեսին ասելով. «Երիցս հրավիրեցի քեզ էլ, Մաթուսաղային էլ, Ստեփանոսին էլ, ասելով, որ «մեր երկրի վարդապետներն ազաիրենբը դուք եք. թող գայիք և պատասխան տայիք կայսեր, չէ՞ որ նա բոլորին էլ հրավիրել էր: Դուք արհամարհեցիք ու չեկաք, և այժմ մեղադրում եք մեզ, որպես նրան համամիտ դարձած: Մենք ինչ որ նրանցից լսեցինք ճշմարիտ համարեցինք և խոստովանեցինք մեր տիրոջ Հիսուս Քրիստոսի երկու բնությունը՝ կատարյալ աստված և կատարյալ մարդ, մեկ անձնավորություն և մեկ դեմք և անբաժան տնօրինության մեջ: Եվ սուրբ հայրերի գրվածքները, որոնք մենք ընթերցեցինք, և մեր (գրվածքները) նույնի մասին վկայեցին և մենք համոզվեցինք նրանց ասածներին, որոնք համաձայն են սուրբ գրոց: Այժմ դեռ շատ ժամանակ չի անցել և սուրբ հայրերի բոլոր գրվածքները մեզ մոտ են, ստուգեցեք և իմացեք ճշմարտությունը»: Եվ երբ նա ցույց տվեց (սուրբ) գրոց վկայությունը, հակառակորդ Հովհաննեսն ասաց. «Այդ բոլորը սուրբ հայրերի գրոց մեջ նկատորականներն ավելացրին ինչպես ժամանակին Սատորնիլոսը⁸³ սուրբ գրոց մեջ բազմաթիվ հերետիկոսական (մտքեր) էր ավելացնում, ինչպես օրինակի համար, ըստ Ղուկասի ավետարանին, որ «Սկսաւ Յիսուս տրամել և հոգալ. և երեւցաւ նմա հրեշտակ յերկնից և զօրացուցանէր

⁸⁰ Եզր I Փարաժնակերտացի (630—640):

⁸¹ Հերակլիոս (610—611):

⁸² Սյունյաց եպիսկոպոս Մաթուսաղային հիշատակում է Ստեփանոս Թրեբլյանը: Նրան նա անվանում է «մեծ քերթողն և անյաղթ փիլիսոփայն» (գլ. ԻԸ):

⁸³ Գնոստիկյան աղանդի պարագլուխը:

զնա» և որ «եւ մտադիւրութեամբ եւս կայր յաղօթս: Եւ հոսէին ի նմանէ քրտունք երբեւ զկայրակս արեան» և նմանները⁸⁴: Հովհաննեսի այս խոսքերը Եղբին էլ, նրա կողմնակից եպիսկոպոսներին էլ հակառակ թվացին և բոլորը հեռացան նրանից այդ խոսքերից զրգոված:

Իսկ նա շարունակում էր վիճել: Դրա համար էլ նա ստացավ հակառակորդ անունը: Որովհետեւ խոսքի զորութիւնը բարի մարդկանց համար գառնում է առաքինութեան զենք, իսկ չար մարդկանց համար՝ շարութեան փուշ:

Եղբի մահից հետո, նա կարծում էր, թէ ինքը իշխանների օգնությամբ կստանա աթոռը: Բայց երբ աթոռն ստացավ Ներսէսը⁸⁵, նա առավել ևս հուզվեց, որովհետեւ տեսնում էր, որ նա համահաղորդակից էր հոռմաշեցիների կայսեր: Նա բոլորին մղում էր հակաճառութեան, ասելով, որ նա ևս Եղբի պես մոլորվեց: Ներսէսը բացահայտ հրավիրեց նրան և բազմաթիվ եպիսկոպոսների, վարդապետների և ազատների ներկայությամբ մանրամասն քննության ենթարկեց հակաճառութիւնը: Նրան արտրի դատապարտեցին և նա կաթողիկոսի ու Հայոց իշխանի⁸⁶ կողմից արստովեց: Նրա ու նրա ընկերների ճակատին շիկացած երկաթով աղվեսաղորշմ խարանեցին, իսկ նրան արտաքսեցին Կովկաս լեռը:

Այնտեղից նա վերադարձավ, որովհետեւ շնորհունվեց լեռի կռապաշտանների կողմից և Անաստաս (կաթողիկոսի)⁸⁷ մահից հետո եկավ Հայաստան իր ծննդավայրը ու վախճանվեց խոր ծերութեան մեջ⁸⁸: Նրա աշակերտները բազմաճառով բոլորին շեղեցին ճշմարտութեան ուղուց և նրանց հերձվածք այդ երկրում տարածվեց մինչև Հուստինոս կայսեր⁸⁹ (ժամանակ):

Նա իր (թաղավորութեան) և տարին կաթողիկոս Սահակին⁹⁰ և նրա եպիսկոպոսներին Կոստանդնուպոլիս հրավիրելով, միացրեց նրանց մեր տիրոջ և աստուծո երկու բնութիւն՝ աստվածային և մարդկային, մեկ անձնաւորութեամբ անշփոթ և անբաժանելի ընդունողների հետ և նրանք դրավոր երգում տվեցին այլևս չհակառակվել: Նրանք երբ վերադարձան, Հայաստանում մնացածները խորշում էին նրանց վերակացութեանից, որպէս հոռոմներին հարած և հակառակվում ու վիճում էին Սահակի և նրա հետ գնացողների հետ, ասելով որ «եթե դարձի չգար և չնդովեք նրանց, չենք ընդունի ձեզ մեր երկրում»: Իսկ նրանք սիրելով մարդկային փառքը և ոչ աստուծո⁹¹, նորից նդովեցին նախ իրենց, որպէս հոռոմների հետ հաղորդված, ապա հոռոմներին և այդպիսով ցույց տվեցին, որ նրանք անբուժելի են իրենց շարութեան մեջ: Այսպիսիների մասին է, որ Պետրոս առաքյալն ասել է. «Զի եթէ փախուցեալք ի պղծութեանց աշխարհի՝ գիտութեամբ Տեառն մերոյ և Փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի, և դարձեալ ընդ նոյնս շեղեալք պատիցին, եղև նոցա վախճանն չար քան զառաջինն»:

84 Ըստ Մատթեոսի, ԻԶ 37: Ըստ Ղուկասու, ԻԲ, 43—44:

85 Ներսէս III Տաշեցի (Իշխանցի) (642—662):

86 Արսենը և Փոտի նամակը մեզ տալիս են այս իշխանի անունը: Դա Թեոդորոս Ռշտունին է:

87 Անաստաս Կաթողիկոսը փոխարինեց Ներսէս Դ-ին: Նա վախճանվեց 667 կամ 668 թ.:

88 Արսենը տալիս է նրա մահվան թվականը՝ Հայոց 132 թ. (684 թ.):

89 Հուստինիանոս II (685—695, 705—711):

90 Սահակ III, մտաւորապէս 678—705 թթ.:

91 Ըստ Հովհաննու, ԺԲ, 43:

Ձի լաւ էր նոցա եթէ բնաւ իսկ չէր ծանուցեալ դարդարութեանն ճանապարհ, րան դի ծանեան և յետս կացին ի սուրբ պատուիրանէն որ նոցա աւանդեցաւ: Եկեալ ի դէպ նոցա ճշմարիտ առակին պօշնալեան, ևթէ շուն դառնալ անդրէն ի փսխած իւր, և խող լուացեալ՝ ընդ տիղմ թաւալեալ»⁹²:

Р. М. БАРТИКЯН

«NARRATIO DE REBUS ARMENIAE»—АРМЯНСКИЙ
ХАЛКЕДОНИТСКИЙ ПЕРВОИСТОЧНИК, ДОШЕДШИЙ
ДО НАС В ГРЕЧЕСКОМ ПЕРЕВОДЕ

(Р е з ю м е)

В данной статье дается армянский перевод одного важного источника, который в свое время был написан на армянском языке, затем переведен на греческий. Армянский оригинал был утерян, сохранился лишь его греческий перевод.

«Narratio» является трудом анонимного автора, халкедонита по вероисповеданию, сторонника объединения армянской монофизитской церкви с византийской. Описание разных фактов, известных нам по монофизитским источникам, здесь дается в совершенно другом освещении. Кроме того, в «Narratio» мы встречаемся с разными сведениями, которых мы не находим в других армянских первоисточниках.

Перевод «Narratio de rebus Armeniae» сделан нами с критического издания греческого текста, опубликованного Ж. Гариттом.

H. M. BARTIKIAN

«NARRATIO DE REBUS ARMENIAE» SOURCE ARMENIENNE
DE CHALCEDOINE QUI NOUS EST PARVENUE DANS SA
TRADUCTION GRECQUE

L'auteur présente la traduction arménienne d'un ouvrage qui, écrit d'abord en arménien, ne s'est conservé que dans sa version grecque.

De religion chalcédonienne et partisan en son temps de l'unification des églises monophysite et byzantine, l'auteur de «Narratio» est resté anonyme.

Cet ouvrage où nous retrouvons, sous un aspect et un jour nouveaux, des faits rapportés par les sources monophysites, est d'un intérêt considérable. «Narratio» est encore précieux par cela même qu'il renferme bien des données que les sources arméniennes ne sauraient nous fournir.

«Narratio de rebus Armeniae» a été traduit sur le texte grec publié par G. Garitte.

⁹² *II թուրք Պատմութիւն*, Բ, 20—22:

ՀՐԱԶ ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

ԱՐԱՏՈՍ ՍՈԼԱՑՈՒ ΔΙΟΣΗΜΕΙΑ ԿԱՄ ΠΡΟΓΝΩΣΤΙΚΑ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արատոս Սոլացին¹ ալեքսանդրյան պոեզիայի և կուլտուրայի ամենափայլուն ներկայացուցիչներից մեկն է: Ծնվել է ազնվական ընտանիքում Կիլիկիայի Տարսոս քաղաքում շուրջ 315 թ. մ. թ. ա., բայց նույն Կիլիկիայի Սոլոյ քաղաքի քաղաքացին էր: Նշված ժամանակաշրջանում քերականական, փիլիսոփայական և գիտական խոշորագույն օջախներից մեկը դեռևս Աթենքն էր մշնում և Արատոսը իր եղբոր Աթենոգորոսի հետ գնում է Աթենք և հաճախում ոչ միայն քերականների դասախոսություններին, այլև հայտնի փիլիսոփաների, հատկապես ստոիկյաններին, որոնց գլխավորում էր փիլիսոփա Զենոնը (301—262 թ. մ. թ. ա.): Արատոսը գրականություն է սովորում պերիպատետիկ փիլիսոփա Պրաքսիփանեսից, մեծ հակում ցուցաբերում դեպի ճշգրիտ գիտությունները, թվաբանությունը, աստղաբաշխությունը և այլն և հարուստ գիտելիքներ ձեռք բերում և՛ պերիպատետիկների, և՛ ալկադեմիկների, և՛ ստոիկյանների մոտ: Արատոսն Աթենքում սերտ ծանոթություն է ստեղծում իր ժամանակի խոշորագույն պոետներ և գրականագետներ Կալլիմաքոսի (310—240 թթ.), Անտագորաս Հոդաացու, Ալեքսանդր Էտոլացու և շատ ուրիշների հետ: Ստոիկյանների դպրոցում նա կապեր է հաստատում Զենոնի նշանավոր աշակերտներ Կլեանթեսի և Պերսևսի հետ:

276 թ. մ. թ. ա. Մակեդոնիայի գահի վրա է բարձրանում Անտիգոնոս Գոնատասը, որն իրեն Զենոնի հետևորդներից էր համարում. նա իր պալատն է հրավիրում բազմաթիվ խոշոր գործիչների, որոնց թվում նաև Պերսևսին և Արատոսին: Վերջինիս համար Անտիգոնոսի արքունիքում բացվում է գրական-գիտական գործունեության լայն ասպարեզ: Արատոսը Մակեդոնիայի Պելլա մայրաքաղաքում կատարում է այն գործը, ինչ այն ժամանակ կատարում էր Ալեքսանդրիայի արքունիքում Կալլիմաքոսը: Արատոսը դառնում է Մակեդոնիայի արքունական պոետը: Նա Անտիգոնոսին է նվիրում իր «Հիմեր Պանին»,

¹ Արատոսի կյանքի և գրական գործունեության մասին տես հետևյալ կարևոր աշխատությունները. E. Maass, De Phaenomenis Arati recensendis, „Hermes“, Zeitschrift für Classische Philologie, Bd. XIX (1884), pp. 92—122; E. Maass, Aratea, „Philologische Untersuchungen“, Bd. XII (1892), G. Kibel, Aratea, „Hermes“, Bd. XXIX (1894), SS. 82—123; U. v. Wilamowitz-Moellendorf, Aratos von Kos, „Nachrichten von der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, Göttingen, 1895, S. 182—199; Aratos հոդվածը Paulys Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft, III Halbband, Stuttgart, 1895, col. 391—399. Նորագույն աշխատություններից August Rostagni, Arato հոդվածը „Encyclopedia Italiana“-ի t. III, 1929, p. 962—963 և վերջապես Jean Martin, Histoire du texte des Phénomènes d'Aratos, Paris, 1956.

ուր փառաբանվում է Անտիգոնոսի հաղթանակը 277 թ. զալլերի դեմ Լիսիմաքիա քաղաքի մոտ:

Արատոսը Անտիգոնոսի արքունիքում չէր երգում թագավորի քաջագործությունները միայն, այլ իր հիմնական ուշադրությունը կենտրոնացրել էր Տիեզերքի ուսումնասիրության վրա: Անտիգոնոս Գոնատասի պատվերով նա շափածո պոեմի է վերածում նշանավոր աստղաբաշխ, Պլատոնի աշակերտ Եվդոքսոս Կնիդացու (408—356 թթ. մ. թ. ա.) Φαινόμενα և Διοσχεῖα նշանավոր արձակ աշխատությունը:

Մակեդոնիայից Արատոսը գնում է Անտիոք, Անտիոքոս Առաջին Սոտերի արքունիքը, ուր ավարտում է Հոմերոսի «Ոդիսականի» իր խմբագրությունն ու հրատարակությունը: Բացի դրանից Արատոսը գրել է բազմաթիվ հիմներ, դամբանականներ, էլիգիաներ, էպիգրամներ և այլն: Նրան են վերագրվում աստղաբաշխական և բժշկական զանազան այլ գործեր: Մահացել է Արատոսը մ. թ. ա. 240/239 թ.:

Անտիկ շրջանից մեզ են հասել Արատոսի շորս կենսագրություններ²: Բացի դրանից նրան առանձին տեղ է հատկացրել նշանավոր Սուիդասը իր հայտնի «Բառարան»-ում³: Ստորև թարգմանաբար բերում ենք այդ կենսագրություններից առաջինի համառոտությունը.

«Պոետ Արատոսի հայրը Աթենոդորոսն էր, մայրը Լետոֆիլան, նա ուներ երեք եղբայր՝ Մյուրիս, Կալոնդաս և Աթենոդորոս՝ համանուն հորը: Արատոսը հիշատակում է իր եղբայրների մասին իրեն վերագրվող նամակներում: ...Արատոսն ապրում էր Մակեդոնիայի թագավոր Անտիգոնոսի մոտ, որի մականունն էր Գոնատաս՝ Դեմետրիոս Պոլիորկետեսի որդու, որի կինն էր Սելևկոսի և Ստրատոնիկեի դուստր Ֆիլան: (Անտիգոնոսը) գրականության սիրահար էր, շատ էր պարասել բանաստեղծությամբ և ձգտում էր իր մոտ ունենալ բազմաթիվ զարգացած մարդկանց, որոնց թվում և Արատոսին: Վերջինս լինելով թագավորի մոտ փայլում էր իր հարուստ գիտելիքներով պոեզիայի բնագավառում, և (Անտիգոնոսը) նրան առաջարկեց գրել «Ֆենոմենա»-ն: Թագավորը դրա համար տվեց նրան Եվդոքսոսին վերագրվող «Կատոպտրոն» անունով գիրքը և պահանջեց արձակ գրված «Ֆենոմենա»-ն շարադրել շափածո...: Եվդոքսոսի «Կատոպտրոն»-ի, ինչպես նաև Անտիգոնոսի և Ալեքսանդր Էտոլացու մասին, ինչպես նաև թե ինչպես թագավորը պահանջեց իրենց շարադրել, այդ բոլորի մասին հիշատակում է Արատոսը իր նամակներում: Պատմում են, թե նա սովորել է Դիոնիսիոս Հերակլետեսի մոտ, որ նա սրբագրել է Ոդիսականը և նրա սրբագրությունը կոչվում է Արատոսյան: ...Ոմանք ասում են, որ նա եղել է նաև Ասորիքում Անտիոքոսի մոտ և որ նրանից առաջարկ է ստացել սրբագրել Իլիականը, որովհետև շատերի կողմից այն խեղաթյուրվել էր: ...Արատոսը շատ էր սիրում Հեսիոդոսին... նա գրեց և այլ պոեմներ՝ Հոմերոսի և Իլիականի մասին և ոչ միայն «Ֆենոմենա»-ն, նաև աստղաբանու-

² Կենսագրությունների հրատարակությունը տե՛ս հետևյալ աշխատության մեջ. Βιογράφοι, Vitarum scriptores graeci minores, edidit Antonius Westermann, Brunsvigae, 1845, pp. 52—56. Վերահրատարակվել են է. Մասսի կողմից. Commentariorum in Aratum Reliquiae, collegit recensuit prolegomenis indicibusque instruxit E. Maass, Berolini, 1898. (Սույն աշխատության երկրորդ հրատարակությունը manibus Francisci Vahlen, Berolini, 1958), նաև Jean Martin, op. cit., p. 152—162.

³ Suidae Lexicon, ex recognitione Immanuelis Bekkeri, Berolini, 1854, p. 162.

թյան, բժշկության մասին, մի հիմն նվիրված Պանին, դամբանական իր եղբայր Մյուրիսին, նաև եղանակի կանխագուշակման նշանների մասին, պատգամախոսական և այլն: Բայց ամենից բարձր են կանգնած նրա «Ֆենոմենա»-ն և Արատոսը գերազանցել է բոլոր նրանց, ովքեր գրել են այդ թեմայի շուրջը...»:

Երկրորդ կենսագրության մեջ հանդիպում ենք հետևյալ մանրամասնություններին նրա գրական ժառանգության մասին: Այստեղ ասված է, որ արժանի են հիշատակության Արատոսի չորս գործերը նախ՝ «Բժշկության ուժի մասին», երկրորդ՝ «Կանոնի հատման մասին», երրորդ՝ «Ֆենոմենա»-ն և չորրորդ՝ «Արեածագի մասին»: Այս վերջինս ոմանք գտնում են, որ ոչ թե Արատոսին է, այլ Հեգեսիանակտոսին: Նրա «Ֆենոմենա» կոչվող աշխատությունը երեք մասի է բաժանված նախ՝ աստղագրություն, ապա միասին ծագող և միասին մայր մտնող (աստղերի մասին), և վերջապես եղանակի կանխագուշակման նշանների մասին: Շարադրման մեջ հետևել է Հոմերոսի ոճին, չնայած ոմանք ասում են, որ նա Հեսիոդոսի հետևորդն է: «...Շատերն են գրել Ֆենոմենայի մասին, ինչպես օրինակ Կլեոստրատոսն ու Սմինթեսը, Ալեքսանդր Եփեսացին և Ալեքսանդր Լյուկայիտեսը, նաև Անակրեոնն ու Արտեմիդորոսը, Հիպպարքոսն ու շատ ուրիշներ, բայց բոլորից փայլունը Արատոսը գրեց: ...նա ասում է, որ երկիրը գնդաձև է, անշարժ...»:

Երրորդ կենսագրության մեջ հանդիպում ենք հետևյալ մանրամասնություններին. «...Ֆենոմենայի նյութը նրան տվեց Անտիգոնոսը, այն է Եվդոքսոսի դիրքը, հրամայելով գրադրել նրանով: Այդ է պատճառը, որ ոմանք, որոնք ավելի թեթևամտորեն են մոտենում հարցին և բացատրություններ տալիս, Արատոսին մաթեմատիկոս չեն համարում, պնդելով, որ իր գրվածքում նա ոչ մի բան չի ավելացրել Եվդոքսոսի Ֆենոմենայի վրա: Այդ կարծիքին է և Հիպպարքոս Բյուբանացին... նրան համակարծիք է և Դիոնիսիոսը: ...Բայց նրանք չարաչար սխալվում են, որովհետև վերաբրտադրելու մեջ էլ անհրաժեշտ է ունենալ մաթեմատիկական գիտելիքներ: Մենք նրան համարում ենք շատ հարցերում Եվդոքսոսին էլ գերազանցած...»:

Ահա բնդհանուր գծերով Արատոսի կյանքն ու գրական գործունեությունը ըստ անտիկ շրջանի կենսագրությունների:

Արատոսի բազմաթիվ գործերից մեզ է հասել միայն ու միայն նրա Ֆենոմենա աշխատությունը³: Այն Հոմերոսյան ոճով գրված մի բանաստեղծու-

³ Առաջին անգամ հրատարակվել է Վենետիկում նշանավոր Ալդոյի կողմից 1499 թ. *Astronomi Veteres* ժողովածուում, մեզ հասած անտիկ շրջանի ծանոթագրությունների հետ, արձակ լատիներեն թարգմանությամբ, ինչպես նաև Կիկերոնի, Գերմանիկոսի և Ալֆինոսի թարգմանությունների հետ միասին: Այնուհետև, XVII—XVIII դարերում նա ունեցել է ևս մի քանի հրատարակություն: Վերջին մեկ և կես դարի ընթացքում նա ունեցել է հետևյալ հրատարակությունները. *Arati Solensis Phaenomena et Diosemea, graece et latine ad codd. mss. et optimarum edd. fidem recensita; accedunt Theonis scholia vulgata et emendatiora e cod. Mosquensi, Leontii de sphaera aratea libellus, et versio-num Arati poeticarum Ciceronis, Germanici et R. F. Avieni quae supersunt. Curavit Ioannes Theophilus Buhle*, vol. I, Lipsiae, 1798, vol. II, 1801; *Arati Phaenomena et Diosemea, quibus subiunguntur Eratosthenis Catasterismi, Dionysii orbis descriptio, Rufi Festi Avieni utriusque poetae metaphrases; curavit notasque adjecit F. C. Matthiae*, Francofurti ad Moenum, 1817; *Des Aratos Sternerscheinungen und Wetterzeichen. Uebersetzt und erklärt von Iohann Heinrich Voss*, Heidelberg, 1824; *Buttman Ph. Arati Phaenomena*, Berolini, 1826; *Aratus cum scholiis, recognovit Immanuel Bekker*.

Յյուն է, բաղկացած 1154 հեքսամետր տողից: Նա իր բովանդակությամբ բաժանվում է երկու մասի: Առաջին մասում (1—732-րդ տող), որը կոչվում է «Ֆենոմենա», քննության են ենթարկվում երկնային երևույթները, միաժամանակ խոսվում է այդ երևույթների հետ կապված առասպելների ու ավանդությունների մասին: Պոեմը սկսվում է (1—19-րդ տող) մի հիմնով ուղղված Զևսին և բոլոր մուսաներին, որից հետո (19—452-րդ տող) անցնում է անշարժ աստղերի նկարագրությանը, ապա անդրադառնում է մոլորակներին (453—461-րդ տող), այնուհետև երկրագնդին (462—524-րդ տող) և վերջապես զոդիակին (կենդանատեսակներին) (525—732-րդ տող):

Արատոսի աշխատության երկրորդ մասը ձևապահումով փերնագրված է Διοσγρεῖα կամ Προγνωστικά (այդ է պատճառը, որ Կիկերոնը այն թարգմանում է Prognostica), ուր մանրամասն խոսվում է եղանակը կանխագուշակող նշանների մասին:

Արատոսի լնդուն բավականին բարդ է: Նա աշխատում է նմանվել Հոմերոսին և Հեսիոդոսին, դրա համար էլ դեռ անտիկ շրջանում կարիք է զգացվել այդ պոեմի ծանոթագրման, բացատրման: Մեզ հայտնի են ծանոթագրողների 27 անուն⁵: Սակայն վերջիններս, հաճախ շլինելով աստղաբաշխներ, տվյալ բնագավառի մասնագետներ, սխալներ էին բաց թողնում և Հիպպարքոսը (մ. թ. ա. II դար) ստիպված էր նոր ծանոթագրություններ գրել⁶: Ծանոթագրողներից մեկ հայտնի է նաև Թեոն Ալեքսանդրացու անունը⁷:

Արատոսի Φαινόμενα պոեման անտիկ շրջանում շատ սիրված է եղել ոչ միայն հույների, այլև հռոմեացիների մոտ⁸: Այն լատիներեն են թարգմանել Կիկերոնը⁹, Կեսար Գերմանիկոսը¹⁰, Ռուֆոս Ֆեստոս Ավրինոսը¹¹: Ինքը Արատոսը շատ է սիրված եղել ժամանակակիցների կողմից: Մեզ հասել է Արա-

Berolini, 1828; Arati Phaenomena et Prognostica, In Poetae bucolici et didactici, graece et latine, recensuit et dissertatione instruxit Arminius Koechly, Parisiis, 1851; Arati Phaenomena recensuit et fontium testimoniorumque notis prolegomenis indicibus instruxit Ernestus Maass, Berolini, 1893; G. R. Mair, Aratus, with an English translation, London—New-York, 1921; Arato di Soli; Fenomeni e Pronostici, Introduzione, traduzione e note di Giuseppe Zannoni, Firenze, 1948 (cf. Revue des etudes Anciennes, 1951); Jean Martin Arati Phaenomena, Introduction, Texte critique, commentaire et traduction („La Nuova Italia“, Florence, 1956).

⁵ Ծանոթագրությունների լրիվ տեքստը առաջին անգամ հրատարակել է Պետավիուսը: Sive Petavius, Uranologium, Paris, 1630. Նորագույն հրատարակությունը տվել է Մասսը. E. Maass, Commentariorum in Aratum Reliquiae, Berolini, 1899 (երկրորդ հրատարակությունը նույն տեղում, 1958): Նաև Manitius Karl, Hipparchi in Arati et Eudoxi Phaenomena Commentariorum libri tres, Leipzig, 1895.

⁶ Sive Suidae Lexicon: “Ἱππαρχος Νικαεὺς φιλόσοφος, γεγονὼς ἐπὶ τῶν ὑπάτων ἐγραψε Περὶ Ἀράτου Φαινομένων. Ծանոթագրությունների տեքստը՝ Migne, Patrologia graeca, t. 19, col. 1001—1136: Hipparchi Bithyni ad Arati et Eudoxi Phaenomena enarrationum libri tres.

⁷ Սրա մասին մանրամասն տե՛ս J. Martin, Histoire du texte des Phénomènes d'Aratos, Paris, 1956, ch. V.

⁸ Sive Cicero, De Oratore, 1, 69.

⁹ Cicero, Les Aratea, Texte établi et commenté par Victor Buescu, Institut Roumain d'Etudes latines, Paris—Bucarest, 1941.

¹⁰ Germanici Caesaris Aratea cum scholis, edidit Alfredus Breysig, Berolini, 1867.

¹¹ Rufi Festi Avieni Carmina, recensuit Alfred Holder, ad Aeni Pontem, 1887.

տոսի մարմարյա կիսանդրին, որ այժմ գտնվում է Նեապոլի Ազգային թանգարանում: Իր համաքաղաքացիները նրա հիշատակին հուշարձան են կառուցել և դրամ կտրել Արատոսի պատկերով¹²:

Արատոսի «Ֆենոմենա և Դիոսեմեա» աշխատության հունարեն տեքստը մեզ է հասել XI դարի վերջի և XII դարի սկզբի երկու հունարեն ձեռագրերով՝ Marcianus 476 և Vaticanus gr. 1307: Բնագրի հետ միասին տրված են նաև անտիկ շրջանի ծանոթագրությունները: Բացի դրանից մենք ունենք ձեռագրեր XIV դարից սկսած և մի քանի պատառիկներ պապիրուսների վրա գրված, որոնք վերաբերում են առաջին դարին¹³:

Ահա Արատոսի մասին համառոտ գծերով ալսքանն ասելուց հետո, անցնենք նրա Διοσηγεα կամ Προγνοστικα գործի հին հայերեն թարգմանությանը:

* * *

Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը «Արարատ» ամսագրի 1896 թ. փետրվար ամսվա համարի հավելվածում առաջին անգամ հրատարակեց «Յաղագս ամպոց և նշանաց» վերնագիրը կրող մի բնագիր¹⁴: Այն գտնվում է հայերեն հնագույն թվագրված (971 թ.) թղթյա ձեռագրում, որն այժմ գտնվում է ՀՍՍՌ Մինիստրների սովետին առնթեր Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում № 2679-ի տակ: Այս ձեռագրի մասին Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը գրում է հետևյալը. «Ամբողջ ժողովածուն, սկզբից և վերջից թերատ, ունի ընդամենը յուր այժմյան վիճակում 383 հոդված (ԾԱ.—ՆԼԴ): Ձեռագրի սկզբից պակասում է 50 հոդված (Ծ): ԾԱ.—ՀԳ հոդվածները ամբողջապես թվում են լինել Շիրակացունը: Համենայն դեպս եր. 5Ե ԾԳ-դ հոդվածի վերնագրում կարդում ենք. Անանիայի անունը—«Անանիայի համարողի վասն ընթացից արեգական և այլն»: ԾԴ, ԾԵ հոդվածների թվահամարները պակասում են լուսանցքների պատառոտուն վիճակի պատճառով: 8-րդ թերթի ամբողջ ստորին կեսը չկա: 8Ե երեսի սկզբնավորությունն է հոդված ԾԶ «Հարցմունք և պատասխանիք յաղագս արարչութեանն» վերնագրով, որ և մնում է թերատ, ինչպես ասացինք թերթի ստորին կեսի բացակայությամբ: 9-րդ թերթից սկսվում է մեր հրատարակությունը, առանց վերնագրի և առանց հոդվածի թվահամարի (ԾԸ): Դրվար է ասել թե արդյոք Ձեռագրի նախնական վիճակում այժմյան 8 և 9-րդ թերթերը միահար շարունակություն են կազմում: Թերևս կար այդ երկու թերթերի մեջ մի ուրիշ թերթ էլ, որ այժմ պակասում է...: Այսպիսով մեր հրատարակության վերնագիրը հաստատապես և թերևս սկզբնավորությունը պակասում են»¹⁵:

¹² Barclay V. Head, Historia numorum, A manual of Greek numismatics, Oxford, 1887, p. 612. Արատոսին է տեղադրվում նույնիսկ Պոդոս առաքյալը Աթենքում, Արևոդազոսում ելույթ ունենալիս: Գործը Առաքելոց, ժէ 28:

¹³ Epische und elegische Fragmente, bearbeitet von W. Schubart und U. von Wilamowitz-Moellendorf, In „Berliner Klassikertexte“, Heft V, Erste Hälfte, Berlin, 1907, S. 47—54; նաև H. I. Bell, An Aratos fragment in the British Museum, In „The Classical Quarterly“, April, 1907, p. 1—3.

¹⁴ Գալուստ Տեր-Մկրտչյան, Անանիա Շիրակացի, Ա., «Արարատ», 1896 թ. Փետրվար, էջ 100—104:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 96:

Ելնելով այն բանից, որ խնդրո առարկա բնագիրը գտնվում է Անանիա Շիրակացուն պատկանող բնագրերի շարքում, որ նա վերջից անմիջապես կից է Անանիա Շիրակացու ճառերին, Գ. Տեր-Մկրտչյանը հավանական է համարում, որ այս գրությունը ևս պատկանած լինի Անանիայի գրչին: Նա իր ենթադրությունը հաստատում է նաև բնագրի բովանդակության մանրակրկիտ ուսումնասիրությամբ: «Շատ տեղ,—գրում է նա,—նույն իմաստները, գրեթե միևնույն բառերով, կրկնվում են այս գրվածքի և Շիրակացու ծանոթ երկասիրությանց մեջ» (գլխավորապես նկատի ունի Անանիայի «Յաղագս երկնի» աշխատությունը)¹⁶:

Ինչպես ասվեց, ներկա ուսումնասիրության բնագիրը սկզբից թերատ է, պարզ չէ թե ինչ վերնագիր է նա ունեցել: Գ. Տեր-Մկրտչյանը, հայտնաբերելով նույն այդ բնագրի համառոտությունը XV դարի մի ձեռագրում, վերնագրված «Յաղագս ամպոց և նշանաց», այդ նույն վերնագիրը գնում է իր հրատարակած բնագրի վրա:

Հրատարակիչը իրավացի կերպով ցույց է տալիս, որ «բովանդակության կողմից այս փոքրիկ գրությունը գլխովին տարբերվում է մեր տոմարագիտական-աստղաբաշխական-աստղագիտական մատենագրության մեջ եղած բազմաթիվ նման գրվածքներից: Սա մի զուտ գիտնական գրվածք է, բոլորովին ազատ աստղագիտական-ախտարական տարրից: Միմիայն բնական-բնագիտական բացատրություններ և մեկնություններ են տրված նշաններին: Եվ այս մի շատ բացառիկ երևույթ է, գրեթե յուր տեսակի մեջ միակը, մեր հին մատենագրության մեջ...»¹⁷:

Ելնելով հայերեն բնագրի մեջ դործածված օտար (հունարեն) բառերից և դիտողությունների մի քանիսի անհնարավորությունից Հայաստանում (կրդ-գիների մասին եղած դիտողությունը), Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը հակված է այն մտքին, որ «Յաղագս ամպոց և նշանաց» գրությունը բնագիր չէ, այլ թարգմանական գործ է:

«Յաղագս ամպոց և նշանաց» բնագիրը երկրորդ անգամ հրատարակեց պրոֆ. Աշոտ Աբրահամյանը իր «Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը» աշխատության մեջ¹⁸: Նրա առթիվ գրած իր ուսումնասիրության մեջ Ա. Աբրահամյանը ավելացնում է հետևյալը. Մատենադարանի № 1999 գրչագրում գտնվող «Պատճեն տոմարի հայոց»-ի տեքստում առանց խորագրի բերված է մի հատված Շիրակացու «Յաղագս ամպոց և նշանաց»-ից: Հատվածը վերնագրված է «Վասն լուսնին»: Տեքստից բերված են ընդամենը վեց տող: Հրատարակիչը ցույց է տալիս, որ այս վեց տողից բաղկացած հատվածը ավելի ընդարձակ տեքստից է վերցված և զրա համար ապացույց է համարում այն, որ հատվածի վերջում կարմիր թանաքով ավելացվել է «այլք» «և այլն» իմաստով: Իր միտքը նա ամփոփում է հետևյալ կերպ. «ՀԱՍՏ Մատեն. № 1999 գրչագրի տոմարում «Յաղագս ամպոց և նշանից» այդ ձևով հանդես գալը մեզ հիմք է տալիս ենթադրել, որ Գ. Տեր-Մկրտչյանի հրատարակած տեքստը Շիրակացու տոմարի մի հատվածն է հանդիսացել»¹⁹: Ինչ վերաբերում է այն

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 97:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 99:

¹⁸ Ա. Գ. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 304—309:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 138:

հարցին, թե «Յաղագս ամպոց և նշանաց»-ը բնագիր է, թե թարգմանական գործ, Աշոտ Աբրահամյանը չի անդրադառնում:

Այժմ երկու խոսք Աշ. Աբրահամյանի հրատարակած տեքստի մասին: Հեղինակը միանգամայն իրավացի է, երբ ասում է, որ «Յաղագս ամպոց և նշանաց» աշխատության բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանը հրատարակել է բարեխիղճ ձևով: Հիրավի, երբ մենք համեմատեցինք Գ. Տեր-Մկրտչյանի հրատարակությունը բնագրի հետ շատ աննշան, չնչին վրիպումներ միայն կարողացանք նրկատել, ինչպիսիք են օրինակ «աւդոցն» փոխանակ «աւդոյն», «շրջանս» փոխանակ «շրջանք» և այլն: Բայց պրոֆ. Աշ. Աբրահամյանի հրատարակության մեջ այնուամենայնիվ տեղ են գտել որոշ անճշտություններ: Մատնացույց ենք անում ամենից կարևորները.

Մատենադարանի № 2679 ձեռագիր,
Գ. Տեր-Մկրտչյան, Անանիա Շիրակացի:

Աշ. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը:

Ներքս խոնարհեալ

լալնանալ

Թե մաւտադոյն լիցի բալն բոլորեալ արեգականն եւ դժուարահալ՝ յալտ է թե երիցս անդամ ալսպէս ամպք շրջապատեն զարեգակամբն՝ մեծ ձմերանուոյ նշանակք են:

Յորժամ ծովալին կամ գետալին հաւք անդադար մրտխըղճին, որպէս թե հարթ ջրոյն լինիցին անձրեւս նշա[նակէ]:

մրջմունք

կտուին

հարաւահողմ

յորժամ ընդ

էջ 304 տող 13 ներքո[ւ] խոնարհեալ

էջ 306 տող 15 լաւանալ

» » » 44—45. Թե մաւտադոյն լիցի բալն բոլորեալ արեգականն եւ դժուարահալ՝ մեծ ձմերանուոյ նշանակք են:

էջ 308, տող 3 Յորժամ ծովալին կամ գետալին հաւք անդադար մրտխըղճին, ջուրն հարկանեն՝ զյուզմունս ամպոց նշա(նակէ).

էջ 308 տող 16 և 18 մրջիւնք

» » 19 կտուին

309 » 3 հարակողմ

» » 9 յորժամ

Վերջերս լույս տեսավ «Յաղագս ամպոց և նշանաց» աշխատության ուրբեն թարգմանությունը²⁰, ուր թարգմանիչները, անդրադառնալով Տեր-Մկրտչյանի վերը մեջ բերված կարծիքին՝ աշխատության թարգմանական գործ լինելու մասին, միաժամանակ մատնացույց են անում, որ խնդրո առարկա բնագիրը շատ մոտիկ է Շիրակացու «Տիեզերագիտության» օգերևութաբանական համապատասխան բաժնին, որ հանդես է գալիս նմանօրինակ մոտեցում օգերևութաբանական երևույթներին և կան նույնիսկ տառացի համընկնող տեղեր: Հետևվարար, գրում են թարգմանիչները, եթե նույնիսկ այս տեքստը թարգմանական գործ է, նա հետաքրքրություն է ներկայացնում որպես Շիրակացու «Տիեզերագիտության» աղբյուրներից մեկը²¹:

²⁰ Анания Ширакаци, Космография, Перевод с древнеармянского, предисловие и комментарии К. С. Тер-Давтян и С. С. Аревшатяна, Ереван, 1962, стр. 108—117.

Արատոսի *Διοσημεΐα* աշխատության հայերեն թարգմանության հայտնաբերումը կարող է հսկայական նշանակություն ունենալ Արատոսի գրական ժառանգության ուսումնասիրության գործում, որովհետև պետք է նախ և առաջ նկատի ունենալ այն հանգամանքը, որ այս թարգմանությունը (տվյալ դեպքում մենք չենք քննում այն հարցը թե իսկապես Շիրակացին է նրա թարգմանողը թե ոչ) VII դարից այս կողմ չի գալիս: Հետևաբար հայ թարգմանչի ձեռքում եղել է մի հունարեն բնագիր, որ VII դարից առաջ է գրվել, այսինքն Արատոսի գործը բովանդակող մեզ հասած հունարեն հնագույն ձեռագրից՝ ոչ պակաս քան կես հազարամյակ առաջ: Դեռ ավելին, հայերեն թարգմանության արտագրությունը, որ գտնվում է Մատենադարանի № 2679 գրչագրում 971 թվականն է կրում, այսինքն այն մոտ երկու հարյուրամյակով ավելի հին է քան Արատոսի տվյալ աշխատությունը բովանդակող մեզ հասած հունարեն հնագույն ձեռագրերը:

Ստորև բերում ենք Արատոսի *Διοσημεΐα* աշխատության շափածո բնագիրը և նրան հարակից համապատասխան հին հայերեն արձակ թարգմանությունը²²:

ΑΡΑΤΟΥ ΔΙΟΣΗΜΕΙΑ*

- Οὐχ ὀράας; ὀλίγη μὲν ὅταν κεράεσσι σελήνη
 ἐσπερόθεν φαίνεται, ἀεξομένοιο διδάσκει
 μηνός· ὅτε πρώτη ἀποκίδνεται αὐτόθεν αὐγή,
 ὅσσον ἐπισκιάειν, ἐπὶ τέτρατον ἡμαρ ἰούσα·
 5 ὁκτὼ δ' ἐν διχάσει, διχόμενα δὲ παντὶ προσώπω·
 αἰεὶ ἄλλοθεν ἄλλα παρακλίνουσα μέτωπα
 εἴρει ὀποσταίῃ μηνός περιτέλλεται ἥως.
 ἄκρα γὰρ μὲν νυκτῶν κεῖναι δυοκαίδεκα μοῖραι
 ἄρχει εἴξειπεῖν. τὰ δὲ που μέγαν εἰς ἐνιαυτόν,
 10 ὥρη μὲν τ' ἄρόσαι νειούς, ὥρη δὲ φυτεῦσαι·
 ἐκ Διὸς ἦδη πάντα πεφασμένα πάντοθι κεῖται·
 καὶ μὲν τις καὶ νηὶ πολυχλύστου χειμῶνος
 ἐφράσας, ἢ δεινοῦ μεμνημένος Ἀρχτούροιο
 ἡὲ τεων ἄλλων, οἳ τ' ὠκεανοῦ ἄρῶνται:

²¹ Там же, стр. 26.

²² Գ. Զարգանդյանը իր «Հայկ. թարգմ. նախնեաց» աշխատության մեջ (էջ 318) գրում է. «ԱՐԱՏՈՍ.—Ցաղաղս միատրուբեան գնդին. (աստեղարաշխական բանք առ Շիրակացուն)», որից դժվար է ենթադրել, թե նա նկատի ունեցել է արդյոք խնդրո առարկա բնագիրը:

* Բնագիրը վերցված է հետևյալ հրատարակությունից. Arati Phaenomena et Prognostica, In Poetae bucolici et didactici, graece et latine, recensuit et dissertatione instruxit Arminius Koechly, Parisiis, 1851, pp. 15—22. Նման բովանդակությամբ մի արձակ գործ է գրել Արխատոսի աշակերտ Թեոֆրաստոս Էրեսիտոսը: Այն հասել է մեզ. Teophrasti libellus de signis pluviarum, ventorum, tempestatis et serenitatis, In Teophrasti Eresil Opera, quae supersunt, omnia graeca recensuit, latine interpretatus est... Fridericus Wimmer, Parisiis, 1886, pp. 389—398. Նա շատ նման է վերահիշյալ գործին, բայց մեր համեմատությունից եկանք այն հաստատ եզրակացության, որ հայերեն թարգմանությունը սրանից չի կատարված:

[ԱՆԱՆԻԱՅԻ ՇԻՐԱԿԱՅՆԻՈՅ ՀԱՄԱՐՈՂԻ ՅԱՂԱԳՍ ԱՄՊՈՅ ԵՒ ՆՇԱՆԱՑ]

- 15 ἀστέρες ἀμφιλύκῃς, οἳ τε πρώτης ἐπὶ νυκτός.
 ἦτοι γὰρ τοὺς πάντας ἀμείβεται εἰς ἐνιαυτὸν
 Ἡέλιος, μέγαν ὄγμον ἐλαύνων, ἄλλοτε δ' ἄλλω
 ἐμπελάσει, τοτὲ μὲν τ' ἀνιών, τοτὲ δ' αὐτίκα δύνων·
 ἄλλος δ' ἀλοίην ἀστήρ ἐπιδέρκεται ἡῶ.
- 20 γινώσκεις τάδε καὶ σύ· τὰ γὰρ συναεῖδεται ἤδη
 ἐννεακαίδεκα κύκλα φαινοῦ ἡελίοιο,
 ὅσα τ' ἀπὸ ζώνης εἰς ἔσχατον Ὀρίωνα
 νύξ ἐπιδινεῖται, Κύνα τε θρασὺν Ὀρίωνος,
 οἳ τε Ποσειδάωνος ὀρώμενοι, ἢ Διὸς αὐτοῦ
- 25 ἀστέρες ἀνθρώποισι τετυγμένα σημαίνουσιν.
 τῷ κείνων πεπόνησο, μέλοι δέ τοι, εἴ ποτε νῆϊ
 πιστεύεις, εὐρεῖν ὅσα που κεχρημένα κεῖται
 σήματα χειμερίοις ἀνέμοις ἢ λαίλαπι πόντου,
 μόχθος μὲν τ' ὀλίγος, τὸ δὲ μυρίον αὐτίκ' ὄνειαρ
- 30 γίνετ' ἐπιφροσύνης αἰεὶ πεφυλαγμένῳ ἀνδρί.
 αὐτὸς μὲν τὰ πρῶτα σαώτερος, εὖ δὲ καὶ ἄλλον
 παρειπὼν ὤνησεν, ὅτ' ἐγγύθεν ὥρορε χειμῶν.
 πολλάκι γὰρ καὶ τίς τε γαληναίῃ ὑπὸ νυκτὶ
 νῆα περιστέλλει πεφοβημένος ἥρι θαλάσσης·
- 35 ἄλλοτε δὲ τρίτον ἡμαρ ἐπιτρέχει, ἄλλοτε πέμπτον·
 ἄλλοτε δ' ἀπρόφατον κακὸν ἔχετο· πάντα γὰρ οὐκω
 ἐκ Διὸς ἄνθρωποι γινώσκομεν, ἀλλ' ἔτι πολλὰ
 κέκρυπται, τῶν εἴ κ' ἐθέλη, καὶ ἐσαυτίκα ᾄωσει
 Ζεὺς· ὁ γὰρ οὖν γενεὴν ἀνδρῶν ἀναφανδὸν ὀφέλλει
- 40 πάντοθεν εἰδόμενος, πάντῃ δ' ὅγε σήματα φαίνων.
 ἄλλα δέ τοι ἐρέσει, ἢ που διχόωσα σελήνη
 πλήθουσ' ἀμφοτέρωθεν, ἢ αὐτίκα πεπληθυῖα,
 ἄλλα δ' ἀνερχόμενος, τοτὲ δ' ἄκρη νυκτὶ κελεύων
 ἡέλιος, τὰ δέ τοι καὶ ἀπ' ἄλλων ἔσσεται ἄλλα
- 45 σήματα καὶ περὶ νυκτὶ καὶ ἡματι ποιήσασθαι.
 Σκέπτεο δὲ πρῶτον κεράων ἐκάτερθε σελήνην.
 ἄλλοτε γὰρ τ' ἄλλη μιν ἐπιγράφει ἔσπερος αἴγλη,
 ἄλλοτε δ' ἄλλοιαι μορφαὶ κερόωσι σελήνην
 εὐθύς ἀεξομένην, αἱ μὲν τρίτῃ· αἱ δὲ τετάρτῃ·
- 50 τάων καὶ περὶ μηνὸς ἐφεσταότος καὶ πύθοιο.
 λεπτὴ μὲν καθαρὴ τε περὶ τρίτον ἡμαρ ἐοῦσα
 εὐδιὸς κ' εἴη, λεπτὴ δὲ καὶ εὖ μάλ' ἐρευθής,
 πνευματὶν παχίων δὲ καὶ ἀμβλείῃσι κερααῖαις,
 τέτρατον ἐκ τριτάτοιο φῶς ἀμενηνὸν ἔχουσα
- 55 ἡὲ νότῳ ἀμβλύνετ' ἢ ὕδατος ἐγγὺς ἐόντος.
 εἰ δέ κ' ἐπ' ἀμφοτέρων κεράων τρίτον ἡμαρ ἄγρουσα
 μήτ' ἐπινευστάζῃ, μήθ' ὑπτιόωσα φαινήν,
 ἀλλ' ὀρθὰς ἐκάτερθε περιγνάμπτουσα κεραίας,
 ἐσπέριοι κ' ἄνεμοι κείνην μετὰ νύκτα φέροιντο.

Յորժամ. Գ. արեայ երեւի լուսինն եւ եղջերքն վերածգեալ՝ եւ յստակ եւ սուրբ լինի՝ նշանակէ զաւդ պարզութեան. ապա թե սուրբ են եղջերքն եւ շիկադոյն՝ հողմային նշանակեն. վասն խառնուածոյ սեաւ քանձր ամպոյն ի հայելիս պայծառութեան լուսոյն՝ շիկազոյն երեւի:

Յորժամ. Դ. արեայ լինի լուսինն արժան է պայծառագոյն լինել, ապա քե որպէս զ. Գ. արէն տխուր են եղջերքն եւ քանձր եւ ոչ սուր ձգեալ, այդ լիացեալ ծայրքն եւ բքացեալ՝ նշանակեն հողմ արեւմտեայ կամ անձրեւ. վասն զի քիացեալ աղն այնպէս ցուցանէ զեղջերսն լուսնի:

- 60 εἰ δ' αὖτως ὀρθῇ καὶ τέτρατον ἤμαρ ἀγίνοι,
 ἦτ' ἂν χειμῶνος συναγειρομένοιο διδάσχοι.
 εἰ δέ κέ οἱ κεράων τὸ μετήγορον εὖ ἐπινεύη,
 δειδέχθαι βορέω, ὅτε δ' ὑπτιάησι, νότιοι.
 αὐτὰρ ἐπὴν τριτόωσαν ὅλος περὶ κύκλος ἐλίσσῃ
- 65 πάντῃ ἐρρυθόμενος, μάλα κεν τότε χεῖμερος εἴη
 μείζονι δ' ἂν χειμῶνι, πυρώτερα φοινίσσοιτο.
 Σκέπτεο δ' ἐς πληθὺν τε καὶ ἀμφοτέρων διχόωσαν,
 ἡμὲν ἀεζομένην, ἡδ' ἐς κέρας αὖθις ἰοῦσαν·
 καὶ οἱ ἐπὶ χροίῃ τεκμαίρεο μηνὸς ἐκάστου·
- 70 πάντῃ γὰρ καθαρῇ κε μάλ' εὐδία τεκμήραιο·
 πάντα δ' ἐρρυθομένη, δοκέειν ἀνέμοιο κελεύθους·
 ἄλλοθι δ' ἄλλο μελαινομένη, δοκέειν ὕετοιο.
 σήματα δ' οὔτ' ἄρ' πᾶσιν ἐπ' ἡμασι πάντα τέτυκται·
 ἀλλ' ὅσα μὲν τριτάτῃ τε τεταρταίῃ τε πέλονται,
- 75 μέσσα διχαιομένης, διχάδος γε μὲν ἄχρῃς ἐπ' αὐτὴν
 σημαίνει διχόμητον, ἀτὰρ πάλιν ἐκ διχομήτου
 ἐς διχάδα φθιμένην· ἔχεται δέ οἱ αὐτίκα τετράς
 μηνὸς ἀποιχομένου, τῇ δὲ τριτάτῃ, ἐπιόντος.
 εἰ δέ κέν μιν περὶ πᾶσαν ἄλωαί κυκλώσωνται
- 80 ἢ τρεῖς, ἢ δύο περικείμεναι, ἢ μί' οἷη,
 τῇ μὲν ἰῇ ἀνέμοιο γαληναίης τε δοκσεῖν,
 ῥηγνυμένη ἀνέμοιο, μαραινομένη δὲ γαλήνης·
 ταῖ δύο δ' ἂν χειμῶνι περιτροχάοιντο σεληνήν·
 μείζονα δ' ἂν χειμῶνα φέροι τριέλικτος ἄλωή,
- 85 καὶ μᾶλλον μελανεῦσα, καὶ εἰ ῥηγνώατο μᾶλλον·
 καὶ τὰ μὲν οὖν ἐπὶ μηνὶ σεληναίης κε πύθοιο.
 Ἡελίοιο δέ τοι μελέτω ἐκάτερθεν ἰόντος·
 ἡελίῳ καὶ μᾶλλον εἰκότα σήματα κεῖται,
 ἀμφοτέρων δύνοντι καὶ ἐκ περάτης ἀνιόντι.
- 90 μὴ οἱ ποικίλλοιτο νέον βάλλοντος ἀρούρας
 κύκλος, ὅτ' εὐδίου κεχρημένος ἡματα εἴης,
 μηδὲ τι σῆμα φέροι, φαίνοιτο δὲ λιτός ἀπάντη.
 εἰ δ' αὖτως καθαρὸν μιν ἔχοι βουλύσιος ὥρη,
 δύνει δ' ἀνέφελος μαλακὴν ὑποδείελος αἰγλήν,
- 95 καὶ κεν ἐπερχομένης ἡοῦς ἔθ' ὑπεύδιος εἴη.
 ἀλλ' οὐχ' ὅπποτε κοῖλος ἐειδόμενος περιτέλλῃ,
 οὐδ' ὅπποτε, ἀκτίνων αἰ μὲν νότον αἰ δὲ βορῆα
 σχιζόμεναι βάλλωσι, τὰ δ' αὖ περὶ μέσσα φαεῖνῃ·
 ἀλλὰ που ἡ ὕετοιο διέρχεται ἡ ἀνέμοιο.
- 100 Σκέπτεο δ', εἰ κέ τοι αὐγαὶ ὑπείκωσ' ἡελίοιο,
 αὐτὸν ἐς ἡέλιον (τοῦ γὰρ σκοπιαὶ καὶ ἄρισται),
 εἰ τί οἱ ἢ που ἐρρυθὸς ἐπιτρέχει, οἷά τε πολλὰ
 ἐλκομένων νεφέων ἐρυθραίνεται ἄλλοθεν ἄλλα,
 ἢ εἰ που μελανεῖ· καὶ τοι τὰ μὲν ὕδατος ἔστω

Յորժամ. Գ. արեայ է լուսինն եւ եղջերքն ոչ ի ներքս խոնարհեալ եւ ոչ յողնեալ արտաքս, այլ կանգուն վերածգեալ՝ հողմոց նշանակ է. վա[ս]ն որոյ ի սկզբանէ կանգնին եղջերքն վերածգեալ յաւոցն. որպէս երեւի թե յաւոցն ձգի ի վեր, ոչ թեթեւ հողմոյ նշան, այլ սեւաթոյր հողմոյ նշան, որ է հիւսիսային եւ լիւբեացի. ապա թե ի շորրորդումն նորին նման երեւին եղջերքն՝ առաւել նշանակէ զաւոց սաստկութիւն, զի վասն ուժգնութեան աւոյն եւ ի Գ. աւուրն կանգուն երեւին եղջերքն:

Յորժամ եղջերքն հարաւայինն խոնարհեալ՝ զհարաւ նշանակէ. եթե արեւմրտեայ եղջերն խոնարհեալ՝ զարեւմտէ հողմ նշանակէ, ապա թե յարեւմտս կողմն նապկեալ են եղջերքն՝ նշանակեն զհարաւոյ հողմ. վասն զի մղէ կանգուն եղջերն զլուսաւորութիւն ի հարաւոյ յարեւմտս եւ յարեւմտից ի հարաւ, եւ այսպէս երեւի եղջերն խոնարհեալ յողն:

Յորժամ. Գ. արեայ է լուսինն եւ ամենայն բոլորն շիկագոյն է՝ զյուզմունքս ամպոց նշանակէ եւ զաւոց. ապա թե շիկագոյնս աճեցեալ եւ հրացեալ՝ եւս առաւել քան զառաջին(ն) լինի յուզումն ամպոց եւ աւոց:

Յորժամ երկուցուն կողմանցն հասարակեալ լուսինն միապէս, եթե յաճունս իցէ եթե ի մաշս, եւ եղջերքն հարթեալ եւ մէջ հասարակին լցեալ, վասն զի սկսնու յեղջերացն եւ մաշի յեղջերացն, եւ սուրբ է գոյնն՝ զպարզ նշանակէ, ապա թե շիկագոյն՝ հողմին նշանակէ զաւուրս ամսոյն այսու նշանաւ. ապա թե ի միոյ կողմանէ թխագոյն՝ յանկագոյն մասն ունի ամիսն:

Յորժամ նշան երեւի ի լուսինն յ. Գ. արեին կամ ի. Գ. արեին մահկաձեւ՝ եթե ի պարզոյ, եթե յամպոյ յուզման՝ մինչեւ ցհասարակն լուսնոյն զնոյն նշանակեն աւոյն հիւթք. ապա թե ի հասարակէ լուսնոյն երեւի նոյն նշան՝ մինչեւ ցզլուխ լուսնոյն նշան լինի. ապա թե դարձեալ նշան լուսնոյն ամսոյ ի գլուխն երեւի՝ մինչեւ ցհասարակն լուսնոյն մաշոցն նոյն լինի. դարձեալ ի հասարակէն նոյն լինի նշան մինչեւ երիս աւուրս մահկաձեւ նոյն լինի:

Յորժամ ի լուսինն մլար լինի եւ յամենայն կողմանց զլուսինն թաղանթեալ իցէ՝ եթե առ սակաւ սակաւ անաւսրանայ մլարն եւ հալի թխագոյն երեւմամբ՝ զպարզ նշանակէ, եւ այսպէս ծանուցանէ զաւոցն ժողով անաւսր եւ դիւրահալ: Ապա թե լուսինն ի միոջէ կողմանէ մլարն պատառի եւ ձգի՝ հողմային հիւթից նշանակ է, եւ անտի լինի ձգումն հողմոյն, ուստի ձգումն մլարին եղիւ. ապա թե դարձեալ ի լուսինն մլար երեւի՝ նշանակէ յուզմունս ամպոց. վասն զի կրկնումն այս մլարի ի թանձրութենէ հիւթոց աւոյն եղիւ, ապա թե երրորդ եւս երեւե[ս]ցի մլարն եւ թուխ՝ եւս զժնդակագոյն ցուցանէ զյուզմունս աւոց, եւ այս երրորդ նշան է զժնդակ եւ առաւել պատճառ յուզման ձմերանոյ:

- 105 σήματα μέλλοντος, τὰ δ' ἐρεύθεα πάντ', ἀνέμοιο.
εἴ γε μὲν ἀμφοτέρων ἄμυδις κεχρωσμένος εἴη.
Καί κεν ὕδωρ φορέοι καὶ ὑπηνέμιος τανύοιτο.
εἰ δέ οἱ ἦ ἀνιόντος, ἦ αὐτίκα δυομένοιο
ἄκτινες συνίωσι, καὶ ἀμφ' ἐνὶ πεπλήθωσιν,
- 110 ἦ ποτε καὶ νεφέων πεπιεσμένος ἦ ὄγ' ἐς ἡῶ
ἔρχεται παρὰ νυκτὸς ἦ ἐξ ἡοῦς ἐπὶ νύκτα,
ὑδατί κεν κατιόντι παρατρέχοι ἥματα κεῖνα.
μηδ' ὅτε οἱ ὀλίγη νεφέλη πάρος ἀντέλλῃσιν,
τὴν δὲ μετ' ἄκτινων κεχρημένος αὐτὸς ἀερθῇ,
- 115 ἀμνηστεῖν ὕετοιο. πολὺς δ' ὅτε οἱ περὶ κύκλος
οἶον τηχομένῳ ἐναλίγκιος εὐρόνηται,
πρῶτον ἀνερχομένοιο, καὶ ἄψ' ἐπὶ μείον ἴησιν,
εὐδιὸς κε φέροιντο καὶ εἴ ποτε χειμάτος ὥρη
ὠχρήσαι κατιών. ἀτὰρ ὕδατος ἡμερινοῖο
- 120 γινομένου, κατόπισθε περὶ νέφεα σκοπέεσθαι
καδδὴ δυομένου τετραμμένος ἡελίοιο.
ἦν μὲν ὑποσκιᾶσι μελαινομένη εἰκυῖα
ἡέλιον νεφέλη, ταῖ δ' ἀμφὶ μιν ἐνθα καὶ ἐνθα
ἄκτινες μεσσηγὺς ἐλίσσόμεναι διχόωνται,
- 125 ἦτ' ἂν ἔτ' εἰς ἡῶ σκέπας κεχρημένος εἴης.
εἰ δ' ὁ μὲν ἀνέφελος βάπτοι ῥόου ἐσπερίοιο,
ταῖ δὲ κατερχομένου νεφέλαι καὶ ἀποχοιμένοιο
πλησῖαι ἐστήκωσιν ἐρευθέες, οὐ σε μάλα χρὴ
αὔριον οὐδ' ἐπὶ νυκτὶ περιτρομέειν ὕετοιο,
- 130 ἀλλ' ὁπότε ἡελίοιο μαραινομένησιν ὁμοῖαι
ἐξαπίνης ἄκτινες ἀπ' οὐρανόθεν τανύωνται,
οἶον ἀμαλδύνονται, ὅτε σκιᾶσι κατ' ἰθὺ
ἵσταμένη γαίης τε καὶ ἡελίοιο σελήνη.
οὐδ' ὅτε οἱ ἐπέχοντι φανήμεναι ἡῶθι πρὸ
- 135 φαίνονται νεφέλαι ὑπερευθέες ἄλλοθεν ἄλλαι,
ἄρραντοι γίνονται ἐπ' ἡματι κείνῳ ἄρουραι.
μηδ' αὐτως, ἔτ' ἐόντι πέρην ὁπότε προταθεῖσαι
ἄκτινες φαίνονται ἐπίσχιαι ἡῶθι πρό,
ὑδατος ἦ ἀνέμοιο κατοισσομένου λελαθέεσθαι.
- 140 ἀλλ' εἰ μὲν κεῖναι μᾶλλον κνέφαος φορέοιντο
ἄκτινες, μᾶλλον κεν ἐφ' ὕδατι σημαίνοιντο.
εἰ δ' ὀλίγος τανύοιτο περὶ δνόρος ἄκτινεσσιν,
οἶόν που μαλακαὶ νεφέλαι φορέουσι μάλιστα,
ἦτ' ἂν ἐπερχομένοιο περιδνοφέοιντ' ἀνέμοιο.
- 145 οὐδὲ μὲν ἡελίου σχεδόνθεν μελανεῦσαι ἄλῳαί
εὐδιόι· ἀσσότεραι δὲ καὶ ἀστεμφὲς μελανεῦσαι
μᾶλλον χειμέριαι· δύο δ' ἂν χαλαίπώταται εἶεν.
Σκέπτεο δ' ἦ ἀνιόντος, ἦ αὐτίκα δυομένοιο
εἴ πού οἱ νεφέων, τὰ παρήλια κιχλίσκονται,

Յորժամ առ արեգակամբ երեւե[ս]ցի նշան ջորեալ՝ յուզումն ամպոց լինի եթե հողմոյ է թե անձրեւաց. քան զլուսնին այն զարաւորագոյն է, զի եւ ճառագայթք արեգական ուժաւորագոյն են քան զլուսնի. քանզի ոչ կարեն ճառագայթք լուսնի հալել զաւոցն ժողովեալ թանձրութիւն ամպոց: Եւ այս հիւթք¹ աւոց արեգական յայտնապէս ցուցանեն զնշանս քան զլուսնի, որք ճշմարտապէս հային ընդ արեգական, յորմէ ի նշանաց մարթի ճանաչել որպէս լինի:

Յորժամ յարեւելից կողմանէ արեգակն երանգ երանգ երեւի որպէս թե հրագոյն եւ շիկագոյն եւ թուխ եւ կամ այդ ինչ գոյն հաստութեամբ՝ զխռովութիւն աւոց նշանակէ եւ չէ ակնկալութիւն պարզոյ:

Յորժամ արեգակն յիստակ երեւի եւ նորին նման յիստակ եւ անամպ դատին որ զարեկակամբն երեւի՝ նշանակէ զառաջիկայ արն պարզ լինել:

Յորժամ [ամ]ենայն կողմանց հարթ երեւին մուտք արեգական՝ հողմ նշանակէ, ապա թե արեգակն խուղեալ երեւի եւ ճառագայթք պատառեալ՝ է որ յարեւմուտս եւ է որ ի հարաւ կոյս, եւ մէջն պայծառ եւ սուրբ երեւի՝ անձրեւ եւ հողմս նշանակէ:

Յորժամ ընդ ելանել արեգական կայծակ լինի եւ առ նովաւ շիկագոյն երեւի կամ քիսագոյն՝ նշանակէ շիկագոյնն հողմ եւ քիսագոյնն անձրեւ, ապա քե է ինչ արեգակն որ շիկագոյն երեւի եւ է ինչ որ քիսագոյն՝ նշանակէ անձրեւ քիսագոյնն եւ հողմս շիկագոյնն:

Յորժամ արեգակն մտանէ կամ ծագէ եւ ճառագայթքն յիրեարս խոնարհեալ մղեալ յաւոցն եւ զմի կողմն ընդ ծագելն կամ ընդ մտանելն հովանի ունի յամպոյ, եւ է զի ամենայն իսկ ըմբռնեալ յամպոյ լինի ընդ ծագելն եւ ընդ մտանելն՝ զայն աւուրս...

Յորժամ յառաջագոյն քան զարեգական ծագել ամպ շափաւոր եւ անաւոր՝ եւ ապա արեգակն ընդ ամպովն վերանա[յ] տխուր նառագայքիւմ, այնպէս զի լոկ բոլորն երեւե[ս]ցի՝ անձրեւ նշանակէ:

Յորժամ ընդ ծագել արեգակն մեծագոյն քան զսովորականն երեւե[ս]ցի եւ ընդ ելանելն սփռի եւ լայնանա[յ], որպէս զի հալի ինչ, եւ առ սակաւ սակաւ ի վեր ելեալ փոքրագոյն երեւի՝ նշանակէ պարզ լինել:

Յորժամ ձմեռնային ժամանակի ի մուտսն դեղնագոյն երեւի՝ պարզ նշանակէ, եւ այս ի խտացեալ ամպոց եւ լուծեալ եւ յանաւոր աղ փոփոխեալ. եւ ի նառագայքից ջեռեալ խոնաւ երեւեցուցանէ, որպէս զի գաւտի ձգի եւ նառագայքին ընդ խոնաւն խառնին, եւ դեղնագոյն եւ կանաչ երեւի ընդ մտանել արեւու:

Յորժամ ամպ առագաստէ՝ թե թուխ են ամպքն եւ ընդ առագաստելն ճառագայթքն յամպն խառնին յերկուցունց կողմանց՝ նշանակէ զառաջիկայ արն անձրեւ լինել, զի վասն թանձրութեան ամպոցն թուխ երեւի:

Յորժամ արեգական պատա[ր]ումն² լինի եւ առանց ամպոյ մտանէ՝ եթե լինիցի[ն] առ նովաւ շիկագոյն ամպք՝ ոչ զցայգն եւ ոչ զյառաջիկայ արն չէ. ակնկալութիւն անձրեւի:

¹ Բնագրում թիւք: Ուղղումը՝ Գ. Տեր-Մկրտչյանի:

² Բնագրում՝ պատառումն: Ուղղումը՝ Գ. Տեր-Մկրտչյանի:

- 150 ἢ νότου, ἢ βορῆος ἐρεύθεται ἢ ἐκάτερθεν.
 μηδ' οὕτω σκοπιῇν ταύτην ἀμενηνὰ φυλάσσειν·
 οὐ γὰρ, ὅτ' ἀμφοτέρωθεν ὁμοῦ περὶ μέσσον ἔχουσιν
 ἡέλιον, κεῖναι νεφέλαι σχεδὸν ὠκεανοῖο,
 γίνεται ἀμβολίη Διόθεν χειμῶνος ἰόντος.
- 155 εἰ γε μὲν ἐκ βορέας μί' οἷη φοινίσσοιτο,
 ἐκ βορέω πνοιᾶς κε φέροι, νοτίῃ δὲ νότοις,
 ἢ καὶ που ῥαθάμιγγες ἐπιτροχώσ' ὕετοιο.
 Ἑσπερίοις καὶ μᾶλλον ἐπίτρεπε σήμασι τούτοις·
 ἐσπερόθεν γὰρ ὁμῶς σημαίνεται ἐμμενὲς αἰεὶ.
- 160 Σκέπτεο καὶ Φάτνην. ἢ μὲν τ' ὀλίγη εἰκυῖα
 ἀχλύϊ, βορραίη ὑπὸ Καρκίνῳ ἡγηλάζει.
 ἀμφὶ δέ μιν δύο λεπτὰ φαινόμενοι φορέονται
 ἀστέρες, οὔτε τι πολλὸν ἀπήροισι, οὔτε μαλ' ἐγγύς,
 ἀλλ' ὅσσον τε μάλιστα πυγούσιον οἰήσασθαι,
- 165 εἰς μὲν παρ' βορέας νότῳ δ' ἐπικέκληται ἄλλος.
 καὶ τοὶ μὲν καλέονται Ὀνοί, μέσση δὲ τε Φάτνη,
 ἦτε καὶ ἐξαπίνης, πάντῃ Διὸς εὐδιόωντος
 γίνετ' ἄφαντος ὅλη· τοὶ δ' ἀμφοτέρωθεν ἰόντες
 ἀστέρες ἀλλήλων αὐτοσχεδὸν ἰνδάλλονται.
- 170 οὐκ ὀλίγῳ χειμῶνι τότε κλύζονται ἄρουραι.
 εἰ δὲ μελαίνηται, τοὶ δ' αὐτίκ' εὐκότες ὦσιν
 ἀστέρες ἀμφοτέροι, περὶ χ' ὕδατι σημαίνουσιν.
 εἰ δ' ὁ μὲν ἐκ βορέω Φάτνης ἀμενηνὰ φασίνοι
 λεπτὸν ἐπαχλύων, νότιος δ' Ὀνος ἀγλαὸς εἴη,
- 175 δειδέχθαι ἀνέμοιο νότου· βορέω δὲ μάλα χρή
 ἔμπαλιν ἀχλύουσιν φαινομένῳ τε δοκεύειν.
 Σῆμα δέ τοι ἀνέμοιο καὶ οἰθαίνουσα θάλασσα
 γινέσθω, καὶ μακρὸν ἐπ' αἰγιαλοὶ βοῶντες,
 ἀκταὶ τ' εἰνάλιοι, ὅπότ' εὐδιοὶ ἡχῆσσαι
- 180 γίνονται, κορυφαί τε βοῶμεναι οὖρος ἄκραι.
 Καὶ δ' ἂν ἐπὶ ξηρὴν ὅτ' ἐρωδιὸς οὐ κατὰ κόσμον
 ἐξ ἄλός ἐρχεται φωνῇ περίαλλα λεληκώς,
 κινυμένου κε θάλασσαν ὕπερ φορέοιτ' ἀνέμοιο.
 καὶ ποτε καὶ κέφοι, ὅπότ' εὐδιοὶ ποτέωνται,
- 185 ἀντία μελόντων ἀνέμων εἰληδὰ φέρονται.
 πολλάκι δ' ἀγριάδες νῆσαι ἢ εἰναλίδιναι
 αἰθυσίαι χερσαῖα τινάσσονται πτερύγεσσιν,
 ἢ νεφέλῃ ὄρεος μηχανύεται ἐν κορυφῇσιν.
 ἦδη καὶ πάπποι, λευκῆς γήρειον ἀκάνθης,
- 190 σῆμ' ἐγένοντ' ἀνέμου, κωφῆς ἄλός ὅπποτε πολλοὶ
 ἄκρον ἐπιπλείωσι, τὰ μὲν πάρος ἄλλα δ' ὀπίσσω.
 Καὶ θέρεος βρονταὶ τε καὶ ἀστραπαὶ ἐνθεν ἴωσιν,
 ἐνθεν ἐπερχομένοιο περισκοπέειν ἀνέμοιο.
 καὶ διὰ νύκτα μέλαιναν ὅτ' ἀστέρες αἴσσωσιν

Յորժամ արեգական ճառագայթքն տխրեալ մեզ երեւի[ն] եւ թխութեան նմանեալ, որպէս երբեմն մեզ խաւարչտագոյն երեւի[ն]. եւ այս լինի արեգական խաւարչտանալոյ:

Յորժամ քանձը ամպ լինի առ նովաւ՝ յուզման ամպոց նշանակ է.

Յորժամ կամի արեգակն ելանել եւ առ նովաւ ամպք հրագոյն շիկագոյն եւ խիտ՝ նշանակէ զամպս, եւ ոչ լինին ամպքն առանց անձրեւի եւ ոչ աւրն առանց ցաւոյ:

Յորժամ արեգակն ելանէ եւ ճառագայթքն գոգցես թե յարեւելս կոյս ելանեն զբոլորական եւ խաւարչտագոյն լինի՝ ցուցանէ թէ յանաւոր ամպոց առագաստեալ լինի, եւ այս նշանակէ անձրեւ կամ հողմ. ապա թե ճառագայթքն առաւել մրրկեալ երեւին եւ առանց ամպոյ նշանակէ:

Յորժամ առ արեգակամբ թուխ կամ մթար լինի՝ զխոռովութիւն ձմերանուոյ նշանակէ, ապա թե մաւտագոյն լինի մլարն՝ տեղատարափք լինին. վասն զի նշանակեն այս ամպք զթանձրութիւն աւոյց եւ դժուարահալութիւն: Որպէս ասացի՝ թե մաւտագոյն լիցի բակն բոլորեալ արեգականն եւ դժուարահալ՝—յայտ է թե երիցս անգամ այսպէս ամպք շրջապատեն զարեգակամբն՝—մեծ ձմերանուոյ նշանակք են:

Յորժամ երեւի որ կոշի պատիղովն ամպ թանձր՝ ըմբռնեալ ժողովեալ յարեգական ճառագայթից, որպէս թե նորա նման երեւի եւ ընդ նմա գնայ՝ ակընկալութիւն է ձմերանուոյ. յայտ է՝ զի եւ այսպիսի ինչ վասն առաւելութեան թանձրութեան ամպոց անհալ լինի թե մաւտ առ արեգակամբն գնայ. եւ յորժամ ի հարաւոյ կողմանէ լինի այս պատիղովն՝ հարաւ ցուցանէ, եթե արեւմըտից՝ արեւմտէ ցուցանէ:

Յորժամ մտանէ արեգակն երեկուն եւ ցաւդ արկանէ՝ առաւել անձրեւս նշանակէ զայն աւուրս քան զժագել արեգականն. եւ վասն այնր լինի այսպէս, զի ի ծագել արեգականն ի ջնրմութենէ ի ցրտութիւն փոխի. իսկ երեկուն վասն առաջիկայ գիշերոյն ցրտութեան ամպքն հաստատուն կան, վասն այնր զյուզմունս ամպոց նշանակէ:

Աստեղք են որոց խառնակեալ ճանապարհք լինին գնացից, որ անուանեալ կոշի[ն] յարդգող, եւ այս ճանապարհ թե սպիտականայ՝ հողմ ցուցանէ յայնմ կողմանէ ուստի շարժեցան. ապա թե ի միւսմէ կողմանէ աստեղքն ոչ շարժեցան, այդ յայդմէ կողմանէ՝ խառնակ հողմ նշանակէ:

Տեղի է որ կոշի մսուր եւ այս ժողով իմն է, որ երեւի զամպ նման, եւ լինի առ պատենիւք խեցգետոյն եւ. Բ. աստեղք առ նովաւ՝ մի ի հարաւոյ եւ մի յարեւմտից, որ կոշեն էշս, եւ յորժամ պարզոյ ի վեր հայիս՝ յանկարծ մսուրն շերեւի եւ նուաղ աստեղքն՝ որ էշքն կոշին՝ երեւին—զյուզմունս ամպոց նշանակէ:

Յորժամ մսուրն թուխ երեւի եւ աստեղքն իրերաց նման՝ անձրեւս նշանակէ:

Յորժամ առ մսրովն. Բ. աստեղքն որ կոշին էշք, եւ որ ի հարաւոյն է նուաղագոյն երեւի, եւ որ արեւմտէն նորին նման սուրբ՝ հողմս նշանակէ արեւմտէ. ապա թե շրջի՝ արեւմտէն նուաղագոյն լինի եւ հարաւայինն նորին նման լինի սուրբ՝ հարաւ լինի:

- 195 ταρφέα, τοὶ δ' ὀπισθεν ῥυμοὶ ὑπολευκαίνωνται,
 δειδέχθαι κείνοις αὐτὴν ὁδὸν ἐρχομένοιο
 πνεύματος· ἦν δὲ καὶ ἄλλοι ἐναντίοι αἰσσωσιν,
 ἄλλοι δ' ἐξ ἄλλων μερέων, τότε δὴ περύλαξο
 παντοίων ἀνέμων, οἱ τ' ἄκριτοὶ εἰσὶ μάλιστα,
- 200 ἄκριτα δὲ πνεύουσιν ἐπ' ἀνδράσι τεκμήρασθαι.
 αὐτὰρ οὗτ' ἐξ εὐροιο καὶ ἐκ νότου ἀστράπτειν,
 ἄλλοτε δ' ἐξ ἱεφύροιο καὶ ἄλλοτε παρ' βορέαο,
 δὴ τότε τις πελάγει ἐνὶ δεΐδιε ναυτίλος ἀνὴρ,
 μή μιν τῇ μὲν ἔχῃ πέλαγος, τῇ δ' ἐκ Διὸς ὕδωρ.
- 205 ὕδατι γὰρ τοσσαῖδε περὶ στεροπαὶ φορέονται.
 πολλάκι δ' ἐρχομένων ὑετῶν νέφεα προπάροιθεν
 οἶα μάλιστα πόκοισιν ἐοικότες ἰνδάλλονται·
 ἡ διδύμη ἔλυσσε διὰ μέγαν οὐρανὸν ἱρίς·
 ἡ καὶ πού τις ἄλωα μελαινομένην ἔχει ἀστήρ.
- 210 Πολλάκι λιμναῖται ἡ εἰνάλια ὄρνιθες
 ἀπλητον κλύζονται ἐνιέμεναι ὕδατεσσιν·
 ἡ λύμνην πέρι δηθὰ χελιδόνες αἰσσωσιν
 γαστέρι τύπτουσαι αὐτῶς εἰλεούμενον ὕδωρ·
 ἡ μᾶλλον δειλαὶ γενεαί, ὕδροισιν ὄνειαρ,
- 215 αὐτόθεν ἐξ ὕδατος πατέρες βοῶσι γυρίνων·
 ἡ τρύζει ὀρθρινὸν ἐρημαίῃ ὀλοχυγῶν·
 ἡ που καὶ λακέρυζα παρ' ἡϊόνι προυχούσῃ
 χεῖματος ἐρχομένου χέρσῳ ὑπέτυψε κορώνῃ,
 ἡ που καὶ ποταμοῖο ἐβάψατο μέχρι παρ' ἄκρους
- 220 ὦμους ἐκ κεφαλῆς, ἡ καὶ μάλα πᾶσα κολυμβᾷ,
 ἡ πολλὴ στρέφεται παρ' ὕδωρ παχέα κρώζουσα.
 Καὶ βόες ἤδη τοὶ πάρος ὕδατος ἐνδίοιο
 οὐρανὸν εἰσανιδόντες ἀπ' αἰθέρος ὠσφρήσαντο·
 καὶ κοίλης μύρμηκες ὀχτῆς ἐξ ὧσα πάντα
- 225 θᾶσσαν ἀνιγνέγκαντο· καὶ ἄρθροισι ὤφθεν ἱούλοι
 τεύχε' ἀνέρποντες, καὶ πλαζόμενοι σκώληκες
 κείνοι τοὺς καλέουσι μελαίνης ἔντερα γαίης.
 καὶ τιθαὶ ὄρνιθες, καὶ ἀλέκτορος ἐξεγένοντο,
 εὖ ἐφθειρίσαντο καὶ ἔκρωξαν μάλα φωνῇ,
- 230 οἷόν τε σταλάον φοφᾷ ἐπὶ ὕδατι ὕδωρ.
 δὴ ποτε καὶ γενεαὶ κοράκων, καὶ φῆλα κολοιῶν
 ὕδατος ἐρχομένοιο Διὸς παρὰ σῆμ' ἐγένοντο,
 φαινόμενοι ἀγέληδ' αὖ καὶ ἰρήκεσσιν ὁμοῖον
 φθεγξάμενοι, καὶ που κόρακες δίοις σταλαημοῖς
- 235 φωνῇ ἐμιμήσαντο σὺν ὕδατος ἐρχομένοιο,
 ἡ ποτε καὶ κρώζαντε βαρεῖν διστάκι φωνῇ
 μακρὸν ἐπιρροῖζεῦσι τιναξάμενοι πτερὰ πυκνά.
 καὶ νῆσσαι οἰκουροὶ ὑπώροφιοί τε κολοιοὶ
 ἐρχόμενοι κατὰ γεῖσσα τινάσσονται πτερόγεσσιν·

Յորժամ կայծակէ ի շորից կողմանց եւ ի նմին կողմանց ուստի կայծակէն հողմք լինին՝ զյուզմունս ամպոց նշանակէ. մանաւանդ որ ի ծովու նաւք են վտանգին:

Յորժամ սկիզբն գիշերոյ լինի եւ ամպ երեւի նման դղաթոյ՝ զխռովութիւն աւոյց նշանակէ:

Յորժամ կամարն բնդ արեւմուտս կրկին երեւի՝ անձրեւս նշանակէ:

Յորժամ որ եւ իցէ աստեղս տեսանես մլար թուխ՝ զյուզմունս ամպոց նշանակէ:

Յորժամ ի գլուխ լերանց դնդիւնք լինին՝ հողմս նշանակեն:

Յորժամ արագիւ ի ծովէ կողմանէ փախչի զարհուրելով եւ սուր ձայն առնելով՝ զյուզմունս ամպոց նշանակէ. եւ վասն այնր փախչի, զի յառաջագոյն ճանաչէ ի խռովութենէ ծովուն:

Յորժամ պարզոյ կուիւք ի մայրեաց թռչին բնդդէմ իրերաց զարհուրելով՝ նշանակեն զյուզմունս ամպոց եւ հողմոց. եւ փիւկոս այս հաւիկ մի խլիկ, որ ի փոքր ի շնչմանէ շարժի:

Յորժամ մտմունք եւ սազք ի ցամաք ելանեն եւ զթեւսն կտուեն՝ զյուզմունս հողմոց նշանակեն:

Յորժամ ի գլուխս լերանց ամպ բնդ երկար երկայնի եւ նուաղ եւ երկայն երեւի՝ հողմ նշանակէ:

Յորժամ պապիւք ի ծովէ ելանեն բազում զմիմեամբք՝ հողմ նշանակէ. նման է որպէս որ յորոշտունդ (?) ելանէ:

Յորժամ ծովային կամ գետային հաւք անդադար մրտխրդճին, որպէս թի հարթ ջրոյն լինիցին՝ անձրեւս նշանակէ:

Յորժամ ծիծառունք առ լճովք թռչին ստէպ ստէպ եւ զթեւսն ի ջուրն հարկանեն՝ զյուզմունս ամպոց նշանակէ:

Յորժամ գորտք առ միմեանս ժողովին եւ կռչեն՝ զյուզմունս ամպոց նշանակեն. եւ են գորտք որ կռչին գիւռնիովքն նշմարեմն առաւել զժամանակս եւ այնպէս մանրիկի եմ՝ մինչ տրդկունք կտեն զնոսայ:

Յորժամ աղաղանչք ձայն առնեն բնդ առաւուտս՝ ձմեռն նշանակէ:

Յորժամ առ ծովեզերք թեւովք զջուրսն հարկանեն՝ զյուզմունս ամպոց նշանակէ:

Յորժամ արջառ յերկին գլխամբարձ է եւ հոտայ՝ անձրեւս նշանակէ:

Յորժամ մրջմունք զծուս իւրեանց հանեն ի ծակուց՝ անձրեւս նշանակէ:

Յորժամ մրջմունք ժողովեալք եւ յորմ նստիցին՝ անձրեւս նշանակէ:

Յորժամ քնտանի հաւք կտուին եւ մեծաձայն կռչեն՝ անձրեւս նշանակեն:

Յորժամ ճայք զմիմեամբք շրջապատին եւ ճչեն՝ անձրեւս նշանակեն. մանաւանդ ազուար յորժամ թռչին եւ միմեանց ձայնս առնեն՝ անձրեւս եւ շանթս եւ կարկուտս նշանակեն:

Յորժամ ճայք թանձր ձայնիւ ճչեն եւ թեւովք զաւղս հարկանեն՝ անձրեւս նշանակեն:

- 240 ἢ ἐπὶ κῶμα διώκει ἐρωδιὸς ὀξὺ λεληκώς.
 Τῶν τοι μηδὲν ἀπόβλητον πεφύλαγμένῳ ὕδωρ
 γινέσθω, μηδ' εἴ κεν ἐπιπλέον ἢ πάροιθεν
 δάκνωσιν μυῖαι καὶ ἐφ' αἵματος ἱμείρωνται,
 ἢ λύχνοις μύκητες ἀγείρωνται περὶ μύξαν
- 245 νύκτα κατὰ σκοτίην· μηδ' ἦν ὑπὸ χεϊματος ὥρην
 λύχνων ἄλλοτε μὲν τε φάος κατὰ κόσμον ὀρώρη,
 ἄλλοτε δ' αἴσωσιν ἄπο φλόγες ἥϊτε κοῦφαι
 παμφόλυγες· μηδ' εἴ κεν ἐπ' αὐτόφει μαρμαίρῳσιν
 ἀκτῖνες· μηδ' ἦν θέρεος μέγα πεπταμένοις
- 250 νησσαῖοι ὄρνιθες ἐπασσύτεροι φορέωνται.
 μηδὲ σύ γ' ἢ χύτρης ἢ τρίποδος πυριβήτεω,
 σπινθῆρες ὅτ' ἔωσι περὶ πλέονες, λελαθέσθαι,
 μηδὲ κατὰ σποδιὴν ὀπότε ἄνθρακος αἰθομένοις
 λάμπηται περὶ σήματ' εἰκότα κεγχρείοισιν.
- 255 ἀλλ' ἐπὶ καὶ τὰ δόκευε περισκοπέων ὕετοιο.
 Εἴ γε μὲν ἡερόεσσα παρέξ ὄρεος μεγάλοιο
 πυθμένα τείνηται νεφέλη, ἄκραι δὲ κολῶναι
 φαίνονται καθαραί, μάλα κεν τόθ' ὑπεύδιος εἴης.
 εὐδιος κ' εἴης, καὶ ὅτε πλατέος περὶ πόντου
- 260 φαίνεται χθαμαλὴ νεφέλη, μηδ' ὑψόθι κύρη,
 ἀλλ' αὐτοῦ πλαταμῶνι παραθλίβηται ὁμοίη.
 Σκέπτεο δ' εὐδιος μὲν ἔων ἐπὶ χεϊματι μᾶλλον,
 ἐς δὲ γαληναίην χειμωνόθεν. εὖ δὲ μάλα χρή
 ἐς Φάτην ὁράαν. τὴν Καρκίνος ἀμφιελίσσει,
- 265 πρῶτα καθαιρομένην πάσης ὑπένερθεν ὁμίχλης·
 κείνη γάρ φθίνοντι καθαίρεται ἐν χειμῶνι.
 Καὶ φλόγες ἡσύχαι λύχνων καὶ νυχτερίη γλαυῆ
 ἤτυχον αἰδούσα, μαραινομένου χειμῶνος
 γινέσθω τοι σῆμα· καὶ εἰ λίγα κωτίλλουσα
- 270 ὥρην ἐν ἐσπερίῃ κρώζῃ πολύφωνα κορώνη·
 καὶ κόρακες μοῦνοι μὲν ἐρημαῖοι βοόωντες
 δισσάκις, αὐτὰρ ἔπειτα μέγ' ἀθρόα κεκλήγοντες·
 πλειότεροι δ' ἀγεληδόν, ἐπὴν κοίτοιο μέδωνται,
 φωνῆς ἔμπλειοι· χαίρειν κέ τις οἰήσεται,
- 275 οἷα τὰ μὲν βοόωσι λιγαινομένοις ὁμοῖα,
 πολλὰ δὲ δεινῶρειοι περὶ φλόον ἄλλοτ' ἐπ' αὐτοῦ
 ἤχ'ι τε κείουσιν καὶ ὑπότροποι ἀπτερόνται.
 καὶ δ' ἂν που γέρανοι μαλακῆς προπάροιθε γαλήνης
 ἀσφαλέως τανύσαιεν ἓνα δρόμον ἥλιθα πᾶσαι,
- 280 οὐδὲ παλιρρόθιοι κεν ὑπεύδιοι φορέοιντο.
 Ὅμως δ' ἀστερόθεν καθαρὸν φάος ἀμβλύνηται,
 οὐδέ ποθεν νεφέλαι πεπιεσμένοι ἀντιώωσιν,
 οὐδέ ποθεν ἥος ἄλλος ἐπιτρέχῃ οὐδὲ σελήνῃ,
 ἀλλὰ τά γ' ἑξαπίνης αὐτως ἀμενηνὰ φέρονται,

Յորժամ ընտանի հաւք եւ ասղակտուցք եւ ձկնքաղք կտեն եւ ի բոյնս գալով շարժեն զթեւս իւրեանց՝ յուզմունք ամպոց լինի:

Յորժամ արագիլք ի ծովակոյս իջանեն ձայն[իւ] անձրեւս նշա(նակէ):

Յորժամ ճանճք սրագոյնս խածանեն եւ զնոյն արիւն յորդորելով ծծեն՝ զյուզմունս ամպոց նշանակէ:

Յորժամ խոնաւոյ գիշերի ի պատրուկէ ճրագաց կայծ ոստանի՝ անձրեւ նշանակէ. եւ զի առ պատրուկան հրեղէն բոլորածեւ առ անձրեւս ձմերանի նշանակէ: Եթե ի պատրուկէն լոյսն շելանէ կանգուն, այդ՝ է զի ի մի կողմանէ կամ յերկոսեան կողմանս յայսկոյս յայնկոյս սղալչաց պէս կողմանի՝ անձրեւս նշանակէ:

Յորժամ մտմունք ամարանի ստէպ ստէպ թռչին ճախրելով՝ անձրեւս նշանակեն:

Յորժամ շամանդաղ ձգի ի լեռնոտանէ եւ ծայրք լեռնցն երեւի[ն] յիստակ՝ պարզոյ նշան է:

Յորժամ ի կասկարայս կամ ի պուտունս կայծակունք ժողովին՝ անձրեւս նշանակեն:

Յորժամ կայծ ունի[ն] յինքեանս պուտունք որպէս կորեակ շուրջ զինքեամ[բ]ք՝ անձրեւս նշանակէ:

Յորժամ անդունդք շրջանք առնուն եւ խորն պայծառ երեւի՝ հարաւ հողմ լինի:

Յորժամ երկրի կամ կղզոյ ծայրք դիմաւք ի ծովս կողմն են եւ քան զինքեան[ս] վերագոյն ամպ ունին՝ խառնակ հողմ նշանակեն:

285 μηκέτι τοι τόδε σῆμα γαληναίης ἐπικείσθω,
 ἀλλ' ἐπὶ χεῖμα δόκευε· καὶ ὁππότε, ταῖ μὲν ἔωσιν
 αὐτῇ ἐνὶ χώρῃ νεφέλαι, ταὶ δ' ἄλλαι ὑπ' αὐταῖς,
 ταὶ μὲν ἀμειβόμεναι, ταὶ δ' ἐξόπιθεν φορέωνται.

Καὶ χῆνες κλαγγηδὸν ἐπειγόμεναι βρωμοῖο

290 χειμῶνος μέγα σῆμα, καὶ ἐννεάνειρα κορώνη
 νόκτερον αἰδούσα, καὶ ὅψε βοῶντε κολοιοί,
 καὶ σπίνος ἡῶα σπίζων, καὶ ὄρνεα πάντα
 ἐκ πελάγους φεύγοντα, καὶ ὀρχίλος, ἧ καὶ ἐριθεὺς
 δύνων ἐς κοίλας ὀχεάς, καὶ φύλα κολοίων

295 ἐκ νομοῦ ἐρχόμενα τραφεροῦ ἐπὶ ὄψιον αὖλιν.
 οὐδ' ἂν ἔτι ξουθαὶ μεγάλου χειμῶνος ἰόντος
 πρόσσω ποιήσαιντο νομόν κηροῖο μέλισσαι,
 ἀλλ' αὐτοῦ μέλιτός τε καὶ ἔργων εἰλίσσονται·
 οὐδ' ὄψου γεράνων μακρὰὶ στίχες αὐτὰ κέλευθα

300 τεῖνονται, στροφάδες δὲ παλιμπετεῖς ἀπονέονται.
 μηδ' ὅτε νηνεμίη κεν ἀράχνια λεπτὰ φέρηται
 καὶ φλόγες αἰθύσσωσι μαραινομένου λύχνοιο,
 ἧ πῦρ αὖηται σπουδῇ καὶ ὑπεύδια λύχνα,
 πιστεύειν χειμῶνι, τί τοι λέγω ὅσσα πέλονται

305 σήματ' ἐπ' ἀνθρώπους; δὴ γὰρ καὶ ἀεὶκέτ' τέφρη
 αὐτοῦ πυγνημένη νιφετοῦ ἐπιτεκμήραιο·
 καὶ λύχνω χιόνος, κέγχροι, ὅτ' εἰκότα πάντη
 κύκλῳ σήματ' ἔχει πυριλαμπέος ἐγγύθι μύξης·
 ἄνθρακι δὲ ζῶντι χαλάζης, ὁππότε λαμπρός

310 αὐτός ἐεῖδεται, μέσσω δέ οἱ ἤυτε λεπτὴ
 φαίνεται νεφέλῃ πυρὸς ἐνδοθεν αἰθομένοιο.

Πρῖνοι δ' αὖ καρποῖο καταχθέες, οὐδὲ μέλαιναί
 σχῖνοι ἀπείρητοι· πάντα δέ τε πολλὸς ἀλωεὺς
 αἰεὶ παπταίνει, μὴ οἱ θέρος ἐκ χερὸς ἔρρη·

315 πρῖνοι μὲν θαμινῆς ἀκύλου κατὰ μέτρον ἔχουσαι
 χειμῶνός κε λέγοιεν ἐπιπλέον ἰσχύοντος.
 μὴ μὲν ἄδην ἐκπαγλα περιβρίθοιεν ἀπάντη,
 τηλοτέρῳ δ' αὖχμοῖο συνασταχύοιεν ἄρουραι.
 τριπλόα δὲ σχῖνος κυέει, τρισαὶ δὲ οἱ αὖξαι

320 γίνονται καρποῖο, φέρει δέ τε σήμαθ' ἐκάστη
 ἐξείης ἀρότῳ· καὶ γὰρ τ' ἀροτήσιον ὥρην
 τριπλόα μείρονται, μέσσην καὶ ἐπ' ἀμφοτέρ' ἄκρα·
 πρῶτος μὲν πρῶτην ἄροσιν, μέσσω δέ τε μέσσην
 καρπὸς ἀπαγγέλλει, πυμάτην γε μὲν ἔσχατος ἄλλων.

325 ὄντινα γὰρ κάλλιστα λοχαίη σχῖνος ἄρηται,
 κείνῳ γ' ἐξ ἄλλων ἄροσις πολυλήϊος εἶη,
 τῷ δὲ γ' ἀφαιροτάτῳ ὀλίγῃ, μέσσω δέ τε μέσση.
 αὐτως δ' ἀνθέριος τριχθὰ σκίλλης ὑπερανθεῖ,
 σήματ' ἐπιφράσσασθαι ὁμοίου ἀμήτιο.

330 ὅσα δ' ἐνὶ σχίνου ἀροτὴρ ἐπιφράσσατο καρπῷ,
τόσα δέ και σκίλλης τεκμαίρεται ἄνθει λευκῷ.

Αὐτὰρ ὅτε σφήκες μετοπωρινὸν ἤλιθα πολλοὶ
πάντη βεβροίθωσι, καὶ ἐσπερίων προπάροιθεν
Πληϊάδων εἶποι τις ἐπερχόμενον χειμῶνα.

335 οἷος ἐπὶ σφήκεσσιν ἐλίσσεται αὐτίκα δίνος.
θήλειαι δὲ σύες, θήλεια δὲ μῆλα καὶ αἶγες
ὀππότε' ἀνατροφῶσιν ὄχης, τὰ δὲ γ' ἄρσενά πάντα
δεξάμεναι πάλιν αὖτις ἀραβλήδην ὀχέωνται,
αὐτῶς κε σφήκεσσι μέγαν χειμῶνα λέγοιεν.

340 ὅψε δὲ μισγομένων αἰγῶν μῆλων τε συῶν τε
χαίρει ἄνολδος ἀνὴρ, ὃ οἱ οὐ μάλα θαλπιόωντι
εὐδίων φαίνουσι βιαιόμεναι ἐνιαυτόν.

Χαίρει καὶ γεράνων ἀγέλαις ὠραῖος ἀροτρεὺς
ῶριον ἐρχομέναις, ὃ δ' ἰώριος αὐτίκα μᾶλλον.

345 αὐτῶς γὰρ χειμῶνες ἐπέρχονται γεράνοισι,
πρώϊα μὲν καὶ μᾶλλον ὁμολαδὸν ἐρχομένησι
πρώϊον· αὐτὰρ ὅτ' ὅψε καὶ οὐκ ἀγεληδὰ φανεῖσαι
πλειότερον φορέονται ἐπὶ χρόνον, οὐδ' ἅμα πολλαί,
ἀμβολίῃ χειμῶνος ὀφέλλεται ὕστερα ἔργα.

350 Εἰ δὲ βόες καὶ μῆλα μετὰ βροίθουσαν ὀπώρην
γαῖαν ὀρύσσωσιν, κεφαλὰς δ' ἀνέμοιο βορῆος
ἀντία τείνωσιν, μάλα κεν τότε χεῖμερον αὐταὶ
Πληϊάδες χειμῶνα κατερχόμεναι φορέοιεν.
μὴ δὲ λίην ὀρύχοιεν, ἐπεὶ μέγας οὐ κατὰ κόσμον

355 γίνεται οὔτε φυτοῖς χειμῶν φίλος οὔτ' ἀρότοισιν.
ἀλλὰ χιῶν εἴη πολλὴ μεγάλαις ἐν ἀρούραις
μήπω κεκριμένη μηδὲ βλωθρῇ ἐπὶ ποίῃ,
ὅφρα τις εὖεστοῖ χαίρῃ ποτιδέγμενος ἀνὴρ.

Οἱ δ' εἶεν καθύπερθεν ἐοικότες ἀστέρες αἰεῖ

360 μὴ δ' εἷς μηδὲ δύο μηδὲ πλέονες κομόωντες·
πολλοὶ γὰρ κομόωσιν ἐπ' αὐχμηρῷ ἐνιαυτῷ.

Οὐδὲ μὲν ὀρνίθων ἀγέλαις ἡπειρόθεν ἀνὴρ,
ἐκ νήτων ὅτε πολλαὶ ἐπιπλήσσωσιν ἀρούραις,
ἐρχομένου θέρεος χαίρει· περιδείδιε Δ' αἰνῶς

365 ἀρητῷ, μὴ οἱ κενεὸς καὶ ἀχύρμιος ἔλθῃ
αὐχμῷ ἀνιηθεῖς. χαίρει δὲ πού αἰπόλος ἀνὴρ
αὐταῖς ὀρνίθεσσιν, ἐπὴν κατὰ μέτρον ἴωσιν,
ἐλπόμενος μετέπειτα πολυγλαγέος ἐνιαυτοῦ.

οὕτω γὰρ μογεροὶ καὶ ἀλήμονες ἄλλοθεν ἄλλοι

370 ζῶμεν ἄνθρωποι· τὰ δὲ παρ' ποσὶ πάντες ἐτοῖμοι
σῆματ' ἐπιγνῶναι καὶ ἐσαυτίκα ποιήσασθαι.

Ἀρνάσι μὲν χειμῶνας ἐτεκμήραντο νομῆες,
ἐς νομὸν ὀππότε μᾶλλον ἐπειγόμενοι τροχόωσιν,
ἄλλη δ' ἐξ ἀγέλης κριοί, ἄλλη δὲ καὶ ἀμνοὶ

375 εἰνόδιοι παίζωσιν ἐρειδόμενοι κεράεσσιν·

- ἢ ὅπότε ἄλλοθεν ἄλλοι ἀναπλήσσωσι πόδεσσι
 τέτρασιν οἱ κοῦφοι, κεραοὶ γε μὲν ἀμφοτέροισιν
 ἢ καὶ ὅτ' ἐξ ἀγέλης ἀεκούσια κινήσωσι
 δείελον εἰσελάοντες ὁμως, τὰ δὲ πάντοθι ποίης
 380 δάκνωσιν πυκινῇσι κελευόμενα λιθάκεσσιν.
 ἐκ δὲ βοῶν ἐπύθοντ' ἀρόται καὶ βουκόλοι ἄνδρες
 κινυμένου χειμῶνος, ἐπεὶ βόες ὅπποτε χηλὰς
 γλώσση ὑπωμαίοιο ποδὸς περιληχμήσονται
 ἢ κοίτῳ πλευρὰς ἐπὶ δεξιτερὰς τανύσονται,
 385 ἀμβολίην ἀρότοιο γέρων ἐπιέλπετ' ἀροτρεὺς.
 οἱ δ' ὅτε μυκηθμοῖο περίπλειοι ἀγέρωνται
 ἐρχόμεναι σταθμόνδε βόες βουλύσιον ὥρην
 σκυθραὶ λειμῶνος πόριες καὶ βουβοσίοιο,
 αὐτίκα τεκμαίρονται ἀχείμεροι ἐμπλήσεσθαι.
 390 οὐδ' αἶγες πρίνοιο περισπεύδουσαι ἀκάνθαις,
 εὐδίοι, οὐδὲ σύες φορυτῷ ἐπιμαργαίνουσαι.
 Καὶ λύκος ὅπποτε μακρὰ μονόλυκος ὠρύηται,
 ἢ ὅτ' ἀροτρήων ὀλίγον πεφυλαγμένος ἀνδρῶν
 ἔργα κατέρχεται, σκέπας χατέοντι ἐοικώς,
 395 ἐγγύθεν ἀνθρώπων, ἵνα οἱ λέχος αὐτόθεν εἷη,
 τρεῖς περιτελλομένης ἡοῦς χειμῶνα δοκεῦειν.
 οὕτω καὶ προτέροις ἐπὶ σήμασι τεκμήραιο
 ἐσσομένων ἀνέμων ἢ χειμάτος ἢ ὑετοῖο,
 αὐτὴν ἢ μετὰ τὴν ἢ τριτάτην ἔτ' ἐς ἡῶ.
 400 Ἄλλα γὰρ οὐδὲ μῦες τετριγότες εἴ ποτε μᾶλλον
 εὐδίοι ἐσχύρτησαν ἐοικότες ὀρχηθμοῖσιν,
 ἄσκεπτοι ἐγένοντο παλαιοτέροις ἀνθρώποις,
 οὐδὲ κύνες· καὶ γὰρ τε κύων ὠρύξατο ποσσὶν
 ἀμφοτέροις χειμῶνος ἐπερχομένοιο δοκεῦων.
 405 (καὶ μὴν ἐξ ὕδατος καὶ καρκίνος ὥχετο χέρσον
 χειμῶνος μέλλοντος ἐπαΐσεσθαι ὁδοῖο.
 καὶ μῦες ἡμέριοι ποσσὶ στιβάδα στρωφῶντες
 κοίτης ἱμεύονται, ὅτ' ὄμβρου σήματα φαίνοι.
 καχεῖνοι χειμῶνα μῦες τότε μαντεύονται).
 410 Τῶν μὴδὲν κατόνοσσο· καλὸν δ' ἐπὶ σήματι σῆμα
 σκέπτεσθαι· μᾶλλον δὲ δυοῖν εἰς ταῦτόν ἰόντων
 ἐλπωρὴ τελέθει· τριτάτῳ δὲ κε θαρσήσεας.
 αἰεὶ δ' ἂν παριόντος ἀριθμοίης ἐνιαυτοῦ
 σήματα συμβάλλων εἴ που καὶ ἐπ' ἀστέρι τοίῃ
 415 Ἡὼς ἀντέλλοντι φαίνεται ἢ κατιόντι,
 ὀπποίην καὶ σῆμα λέγει, μάλα δ' ἄρκιον εἶη
 φράζεσθαι φθίνοντος ἐπερχομένοιο τε μηνός
 τετράδας ἀμφοτέρας· αἱ γὰρ τ' ἄμυδις συνιόντων
 μηνῶν πείρατ' ἔχουσιν. ὅτε σφαλερώτατος αἰθὴρ
 420 ὀκτὼ νυξὶ πέλει χήτει χαροποῖο σελήνης.
 τῶν ἄμυδις πάντων ἐσκεμμένος εἰς ἐνιαυτὸν
 οὐδέποτε σχεδὶως κεν ἐπ' χιθέρῳ τεκμήραιο.

Յորժամ հարաւահողմ լինի, ուժգին եւ սաստիկ արկանեն զցաւ, հիւսիսային հողմոյ նշանակ է լինել:

Յորժամ յանդունդս երեւի որպէս փոշի եւ աղ փոշեցեալ խարտեշութեամբ, այնպէս անասւրացեալ՝ որպէս թե շերեւի իսկ, նշանակէ հարաւ լինել:

Յորժամ շամանդաղ լինի զամառն՝ զարեւմտէ հողմ նշանակէ:

Յորժամ ընդ երեկոյս կարմրութիւն լինի յերկին՝ զպարզ նշանակէ. եւ յորժամ ընդ առաւատս՝ անձրեւս նշանակէ:

Յորժամ արեգակն յելսն իւր մթագոյն երեւցուցանէ զնառագայթսն իւր՝ մեծ ամպոց յուզմունս նշանակէ:

Յորժամ ամպ յամպ ընթանա(յ) յարեգակն եւ ամպն թանձրանա(յ)՝ զմեծ ամպոյ նշանակէ:

Յորժամ ի մտանել արեգակն նառագայթս ձգտեցուցանէ վետ վետ՝ զամպոց յուզմունս նշանակէ:

Յորժամ յարեգակն գաւտիք երեւին՝ նշանակէ զամպոց զերերին եւ զաւրոց շնչ[մունս]:

Յորժամ ընդ ծագել արեգակն մթագոյն ելանիցէ եւ նման արեան ունիցի զնառագայթսն՝ թե ի նմին յամիցէ եւ աղն վիզեալ ոչ յիստակիցի՝ եւ ապա եւս քան զեւս քազմանայցեն եւ աղքն խստաշունչ յաւելցին՝ զսաստիկ անձրեւոց յայտ առնէ:

Յորժամ արեգակամբ այդ արեգակունք երեւին՝ զհողմոյ նշանակէ:

Յորժամ արեգակն ջերմ շողիւք՝ եւ ի վերայ գլխոյն որպէս հուր լուցանէ, եւ մանաւանդ ամպ յամպ մտանէ ջերմ նառագայթիւք՝ զամպոց նշանակէ:

Յորժամ ընդ մտանել[1] արեգական ամպքն կարմրանան, զոր ոմանք խանձումն ամպոյ ասեն՝ նշանակէ զպարզոյ:

Յորժամ արեգակն ցաւ շատ արկանէ՝ նշանակէ զերաշտութեան:

Յորժամ աղեղն յամպս երեւի՝ զսաստիկ ամպոց նշանա(կէ) եւ փարատէ զխստութիւնն:

Յորժամ լուսինն քակ ունիցի յամպոց, եւ մոայդ զարեգակն ունիցի՝ յամպոց ջուրք քազումք հեղուն յերկիր, եւ կամ զամբոխումն աւոց դառնաշունչ նշանակէ:

Յորժամ յեղջերսն լուսնի կարմրութիւն եւ մրութիւն երեւի՝ ջուրք քազումք հեղուն յերկիր եւ հարաւ բոնութեամբ յաղս քարքառի:

Յորժամ ամենայն աստեղք խառնակ երեւին՝ զանձրեւս նշանակեն եւ զերերին շնչումն եւ կարկուտս ի տեղիս տեղիս:

* * *

Ինչպես տեսնում ենք հարակից համեմատությունից, հայերեն թարգմանությունը յուրաքանչյուր նշանից անմիջապես հետո ցույց է տալիս, թե ինչպիսի եղանակ պետք է ակնկալել, այն ժամանակ, երբ Արատոսը եղանակի կանխադուշակման մասին մի քանի նշան է բերում միաժամանակ և ապա ընդհանրացնում: Այնուհետև հայերենը շունի հունարեն բնագրի առաջին 50 տողերը: Դրա պատճառն այն է, ինչպես ցույց է տվել դեռ Գ. Տեր-Մկրտչյանը, որ հայերեն բնագիրը սկզբից թերի է: Սակայն պակասող այդ մասը, ամենայն հավանականությամբ, շատ փոքր է եղել, որովհետև հունարենի այդ 50 տողի մի զգալի մասը Զևսի գովերգումն է, որ հասկանալի պատճառներով քրիստոնյա հայ թարգմանիչը կարող էր զանց առնել: Այնուհետև հայերենը տալիս է հունարենի 51-րդից մինչև 261-րդ տողերի թարգմանությունը նույն հաջորդականությամբ, երկու բացառություններով միայն: Այսպես, 345-րդ էջի 2-րդ պարբերությունը [սկզբ. «Յորժամ արևելից կողմանէ...» վերջ. «չէ ակնկալութիւն պարզոյ»] համապատասխանում է հունարենի 102—105 տողերին, այսինքն հայերենում իր տեղը 345-րդ էջի շորրորդ պարբերությունից անմիջապես հետո է: Այնուհետև 347-րդ էջի ութերորդ պարբերությունը [սկզբ. «աստեղք են...» վերջ. «խառնակ հողմ նշանակէ»], 349-րդ էջի առաջին, երկրորդ, երրորդ և չորրորդ պարբերությունները [սկզբ. «Յորժամ կայծակէ...» վերջ. «զյուզմունս ամպոց նշանակէ»] հունարենում իրար հաջորդում են և համապատասխանում 194—209 տողերին, հետևաբար հայերենի այդ պարբերությունների տեղը 349-րդ էջի 10-րդ պարբերությունից անմիջապես հետո է: 262—422 տողերի թարգմանությունը հայերենը չունի: Հակառակ այդ բացթողումներին, հայերենն ունի բազմաթիվ առանձին նախադասություններ և հատվածներ, որոնք հունարեն բնագրում չկան: Դրանք բոլորը մենք շղագրել ենք ոչ մի բոլոր չկասկածելով այդ հատվածների թարգմանական լինելու մեջ: Արատոսի գործի հմուտ մասնագետները պետք է ասեն իրենց խոսքը այդ հատվածների մասին: Բայց և այնպես մենք պարտավոր ենք համարում ընդգծել հետևյալ հանգամանքը. Արատոսի սկզբնաղբյուրը, Եվդոքսոս Կնիդացու գործը մեզ չի հասել: Մենք ի վիճակի չենք դատելու թե Արատոսը ինչքանով է ընդգրկել Կնիդացու գործը, նա բաց թողումներ կատարել է թե ոչ, նյութը նույն հաջորդականությամբ բերել է թե ոչ: Հարց է ծագում. մեր բարգմանությունն ուղղակի Եվդոքսոս Կնիդացու երկի բարգմանությունը չէ՞ արդյոք, այդ ավել հատվածները ուղղակի Եվդոքսոսի երկից չե՞ն գալիս արդյոք, հատվածներ, որ հնարավոր է Արատոսը բաց է թողել: Եթե դա իսկապես այդպես է, հասկանալի է, որ հայերեն թարգմանության արժեքը անգնահատելի է դառնում: Եվդոքսոս Կնիդացու բազմաթիվ աշխատություններից և ոչ մեկը մեզ չի հասել: Սա կլինե՞ր մեզ հասած նրա միակ գործը, այն էլ հայերեն բարգմանությամբ: Մի հանգամանք ևս դրդում է մեզ այդպիսի կռահում անել: Արատոսի բնագրի 189—190-րդ տողերում խոսվում է πᾶπποσ-ի մասին: Այդ բառը ունի մի քանի նշանակություն. պապ, նախնիք, զանազան մրդերի վրա եղած բարակ խավը, սպիտակ փշածաղկի վրա եղող աղվափետուրը, աղվամազ և ավելի ուշ բնագրերի մեջ (III դարից սկսած), նաև մի փոքր թռչուն, որ սնվում է որդերով: Արատոսը կոնկրետ ցույց է տալիս, թե ինչ նկատի ունի πᾶπποσ-ի տակ «ῥῶνη καὶ πᾶπποι, λευκῆς γήρειον ἀκάγθης...», այսինքն փշածաղկի սպիտակ աղվափե-

տուրը: Հայերեն թարգմանություն մեջ համապատասխան տեղում մենք կարդում ենք հետևյալը. «Յորժամ պապիւք ի ծովէ ելանեն բազում զմիմեամբք...», հասկանալի է, որ նա տալիս է πάππος բառի ոչ արատոսյան իմաստը: Սա ցույց չի տալիս, որ Կնիդացու մոտ πάππος բառը չէր բացատրված և դրան Արատոսն ու հայ թարգմանիչը մոտեցել են յուրովի: Այս բոլորը իհարկե հարցեր են, որ սպասում են իրենց հետագա լուսարանմանը մասնագետների կողմից:

«Յաղագս ամպոց և նշանաց»-ի հունարեն բնագիրը մեզ հնարավորություն է տալիս ճիշտ հասկանալու և մեկնաբանելու մի շարք բառեր, որ գտնվում են այդ գործի հայերեն թարգմանության մեջ, որոնց իմաստը մինչև օրս մութ է մնացել, շնայած տեղ են գտել տարբեր բառարաններում: Դրանք են.

«Աղաղանչ». բնագրում—«Յորժամ աղաղանչք ձայն առնեն ընդ առաւառսս ձմեռն նշանակէ»: Սրա առթիվ Ս. Ամատունին (Հայոց բառ ու բան, էջ 17) գրում է. «Աղաղանչ. թռչուն անստույգ»: Հր. Աճառյանը՝ (Արմատական բառարան, հատ. Ա, էջ 116) «Մի տեսակ թռչուն է: Նորագյուտ բառ, որ մեկ անգամ գտնում եմ գործածված Անան. գիտ. 8»: Ստ. Մալխասյանցը գրում է. (Բացատրական բառարան, հատ Ա, էջ 38) «Անորոշ ցեղի թռչուն (?)»: Հունարեն բնագրում աչալեա է. «ἡ τρώει ὀρθρινὸν ἐρημαίῃ ὀλοογών»: 'Ολοογών գոյական է ὀλοογῶ բառից, որ նշանակում է աղաղակել, լալ, ողբալ, ալիսնքն հայ թարգմանիչը հայերեն աղաղանչ բառը ստեղծել է ὀλοογών բառի իմաստից (աղաղակել) ելնելով: 'Ολοογών բառ ոմանց նշանակում է փոքր բու, իսկ բառ ուրիշների անտառային կենսիկ թռչունը, կամ էլ գորտ: Տե՛ս Δ. Δ η μ η τράχου, Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης, Ἀθῆναι, 1951, τόμ. ΣΤ', σελ 5102; И. X. Дворецкий, Древнегреческо-русский словарь, Москва, 1958, том II, стр. 1166.

«Ասղակառուց». Բնագրում—«Յորժամ բնտանի հաւր եւ ասղակառուցք եւ ձկնքաղք կտեն եւ ի բոյնս գալով շարժեն զթեւս իւրեանց յուզմունք ամպոց լինի»: Ամատունու մոտ (էջ 60) «թռչուն անստույգ թերեւ Մառնուտուտ»: Մալխասյանցի մոտ. (հատ. Ա, էջ 235) «Անորոշ տեսակի թռչուն սուր կառուցով (տալիս է անվան ստուգաբանությունը ասեղ+կառուց Հ. Բ.), որի թևերի թափահարությունը և կտելը (?) համարվում էին նշան ամպերի հուզման (?)»: Հունարեն բնագիրն ունի. καὶ νῆσσαί οἰκουροὶ ὀπωρόφοι τε καὶ κολοιοὶ ἐρχόμενοι κατὰ γείσσα τινάσσονται πτερύγεσσιν...: 'Ὀπωρόφος նշանակում է կտուրի տակ ապրող, իսկ κολοιοί-ը, որ համապատասխանում է հայերեն ասղակառուցին, հունարեն նշանակում է արջնագառվ, սև ագառվ, եղջերակ:

«Կոփիւք» նաև «փիւկոս»: Բնագրում. «Յորժամ պարզոյ կոփիւք ի մայրեաց թռչին ընդդէմ իրերաց զարհուրելով՝ նշանակեն զյուզմունս ամպոց եւ հողմոց. եւ փիւկոս այս հաւիկ մի խլիկ, որ ի փոքր շնչմանէ շարժէ»: Գ. Տեր-Մկրտչյանը այս առթիվ գրում է. «Կոփիւք և փիւկոս» թռչունների անունը, որ պետք է լինեն միևնույն բանը, ինչպես որ պահանջում է ասության ընդհանուր իմաստը. թերեւ պետք է լինի առաջինը՝ կոփիւք, երկրորդը՝ կոփիւքոս (=և փիւկոս): Փիւկոս հունարեն, եթե չեմ սխալվում, նշանակում է իշամեղու: Այս և ուրիշ մթին կետերի բացատրությունը մնում է ավելի հմուտներին» (Անահիտ Շիրակացի, էջ 100):

Ամատունին այս առթիվ գրում է. «Կոփիւք թռչուն անստույգ»: Հր. Աճառյանի մոտ (հատ. Գ, էջ 1451). «Կոփիւքոս մի տեսակ փոքր թռչուն, որ թեթև

քամուց շարժւում է. անստույգ բառ»։ Ստ. Մալխասյանցը գրում է (հատ. Բ., էջ 494). «*Կուփիւքոս Կուփիւ(ք) յոգն. գ. անորոշ տեսակի թռչուն, որ եղանակի խառնվելը նախադրւում անտառներից դուրս է թռչում զարհուրած ու խառնաշփոթ կերպով (?)»։ (անստ. բառ)»։

Հունարեւոյն հետեւյալն է գրւած. (տող 184—185) «*κέπφοι, ὅπου εὐδοιοι ποτέωνται, ἀντία μελλόντων ἀνέμων εἰληθὰ φέρονται*»։ Κέπφοι հունարեւոյն նշանակում է մրրկահալ։

«Պատիղովն». բնագրում—«Պատիղովն ամպ թանձր՝ բմբռնեալ ժողովեալ յարեգական ճառագայթից...»։ Ամատունու մոտ (էջ 552) «պատիղովն բառ անստույգ»։ Հր. Աճառյանի մոտ (հատ. Ե, էջ 903) «պատիղովն. «թանձր ամպ»։ Նորագյուտ բառ, որ երկու անգամ ունի Անան. գիտ. 7» (Ամատունի, հայ. բառ ու բան 552. «համարված է բառ անստույգ, մինչդեռ նշանակութիւնը միասին է գրված»)։ Ստ. Մալխասյանցը գրում է. (հատ. Դ, էջ 63). «պատիղովն, գ. թանձր ամպ»։ Հունարեւոյն (տող 149—150) ալսպես է. «*εἰ που οἱ νεφέων τὰ παρήλια χιχλίσχονται*»։ Պարզ է, որ «պատիղովն»-ը հունարեւոյն παρήλια բառի խեղաթուրված ձեւն է, որի տակ հասկացվում է կեղծ արեւը, ալսինքն արեւի սկզբնական արտացոլումը ամպի գոլորշիների վրա. (Տե՛ս Δ. Δημητράκου, Μέγα Λεξικόν, τόμ. Ζ', σελ. 5546, նաև И. X. Дворецкий, Древнегреческо-русский словарь, том II, стр. 1262)։ Այն հայերէն կոչվում է «պարհկիներ»։

«Տրղկունք». բնագրում—«եւ այնպէս մանրիկը են (գիւտնիովնը կոչված գորտերը), մինչ տրղկունք կտեն զնոսա»։ Ամատունու մոտ (էջ 629) «Տրղկունք բառ անստույգ (թերեւ՝ թռչուն)։ Եւ են գորտը, որ կոչին գիւտնիովնք... եւ այնպէս մանրիկը են՝ մինչ տրղկունք կտեն (կտուցով հաւաքել) զնոսա. Անան. Շիրակ. ԿԴ. 8»։ Հր. Աճառյանի մոտ. (հատ. Զ., էջ 930). «Տրղկ «ջրի փորրիկ որդ». նորագյուտ բառ, որ մեկ անգամ գտնում են գործածված Անան. գիտ. 8։ ...Իմաստը որոշվում է՝ ԳԻՏ. Տրղկ բբ., տրղկնկ Սեր. «փորրիկ և դեղնավուն սպիտակ գույնով ջրային մի որդ» (Քաջունի, Գ., էջ 237 ունի տրղկ, «մանր որդն աղբերց որ լողա քովնտի»։ Ստ. Մալխասյանցի մոտ (հատ. Դ., էջ 422, 423) «Տրղկունք, յոգն. ձև Տրղկի՛ր կամ Տրղկնի՛ր. Տ. Տրղկ։ Տրղկ, գ. Աղբյուրների մանր որդ, որ լողում է քովքնտի (?)»։ (Յոգն. տրղկունք)։ «Են գորտը որ այնպէս մանրիկը են, մինչ տրղկունք կտեն զնոսա»։ Հունարեւոյն բնագրում (տող 214—215). «*ἢ μάλλον θεῖλαι γενεαί, ὅδροισιν ὄνειαρ*»։ «Տրղկունքը» համապատասխանում է հունարեւոյն ὅδροισιν-ին, կղ. ողղ. ὅδρος, որ նշանակում է ջրային օձ։

Р. М. БАРТИКЯН

ДРЕВНЕАРМЯНСКИЙ ПЕРЕВОД ТРУДА АРАТА ИЗ СОЛ «ΔΙΟΣΗΜΕΙΑ» ИЛИ «ΠΡΟΓΝΩΣΤΙΚΑ»

(Р е з ю м е)

Из многочисленных трудов видного древнегреческого поэта Арата из Сол в Киликии (конец IV, III в. до н. э.) до нас дошли написанные гексаметром две большие поэмы, носящие заглавие «Φαινόμενα»

μεα" и "Διοσημεϊα" или "Προγνῶστικα". Первая из них состоит из 732 строк и касается небесных светил. Вторая поэма, состоящая из 422 строк, относится к приметам погоды. Как известно из дошедших до нас нескольких биографий Арата античного времени, вышеупомянутые труды были составлены Аратом по поручению царя Македонии Антигона Гоната на основании не дошедшего до нас труда знаменитого астронома Евдокса Книдского, вернее, Аратом был изложен в стихах написанный в прозе труд Евдокса.

Вышеназванные поэмы были широко распространены в античности не только среди греков, но и римлян. До нас дошло три латинских перевода, сделанных Цицероном, Цезарем Германиком и Руфом Фестом Авиеном.

Автору статьи удалось установить, что поэма Арата "Διοσημεϊα" была переведена в раннем средневековье также армянами, ибо изданный в 1896 году в журнале "Арагат" Г. Тер-Мкртчяном текст под именем известного армянского философа, математика и астронома Анания Ширакаци (VII в. н. э.) "Об облаках и знамениях" не что иное, как прозаический перевод "Διοσημεϊα", и издатель армянского перевода был совершенно прав, когда на основании подробного анализа армянского текста пришел к выводу, что названный текст не оригинальный труд армянского автора, а переводной, возможно, сделанный самим Ананием Ширакаци.

Армянский перевод содержит 50—251 стих "Διοσημεϊα", однако в армянском переводе встречается ряд предложений, которых мы не находим в оригинале. Исходя из этого и на основании других соображений автор априори выдвигает гипотезу о том, что, возможно, мы имеем армянский перевод непосредственно утерянного труда Евдокса Книдского.

Армянский перевод "Διοσημεϊα" ценен для науки и тем, что он сделан не позже VII века, разумеется, с греческой рукописи, датируемой временем перевода или, скорее всего, более ранним временем, т. е. он на полтысячелетия древнее, чем дошедшая до нас самая древняя греческая рукопись, содержащая текст "Διοσημεϊα".

Оригинал "Διοσημεϊα" дает возможность точно определить значение ряда слов армянского перевода, которые до последнего времени считались неясными.

H. M. BARTIKIAN

UNE ANCIENNE TRADUCTION ARMENIENNE
DE L'OUVRAGE D'ARATUS DE SOLI
"ΔΙΟΣΗΜΕΙΑ" OU "ΠΡΟΓΝΩΣΤΙΚΑ"

Des nombreux ouvrages du célèbre poète grec de l'antiquité, Aratus de Soli en Cilicie (fin IVe—IIIe s. avant notre ère), nous sont parvenus deux longs poèmes en vers hexamètres, intitulés l'un "Φαινόμενα", l'autre

„Διοσημεϊα“ ou „Προγνωστιζα“. Le premier de ces poèmes, composé de 732 vers, concerne les astres, le second, de 422 vers, les signes du temps.

Comme le confirment certaines biographies anciennes d'Aratus, les poèmes précités furent écrits par Aratus sur la demande d'Antigone Gonatas, roi de Macédoine, d'après l'ouvrage du célèbre astronome, Eudoxe de Cnide, non parvenu jusqu'à nous. Aratus a donc versifié l'ouvrage qu'Eudoxe avait écrit en prose.

Ces poèmes s'étaient largement répandus dans l'antiquité non seulement parmi les Grecs mais aussi parmi les Romains. Nous connaissons également trois traductions latines de ces poèmes, dues à Cicéron, Germanicus et Rufus Festus Avienus. L'auteur de l'article montre que le poème d'Aratus „Διοσημεϊα“ fut traduit en arménien au début du moyen âge, le texte publié en 1896, dans la revue „Ararat“ par G. Ter-Mkrichian, „Des nuages et des signes“ attribué à Anania de Chirac, grand philosophe, mathématicien et astronome du VIIe siècle de notre ère, n'étant autre chose que la traduction en prose de „Διοσημεϊα“, et l'éditeur de la traduction arménienne ne pouvait se tromper, affirmant au terme d'une minutieuse analyse du texte, qu'on ne possède point là une œuvre originale, mais bien une traduction faite vraisemblablement par Anania de Chirac.

La traduction arménienne reproduit les vers 50—251 de „Διοσημεϊα“ et présente beaucoup d'intérêt en ce qu'elle comporte nombre de phrases qu'on ne saurait retrouver dans l'original, circonstance qui permet à l'auteur, tout en tenant compte d'autres considérations, d'émettre à priori l'hypothèse que nous possédons une traduction faite directement de l'ouvrage perdu d'Eudoxe de Cnide.

La traduction arménienne est aussi précieuse en ce sens qu'elle ne dépasse pas la limite du VIIe siècle et qu'ainsi le manuscrit grec qui l'inspire ne peut que lui être contemporain ou d'une époque plus reculée ce qui revient à dire que cette traduction est d'un demi-millénaire antérieure au plus ancien manuscrit grec contenant le texte de „Διοσημεϊα“ qui nous soit parvenu.

L'original de „Διοσημεϊα“ nous permet de préciser le sens jusqu'alors obscur de nombre de mots du texte arménien.

ՀՐԱՁ ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑՈՒՆ ՎԵՐԱԳՐՎՈՂ «ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ» ԵՎ ՆՐԱ ԲԱՆԱՔԱՂԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋԸ

Բազմաթիվ են այն մասնագետները, որոնք զբաղվել են հայկական միջնադարի ամենալուսավոր դեմքերից մեկի՝ Անանիա Շիրակացու գրական ժառանգության ուսումնասիրությամբ։ Սակայն պետք է ընդգծել, որ մեկ ուղղությամբ կատարված աշխատանքը չի կարելի դեռևս բավարար համարել, մինչև վերջնականապես չսահմանադատենք իսկապես Անանիա Շիրակացուն պատկանող երկերը նրան սխալ կերպով վերադրվող երկերից, մինչև վերջնականապես չգտնենք, չորոշենք, թե իսկապես ինչպիսի աղբյուրներից է օգտվել Շիրակացին, հին աշխարհի ո՛ր դիտնականների նվաճումներին է նա արձագանքել, ի՞նչ է ավելացրել նա մինչ այդ եղած ուսումնասիրությունների վրա, հայ մտածողի մասին մեր ունեցած պատկերացումը կլինի որոշ չափով սահմանափակ, հաճախ նաև ոչ ճիշտ։

Այդ ուղղությամբ մեր կատարած աշխատանքի առաջին արդյունքը «Յադագս ամսոց և նշանաց» երկի իսկական հեղինակի հայտնաբերումն էր։ Պարզվեց, որ այդ գործը սխալմամբ է վերագրվել Շիրակացուն, որ այն թարգմանությունն է անտիկ աշխարհի նշանավոր բանաստեղծ Արատոս Սոլացու «Διοσγησία» կամ «Προγνωστεια» գործի¹։

Շարունակելով աշխատել այդ ուղղությամբ, մենք կանգ առանք Շիրակացուն վերագրված «Ժամանակագրության» վրա։ Նախ և առաջ պետք է նշել, որ մեր ժամանակներում գրեթե անտեսվել է այն քրտնաջան աշխատանքը, որ տարվել է սրանից վեց տասնամյակ առաջ «Ժամանակագրության» վրա, անուշադրության են մատնվել այն արդյունքները, որոնց հասել են այդ երկով զբաղված մասնագետները և այժմ, առանց որևէ կասկածի, «Ժամանակագրություն» ամբողջությամբ վերագրվում է Անանիա Շիրակացու գրչին, ստեղծելով այն տպավորությունը, որ գրանով, իբր, մի աստիճանով բարձրացվում է հայկական միջնադարի խոշորագույն մտածողներից մեկը։ «Ժամանակագրությունը»² կազմված է տարբեր հեղինակների գործերից, որի մասին մասնագետները մատնացույց են արել դեռ վաղուց։ Այնտեղ օգտագործվել են.

1. Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն»-ից առանձին գլուխներ (երկու էջ³)։

1 Տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի», № 7, 1964։

2 «Ժամանակագրություն» վերնագիրը նոր շրջանի հրատարակչներին է պատկանում։ Ձեռագրերում այդպիսի վերնագիր չի հանդիպում։

3 Էջերը հաշվվում են ըստ Աշ. Արրահամյանի հրատարակության, «Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը», Երևան, 1944։

2. «Անդրեասի» վերնագրված, բայց իրականում Հիպպոլիտոսին պատկանող «Liber generationis» աշխատության հայերեն թարգմանությունը (տասնմեկ էջ):

3. Պարսից Աբեմենյան թագավորների, Եգիպտոսի Պտղոմյանների, հրեա իշխանների, հռոմեական-բյուզանդական կայսրերի մի ցուցակ՝ հիմնված Եվսեբիոս Կեսարացու աշխատությունների վրա (յոթ էջ):

4. Սասանյան թագավորների մի ցուցակ, ամենայն հավանականությամբ հայ հեղինակի գրչին պատկանող ինքնուրույն գործ:

5. «Եւսեբի ժամանակագրի» և «Եպիփանի» վերնագրերը կրող մի հատված, պարսից Աբեմենյան թագավորների մի երկրորդ ցուցակ և առանձին, իրար հետ կապ չունեցող դեպքերի և առասպելների նկարագրություն, վերցված նմանապես Եվսեբիոս Կեսարացու գործերից:

6. Հռոմեական-բյուզանդական կայսրերի մի երկրորդ ցուցակ (բաժանելու էջ), վերնագրված՝ «Կայսերը Հռոմում ոչ թէ որչափ ամբ կալան կամ ամիսք և զինչ գործ գործեցան», նույնպես թարգմանական: Պետք է նշել, սակայն, որ հայ բանահավաքի ձեռքն այս վերջին բաժնում պարզ նկատելի է. հակաքաղկեդոնական ոգով տոգորված հեղինակը մանրամասն կանգ է առնում ոչ միայն դավանաբանական վեճերի վրա, այլև որոշ չափով նաև ժամանակակից Հայոց պատմության, մի բան, որ բացարձակապես տեղ չի գտել «Ժամանակագրության» մյուս մասերում (բացառությամբ բնդամենը մի երկու նախադասությունների)⁴:

Այժմ համառոտակի անդրադառնանք այն աշխատանքին, որ կատարված է «Ժամանակագրության» ուսումնասիրության գծով:

Գրիգոր Խալաթյանցը 1903 թ. հրատարակեց նախորդ տարում Համբուրգում կայացած արևելագետների համագումարում կարդացած իր «Հիպպոլիտոսի ժամանակագրության հայերեն թարգմանության մասին»⁵ խորագրով զեկուցումը: Այդ աշխատության մեջ Գր. Խալաթյանցը քննության ենթարկելով խնդրո առարկա «Ժամանակագրության» «Անդրեասի» վերնագրված բաժինը գտավ, որ այն «բառացի նմանություն ունի Հիպպոլիտոսի «Գիրք ծննդոց»-ի (Liber generationis) հետ»⁶: Գր. Խալաթյանցը միաժամանակ ցույց տվեց, որ սկսած պարսից Աբեմենյանների ցանկից «Ժամանակագրության» «Liber generationis»-ի հետ ունեցած նմանությունը զգալի կերպով նվազում է, այսինքն պարզ է դառնում, որ «Ժամանակագրությունը» կաղմողի համար Հիպպոլիտոսի գործը դադարում է աղբյուր ծառայելուց և աղբյուր է դառնում մի այլ գործ, որը Եվսեբիոս Կեսարացու գրչին է պատկանում:

Գր. Խալաթյանցը փորձում է որոշել, թե ով է այս Անդրեասը, որ հանդես է գալիս որպես այս բաժնի հեղինակ և գտնում է, որ նա Մազնոս Եպիսկոպոսի եղբայր Անդրեասն է (IV դար), որ «հայտնապես Գ դարուն կիսուն Հիպպոլիտ-

⁴ Իհարկե, խոսքը չի վերաբերում Մովսես Խորենացուն պատկանող հատվածին և Սասանյան թագավորների ցուցակին:

⁵ G. Khalatiantz, Über die armenische Version der Weltchronik des Hippolytus, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, Bd. XVII, 1903, S. 182—186. Այս հոդվածի հայերեն թարգմանությունը տե՛ս «Հանդես Ամսօրեայ», 1904, Փետրվար, էջ 46—48, առանհայտ թարգմանությունը՝ Դ. Խալատյան, Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Моисея Хоренского, часть I, Москва, 1903, стр. 50—54.

⁶ Գ. Խալաթյանց, նշվ. աշխ., էջ 47:

յա ժամանակագրության բնագրին՝ բաղվածույր մ'ըրած է»⁷: «Այս քաղվածքը, — շարունակում է նա, — հայերենի է թարգմանել Անանիա Շիրակացին»⁸ և որ «այս զմեզ զբաղեցնող գրությունս՝ (այսինքն ամբողջ «Ժամանակագրությունը — Հ. Բ.) Շիրակացվուն է, նույն իսկ գրության լեզուն և ոճը մատնացույց կրնեն»⁹:

Հայագետ Ֆինկը նույնպես փորձեց ապացուցել, որ «Ժամանակագրության» մեջ հիշատակված Անդրեասը ոչ այլ որ է, քան Անդրեաս Բյուզանդացին, IV դարի տոմարագետը, Մազնոսի եղբայրը¹⁰:

Գր. Խալաթյանցի հետ միաժամանակ «Ժամանակագրության» վրա աշխատում էր նաև Վենետիկի մխիթարյան Բարսեղ Սարգսյանը, որը և հրատարակեց այն «Անանուն ժամանակագրութիւն, խմբագիր յօրինեալ յէ զարու ի հնագոյն ժամանակագրաց» վերնագրով¹¹: Բ. Սարգսյանը իր ուսումնասիրության մեջ մանրամասն կանգ առավ «Ժամանակագրության» հետ կապված մի շարք աղբյուրադիտական հարցերի վրա և հանդես հետեյալ եզրակացության. «Ժամանակագրությունը» հինգեն վեց աղբյուրներե բաղկացած է, այն է. 1. Մովսես Խորենացի, 2. Հիպոդոլիտոս՝ Անդրեասի խմբագրությամբ, 3. Նվսերիոս, 4. Ափրիկանոս, 5. վեցերորդ դարի անպաշտոնական գրվածքներ»¹²:

Բ. Սարգսյանը, ի տարբերություն մյուս ուսումնասիրողների, վերահիշյալ Անդրեասին համարում է հայ, որը հունարեն բնագրից հայերենի է թարգմանել Հիպոդոլիտոսի այս հատվածը, և հետագա ձեռագրերում սխալմամբ հիշատակվել է որպես հեղինակ: Նա գրում է. «Գուցե՝ Տարոնի հռչակավոր սուրբ Ղազար վանքի գիտնական վանականն ու Ս. Սահակա աշակերտը, որ իբրև հոգևոր հայր Ս. Շուշանկան՝ ի միասին կերթար ի Վիրս, կրկար անոր վշտացը մխիթար, և մեռնելեն վերջ ալ կը գրեր իր և Ս. Նունեի խաչի Պատմությունը, Քրիստոսի 475 թվականեն վերջ»¹³: Շարունակելով իր միտքը, նա ավելացնում է. «Հիպոդոլիտոսի թարգմանողն եղած է՝ հավանորեն՝ կամ Ն զարու մեր թարգմանիչներեն մին, այն է Անդրեաս Տարոնեցին, զոր ի վեր անդր հիշեցինք. և կամ, Անանիա Շիրակացին»¹⁴: «Ժամանակագրության» վերջում կցված կայսերաց երկրորդ ցուցակի մասին Բ. Սարգսյանը գրում է. «Մինչև Կոստանդիանոսի շրջանը օգտագործված են օտար (բյուզանդական) աղբյուրներ, իսկ Մեծն Կոստանդիանոսեն մինչև Կոստանդին Բոզոնատոսի որդին Հուստիանոս (այսինքն է Հուստինիանոս Բ.) — որով վերջ կգրվի ժամանակագրությանս — բյուզանդական կայսերաց վերաբերյալ մասը՝ երթալով ավելի ընդարձակված է կրոնական խնդիրներով: Շատ ջանացինք բյուզանդական պատմչաց և ժամանակագրաց կարգին մեջ որոնել գտնել հայ խմբագրության նաև այդ մասի աղբյուրները. բայց բաղդատությունները դրական արդյունք մը չտվին մեզ և մենք չուզեցինք հեռավոր աղերսներով գոհ ըլլալ: Այսու հանդերձ՝ համոզված

7 Գ. Խալաթյանց, նշվ. աշխ., էջ 48.

8 Անդ.

9 Անդ.

10 F. N. Finck, Zur Personlichkeit des Chronisten Andreas, Zeitschrift für armenische Philologie, II Bd., I Heft, Marburg, 1903, S. 73—74.

11 Վենետիկ, 1904:

12 Բ. Սարգսյան, Անանուն ժամանակագրութիւն, էջ ԺԳ—ԺԴ.

13 Անդ, էջ Ը.

14 Անդ, էջ ԺԴ.

ենք, որ մինչև Փոքր Թեոդոս ավանդվածներն՝ ուղղակի կամ անուղղակի կերպով — այսինքն է՝ տոհմային երիցագույն հիշատակարաններու միջոցով — հունական աղբյուրներն քաղված ըլլան: Իսկ մնացածը — մասնավորապես եկեղ. պատմության վերաբերյալ տեղեկությունները — ըստ մեծի մասին անտարակույս Զ և է դարու առաջին կիսում գրված ասորի և հայ այնպիսի հիշատակարաններն հավաքված են, որոնք միաբնյայց կուսակցական ոգովովր տոգորված, կամակորված և պատմական ստուգութենն դուրկ են»¹⁵:

Բ. Սարգսյանը, շարունակելով իր աշխատանքը «Ժամանակագրության» վրա, հետազայում նրա աղբյուրների ցանկում ավելացրել է նաև Արծրունյաց Գրիգոր եպիսկոպոսի Նրուսաղեմից Հայաստան գրած Թուղթը՝ Տեառնընդառաջի մասին¹⁶. «Ժամանակագրության» մեջ կա մի հատված այդ նամակից:

Բ. Սարգսյանը մանրամասն կանգ է առնում նաև այն կարևոր հարցի վրա, թե այդ բազմաթիվ ու բազմատեսակ աղբյուրները ով է ի մի հավաքել ու խմբագրել. նա գտնում է, որ այդ անձնավորությունը պետք է եղած լինի Անանիա Շիրակացին¹⁷: Նա իր միտքը հաստատելու համար բերում է մի շարք կրուկաններ, որոնց վրա մենք այժմ մեկ առ մեկ կանգ կառնենք.

1. Ստեփանոս Ասողիկը Շիրակացուն է վերագրում «Ժամանակագրությունը» նա ասում է. «Իսկ Անաստաս (կաթողիկոսը) խորհեալ Հայաստանեայց ըստ կարգել տօմար անշարժ, ըստ այլոց ազգաց, և հրամայէ Անանիայի Շիրակացոյ կարգել զՔրոնիկոն հրաշագան, յորում զտօմար մեր կարգեաց անշարժ»¹⁸:

Պրոֆ. Աշ. Աբրահամյանն ապացուցել է, որ Ստեփանոս Տարոնացին «Քրոնիկոնի» տակ նկատի է ունեցել ոչ թե «Ժամանակագրությունը», այլ Շիրակացու ՇԼԲ աղյուսակը¹⁹: Այդ մասին խոսք կլինի ստորև:

2. «Ինչպես տեսանք, — գրում է Բ. Սարգսյանը, — անանուն ժամանակագրությունը կավարտի ի թվ. Հայոց ՃԼԳ, այն է՝ յամի Տեառն 685: Իսկ որովհետև Սամ. Անեցիկն գիտենք, որ այդ թվականեն վերջ իսկ գեռ կապրեր Անանիա՝ Հայոց մեծ գիտնականը. ուրեմն հետևությունն հայտնի է»²⁰, այսինքն, որ կարող էր Անանիա Շիրակացին լինել «Ժամանակագրության» խմբագիրը:

Այս փաստարկը ևս համոզեցուցիչ չէ: Մենք իրավունք չունենք Շիրակացուն վերագրել VII դարի որևէ երկասիրություն, ելնելով լոկ նրանից, որ Շիրակացու կյանքի տարիներին է շարադրվել այն: Սամվել Անեցու տեղեկության վրա պետք է հատուկ ուշադրություն դարձնել: Նա գրում է. «ԶԺԲ. Աշակերտքն Անանիայի՝ Հերմոն և Տրդատ և Աղարիա, Եղեկիէլ և Կիրակոս երթեալ յՆրուսաղէմ հաւանեցան երկարնակացն, և ի դարձին ոչ ընկալաւ զնոսա ճշմարիտ վարդապետն Անանիա»²¹:

Սամվել Անեցին այդ դեպքը թվագրում է 712 թ., պետք է հետևցնել ուստի, որ Անանիան (Շիրակացի՞ն) 712 թ. գեռ ողջ էր և լայն դործունեություն էր

15 Բ. Սարգսյան, Անանուն ժամանակագրութիւն, էջ ԺԲ:

16 «Սրբոյ հօրն եւագրի Պոնտացոյ Վարդ և մատենագրութիւնը», Վենետիկ, 1907, էջ ԶԺԲ.

17 Բ. Սարգսյան, Անանուն ժամանակագրութիւն, էջ ԺԶ:

18 Անգ. Ընդգծումները Բ. Սարգսյանինն են:

19 «Անանիա Շիրակացու Մատենագրութիւնը», էջ 143:

20 Բ. Սարգսյան, Անանուն ժամանակագրութիւն, էջ ԺԷ:

21 Սամուէլի քահանայի Անեցոյ, Հաւարմունք ի դրոց պատմադրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 85:

ծավալում: Պրոֆ. Աշ. Աբրահամյանը մանրամասն կանգ է առել Շիրակացու ծննդյան թվականի հարցի վրա և ցույց տվել, որ «Շիրակացին Տյուֆիկոսի մոտ է զնացել իր երիտասարդ հասակում, հավանական է 20 տարին լրացած, ուրեմն Շիրակացին ծնված պիտի լինի VI դարի վերջերում, և ամենաուշը — VII դարի սկզբներում»²²: Պրոֆ. Աբրահամյանն այնուհետև գրում է. «661—667 թթ. (Անաստաս կաթողիկոսի ժամանակ—Հ. Բ.) Շիրակացին գտնվում էր տարիքավոր հասակում»²³: Գրեթե նույն եզրակացություններին է հանգել վերջերս ֆրանսիացի բյուզանդագետ Պ. Լըմերլը²⁴:

Արդ, եթե որևէ արժեք տանք Սամվել Անեցու ասածին, պետք է ընդունենք, որ տարիքավոր (այսինքն շուրջ 65—70 տարեկան) այդ մարդն ապրել է ևս մի 55 տարի և 120 տարեկան հասակում զբաղվել միաբնակ-երկարնակ վեճերով: Դա հավանականությունից շատ հեռու է: Կամ Սամվել Անեցու նշած տարեթիվն է սխալ, կամ էլ այդ Անանիան՝ Անանիա Շիրակացին չէ, հետևաբար այդ փաստի վրա հենվելով հնարավոր չէ հանգել լուրջ եզրակացությունների²⁵:

3. «Ժամանակագրության ներքին փաստերն իսկ,— գրում է այնուհետև Բ. Սարգսյանը, որպիսիք են լեզվական նմանությունը, դանազան իրաց վերաբերյալ պատմական ակնարկություններ և ամբողջական կտորներ իսկ, որոնք սերտ առնչություն մը կհաստատեն մեծ Շիրակացվույն ճառական, տոմարական և պատմական մյուս գրվածքներուն հետ: Օրինակի աղաղավ, գլխավոր դարադուխները — Աղամեն մինչև ջրհեղեղ, և անտի մինչև Քրիստոսի ծնունդը — զորս կնշանակե այստեղ, նույնությամբ կգտնենք նաև իր Տոմարին մեջ: Այսպես նաև 72 աղգերու հիշատակությունն և ի մասնավորի 12 աղգերու անվանակոչությունը՝ որոնք դպրություն և գիր կգործածեն ի հնումն, նույն է երկու գրվածոց մեջ ևս: Յովսեպոսեն առնված մեկ տեղին, ուր կպատմվի հավուրս Պենտակոստեից Երուսաղեմի տաճարին մեջ կատարված մեծադղորդ հրաշքն և բարբառը. «Գնամք աստի, զնամք» այլովք հանդերձ, մեջ բերված է՝ բառ առ բառ նույնպես Անանիա Շիրակացվո Յաղագս Յայտնութեան և Մենդեան հարադատ ճառին մեջ...»²⁶:

Վերահիշյալ նմանությունները (եթե այդպիսիք կան), բացատրվում են ոչ թե այն հանգամանքով, որ երկու գործն էլ նույն հեղինակի գրչին են պատկանում, այլ այն պարզ փաստով, որ երկուսն էլ կարող են օգտված լինել միևնույն աղբյուրից: Բայց իրականում այդպե՞ս է արդյոք: Կանգ առնենք վերոհիշյալ շորս փաստերի վրա:

ա. Աղամից մինչև ջրհեղեղ և այնտեղից մինչև Քրիստոսի ծնունդը, որի մասին խոսվում է «Ժամանակագրության» մեջ, ըստ Բ. Սարգսյանի նույնությամբ գտնում ենք նաև Շիրակացու Տոմարի մեջ: Դա ճիշտ չէ և հակասում է փաստերին: Այսպես, Շիրակացին իր «Զատկի» ճառում, քննադատելով Իրոնի ժամանակագրությունն, ասում է. «Արդ մի՛ պատրեացուք ճարտարութեամբ՝ արուեստին Իրոնի. զի եթե ֆնեացուք, ոչինչ ի նորայն զաանի նշմարիա. թողում տեսի զընդ նդովիւքն լինել. այդ և ըստ արուեստին իսկ գործ ձևացումն ըստ

²² «Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը», էջ 38:

²³ Անդ, էջ 39:

²⁴ St'e P. Lemerle, Note sur les données historiques de l'autobiographie d'Anania de Shirak, Revue des Etudes Arméniennes, Nouvelle serie, t. I, 1964, p. 201—202.

²⁵ Հմմտ. Աշ. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը, էջ 39—40:

²⁶ Բ. Սարգսյան, Անանու ժամանակագրություն, էջ ԺԷ—ԺԸ:

մտահաճութեան իւրոյ և ոչ ըստ ճշմարտութեան. Բանգի ի ժամանակագրութեան իւրումն ՐՇ (5500) ասէ ի ծննդեանն Փրկչին»²⁷: Այսինքն ըստ Իրոնի Աղամից մինչև Քրիստոսի ծնունդը անցել է 5500 տարի, որ Քրիստոսի առաջին տարին համապատասխանում է 5501 թ., մի բան, որի հետ Անանիա Շիրակացին ամենևին էլ համաձայն չէ, այդ թիվը համարում է խաբեություն, Իրոնի մտահաճումը: Շիրակացին քննադատում է Իրոնին նույն ճառի մի այլ տեղում էլ, ասելով. «Բայց մեզ քաւ և մի՛ լիցի հաւանել ժամանակագրութեանն Իրոնի շփոթելոյ և յաճախելոյ արտաքոյ աստուածային գրոց. և մի՛ ընդունել զթիւս տումարի նորա զխաբողականս. և լիցուք ընդ նդովիւք սուրբ հարցն»²⁸, կամ «Իրոն ոչ ճշմարտութեամբ խաւահցաւ. և բանք նորա ոչ են հաւատարիմք»²⁹: կամ «Արդ ի մէջ երկուց վատթարաց պատեհագոյն զԵրմոգենի ասացեալսն համարին քան զԻրոնի. թէպէտ և ի ճշմարտութենէ երկոքեան վրիպեալք»³⁰:

Այժմ տեսնենք, թե ինչ է ասում այդ կապակցութեամբ «Ժամանակագրությունը»: «Ժամանակագրութեան» մեջ աշխարհի արարչագործութեան թվականը հիշատակվում է երեք անգամ: Առաջին անգամ այն բաժնում, որն ըստ ուսումնասիրողների Հիպպոլիտոսի գործի թարգմանությունն է: Այնտեղ գրված է. «Եւ յԱղամայ մինչև ի գերութիւնն Բարեղացւոց՝ որ եղև յաւուրս Յեքոնիաջ ազգք հիսուն և մի, ամբ ՏՊԽԲ (4842), ամիսք ինն: Եւ ի գերութենէն Բարեղացւոց մինչև ի ծնունդն Քրիստոսի՝ ազգ չորեքտասան, ամբ ՈԿ (660)»³¹: Հետևաբար $4842 + 660 = 5502$: Փաստորեն մենք ունենք Իրոնի թվագրումը, որն ըստ Անանիա Շիրակացու սխալ է: «Ժամանակագրութեան» մեջ վերևում բերված փաստից երեք էջ հետո գրված է. «Միանգամայն յԱղամայ մինչև ի շարչարանսն Քրիստոսի՝ ամբ ՏՇԼԴ (4534)»³²: Այնտեղ կա պարզապէս գրչի սխալ. պիտի լինի ՐՇԼԴ (5534). գրիչը հազար տարվա սխալ է թույլ տվել: Որ դա պարզապէս գրչական սխալ է հաստատվում է շարունակությունից. «և ի հնգեաւասաներորդ ամէն Տիրերի կայսեր՝ մինչև ի հալածումն եկեղեցեաց, որ եղև յիննուտասներորդ ամի Դիոկղետիանոսի, ամբ ՄՀԶ (276): Ժողովին ամենայն աւորքն և լինին ամբ ՐՊԺ (5810)»: 4534-ին գումարած 276 չպետք է տա 5810, այլ 4810: Քանի որ վերջին գումարը 5810 է, ապա 5810-ից հանած 276 մնում է 5534: Այսպիսով այս վերջին հաշվի համաձայն Աղամից մինչև Քրիստոսի խաչելությունը հաշվվում է 5534 տարի: «Ժամանակագրությունը» Քրիստոսին տալիս է ԼԲ (32) տարի կյանք: Հետևաբար, եթե 5534-ից հանենք այդ 32 տարին, ստանում ենք 5502, այսինքն նույն այն թիվը, ինչ նշված է վերևում, առաջին օրինակի մեջ:

Եթե Շիրակացին անկասկած իրեն պատկանող Զատիկի ճառում սուր քննադատության է ենթարկում Իրոնին՝ աշխարհի արարչագործության թվականի հարցում, ապա նա «Ժամանակագրութեան» մեջ (եթե, իհարկե, այդ երկի հեղինակը լինեք), չէր կրկնի Իրոնի ասածը:

«Ժամանակագրութեան» վերջում կա հոռմեական-բյուզանդական կայսերաց մի երկրորդ ընդարձակ ցուցակ: Վերևում խոսք եղավ այն մասին, որ այս

27 «Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը», էջ 297:

28 Անդ, էջ 296:

29 Անդ, էջ 298:

30 Անդ:

31 Անդ, էջ 369:

32 Անդ, էջ 372:

բաժնում տեղ են գտել ոմն հայ հեղինակի, ավելի ճիշտ բանաբաղի, որոշ ինքնուրույն նախադասություններ։ Ահա այստեղ մենք հանդիպում ենք աշխարհի արարչագործության թվականի մի հիշատակություն ևս, որը միանգամայն տարբերվում է վերևում երկու անգամ մեջ բերվածից։ Այնտեղ գրված է. «Լինին յԱդամայ մինչև ի ծնունդն Քրիստոսի ամբ ՐՄԿԴ (5264)»³³։ Այդ առթիվ հայ հեղինակը տալիս է նաև բացատրություն. «Այս ի ստոյգ ժամանակագրական պատմութենէ բնդարինակեցաւ, իսկ ըստ այդոց՝ այսպէս ունի պատմութիւնք. ըստ Հրէից մինչև ի ծնունդն՝ ամբ չորս հազար. ըստ Շամբտացոց՝ չորս հազար. ըստ յունաց Եպիփանու Կիպրացոյ պատմութեանն հինգ հազար հինգ հարեւ. ըստ Քրոնիկոնի Բաղմավէպ պատմութեանն՝ հինգ հազար հարեւր իննսուն և ութ»³⁴։ Անանիա Շիրակացին, որ մեր մատենագրության մեջ իրավամբ կոչված է «բանիբուն և հանճարեղ, գիտող յոյժ ամենայն տոմարական արուեստից»³⁵, կարող էր արդյոք գրել. «Այս ի ստոյգ ժամանակագրական պատմութենէ բնդարինակեցաւ»³⁶։

բ. «Ի մասնավորի, — շարունակում է Բ. Սարգսյանը, — 12 աղգերի անվանակոչությունը, որոնք դպրություն և դիր ունենին հնում, նույնն է Շիրակացու տոմարում և «Ժամանակագրության» մեջ։

Դա էլ չի համապատասխանում իրականությանը։ «Ժամանակագրության» մեջ երեք անգամ խոսվում է դպրություն ունեցող ժողովուրդների մասին, բայց և ոչ մեկը չի տալիս 12 դումարը։ Եթե նույնիսկ այդ երեք հիշատակությունների տվյալները իրար միացնենք, մենք կստանանք ոչ թե 12, այլ շատ ավելի ժողովուրդների անուններ։ Բայց չէ որ Շիրակացու մոտ դպրություն ունեցող ժողովուրդները 12 չեն, այլ շատ ավելի։ Շիրակացին այդ մասին խոսում է իր «Պատճեն տումարի հայոց» աշխատության սկզբում, որտեղ ասված է, թե դպրություն ունեն հետևյալ ժողովուրդները. երրայեցիները, քաղզեացիները, ասորիները, պարսիկները, մարերը, հնդկները, փյունիկեցիները, հույները, հայերը, փոյուզիացիները, հռոմայեցիները, եգիպտացիները, ասենացիները, բյութանացիները, կապադովկացիները, վրացիները և աղվանները³⁷, ընդամենը 17 ժողովուրդ։

«Ժամանակագրության» մեջ կարդում ենք. «Եւ այս աղգք են որ գիտեն ի սոցանէ դպրութիւն. իբերացիք, դատինացիք՝ որով Հոռոմքն վարին, սպանիացիք, յոյնք, մարք, հայք», այսինքն ընդամենը վեց ժողովուրդ։ «Ժամանակագրության» մի այլ տեղում կարդում ենք. «Եւ որ գիտեն ի սոցանէ դպրութիւն են

33 «Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը», էջ 378։

34 Անդ, էջ 379։

35 Կ ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, Պատմություն հայոց, էջ 62։

36 «Ժամանակագրության» թվական տվյալները այլ տեղերում ևս հակասում են ստուգապես Շիրակացուն պատկանող երկերի տվյալներին։ Օրինակ. «Ժամանակագրության» կայսերաց երկրորդ ցուցակում կարդում ենք հետևյալը. «Ի սորա (Վեսպասիանոսի) երկնեւորդում ամի Տիտուս որդի նորին պաշարեաց զԵրուսաղէմ... և բրեաց ի հիմանց զքաղաքն... պատմէ և Յովսեփոս սոգաւ և սրով հարեւր քսան բերս կոտորեալ» («Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը», էջ 380)։ Շիրակացին իր «Ջատիկ» ճառում այս դեպքի կապակցությամբ գրում է. «Եւ մկրտէին (առաքեալքն — Հ. Բ.) մինչև յամեն երկրորդ Վեսպասիանոսի Յուդում եղև հուսկ յետին աւերումն տաճարին և պաշարումն և գերութիւն Երուսաղէմի» («Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը», էջ 294), այսինքն Անանիա Շիրակացին Երուսաղէմի կործանումը դնում է Վեսպասիանոսի թագալորության երկրորդ տարում, երբ «Ժամանակագրության» մեջ այդ դեպքը թվագրվում է Վեսպասիանոսի յոթերորդ տարով։ Նման փաստերը կարելի է բազմապատկել։

37 «Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը», էջ 112։

այսոցիկ. փյունիկեցիք, եգիպտացիք, պամփիլոացիք, փոիւզացիք», այսինքն չորս ժողովուրդ: Եվ վերջապես մի այլ տեղում. «Երրայեցիք որ են հրեայք, պարսկք, մարք, քաղղեացիք, հնդիկք, ասորեստանեայք». վեց ժողովուրդ:

գ. Ըստ Բ. Սարգսյանի 72 աղգերի հիշատակությունը, որ հանդիպում է «Ժամանակագրության» մեջ կա նաև Շիրակացու տոմարում: Մեզ չհաջողվեց Շիրակացու, տոմարում գտնել այդ հիշատակությունը և եթե նույնիսկ կա Շիրակացու մեզ անծանոթ մնացած որևէ երկասիրության մեջ և համընկնում է «Ժամանակագրության» տվյալների հետ, ապա դա էլ փաստ չէ, որովհետև այդ տվյալին կարելի է հանդիպել բաղմաթիվ ժամանակագրությունների մեջ, որոնք սկսվում են Ադամից:

դ. Երուսաղեմի մեծադղորդ հրաշքի նկարագրությունը, — շարունակում է Բ. Սարգսյանը, — որ հանդիպում է նույնությամբ Շիրակացու Հայտնության և Զատիկի ճառում, կա նաև «Ժամանակագրության» մեջ, ինչպես նաև «գնամբ աստի, գնամբ» բարբառը:

«Ժամանակագրության» բանաբաղն ու Շիրակացին օգտվել են միևնույն աղբյուրից՝ Եվսեբիոս Կեսարացուց. նմանությունը այդտեղից է գալիս, և ոչ թե նրանից, որ երկու դործերն էլ մի մարդ է շարադրել: Համոզվելու համար այդ բանում բավական է մեջ բերել այդ հրաշքի նկարագրությունը վերոհիշյալ երկերից:

Եվսեբիոս Կեսարացի
(Մասն Բ, Քրոնիկոն
կանոն, էջ 266)

«Յովսեպոս պատմէ, թէ յաւուրս պենտակոստէից զղրդին և սօսափին նախ զքահանայիւրն պատէր, և ապա բարբառ յանկարծակի անտուտ ի ներքուտ ի տաճարէն լսելի լինէր զայս ձև օրինակի, թէ գնամբ աստի գնամբ»:

Շիրակացի
Հայտնության ճառ
(Ան. Շիր. Մատ., էջ 286)

«Յովսէպոսն պատմէ, եթէ յաւուրն Պենտեկոստէիցն զղրդին և սարսափին նախ զքահանայիւրն պատէր, և ապա զբաղմութեամբ ժողովելոցն, ապա և բարբառ յանկարծակի անդուտ ի ներքին տաճարէն լսելի լինէր զայս արինակ բանից, եթէ՝ Գնամբ աստի, զընամբ»:

«Ժամանակագրություն»
(Ան. Շիր. Մատ., էջ 372)

«Յովսեպոս պատմէ, թէ Յաւուրն Պենտակոստէից եղև զղրդին և սաւափին: Նախ զքահանայապետիւրն պատէր, և ապա յանկարծակի բարբառ ի տաճարին՝ ի ներքուտ ի քաւարանէ անտի, որպէս ձև բանի ասելով. Գնամբ աստի, զընամբ»:

Ինչպես տեսնում ենք Բ. Սարգսյանի այս փաստարկն էլ որևէ հիմք չի տալիս Շիրակացուն «Ժամանակագրության» խմբագիր համարելու համար:

4. «Ժամանակագրությունը» ընդօրինակված է մի ձեռագրում (Մաշտոցյան Մատենադարանի № 2679) Շիրակացուն պատկանող այլ աշխատությունների շարքում: Չնայած Բ. Սարգսյանը դա համարում է «զորավոր փաստ», սակայն զորություն չկա նաև նրա մեջ՝ քանի որ միջնադարյան ձեռագրերին չի կարելի մոտենալ որպես առանձին հեղինակների «երկերի» կամ «ընտիր երկերի» ժողովածուների: Նույն ձեռագրում կարող են իրար հաջորդել բոլորովին տարբեր հեղինակների երկասիրություններ³⁸:

³⁸ Նույն այդ № 2679 ձեռագրում կա նաև «Յաղագս ամպոց և նշանաց» աշխատությունը, որը նույնպես վերագրված էր Անանիա Շիրակացուն, բայց ինչպես ցույց ենք տվել արդեն հույն հեղինակ Արատոս Սուլացուն է պատկանում: Տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի» № 7, 1964:

5. Մի գրչագրում հանդիպում է հայ պատմագիրների ցուցակ, որի մեջ հիշված է նաև Անանիա Շիրակացու անունը. «Անանիայ Շիրակացին. սկիզբն առնալ յԱղամայ, համառօտ գաւազանաւ իջանէ մինչև ի ժամանակս Անաստասայ կաթողիկոսի»: Սրա հիման վրա Բ. Սարգսյանը եզրակացնում է, որ ցուցակի հեղինակը ի նկատի է ունեցել խնդրո առարկա «Ժամանակագրությունը»:

Ինչպես ցույց է տալիս ինքը Բ. Սարգսյանը, այս «Ժամանակագրությունը» օգտագործել են հետազայում բազմաթիվ հեղինակներ, այն է Սերեոս, Մովսես Կաղանկատվացի, Ուխտանես, Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Ստեփանոս Ասողիկ, Սամվել Անեցի, նաև Անանիա Սանահնեցի, Սարկավազ վարդապետ, Վարդան, Կիրակոս, Մխիթար Ապարանեցի և ուրիշներ: Բայց վերոհիշյալ հեղինակներից և ոչ մեկը չի ասում, որ «Ժամանակագրությունը» նշանավոր Անանիա Շիրակացու գործն է: Դա ապացույց է այն բանի, որ այդ հեղինակներից և ոչ մեկի ձեռքում եղած օրինակը չէր կրում Շիրակացու անունը: Եվ եթե XVIII դարի մի գրչագրում հայ պատմագիրների շարքում հանդիպում է Անանիա Շիրակացու անունը, որն «սկիզբն առնալ յԱղամայ, համառօտ գաւազանաւ իջանէ մինչև ի ժամանակս Անաստասայ կաթողիկոսի», ապա այդ վկայությունը չի կարող իր ստուգության մասին կասկածներ չառաջացնել:

Ահա համառոտ գծերով «Ժամանակագրությունը» Շիրակացուն վերագրելու Բ. Սարգսյանի առաջ քաշած կովանները: Բայց իրականության դեմ չմեղանչելու համար պետք է ասենք, որ այնուամենայնիվ Բ. Սարգսյանը իր այդ եզրակացությունները որոշ չափով թեական է համարել: Նա ի միջի այլոց գրել է. «Ժամանակագրության» խմբագիրը «ոչ միայն կրթոտ և անվայելուշ լեզու մը կը գործածե այն ժողովի (նկատի ունի Քաղկեդոնի ժողովը — Հ. Բ.) և դավանությանը նպաստող թագավորներուն և սրբակրոն հայրապետներու դեմ, այլ՝ որ դարմանալին է՝ մեծ Շիրակացվուն՝ անհարմար և իրարու հակասող տգիտարանությամբ երբեմն պատմական ստույգ եղելություններն իսկ, ինչպես և անոնց գրավոր վարդապետության ուղիղ իմաստներն ևս կը խեղաթյուրե. և երբեմն երբեմն ալ... շինծու և ստահող առասպելները՝ որպես ճշմարիտ պատմություն՝ միամտորեն մեջ կը բերե կագուցանե: Արդ՝ դիտելով որ այս պարագաներս ճշգրիտ հակապատկերը կկազմեն Շիրակացվուն, դժվար է ուրեմն, որ միևնույն գրչի և մտքի ծնունդ ըլլան»³⁹: Բ. Սարգսյանը «Ժամանակագրության» Շիրակացուն պատկանելու դեմ խոսող մի քանի այլ տվյալներ փորձում է բացատրել, բայց վերոհիշյալ փաստի համար նա բացատրություն չի գրտնում և բավարարվում է, ասելով. «Ես իսկ կը խոստովանիմ, որ խիստ ծանրակշիռ է և դժվարալուծանելի»⁴⁰:

Բ. Սարգսյանից շուրջ քառասուն տարի անց «Ժամանակագրությամբ» գրադվեց պրոֆ. Աշ. Աբրահամյանը: Նա ընդունեց «Ժամանակագրության» Շիրակացու կողմից խմբագրվելու մասին Բ. Սարգսյանի բոլոր կովանները և առաջ անցնելով պնդեց, որ Շիրակացին ոչ թե խմբագրել է «Ժամանակագրությունը» այլ հանդիսանում է նրա հեղինակը⁴¹:

39 Բ. Սարգսյան, Անանուն ժամանակագրութիւն, էջ Ի:

40 Անդ:

41 Իհարկե ճիշտ չէ պրոֆ. Աբրահամյանը, երբ ասում է, թե Բ. Սարգսյանը «Ժամանակագրության» հեղինակ է համարել Շիրակացուն (էջ 142—143): Բ. Սարգսյանը Շիրակացուն պարզապես այդ գործի «վերջին խմբագիրն» է համարել:

Պրոֆ. Աշ. Աբրահամյանը Բ. Սարգսյանի կովանների վրա ավելացնում է հետևյալները. «Առաջին փաստը,— գրում է նա,— դա Շիրակացու դեպի իր օգտագործած սկզբնաղբյուրները քննադատական վերաբերմունք ցուցաբերելն է: Շիրակացին «Ժամանակագրության» մեջ Ադամի մասին խոսելիս գրում է. «Եւ ընդէ՛ր արդեւր զսա միայն որդոյդ անուամբ յորջորջեաց, իսկ վասն աշդոցն ամենեցուն պարզարար ասաց՝ թէ ծնան... Ինձ քով, հանգուցանելն՝ դադարեցուցանել, իսկ դադարեցուցանելն զամբարշտութիւնս և զշարիս՝ սատակմամբ մարդկան երկրագործաց դարուն երկրորդի»⁴²:

Պրոֆ. Աշ. Աբրահամյանը եզրակացնում է. «Քննադատական այնպիսի դարձվածքներ, ինչպիսին են՝ «ես կարծեմ», «ինձ թուի», «հաւանեալ եմ, և այլն, հատուկ են ինչպես Խորենացուն, այնպես և Շիրակացուն»: Այսինքն «Ժամանակագրության» մեջ հանդիպող վերոհիշյալ «ինձ թուի»-ն ըստ պրոֆ. Աբրահամյանի Շիրակացունն է և վկայում է նրա քննադատական վերաբերմունքի մասին դեպի աղբյուրները: Բայց այդ «ինձ թուի»-ն ամենեին էլ Շիրակացունը չէ: Դա Մովսէս Խորենացունն է. «Ժամանակագրության» այդ մասը հենց ձեռագրում, ինչպես վերևում ասվեց, վերնագրված է «Մովսիսի Խորենացոյ» և եթէ պրոֆ. Աբրահամյանը այդ բաժինը համեմատեի Մովսէս Խորենացու «Պատմության» համապատասխան հատվածի հետ կհամոզվեի, որ այդ «ինձ թուի»-ն պատկանում է Պատմահորը և միաժամանակ հնարավորություն կունենար սրբագրել բազմաթիվ էական սխալներ, որոնք մուտք են գործել «Ժամանակագրության» մեջ գրիչների մեղքով: Այսպես.

Մովսէս Խորենացի
(Ա. 4)

«Եւ ընդէ՛ր արդեւր զսա միայն որդոյ ա-
նուամբ յորջորջեաց, իսկ վասն աշդոցն ամե-
նեցուն պարզարար ասաց, թէ ծնան... Ինձ
քով՝ հանգուցանելն զադարեցուցանել է. իսկ
զադարեցուցանելն՝ զամբարշտութիւն և զշա-
րիս, սատակմամբ մարդկան զագագործաց
դարուն երկրորդի»:

«Ժամանակագրություն»
(Ան. Շիր. Մատենագր., էջ 358)

«Եւ ընդէ՛ր արդեւր զսա միայն որդոյ ա-
նուամբ յորջորջեաց, իսկ վասն աշդոցն ամե-
նեցուն պարզարար ասաց թէ ծնան... Ինձ
քով, հանգուցանելն՝ դադարեցուցանել. իսկ
զադարեցուցանելն զամբարշտութիւնս և զշա-
րիս՝ սատակմամբ մարդկան երկրագործաց
դարուն երկրորդի»:

Վերահիշյալ զուգահեռը մի ուրիշ հարցի կապակցությամբ մատնացույց է արել շուրջ վեց տասնամյակ առաջ Բ. Սարգսյանը⁴³:

«Երկրորդ փաստը,— գրում է այնուհետև պրոֆ. Աշ. Աբրահամյանը,— այդ ժամանակագրության և Տիեզերագիտության տեքստերում հուլիս և օգոստոս ամիսների անունների առաջացման պատճառը նման լեզվով և ձևով նկարագրելու փաստն է: Ըստ այդ նկարագրության, հուլիս ամսի անունն առաջացել է Հուլիոս կայսեր անունից, իսկ օգոստոսը՝ Օգոստոս կայսեր անունից»⁴⁴: Եվ պրոֆ. Աշ. Աբրահամյանը զուգահեռ ձևով բերում է «Ժամանակագրության» և «Տիեզերագիտության» այդ հատվածները ու եզրակացնում. «Նշված փաստերի նմանությունն այնքան ակնբախ է, որ կոմենտարիաները, կարծում ենք, ավելորդ են: Այդ նմանությունները,— վերջացնում է պրոֆ. Աբրահամյանը,— գա-

⁴² «Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը», էջ 144:

⁴³ Բ. Սարգսյան, Խորենացոյ պատմագրութեան ուսումնասիրութեան ընթացքը և անոր հնութեան նոր ապացույցներ, «Բազմավէպ», 1903, էջ 514:

⁴⁴ «Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը», էջ 144:

լիս են նորից ապացուցելու, որ «Ժամանակագրության» հեղինակը Անանիա Շիրակացին է»⁴⁵:

Բայց վերոհիշյալ նմանությունը բացատրվում է ոչ թե նրանով, որ այդ երկու բնագրերն էլ պատկանում են Շիրակացու գրչին, այլ այն պարզ հանգամանքով, որ և՛ Շիրակացին իր «Տիեզերագիտության» մեջ, և՛ «Ժամանակագրության» կազմողը օգտվել են նվաճած Կեսարացուց: Վերջինիս մոտ ի միջի այլոց մենք կարգում ենք. «Աւգոստոս Սերաստոս անուանեցաւ. և զսերաստոս ամիս՝ աւգոստոս անուանեաց»⁴⁶:

Ինչ վերաբերում է վերևում մատնացույց արված Բ. Սարգսյանի կասկածներին՝ «Ժամանակագրությունը» Շիրակացուն պատկանելու հարցի շուրջը, ապա պրոֆ. Աբրահամյանը փորձում է դրանք փարատել պնդելով, որ իբրև Անանիա Շիրակացին մոլեռանդ հակաքաղկեդոնական է եղել և իբրև ապացույց բերում է Սամվել Անեցու 712 թ. տակ հիշվող փաստը, որի մասին մանրամասն խոսք եղավ վերևում, փաստ, որի ստուգության վրա կասկածել է հենց ինքը պրոֆ. Աշ. Աբրահամյանը⁴⁷:

«Ժամանակագրության» վրա մի այլ հարցի կապակցությամբ կանգ է առել նաև Հ. Անասյանը: Նա նույնպես գտնում է, որ «Ժամանակագրությունը» պատկանում է Անանիա Շիրակացու գրչին: Իր «Բուզանդարանի ռուսերեն թարգմանությունը» ապակետիպ գրախոսականում Հ. Անասյանը գիմում է Անանիա Շիրակացու Զատիկի ճառին, որտեղ ի միջի այլոց ասված է հետևյալը. «Եւ արար Յեսու ի ԻԲ ար ամսոյն առաջնոյ զատիկ. բայց անուանէ ի շորեքտասան քսա աւուրցն լուսնի. և առնէ նորոգումն կարգացն եղծելոց յանապատին. և առնէ իբրև ի նորոյ սկիզբն կարգաց և արինաց որպէս և Մովսէս յելանելն յնգիպտոսէ. քանզի և զանցանելն զՅորդանան գետով ելս կոչէ յնգիպտոսէ: Որպէս և ի ժամանակական կանոնի նախապատում հանդիսին մերոյ ճառեցար»⁴⁸:

«Ժամանակական կանոնի» տակ քսա Հ. Անասյանի Շիրակացին նկատի է ունեցել խնդրո առարկա «Ժամանակագրությունը»⁴⁹: «Իրոք, — ասում է նա, — այս ժամանակագրության մեջ խոսվում է Հորդանանի անցման մասին»⁵⁰:

Զատիկի ճառում Հեսուն, հրեաների նգիպտոսից դուրս գալը և Հորդանան գետն անցնելը հիշվում են զատիկի օրը ճշտելու կապակցությամբ. այդ մասին է, որ Շիրակացու իսկ վկայությամբ խոսք է ասված նաև իր «Ժամանակական կանոնի նախապատում հանդիսի» մեջ: Բայց «Ժամանակագրության» մեջ նման բանի մենք չենք հանդիպում: Տվյալ բաժնում պարզապես հերթականությամբ արված է հրեա քահանայապետների պատմությունը, այդ թվում նաև Հեսուի Հորդանան գետն անցնելու պատմությունը: Բերենք երկու տվյալները կողք կողքի.

45. «Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը», էջ 145:

46. Եւսեբի Պամփիլիայ Կեսարացու ժամանակական երկմասնեայ, Մասն Բ, Քրոնիկոն կանոն, Վենետիկ, 1818, էջ 256:

47. «Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը», էջ 40:

48. Հ. Անասյան, Բուզանդարանի ռուսերեն թարգմանությունը, Երևան, 1954, էջ 8:

49. Անդ, էջ 9:

50. Անդ:

Անանիա Շիրակացի
(Զատկի ճառ)

«Ան արար Յեսու ի ԻՅ ար ամսոյն առաջնոյ զատիկ. բայց անուանէ ի չորեքտասան, ըստ աւուրցն լուանի. և անէ նորոգումն կարգացն եղծելոց յանապատին. և անէ իբրեւ ի նորոյ սկիզբն կարգաց և արինաց որպէս Մովսէս յելանելն յեգիպտոսէ. Բանգի և զանցանելն զՅորդանան զետով ելս կոչէ յեգիպտոսէ. որպէս և ի ժամանակական կանոնի նախապատում հանդիսին մերոյ ճառեցար»:

«Ժամանակագրություն»

«Յեսու որդի նաւեայ իբրեւ անց ընդ Յորդանան զետ, եկաց յերկրին քանանացոց ամս քսան և եմն. և ի պատերազմունսն ամս վեց. յետ ժառանգեցուցանելոյ զերկրն վիճակաւ եկաց ամս քսան և մի: Արդ անին, յորմէ հետէ եկն Աբրահամ յերկրն քանանու մինչև ի մեռանել Յեսուայ որդւոյ նաւեայ ազգք եմն ամբ ԾԱ. և յԱզամայ ազգք քսան և եմն, ամբ ՎՊԶԳ»:

Ինչպես պարզ երևում է այս համեմատությունից, Անանիա Շիրակացին իր Զատկի ճառում ամենևին էլ չի ակնարկում «Ժամանակագրության» մեջ հիշված վերոհիշյալ փաստը:

Այնուհետև Հ. Անասյանը Զատկի ճառի «ի ժամանակական կանոնի նախապատում հանդիսին մերոյ» նախադասության՝ մեր կողմից ընդգծված բառերը հասկանալով «նախապես զրված ուսումնասիրություն», գտնում է, որ «Ժամանակագրությունը» զրված է եղել Զատկի ճառից առաջ, հետևաբար Զատկի ճառը նա թվագրում է 686 թվականից հետո ընկած ժամանակով:

Մեր կարծիքով Շիրակացու Զատկի ճառում հիշված «Ժամանակական կանոնը» ամենայն հավանականությամբ նույնանում է Ասողիկի հիշած «Քրոնիկոնի» հետ. «Ըսկ Անաստասայ խորհեալ Հայաստանեայցս կարգել տոմար անշարժ ըստ այլոց ազգաց. և հրամայէ Անանիայի Շիրակացոյ կարգել զՔրոնիկոն հրաշազան, յորում զտոմար մեր կարգեաց անշարժ»⁵¹: Եվսերիոս Կեսարացու աշխատությունը վերնագրված է «Եւսերի Պամփիղեայ Կեսարացոյ Քրոնիկոն կանոն որ և ժամանակական կանոն». այստեղից միանգամայն պարզ երևում է, որ Զատկի ճառի «Ժամանակական կանոնը» և Ասողիկի մոտ հիշատակված «Քրոնիկոնը» միևնույն բաներն են: Արդ, ըստ Ասողիկի այդ «Քրոնիկոնը» այսինքն «Ժամանակական կանոնը» բովանդակում էր հայոց անշարժ տոմարը: Խնդրո առարկա «Ժամանակագրության» մեջ մենք տոմարի մասին ընդհանրապես և հայոց տոմարի մասին մասնավորապես և ոչ մի հիշատակության չենք հանդիպում, պարզ է, որ Քրոնիկոնը (Ժամանակական կանոնը) ոչ մի կապ չունի «Ժամանակագրության» հետ:

Եվսերիոս Կեսարացու «Ժամանակական կանոնը» իրենից ներկայացնում է ժամանակագրական աղյուսակներ, որոնց զուգահեռ տրվում է առանձին զեպքերի նկարագրությունը: Մեր կարծիքով հիշտ է պրոֆ. Աշ. Աբրահամյանը, որ Շիրակացու «Քրոնիկոնը» (այսինքն ժամանակական կանոնը) նույնացնում է Անանիայի ԾԼԹ աղյուսակի հետ: Այդ մասին վերևում մի այլ հարցի կապակցությամբ ասվել է: Եվսերիոս Կեսարացու «Քրոնիկոն կանոն» որ և ժամանակական կանոնը՝ ունի առաջաբան, որը վերնագրված է Πρωτολογον առաջաբան, նախաշաղկի, նախասացություն, որտեղ ցույց է տրվում, թե ինչ ձևով պետք է գտնել առանձին զեպքերի թվագրությունը և բերվում են առանձին օրինակներ: Ահա, վերոհիշյալ «նախապատում հանդիսի»-ի տակ մենք հասկանում ենք ոչ թե «նախապես շարադրված գործ», ինչպես բացատրում է Հ. Անասյանը, այլ «Ժամանակական կանոնի» (Քրոնիկոնի) «նախաբան, ներածություն,

51 Ա ս ո ղ ի կ, էջ 39:

նախասացություն» — (Արցունյաց), ինչպիսին ունի Եվսեբիոս Կեսարացու «Ժամանակական կանոնը» և ինչպիսին, անկասկած, ունեցել է Անանիա Շիրակացու ՇԼԲ աղյուսակը:

Ինչպես տեսանք, բոլոր ուսումնասիրողների մոտ այն համոզմունքը կա, որ «Ժամանակագրությունը» Անանիա Շիրակացու հեղինակությունն է և կամ էլ՝ ծայրահեղ դեպքում՝ խմբագրվել է Անանիա Շիրակացու կողմից: Վերոբերյալ մեր կոմպանները մեզ հանգեցրին հակառակ եզրակացության, որն առավել ևս ամրապնդվում է, երբ վերլուծության ենք ենթարկում հենց «Ժամանակագրությունը», մի երկ, ուր իրար են կցված տարբեր աղբյուրների ու հեղինակների գործեր, առանց նույնիսկ նկատելու, որ տարբեր տեղերից բանաբաղված այդ տվյալները հաճախ իրար հակասում են: Բերենք փաստեր.

«Ժամանակագրության» մեջ երեք անգամ հիշատակվում է Աղեքսանդր Մամյա կայսրը: Առաջին անգամ Հիպպոլիտոսին վերագրվող բնագրում, երկրորդ անգամ հռոմեական կայսրերի առաջին ցուցակում, և երրորդ անգամ՝ կայսրերի երկրորդ ցուցակում: Արդ, առաջին դեպքում ասված է. «Եւ ի շարշարանացն Քրիստոսի մինչև յամեն երկուսասներորդ՝ քսաներորդ առաջնորդի թագաւորին հռոմոց Աղեքսանդրի առնին ամք երկերիւր հինգ եւ ամիսք վեց», այսինքն ցույց է տրվում, որ նա թագավորել է առնվազն տասներկու տարի:

Կայսրերի առաջին ցուցակում գրված է. «Աղեքսանդր Մամէ՛ երիս» այսինքն, որ այս կայսրը թագավորել է ընդամենը երեք տարի:

Եվ վերջապես ըստ կայսրերի երկրորդ ցուցակի՝ «Աղեքսանդրոս Մամեայ որդի ամս չորեքտասան»: Մեր համոզմամբ Անանիա Շիրակացու նման մի գիտնական նման բան գրել կամ խմբագրել չէր կարող: Կարո՞ղ էր, արդյոք, Շիրակացին մի տեղ գրել. «Վասն շարշարանացն տեսան մերոյ, որ եղև յիննուտասներորդ ամի Տիրերի կայսեր», իսկ մի քիչ հետո՝ «յուրուտասն ամի տերութեան սորա (Տիրերի) շարշարեցաւ Քրիստոս»: Կամ թե մի տեղ գրել՝ «Յետ Հերովդի՝ թագաւորէ Հրէից Արքեղաւոս որդի սորա ամս ինն: Յետ որոյ Հերովդէս՝ եղբայր Արքեղաւոսի՝ թագաւորեաց ամս քսան և ութ»⁵², իսկ ընդամենը մեկ էջ հետո. «Յետ Արքեղաւոսի թագաւորէ Ագրիպպաս աւագ՝ ամս վեց: Յետ սորա Ագրիպպաս մանուկ՝ ամս քսան և հինգ»⁵³:

«Ժամանակագրության» բանաբաղը բյուզանդական Կոստանդ կայսեր դեմ ատելությամբ է լցված, հայհոյում է նրան, որովհետև նա «հնազանդեալ Արիոսի մոլորութեան» «հրաման եւ դարձուցանել զԱրիոս յարտասահմանութենէ և ընդունել յեկեղեցի»: Իսկ ի՞նչ է ասում իսկապես Շիրակացին Կոստանդ կայսեր մասին. «Ասեն հաւանեալ (Կոստանդի) հերձուածոյն Արիոսի. բայց ոչ հակառակ նշմարութեանն ինչ մաքաւէր»⁵⁴:

«Ժամանակագրության» մեջ հանդիպող հռոմեական-բյուզանդական կայսրերի երկու տարբեր ցուցակները իրենց տվյալներով հաճախ հակասում են միմյանց: Այդ հակասությունների մասին որոշ պատկերացում կազմելու համար

52. «Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը», էջ 371:

53. Անդ, էջ 372:

54. Անդ, էջ 285:

բավական է աչք ածել այդ երկու ցուցակներում կայսրերի թագավորության տարեթվերի վրա, կամ էլ կայսրերի թվի վրա:

Անանիա Շիրակացու նման մի գիտնական դժվար թե այսպիսի ապաշնորհ բանաբաղության հեղինակ լիներ: Ապաշնորհ լինելն երևում է ոչ միայն այն բանում, որ բանաբաղը չի նկատել իր կցկցած «Ժամանակագրության» մեջ առկա աղաղակող հակասությունները, այլև այն բանում, որ նա կատարել է թարգմանական այնպիսի սխալներ, որոնք Շիրակացու պես մի ականավոր հունագետ չէր կարող թույլ տալ:

«Ժամանակագրությունը» Անանիա Շիրակացու գրչին չպատկանելու մասին ունենք մի շարք, մեր կարծիքով բավականին ծանրակշիռ փաստեր և նկատառումներ ևս: Շիրակացին, որպես իր ժամանակի ամենատառջավոր գիտնականներից մեկը, բնության երևույթներին մոտենում է միանգամայն գիտական տեսանկյունից: Նա ամենասուր բնագիտության է ենթարկում տարրեր հեղինակների աստղաբաշխական հակագիտական և անտիապաշտական հայացքները, ծաղրի ենթարկում նրանց: Նա իր «Յաղագս շարժման թէ ուստի լինի» աշխատության մեջ փորձում է երկրաշարժին տալ իր ժամանակի համար գիտական բացատրություն⁵⁵: Բայց «Ժամանակագրության» բանաբաղը միանգամայն հեռու է գիտությունից, նա հավատացած է, որ այն բանի համար, որ հոռմայեցիք շրնդունեցին Զենոն կայսեր «Հենոտիկոնը» և հավատարիմ մնացին Քաղկեդոնի ժողովի որոշումներին՝ «եղև սաստիկ շարժումն ի Հոռմ, մինչև նեխեցաւ երկիրն ի բաղմութենէ դիակացն»⁵⁶: Բնական երևույթների նման «բացատրություններ» «Ժամանակագրության» մեջ եղակի չեն:

Արդ, ո՞վ է «Ժամանակագրության» բանաբաղը և ո՞ւմ գրչին են պատկանում այս երկի վերջին բաժնի ինքնուրույն էջերը:

Մաշտոցյան Մատենադարանի № 5254 ձեռագրում (էջ 190ա—202բ) մենք հանդիպում ենք նույն այս «Ժամանակագրությանը» որոշ չափով համառոտված (հատկապես Հիպպոլիտոսին վերաբերող բաժինը, ինչպես նաև վերջին մասը, որտեղ մեծ մասամբ դավանաբանական վեճերն են շարադրված): «Ժամանակագրության» այս անտիպ բնագիրը, անկասկած, հրատարակված «Ժամանակագրության» բնագրից շատ ավելի ընտիր է:

№ 5254 ձեռագիրը բնօրինակել է Գևորգ գրիչը 1280 թ.: Պրոֆ. Աշ. Արաճամյանի կարծիքով «Ժամանակագրության» այս բնագիրն արտագրված է Մաշտոցյան Մատենադարանի № 2679 ձեռագրից (այս վերջինից են կատարված Բարսեղ Սարգսյանի և Աշոտ Աբրահամյանի հրատարակությունները): Իայց դա իրականությանը չի համապատասխանում: № 5254 ձեռագրի բնագիրը շատ ավելի ընտիր է և սկզբնական: Այս բնագիրը, համարելով № 2679 ձեռագրում եղած «Ժամանակագրության» սոսկ համառոտումը, պրոֆ. Աշ. Արաճամյանն ընդգծում է, որ նրանց միջև եղած տարբերությունը «բնագրից (ուզում է ասել № 2679 ձեռագրից — Հ. Բ.) կատարված շեղումներ են միայն և ոչինչ չեն ավելացնում տեքստի վրա»⁵⁷: Բայց եթե այդ այդպես է, ապա ինչպե՞ս կարող է № 5254 ձեռագիրն ունենալ տեղ-տեղ «ընտիր ընթերցվածքներ»⁵⁸ ինչպես հայտարարում է պրոֆ. Աբրահամյանը: Զե՛ որ դա անհնարին բան է, այդ

⁵⁵ «Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը», էջ 321:

⁵⁶ Անդ, էջ 394:

⁵⁷ Անդ, էջ 357:

⁵⁸ Անդ, էջ 142:

հանգամանքը մի անգամ ևս ընդգծում է, որ № 5254 ձեռագիրը միանգամայն անկախ է № 2679 ձեռագրից:

Ահա № 5254 ձեռագրում ընդօրինակված «Ժամանակագրության» սկզբում կարդում ենք. «Խօսք Փիլոնի»: Հակառակ այն բանի, որ այստեղ բնագիրը համառոտված է, կան հատվածներ, որոնք ընդարձակ բնագրում չեն հանդիպում, օրինակ՝ հայ Արշակունիների ցուցակը, որ գալիս է Սասանյան թագավորների ցուցակից անմիջապես հետո. այն վերնագրված է «Թագաւորք Արշակունիք, որ թագաւորեցին Հայաստան աշխարհիս» (էջ 199բ): Փիլոնի այս «Ժամանակագրությունը» այլ տեղերում ևս ավելի ճշգրիտ է, քան հրատարակվածը: Կայսերաց առաջին ցուցակն, օրինակ, ավարտվում է ոչ թե Հերակլով, այլ նրա որդի Կոստանդինով, որն ըստ Փիլոնի թագավորել է 28 տարի: Փիլոնի մոտ ավելի լրիվ է տրված նաև Սասանյան թագավորների ցուցակը. այն վերջանում է ոչ թե Խոսրով Փարվեզով (628 թ.), ինչպես № 2679 ձեռագրում առկա «Ժամանակագրության» մեջ է, այլ հասցնում է ցուցակը մինչև Սասանյան հարստության վերացումը:

Փիլոնի մոտ չկան № 2679 ձեռագրի «Ժամանակագրության» մեջ եղած և կույրադիրի տպավորություն թողնող «Մովսիսի Խորենացու»⁵⁹ «Եւսերի ժա-

59 Պրոֆ. Աշ. Արրահամյանը գտնում է, որ «Ժամանակագրությունը» Խորենացուց վերցրել է մի հատված ևս և բերում է հետևյալ զուգահեռը. խոսքը հայ գրերի գյուտի մասին է.

«Ժամանակագրություն»

Մովսես Խորենացի

«Թէոդոս փորք՝ որդի Արկաղեայ՝ ամս երեսուն և եւթն... Ի սորա ատուրս էր Սուրբ Սահակ՝ Հայոց հայրապետ, յորոյ ատուրս զըպրութիւն հայերէն լեզուի քսան և ինն գրով Ի Դանիէղէ փիղիսոփայէ Ասորւոյ կարգեցաւ. զոր ետ բերել Վաւաշապուհ թագաւոր Վախրճայ նախարարի՝ ձեռամբ Հարէլի երիցու Իսկ զեւթն գրոցն պակասութիւն Մեսրոպր երանելի, Ի Հացեկաց Տարաւնոյ, յազատ տանէ, ամսաւրեայ պահաւք և աղաւթիւք՝ հանդերձ աշակերտաւքն հայցեալ յԱստուծոյ, և ցուցաւ նմա Ի տեսեան Այս լինէր յԱսորոց աշխարհին՝ յորժամ վառն նորին անդ ճանապարհորդեցին: Իսկ զցուցեալ նշանախեցան՝ հանդերձ միայաւաւքն էր գրեալ... Ստեփանոսի («Հոռոփանոսի») գրչի Սամոսացու»:

«Վախճանեալ Արկաղեայ՝ փոխանակ նորա թագաւորէ նորին որդի, որ կոչեցան Թէոդոս փորք... Ընդ այն ժամանակս եկեալ Մեսրոպայ, և բերեալ զնշանագիր մերոյ լեզուիս, և հրամանաւ Վաւաշապուհ և մեծին Սահակայ ժողովեալ մանկունս ընտրեալս...»: «Առաքեաց (թագաւորն Վաւաշապուհ)՝ հաւատարիմ իւր, Խաղունի ազգաւ, Վահրճ անուն, յոյժ փափաղող նորին զործոյ, առ Հարէլն այն...» «Առ սա (առ Հոռոփանոս) երթեալ Մեսրոպայ, և յայսմ ևս անշահ մնացեալ՝ յաղօթս ապաւինի: Եւ տեսանէ... թաթ ձեռին աջոյ՝ գրելով Ի վերայ վիմի... Եւ յարուցեալ յաղօթիցն՝ ետեղծ զնշանագիրս մեր, հանդերձ Հոռոփանոսի կերպածեալ զգիրն առ ձեռն պատրաստ Մեսրոպայ»:

Այս կապակցությամբ պրոֆ. Աշ. Արրահամյանը գրում է. «Շիրակացու (այսինքն «Ժամանակագրության» — Հ. Բ.) Խորենացուց օգտվելու փաստը, մեր կարծիքով, միանգամայն անկասելի է» («Ան. Շիր. Մատենագրությունը», էջ 146): Բայց դա պարզապես թյուրիմացություն է. գրանք իրար միանգամայն հակասող շարադրանքներ են: Խորենացին հայոց ամբողջ այբուբենի հորինումը վերագրում է Մաշտոցին, այն ժամանակ, երբ «Ժամանակագրության» բանաբաղը այդ պատիվը վերագրում է Դանիել ասորուն, իսկ Մաշտոցին վերագրում է ընդամենը յոթ տառի գյուտը, տառեր, որ պակասում էին Դանիելի ստեղծած այբուբենից: Ստեփանոս Տարունացու մոտ պահպանված «Ժամանակագրության» վերոհիշյալ հատվածի վրա կանգ էր առել դեռևս Մ. Չամչյանը և ցույց տվել, որ դա է «թարգմանեալ յասորոց», «աւանդութիւն ասորոց» (Հայոց Պատմութիւն, հատ. Ա, էջ 756, 757):

մանակագրի», և «Եպիփանու» վերնագրված հատվածները և դա ավելի կուռ է դարձնում Փիլոնի բնագիրը⁶⁰:

Փիլոնի համառոտողը ուրիշ աշխատանք էլ է կատարել: Նա կայսերաց երկու ցուցակների տվյալները տեղ-տեղ ձուլել է իրար. օրինակ՝ Թեոդոս Մեծի մասին երկու շարադրանքները:

Արդ, ո՞վ է այս Փիլոնը, որ հանդես է գալիս որպես «Ժամանակագրության» հեղինակ:

Հայ պատմագիրներից Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկը հիշատակում է Փիլոն Տիրակացուն: Նա գրում է. «Իսկ Անաստաս (կաթողիկոսը — Հ. Բ.) խորհեալ Հայաստանեայցս կարգել տոմար անշարժ քստ այլոց ազգաց և հրամայէ Անանիայի Շիրակացույ կարգել զՔրոնիկոնն հրաշագան, յորում զտոմարս մեր կարգեաց անշարժ: Եւ Անաստասայ խորհեալ ժողովով և եպիսկոպոսօք հաստատել զքրոնիկոնն և վախճանի՝ կացեալ յաթոռն ամս Զ: Ի սորա ատուս էր և Փիլոն Տիրակացին, որ զՍոկրատայ պատմութիւնն քարգմանեաց ի հայ լեզու»⁶¹:

Այս Փիլոն Տիրակացին, մեր կարծիքով, հենց «Ժամանակագրության» բանաբաղն է. նա Սոկրատ Սքոլաստիկոսի «Եկեղեցական պատմությունը» թարգմանելուց հետո կազմել է նաև «Ժամանակագրությունը», օգտագործելով նաև հենց իր թարգմանած Սոկրատը: «Կայսերք հոռոմոց» բաժնում մի ամբողջական հատված բառացի վերցված է Սոկրատի Եկեղեցական պատմության համառոտ բնագրից. այսպես.

Փոքր Սոկրատ

(էջ 686—687)

«Յետ այսորիկ վախճանի երանելին Պրոկղ, և ունի զաթոռ հայրապետութեան Փղարիանոս, և սկսաւ ուսուցանել ի դէմս նեստորի հայհոյութեանն. իսկ Եւտիքոս ոմն վանական ի Կուկղլոջ, առադրէր ընդդէմ Փղարիանոսի մի բնութիւն ասելով զլուխս ութ. քանզի ոչ խոստովանի զքանն Աստուած առնուլ մարմին ի սրբոյ կուսէն և լինել մարդ, այլ ասէ. ոչինչ էառ ի կուսէն Մարիամայ, բայց միայն նմանութիւն մարդոյ և կերպարանօք զտեալ իրրև զմարդ, և ոչ ճշմարտութեամբ Աստուած մարդացեալ: Եւ ժողովեալ Փղարիանոսի զհոմախոհ եպիսկոպոսս իւր լուծանէ ի քահանայութենէ զԵւտիքէս: Եւ զիտացեալ զհակառակութիւն նոցա երանելոյն Թեոդոսի թագաւորին, հրամայէ երկրորդ ժողով լինել յնփեսոսս ի քսան և ինն ամի թագաւորութեան իւրոյ, և քննէ յազազս Փղարիանոսի Եւտիքոսի, և տեսանել զտոմարն

«Ժամանակագրություն»

(«Ան. Շիր. Մատ.», էջ 390—391)

«Յետ որոյ Փղարիանոս կալաւ զաթոռ հայրապետութեանն. և սկսաւ ուսուցանել զնեստորի հայհոյութիւնն: Իսկ Եւտիքէս ոմն, վանական ի Կուկղլոջ, առադրէր ընդդէմակս Փղարիանոսի զլուխս ութ, մի բնութիւն ասելով: Քանզի ոչ խոստովանի զԲանն Աստուած առնուլ մարմին ի սրբոյ կուսէն և լինել մարդ, այլ ասէ՝ Ոչինչ էառ ի կուսէն Մարիամայ, բայց միոչ խոստովանի զԲանն Աստուած առնուլ մարմին ի սուրբ կուսէն և այն նմանութիւն մարդոյ. և կերպարանաւ զտեալ իրրև զմարդ և ոչ ճշմարտութեամբ: Եւ ժողովեալ Փղարիանոսի զեպիսկոպոսս զհոմախոհս՝ և լուծանէ զԵւտիքէս: Եւ զիտացեալ զհակառակութիւնս նոցա երանելին Թեոդոս, հրամայէ՝ կրկին անգամ ժողով լինել յնփեսոսս, ի քսան և հինգ ամի թագաւորութեանն իւրոյ, և քննել յազազս Փղարիանոսի և Եւտիքոսի, և տես-

60 Փիլոնի բնագրի համառոտողը տեղ-տեղ ավելացրել է առանձին նախադասութիւններ, որոնք զուրկ չեն հետաքրքրութիւնից: Օրինակ, երբ խոսք է լինում զպրութիւն ունեցող ժողովուրդների մասին, ավելացնում է. «Իսկ վիրք և աղուանք ոչ կատարեալ զիր ունին այլ խել ի հայոցն որպէս ասորին և իսմայելացին յերբանցոց առին» (էջ 192ա): Կան և այլ՝ ծավալով փոքր հավելումներ:

61 Ս տ ե փ ա ն ո ս Ա ս ո ղ ի կ, էջ 99:

էնոնի զորքերտասաներորդ զլուխն զրեա, առ Փղարիանսս վասն նւտիրոսի մոլորութեանն. եւ յորժամ եհաս նորա պատուական հրամանքն, արտաքսեցին զնւտիրէս եւ զՓղարիանսս, եւ փոխանակ նորա զԱնատոլէս ձեռնադրեցին, լուծին եւ զԹեոդորիտոն Բերիդոս քաղաքի եպիսկոպոսն, զՆդեմնոս Անտիոքայ եպիսկոպոսն, եւ փոխանակ նորա ձեռնադրի եպիսկոպոս Մաքսիմոս ի ժողովոյն: Եւ եղև խաղաղութիւն յաւուրս Թեոդոսի թագաւորին բարեպաշտի»:

սանել զառմարն Ղևովնի, զչորեքտասան զլուխն զրեալս առ Փղարիանսս՝ վասն նւտիրոսի մոլորութեանն...

Յայնժամ երանելին Գիոսկուրոս՝ լուծանէր ի պատուոյ զհաւանեալս նեատորի, զՓղարիանոս եւ զպաղատանն եպիսկոպոս. ...լուծանէր եւ զԹեոդորիտոս՝ Կիրոս քաղաքի եպիսկոպոս, ... եւ զՆդեմնոս Անտիոքայ եպիսկոպոս եւ փոխանակ նորա ձեռնադրէր եպիսկոպոս՝ ի ժողովին՝ զՄաքսիմոս: Եւ եղև խաղաղութիւն՝ յաւուրս Թեոդոսի թագաւորի՝ եկեղեցեաց՝ ամս յիսուն եւ երկու⁶²:

Մ. Տեր-Մովսիսյանը նրուադեմի մատենագրարանում գտնվող ձեռագրի հիշատակարանի հիման վրա եկել է այն եզրակացութեան, որ Փիլոն Տիրակացին Սոկրատի «Եկեղեցական պատմութիւնը» թարգմանել է 696 թ.: Գուցե դա հիշտ է Մեծ Սոկրատի կապակցութեամբ, որի բնագրի հենց սկզբում էլ հանդիպում է այդ հիշատակարանը: Բայց Փոքր Սոկրատը, ըստ երևույթին, թարգմանվել է ավելի վաղ. այն ավարտվում է թարգմանչի հիշատակարանով, ուր գրված է. «Արդ, զհրաման քո, քահանայդ Աստուծոյ, կատարեցի»⁶³: Պարզ է, որ խոսքը հայոց կաթողիկոսի մասին է: Բայց ո՞վ է այդ կաթողիկոսը: Ստեփանոս Տարոնացին ասում է, որ Փիլոն Տիրակացին Սոկրատի Եկեղեցական պատմութիւնը թարգմանեց Անաստաս կաթողիկոսի օրոք (661—667 թթ.): Փոքր Սոկրատի վերջում կա թարգմանչի հիշատակարանը, որտեղ ի միջի այլոց գրված է. «Բայց մեր աստանօր ուրեք զպատմութիւնս զաղարեցուցեալ, ով տէր Ներսէն Կամսարական, ապոհիւպատ պատրիկ, որ եկեղեցեաց ես շինող...: Զի որոց ցանկացար պատմութեանս թարգմանել, ընդ նոյն Հանապարհ թագաւորաց գնասցես»⁶⁴:

Ըստ Ասողիկի Ներսէս Կամսարականը իշխել է մինչև 691 թվականը. Ճն ($140 + 551 = 691$) թվականի տակ արդեն որպէս Հայոց իշխան հիշատակվում է Սմբատ Բագրատունին⁶⁵, որը հաջորդել է Ներսէս Կամսարականին: Հետևաբար Փոքր Սոկրատը 696 թ. թարգմանվել չէր կարող. այն թարգմանվել է ավելի վաղ, համեմատյալ դեպս մինչև 686 թվականը, քանի որ այդ թվականով է ավարտվում Փոքր Սոկրատից մի մեծ հատված ներընկալած «Ժամանակագրությունը»:

Պետք է խոստովանել, որ բացառված չէ, գուցե ավելի հավանական է մի բոլորովին այլ բացատրություն: Փոքր Սոկրատի բնագրում վերոհիշյալ հատ-

⁶² Բնագրերի նույնությունը առաջին անգամ մատնացույց է արել Ն. Աղոնցը (տե՛ս նրա հոդվածը՝ «Փոքր Սոկրատի հեղինակը» Սիոն, 10 (1936) էջ 303): Աղոնցը Փոքր Սոկրատի հեղինակ է համարում Հակոբ Սուհաշեցուն՝ XI դարի մի անձնավորություն: № 5254 ձեռագրում պահպանված «Ժամանակագրության» վերնագիրը (եւաւք Փիլոնի) եւ «Ժամանակագրության» մեջ պահպանված խնդրո առարկա հատվածը, որ կա նաև Փոքր Սոկրատի մեջ, չեն հաստատում Աղոնցի ենթադրությունը, այլ ըստ երևույթին՝ Մ. Տեր-Մովսիսյանի, որի կարծիքով Փոքր Սոկրատի համառոտողն էլ Փիլոն Տիրակացին էր:

⁶³ «Սոկրատայ Աբուլաստիկոսի եկեղեցական պատմութիւն», էջ 687:

⁶⁴ Անդ, էջ 689—690:

⁶⁵ Ա. Ո. Ղ. ի. կ., էջ 101: Ա. Տեր-Ղևոնդյանը Ներսէս Կամսարականի իշխանությունը գնում է 689—693 թվականների միջև: Տե՛ս նրա «Հայոց իշխանը» արարական տիրապետության ժամանակաշրջանում, «Պատմա-բանագիտական հանդես», № 2, 1964, էջ 122, 130:

վածը կրճատված է. «Ժամանակագրություն» մեջ այն հանդես է գալիս շատ աւելի ընդարձակ: Փոքր Սոկրատի այդ հատվածը հրատարակիչն առել է քառակուսի փակագծերի մեջ՝ ցույց տալով, որ Սոկրատի հունարեն բնագրից այն բացակայում է, ուստի ավելացված է թարգմանիչ Փիլոն Տիրակացու կողմից: Հնարավոր է, որ Փիլոն Տիրակացին «Ժամանակագրությունը» կաղմած լինի նախքան Փոքր Սոկրատը թարգմանելը և թարգմանությունն ավարտելիս համառոտ կերպով մեջ բերած լինի «Ժամանակագրության» խնդրո առարկա հատվածը: Եթե դա այդպես է, ապա Փոքր Սոկրատի թարգմանության ժամանակն ընկնում է 686—691 թվականների միջև:

Փիլոն Տիրակացին չէր փայլում իր գիտելիքներով: Նրա գործերից մինչև օրս մեզ հայտնի էր միայն Սոկրատի «Եկեղեցական պատմություն» հայերեն թարգմանությունը: Այս երկի մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը Մ. Տեր-Մովսիսյանին բերել է այն ճիշտ եզրակացության, որ Փիլոն Տիրակացին «սահմանափակ մեկն էր»⁶⁶: Տեր-Մովսիսյանը կանգ է առել այդ հարցի վրա և ցույց տվել, որ Սոկրատի եկեղեցական պատմության «թարգմանությունը ունի մեծ թերություններ. թարգմանը հայերեն լեզվից ունի բառերի հարուստ պաշար, քիչ բացառությամբ ուղիղ կերպով է հասկանում հունարեն բառերը, բայց շատ թույլ է քերականության մեջ և անտեղյակ երկու լեզուների ոճական նրբություններին: Նրա թարգմանությունը կարդալիս, այն տպավորություն է ստացվում, որ կարծես շարունակ օգտվել է այնպիսի մի բառգրքով, որի մեջ յուրաքանչյուր հունարեն բառի հանդեպ նշանակված էր հայերեն բառի մեկ կամ երկու նշանակությունը առանց ոճերի. բնական է, որ այդ տեսակ թարգմանությունը բառացի, ստրկական է դուրս եկել: Նա առանց հասկանալու է թարգմանել հունարեն հայտնի և շատ գործածական ոճեր: Օրինակ «բոտ աշխարհին ասացուք» κατὰ γῶραν ἐροῦμεν⁶⁷ կամ «չոտից հատանել» — ἐκποδῶν ποιεῖν⁶⁸, կան դարձվածքներ, որ ուղղակի չի հասկացել. κορυδῆ γήπεον⁶⁹ հատուկ անվան տեղ է դնում «Ռուփի Նիկոմիդացու» Փ. Ս. «Ռուփին Նիկոմիդացի (էջ 15), κορυδῆ γήπεον = Կոմիդիենաւ (էջ 58), οὗτος κορυδῆ νέος ὢν⁷⁰ = Սա Կոմինադացի⁷¹ գոլով (էջ 355): Թարգմանիչը երբեմն հատուկ անունները հասարակ կարծելով թարգմանել է՝ օրինակ. Ἡλιοποδης Արեգ քաղաք, նույն Փ. Ս. (էջ 52) Τερεβινθος սխալմամբ Ἐρεβινθος է կարդում և թարգմանում Սիսեռն (էջ 70)...: Մի թեթև ակնարկ ձգելով հատուկ անվանց ցանկի վրա, կարելի է տեսնել, թե ինչքան անհասկացած և քմահաճոյական ձևեր են ստացել հունարեն անունները հայերենի մեջ...»⁷²:

Մենք Տեր-Մովսիսյանի մատնացույց արած Փիլոն Տիրակացու սխալների մի փոքր մասը միայն մեջ բերեցինք, բայց այդքանն էլ բավական է Տիրակացու գիտելիքների սահմանափակության մասին գաղափար կաղմելու համար:

Երբ անդրադառնում ենք «Ժամանակագրությանը», ապա համոզվում ենք,

66 «Սոկրատայ Արդաստիկոսի եկեղեցական պատմություն», էջ 29:

67 Ճիշտ թարգմանությունն է՝ «իր տեղում կասենք»:

68 Նշանակում է «հեռացնել, դեն շարտել»:

69 Նշանակում է՝ «շատ փոքր, մանուկ»:

70 Նշանակում է՝ «նա շատ մանուկ լինելով»:

71 Մ. Տեր-Մովսիսյանը սխալ է բառանշատումը կատարել. նա գրում է «Սակս մինադացի» (էջ 26): Պիտի լինի՝ «Սա Կոմինադացի»:

72 «Սոկրատայ Արդաստիկոսի եկեղեցական պատմություն», էջ 27—28:

որ վերոհիշյալ կարգի թարգմանական սխալներ կան նաև այնտեղ: Մենք համեմատեցինք միայն Հիպպոդիտոսի բաժինը՝ մեզ հասած հունարեն առանձին հատվածների հետ: Այնտեղ եղած թարգմանական սխալները չէր կարող կատարել Շիրակացին, որ, ինչպես մեկ անգամ առիթ ունեցանք ասելու, տասնամյակներ էր ապրել հույների մեջ և փայլուն կերպով գիտեր հունարեն լեզուն, հունարեն լեզվի նրբությունները: Մեր ասածը համոզեցուցիչ դարձնելու համար ավելորդ չէ այնտեղ կանգ առնել «Ժամանակագրության» թարգմանական մի քանի սխալների վրա, որոնք իրենց բնույթով, ինչպես ասացինք, հար և նման են Փիլոն Տիրակացու Սոկրատ Սքոլաստիկոսի «Եկեղեցական պատմության» թարգմանության մեջ թույլ տված սխալներին:

Հունարեն բնագրում կարդում ենք. *ἔως Μαστουσίας τῆς κατ' ἑῷον* այսինքն «մինչև Արևելքում գտնվող Մաստուսիան», «Ժամանակագրության» մեջ այն թարգմանված է. «Մինչև ի Մատուսիա, որ է Իդիովն»². Հունարեն *ἑῷον* բառը, որ տվյալ դեպքում նշանակում է «Արևելք» բնորոշված է որպես հատուկ անուն:

Հունարեն բնագիրն ունի. *ἀπὸ Μεδίας ἔως τοῦ ἐσπερίου*, այն է «Մարաստանից մինչև Արևմուտք», հայերեն թարգմանությունն ունի. «Ի Մարաց մինչև ի Սպերիոն», այսինքն նախապես հիշատակված թարգմանական սխալի հար և նմանը: *Ἐσπερίον* բառը հալ թարգմանիչը ընդունել է որպես հատուկ անուն:

Հունարեն բնագիրն ունի. *«Εἰσὶ δὲ αὐτοῖς καὶ νῆσοι ἐπὶ χεῖμασι αὐταῖ. Κόρυθα...»*, այսինքն՝ «ներանց հասարակաց կղզիները հեռեկայներն են. Կորյուրա...» և այլն: Հայերեն թարգմանությունն ունի. «Եւ այս են կղզիք նոցա. Եպիկիւնիա, Իգալորսուդա...», այսինքն հունարեն *ἐπὶ χεῖμασι* հասարակ գոյականը հաջորդ *αὐταῖ* դերանվան առաջին *α-ի* հետ միասին *ἐπὶ χεῖμασι* ձևով վերցվել է որպես հատուկ անուն և դարձել կղզու անուն. *αὐταῖ* դերանվան մնացած — *υ-տαι* տառերը կցվել են *Κόρυθα* կղզու անվան և դրանով ստացվել է «Իգալորսուդա»՝ գոյություն չունեցող կղզու անուն: Հիպպոդիտոսի լատիներեն թարգմանության տեքստում կարդում ենք. *Amisos libera*. պարզ է, որ հունարենում այն պետք է հանդիս դար *Ἀμισὸς ἐλευθέρα* ձևով, այսինքն «Ամիսոս ազատ»: Հայերեն թարգմանությունն ունի. «Ամիսոս, Եղեթերա». պարզ է, որ հունարեն *ἐλευθέρα* ածականը վերցվել է որպես հատուկ անուն և դարձել քաղաքի անվանում:

Հունարեն բնագրի *«Σπανὸν τῶν καὶ Τυρινίων, καλούμενον δὲ Ταρραχονογείων...»*, այսինքն «Սպանիացիների, որ և Տյուրինացիներ, որոնք Տարրալոնեցիներ են կոչվում» հայերենում թարգմանվել է. «Ազգը Սպանիացուց որ են Տիրենացիք Դէտարակոնեացիք...»: Միտքը ամբողջությամբ խեղաթյուրված է, բացի դրանից հունարեն *δὲ* շաղկապը հալ թարգմանիչը կցելով «Տարրակոնեացիներին» դարձրել է «Դէտարակոնեացիք»:

Հունարեն բնագրի *Σαρίνας*-ը հայերեն թարգմանության մեջ «Կեսարանացիք» ձևով է: Ամենայն հավանականությամբ հայերենի առաջին Կե-ն, դա հունարեն *καί* շաղկապն է (արտասանվում է՝ «կե») որ թարգմանիչը կցել է *Σαρίνας* տեղանվան:

Նման բնույթի թարգմանական սխալների օրինակները կարելի է բազմապատկել, բայց վերոբերյալներն էլ բավական են համոզվելու, որ Անանիա Շիրակացին այդպիսի սխալներ կատարել չէր կարող, իսկ Փիլոն Տիրակացու հա-

մար, Սոկրատի Թարգմանությունից դատելով, այդ կարգի սխալները բնական են:

Այսպիսով, վերը շարադրված փաստերը մեզ բերում են այն համոզման, որ հրատարակիչների կողմից «Ժամանակագրություն» կոչված VII դարի բնագիրը ամենևին էլ Անանիա Շիրակացու երկասիրությունը չէ: Նրա հիմնական մասերը հունարենից կատարված թարգմանություններ են. շնչին մասը միայն կարելի է համարել հայ հեղինակի ինքնուրույն աշխատանքի արդյունք: Եվ այդ ամբողջ աշխատության ամենահավանական բանաբաղ-Թարգմանիչն ու ինքնուրույն էջերի հեղինակը՝ Անանիա Շիրակացու կրտսեր ժամանակակից Փիլոն Տիրակացին է:

Р. М. БАРТИКЯН

К ВОПРОСУ О «ХРОНОГРАФИИ», ПРИПИСЫВАЕМОЙ АНАНИИ ШИРАКАЦИ, И О ЕЕ КОМПИЛЯТОРЕ

Р е з ю м е

В начале XX века Б. Саркисяном была издана анонимная «Хронография», датированная 685/686 гг. Издатель, а вслед за ним ряд арменоведов данное произведение приписывали Анании Ширакаци. Однако содержание «Хронографии», которая представляет собой в основном компиляцию из трудов греческих авторов (в первую очередь Ипполита Римского, Евсевия Кесарийского и других), противоречит данным произведений, действительно принадлежащих перу Анании Ширакаци. На основании фактов автор статьи доказывает, что Анания Ширакаци не мог быть компилятором (об авторстве его не может быть и речи) «Хронографии».

«Хронография» была издана на основании текста, сохранившегося в рукописи Матенадарана имени Маштоца за № 2679, датированной 981 годом. В Матенадаране, в рукописи № 5254, датированной 1280 годом, сохранился текст той же «Хронографии» в более сокращенном виде. Хотя эта последняя рукопись на три столетия моложе рукописи № 2679, «Хронография» в ней представляется в более первоначальном и неискаженном виде. В заглавии «Хронографии» рукописи № 5254 указывается, что составителем ее является Филон, которого автор данной статьи отождествляет с Филоном Тиракаци, переведшим к концу VII века с греческого языка на армянский «Церковную историю» Сократа Схоластика.

Н. М. BARTIKIAN

A PROPOS DE LA „CHRONOGRAPHIE“ ATTRIBUEE A ANANIA CHIRAKATSI ET DE SON VERITABLE COMPILATEUR

B. Sarkissian publiait, au début du XXe siècle, une „Chronographie“ anonyme datant de 685/686 qu'il attribuait, comme le firent, par la

suite, nombre d'arménologues, à Anania Chirakatsi. Cette „Chronographie“ qui ne présente qu'une compilation d'ouvrages d'auteurs grecs (Hippolyte de Rome et Eusèbe de Césarée, en premier lieu, et d'autres) est en contradiction avec les ouvrages authentiques d'Anania Chirakatsi. Il nous est montré, à l'appui de nombreuses preuves, qu'Anania Chirakatsi, loin d'être l'auteur de la „Chronographie“, n'en est pas plus le compilateur.

La „Chronographie“ fut publiée sur la base d'un texte (Erévan, Maténadaran, no. 2679) datant de 981. Elle nous est parvenue également dans un manuscrit (Maténadaran, no. 5254) datant de 1280, sous une forme plus abrégée et plus proche de l'original que le texte du manuscrit 2679, de trois siècles plus vieux.

Le titre de la „Chronographie“ du manuscrit 5254 indique le nom de son auteur, Philon, que l'auteur du présent article identifie avec Philon Tirakatsi, traducteur arménien, à la fin du VIIe siècle, de l'original grec de „l'Histoire ecclésiastique“ de Socrate le Scolastique.

ՀՐԱՁ ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

ՄԵԾ ԼԱՎՐԱՅԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴ (ՊՌՈՏՈՍ) ԹԵՈԿՏԻՍՏՈՍԻ
ՀԱՅԵՐԵՆ ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

(Աթոնում հայ փաղկեղոնականների գործունեության հարցի շուրջը)

Բյուզանդական մշակույթի պատմության մեջ Աթոնը (Սուրբ Լեոն) հրապակաճան դեր է խաղացել: Դարերի ընթացքում այնտեղ հիմնադրված վանքերի ու մենաստանների հարուստ մատենադարանները մինչև օրս էլ գիտնականներին անհատնում նյութ են մատակարարում բյուզանդական կյանքի ամենատարբեր կողմերը լուսաբանելու համար:

Աթոնի թերակղզին վաղուց էր ձգում աշխարհիկ կյանքից հրաժարված բազմաթիվ մարդկանց: Առաջին ճգնաժամներն այստեղ հանդես են գալիս դեռ III դարում: Նրանց թիվը գնալով աճում էր:

Աթոնի թերակղզու հյուսիսային մասում, Մեդալի վիզլա կոչված տեղում Հովհաննես Կոլովոսը IX դարի երկրորդ կեսին հիմնադրում է Սուրբ Լեոն առաջին վանքը: Բայց վանական կազմակերպված համայնքներն այստեղ հանդես են գալիս միայն X դարից սկսած: X դարում Աթոնում արդեն կար 56 վանք, XIII դարում նրանց թիվը հասել էր 180-ի:

Աթոնի վանական կազմակերպության հիմնադրումը կապվում է հայազգի նիկեփոր II Փոկաս կայսեր (963—969 թթ.) անվան հետ: Նա իր մոտեցրած Միքայել Մալեինոսի՝ Թեսալիայի Կյուսենա կոչված վանքի վանահոր մտերիմ սբ. Աթանասիոսի միջոցով և ջանքերով 963 թ. հիմնադրում է Մեծ Լավրա վանքը: Աթանասիոսն այնտեղ կառուցում է նաև բազմաթիվ խուցեր, որոնցից մեկը նախատեսված էր նիկեփոր II Փոկասի համար, որը ցանկությամբ էր հայտնել հետազայում հրաժարվել գահից և վանականի սքեմ հագնել:

Նիկեփոր Փոկասի հաջորդ՝ նույնպես հայազգի Հովհաննես Զմշկիկ (969—976 թթ.) կայսեր կարգադրությամբ կազմվում է Սուրբ Լեոն առաջին կանոնադրությամբ (Տիպիկոն), որը և հաստատվում է կայսեր կողմից 971 թ.:

Դեռևս սբ. Աթանասիոսի ժամանակ Աթոնի վանքը աչքի էր ընկնում իր անդամների էթնիկական խաչադրվածությամբ: Բացի հույներից, այստեղ կային հույների դավանակից վրացիներ և վրացադավան հայեր (հայ-փաղկեղոնիկներ): Վերջիններս աղբյուրներում պարզապես վրացիներ են կոչվում¹ (Վրաց): Կային նաև Իտալիայից եկած լատիններ:

¹ Н. Марр, Аркаун, монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах-халкедонитах. Отдельный оттиск из «Византийского Временника», том XII, 1905, стр. 40.

X դարի վերջում, դեռևս սբ. Աթանասիոսի կենդանության օրոք, հիմնադրվում է Իվիրոն վանքը, որի առաջին անդամներից մեկն է դառնում Հովհաննես-Թոռնիկը², ինչպես և նրա եղբայր Վարազվաշեն³:

Այնուհետև Աթոնում կառուցվում են բազմաթիվ վանքեր, որոնցից նշանավոր է Վատոպեղիոնի վանքը: Ահա Աթոն լեռան բազմաթիվ վանքերից ամենանշանավոր դերը խաղացել են վերոհիշյալ երեքը՝ Լավրան, Իվիրոնը և Վատոպեղիոնը, որոնցից յուրաքանչյուրը պաշտոնապես կոչվել է «Մեծագույն վանք» (μεγίστη μονή):

Հայ միջնադարի պատմությամբ զբաղվող մասնագետի համար, անտարակույս, կարևոր է իմանալ, թե ինչպիսի դեր են խաղացել հայերը Աթոնում: Այդ մասին աղբյուրները, զփրախտաբար, շատ քիչ նյութ են մատակարարում և պատահական չէ, որ ուսումնասիրողները հիմնականում բավարարվել են Զորավանեկի վերոհիշյալ որդիների՝ Վարազվաշեի և Հովհաննես-Թոռնիկի խաղացած դերի ուսումնասիրությամբ⁴: Պետք է ասել, սակայն, որ կողմնակի տվյալները մեզ իրավունք տալիս էին այդ ուղղությամբ փնտրտուքներ կատարելու:

* * *

Դարերի ընթացքում Աթոնի վանքերում կուտակվել են հսկայական քանակությամբ ձեռագիր մատյաններ, որոնց ուսումնասիրության գործով զբաղվել և զբաղվում են բազմաթիվ մասնագետներ: Լավրայի վանքի մատենադարանում, օրինակ, պահվում է շուրջ 2500 ձեռագիր մատյան, Վատոպեղիոնում՝ 1200, Իվիրոնում՝ 1500: Աթոնի բոլոր վանքերում միասին վերցրած կա շուրջ 12.000 ձեռագիր: Բացի ձեռագիր մատյաններից, այնտեղ պահվում են անդնահատելի արժեք ներկայացնող հսկայական քանակությամբ կալսերական, պատրիարքական հրովարտական, կարգադրություններ, անտեսական փաստաթղթեր և այլն:

Լավրայի վանքի մի հունարեն փաստաթուղթ իր ոչ հունարեն մի քանի

2 Կարինի մոտ պահպանվել է խաչքարի վրա գրված նրա հայերեն վիմագիր արձանագրությունը, որտեղ գրված է. «(Յ)անուն Աստուծոյ եւ Յովանէ... որդի Զորավանեկի կանգնեցի զխաչս զայս ի ժամանակին Վասիլէ (կարգա՝ Վասիլ և) Կոստանդին...»: Առաջին անգամ հրատարակել է Ն. Սարգսյանը: Տե՛ս նրա Տեղագրությունք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 79: Արձանագրության ճշգրտված ընթերցումը տվել է Ն. Ակիմյանը: Տե՛ս նրա Թոռնիկյանց ճյուղագրությունը: Մատենագրական հետազոտություններ, հտ. Գ, Վիեննա, 1938, էջ 62: Նաև՝ N. Adontz, Tornik le Moine, In Etudes Arméno-Byzantines, Lisbonne, 1965, p. 309. Հովհաննես-Թոռնիկը Աթոնի վանքին նվիրել է իր կարգադրությամբ 977-ին և 981-ին գրված երկու վրացերեն ձեռագիր մատյաններ:

3 Անիում պահպանվել է Վարազվաշեի հայերեն վիմագիր արձանագրությունը, որտեղ գրված է. «Յանուն Աստուծոյ եւ Յովանէ Վարազվաշէ որդի Զորավանեկի կանգնեցի զխաչս»: Տե՛ս Ն. Ակիմյան, նշ. աշխ., էջ 66:

4 Ն. Ակիմյան, նշ. աշխ.: Նաև՝ P. Peeters, Un colophon géorgien de Tornik le Moine, Analecta Bollandiana, t. L, fasc. 3—4. Ավելի հանդամանալից՝ N. Adontz, Tornik le Moine, pp. 297—318.

բառերով ահա պատճառ դարձավ սույն հոդվածի հանդես գալուն⁵։ Փաստաթուղթը կազմված է մագաղաթի վրա (433×405 մմ.) աշխարհի արարչագործության 6543 թվականի (մ. թ. 1035 թ.) ապրիլին Լավրայի առաջնորդ (պռոտոս) Թեոկտիստոսի կողմից և մի կարգադրություն է, որի համաձայն վանական և քահանա Վասիլիոսը նշանակվում է սբ. Նիկողայոս վանքի վանահայր։ Նրա տեղակալ է նշանակվում ոմն Գերասիմոս, որը, Վասիլիոսի հայեցողությամբ կարող է հաջորդել վերջինիս, բայց եթե Վասիլիոսը գտնի, որ Գերասիմոսը դրան արժանի չէ, ապա իրեն հաջորդ կարող է նշանակել մեկ ուրիշի։ Փաստաթղթի տակ ստորագրել են Լավրայի առաջնորդ (պռոտոս) Թեոկտիստոսը և այլ վանքերի 24 ներկայացուցիչներ։

Առաջնորդը, պարզ է, ստորագրել է առաջինը. + ΘΕΟΚΤΗΣΤΟΣ, բայց իր հունարեն ստորագրության անմիջապես տակը նպատակահարմար է գտել գրել հայերեն. «Իմ ձեռքս գրեցի Թեոկտիստոս +»։ Ե՛վ ստորագրության տեղը (առաջնորդի հունարեն ստորագրության անմիջապես տակը), և՛ անունների համընկնելը, մեր կարծիքով, որևէ կասկած չի թողնում, որ ΘΕΟΚΤΗΣΤΟΣ-ը հայ է։ Ստորագրությունից հետո փոքր խաչ է գրված, ինչպես և Թեոկտիստոսի հունարեն ստորագրությունից առաջ։

+ ΘΕΟΚΤΗΣΤΟΣ ΑΓΓ
+ Կարչի ԾՕԻԲԻՐ ԿՏԵՆՈՒՄ ՍՉԵՆԻՍԻՍԻՍ

Թեոկտիստոսի վերոհիշյալ հայերեն ստորագրության մեջ հետաքրքրական է «աւ» երկբարբառի «ո»-ով փոխարինելը («ձեռքս» փխ. «ձեռաւքս»), «ք» տառի գրության ձևը և անվան վերջին 3 տառերի սղված գրությունը։

Քանի որ Աթոնում ընդհանրապես և Մեծ Լավրայում մասնավորապես հայ-միաբնակների առկայության մասին խոսք չի եղել չի կարող, ապա պիտի ենթադրել, որ Թեոկտիստոսը հայ-քաղկեդոնիկ էր՝ «վրացի», ինչպես այն ժամանակ անվանում էին վրացադավան հայերին⁶։

Լավրային 1035 թ. փաստաթուղթը վկայում է, որ վրացադավան հայերը լայն գործունեություն էին ծավալել ոչ միայն Իվիրոն վանքում (այդ մասին մենք արդեն գիտեինք), այլ հենց Մեծ Լավրայում, այն էլ նրա հիմնադրումից ընդամենը 70 տարի անց։

⁵ Խորին շնորհակալություն ենք հայտնում ակադեմիկոս Paul Lemerle-ին (Collège de France, Փարիզ) խնդրո առարկա փաստաթղթի լուսանկարը մեզ տրամադրելու համար։ Փաստաթուղթը վերջերս հրատարակվել է „Archives de l'Athos“ մատենաշարի 5-րդ հատորում (փաստաթուղթ № 29), „Actes de Lavra I, Des origines à 1204, par P. Lemerle, N. Svoronos, A. Guillou, avec la collaboration de D. Papachryssanthou, Paris, 1970, Փաստաթղթի ֆոտոպատճենը հրատարակված է նույն հատորին կցված օլբրոմում (№ XXIII)։

⁶ Այդ իմաստով բացառված չէ, որ Թեոկտիստոսի հայերեն ստորագրությունից առաջ հանդիպող Γεώργιος 6 *Դյոք ստորագրության տեղը նույնպես վրացադավան հայ է եղել։

Մեծ Լավրացում 1035 թ. հաղթված փառաբղիթի ստորին մասի լուսանկար պատճենը

Խնդրո առարկա փաստաթղթի լույսի տակ հաստատվում և իմաստ են ստանում գրանից մոտ կես դար հետո կազմված Գրիգոր Բակուրյանի Պետրիցոսի վանքի կանոնադրության (Տիպիկոնի) վերջում գրված խոսքերը, թե այդ կանոնադրությունն «ստորագրվեց իմ կողմից»⁷ Արևմուտքի մեծ դոմեստիկոս, սեփական Գրիգոր Բակուրյանի՝ հայերեն տառերով⁸ (ὁ πεγράφη παρ' ἐμοῦ τε αὐτοῦ τοῦ σαβαστοῦ Γρηγορίου καὶ μεγάλου δομestίκου τῆς δόσεως τοῦ Πακουριανοῦ διὰ ἁρμενικῶν γραμμάτων)։

«Իմ ձեռքս գրեցի Թեոկտիստոս»։ Սրանք առաջին հայերեն բառերն են, որ հայտնաբերվում են Աթոնում։ Պիտի հուսալ, որ գրանք վերջինը չեն լինի։ Հետախուզումներն այդ ուղղությամբ նոր փաստեր պիտի հանդես բերեն, որոնք պիտի հարստացնեն մեր գիտելիքները Աթոնում հայ-քաղկեդոնիկների խաղաղած գերի մասին։

Р. М. БАРТИКЯН

АРМЯНСКАЯ ПОДПИСЬ ПРОТА ВЕЛИКОЙ ЛАВРЫ ФЕОКТИСТА

(К вопросу о деятельности армян-халкедонитов на Афоне)

(Р е з ю м е)

Сведения о деятельности армян-халкедонитов (Ованнеса и Варзаче Торникянов) в Афонском монастыре Ивиرون общеизвестны. Но один, пока что единственный в своем роде, важный документ, написанный на греческом языке и датированный 6543 г. от сотворения мира (1035 г.), свидетельствует о деятельности армян также в Великой Лавре. Под этим документом стоят 24 подписи монахов, первая из которых принадлежит проту Феоктисту, который, подписавшись по-гречески, счел необходимым подписаться и по-армянски: «Իմ ձեռքս գրեցի Թեոկտիստոս» (т. е. «Собственноручно подписал: Феоктист»).

В свете этой находки вновь подтверждается подлинность армянской подписи и другого видного деятеля—Григория Пакуриана, основателя Петриционского монастыря в Филиппополе, особо отмечающего, что он подписался под греческим текстом его устава (типики) по-армянски (διὰ ἁρμενικῶν γραμμάτων—«армянскими письменами»).

⁷ Մի քիչ հետո Գրիգոր Բակուրյանը այդ խոսքերն արտահայտել է «օչևիլ չէրի օնիցրաֆա» («ձեռքս ստորագրեցի») բառերով, այսինքն այնպես, ինչպես Թեոկտիստոսը։

⁸ Տե՛ս «Сведения византийских писателей о Грузии», том V, греческие тексты с грузинским переводом издал и примечаниями снабдил С. Г. Каухчишвили, Тбилиси, 1963, стр. 252.

H. M. BARTIKIAN

LA SIGNATURE ARMÉNIENNE DU PRÔTOS DE LA GRANDE
LAVRA THÉOKTISTOS

(Sur la question de l'activité des arméniens-chalcédoniens à Athos)

(Résumé)

Les données concernant les arméniens-chalcédoniens (Hovhannes et Varazvatché Thornikian) dans le monastère Ivron d'Athos sont bien connues. Cependant un document fort important, unique en son genre jusqu'à présent, écrit en grec en l'an 6543 de la création du monde (1035) témoigne de l'activité des arméniens également dans le monastère de la Grande Lavra. Ce document a été signé par 24 moines et la première de ces signatures appartient au prôtos Théoktistos qui, après avoir signé en grec, a trouvé nécessaire de signer également en arménien: «Իմ ձեռքս գրեցի թեոկտիստոս» («J'ai signé de ma propre main: Théoktistos»). Cette découverte confirme l'authenticité de la signature arménienne d'une autre personnalité éminente Grigor Bakourian (Grégoire Pakourianos), fondateur du monastère de Petritzos à Philippopolis, qui note en particulier qu'il a signé le texte grec du typikon du monastère en arménien (διὰ ἀρμενικῶν γραμμάτων — «en caractères arméniens»).

ՀՐԱԶ ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

ԱՐԱՏՈՍ ՍՈԼԱՑՈՒ ԵՎ ՊՈՂՈՍ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՑՈՒ
ԱՍՏՂԱԲԱՇԽԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐԻ
ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Դժվար է գերազնահատել հունական հին և միջնադարյան գրականության հուշարձանների հայերեն հին թարգմանությունների արժեքը, և այդ, ոչ միայն հայոց լեզվի ու գրականության, այլև հենց դրանց հունարեն բնագրերի ուսումնասիրության տեսակետից: Հարցն այն է, որ տվյալ թարգմանությունները, որպես կանոն, կատարված են վաղ միջնադարում, ավելի հին ժամանակներում արտագրված հունարեն բնագրերից. ուստի ավելի հին են, քան մեզ հասած հունարեն ձեռագրերը: Այդ իսկ պատճառով հայերեն թարգմանությունները երբեմն հնարավորություն են ընձեռում սրբագրելու, հասկանալու և խմատավորելու հունարեն բնագրերի առանձին աղճատված ու մռթ տեղեր:

Միջնադարյան հայ թարգմանիչներն իրենց գլխավոր ուշադրությունը բեկում էին հունական միջնադարյան (բրիստոնեական) գրական երկերի վրա, առաջին հերթին այդ երկերն էին թարգմանում, ունենալով որոշակի նպատակ: «Թարգմանությունների մեծ մասը, — գրում է Ս. Տեր-Ներսեսյանը, — կատարվել է որոշակի նպատակով, այն է՝ պայքարի միջոցներ ընտրել... կրոնական պրոպագանդայի համար»: «Հայերը, — շարունակում է անվանի գիտնականը, — հետամուտ են եղել այնպիսի աշխատությունների (թարգմանությամբ), որոնք կարող էին հարստացնել կրոնական և մտավոր գանձարանը»¹:

Գ. Զարբհանալյանը իր «Հայերեն թարգմանությունը նախնեաց» երկում հիշում է շուրջ յոթանասուն հույն և բյուզանդացի հեղինակի անուն, որոնց երկերը միջնադարում թարգմանվել են հայերեն: Նրանց բացարձակ մեծամասնությունը վաղ միջնադարին է վերաբերում: Հին հունական (անտիկ) գրականությունն այդ ցանկում փոքր տեղ է գրավում (վարք Աղեքսանդրի, Ասկլեպիադես, Արիստոտել, Դիոնիսիոս Թրակացի, Եվկլիդես, Նեմեսիոս, Ողիմպիանոս, Պղատոն, Պորփյուր և այլն): Գ. Զարբհանալյանի գրքի լույս ընծայումից հետո հայտնաբերվեցին անտիկ շրջանի հույն հեղինակների մի քանի այլ երկերի հին հայերեն թարգմանություններ²: Բայց որոշ տվյալներ կան հավաստելու, որ աշխարհի տարբեր երկրների գրադարաններում ու մա-

¹ Ս. Տեր-Ներսեսյան, Բյուզանդիա և Հայաստան, «Պատմա-բանասիրական Հանդես», № 1, 1970, էջ 160:

² Հ. Մանեղյան, Թեոփենայ Յազագս ճարտասանական կրթությանց, Երևան, 1938: Նույնի՝ Հերմենայ Եռամեծի առ Ասկլեպիոս սահմանանք: «Բանբեր Մատենադարանի», հտ. 3, 1956: Լ. Խաչիկյան, Զենոնի «Յազագս բնութեան» երկի հայկական թարգմանությունը: Գիտական նյութերի ժողովածու, № 2, 1950: «Անանուն մեկնություն «Ստորոգությունանցն» Արիստոտելի»: Հանճավաք բնագիրը Ս. Պ. Լալաֆալյանի և Վ. Կ. Զալոյանի, առաջարկներ և խմբագրությունը Վ. Կ. Զալոյանի, թարգմանությունը գրաբարից ռուսերեն Ս. Ս. Արեշտալյանի, Երևան, 1961: Պ. Անանյան, Ետիքիոս Կ. Պոլսոյ պատրիարքին կորսուած և անտիպ մեկ գրութիւնը: „Armeniacae“. Mélanges d'Etudes Arméniennes, Venise, 1969, էջ 316—354:

սոննադարաններում պահվող հայերեն ձեռագրերի մեջ դեռևս հնարավոր է հայտնաբերել մինչ այժմ անհայտ կամ ուրիշ հեղինակների (հատկապես Անանիա Շիրակացուն) վերագրված հունարեն երկերի հայերեն թարգմանություններ:

Անանիա Շիրակացին փրավամբ համարվում է միջնադարյան Հայաստանի խոշորագույն մտածողներից մեկը՝ հատկապես ճշգրիտ գիտությունների առարկեղում: Նա այդ համարումն ունեցել է դեռևս միջնադարում և պատահական չէ, որ միջնադարի հայ որոշ մատենագիրներ ու գրիչներ հայերեն լեզվով առկա գիտական որևէ քնագիր առանց վարանելու վերագրել են նրան՝ քնդորինակելով այն ժողովածուներում, որոնց մեջ գետեղված են Անանիա Շիրակացու գործերը: Այդ համարումն այնքան ուժեղ է եղել, որ սովորույթի աժով անցել է ժամանակակից հետազոտողներին:

Անանիա Շիրակացու գիտական ժառանգության հավաքման ու հրատարակման գծով զգալի աշխատանք արդեն կատարված է (մենք նկատի ունենք հատկապես Ա. Աբրահամյանի երկարամյա քանասիրական աշխատանքը և հրատարակած ձեռագրական նյութերը): Սակայն այդ մեծ ժառանգության գիտական առումնասիրության գործի հետագա հաջողության համար, առաջին հերթին, անհրաժեշտ է սահմանազատել փսկապես Անանիա Շիրակացուն պատկանող գործերը սխալմամբ նրան վերագրվածներից: Եթե այդ գործը պատշաճ գիտական մակարդակով չիրականացվի, ապա անհնարին կլինի բացահայտել միջնադարյան նշանավոր այդ գիտնականի ժառանգության իրական նշանակության հետ վապված կարևորագույն շատ փնդիրներ: Քերենք մեկ օրինակ: Ի՞նչ բնորոշում կարելի է տալ մի գիտնականի, որը քննության առնելով կենդանատեսակները (զոոլոգիկը) քաղղեացիների «Մենդաբանություն» (ասել է՝ աստղահամայության, «սուտ գուշակութեան յօրէ և ի հանգամանաց ծննդեան ուրուք»)³ հետևողությամբ գրում է. «Առիւծն, յորում են աստեղք տասն, եթէ տեսանիցես զնոսա միաժողով, գիտեա թէ թագաւորք ելանեն, և մի [ի]նոցանէն կորընչի: Եւ եթէ տեսանիցես զճանգն արիւնագոյն՝ գիտեա թէ ինքն կորնչի, զաւրքն ապրին. և արեգակն ի տարւոջն ւերք անգամ խաւարի»⁴: Ամեն մեկս առանց վարանելու նրան աստղագուշակ կհամարեինք, այսինքն գիտության հետ առնչություն չունեցող անձնավորություն: Սակայն վերոբերյալի կապակցությամբ նույն Անանիա Շիրակացին գրում է. «Բայց մեզ չէ ինչ դանդաղելի երկրորդել զանհամ պատմութիւնս նոցա»⁵, այսինքն քաղղեացիների և նրանց հետևողների:

Ընթերցողն ընկնում է տարակուսանքի մեջ: Այս երկու մտքերը նույն մարդուն են վերագրված և լույս ընծայված որպես Անանիա Շիրակացու գրչին պատկանող գործեր: Քանի որ միևնույն մարդը չէր կարող այս երկու հակոտնյա մտքերը որդեգրել, ուստի մնում է բանասիրական մանրակրկիտ աշխատանք կատարելով պարզել, թե իրականում այդ երկու բնագրերից որն է պատկանում Անանիա Շիրակացուն և որն է սխալմամբ վերագրվել նրան միջնադարյան գրիչների կամ արդի ուսումնասիրողների կողմից:

Անանիա Շիրակացուն անհարազատ երկերի լույս աշխարհ հանելու գործն

³ Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, հտ. Ա, էջ 1021:

⁴ Ա. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 331—332:

⁵ Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտություն և տոմար, աշխատասիրությամբ Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1940, էջ 24: Հմմտ. նույն տեղում, էջ 27:

արդեն սկսված է⁶։ Շարունակելով այդ աշխատանքը, սույն հոդվածում կանգ կառնենք հին հույն հեղինակների երկու փոքրածավալ երկերի հին հայերեն թարգմանությունների վրա, որոնց հեղինակը (կամ թարգմանիչը) Անանիա Շիրակացին է համարվել։

1

ՅԱՂԱԳՍ ՄԻԱՒՈՐ ԳՆԴԻՆ, ԱՐԱՏՈՍԷ

Արատոս Սուլացին (315—240 թթ. մ. թ. ա.) հին Հունաստանի նշանավոր գիտնական-բանաստեղծներից է⁷։ Նրա բազմաթիվ երկերից բնագրով պահպանվել է միայն մեկը, 1154 հեքսամետր տողից բաղկացած *Փաղագս ամպոց և նշանաց* պոեմը։ Այն բաժանվում է երկու մասի։ Առաջինում (1—732-րդ տող) քննության են առնվում երկնային երևույթները, երկրորդում՝ մանրամասն խոսվում է եղանակը կանխագուշակելու նշանների մասին։

Անտիկ շրջանում Արատոսը այնքան բարձր է գնահատվել, որ խնդրո առարկա պոեմը հոռմայեցիները մի քանի անգամ թարգմանել են լատիներեն, իսկ թարգմանիչներն են այնպիսի նշանավոր դեմքեր, ինչպիսիք են Կիկերոնը, կեսար Գերմանիկոսը և Ռուֆոս Ֆեստոս Ավիենոսը։ Բայց պարզվում է, որ հոռմայեցիներից բացի, Արատոսին շատ բարձր են գնահատել նաև հայերը, դեռ վաղ միջնադարում թարգմանելով նրա մի քանի աշխատությունները, նկատի ունենալով, հարկավ, նրանց զործնական արժեքն ու նշանակությունը։ Դրանցից է նրա վերոհիշյալ պոեմի երկրորդ մասը՝ եղանակը կանխագուշակող նշանների մասին բաժինը⁸, որ մեզ է հասել «Յաղագս ամպոց և նշանաց» խորագրով, որպես Անանիա Շիրակացու հեղինակություն։

Դեռևս Գ. Տեր-Մկրտչյանը, այդ երկի հեղինակին անձանոթ, իրավացիորեն ընդգծում էր, թե «բովանդակության կողմից այս փոքրիկ գրությունը զլխովին տարբերվում է մեր տոմարագիտական-աստղաբաշխական, աստղագիտական մատենագրության մեջ հղած բազմաթիվ նման գրվածքներից։ Սա մի դուռ գիտնական գրվածք է, բոլորովին ազատ աստղագիտական-ախտարական տարրից։ Միմիայն բնական-բնագիտական բացատրություններ և մեկնություններ են տրված նշաններին։ Եվ այս մի շատ բացառիկ երևույթ է, գրեթե յուր տեսակի մեջ միակը, մեր հին մատենագիտության մեջ»⁹։

Բայց դա միակը չէր։ Բացի այս աշխատությունից, միջնադարում հայերեն է թարգմանվել Արատոսի մի այլ երկ ևս, որ հայերեն ձևադրերում հանդես է գալիս զարձյալ Անանիա Շիրակացու աշխատությունների շարքում։ Այն կրում է «Յաղագս միաւոր գնդին, Արատոսէ» խորագիրը և ցարդ անտիպ է, թեև հայտնի էր դեռևս «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի» աշխատության հեղինակներին¹⁰։

⁶ Տե՛ս, օրինակ, Հ. Մ. Բաբրիկյան, Արատոս Սուլացու *Διούρυαξις* կամ *Προγνώστις* աշխատության հին հայերեն թարգմանությունը («Բանբեր Մատենադարանի», գիրք 7, 1964, էջ 331—364, Շիրակացուն վերագրված «Յաղագս ամպոց և նշանաց» երկի մասին)։ Նույնի. Անանիա Շիրակացուն վերագրվող «Ժամանակագրության» և նրա բանաբաղի հարցի շուրջը («Բանբեր Մատենադարանի», գիրք 8, 1967, էջ 57—76)։

⁷ Արատոսի կենսագրություն և նրա մատենագիտության մասին տե՛ս. J. Martin, Histoire du texte des Phénomènes d'Aratos, Paris, 1956. Նաև՝ Հ. Բաբրիկյան, Արատոս Սուլացու *Διούρυαξις* կամ *Προγνώστις* աշխատության հին հայերեն թարգմանությունը։

⁸ Նույն տեղում։

⁹ Գ. Տեր-Մկրտչյան, Անանիա Շիրակացի, Ա. «Արարատ», 1896, փետրվար, էջ 99։

¹⁰ Տե՛ս «արդակեմ», «արտակետոս», «նապաղեմ», «յուշախագաց», «բոցակերպ» բառերը։

Արատոսի հիշյալ գործի հայերեն թարգմանությունը (ամենայն հավանականությամբ՝ թերի) գտնվում է Վենետիկի Մխիթարյանների մատենադարանի № 236 ձեռագրում: Այդ ձեռքի մի այլ ընդօրինակություն հայտնաբերել է ակադ. Լ. Ս. Խաչիկյանը Ադրբեջանական ՍՍՀ ԳԱ ձեռագրական ֆոնդի № 5030 (3) ձեռագրում, որը, ինչպես և Վենետիկի ընդօրինակություն լուսանկարները նա սիրով տրամադրել է մեզ հրատարակության: Մեր հաճելի պարտքն անք համարում հայտնել նրան խորին շնորհակալություն:

Առաջինը Գ. Զարբհանալյանն էր, որ ելնելով ձեռագրերում տվյալ երկի կրած խորագրից այն համարեց Արատոսի գործի թարգմանություն և իր աշխատության մեջ նրան նվիրեց ընդամենը մեկ նախադասություն. «Արատոս. Յաղագս միաւորութեան»¹¹ գնդին. (աստեղաբաշխական բանք առ Շիրակացւոյն)»¹²:

Հին հույները երկինքը պատկերացնում էին որպես գունդ, որի վրա էին տեղադրում երկնային լուսատուները, մոլորակներն ու համաստեղությունները: Հին աշխարհում կազմվել են բազմաթիվ այսպես կոչված «Արատոսյան գնդեր», հայտնի չէ, թե ո՞ր ժամանակվանից սկսյալ¹³: Այդ մասին է վկայում VII դարի բյուզանդական դիտնական («մեխանիկոս») Լեոնտիոսը իր «Արատոսյան գնդի պատրաստման մասին» երկում (Περὶ κατασκευῆς Ἀρατοῦ σφαίρας)¹⁴: Նրա ասելով այդ գնդերը հորինվեցին Արատոսին ավելի ճիշտ հասկանալու համար, դրա համար էլ նրա անունն են կրում (ἐπενοήθησαν μὲν αἱ τοιαῦται σφαῖραι πρὸς τὸ νοεῖν σαφῶς τὸν Ἀρατόν (ὁὗ δὲ καὶ παρωνύμιος ἀπ' αὐτοῦ λέγονται)¹⁵: Լեոնտիոսի ասելով «պատրաստվող այդ գունդը թեև ճշմարտությունը կատարյալ իմանալու համար ամենեին էլ պիտանի չէ, բայց միանգամայն օգտակար է Արատոսի ասածները հասկանալու համար» (ὥστε καὶ ἡ κατασκευαζομένη σφαῖρα πρὸς μὲν ἀκρι[το]ν ἀλήθειαν οὐδαμῶς, πρὸς δὲ κατάληψιν τῶν Ἀρατοῦ καὶ πάνυ χρήσιμος)¹⁶: Ինչպես ընթերցողը կռահում է, խոսքը երկնային պարզ մի գլոբուսի մասին է (Կիկերոնի ասելով՝ sphaera solida): Նման գլոբուս ունի և Պտղոմեոսը, որն, ինչպես ցույց են տալիս անտիկ շրջանի մեկնիչները, ավելի ստույգ է, քան Արատոսյանը՝ կենդանատեսակների տեղադրման առումով¹⁷: Կիկերոնի վկայությամբ նման գունդ (գլոբուս) պատրաստել էր դեռևս Եվդոքոս Կնիդացին (408—356 թթ. մ. թ. ա.), որի գլուտը սկիզբ է առնում Թալես Միլետացուց¹⁸: Արատոսյան գնդի մասին պատկերացում է տալիս վերահիշյալ Լեոնտիոսը. «Արատոսյան գունդը,—գրում է նա,—սկսք է պատրաստել այնպես, որպեսզի նրա վրա տեղադրված կենդանատեսակների դիրքը իրար նկատմամբ, գնդի վրա գծվող շրջանների, ինչպես և վենդանակերպի (զոոդիակի) ծագող մասերի նկատմամբ լինի Արատոսի ասածների համաձայն»¹⁹:

Ինչպես վերևում ասացինք, հայերեն թարգմանությամբ պահպանված և

¹¹ Երկու գրչագրերում էլ կարդացվում է՝ «միաւոր»: Բարձր գրչագրում «միաւոր» բառից հետո կա մի հասկանալի, բայց չնշված բառ:

¹² Գ. Զարբհանալյան, հիշ. աշխ., էջ 318:

¹³ J. Martin, Histoire du texte des Phénomènes d'Aratos, p. 31.

¹⁴ S. E. Maas, Commentariorum in Aratum reliquiae, Berolini, 1898, p. 561—567.

¹⁵ E. Mass, հիշ. աշխ., էջ 561:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 562:

¹⁷ E. Maas, հիշ. աշխ., էջ 562: J. Martin, հիշ. աշխ., էջ 250—253:

¹⁸ J. Martin, հիշ. աշխ., էջ 32:

¹⁹ E. Maas, հիշ. աշխ., էջ 561:

Արատոսի անունը կրող այս աշխատության հունարեն բնագիրը կորած է²⁰։ Արատոսի չպահպանված աշխատությունների շարքում անտիկ շրջանի հեղինակները հիշում են և Κωνών վերնագիրը կրող մի երկ²¹, որտեղ խոսվում է երկնային գնդի մասին²²։ Հնարավոր է, որ «Յաղագս միաւոր գնդին» խորագիրը կրող աշխատությունը Արատոս Սուացու հունարեն բնագրով չպահպանված երկի թարգմանությունը լինի, թեև բացառված չէ, որ մեզ հասած հայերեն փոքրիկ բնագիրը ոչ թե ուղղակի Արատոսի աշխատությունն է, այլ ավելի ուշ շրջանի մի այլ հույն հեղինակի վերաշարադրությունը։ Հայտնի է, օրինակ, վերոհիշյալ Լեոնտիոսի «Արատոսյան գնդի պատրաստման մասին» երկը, ինչպես և նույն հեղինակի մասամբ պահպանված աշխատությունը «Կենդանափերայի շրջանի մասին» (Περὶ ζωδαιωνών), որոնք փնջ-որ չափով նման են «Յաղագս միաւոր գնդին» աշխատությանը։ Հայերեն թարգմանության մեջ նկատելի է նաև քրիստոնյա հայ թարգմանչի աշխատանքը (այնտեղ հանդիպում ենք այսպիսի մի նախադասության. «Իսկ այս գինջ որ հեթանոսական անուանքդ՝ զաստեղաց խուպս կոչեն»)։

Ստորև տալիս ենք Արատոսի «Յաղագս միաւոր գնդին» աշխատության հին հայերեն թարգմանությունը ըստ Բաքվի ձեռագրական ֆոնդի ձեռագրի։ Տողատակում տրվում են տվյալ երկի Վենետիկի Մխիթարյանների Մատենադարանում պահվող ձեռագրի տարբերակները։

ՅԱԼԱԳՍ ՄԻԱՒՈՐ ԳՆԴԻՆ, ԱՐԱՏՈՍԷ։

152բ Կենդանափեր մշտակայիցն առեղ շրջագայի, ճշմարիտ գեներալն ցուցանէ յուշախաղաց և փութաթուող¹։ Եւ զ[ը]նթացողսն² գիւրն արդական ըստ իւրում բնութեան³ որակադրէ իբր յանդս իմն ահաւորս։ Եթէ ի վերոյ դիտեսցես ըստ մասին Եռակարգեան⁴ բաղկանայ, եթէ ի կողմանէ՝ զհակարաշն, եթէ ի ներքոյ՝ ստոյգն բաղմակերպ յոգնապատիւ իշխանականին։ Ելանել համարեալ բնութիւն դիրք և ձանդեք⁵ և առ այլսն ըստ շափոյ ստորիջի պակասումն ըստ մանեակ⁶, և անդր նուագեալ բերքի⁷ ասել։

Խոյ հպեալ եռանգիւնոյ անջրպետ միջագէտին⁸ յարտակ (կ)ետոսի⁹ Յուլ հպեալ Պեռսեսի¹⁰ անջրպետ միջագիտի արդակ միջոյ ճապատողի։ Եկաւոր հպեալ ենիոֆայ¹¹, անջրպետ միջակի արդակ Բոտա¹² 151ա և նապաստակի։ Խեցգետինն¹³ անմիջակաւ անջրպետել¹⁴ միջակիտի արդակ գլխոյ Վիշապին երկրորդի¹⁵։ Առիւծն¹⁶ անմիջակաւ անջրպետեալ միջակիտի արդակ (կ)ոնքին¹⁷ և միջոյ Վիշապին երկրորդի։ Կոյսն անմիջակաւ անջրպետեալ միջակիտի արդակ Ագռաւուն և տտան Վիշապին։

20 Հայերեն թարգմանության մեջ շոշափված հարցերին Արատոսը անդրադարձել է նաև իր Փαινոմենա պոեմի 462—558 և 559—732 տողերում, որտեղ խոսվում է երկրագնդի շրջանների, ինչպես և աստղերի ծագման ու մայր մանկու մասին։

21 E. Maas, հիշ. աշխ., էջ 42—43, 46; J. Martin, հիշ. աշխ., էջ 281։

22 Δρυνδάνη, Μεγάλη Έλληνική Έγκυκλοπαίδεια, τόμ. Ε', σελ. 335։

1) Վ. փութաթուող։ 2) Վ. ընթացողն։ 3) Վ. բնութեամբն, 4) Վ. եռակարգեան։ 5) Վ. ձանդեք։ 6) Վ. մասնեակ։ 7) բերքի։ 8) Վ. միջակիտին։ 9) Բ. յարդակետոսի, Վ. արտակետոսի։ 10) Ճիշտը՝ Պեռսեսի։ Երկու գրչագրերում էլ՝ Պեռսեսի։ 11) Վ. ենի (բառը կիսատ է թողնված)։ 12) Երկու գրչագրերում էլ սխալմամբ՝ Բոտա։ 13) Վ. խեցգետին։ 14) Վ. անջրպետեալ։ 15) Վ. ավելացնում է՝ «և Շանն»։ 16) Վ. Առիւծ։ 17) բնագրում՝ արտակոնքին, Վ. արդակ կոնքին։ 18) Վ. առգոնէ (բառը կիսատ է թողնված)։

- երկրորդի և Առգոնէոսի¹⁸: Բայց ոմանք ասեն զԱռգոնէոս¹⁹ հաշտեալ
Առջոյն Մեծի ընդ միջոց Խեցգետին և Առիւծոյ: Կշիւո²⁰: հպեալ Ռոմո-
նի²² անջրպետ միջակիտի արդակ²³ Քերոնի²⁴: Կարին հպեալ վիշապա-
գօտոյն Եփիոփայ և նա հպեալ Պսակին և Տարածելոյն և Առկառաւ:
անջրպետեալ միջակիտին արտակ Բոցակերպին և Թիւտեոնի: Աղեղ-
նաւոր հպեալ Արծիւոյն²⁵ և նա հպեալ է Իւոնի²⁶, անջրպետ միջա-
կիտի: Այծեղջերն հպեալ Դլֆին² և նա հպեալ Սագին, անջրպետ մի-
ջակիտի արդակ Կարդաձկան²⁸: Ջրնոսն հպեալ Պիղատոսի²⁹ և նա հպեալ
Կեփուսի³⁰ անջրպետ միջակիտի արդակ միջոյ վիշապին Մեծի: Չկունֆ
հպեալ Անդրոմիդայ և նա հպեալ Կասիպայ³¹ անջրպետ միջակիտի
[արտակ տըտանն Կիւ...: Եւ հաղորդք միջակիտի]³² Արջֆն Մեծ և Փոֆ
և վիշապն Մեծ, և հաղորդ սուղականին Ենգոնիաս³³ և Դաճար, և
Չուկն Մեծ հանդերձ հնկիւք³⁴ երեւելաւք³⁵ աստեղօքն հայեցելովք³⁶ ի
յինքն: Եւ ոմանք ասեն զխուպս³⁷ սոցա ոչ առկայունս, այլ շարժունս³⁸
լինել, բայց ամա³⁹ ձիգս: Իսկ այս զինչ որ հեթանոսական⁴⁰ անուանքդ՝
զաստեղաց խուպս⁴¹ կոչեն: Եթէ ոչ հարկաւորութիւն անմարդ⁴² այ-
լազդ⁴³ այտարարութեան⁴⁴ որպէս⁴⁵ առաջագոյն⁴⁶ հարի⁴⁷ ի նամակի: Եւ
այս ինչ որ պծոցոյ զնդին արտաքոյ նշանակեմք օրինակ և այս ոչ ի
զնդի, այլ ի միադէպ բոլորի և անմարթ է, զի ոչ պատշաճի: Վասն
որոյ և երիս || առ անձն զաստուցի բոլոր: Իսկ եթէ ի գունդաւորի, մարթ
է կերպարագործեալ միաւորում: Բայց ի պարագայիցն, գոր հարկաւորի
յինքեան խորհրդով իբրեւ ի տեսութենէ միշտ առնթեր բերելով հպա-
ւորութեամբ յիրաքանչիւր խմայից, ըստ գնդին շրջանակաց, ըստ ար-
նակ(“) իւրաքանչիւր շարժմանց զթիւ համարել խառնելով զանց իւր զաս-
տեղատանցն առանձնակութիւնսն, որպէս և ի բոլորիդ կա տպաւո-
րեալ:

«Յաղագս միաւոր գնդին» երկում հանդիպող աստղերի,
համաստեղութիւններ, կենդանատեսակների անունները և նրանց
համապատասխան հունարեն անվանումներ:

Ագաւ — Կօրչ	Բոցակերպ — Տէրօ (?)
Առգոնէոս (Արգոննիոս) — 'Αργώ (?)	Դաճար (Դաճահ) — Δαχάρ
Առկառաւ (սեռ.) — 'Αρχαυός	Դլֆին — Δελφίς
Անդրոմիդայ — 'Ανδρόμεδα	Ենգոնիաս — 'Εγγονιάς
Բոտաւ (սեռ.) — Βότας	Ենիոքայ (սեռ.) — 'Ενιοχός

19) Բ. զարդոննիոս, վ. զարդոնն (բառը կիսատ է թողնված): 20) վ. ընդ (բառը կիսատ է թող-
նված) Խեցգետնոյ և Առիւծի: 21) վ. Կշիւ: 22) Բ. ոսիոնի, վ. ոսիոնի: 23) Բ. արդակը: 24) վ.
Քիրոնի: 26) վ. էիւոն: 27) վ. դլֆին: 28) վ. կարդաձկան: 29) վ. Պիղատոսի: 30) վ. Կեփուսի
(Վիշապ՝ Կեփուսի): 31) վ. Քասիպայ (Վիշապ՝ Կասիպայ): 32) Փակագծերի մեջ
առնված բառերը բնագրում բացակայում են: Վերականգնված են Վենետիկի գրչադրի
հիման վրա, ընդ որում «տըտանն»-ից հետո եկող բառը (զույցն անունը) կիսատ է թողնված:
33) վ. Ենգոնի (անունը կիսատ է թողնված): 34) վ. հնկիւք: 35) վ. երեւելաւք: 36) վ. հայե-
ցելովք: 37) վ. խուպս: 38) վ. շարժունս: 39) վ. ամա: 40) վ. հեթանոսակ (բառը կիսատ
է թողնված): 41) վ. բացակայում է «խուպս» բառը, որի տեղում թողնված է պարագայ տարա-
ծութիւն, իսկ հաղորդ՝ «կոչեն» բառի փոխարեն գրված է «պակ ոչ են»: 42) վ. անմարթ:
43) վ. չիք «ազդ» բառը: 44) վ. այտարարութեան: 45) վ. չիք «որպէս» բառը, որի տեղ պա-
րագայ տեղ է թողնված: 46) վ. յառաջագոյն: 47) վ. չիք «հարի» բառը, որի տեղ պարագայ տեղ
է թողնված:

Եփեռքա (սևռ.) — 'Ο φεγγίς

Թիւտեոիոն — Θυτιόων

Իւսոն — ?

Կասիպայ (սևռ.) — Κασιόπεια

Կարդածուկն — Χείρας (?)

Կետոս — Κίτος

Կեփուս — Κεφύς

Ճապատող — 'Ο φάξ

Նապաստակ — Ναυός

Շուն — Κύων

Ոսիոն — 'Ορίων

Պերսես — Περσεύς

Պիդատոս — Πυδαύων

Պսակ — Στέφανος

Սագ — Κόκκος (?)

Վիշապ — Δράκων

Քիրոն — Χείρων

2

ՊԱՒՂՈՍԻ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՑԻՈՅ ՆԱԽԵՐԳԱՆ
Ի ՆԵՐՔՍԱԾՈՒԹԵՆԷ

Քերտվրե Պատկանյանն իր «Անանիա Շիրակունույ մնացորդը քանից»¹ գրքում հրատարակել է և մի երկ, որ կրում է հետևյալ խորագիրը. «Պաւղոսի Աղեքսանդրացույ նախերգան ի ներքսածութենէ յոյժ»։ Բովանդակութիւնը աստղաբաշխական մի նյութ է, նվիրված պենդանատեսակներին (գոդիակին)։

Ինչպես հայտնի է, Ք. Պատկանյանը խնդրո առարկա գրքին ոչ մի ուսումնասիրություն չի կցել, հետևաբար դժվար է կոահել, թե ձեռագրերում Պոզոս Աղեքսանդրացու անունը կրող այս անկասիրությունը նա ի՞նչ նկատառումներով է տեղադրել Անանիա Շիրակացուն պատկանող գործերի շարքում։

Պոզոս Աղեքսանդրացին IV դ. երկրորդ կեսի նշանավոր աստղաբաշխ է, սովորել է Ալեքսանդրիայի հայտնի դպրոցում, որը V դ. վերջում գլխավորում էր Հելիոդորոսը, Պոզոս Աղեքսանդրացու գործերի մեկնաբաններից մեկը։ Պոզոս Աղեքսանդրացու կյանքի ու գրական գործունեության մասին շատ քիչ բան գիտենք։ Նա հեթանոս էր, իր ժամանակվա շատ զարգացած մարդկանցից մեկը։ Կարդացել էր աստղաբաշխության և աստղագուշակության մասին մեծ թվով ուսումնասիրություններ, որոնցից մեջբերումներ կան մեզ հասած իր երկում։ Այն գրված է 378 թ. և հավանաբար նախապես կրում էր Εισαγωγικά (Ներքսածականք) խորագիրը։ Այս երկի երկրորդ հրատարակությունն է պահպանվել՝ ձեռնված հեղինակի որդի Կրոնամոնին (միջնադարում հենց այս են հայերեն թարգմանել), որի արժեքն այն է, որ հեղինակը, օգտագործած լինելով շատ հին աղբյուրներ, հնարավորություն է տալիս քրմական և ժողովրդական աստղագուշակության մասին պատկերացում կազմել։ Միջնադարում Պոզոս Աղեքսանդրացու երկը շատ էր տարածված։ Ենթադրում են, որ հնդկական մեզ չհասած «Paulisa Siddhanta» խորագիրը կրող գիրքը Պոզոս Աղեքսանդրացու «Ներքսածականք»-ի մեկնությունն է եղել։ Ալ-Բիրունին ծանոթ է եղել այդ մեկնությանը, որն անվանում է Pulisa։

Պոզոս Աղեքսանդրացու աշխատության հունարեն բնագիրը առաջին անգամ հրատարակվեց Շատոյի կողմից 1588 թ. Վիտտեմբերգում, որից հետո նա ունեցել է քաղմարթիվ հրատարակություններ²։

Ք. Պատկանյանը ձեռքի տակ չի ունեցել Պոզոս Աղեքսանդրացու գործի

¹ Ս. Պետերբուրգ, 1877, էջ 67—73։

² Մանրամասն տե՛ս W. Gundel-ի Paulus von Alexandria հոդվածը. Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft. Erste Reihe, 36. Halbband, 3. Drittel, Stuttgart, 1949, S. 2376—2386.

հունարեն բնագիրը, որն անշուտ օգտակար կարող էր լինել սրբագրելու համար հայ գրիչների թույլ տված սխալները, որոնք քիչ չեն: Գրիչներին, սակայն, չի կարելի մեղադրել, քանի որ կենդանատեսականների մասին այս աշխատությունը խիստ մասնագիտական երկ է, բացի այդ այնպիսի ստրկական, տառացի թարգմանություն է կատարված (հավանաբար հունարեն դպրոցին հետևող մի անձնավորության կողմից), որ առանց հունարենի իմացության, դժվար է այն հասկանալ: Բնագրի շատ մասեր անվերծանելի են մնացել հրատարակիչ Պատկանյանի կողմից, այլ կերպ չի կարելի բացատրել նրա կիրառած կամայական կետադրությունը: Նա հաճախ նախադասության մեջտեղում վերջակետ է դրել, Պաղոմեոսի, Ապոլինարի աշխատությունների վերնագրերը միաձուլել է շարադրանքի մեջ և այլն: Մեր խոսքը շոշափելի դարձնելու համար բավարարվենք մեջ բերելով «Ներքսածականքի» «Նախերգանի» հունարեն բնագիրը, նրա հիման վրա մեր սրբագրած ու ճշգրտած հայերեն թարգմանությունը, ապա և Ք. Պատկանյանի հրատարակած բնագիրը (տե՛ս էջ 145):

Պողոս Աղեքսանդրացու «Ներքսածականք»-ը վերահրատարակեց Ա. Արրահամյանը, լրացնելով Ք. Պատկանյանի հրատարակած բնագրի մեջ անկաթերությունները՝ Մաշտոցյան Մատենադարանի ձեռագրերում պահպանված բնագրերի հիման վրա³: Նա հանգել է այն եզրակացության, որ խնդրո առարկա երկը գլոսիաների է բաժանել հրատարակիչ Ք. Պատկանյանը, և որ «նշված բոլոր գլոսիաներն էլ հաջորդական շարունակություն են հանդիսանում իրար և մի ամբողջության մասեր են»: «Մեզ թվում է, — գրում է Ա. Արրահամյանը, — հենց այս էլ պիտի լինի Շիրակացու տիեզերագիտության վերջին մասը»⁴:

«Իր «Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը» աշխատության «Շիրակացու աղբյուրները» գլխում սակայն Ա. Արրահամյանը միանգամայն ճիշտ նշել է, որ այդ աշխատությունը Շիրակացու հեղինակությունը չէ, այլ թարգմանական մի գործ, որի թարգմանիչն է Անանիա Շիրակացին:

Պողոս Աղեքսանդրացու այս աշխատությունը, հավանաբար ոչ անմիջաբար, այլ թերևս Պողոս Աղեքսանդրացու դպրոցին հետևած մի այլ հեղինակի միջնորդությամբ, օգտագործվել է Շիրակացուն վերագրվող մի ուրիշ երկում ևս, որը՝ ձեռագրերում կրում է «Անանիայի համարողի վասն ընթացից արեգական՝ ըստ կենդանատեսակացն և է գոտեացն, զոր կատարէ ի տունջն[ա]յն յաւուրս ՅԿԵ և ժամս Գ» խորագիրը⁵:

Ծագման տեսակետից վերոհիշյալ երկու երկերին է հարում և՛ Ք. Պատկանյանի, և՛ Ա. Արրահամյանի կողմից նույնպես Շիրակացուն վերագրված և ձեռագրերում՝ Պողոս Աղեքսանդրացու «Ներքսածականք»-ին անմիջապես հաջորդող այն պոքր երկասիրությունը, որ ունի հետևյալ վերնագիրը. «Յաղագս յատնարան աստեղաց»⁶: Այս աշխատությունը, որ ամենայն հավանականությամբ նույնպես թարգմանված է հունարենից, աստղագուշակական բովանդակություն ունի: Մեր ասածը հաստատելու համար վերջնենք պատահական մի նախադասություն. «Յուլն, յորում են աստեղք երկոտասան, եթէ հայիս և տեսանես զնոսա յեղջիւրս հարեալ, գիտես՝ թէ վաղվադակի լինին

³ Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 327—330:

⁴ Նույն տեղում, էջ 134:

⁵ Հրատարակել է Ա. Արրահամյանը: Նույն տեղում, էջ 315—317:

⁶ Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 331—333: Ք. Պատկանյանի հրատարակած բնագիրը «Մնացորդք բանից...», էջ 73—75) թերի է:

Παύλου Ἀλεξανδρέως Εἰσαγωγικὰ Δευτέ-
ρας ἐκδόσεως. (α') Προοίμιον

Πάνω καλῶς, ὦ φίλε παῖ Κρονάμων,
ἐψευδογραφηκότες ἡμᾶς ἀνευρών ἐν τῇ πρὸ
ταύτης ἐκδόσει τῶν εἰσαγωγικῶν προετρή-
σέων συντάσσεται, λειπομένη ἐν ὁδῶν τῶν
εἰς τὴν αὐτῆς πρόθεσιν συντεινόντων
θεωρημάτων, μετὰ τοῦ καταναγκάσαι καὶ
ταῖς κατὰ Πτολεμαῖον ἀναφορὰς ἐπιλογισ-
μένους πρὸς τοῖς ἀποτελέσμασιν ἐκθέσθαι.
ὥς ταύτας ἐν χρηστοτέραις κατεπιηφόντων
ἡμῶν αὐτοῦ τε τοῦ Πτολεμαίου ἐν τῷ
„Περὶ Χρόνων Ζωῆς“ αὐτοῦ τῇ
πραγματείαν ποιούμενου καὶ Ἀπολλωνίου
ρῖου παρακελευομένου ἐν τῷ „Περὶ
Ἀφέρου καὶ Οἰκοδόσεως“ καὶ
Ἀναίρετου“ ταύταις κέχρησθαι· προ-
σεπὶ τούτοις καὶ Ἀπολλωνίου τοῦ Λαοδι-
κέως ἐν τοῖς ἰδίοις πέντε βιβλίοις διαβὰ-
λοντος τοῦς Αἰγυπτίους, ὥς πολλὰ ἀπάτη
αὐτοῖς γέγνηται ἐν ταῖς τῶν Ζωδίων ἀνα-
φοαῖς.

Թարգմանության
բնագիրք

Պաւլոսի Աղեքսանդրացոյ նախերգան
ի ներքսածութենէ

Յոյժ գեղեցկաբար, ով որդի սիրելի
կրանամոն, ստադրաւս զմեզ գտեալ
յոմանց յառաջ քան զայս արտադրու-
թեան ներքսածականացն, յորդրեցեր
միւ շարադասել, նուազել ոչ իւր յայն-
ցանէ, որք ի նոյն նախադրութիւն պատ-
շաճի(ն) տեսութեան(ց), համանգամայն
հարկեցուցանելով զՊտղոմեան վերա-
բերութիւնն համեմատելով առ յանգն
արտադրել, իբրն զալնոսիկ պիտանե-
ղին հասանելով մեր, նաև նորին իսկ
Պտղոմեայ «Յաղագս ամանակաց կե-
նաց» նորք զիրագործութիւն առնելով
և Ապողինարի հրաման տալով առ ի
«Յարձակչին և Տաճուտեան և Քացրա-
ծութեան» այսորիւք վարիլ: Ի վերայ
այսոցիկ և Ապողոնի Լատիկեցոյ չին-
քեան Ե (5) մատեանն գորովելով գե-
ղիպտացիսն, որպէս թէ բազում մոլո-
րութիւն լեալ է նոցա ի կենդանատեսա-
կացն վերաբերութիւն(ս):

Թարգմանության
հաստատված բնագիրք

Պաւլոսի Աղեքսանդրացոյ նախերգան
ի ներքսածութենէ յոյժ

Գեղեցկաբար ով որդի սիրելի կրա-
նամոն, ստադրաւս զմեզ գտեալ յո-
մանց յառաջ քան զայս արտադրութիւն
ներքսածականացն, յորդրեցեր միւ
շարադասել, նուազել ոչ իւր յայնցա-
նէ, որք ի նոյն նախադրութեան պատ-
շաճ ի տեսութեան համանգամայն և
հարկեցուցանելով զՊտղոմեան վերա-
բերութիւնս, համեմատելով առն
յանգն՝ արտադրել իբրն զալնոսիկ
պիտանեղոյն հասանելով մեր: Նա և
նորին փակ Պտղոմեայ յաղագս ամա-
նակաց կենաց՝ նորաք զիրագործու-
թիւնն առնելով. և Ապողինարի հրա-
ման տալով առ ի յարձակչին և տա-
նուտեան, և բացբարձրութեան: Այսո-
րիւք վառին ի վերայ այսոցիկ. և Ա-
պողոնի Լատիկեցոյ ինքեան յառա-
ջին իւր հինգ մատեանն, գորովելով
զեղիպտացիսն, որպէս թէ բազում մո-
լորութիւն լեալ իցէ նոցա ի կենդանա-
տեսակացն վերաբերութիւն:

պատերազմունք և կոխք»⁷: Կամ. «Աղեղնաւորն, յորում են աստեղք վեց, եթէ տեսանիցես նոսա ի թրթռմանց, գիտասշիր թէ առաքին փ նոցանէ աստեղք հանգոյնք, ծովք խոռովին, և ամսք զուարճանան և թագաւորք զուարճանան»⁸:

Այս և նմանօրինակ տասնյակ այլ գուշակողական հատվածների առկայությունը հուշում է, որ տվյալ աշխատության հեղինակը չի կարող լինել Անանիա Շիրակացին, մի գիտնական, որ քաղմիցս ծաղրուծանակի է ենթարկել նման հակագիտական հայացքները:

Պողոս Աղեքսանդրացու աշխատությունը և ձեռագրերում նրա հայերեն թարգմանությունը հաջորդող «Յաղագս խառնարան աստեղաց» գործը, ինչպես և «Վասն ընթացից արեգակն» ըստ կենդանատեսակացն...» աշխատությունը պատկանում են աստղաբաշխական միեւնոյն դպրոցին: Հին հույն հեղինակները այդ գործերում արտահայտված գաղափարները վերագրում էին Բաղդեսգինեթին: Հետաքրքրականն այն է, որ խնդրո առարկա աշխատություններում արծարծված մտքերը հին հույները անվանում էին γεωμετρίαι, այն է՝ «Մեն դ ա բ ա ն ու թ իւ ն», ցույց տալով, որ քաղդեսգինները, զբաղվելով հանդերձ այդ «ծննդարանությամբ», իրենց վերամբարձորեն հորջորջում էին մաթեմատիկոս և աստղագետ (γεωμετρίαι, ἢ γεωμετέριοι κοσμοῦντες ὁνόμασιν οἱ Χαλδαῖοι μαθηματικὸς καὶ ἀστρολόγους σφᾶς αὐτοὺς ἀναγορεύουσιν)⁹: Քաղդեսգիններին վերագրվող աստղագուշակական հայացքները, թեև տարածում գտան անտիկ աշխարհում, բայց և սուր քննադատության ենթարկվեցին հենց անտիկ մտածողների կողմից: Այդ տեսակետից յուրահատուկ տեղ է զբաղում Սեքստոս էմպիրիկոսը (230—180 թթ. մ. թ. ա.)՝ անվանի հույն փիլիսոփա և բժիշկ, որ Պյութրոնի և էնեսիդեմոսի հետ համարվում է սկեպտիցիզմի ամենանշանավոր ներկայացուցիչը: Սեքստոս էմպիրիկոսի աշխատությունը, որ վերնագրված է «Ընդդեմ աստղագուշակների» (Πρὸς ἀστρολόγους), ամբողջությամբ նվիրված է քաղդեսգինների աստղագիտական հայացքների քննադատությանը: Հեղինակը սկսում է իր գործը շարադրելով նախ և առաջ «կենդանատեսակ բոլորակության» (ζῳδιακὸς κύκλος) մասին քաղդեսգինների սկզբունքները, հայտնում է, որ նրանք «կենդանատեսակ բոլորակությունը» բաժանում են 12 կենդանատեսակների, յուրաքանչյուր կենդանատեսակը՝ 30 մասի, յուրաքանչյուր մասն էլ 60 երմասի: Կենդանատեսակների մի մասը արական են համարում, մյուսը՝ իգական, մի մասը եղանական, մյուսը՝ ոչ, մի մասը երկտարրական, մյուսը հաստատուն և այլն: Այսպես, հաջորդաբար, նա շարադրում է այն ամենն, ինչ որգեղբել է հետազայում Պողոս Աղեքսանդրացին, որից հետո ցույց է տալիս, թե ինչպես քաղդեսգինները աստղերի և կենդանատեսակների դիրքից որոշում էին, թե ինչ հակասագիր կամ բախտ կունենա այս կամ այն աստղի տակ ծնված անձնավորությունը: էմպիրիկոսը մեկ առ մեկ ջրում է նրանց «փաստարկումները»:

Այս բոլորից հետո անհրաժեշտ է խորամուխ լինել Անանիա Շիրակացու «Տիեզերագիտության» ստորև բերվող հատվածի բովանդակության մեջ. «Բայց

⁷ Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 331:

⁸ Նույն տեղում, էջ 332:

⁹ Sexti Empirici Opera, rec. Hermannus Mutschmann, vol. III, Adversus mathematicos, Lipsiae, 1954, p. 141; Sextus Empiricus with an English Translation by the Rev. R. G. Bury, vol. IV, Cambridge—London, 1961, p. 322.

ևս կշտամբեցից զփաղեացոցն ծննդաբանութիւնսն՝ որում բազումք հաւանեցան. և յունաց և ալլոց ազգաց՝ վարժիլ¹⁰ սնոտիւք, և կշտամբեցից ո՛չ իմ բանիւ՝ ալլ սրբոյն Բարսղի, որ ասէ այսպէս. Բայց մեզ չէ ինչ դանդաղելի երկրորդել զանհամ պատմութիւնս նոցա. քանզի ի հաւաստարան ճշմարտութենէս մերմէ կշտամբեալ գտանին: Եւ արդ դարձցուք անդրէն զնոքիմքք վերջատին: Եւ ահա սկսանիմ ասել իբր ո՛չ եթէ զիմ բանս ինչ խառնեմ ի ներքս, ալլ ի նոցուն բանից երկրորդեմ ընդդէմ նոցա կշտամբել զնոսա անդատին յիրեանց բանիցն. զի թերեւ որք կանխաւ անկան յամբարշտութիւնս նոցա՝ բժշկութիւն գտցին: Եւ որ ո՛չ իցեն գայթակղեալ անկեալ ի պատրանս նոցա՝ զգուշութիւն ստասցին: Զի յայսպիսի բանս և որ նման սոցին իցեն մի՛ յօժարեացին անկանել¹¹:

Այնուհետեւ Շիրակացին, Սեքստոս էմպիրիկոսի նման, հաճախ օգտագործելով նույն բառերը չրում է քաղղեացիների «ծննդաբանությունը» հենվելով Բարսեղ Կեսարացու վրա և կրկնելով վերջինիս խոսքերը «Եւ արդ զին՝ առաւել, զի իբրեւ հարկ իմն համարիմ երկրորդել զանհամ պատմութիւնս նոցա»¹²:

Թվում է, թե միտք չունի ալլեւս շարունակել: Շիրակացին քննադատում է քաղղեացիների «ծննդաբանությունը», ինչպես իր ժամանակին քննադատել է Սեքստոս էմպիրիկոսը և շատ ուրիշներ: Իսկ Սեքստոս էմպիրիկոսը քննադատել է այն մտքերը, որոնք հետադաշում որդեգրեց Պողոս Աղեքսանդրացին, ինչպես և անհիմն կերպով Շիրակացուն վերագրված «Յաղագս խառնարան աստեղաց» և «Վասն ընթացից արեգական՝ ըստ կենդանատեսակացն...» աշխատությունների հեղինակները: Ըստ այդմ պարզ է դառնում, որ վերոհիշյալ աշխատություններից և ո՛չ մեկը չենք կարող մեծանուն Անանիա Շիրակացու գրչի արգասիք համարել: Պարզ է ուրեմն, որ Շիրակացին աստղաբաշխությամբ զբաղվող միակ հայ հեղինակը չի եղել: Հայաստանում եղել են աստղաբաշխներ, որոնք հետեւել են Պողոս Աղեքսանդրացուն ու նրա համախոհներին. և այդ երկու՝ գիտական ու գուշակողական դպրոցների միջև պայքար է բուրրոքվել նաև մեղանում: Ալլ կերպ չի կարելի բացատրել քաղղեացիների «ծննդաբանությունը» Շիրակացու տված կրքոտ քննադատությունը: Ուստի կարելի է վստահ ասել, որ Շիրակացին չէր էլ կարող վերոհիշյալ երկերի թարգմանիչը լինել, քանզի նրա համար տաղտկալի է եղել նույնիսկ նրանց անհամ պատմություններն երկրորդելը:

Պողոս Աղեքսանդրացու «Ներքսածականք»-ը բաղկացած է Նախերգանքից և 37 գլուխներից: Ք. Պատկանյանի և Ա. Աբրահամյանի հրատարակած բնագիրը բովանդակում է այդ երկի «Նախերգանքը» և կենդանատեսակների մասին գլուխը ոչ ամբողջությամբ (վերջից պակասում է երկու պարբերություն):

Ստորև տրվում է Պողոս Աղեքսանդրացու երկի հայերեն թարգմանու-

¹⁰ Հավանաբար՝ վարիլ:

¹¹ Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտություն և տոմար, աշխատասիրությամբ Աշ. Աբրահամյանի, Երևան, 1940, էջ 23—24:

¹² Նույն տեղում, էջ 27: Անանիա Շիրակացու՝ Բարսեղ Կեսարացու գործերից կատարած հղումների մասին տե՛ս Կ. Մ. Մուրադյան, Ընդհանուր հատվածներ ու սրբազրություններ Կեսարացու և Շիրակացու գործերում, «Լրաբեր», № 1, 1975, էջ 55—56:

ΠΑΥΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

ΔΕΥΤΕΡΑΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ

<α'> Προοίμιον

Πάνυ καλῶς, ὦ φίλε παῖ Κρονάμων, ἐψευδογραφηκότας ἡμᾶς ἀνευρὼν ἐν τῇ πρὸ ταύτης ἐκδόσει τῶν εἰσαγωγικῶν προετρέψω ἑτέραν συντάξαι, λειπομένην ἐν οὐδενὶ τῶν εἰς τὴν αὐτῆς πρόθεσιν συντεινόντων θεωρημάτων, μετὰ τοῦ καταναγκάσαι καὶ τὰς κατὰ Πτολεμαῖον ἀναφορὰς ἐπιλογισαμένους πρὸς τοῖς ἀποτελέσμασιν ἐκθέσθαι· ὥς ταύτας εὐχρηστοτέρας κατειληφόντων ἡμῶν αὐτοῦ τε τοῦ Πτολεμαίου ἐν τῷ 'Περὶ Χρόνων Ζωῆς' αὐτοῦ τὴν πραγματείαν ποιούμενον καὶ Ἀπολλιναρίου παρακελευομένου ἐν τῷ 'Περὶ Ἀφέτου καὶ Οἰκοδεσπότου καὶ Ἀναιρέτου' ταύταις κεχρηῆσθαι· προσεπὶ τούτοις καὶ Ἀπολλωνίου τοῦ Λαοδικέως ἐν τοῖς ἰδίοις πέντε βιβλίοις διαβάλλοντος τοὺς Αἰγυπτίους, ὥς πολλὴ ἀπάτη αὐτοῖς γεγένηται ἐν ταῖς τῶν ζῳδίων ἀναφοραῖς.

<β'> Περὶ τῶν δώδεκα ζῳδίων

Ὁ ζῳδιακὸς κύκλος κινεῖται λοξῶς, διηρημένος εἰς τμήματα δώδεκα, ἅτινα καλεῖται ζῳδία. ἔχει δὲ τὸ ζῳδion δεκανοὺς μὲν τρεῖς, μοῖρας δὲ λ̄, ἡ δὲ μοῖρα ἔχει λεπτὰ ξ. ἔστι δὲ ἡ ἀρχὴ τοῦ ζῳδιακοῦ κύκλου ὁ Κριός, ἀρσενικόν, ἰσημερινόν, τροπικόν, ἑαρινόν, οἶκος Ἄρεως, ὕψωμα Ἡλίου περὶ μοῖρας ιθ', ταπείνωμα Κρόνου περὶ μοῖρας κ', τρίγωνον ἡμέρας μὲν Ἡλίου, νυκτὸς δὲ Διός. κεῖται δὲ <ἐν τῷ> κλίματι τῷ τῆς Περσίδος, ἀπομεμερισμένον ἀνέμῳ Ἀπηλιώτῃ. κυριεύει δὲ κεφαλῆς καὶ ὅλου προσώπου. ἀνατέλλει δὲ τὸ ζῳδion κατ' Αἰγυπτίους ἐν τῷ δι' Ἀλεξανδρείας κλίματι τρίτῳ ὄντι ἐκ τοῦ ἀφανοῦς τοῦ

թյամբ մեզ հասած մասի հունարեն բնագիրը¹³ և նրա հին հայերեն թարգմանությունը¹⁴:

ՊԱՒՂՈՍԻ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՅԻՈՅ ՆԱԽԵՐԳԱՆ Ի ՆԵՐՔՍԱԾՈՒԹԵՆԷ՝

Յոյժ գեղեցկաբար, ով որդի սիրելի Կրանամոն, ստագրաւդա զմեզ գտնալ² յոմանց յառաջ քան զայս արտագրութեան ներքսածականացն, յորդորեցիր միւս շարադասել, նուազել ոչ իւր յայնցանէ, որք ի նոյն նախագրութիւն պատշաճի[ն] տեսութեան[ց]³, համանգամայն հարկեցուցանելով զՊտղոմեան վերաբերութիւնսն համեմատելով առ յանգսն արտագրել⁴, իբրև զայնուսիկ պիտանեզոյնն հասանելով մեր, նաև նորին իսկ Պտղոմեայ «Յաղագս ամանակաց կենաց» նոքօք⁵ զիրագործութիւն առնելով, և Ապոդինարի հրաման տալով առ ի «Յարձակչին և Տանուտեառն և Բացբարձութեան»⁶ այսոքիւք վարիլ⁷: Ի վերայ այսոցիկ և Ապոդոնի լաւորիկեցւոյ յինքեան և (5) մատեանսն դարովելով զԵգիպտացիսն, որպէս թէ բազում մոլորութիւն լեալ է նոցա ի կենդանատեսակացն վերաբերութիւն[ս]:

Յաղագս կենդանատեսակ բոլորատեսութեան⁸

Կենդանատեսակ բոլորութիւն շարժի առշեղապէս, բաժանեալ ի հատածս ԲԺ-ն (12) որ կոչին կենդանատեսակք: Եւ ունի կենդանատեսակն պարունակս Գ (3), մասունս Լ (30). և մասն ունի <մասունս Կ (60) և> մանրերորդակս Է (60):

Յաղագս Խոյին: Արդ է սկիզբն կենդանատեսակ բոլորակութիւն Խոյն, արական, հասարակօրեայ, յեղանակ[ան]⁹, զարնանային, տուն Հրատի, բարձրութիւն Արեգականն [մասանց]¹⁰ ԺԺ (19), նուաստութիւն Երեակի՝ մասանց Ի (20), եռանգիւնի՝ ի տուրնչեան Արեգականն, իսկ ի գիշերի՝ Լուսնթագի: Չանեալ է նահանգին Պարսից, բաժանաւ¹¹ հողմոյն Արեւելականի: Եւ տիրել զլիսոյ և բոլոր երեսացն: Եւ ելանէ կենդանատեսակ ըստ Եգիպտացոցն և Աղեքսանդրացոցն նահանգին, որ է երկրորդ¹², յաներևութէն յերևելի աշ-

¹³ Պոդոս Աղեքսանդրացու երկի հունարեն բնագրի նորագոյն հրատարակությունը լույս է տեսել Լայպցիգում, 1958 թ. Paulus Alexandrinus. Εισαγωγή. Edidit Ae. Boer Lipsiae, 1958.

¹⁴ Որպես հիմք ընդունված է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 1973 ձեռագիրը:

[] Անկյունավոր փակագծերի մեջ առնված տառերն ու բառերը ավելացրել ենք մենք՝ հիմնվելով հունարեն բնագրի վրա: Սուրանկյուն փակագծերի մեջ (<>) առնված են այն տառերն ու բառերը, որոնք կան հայերեն բնագրում, բայց որոնք համարում ենք ավելորդ:

κόσμου <μέρους> εἰς τὸν ἐμφανῆ κόσμον ἐν ὥρᾳ ἰσημερινῇ $\bar{\alpha} \gamma' \theta'$ χρόνοις δὲ $\bar{\kappa}\bar{\alpha} \beta''$. ἔστι δὲ ἐν τούτῳ τῷ ζῳδίῳ τὸ μεσουρανοῦν κέντρον τοῦ κοσμικοῦ διαθέματος.

Δεύτερον ζῳδιον Ταῦρος, θηλυκόν, στερεόν, ἑαρινόν, οἶκος Ἀφροδίτης, ὕψωμα Σελήνης περὶ μοίρας γ' , ταπείνωμα οὐδενός, τρίγωνον ἡμέρας μὲν Ἀφροδίτης, νυκτὸς δὲ Σελήνης. κεῖται δὲ ἐν τῷ κλίματι τῷ τῆς Βαβυλῶνος, ἀπομεμερισμένον ἀνέμῳ Νότῳ. κυριεύει δὲ τραχήλου καὶ τένοντος. ἀναβαίνει δὲ τὸ ζῳδιον ἀπὸ τοῦ ἀφανοῦς εἰς τὸ ἐμφανὲς τοῦ κόσμου ἐν ὥρᾳ $\bar{\alpha} \beta''$, χρόνοις δὲ $\bar{\kappa}\bar{\epsilon}$ κατὰ τὸ προκείμενον κλίμα.

Τρίτον ζῳδιον Δίδυμοι, ἀρσενικόν, δίσωμον, ἑαρινόν, ἀνθρωποειδές, οἶκος Ἑρμοῦ, ὕψωμα οὐδενός, κοίλωμα οὐδενός, τρίγωνον ἡμέρας μὲν Κρόνου, νυκτὸς δὲ Ἑρμοῦ. κεῖται δὲ <ἐν τῷ> κλίματι τῷ τῆς Καππαδοκίας, ἀπομεμερισμένον ἀνέμῳ Λιβί. κυριεύει δὲ ὤμων καὶ χειρῶν καὶ δακτύλων. ἀναβαίνει δὲ τὸ ζῳδιον ἀπὸ τοῦ ἀφανοῦς εἰς τὸ ἐμφανὲς τοῦ κόσμου ἐν ὥρᾳ $\bar{\alpha} \beta'' \epsilon' \mu\epsilon'$, χρόνοις δὲ κατὰ τὸ προκείμενον κλίμα $\bar{\kappa}\bar{\eta} \gamma'$. ἐν ταύτῃ δὲ τῇ τριζωδίᾳ ἀπαρτίζεται ἡ τῆς ἑαρινῆς ὥρας τροπή, ἣτις καλεῖται ἀήρ.

Τέταρτον ζῳδιον Καρκίνος, θηλυκόν, τροπικόν, θερινόν, οἶκος Σελήνης, ὕψωμα Διὸς περὶ μοίρας $\iota\epsilon'$, ταπείνωμα Ἄρεως περὶ μοίρας $\kappa\eta'$, τρίγωνον ἡμέρας μὲν Ἀφροδίτης, νυκτὸς δὲ Ἄρεως. κεῖται δὲ <ἐν τῷ> κλίματι τῷ τῆς Ἀρμενίας, ἀπομεμερισμένον ἀνέμῳ Βορρᾶ. κυριεύει δὲ στήθους καὶ στομάχου. ἀναβαίνει δὲ τὸ ζῳδιον ἀπὸ τοῦ ἀφανοῦς εἰς τὸ ἐμφανὲς τοῦ κόσμου ἐν ὥρᾳ $\bar{\beta} \theta'$, χρόνοις $\bar{\lambda}\bar{\alpha} \beta''$ κατὰ τὸ μνημονευθὲν κλίμα. ἔστι δὲ ἐν τούτῳ τῷ ζῳδίῳ ὁ τοῦ κόσμου ὠροσκόπος.

Πέμπτον ζῳδιον Λέων, ἀρσενικόν, στερεόν, θερινόν, οἶκος Ἡλίου, ὕψωμα οὐδενός, κοίλωμα οὐδενός, τρίγωνον ἡμέρας μὲν Ἡλίου, νυκτὸς δὲ Διός. κεῖται δὲ <ἐν τῷ> κλίματι τῷ τῆς Ἀσίας, ἀπομεμερισμένον ἀνέμῳ Ἀπηλιώτῃ. κυριεύει δὲ πλευρῶν. ἀναβαίνει δὲ τὸ ζῳδιον ἀπὸ τοῦ ἀφανοῦς εἰς τὸ ἐμφανὲς τοῦ κόσμου ἐν ὥρᾳ $\bar{\beta} \gamma'$, χρόνοις δὲ $\bar{\lambda}\bar{\epsilon}$ κατὰ τὸ μνημονευθὲν κλίμα.

խարհն¹³ ի ժամու միում հասարակարոյ, իւռանգինի¹⁴ և ինն երմասին¹⁵, և ամանակաց ԻԱ (21) և Բ (2) մասանց: Եւ է յայսմիկ կենդանատեսակի երկնամիջոցակէտն աշխարհական տրամադրութեանց:

Յաղագս Յլուն: Երկրորդ կենդանատեսակ է Յուլն, իգական, հաստատուն, գարնանային, տուն Լուսաբերի, բարձրութիւն Լուսնոյ, ունի մասունս Գ (3), նուաստութիւն ոչ ուրեք, եռանգինի՝ ի տուրնջեան Լուսաբերի, իսկ ի գիշերի՝ Լուսնոյ: Ձաւնեալ է նահանգին Բաբելացոց, բաժանաւ¹⁶ հողմոյն Հարաւոյ: Եւ տիրեալ է ուլանն և պարանոցին: Եւ ելանէ կենդանատեսակ յաներևութէն յերևոյթն [աշխարհի] ի ժամու միոջ և Բ (2) մասանց, և ամանակաց ԻԵ (25)-ից առաջիկա նահանգին:

Յաղագս Ե[ր]կաւորին: Երրորդ կենդանատեսակ է Ե[ր]կաւորն, արական, երկտարրական, [գարնանային], մարդակերպ, տուն Փայլածուին Երմու, բարձրութիւն ոչ ուրուք, նուազութիւն ոչ ուրուք, եռանգինի՝ ի տուրնջեան Թրեակի Կրաւոս, իսկ ի գիշերի՝ Փայլածուի: Եւ ձաւնեալ է նահանգին Գամքաց, բաժանեալ հողմոյն Լիբէացոց¹⁷: Եւ տիրել է ուսոց և ձեռաց և մատանց: Ելանէ կենդանատեսակն յաներևութէն յերևոյթն ի ժամու միում և Բ (2) մասանց և է (7) մասին և ԽԵ (45) [եր]մասին, և ամանակաց ԻԱ (21) և երրորդ մասին յիշեցելում նահանգին¹⁸: Եւ յայսմ կենդանատեսակի¹⁹ աւարտի գարնանային ժամուն յեղանակ, որ վոշի Աւդ:

Յաղագս Խեցգետնին: Չորրորդ կենդանատեսակ է Խեցգետին. իգական, յեղանակ[ան], ամառնային, տուն Լուսնոյ, բարձրութիւն Լուսնթագի՝ ի մասունս ժէ (17), նուաստութիւն Հրատի Արէս առ ի մասունս ԻԲ (28), [եռանգինի]՝ ի տուրնջեան Լուսաբերի Ափրոդիտէս, իսկ ի [գիշերի]՝ Հրատի: Եւ ձաւնեալ է նահանգին Հայոց, բաժանեալ հողմոյն Հիաիւսոյ: Եւ տիրել է լանջաց: Եւ ելանէ կենդանատեսակն յաներևութէն յերևելի աշխարհս ի ժամու Բ (2) և ինն երմասին և ամանակաց ԼԱ (31): Եւ յայսմ կենդանատեսակի աշխարհին²⁰ ժամադէտն:

Յաղագս Առիւծուն: Հինգերորդ կենդանատեսակ է Առիւծն, արական, հաստատուն, ամառնային, տուն Արեգական, բարձրութիւն ոչ ուրուք, եռանգինի՝ ի տուրնջեան Արեգական, իսկ ի գիշերի՝ Լուսնթագի: Եւ ձաւնեալ է նահանգին Ասիացոց, բաժանեալ հողմոյն Արեւելից: Եւ տիրեալ է կողից: Եւ ելանէ յաներևութէն յերևոյթն ի ժամս Բ (2) և Գ (3) մասունս և ամանակս ԼԵ (35):

Ἑκτον ζώδιον Παρθένος, θηλυκόν, δίσωμον, θερινόν, οἶκος καὶ ὕψωμα Ἑρμοῦ περὶ μοίρας ιε', ταπείνωμα Ἀφροδίτης περὶ μοίρας κζ'· τρίγωνον ἡμέρας μὲν Ἀφροδίτης, νυκτὸς δὲ Σελήνης. κεῖται δὲ <ἐν τῷ> κλίματι τῷ τῆς Ἑλλάδος καὶ Ἰωνίας, ἀπομεμερισμένον ἀνέμῳ Νότῳ. κυριεύει δὲ λαγόνων καὶ τῆς ἄνω κοιλίας καὶ τῶν ἐντὸς πάντων. ἀναβαίνει δὲ τὸ ζώδιον ἀπὸ τοῦ ἀφανοῦς εἰς τὸ ἐμφανὲς τοῦ κόσμου ἐν ὥραις β' γ' ε' με', χρόνοις δὲ λη γ'. ἐν ταύτῃ δὲ τῇ τριζωδία ἀπαρτίζεται ἡ τῆς θερινῆς ὥρας τροπή, ἣτις καλεῖται πῦρ.

Ἑβδομον ζώδιον Ζυγός, ἀρσενικόν, ἰσημερινόν, τροπικόν, μετοπωρινόν, οἶκος Ἀφροδίτης, ὕψωμα Κρόνου περὶ μοίρας κ', ταπείνωμα Ἥλιου περὶ μοίρας ιθ', τρίγωνον ἡμέρας μὲν Κρόνου, νυκτὸς δὲ Ἑρμοῦ. κεῖται δὲ <ἐν τῷ> κλίματι τῆς Λιβύης καὶ Κυρήνης, ἀπομεμερισμένον ἀνέμῳ Λιβί. κυριεύει δὲ ἰσχύων καὶ γλουτῶν. ἀναβαίνει δὲ τὸ ζώδιον ἀπὸ τοῦ ἀφανοῦς εἰς τὸ ἐμφανὲς τοῦ κόσμου ἐν ὥραις β' γ' ε' μέ, χρόνοις λη γ'. ἔστι δὲ ἐν τούτῳ τῷ ζωδίῳ τὸ τοῦ κόσμου κέντρον ὑπόγειον.

Ὀγδοον ζώδιον Σκορπίος, θηλυκόν, στερεόν, μετοπωρινόν, οἶκος Ἄρεως, ὕψωμα οὐδενός, κοίλωμα Σελήνης περὶ μοίρας γ'. τρίγωνον ἡμέρας μὲν Ἀφροδίτης, νυκτὸς δὲ Ἄρεως. κεῖται δὲ <ἐν τῷ> κλίματι τῷ τῆς Ἰταλίας, ἀπομεμερισμένον ἀνέμῳ Βορρᾷ. κυριεύει δὲ αἰδοίων καὶ κύστεως καὶ βουβώνων. ἀναβαίνει δὲ τὸ ζώδιον ἀπὸ τοῦ ἀφανοῦς εἰς τὸ ἐμφανὲς τοῦ κόσμου ἐν ὥραις β' γ', χρόνοις δὲ λε.

Ἐννατον ζώδιον Τοξότης, ἀρσενικόν, δίσωμον, μετοπωρινόν, οἶκος Διός, ὕψωμα οὐδενός, κοίλωμα οὐδενός, τρίγωνον ἡμέρας μὲν Ἥλιου, νυκτὸς δὲ Διός. κεῖται δὲ <ἐν τῷ> κλίματι τῷ τῆς Κιλικίας καὶ Κρήτης, ἀπομεμερισμένον ἀνέμῳ Ἀπηλιώτῃ. κυριεύει δὲ μηρῶν. ἀναβαίνει δὲ τὸ ζώδιον ἀπὸ τοῦ ἀφανοῦς εἰς τὸ ἐμφανὲς τοῦ κόσμου ἐν ὥραις β' θ', χρόνοις δὲ λα β' κατὰ τὸ μνημονευθὲν

Յաղագս Կուսանակին: Վեցերորդ կենդանատեսակ է Կուսանակն, իզական, ամառնային, երկտարրական, տունն և բարձրութիւն Փայլածութիւն՝ ի մասունս ժԾ (15), նուաստութիւն Լուսաբերի՝ առ ի մասունս Իէ (27)։ Եռանգիւնի՝ ի տուրնջեան Լուսաբերի և ի գիշերի՝ Լուսնոյ։ Եւ ձանեալ է նահանգին Քաղղէացւոց²¹, բաժանեալ հողմոյն Հարաւոյ։ Եւ տիրեալ է Կշտից և ասորին²² որովայնին և ամենայն փորոտոյն։ Եւ ելանէ յաներևութէն յերևոյթ աշխարհիս ի ժամս Բ (2) և երիր մասին և է (7) երմասին²³ Խէ (47) երմասին, և ամանակաց է (7)²⁴ և Գ (3) մասին։ Եւ յայսմ կենդանատեսակի²⁵ աւարտի ամառնային ժամուն յեղանակն, որ կոչի Հուր։

Յաղագս Կշիին: Եւթներորդ կենդանատեսակ է Կշիուն, արական, հասարակարեալ, յեղանակ[ան], աշնանային, տուն Լուսաբերի, բարձրութիւն Երեվակի՝ առ ի մասունս Ի (20)²⁶, նուաստութիւն Արեգական՝ առ ի մասունս ժԹ (19) Եռանգիւնի՝ ի տուրնջեան Երևակի, ի գիշերի՝ Փայլածութիւն Եւ ձանեալ է նահանգին Լիբէացւոց և Կիւրենացւոցն, բաժանեալ հողմոյն Լիբէացւոց։ Եւ տիրեալ է Կլթանցն²⁷։ Եւ ելանէ կենդանատեսակն յաներևութէն յերևոյթն ի ժամս Բ (2) և Գ (3) մասին և Ե (5) [եր]մասին և Խ [Ե (5) եր]մասին և ամանակաց ԼԹ (39) և է (7) մասանց²⁸։ Եւ է աշխարհական տրամադրութեան կէտ եթերական²⁹։

Յաղագս Կորին: Ութերորդ կենդանատեսակ է Կորն, [իզական], հաստատուն, աշնանային, տուն Հրատի, բարձրութիւն ոչ ուրեք, նուաստութիւն³⁰ Լուսնի՝ առ ի մասունս Գ (3), Եռանգիւնի՝ ի տուրնջեան Լուսաբերին, ի գիշերի՝ Հրատին։ Եւ ձանեալ է նահանգին Իտալացւոց, բաժանեալ հողմոյն Հիւտիսոյ։ Եւ տիրեալ է առնացի անդամոցն և դանձակի և ցալիցն։ Եւ ելանէ կենդանատեսակն յաներևութէն յերևոյթն ի ժամս Բ (2) և Գ (3) մասունս, և ամանակս ԼԵ (35)։

Յաղագս Աղեղնաւորին: Իններորդ կենդանատեսակ է Աղեղնաւորն, [արական], երկտարրական, աշնանային, տուն Լուսնթագի, [բարձրութիւն ոչ ուրուք, նուազութիւն ոչ ուրուք, Եռանգիւնի՝ ի տուրնջեան Արեգական, իսկ ի գիշերի՝ Լուսնթագի]³¹։ Եւ ձանեալ է նահանգին Կիլիկեցւոց և Կրետացւոց, բաժանեալ հողմոյն Հարաւոյ³²։ Եւ տիրեալ է երանացն։ Եւ ելանէ յաներևութէն յերևոյթն ի ժամս Բ (2) և Թ (9) երմասին, և յամանակս ԼԱ (31) և Գ (3)

κλίμα. ἐν ταύτῃ τῇ τριζωδία ἀπαρτίζεται ἡ τῆς μετοπωρινῆς ὥρας τροπή, ἣτις καλεῖται γῆ.

Δέκατον ζώδιον Αἰγόκερως, θηλυκόν, τροπικόν, χειμερινόν· οἶκος Κρόνου, ὕψωμα Ἄρεως περὶ μοίρας κή', ταπεινῶμα Διὸς περὶ μοίρας ιε'· τρίγωνον ἡμέρας μὲν Ἀφροδίτης, νυκτὸς δὲ Σελήνης. κεῖται δὲ <ἐν τῷ> κλίματι τῷ τῆς Συρίας· ἀπομεμερισμένον ἀνέμῳ Νότῳ. κυριεύει δὲ γονάτων. ἀναβαίνει δὲ τὸ ζώδιον ἀπὸ τοῦ ἀφανοῦς εἰς τὸ ἐμφανὲς τοῦ κόσμου ἐν ὥρᾳ α̅ β" ε' μέ', χρόνοις δὲ κῆ γ'. ἔστι δὲ τοῦ κόσμου κέντρον δυτικόν.

Ἐνδέκατον ζώδιον Ὑδροχόος, ἀρσενικόν, στερεόν, χειμερινόν· οἶκος Κρόνου, ὕψωμα οὐδενός, κοίλωμα οὐδενός. τρίγωνον ἡμέρας μὲν Κρόνου, νυκτὸς δὲ Ἑρμοῦ. κεῖται δὲ <ἐν τῷ> κλίματι τῷ τῆς Αἰγύπτου ἀπομεμερισμένον ἀνέμῳ Λιβί. κυριεύει δὲ κνημῶν. ἀναβαίνει δὲ τὸ ζώδιον ἀπὸ τοῦ ἀφανοῦς εἰς τὸ ἐμφανὲς τοῦ κόσμου ἐν ὥρᾳ α̅ β", χρόνοις δὲ κῆ.

Δωδέκατον ζώδιον Ἰχθύες, θηλυκόν, δίσωμον, χειμερινόν· οἶκος Διὸς, ὕψωμα Ἀφροδίτης περὶ μοίρας κζ', ταπεινῶμα Ἑρμοῦ περὶ μοίρας ιε'. τρίγωνον ἡμέρας μὲν Ἀφροδίτης, νυκτὸς δὲ Ἄρεως. κεῖται δὲ <ἐν τῷ> κλίματι τῷ τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης καὶ Ἰνδικῆς χώρας· ἀπομεμερισμένον ἀνέμῳ Βορρᾶ. κυριεύει δὲ πελμάτων καὶ τῶν λεγομένων ἀκροποδίων. ἀναβαίνει δὲ τὸ ζώδιον ἀπὸ τοῦ ἀφανοῦς εἰς τὸ ἐμφανὲς τοῦ κόσμου μέρος ἐν ὥρᾳ α̅ γ' θ', χρόνοις δὲ κῆ β". ἐν ταύτῃ δὲ τῇ τριζωδία ἀπαρτίζεται ἡ τῆς χειμερινῆς ὥρας τροπή, ἣτις καλεῖται ὕδωρ.

Καὶ πρὸς μὲν τὴν κατὰ μέρος ἔκθεσιν τὰ δυοκαίδεκα ζώδια ὧδέ πως εἰρήσθω, πρὸς δὲ τὸ συλλήβδην αὐτὰ νοεῖν οὕτως ἐκτεθείσθω.

Ἀρσενικὰ μὲν ζώδιά εἰσι τάδε· Κριός, Δίδυμοι, Λέων, Ζυγός, Τοξότης, Ὑδροχόος, θηλυκὰ δὲ τὰ τούτων ὑπόλοιπα Ταῦρος, Καρκίνος, Παρθένος, Σκορπίος, Αἰγόκερως, Ἰχθύες καὶ καθόλου εἰπεῖν, ὅσα περιττὸν ἀριθμὸν ἐκδέχεται ἀπὸ πρώτου Κριοῦ ἀρχόμενα, ταῦτα ἄρσενικὰ νοεῖσθω, ὅσα δὲ ἄρτιον θηλυκά.

մասին³³: Եւ յայսմ կենդանատեսակի³⁴ աւարտի աշնանային ժամուն յեղանակ, որ կոչի Երկիր:

Յաղագս Այծեղջիրն: Տասներորդ կենդանատեսակ է Այծեղջիրն, իգական, յեղանակ[ան], ձմեռնային, տուն Երեւակի, բարձրութիւն Հրատի՝ առ ի մասունս [ԻԸ (28), նուաստութիւն Լուսնթագի՝ առ ի մասունս]³⁵ ԺԵ (35). Խոանդինի՝ ի տուրնջեան Լուսաբերի ի դիշերի՝ Լուսնոյ: Եւ ձաւնեալ է նահանգին Ասորոց, բաժանեալ հողմոյն Հարաւոյ: Եւ տիրէ ծնդաց: Եւ ելանէ յաներևութէն յերևոյթն ի ժամու միում և Բ (2) մասին և է (7) մասին և Խէ (47) երմասին, և ժամանակաց ԻԸ (28) և Գ (3) մասանց: Եւ աշխարհական տրամադրութեան կէտ սուղական:

Յաղագս Զրահեղն: Մետասաներորդ կենդանատեսակ է Զրահեղն, արական, հաստատուն, ձմեռային, տուն Երեւակի, բարձրութիւն ոչ ուրուք, նուաստութիւն ոչ ուրեք, Խոանդինի՝ ի տուրնջեան Երեւակի, ի դիշերի Փայլածուի, բաժանեալ հողմոյն Լիրէացոց: Եւ ձաւնեալ է նահանգին Եգիպտացոց: Եւ տիրեալ է սրանցն: Եւ ելանէ յաներևութէն յերևոյթն ի ժամու միում և Բ (2) մասանց և ամանակաց ԻԵ (25):

Յաղագս Զկանն: Երկոտասան կենդանատեսակ է Զկունք, իգական, երկտարրական, ձմեռնային, տուն Լուսնթագի, բարձրութիւն Լուսաբերի՝ առ մասունս ԻԵ (25), նուաստութիւն Փայլածուի՝ առ մասունս ԺԷ (17). Խոանդինի՝ ի տուրնջեան Լուսաբերի, ի դիշերի Հրատի: Զաւնեալ է նահանգին Կարմիր ծովուն և Հնդկաց աշխարհին, բաժանեալ հողմոյն Հիւսիսոյ: Եւ տիրեալ է թաթից ոտիցն և վոշեցելում ծայրից մատանցն: Եւ ելանէ յաներևութէն յերևոյթն ի ժամ Ա (1) և Գ (3) մասն և Թ (9) երմասին³⁶ և ամանակաց ԻԵ (25)³⁷ և Բ (2) մասանց: Եւ յայսմ կենդանատեսակի աւարտի ձմեռնային յեղանակ, որ է³⁸ Զուր:

Վ եր ա գ լ ի ս ու թ իւ ն

Երկոտասան կենդանատեսակացն³⁹

Ըստ իւրաքանչիւր տարբերութեանց ԲԺ (12)-ան կենդանատեսակացն այսպէս ինչ ասաց, բայց առ միահամուռ զնոսա իմանալ այսպէս արտադրեսցի:

Արականք են այսոքիկ. Խոյ Ե[ր]կաւոր, Առիծ, Կշիռ, Աղեղնաւոր, Զրահեղն, իսկ իգականք սոցա մնացուածն. Յուլն, Խեցզետին, Կուսանակն, Կորն, Այծեղջիրն, Զկունքն. եւ համանգամայն իսկ ասել որքան աւելորդութիւն ունելով սոցա յառաջմէն հաւելով ի Խոյէն, այսոքիկ քեզ արականք իմացեալ լիցին, իսկ որքան հաւասարք՝ իգականք:

Τροπικά δὲ Κριός, Καρκίνος, Ζυγός, Αἰγόκερως· ἰσημερινὰ δὲ Κριός καὶ Ζυγός· ἰσάρθμα δὲ τούτοις τὰ στερεὰ Ταῦρος, Λέων, Σκορπίος, Ὑδροχόος, τῶν δὲ δισώμων ἰσαρίθμων τυγχανόντων αὐτοῖς, ἃ ἔστι Δίδυμοι, Παρθένος, Τοξότης, Ἰχθύες. καὶ συναιρετικῶς εἰπεῖν, ὅσα διὰ τεσσάρων διέστηκε, ταῦτα τὴν αὐτὴν τῶν ζωδίων ἐκδέχεται φύσιν.

Οἰκητήρια· Κριός καὶ Σκορπίος Ἄρεως, Ταῦρος καὶ Ζυγός Ἀφροδίτης, Δίδυμοι καὶ Παρθένος Ἑρμοῦ, Καρκίνος Σελήνης, Λέων Ἡλίου, Τοξότης καὶ Ἰχθύες Διός, Αἰγόκερως καὶ Ὑδροχόος Κρόνου.

Ὑψώματα δὲ Κριός μὲν Ἡλίου, Ταῦρος δὲ Σελήνης, Καρκίνος Διός, Παρθένος Ἑρμοῦ, Ζυγός Κρόνου, Αἰγόκερως Ἄρεως, Ἰχθύες Ἀφροδίτης· ὅσα δὲ τούτων ἀπὸ ζ' ζωδίων διέστηκε, τούτων αὐτῶν τὰ ταπεινώματα τυγχάνει.

Τρίγωνα δὲ Κριός, Λέων, Τοξότης, ἡμέρας μὲν Ἡλίου, νυκτὸς δὲ Διός. Ταῦρος, Παρθένος, Αἰγόκερως, ἡμέρας μὲν Ἀφροδίτης, νυκτὸς δὲ Σελήνης. Δίδυμοι, Ζυγός, Ὑδροχόος, ἡμέρας μὲν Κρόνου, νυκτὸς δὲ Ἑρμοῦ. Καρκίνος, Σκορπίος, Ἰχθύες, ἡμέρας μὲν Ἀφροδίτης, νυκτὸς δὲ Ἄρεως.

Προσφκείωται δὲ τὸ μὲν πρῶτον τρίγωνον τῷ Ἀπηλιώτῃ, τὸ δὲ δεύτερον Νότῳ, τὸ δὲ τρίτον Λιβί, τὸ δὲ τέταρτον τῷ Βορρᾷ.

Προσπαθεῖ δὲ ταῖς χώραις τὰ ζώδια· ὁ μὲν Κριός τῇ Περσίδι, ὁ δὲ Ταῦρος τῇ Βαβυλῶνι, οἱ δὲ Δίδυμοι τῇ Καππαδοκίᾳ, ὁ δὲ Καρκίνος τῇ Ἀρμενίᾳ, ὁ δὲ Λέων τῇ Ἀσίᾳ, ἡ δὲ Παρθένος τῇ Ἑλλάδι, ὁ δὲ Ζυγός τῇ Λιβύῃ, ὁ δὲ Σκορπίος τῇ Ἰταλίᾳ, ὁ δὲ Τοξότης τῇ Κρήτῃ, τοῦ Αἰγοκέρωτος τῇ Συρίᾳ ἀπονενεμημένου, τοῦ Ὑδροχόου τὴν Αἴγυπτον λαχόντος, τῶν Ἰχθύων τὴν Ἰνδικὴν χώραν προσφκειωμένων.

Իսկ յեղանականք խոյ, խեցգետին, Կշիռ, Այծեղջիւր. իսկ հասարակաւորքն՝ խոյ, Կշիռն. իսկ զուգաթիւք նոցա են հաստատունքն՝ Յուլն և Առիւծն, Կարիճն, Զրահեղն: Երկտարրական սոցա զուգաթիւք⁴⁰ գոլով են այսոքիկ. երկաւորեակն և Կուսանակն, Աղեղնաւորն, [Զկունքն]: Եւ շարառոցելով աւել⁴¹, որքան քառիւքն բաղկացեալ այսոքիկ, զնոյն զկենդանատեսակաց բնութիւն:

Եւ բնակարանք են. խոյի և Կարճի՝ Հրատ-Արէս, Յուլն [և Կշիռն]՝ Լուսաբերի-Ափրողիտեայ, երկաւորեակն և Կուսանակն՝ Փայլածուի-Երմու, խեցգետին՝ Լուսնոյ, Առիւծն՝ Արեգականն, Աղեղնաւորն և Զկունքն՝ Լուսնթագի-Դիոս, Այծեղջիւրն և Զրահեղն՝ Երեակի-Կրանոս:

Եւ բարձրութիւն[ք] են խոյն՝ Արեգական, Յուլն՝ Լուսնոյ, խեցգետինն՝ Լուսնթագի, Կուսանակն՝ Փայլածուի, Կշիռն՝ Երեակի, Այծեղջիւրն՝ Հրատի, Զկունքն՝ Լուսաբերի: Եւ որքան զայս հեռի տեսակով⁴² տրոհեալք քն, այսոքիկ նուաստութիւնք են:

Իսկ եռանգիւնիքն՝ խոյն, Առիւծն և Աղեղնաւորն ի տուրնջեան՝ Արեգական, իսկ ի գիշերի՝ Լուսնթագի: Յուլն և Կուսանակն և Այծեղջիւրն ի տուրնջեան՝ Լուսաբերի, իսկ ի գիշերի՝ Լուսնոյ: Իսկ երկաւորեակն և Կշիռն և Զրահեղն ի տուրնջեան՝ Երեակի, իսկ ի գիշերի՝ Փայլածուի: խեցգետին և Կորն և Զկունքն ի տուրնջեան՝ Լուսաբերի, իսկ ի գիշերի՝ Հրատի:

Եւ ընտանացեալ է առաջին եռանգիւնիւն Արեւիկից, երկրորդն՝ Հարաւոյ երրորդն՝ Լիբէացւոց, չորրորդն՝ Հիւսիսոյ:

Նաև ցաւակից լինին զաւառացն կենդանատեսակ[ք]ն. խոյն՝ Պարսից, Յուլն՝ Բաբելացւոց, երկաւորն՝ Գամրաց, խեցգետին՝ Հայոց, Առիւծն՝ Ասիացւոց, Կուսանակն՝ Ելլադացւոց և Յունաց, Կշիռն՝ Լիբէացւոց, Կարիճն՝ Իտալացւոց, Աղեղնաւորն՝ Կիլիկեցւոց⁴³, Այծեղջիւրն՝ Ասորոց, Զրահեղն՝ Եգիպտացւոց, Զուկն՝ Հնդկաց աշխարհին⁴⁴:

Մ Ա Ն Ո Ք Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

1. Եվ Ք. Պատկանյանի և Աշ. Արրահամյանի հրատարակությունների խորագիրն է. «Պատկանյանի Աղեքսանդրացույ նախնադան ի ներքսածութենէ յոյժ»։ «Յոյժ» բառի առկայությունը վերնագրում անիմաստ է։ Հասկանալի է, որ այն պատկանում է բնագրին, նրանով է սկսվում բուն բնագիրը, և ոչ թե ավարտվում վերնագիրը։ Նույն սխալը գտնում ենք նաև Հ. Տաշյանի (տե՛ս Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարյանց ի վիեննա, Վիեննա, 1895, էջ 1057) և այլ ուսումնասիրողների մոտ։
2. Ձեռագրերը տալիս են «գրեալ» ընթերցվածը, որ գրչական սխալ է։ Պիտի լինի «գտեալ», այն համապատասխանում է հունարեն բնագրի ἀνευρέω-ին։
3. Աշ. Արրահամյանը ուղղում է՝ «ի նոյն նախադրութեան պատշաճ ի տեսութեան»։ Սակայն հունարեն բնագիրն ունի. εἰς τῆν αὐτῆς πρόθεσιν συντείνοντων μεμετρημένων, ըստ որի պետք է սրբագրել այսպես. «ի նոյն նախադրութիւն պատշաճի[ն] տեսութեան[ց]»։
4. Ձեռագրերում գրված է. «Համեմատելով առ յանգս արտագրել»։ Ըստ հունարենի սրբագրում ենք. «Համեմատելով առ յանգսն արտագրել»։
5. Բնագրում «նորօք»։ Հունարեն բնագրի քննական հրատարակության մեջ՝ αὐτῶν—նորա։ Բայց մի շարք ձեռագրեր, օրինակ Parisinus gr. 2506 ունի δι'αὐτῶν «նորօք»։ Սա ապացույց է այն բանի, որ հայ թարգմանչի ձեռքի տակ եղած հունարեն բնագիրը հարում է վերոհիշյալ № 2506 ձեռագրի խմբին։
6. № 1267 ձեռագիրը տալիս է «բացբարձրութեան» ընթերցվածը, որ սխալ է։
7. Բոլոր գրչագրերը տալիս են «վառին» որ անիմաստ է։ Մենք ուղղեցինք «վարիլ» հունարեն բնագրի γεγράφει-ի հիման վրա։
8. Հունարեն բնագրում վերնագիրն է. Παρὶ τῶν ὁῶδεχα ζῳδίων— Յաղագս երկոտասան կենդանատեսակաց։
9. Ամենուրեք հայերեն թարգմանությունը տալիս է «չեղանակ», որ սխալ է։ Միայն «Վերագլխութեան» մեջ միանգամայն ճիշտ հանդես է գալիս սկզբնական ձևը՝ «չեղանական» որ համապատասխանում է τρεπανός-ին։ Հայերենում սխալի պատճառը ենթադրյալ «չեղանակ»-ից հետո հանդես եկող ժամանակն է (ամառնային, աշնանային և այլն), որ գրիչներին ենթադրել է տվել, թե խոսքը տարվա եղանակների մասին է։ Մեր ուղղումը արդարացվում է այն իրողությամբ, որ թեև բոլոր տասներկու կենդանատեսակները պատկանում են շորս եղանակներից որևէ մեկին, բայց եղանական են միայն շորսը, և «չեղանակ[ան]» բառը հանդես է գալիս միայն շորսի կապակցությամբ։
10. Հայերեն բնագիրն ունի «Բարձրութիւն արեգական ԺԹ (19)»։ Հունարեն բնագրում «արեգական» բառից հետո կա περὶ γούρας, «մասանց», որ հայ գրիչը բաց է թողել։ Բայց մի քանի բառ հետո այդ դարձվածքը կրկին է հանդիպում περὶ γούρας ἧ', որը այս անգամ գտնում ենք հայերեն բնագրում. «ի մասանց Ի (20)», որի հիման վրա էլ նախորդ դեպքում անկյունավոր փակագծերի մեջ ավելացրեցինք «մասանց» բառը։
11. Հայերեն բնագրի այս հատվածում, ինչպես մեկ անգամ ևս, գրված է «բաժանալ»։ մնացած բոլոր դեպքերում հանդիպում է ճիշտ ձևը՝ «բաժանեալ» (հունարենում ἀποχέ- γαστομένον)։
12. Հունարեն բնագրում «երրորդ» (τρίτος)։
13. Ձեռագրում «աշխարհ» բառի փոխարեն հանդես է գալիս գաղափարագիր, որ Ք. Պատկանյանը և Աշ. Արրահամյանը կարդում են «երկիր»։ Հունարեն բնագիրը տալիս է γούρας, որ «աշխարհ» է նշանակում։ Մեր ուղղումը արդարացվում է հետևյալ հանգամանքով։ Միայն մեկ անգամ «Կշիռ» կենդանատեսակի շարադրվածքի վերջում համապատասխան տեղում գրիչը գաղափարագիր չի գործածել և տառերով գրել է. «աշխարհական»։ Բացի այդ «Վերագլխութեան» վերջում գրված է բառերով. «Հնդկաց աշխարհ» իսկ իր տեղում, «Զկունք» կենդանատեսակի առնչությամբ ասված է. «Հնդկաց», որի կողքին գրված է խնդրո առարկա գաղափարագիրը։ Ք. Պատկանյանն ու Աշ. Արրահամյանը ընթերցել են «Հնդկաց երկրին», բայց Վերագլխության մեջ բացված գաղափարա-

- գիրը տալիս է «աշխարհ»։ Այս հանգամանքները նկատի ունենալով, այս գաղափարագիրը մենք վերժանում ենք «աշխարհ»։
14. Հայերեն թարգմանության մեջ այստեղ կա աղճատում, գրված է «եռանգիւնի»։ Հունարենն ունի γ' այն է «Գ (3) մասին»։
15. Բնագրում «իննեակս», որ աղճատում է։ Հունարեն բաղիբը տալիս է β'' — «Բ (9) երմասին»։
16. Տե՛ս ծանոթ. 11։
17. Հունարենում տվյալ հոդմն անվանված է $\Lambda\iota\psi$ (սեռականը՝ $\Lambda\iota\psi\iota$) և կերիայի հետ որևէ առնչություն չունի։ Լիպսը հարավ-արևմտյան հոդմն է։
18. Հայերեն թարգմանության մեջ կա բառերի հերթականության շփոթություն։ Հայերենում այսպես է. «Եւ եւն ե[ր]մասին յիշեցելում նահանգին և ամանակաց ԻԱ և երիւ մասին»։ Մենք վերականգնեցինք բառերի ճիշտ հերթականությունը. «Եւ եւն ե[ր]մասին և ամանակաց ԻԱ և երիւ մասին յիշեցելում նահանգին»։
19. Հայերեն թարգմանության մեջ «կենդանատեսակի»։ Բայց հունարենն ունի $\tau\rho\iota\zeta\omega\delta\iota\alpha$ — «եռակենդանատեսակի»։ Հունարենում այդ բանը կրկնվում է չորս անգամ, յուրաքանչյուր եռյակից հետո՝ երրորդ՝ վեցերորդ, իններորդ և տասներկուերորդ կենդանատեսակի առնչությամբ, որտեղ ընդհանրացում է կատարվում։ Հայերեն թարգմանության մեջ ամենայն հավանականությամբ, «եռակենդանատեսակի» փոխարեն գրված էր «Գ. կենդանատեսակի» և հայ գրիչը չհասկանալով, ջնջել է առաջին Գ-ն։
20. Ձեռագրում՝ «աշխարհոյ ինն ժամադէտն»։
21. Հունարեն բնագիրը «Քաղղեացւոց»-ի փոխարեն ունի $\text{Ἐλλᾶδες καὶ Ἰωνίαι}$ («Հելլադացւոց և Յոնիացւոց»)։ «Վերազլխութեան» մեջ հայերենը միանգամայն ճիշտ փոխանակ Քաղղեացւոց, տալիս է «Ելլադացւոց և Յունաց»։ Վերջին դեպքում էլ հունարեն բնագիրը չունի Ἰωνίαι -ը։
22. Հունարեն քննական բնագիրն ունի $\alpha\gamma\omega$ — վերին։ Բայց մի շարք ձեռագրերում, այն է Parisinus gr. № 2506 և Parisinus gr. № 2425 $\alpha\gamma\omega$ -ի փոխարեն ունեն $\alpha\alpha\tau\omega$ — ստորին, ինչպես հայերեն թարգմանության մեջ։ Հմմտ. ծանոթ. 5, 30։
23. Հունարեն բնագրում ϵ' — Ե (5)։
24. Հունարեն բնագրում $\lambda\eta'$ — Լ (38)։
25. Հմմտ. ծանոթ. 19։
26. Հայերենում կա բառերի հերթականության շփոթություն. «բարձրութիւն առ ի մասունս՝ Երևակի Ի (20)»։ Մենք ուղղեցինք. «Բարձրութիւն Երևակի՝ առ ի մասունս Ի (20)»։
27. Հունարենը «տիրեալ է կոթանցն» բառերից հետո ունի $\kappa\alpha\iota \gamma\lambda\omicron\upsilon\tau\omega\kappa$ (և յետույին), որ հայ գրիչը բաց է թողել։
28. Հունարեն բնագրում $\chi\rho\omicron\nu\iota\varsigma \lambda\eta \gamma'$ այսինքն «ամանակաց Լ (38) և Գ (3) մասանց»։
29. Հունարենը «եթերական»-ի փոխարեն ունի $\epsilon\pi\acute{o}\chi\eta\iota\varsigma$ — սուղական։
30. Հունարեն քննական բնագիրն ունի $\alpha\alpha\iota\lambda\omega\gamma\alpha$ — նուազություն, բայց մի շարք ձեռագրեր, օրինակ Parisinus gr. № 2506, ունի $\tau\alpha\pi\epsilon\acute{\iota}\nu\omega\gamma\alpha$ — նուաստություն, ինչպես հայ թարգմանության մեջ։ Այս փաստը մի անգամ ևս հաստատում է, որ հայ թարգմանչի ձեռքում եղած հունարեն բնագիրը պատկանում էր Parisinus gr. № 2506 ձեռագրի խմբին։
31. Անկյունավոր փակագծերի մեջ առնված նախադասությունը հայ գրիչը բաց է թողել։ Դրա պատճառը մեր փակագծերից առաջ եղած «Լուսնթագի» բառն է։ Բաց թողնված նախադասությունն էլ վերջանում է «Լուսնթագի» բառով։
32. Հունարեն բնագրում $\alpha\nu\epsilon\lambda\omega \text{ } \Lambda\pi\tau\eta\lambda\iota\omega\tau\eta$ «հոգմոյն արեւելականի»։
33. Հունարեն բնագրում β'' — «Բ (2) երմասին»։
34. Տե՛ս ծանոթ. 19։
35. Անկյունավոր փակագծերի մեջ եղած բառերը հայ գրիչը բաց է թողել։ Պատճառը եույնն է, ինչ ցույց ենք տվել 31-րդ ծանոթագրության մեջ։ Բաց թողնված նախադասությունը վերջանում է «առ ի մասունս» բառերով։ «Առ ի մասունս» բառերով է վերջանում բաց թողնվածին անմիջապես նախորդող նախադասությունը։

36. Հայերեն թարգմանության մեջ կա բառերի հերթականության շփոթություն: Այնտեղ գրված է. «և տիրեալ է թաթից ոտիցն և կոշեցելումն ծայրից մատանց, և Թ (9) երմասին: Եւ ելանէ յաներևութէն յերևոյթն ի ժամ Ա (1) և Գ (3) մասն»:
37. Հունարեն բնագրում $\chi\chi$ — ԻԱ (21): Մատենադարանի 1267 և 1973 ձեռագրերում բացակայում են «և ամանակաց Ին (25) և Բ (2) մասանց» բառերը: Դրանք գտնում ենք Ք. Պատկանյանի հրատարակության մեջ (էջ 71—72):
38. Բնագրում $\chi\alpha\lambda\epsilon\iota\tau\alpha\iota$ — «որ կոշի»:
39. Հունարեն բնագիրը վերնագիրը շունի: Այն հանդիպում է Պողոս Աղեքսանդրացու խնդրատարկա աշխատության սկզբում ($\Lambda\nu\alpha\kappa\epsilon\varphi\alpha\lambda\alpha\iota\omega\varsigma\tau\epsilon\varsigma\tau\eta\varsigma\text{ Παύλου Εισαγωγῆς}$): Հայ հրատարակիչները այս բաժինը վերնագրել են պարզապես «Վերագլխութիւն» որով հաջորդող նախադասությունը սխալ է ստացվել: Նրանց մոտ նախադասությունն այսպես է հանդես գալիս. «Երկշտասան կենդանատեսակացն ըստ իւրաքանչիւր տարրերութեանց երկոտասան կենդանատեսակացն այսպէս ինչ ասաց», երբ իրականում մեր կողմից ընդգծված բառերը պատկանում են վերնագրին՝ «Վերագլխութիւն երկոտասան կենդանատեսակացն», որով և վերնագիրն է հասկանալի դառնում և հաջորդող նախադասությունը տրամաբանական դառնում:
40. Հայերեն թարգմանության մեջ «զարութիւն», որ աղճատում է: Հունարեն բնագրում հանդիպում է $\iota\sigma\alpha\rho\acute{\iota}\delta\eta\lambda\omega\nu$, այն է զուգաթիւր:
41. Հայերեն բնագրում՝ «ասեն»: Ծիշտն է՝ «ասել»:
42. Բնագրում «հոռի տեսակով»: Հունարեն բնագիրն ունի $\alpha\pi\acute{o}\varsigma\ \zeta\omega\delta\acute{\iota}\omega\nu$ — «ի է (7) կենդանատեսակաց»:
43. Ծիշտը պիտի լինի «Կիրիկեցոց և Կրետացոց», ինչպես ասված է բուն տեքստում (հմմտ. «Աղեղնաւոր» կենդանատեսակի մասին գրվածի հետ): Հայերենը վերագլխութեան մեջ պահպանել է միայն «Կիրիկեցոց»-ը, իսկ հունարենը միայն «Կրետացոց»-ը:
44. Հայերեն թարգմանությունը պակասավոր է: Բաց է թողնված ընդամենը երկու պարբերություն:

Պողոս Աղեքսանդրացու «Ներհաժականք-ում հանդիպող տերմինների
հին հայերեն թարգմանությունը և նրանց համապատասխանող
հունարեն անվանումները

Աղեղնաւոր — $\Gamma\omicron\delta\delta\epsilon\tau\eta\varsigma$	Դլուխ — $\chi\epsilon\varphi\alpha\lambda\acute{\iota}$
Ամանակ, ժամանակ — $\chi\rho\acute{o}\nu\omicron\varsigma$	Եռանդիւնի — $\tau\rho\acute{\iota}\gamma\omega\nu\omicron\nu$
Ամառնալին — $\theta\epsilon\rho\epsilon\nu\acute{o}\varsigma$	Երկաւոր, երկաւորեակ — $\Delta\acute{\iota}\delta\upsilon\rho\omicron\iota$
Այծեղջիւր — $\Lambda\acute{\iota}\gamma\delta\alpha\epsilon\rho\omega\varsigma$	Երկիր — $\gamma\eta$
Աներևոյթ — $\alpha\varphi\alpha\nu\acute{\tau}\epsilon\varsigma$	Երկնամիջոցակէտ — $\mu\epsilon\sigma\sigma\upsilon\rho\alpha\nu\omicron\nu\ \chi\acute{\epsilon}\nu\tau\epsilon\omicron\nu$
Աշխարհ, աշխարհական, աշխարհալին — $\chi\acute{o}\sigma\mu\omicron\varsigma$, $\kappa\omicron\sigma\mu\iota\chi\acute{o}\varsigma$, $\tau\omicron\upsilon\ \chi\acute{o}\sigma\mu\omicron\varsigma$	Երկտարրական — $\delta\acute{\iota}\sigma\omega\mu\omicron\varsigma$
Ասիւծ — $\Lambda\acute{\epsilon}\omega\nu$	Երեակ — $\kappa\rho\acute{o}\nu\omicron\varsigma$
Արական — $\acute{\alpha}\rho\sigma\epsilon\nu\iota\chi\acute{o}\varsigma$	Զուգաթիւ — $\iota\sigma\acute{\alpha}\rho\iota\theta\mu\omicron\varsigma$
Արեգակն — $\epsilon\prime\text{Η}\lambda\iota\omicron\varsigma$	Ժամ — $\omega\rho\alpha$
Արեւիական (հողմ) — $\text{'}\Lambda\pi\tau\eta\lambda\acute{\iota}\omega\tau\eta\varsigma$	Ժամադէտ — $\omega\rho\omicron\sigma\chi\acute{o}\pi\omicron\varsigma$
Աւդ — $\acute{\alpha}\tau\eta\rho$	Իգական — $\theta\eta\lambda\upsilon\chi\acute{o}\nu$
Բարձրութիւն — $\psi\phi\omega\mu\alpha$	Իրադրութիւն — $\pi\rho\alpha\gamma\mu\alpha\tau\epsilon\acute{\iota}\alpha$
Բացբարձութիւն — $\theta\nu\chi\acute{\alpha}\rho\epsilon\tau\omicron\varsigma$	Լիբեացոց (հողմ) — $\acute{\alpha}\nu\epsilon\mu\omicron\varsigma$ $\Lambda\acute{\iota}\phi$
Բոլորատեսութիւն, բոլորութիւն — $\chi\acute{o}\chi\lambda\omicron\varsigma$	Լուսաբեր — $\text{'}\Lambda\varphi\rho\omicron\delta\acute{\iota}\tau\eta$
Դանձակ — $\chi\acute{o}\sigma\tau\epsilon\varsigma$	Լուսին — $\Sigma\epsilon\lambda\acute{\eta}\gamma\eta$
Դարնանալին — $\acute{\epsilon}\alpha\rho\epsilon\nu\acute{o}\varsigma$	Լուսնթաղ — $\text{'}\text{Ζ}\epsilon\acute{\upsilon}\varsigma$ (սկս. $\Delta\acute{\iota}\acute{o}\varsigma$)
Գիշեր — $\gamma\acute{o}\varsigma$	Խեցղետին — Καρχίνος

Քույ—Κριός	Յեղանակ—τροπή
Կենդանականակ—ζώον	Յեղանական—τροπήος
Կէտ—γέντρον	Նահանգ—λίμνα
Կշիռ—Ζυγός	Ներքսածականք, ներքսածութիւնք—
Կոր—Σχορπίος	είσαγωγήα
Կուսանակ—Παράνεος	Նուադութիւն—αίλιωρα
Հարարակարեակ—ισχυρεργή	Նուսսսութիւն—ταπεινώρα
Հաստատուն—στέρεος	Պարունակ—δυνατός
Հատած—τμήμα	Ձար—δωρ
Հոդմ—άνεμος	Ձրահեղ—Υδροχόος
Հոդմ Հարակեղ—άνεμος Νότος	Սողական—δυνατός
Հոդմ Հիւսիսեղ—άνεμος Βορρᾶς	Տանտէր—Οὐρανός
Հրատ—'Αρης	Տիւ—ήμέρα
Հար—πῦρ	Տուն—οἶκος
Ձիւնք—'Ιχθύες	Տրամադրութիւն—διάθεμα
Մանրերորդակք—ίεπτα	Յալք—βλάβων
Ման—ροῖρα	Յալ—Ταῦρος
Մարդակերպ—άνθρωποειδής	Վերարեդութիւն—άναφορά
Յարձակիչ—άφετος	Փալլածտ—Ερμής

P. M. БАРТИКЯН

ДРЕВНЕАРМЯНСКИЙ ПЕРЕВОД АСТРОНОМИЧЕСКИХ ТРУДОВ АРАТА ИЗ СОЛ И ПАВЛА АЛЕКСАНДРИЙСКОГО

(Резюме)

В конце XIX в. было известно около семидесяти имен греческих авторов, сочинения которых в средние века были переведены на армянский язык. Подавляющее большинство этих авторов относится к раннему средневековью. Древнегреческая (античная) литература занимает скромное место. Последние изыскания показывают, что в армянских рукописях можно обнаружить совершенно новые, неизвестные ранее (или же известные под другим авторством) переводы сочинений древнегреческих авторов. Из многочисленных сочинений Арата из Сол до нас дошел только труд под названием „Φαινόμενα“, вторая часть которого в раннем средневековье была переведена на армянский.

Большой интерес представляет фрагмент космографического сочинения, встречающийся в других армянских рукописях и носящий заглавие: „О единой сфере, из Арата“. Данный фрагмент, по всей вероятности, является частью утерянного труда Арата из Сол „Καὶνόν“, где говорилось о небесной сфере.

В средневековой Армении имели популярность и чисто астрологические представления „халдеев“, известные по трудам Павла Алек-

сандрийского. Написанный им в 378 г. труд „Εἰσαγωγικά“ в раннем средневековье был переведен и армянами, по всей вероятности до VII в., приверженцем грекофильской школы. „Εἰσαγωγικά“ состоят из „Оглавления“, „Введения“ и 37 глав. До нас дошел перевод „Введения“ и почти полностью главы, посвященной зодиаку.

Армянские переводы трудов Арата и Павла Александрийского свидетельствуют о том, что в средневековой Армении существовали обе—научная и астрологическая—противоборствующие школы.

H. M. BARTIKIAN

LA TRADUCTION ARMÉNIENNE ANCIENNE DES OUVRAGES

ASTROLOGIQUES D'ARATUS DE SOLI ET DE PAUL D'ALEXANDRIE

(Résumé)

A la fin du XIXe siècle on connaissait environ soixante-dix noms d'auteurs grecs dont les oeuvres avaient été traduites en arménien au Moyen Age. La plus grande partie de ces auteurs remonte au haut Moyen Age. La littérature grecque antique occupe une place modeste. Les recherches récentes montrent que l'on peut encore découvrir dans les manuscrits arméniens de nouvelles traductions d'auteurs grecs inconnues jusqu'à présent (ou connues sous un autre nom). Des nombreuses oeuvres d'Aratus de Soli nous possédons seulement l'ouvrage intitulé „Φαινόμενα“, dont la seconde partie a été traduite en arménien au haut Moyen Age.

Le fragment d'une oeuvre cosmographique contenu dans deux manuscrits arméniens et intitulé: „Sur la sphère unique, extrait d'Aratus“ présente un grand intérêt. Ce fragment est probablement une partie de l'oeuvre disparue d'Aratus de Soli „Καὶνόν“, où il parlait de la sphère céleste.

En Arménie médiévale les notions proprement astrologiques des „chaldéens“, connues d'après les oeuvres de Paul d'Alexandrie étaient également populaires. L'ouvrage écrit en 378 et intitulé „Εἰσαγωγικά“ fut traduit par les Arméniens au haut Moyen Age, selon toute probabilité avant le VIIe siècle, par un adhérent de l'école grécophile. „Εἰσαγωγικά“ se composent d'une Table de Matières, d'une Introduction et de 37 chapitres. La traduction de l'Introduction et de presque tout le chapitre consacré au Zodiaque est arrivée jusqu'à nous.

Les traductions arméniennes des oeuvres d'Aratus de Soli et de Paul d'Alexandrie témoignent du fait qu'en Arménie médiévale existaient également deux écoles—scientifique et astrologique—complètement opposées.

ADMIT ✓

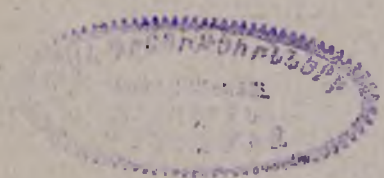
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՑԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՒՆԳԻՍ

Աղայան Ծ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Ավետիսյան Հ. Ա., Գալոյան Գ. Ա., Երեմյան Ս. Տ.,
Խաչիկյան Լ. Ս., Հակոբյան Ա. Մ., Հովհաննիսյան Ա. Գ., Ներսիսյան Մ. Գ.

A III
5678

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՄԱՆԱԳՈՒԹՅՈՒՆ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն 1984

ՀԱՏՈՐ II

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՎԱՂ ՖԵՈՂԱԼԻԶՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Հ Ա Տ Ո Ր Ի Խ Մ Բ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Երեմյան Ս. Տ. (պատ. խմբագիր), Առաքելյան Բ. Ն. (պատ. խմբագիր)
Արևշատյան Ս. Ս., Բարսիկյան Հ. Մ.,
Դանիելյան Է. Լ., Տեր-Ղևոնդյան Ա. Ն.

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հայ ժողովրդի պատմություն /ՀՍՍՀ ԳԱ Պատմ. ին-տ.
Հ 24 խմբ. կոլեգիա՝ Մ. Պ. Աղայան, Բ. Ն. Առաքելյան, Հ. Ա.
Ավետիսյան, Գ. Ա. Գալոյան, Ս. Տ. Երեմյան և ուրիշ.—
Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984:

Հ. Ձ. Հայաստանը վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում, 691 էջ, 6 քարտեզ, 34 թերթ նկ.:

Հատորն ընդգրկում է Հայաստանի վաղ ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմությունը (III—IX դդ.): Արտացոլված են ստրկատիրական հարաբերությունների քայքայման ու անկման պատմությունը, ֆեոդալական հարաբերությունների հաղթանակն ու տիրապետությունը:

Լուսաբանվում են Արշակունիների թագավորության շրջանը, պարսկարյուզանդական և արարական տիրապետությունը, տվյալ ժամանակաշրջանի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային կյանքը: Փննության են առնված օտար նվաճողների քաղաքականությունը և նրա կործանարար հետևանքները հայ ժողովրդի համար, նրա դարավոր ազգային-ազատագրական պայքարը օտար նվաճողների դեմ:

Առանձին բաժին է նվիրված հայ ժողովրդի մշակույթի պատմությանը՝ հայոց գրերի ստեղծմանը, գիտությանը, արվեստին:

0505040000

ԳՄԻ 63. 3 (22) 1

2-----23-80

9 (C 43) 1

703 (02)—84

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1984

2. Ֆեոդալական տնտեսության զարգացումը, Սեփականության ձևերը, Ֆեոդալականացնա կախյալ գյուղացիության վիճակի ծանրացումը	132
3. Պետական կառավարման սխեման, Գործակալություններ	139
4. Հայաստանի բաղաձայնը, առևտուրն ու արհեստները III—IV դդ.	147
5. Դասակարգային հսկայությունների սրումը, Անապատականների համայնքների ստեղծումը, Մծղեն և բորբորիտոն աղանդները	154

Բ Ա Ճ Ի Ն Բ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՒԼՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՄԱՍԱՆՅԱՆ ԻՐԱՆԻ ԵՎ ԲՅՈՒՋԱՆԿԱԿԱՆ ԿԱՑԱՐՈՒԹՅԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ V—VII ԴԱՐՆԵՐՈՒՄ

Դյուխ Զոքերուդ—Հայաստանի քաղաքական վիճակը Մեծ Հայքի քաղաքացւոյան անկումից հետո: Սասանյան Պարսկաստանի ներքին ստատիկայումը (Ս. Տ. Նրեմյան)	
1. Սասանյան տիրապետության հաստատումը Հայաստանում	165
2. Արտաշատի ժողովը: Նախարարների Տիգրան մեկնելը և վերադարձը	171
Դյուխ Ուրեուդ—Հայոց պատերազմը (Ս. Տ. Նրեմյան)	
1. Համաժողովրդական տարերային շարժումն ընդդէմ Սասանյանների	176
2. Զինված ապստամբությունը Սասանյանների դեմ: Ավարայրի ճակատամարտը	180
3. Տարերային պայքարը Սասանյանների տիրապետության դեմ: Տիգրանի դատաւարությունը	188
Դյուխ Ինենբուրգ—Նրկուդը համաժողովրդական ապստամբական շարժումը և դրա հետևանքները Հայաստանի համար V դ. վերջում—VI դ. սկզբում (Ս. Տ. Նրեմյան)	
1. Հայաստանը «Հայոց պատերազմից» հետո: Հաղկերտ Բ-ի նոր քաղաքականությունը	193
2. 482—484 թթ. ապստամբությունը	198
3. Հայաստանը՝ Տանուտիրական երկիր	207
4. Մարզպանական Հայաստանը Հյուսիսային սպարապետության կազմում: Սասանյանների նոր հարկային քաղաքականությունը	212
Դյուխ Մասնեբուրգ—Բյուզանդական Հայաստանի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական դրույթները ճախքան Հուստինիանոս Ա-ի ռեֆորմները (Հ. Մ. Բարթիկյան)	
1. Բյուզանդական Հայաստանի վարչաքաղաքական բաժանումը	216
2. Բյուզանդական Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական վիճակը	221
Դյուխ Լուսնմեկնբուրգ—Հուստինիանոս Ա-ի վարչաքաղաքական ու ռազմական միջոցառումները բյուզանդական Հայաստանում և հայերի ընդվզումները կայսրության դեմ (Հ. Մ. Բարթիկյան)	
1. Բյուզանդական կայսրության հզորացումը Հուստինիանոս Ա-ի օրոք	230
2. Հուստինիանոս Ա-ի վարչաքաղաքական ու ռազմական միջոցառումները բյուզանդական Հայաստանում	239
3. Հուստինիանոս կայսեր օրերները հայոց ժողովրդական իրավունքի մասին	245
4. Հայ ժողովրդի ընդվզումները կայսրության դեմ	243
Դյուխ Լուսնեբուրգ—Մարզպանական Հայաստանը VI դարում (Վ. Կ. Լսկանյան)	
1. Օտար լծի ծանրացումը Հայաստանում	251
2. Հայ ժողովրդի 572 թ. ապստամբությունը Սասանյան Պարսկաստանի դեմ և պարսկաբյուզանդական պատերազմը	257
3. 591 թ. պարսկաբյուզանդական հաշտության պայմանագիրը և Հայաստանը	263
4. Բյուզանդական քաղաքականությունը Հայաստանում Մորիկ կայսեր օրոք	266
5. Ապստամբությունները Բյուզանդիայի և Սասանյան Պարսկաստանի դեմ	271
6. Սասանյան և վաղբյուզանդական դրամների շրջանառությունը Հայաստանում III—VI դդ. (Խ. Մուշեղյան)	276
Դյուխ Լուսնեբուրգ—Հայաստանը և պարսկաբյուզանդական հակամարտության վերջին փուլը (Ե. Լ. Դանիելյան)	
1. Հայաստանը հակամարտող տերությունների միջև VII դարի սկզբներին	283
2. Պարսկաբյուզանդական պատերազմի վերսկսումը: Խոսրով II Փարվեզի քաղաքականությունը դավանանքի բնագավառում	289
3. Հայաստանը և Հերակ կայսեր պարսկական արշավանքները	296

**ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԵՎ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆԱԽՔԱՆ
ՀՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍ ԱՒ ՌԵՖՈՐՄՆԵՐԸ**

1. ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՉԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

Արևելահռոմեական կայսրության և Պարսկաստանի միջև կնքված հաշտության պայմանագրի համաձայն 387 թ. Հայաստանի $\frac{1}{5}$ մասն անցել էր Բյուզանդիայի տիրապետության տակ: Սահմանագիծը ձգվում էր Թեոդոսուպոլիս-Կարին քաղաք-ամրոցից՝ հյուսիսում, մինչև Մծբին քաղաքը՝ հարավում, ընդ որում Թեոդոսուպոլիսը գտնվում էր կայսրության կողմում, իսկ Մծբինը՝ Պարսկաստանի:

Բյուզանդական կայսրությունը IV—V դդ. կենտրոնացած ռազմաքաղաքական կրատական միապետություն էր: Նա ժառանգել էր Հռոմեական կայսրության պետական կարգի հիմնական գծերը, որոնց մեջ զուգորդվում էին հռոմեական պետական կազմակերպության ավանդույթները և արևելյան բռնապետության տարրերը:

Հակառակ կայսրության փաստական բաժանման, երկու պետություններն էլ՝ Արևելահռոմեական կայսրությունը և Արևմտահռոմեական կայսրությունը դեռևս համարվում էին մի միասնական ամբողջության մասերը: Այդ շրջանում Արևելահռոմեական կայսրության պետական լեզուն լատիներենն էր, հակառակ այն բանի, որ բնակչության հիմնական մասը, եթե չհաշվենք Ասորիքն ու Հայաստանը, հունախոս էր:

Հռոմեական կայսրությունը բաժանվում էր չորս պրեֆեկտուրաների, որոնք գլխավորում էին Praefecti Praetorio-ները: Պրեֆեկտուրաները բաժանվում էին դիոցեզների, որոնք կառավարում էին Vicarii Praefectorum-ների կողմից: Դիոցեզներն իրենց հերթին բաժանվում էին պրովինցիաների, որոնց իշխանությունը գտնվում էր Praeses-ի ձեռքում:

Կայսրության արևելյան շրջանները մտնում էին Praefectus Praetorio Orientis և Praefectus Praetorio Illyrici իրավասության մեջ: Արևելյան (Orientis) պրեֆեկտուրայի մեջ կային հինգ դիոցեզներ, որոնցից մեկի՝ Պոնտական (Pontica) դիոցեզի մեջ էին մտնում տասնմեկ պրովինցիաներ, որոնց թվում Առաջին և Երկրորդ Հալքը և Պոլեմոնյան Պոնտոսը:

Առաջին և Երկրորդ Հալքը կառավարում էին Praeses-ները, որոնք ենթարկվում էին Vicarius-ին: Պրեֆեկտուրան ռազմական տեսակետից ենթարկվում էր Magister militum-ին: Արևելյան պրեֆեկտուրայում գլխավոր զորա-

հրամանատարը կոչվում էր *Magister militum per Orientem*: Սրան էին ենթարկվում դուքսերն ու կոմեսները:

Պոնտական դիոցեզում կար միայն մեկ՝ Հայաստանի դուքսը (*Dux Armeniae*), որի իշխանությունը տարածվում էր Առաջին Հայք, Երկրորդ Հայք և Պոնտոնյան Պոնտոս պրովինցիաների վրա: Զինված ուժերը հիմնականում կենտրոնացված էին Առաջին Հայքի Սատաղ և Երկրորդ Հայքի Մելիտենե քաղաքներում¹:

Բյուզանդական Հայաստանը քաղաքական, տնտեսական և մշակութային տեսակետից մի ամբողջություն չէր ներկայացնում: Նրա տարբեր շրջանները միացվել էին Բյուզանդիային տարբեր ժամանակներում և այդ հանգամանքը չէր կարող չարտահայտվել կյանքի բոլոր բնագավառներում: Սկզբում միացվել էր Փոքր Հայքը՝ Եփրատից արևմուտք ընկած տարածքը: Մինչև Դիոկղես-տիանոս կայսրը, այն Կապադովկիա նահանգի մի մասն էր կազմում: Դիոկղես-տիանոսը Փոքր Հայքը դարձրեց ինքնուրույն նահանգ՝ Մելիտենե կենտրոնով²:

Այսպիսի դրուվյունը հարատևեց մինչև Թեոդոս I կայսրը, որը 378—386 թթ. միջև Փոքր Հայքը բաժանեց երկուսի՝ Առաջին Հայք՝ Սեբաստիա կենտրոնով և Երկրորդ Հայք՝ Մելիտենե կենտրոնով³: Փոքր Հայքի այս բաժանումը հարատևեց մինչև Հուստինիանոս I կայսրը: Անգեղտունը, Մոփքը, Աղձնիքը, Կորգուքը և Մոկքը, նույնպես և Միջագետքի Մավղեքը և Ռեհիմենեն 298 թ. Դիոկղեստիանոսի և Պարսից արքա Ներսեհի միջև կնքված պայմանագրի համաձայն, անցել էին Հռոմի ձեռքը: Այս շրջաններում, որոնք հետագայում ստացան Անդրտիգրիսյան (*Transstigritani*) անունը, Դիոկղեստիանոսը և նրա հաջորդները շատցրին իրենց պրովինցիալ կառավարումը:

Հայաստանի այն մասը, որը միացավ Բյուզանդիային 387 թվականից հետո, բյուզանդական աղբյուրներում կոչվում է Մեծ Հայք (*Armenia Magna*) կամ Ներքին Հայք (*Armenia Interior*): Սրա կազմի մեջ էին մտնում Արշակունյաց Մեծ Հայքից անջատված և Բյուզանդիայի ձեռքն անցած հետևյալ գավառները: Խորձյան, Պաղնատուն, Մնձուր, Դարանաղի, Եկեղյաց, Աղիվն, Մանանաղի, Դերջան, Կարին, Շաղագոմ և Սպեր⁴: Բյուզանդական Մեծ Հայքին հյուսիսից սահմանակից էր ճանների երկիրը: Հայոց Արշակ Թագավորը հաստատվել էր բյուզանդական Մեծ Հայքի Եկեղյաց գավառում, բայց նրա մահից հետո առ ևս կացուցին Յոյնք ի բաժնի իւրեանց Թագաւոր... և աշխարհին իւրեանց մասինն կացուցին Յոյնք կոմէսս իշխանս⁵: Այդ մասին է վկայում նաև Պրոկոպիոս Կեսարացին: Նա ցույց է տալիս, որ Հայոց Թագավորության վերացումից հետո Մեծ Հայքում ռոմայեցիների կայսրը Հայոց իշխան

1 Н. Адоны, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, стр. 91—93, 95, 97.

2 Նույն տեղում, էջ 68:

3 Սրա մեջ էին մտնում բացի Սեբաստիա քաղաքից նաև Նիկոպոլիսը, Կուրնիան, Սատաղը, Սեբաստուպոլիսը և Վերիսան:

4 Սրա կազմում էին նաև հետևյալ քաղաքները. Արկան, Արաբիսոսը, Կուկուսոսը, Կոմանան և Արիարաթիան (տե՛ս Адоны, նշվ. աշխ., էջ 90):

5 Н. Адоны, նշվ. աշխ., էջ 46:

6 Խորենացի, Գ, 46: Ամենայն հավանականությամբ, առաջին կոմեսը զարձավ հայազգի Գաղավոնը, որովհետև Խորենացու ասելով՝ «առաջնորդ է նախարարացն կողմանց այնոցիկ քաջն Գաղատն» (նույն տեղում):

էր նշանակում երբ որ ցանկանար և ում որ ցանկանար, Այդ իշխանին անվանում էին, ինչպես և այժմ, Հայաստանի կոմնա»⁷:

Բյուզանդական իշխանությունը Արևմտյան Հայաստանում 385 թ. անմիջապես հետո այնքան էլ հաստատուն չէր: Դրա մասին է խոսում Մովսես Խորենացու այն վկայությունը, թե Արշակ III-ի մահից հետո Պարսկահայաստանի հոսորով III Թազավորի առաջարկությամբ, Բյուզանդիան որոշ ժամանակ նրան զիջեց բյուզանդական Հայաստանի կառավարումն այն պայմանով, որ վերջինս հարկերը վճարի Բյուզանդիային: Նման վիճակ գոյություն ունեւր նաև հոսորովի հաջորդ՝ Վառապուհ Թազավորի ժամանակ, որն «ունէր զաշխարհն մեր և ժառալէր երկոցունց Թազաւորացն, տալով հարկս, զմասինն Պարսից»՝ Վառապ, և զմասինն Յունաց»՝ Արկադեայ»⁸: Սակայն Թեոդոս Փոքրի ժամանակ նման իրավիճակը վերանում է: Թեև բյուզանդական կայսրը «զնոյն բարեկամութիւն կալաւ ընդ մերում աշխարհիս և ընդ արքայն մերում Վառաշապուհոյ, բայց զմասն իւր ոչ հաւատայ նմա, այլ ինքեան կալաւ գործակալօք»⁹:

Ի տարբերություն Փոքր Հայքի, որը բյուզանդական սովորական մի նահանգ էր, ներքին կամ բյուզանդական Մեծ Հայքը, ինչպես նաև հարավում գտնվող նախարարությունները, որոնք սատրապություններ էին կոչվում, կայսրության հետ դաշնակցային հարաբերությունների մեջ էին (foederatae) և անկախ էին (liberae): Սատրապությունների տարածքի վրա չկար նաև բյուզանդական զորք: Նրանց հիմնական պարտականությունը կայսրությանը զինված օգնություն ցույց տալն էր:

Սակայն այդպիսի իրավիճակը ժամանակի ընթացքում կրում էր լուրջ փոփոխություններ: Խոսելով բյուզանդական Մեծ Հայքի 539 թ. ապստամբության մասին՝ ընդդեմ կոմես Ակակիոսի դաժան հարկային քաղաքականության, Պրոկոպիոս Կեսարացին ցույց է տալիս, որ ապստամբ հայ նախարարները ապավինում են պարսից հոսորով արքային, և ի միջի այլոց, հայտնում նրան, որ «մեր նախնիների վերջին արքա Արշակը կամավոր կերպով իր իշխանությունից հրաժարվեց (հօգուտ) հռոմայեցիների կայսր Թեոդոսի ալն պայմանով, որ իր բոլոր տոհմակիցները հավիտյան անկախ պիտի ապրեն և ոչ մի դեպքում հարկատու չդառնան: Մենք կարողացանք պաշտպանել սահմանվածը այնքան ժամանակ, մինչև որ դուք կնքեցիք այս շարաքաստիկ հաշտությունը»¹⁰:

Այս վկայությունից երևում է, որ Արշակ Թազավորի օրոք սահմանված բյուզանդական Մեծ Հայքի անկախ և ոչ հարկատու վիճակը հարատևել էր մինչև բյուզանդապարսկական 532 թ., այսպես կոչված, «հավիտենական» հաշտության պայմանագիրը, որը ազատ էր արձակել Բյուզանդիայի ձեռքերը Մեծ Հայքի նկատմամբ և վերջինիս հետ նա սկսել է վերաբերվել ինչպես իր պետության սովորական նահանգներին մեկի:

Բայց նույն Պրոկոպիոսի մի այլ տվյալից կարելի է կասկածել Մեծ

⁷ Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 5: Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Ա, «Պրոկոպիոս Կեսարացի», Թարգմանություն քննարկից, առաջաբանը և ձանոթագրությունները Հրաչ Բարթիկյանի, 1967, էջ 190:

⁸ Խորենացի, Գ., 51: Հարավային Հայաստանի նախարարություններն այս ժամանակաշրջանում հարկատու չէին:

⁹ Նույն տեղում, Գ, 4:

¹⁰ Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 83:

Հայքի, նույնիսկ հարավային Հայաստանի սատրապությունների լիակատար աղատության և հարկերից ազատված լինելուն: Բյուզանդական պատմիչը ցույց է տալիս, որ կոմես Ակակիրոսը «հայերի վրա չորս կենտինար հարկ գրեց, մի բան, որ երբեք չէր եղել»¹¹: Նույն բանն են ասում Խոսրովին նաև հայ ապստամբ նախարարները, թե Հուստինիանոսը «մեզ վրա սահմանեց հարկերի աննախընթաց դրամար»¹²: Այս բոլորը ցույց են տալիս, որ այստեղ Խոսրը հարկերի չափի մասին է, որ աննախընթաց էր հարկային այդ ծանր լուծը¹³:

Այս բոլորը վկայում են, որ բյուզանդական Հայաստանի ինքնուրույնության և անկախության վերացումն սկսվել էր նախքան Հուստինիանոսի բարենորոգումները և այն վերաբերում էր նաև հարավային Հայաստանի սատրապություններին, առավել ևս բյուզանդական Մեծ Հայքին, որ Բյուզանդիային միացվելուց մի քանի տարի անց կառավարվում էր անմիջականորեն կայսրության կողմից:

Հայաստանի հարավում, Տիգրիսի և Եփրատի միջև գտնվող հայկական ինքնավար իշխանությունները, որոնք աղբյուրներում կոչված են «սատրապություններ»¹⁴, ունեին հայազգի բնակչություն, որն աղբյուրներում կոչվում է լատիններեն *gentes*, հունարեն՝ *ἐθνη* — ազգություններ, ցեղեր: Պրոկոպիոս Կեսարացու ասելով սատրապությունները հինգն էին¹⁵, ըստ Հուստինիանոս կայսեր Դատաստանագրքի՝ վեց¹⁶ և համապատասխանում են հայոց Անձիտ, Անգեղտուն, Հաշտյանք, Մեծ Մոփք, Փոքր Մոփք կամ Մոփք Շահունյաց (*Sophanena*) և Բալահոփիտ գավառներին:

Երբ վերոհիշյալ շրջաններն անցան Բյուզանդիայի ձեռքը, նրանց կառավարման գործում որևէ էական փոփոխություն չկատարվեց: Նախկինի նման սատրապություններում անմիջական կառավարումը գտնվում էր տեղական հայ նախարարների-սատրապների ձեռքում, որոնց իշխանությունը ցմահ էր և ժառանգական: Այդ մասին արժեքավոր մանրամասնություններ է տալիս Պրոկոպիոս Կեսարացին: «Ինչ վերաբերում է մյուս Հայքին, — գրում է նա, — որը գտնվում է Եփրատ գետից այս կողմ և տարածվում մինչև Ամիգ քաղաքը, այստեղ իշխում էին հինգ հայ սատրապներ, որոնց իշխանությունը ժառանգական էր և ցմահ: Նրանք հռոմայեցիների կայսրից ստանում էին միմիայն նշանակներ»¹⁷: Քանի հայկական թագավորությունը չէր վերացել, սատրապները

¹¹ Նույն տեղում, էջ 30:

¹² Նույն տեղում, էջ 33:

¹³ Անաստասիոս կայսեր 496 թվակիր մի հրամանագրում հիշատակվում են «հայկական (պետական) հարկերը» (*Η. ΑΔΟΜΗ*, նշվ. աշխ., էջ 116): Պրոկոպիոս Կեսարացին ցույց է տալիս, որ երբ 502 թ. պարսից արքա Կավադը պաշարել էր Մարտիրոսապոլիսը, նրան ընդառաջ գնացին քաղաքի բնակիչները՝ Սոֆանենի սատրապ Թեոդորոսի գլխավորությամբ և նրան վճարեցին «եթևուց տարվա պետական հարկերը» (*Պրոկոպիոս Կեսարացի*, էջ 192):

¹⁴ «Սատրապ» և «սատրապություն» տերմինները, որպես վարչական շրջանի և նրա կառավարի հորդորում հանդիպում է նաև հայկական աղբյուրներում. «...ի մի ժողով կուտեցան... ամենայն սատրապք Եփրատից և ազատք պետք և իշխանք...»: Փաստոս, Դ, 3:

¹⁵ Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 190: Հմմտ. նաև Հուստինիանոս կայսեր 31-րդ նովեղան: Նույն տեղում, էջ 304:

¹⁶ *Cod. Iust., De off. mag. mil.*, I, 29,5: Հակասության մասին տե՛ս Կ. Գյուլեմիրբեկ, Հռոմեական Հայաստանը և հռոմեական սատրապությունները Դ—Զ դարերում, Վիեննա, 1914, էջ 45: Նաև՝ *Η. ΑΔΟΜΗ*, նշվ. աշխ., էջ 43—44:

¹⁷ Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 190:

ենթարկվում էին Արշակունիներին: Անդեղտունը, օրինակ, Արշակունիների նստոցներից մեկն էր: Այնտեղ էին գտնվում Արշակունի թագավորների գերեզմանները և պահվում արքունի գանձերը: Բայց Արշակունիների վերացումից հետո սատրապները փաստորեն ինքնուրույն դարձան: Նրանք ունեին իրենց սեփական զինված ուժերը: Պրոկոպիոս Կեսարացին ցույց է տալիս, որ հռոմեական զորքը երբեք եղբայրացի օգնություն չի ցուցաբերել ո՛չ Հայոց թագավորին, ո՛չ էլ սատրապներին: Պատերազմական զործերում նրանք ինքնուրույն էին¹⁸: Սատրապների զորքը հայերից էր կազմված: Նույն Պրոկոպիոսը վկայում է, որ Զենոն կայսեր բարենորոգումներից հետո էլ, երբ փաստորեն վերացվեց սատրապների ժառանգական իշխանությունը, ընդհուպ մինչև Հուստինիանոս Ա կայսրը, սատրապություններում եղած զինված ուժերը բաղկացած էին «ոչ հռոմայացիներից, այլ փոքրաքանակ հայերից, ինչպես ընդունված էր հնում»¹⁹:

Սատրապների կախումը Բյուզանդիայից արտահայտվում էր «նվերների» ձևով, որոնք բյուզանդական կայսրը ստանում էր իրեն հպատակ իշխանություններից: Այդ նվերները կոչվում էին «պսակի ոսկի» (*aureum coronarium*)²⁰: Սատրապները պարտավոր էին նաև կայսրափյանը զորք մատակարարել և պաշտպանել Բյուզանդիայի սահմանները պարսիկների ասպատակություններից²¹:

Սատրապների սեփական զինված ուժեր ունենալու հանգամանքը Բյուզանդիայի համար թեև ձեռնառու էր, բայց ոչ ցանկալի: Ձեռնառու այն իմաստով, որ նա ազատված էր իր սահմանները այս վայրերում պաշտպանելու հոգսից, և անցանկալի, քանի որ այդ զորքը կարող էր իրեն չենթարկվել: Երբ 485 թ. Իլլոսն ու Լեոնտիոսը Զենոն կայսեր դեմ ապստամբություն բարձրացրին, սատրապությունների հիմնական մասն անցավ ապստամբների կողմը, մի բան, որ վկայում է սատրապությունների դժգոհության մասին բյուզանդական վարչության նկատմամբ: Սատրապների ինքնուրույնության վերացման քաղաքականությունը, որ լայն ժամալ ստացավ Հուստինիանոս Ա կայսեր ժամանակ, ամենայն հավանականությամբ, սկսվել էր շատ ավելի վաղ, գուցե Զենոնից էլ առաջ, մի բան, որ առաջ էր բերել սատրապների դժգոհությունը Բյուզանդիայի նկատմամբ: Զենոնին հաջողվեց ճնշել Իլլոսի և Լեոնտիոսի ապստամբությունը, որից հետո նա որոշեց հաշվհարդար տեսնել նաև ապստամբությանը հարած սատրապությունների հետ: Երբ Զենոն կայսրը, — գրում է Պրոկոպիոս Կեսարացին, — ճնշեց Լեոնտիոսի և Իլլոսի ապստամբությունը, մի շատ թույլ և աննշան իշխանություն ունեցող սատրապի՝ Բալարիտենի (Բալահովիտ) կոչվող երկրում թողեց իշխել, իսկ մնացած բոլորին, զրկելով իշխանությունից, չտվեց այն նրանց ցեղակիցներին, այլ, ինչպես հռոմեական մյուս իշխանություններում էր, դարձրեց ոչ ժառանգական՝ ըստ կայսեր ցանկության: Բայց նրանց իշխանության տակ եղած զորքը բաղկացած էր ոչ հռոմայացիներից, այլ փոքրաքանակ հայերից, ինչպես ընդունված էր հնում»²²:

Պրոկոպիոսի այս վկայությունից պարզ երևում է, որ վեց սատրապու-

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 191:

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ Codex Theodosianus, XII, 13, 6.

²¹ H. Adonay, նշվ. աշխ., էջ 126:

²² Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 191:

թյուններից ժիալն մեկը՝ Բալահովիտի սատրապությունը ռազմական տեսակետից շատ թույլ էր և, հավանաբար, նրա անգործության հանգամանքն էր պատճառը, որ նա չմիացավ Զենոնի դեմ բարձրացված ապստամբությանը:

Այսպիսով, Զենոնի հրամանով վերացվեց սատրապների իշխանության ժառանգական իրավունքը: Սատրապը վերածվեց կայսրության կողմից նշանակվող մի անձնավորության: Ամենայն հավանականությամբ Զենոնի օրոք սատրապությունները դարձան հարկատու²³, Սոֆանենիի սատրապ Թեոդորոսը 502 թ. գնաց Կավատին ընդառաջ, նրան տանելով Վերկու տարվա պետական հարկերը²⁴:

Նման իրավիճակը սատրապություններում հարատևեց մինչև Հուստինիանոս Ա կայսրը, որը վերջնական հարվածը հասցրեց հայերի ինքնուրույն իշխանության վերջին նշույլներին:

2. ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Բյուզանդական Հայաստանը կայսրության բաղկացուցիչ մասն էր, հետևաբար նրա կառավարման սխեման, օրենքները, տիրող սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները պետք է որ աստիճանաբար մուտք գործեին, տարածվեին նաև Հայաստանում: Այդ բանը տեղի էր ունենում ոչ միայն իր բնական ընթացքով, այլև պետության ձեռք առած սխեմատիկ միջոցառումներիով ու վարած քաղաքականությամբ: Այդուհանդերձ, տեղական ավանդույթները, օրենքները, սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները տեղում հարատևում էին, տարբեր շրջաններում տարբեր աստիճանով պահպանում իրենց կենսունակությունը, դժվարությամբ զիջելով իրենց դիրքերը: Այստեղ, սակայն, պետք է ընդգծել մի կարևոր հանգամանք, որ բյուզանդական Հայաստանը կայսրության ձեռքն անցավ աստիճանաբար, մաս-մաս, հետևաբար նրա զարգացումը միօրինակ չընթացավ: Մի շրջան, որ կարելի է զարգացման տեսակետից ըստ երևույթին, լրիվ բյուզանդականացած համարել, դա Փոքր Հայքն էր, որ վաղուց էր վերածվել բյուզանդական սովորական նահանգի: Բյուզանդական ներքին կամ Մեծ Հայքում, հարավում ընկած ինքնավար սատրապություններում սոցիալ-տնտեսական զարգացման առումով, համեմայն դեպս նվաճման սկզբնական շրջանում, տիրապետող էին Արշակունիների պետության կարգն ու կանոնը, սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները, թեև և՛ Բյուզանդիայում, և՛ Հայաստանում զարգացումն ընթանում էր նույն ուղղությամբ՝ երկրի ֆեոդալականացման, ստրկատիրական հասարակական կարգերից ֆեոդալականին անցնելու, ֆեոդալական հասարակության հաղթանակի և ամրապնդման ուղղությամբ:

խոսելով Բյուզանդական կայսրության սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների մասին, Հուստինիանոս Ա կայսեր նախորդող ժամանակաշրջանում,

²³ Զենոնի՝ հայերին շվատահելու քաղաքականությունն արտահայտվեց մի այլ հարցում՝ ևս: Մինչ Զենոնը պալատական պահակախումբը բաղկացած էր 3500 հայերից, Պրոկոպիոս Կեսարացին իր Շտադտնի պատմության մեջ ցույց է տալիս, որ սկսած Զենոնից այդ պահակախմբի մեջ մուտք գործեցին վախկոտ և պատերազմի հետ ոչ մի առնչություն չունեցող մարդիկ: Բացաված չէ, որ Զենոնը հայերից բաղկացած այդ պահակախումբը լուծարեց հենթաբնից և ստեղծեց նորը:

²⁴ Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 192:

պետք է նկատի ունենալ, որ այդ հարաբերությունները նույնական էին բյուզանդական Հայաստանի ոչ բոլոր, այլ այն շրջաններում, որոնք վաղուց էին անցել կայսրության ձեռքը: Բյուզանդական Մեծ Հայքում, Հայաստանի հարավային շրջաններում՝ սատրապություններում այդ հարաբերությունները մուտք էին գործում աստիճանաբար, բայց դժվար է ասել, որ նրանք, համենայն դեպս մինչև VI դ. ներառյալ, վերջնականապես տիրապետող դարձան: Այդ իմաստով ստորև խոսելով Բյուզանդիայում այս ժամանակաշրջանում տիրող սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների մասին, պիտի անել մի վերապահություն, որ նրանք բյուզանդական Հայաստանի տարբեր շրջաններում միանման չէին:

Հայկական աղբյուրների տեղեկությունները բյուզանդական Հայաստանի վերաբերյալ շատ աղքատիկ են և տիրող սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների մասին գաղափար կազմելու համար զխավոր աղբյուրները մնում են բյուզանդականները:

Բյուզանդիայում դեռևս պահպանվել էին հելլենիստական միապետությունների տնտեսական, քաղաքական և մշակութային ավանդույթները, իսկ խոշոր հողատիրությունը Արևելահռոմեական կայսրությունը ժառանգել էր Հռոմից:

Ամենամեծ հողատերը կայսրն էր: Հելլենիստական ժամանակաշրջանի թագավորական կոչվող հողերը (γῶρα βασιλική) անցան բյուզանդական կայսրերին: Նրանք հսկայական չափերի հողեր ունեին Եգիպտոսում, Ասիայի և Պոնտոսի դիոցեզներում, Միջագետքի, Օսրոենի, Ասորիքի, Կապադովկիայի պրովինցիաներում: Այդ հողերը կոչվում էին fundi palrimoniales, հունարեն՝ αμειωχόν: Սրանց կից գտնվող, բայց կայսեր չպատկանող հողերը կոչվում էին ἐλευθεριαχόν (ազատ հողեր):

Կայսեր պատկանող հողերի վրա սեփական տնտեսություն էր վարվում ստրուկների և կոլոնների միջոցով, այդ հողերը երկար ժամանակով կամ նույնիսկ առհավետ վարձակալվում էին, կամ վաճառքի առարկա դառնում: Լայն տարածում էր գտել «էմֆիտեխս» (ἐμψίτευσις) կոչված վարձակալական սիստեմը²⁵, կբված կամ դժվար մշակելի հողերը լայն առանձնաշնորհումներով տրվում էին առանձին վարձակալողների: Վերջիններս երկար ժամանակով ազատվում էին հարկերից, հողը աստիճանաբար դառնում էր նրանց սեփականությունը, նրանք կարող էին այն ժառանգություն թողնել, բայց սահմանված ժամկետից հետո պարտավոր էին հարկ վճարել:

Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում Բյուզանդիայում մեծ զարգացում էր ապրում խոշոր հողատիրությունը: Խոշոր հողատերերը մեծ մասամբ պատկանում էին սենատորական դասին և կայսերական բարձրաստիճան պաշտոնյաներ էին: Նրանց ընդարձակ հողերի վրա աշխատում էին ստրուկներ և կոլոններ, ինչպես նաև ազատ վարձակալողներ:

Փոքր Ասիայում, աշխարհագրական նպաստավոր պայմանների բերմամբ մեծ զարգացում էր ստացել խոշոր հողատերերի անասնապահությունը²⁶,

²⁵ Corpus Juris Civilis, Novellae, Nov. VII, cap. 3.

²⁶ Հուստինոս կայսեր օրոք (518—527) Փոքր Հայքի մեծատուններից մեկը՝ Բովման, այնքան հարուստ էր անասուններով, որ ապագա կայսր Հուստինիանոսին նվիրեց տասը հազար

Ժամանակի ընթացքում խոշոր հողատերերը տիրանում էին շրջանի պետական-վարչական ֆունկցիաներին, իրենց ենթարկում աղատ գյուղացիությանը, խոշոր հողատիրությունը բյուզանդիայում սերտորեն կապված էր շուկաների հետ, որովհետև հելլենիստական ժամանակաշրջանից մնացած քաղաքներն իրենց մարդաշատ բնակչությամբ զգում էին գյուղատնտեսական մթերքների և ապրանքների պահանջը²⁷:

Եկեղեցին ևս խոշոր հողատեր էր, նրա հողատարածությունները կազմում էին ամբողջ կայսրության հողերի մեկ տասներորդ մասը²⁸։ Աշխարհիկ և հոգևոր խոշոր հողատերերի միջև անընդհատ պայքար էր գնում և առաջինները տարրեր ձևերով աշխատում էին տիրանալ հոգևոր հողատերերի կալվածքներին։

Ստրկատիրական լատիֆունդիաներում լայնորեն օգտագործվող ստրկական աշխատանքը դարձել էր անարտադրողական։ Նման պայմաններում սկզբից ամեն կերպ խթանվել, այսպես կոչված, կոլոնատի ինստիտուտը, գյուղատնտեսությամբ զբաղվող անազատ բնակչությունը ձեռք էր բերում որոշ առանձնաշնորհումներ՝ ստրկի վիճակի հետ համեմատած։

Բյուզանդիայում գյուղատնտեսական բնակչության մեջ ամենաբազմամարդ կոլոններն էին (հայկական սկզբնաղբյուրների շինականները²⁹ և մշակները)³⁰, Գոյոսթյուն ուներ կոլոնների երկու խումբ՝ աղատ կոլոններ (coloni liberi) և կցագրված կոլոններ (coloni adscriptitii)։ Աղատ կոլոններն ունեին սեփականություն։ Կցագրված կոլոնները պատկանում էին հողատերերին և ապրում էին հողատիրոջ կալվածքներում։ Հողատերն իրավունք չուներ վտարել կոլոնին, նա իրավունք չուներ նաև կալվածքը վաճառել առանց կոլոնների, կամ կոլոններին առանց հողի, բայց մի քանի կալվածքների տերը կարող էր նրանց մի կալվածքից մյուսը տեղափոխել։

Կոլոնները ծառայում էին բանակում միայն տիրոջ համաձայնությամբ, ըստ որում հողատերը պարտավոր էր իր ունեցած կոլոնների որոշ մասը տալ զինվորական ծառայության։

Կոլոնները և ընդհանրապես բնակչության անազատ տարրը տարբեր ճանապարհներով ազատության էին ձգտում։ Առաջին և ամենատարածված ձևը փախուստն էր։ Հնագույն փաստաթուղթը, որտեղ առաջին անգամ խոս-

ոչխար, Տե՛ս Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին։ Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Բ, «Կոստանդին Միրանժին», թարգմանությունը բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1970, էջ 172։ Ունենք փաստ (ճիշտ է, այն վերաբերում է VIII դարին), որ ոմն Ֆիլարետ ամեհացի ուներ 600 ցուլ, 100 զուլգ եղ, 800 ձի, 80 ձիավարության ձի և ավանակ, 12 հազար ոչխար։ Բացի այդ, նա ուներ հողային լայնարձակ տարածություններ՝ 40 պրոսաստրոն և բազմաթիվ ստրուկներ։

27 Եղեռիա քաղաքի խոշոր հողատերերի մասին բազմաթիվ վկայությունների կարելի է հանդիպել Ինշու Սյունակյացի ժամանակագրության մեջ։ Տե՛ս Н. В. Пигулевская, Месопотамия на рубеже V—VI вв. Хроника Иешу Стилита как исторический источник, М.—Л., 1941, стр. 38.

28 Տե՛ս М. В. Левченко, Материалы для внутренней истории Восточно-Римской империи V—VI вв., Византийский сборник, М., 1945, стр. 87.

29 Տե՛ս Հ. Մանեղյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, էջ 182։

30 «Մշակ» սկզբնական շրջանում «ստրուկ» է նշանակել։ Տե՛ս С. Т. Еремян, О рабстве и рабовладении в древней Армении, Вестник Древней Истории, 1950, № 1, с. 25։ Բայց խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում նրանց իրավիճակը նման էր կոլոնների իրավիճակին։

վում է կոլոնների կախյալ վիճակի մասին, գրված է նրանց փախուստի դիմելու առնչությամբ³¹, 546 թ. հրապարակված Հուստինիանոս I կայսեր նովելայում ստրուկների և կոլոնների փախուստը ձևակերպված է որպես «փախուստ երկրագործությունից» (ὡς φεύγοντα τῇν γεωργίαν), որի տակ սոցիալական խտրը իմաստ է թաքնված: Փախուստի էին դիմում հասարակության ոչ միայն վերոհիշյալ խավերը, այլև ազատ համայնական գյուղացիությունը:

Փախուստի հիմնական պատճառը սոցիալական ճնշումն էր, տեղական իշխանությունների անխնա կողոպուտն ու կեղեքումը: Գյուղացիների հիմնական միջոցը, որով նրանք հակադրվում էին իշխողներին, դա փախուստն էր գյուղից³²: V—VII դդ. բյուզանդական օրենսգրքերում կարելի է հանդիպել բազմաթիվ օրենքների, որոնց նպատակն է թույլ շտալ գյուղացուն թողնել երկրագործությունը³³: Այս լույսի տակ պարզ է դառնում Մովսես Խորենացու Ողբի մեջ հանդիպող «Փախչողք ի ժառանգութենէն»³⁴ դարձվածքի իմաստը: Մովսես Խորենացին նկատի ունի աշխատավոր գյուղացիությանը, որը փախչում է երկրագործությունից, հրաժարվում գյուղատնտեսությամբ պարապել³⁵:

Հուստինիանոսի վերոհիշյալ նովելան հնարավորություն է տալիս պատկերացնելու, թե ազգաբնակչության ինչպիսի խավեր էին մտնում Խորենացու «Ժառանգությունից փախչող» «ժողովրդակալեմ» հասկացողության մեջ: Այդ նովելայում կախման մեջ գտնվող անձնավորություններն էին, ստրուկները, կոլոնները կամ կցագրված կոլոնները (δοῦλον, ἢ κολωναῖον ἢ ἐναγέχρατον հետևաբար Խորենացու «ժողովրդականքի» տակ հասկացվում են սոցիալական նույնպիսի պայմաններում ապրող մարդիկ:

Հասարակության ամենացածր աստիճանի վրա էին գտնվում ստրուկները: Նրանք հիմնականում օգտագործվում էին տնային տնտեսության մեջ, պետական արհեստանոցներում³⁶ և մասամբ գյուղատնտեսության մեջ: Ստրուկները, որոնք համարվում էին խոսող կենդանիներ, դեռևս VI դարում հիշատակվում են եզների, ոչխարների շարքում (βόας τυχὸν ἢ πρόβατα ἢ ἀνδράποδα)³⁷, ր կրագործությամբ պարապող ստրուկները սկզբնաղբյուրներում կոչված են «երկրագործական ստրուկներ» (ἀγροικὰ ἀνδράποδα³⁸ կամ γεωργικὰ ἀνδράποδα)³⁹:

Ստրուկության աղբյուրները բազմազան էին: Նախ և առաջ նրանց բնական աճն էր. ստրուկի սերունդը օրենքի համաձայն շարունակում էր ստրուկ մնալ: Երկրորդ աղբյուրը գերեվարությունն էր⁴⁰: Գերեվներին մեծ մասամբ ստրկաց-

³¹ „Codex Theodosianus“, V, 17, 1.

³² *St' a M. B. Лесвенко*, Материалы..., стр. 45.

³³ Nov. XVII, cap. 14; Nov. LXXX, praefatio; Ibid., cap. 2.

³⁴ Մովսես Խորենացի, Գ, 68:

³⁵ Խորենացու հիշյալ դարձվածքի իմաստի մասին տե՛ս Հ. Մանեգոյան, *Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում*, Երևան, 1934, էջ 167—169:

³⁶ „Codex Iustinianus“, XI, 8, 5; XI, 8, 6.

³⁷ Novella XXXII, cap. I.

³⁸ Novella VII, cap. I.

³⁹ Novella VII, cap. 3; Novella CXX, cap. 1.

⁴⁰ Հուստինիանոս կայսեր իր LXXIV նովելայում ստրկության առաջացման հիմնական պատճառը պատերազմն է համարում և նրանից բխող գերեվարությունը:

նում էին և վաճառքի հանում շուկաներում⁴¹։ Ստրկության այլ աղբյուրներ էլ կային։ Օրինակի համար պարտատերը իրավունք ուներ պարտքը չվճարած անձնավորությանը կամ էլ նրա երեխաներին ստրկացնել։ Այդ մասին ուղղակի վկայություն կա Հուստինիանոսի նովելայում⁴²։ Ստրկավաճառությունը լայնորեն տարածված էր Փոքր Ասիայի, Եգիպտոսի և Կոստանդնուպոլսի շուկաներում։ Կազմված էր ստրուկների գները որոշող հատուկ սակագին⁴³, որն անփոփոխ մնաց բազում դարեր և իր արտահայտությունը գտավ հետագայի բազմաթիվ օրենսգրքերում⁴⁴։

Ստրուկը ազատություն էր ստանում միայն տիրոջ ցանկությանմբ, կամ եթե հոգևորական էր դառնում տիրոջ համաձայնությամբ⁴⁵։

Փոքր Ասիայում, նաև բյուզանդական Հայաստանում ստրուկների և կոլոնների կողքին մեծ թիվ էր կազմում ազատ համայնական գյուղացիությունը (γεωργὶς), որոնք հելլենիստական ժամանակաշրջանի թագավորին հարկատու «հողագործների» սերունդներն էին⁴⁶։ Նրանք ապրում էին հիմնականում այն շրջաններում, որոնք հելլենիստական ժամանակաշրջանում դասական ստրկություն չէին ապրել, այն է Հայաստանում, Եգիպտոսում, Ասորիքում, Իսափրիայում, Թրակիայում, Իլլիրիայում⁴⁷։

V դարում բյուզանդական կառավարությունը աշխատում էր պաշտպանել մանր գյուղացիական հողատիրությունը որպես հարկատու միավորի։ Հակառակ իր ինքնուրույնությանը ազատ համայնական գյուղացիությունը հարկերի հատուցման գործում անկախ չէր։ Ի տարբերություն կոլոնների, որոնց հարկն իրենց տերերն էին վճարում, գյուղական համայնքը հարկերի վճարման գործում սահմանափակված էր համապարտ երաշխավորությամբ, այսինքն ամբողջ համայնքը պարտավոր էր պետության կողմից սահմանված հարկերը վճարել անկախ այն բանից, որ գյուղացիների մի մասը հեռացել էր գյուղից, կամ հողերի մի մասը չէր մշակվում։ Գյուղը պարտավոր էր մշակել ամայացած հողերը և նրանց համար վճարել հարկ։ Հարկերի բաշխման գործում՝ համայնքի առանձին անդամների միջև պետությունը ոչ մի միջամտություն չէր գործադրում։ Համայնքը ինքն էր սահմանում իր յուրաքանչյուր անդամի վճարելիք հարկի չափը։

Բացի իրենց հողերից, ազատ համայնական գյուղացիները կարող էին մշակելու համար վարձակալել խոշոր և միջին հողատերերի, ինչպես նաև վանքապատկան հողերը։

Համայնքն իրենից մի կուռ ամբողջություն չէր։ Այստեղ կային և ունեոր,

⁴¹ Նրբ հնշվեց սամարացիների ապստամբությունը, գերիններից 20.000 երիտասարդներ և աղբիկներ բաժին հանվեցին Բյուզանդիային ենթակա արաբ ցեղապետին, որը նրանց վաճառեց Պարսկաստանում և Աբարիայում։ Տե՛ս Malalae, Chronographia p. 44.

⁴² Novella CXXVI, cap. 7.

⁴³ Հուստինիանոսի օրենսգրքի համաձայն ստրուկական ստրուկն արժեք քսան դահեկան, արհեստավոր ստրուկը՝ երեսուն, նոտարը՝ հիսուն, բժիշկ ստրուկը՝ վաթսուն, ներքինին՝ հիսուն, իսկ արհեստավոր ներքինին արժեք յոթանասուն դահեկան։ Տե՛ս «Cod. Iust.», 6, 43—3 (531 թվակիր)։

⁴⁴ Basil. XLVIII, 14,4,5; Epanagoga, XXXVII,8; Procheiron, 34, 11.

⁴⁵ Novella CXXIII, cap. 17.

⁴⁶ М. В. Лещенко, Материалы..., стр. 28.

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 28—29։

և աղքատ համայնականները Ունևորների ձեռքում էր գտնվում գյուղի դոր-
ձերի ղեկավարումը, հարկերը ժամանակին հավաքելու պարտականությունը,
պյուղում կարգ ու կանոնի պահպանությունը: Տվյալ ժամանակաշրջանում
ազատ գյուղական բնակչությունն ամբողջ գյուղերով հանձնվում էր ուժեղ
մարդկանց հովանավորությանը՝ պատրոնատին, հանձնելով նրան իր հողը, մի
բան, որ վկայում է նրանց տնտեսական և իրավական ծանր գրության մա-
սին: Հողը տալով պատրոնին, գյուղացին ետ էր ստանում այն այս անգամ
օգտագործման համար՝ բերքի մի մասը սուղով պատրոնին որսլես վճար:
Պատրոնի պաշտպանության տակ անցնող մարդիկ, ճիշտ է, կորցնում էին
իրենց սեփականությունը, ապա նաև իրենց ազատությունը, բայց աղատվում
էին հարկահավաքներից: Պետությունը պայքարում էր այս երևույթի դեմ՝ իր
հարկատու դասակարգի գոյությունը պահպանելու համար:

Առավել առանձնաշնորհյալ վիճակում էին գտնվում քաղաքներն ու քա-
ղաքային բնակչությունը, մի բան, որ գալիս էր հելլենիստական ժամանակա-
շրջանից:

Քաղաքի բնակչության մեծամասնությունը պետության վերահսկողության
ներքո գտնվող կորպորացիաների մեջ միավորված արհեստավորներ էին ինչ-
պես և սևագործ բանվորներ, ստրուկներ կամ ազատություն ստացած ստրուկ-
ներ: Քաղաքում կար ավագանի, որի ձեռքում էին գտնվում քաղաքի վարչա-
տնտեսական պարտականությունները: Ավագանու գլուխն էր կանգնած քա-
ղաքապետը: Նա կազմակերպում էր հարկերի հավաքումը և մայրաքաղաք
ուղարկելու գործը, վարում ոստիկանական և իրավական պաշտոններ: Քաղա-
քային բնակչությունը պետության կողմից ծանրաբեռնված էր բազմաթիվ
պարհաններով: Նա պարտավոր էր ջուր և հաց մատակարարել զորքին: Շատ
ծանր էր չորս տարին մեկ վճարվող, այսպես կոչված, «խրիսարգիրոն» հար-
կը: Այն մտցրել էր դեռ Կոստանդին Ա կայսրը 314 թ. և որն իր գոյությունը
պահպանեց երկար, մինչև Անաստասիոս կայսրը, որը այն վերացրեց 498
թվականին⁴⁸: Դրա փոխարեն Անաստասիոսը սկսեց գանձել, այսպես կոչված,
«խրիստոտելիան», այսինքն բնահարկը վերածեց դրամահարկի, ընդ որում
նա զրկեց քաղաքային ավագանուն հարկերը հավաքելու իրավունքից և յուրա-
քանչյուր քաղաքում հաստատեց, այսպես կոչված, վինդիկոսներին, այդ գործը
տնօրինելու համար⁴⁹:

Բյուզանդիայի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների առնչությամբ
չի կարելի չհիշատակել, այսպես կոչված, «suffragium»-ը, որը մուտք էր գոր-
ծել կյանքի բոլոր բնագավառները⁵⁰: Դա այն գումարն էր, որի դիմաց կարելի
էր տիրանալ պետական ամեն մի պաշտոնի: Այդ գումարը վճարող անձնավո-
րությունը, հասկանալի է, անխնա և ամենաղաժան կերպով կեղեքում էր իր
հպատակներին՝ տվածի բազմապատիկը ետ ստանալու համար: Պաշտոն գնե-
լու այս կարգը ամենալայն չափեր ստացավ Հուստինիանոս Ա կայսեր ժա-

⁴⁸ Հարկի ծանրության մասին վկայություն ունի պատմիչ Զոսիմոսը, ըստ որի ծնողները
ստիպված վաճառում էին իրենց երեխաներին՝ հարկը վճարելու միջոցներ ձեռք բերելու համար
տե՛ս Zosimi Historia nova, t.II, cap. 38, ed. Mendelssohn, Lipsiae, 1887, p. 96):

⁴⁹ Տե՛ս «Сборник документов по социально-экономической истории Византии», М.,
1951, стр. 46.

⁵⁰ Նրա մասին տե՛ս II. Авоиц, նշվ. աշխ., էջ 158—161.

մանակ 535 թ. հրապարակվեց մի նովելլա⁵¹, որն ուղղված էր այդ կարգի դեմ։ Հուստինիանոսի մտահոգությունն, իհարկե, հպատակների վիճակի բարելավումը չէր, այլ իր գանձարանի վիճակը։ Նա ցույց էր տալիս, որ իր հպատակների նման կեղեքումը պատճառ է դառնում պետական հարկերի նվազեցմանը, որովհետև ռայն ինչ պետք էր մտներ պետական գանձարանը, հոսում էր մասնավոր մարդկանց գրպանը։

Հուստինիանոսը վախենում էր նաև ժողովրդական զանգվածների խռովություններից և ապստամբություններից⁵², ինչպես նաև այն բանից, որ պետական ունեցվածքը՝ հողը, անցնում է մասնավորի ձեռքը⁵³։

Նման պայմաններում քաղաքներում ապստամբություններ էին բռնկվում, իսկ գյուղերում գյուղացիները փախուստի էին դիմում⁵⁴։

Հուստինիանոսը հրաման է արձակում՝ վերացնել այդ կարգը, պաշտոնների առուծախը, փորձում վերականգնել նախկին կարգը, ըստ որի իշխանավորները պաշտոնն ստանալու առթիվ վճարում էին շնչին մի գումար՝ այն նշանակների և թղթերի ձեռքբերման համար, որ պետք է ստանալին պետությունից պաշտոնի հետ միասին⁵⁵։

Պաշտոնների առուծախ կար նաև բյուզանդական Հայաստանում։ Դա հաստատվում է այն փաստով, որ Հուստինիանոսի VIII նովելլայի վերջում, որտեղ մեկ առ մեկ թվարկված են կայսրության պրովինցիաների կուսակալների վճարելիք գումարների չափը, հիշատակված են նաև Առաջին Հայքի, Նրկորդ Հայքի և Մեծ Հայքի կուսակալները⁵⁶։

Հուստինիանոսին չհաջողվեց վերացնել suffragium-ի արմատացած կարգը⁵⁷, նրա մահվանից հազիվ տասն տարի անց, 574 թ. Տիրեղիոս կայսրը ստիպված էր մի նոր օրենք հրապարակել՝ պետական պաշտոնները ստանալու նման կարգի դեմ (ինչպես դրանից քաջասուն տարի առաջ Հուստինիանոսը), ելնելով այն բանից, որ ինքը «հոգ է տանում պրովինցիաների բարեկեցության, նրանց անվտանգության, արդարության մասին» և, որ կարևորն է, «պետական հարկերի անխափան գանձման մասին»⁵⁸։

Անդադար պատերազմները, ներքին խռովությունները, բազում բարբարոսական պետություններին վճարվող տարեկան հսկայական գումարները՝ Բյուզանդիայի վրա ասպատակություններ չկատարելու համար, ֆինանսական

⁵¹ Novella, VIII.

⁵² Կապադովկիայի պրովինսուսին ուղղված նովելլայից (Novella XXX) պարզ է դառնում նրա երկյուղի պատճառը։ «Կապադովկիայում դրությունն այնպիսին է, — գրում է կայսրը, — որ պետական իշխանավորները անամոթաբար կողոպտում են հպատակներին և զարմանում ենք, թե ինչպես նրանք մինչև հիմա ի վիճակի եղան այդ բոլոր անարդարություններն ու ապօրինությունները տանելու»։

⁵³ Novella XXX, cap. 5։ «Պետական գրեթե ողջ ունեցվածքը (հողը), — գրում է նա, — մասնավոր դարձավ, նա պոկվում և հափշտակվում է ձիերի երամակների հետ միասին և ոչ ոք հանդես չի գալիս դրա դեմ, որովհետև նրանց բերանը ոսկով է փակվում»։

⁵⁴ Novella VIII, praefatio.

⁵⁵ Novella VIII.

⁵⁶ Novella VIII, Notitia.

⁵⁷ Պրակտիկոս Կեսարացու «Գաղտնի պատմության» մեջ ցույց է տրվում, որ ինքը՝ Հուստինիանոսն էր մղում դեպի կաշառակերություն և հպատակների կեղեքում։

⁵⁸ Novella CLXI, cap. 2.

ծանր վիճակ էին ստեղծել բյուզանդական պետության համար, նման պայմաններում միակ ելքը աշխատավոր ժողովրդի հարկային ճնշման ստասկացումն էր: Զկա Հուստինիանոս Ա-ի կողմից հրապարակված և երկրի որևէ պրովինցիայի ղեկավարին ուղղված մի նովելա, որտեղ հարկերի կանոնավոր գանձման մասին խիստ հանձնարարություններ չլինեին⁵⁹:

Վիճակը շփոխվեց նաև Հուստինիանոսի հաջորդների ժամանակ: Հուստինոս II (565—578) կայսրը ստիպված էր խոստովանել, որ «գանձարանը դատարկ գտանք և պետությունը՝ պարտքերի մեջ թաղված»⁶⁰, Այսպիսի պայմաններում նորոգվում է հարկերը «կանոնավոր կերպով գանձելու» հին հարցը⁶¹: Դրությունը նույնը մնաց նաև Տիբերիոսի (578—582) ժամանակ: Աշխատավորների կեղեքումն ու աղքատացումը հասել էր այն աստիճանի, որ Տիբերիոսի խոստովանությամբ հպատակները ի վիճակի չէին վճարել պետական հարկերը⁶²:

Հարկերի ծանր լուծը, տարերային աղետները, համաճարակները, պրովինցիաների պաշտոնեությունների կամայականությունները, դրան գումարած անվերջ պատերազմները, ստիպում էին աշխատավոր գյուղացիությանը փախուստի դիմել դեպի քաղաքները՝ օրավարձով իրենց գյուղությունը մի կերպ քարշ սալու համար: Նրանք հիմնականում հոսում էին մայրաքաղաք՝ Կոստանդնուպոլիս: Կոստանդնուպոլիսի քվեստորին ուղղված 539 թվակիր նովելալայում Հուստինիանոս Ա կայսրը մատնանշում էր, որ «մեր այս մեծ քաղաքը կորցրել է իր անդորրը՝ տարբեր մարդկանց այստեղ վստալու հետևանքով, գլխավորապես երկրագործների, որոնք լքել են իրենց քաղաքները և երկրագործությունը»⁶³, Հուստինիանոսը ցույց է տալիս, որ նրանք կախյալ գյուղացիներ են⁶⁴ և կարգադրում ամենից առաջ զբաղվել գյուղացիների հարցով և նրանց ժամ առաջ գյուղ ուղարկել, որովհետև նրանց գյուղից հեռանալը վնաս է հասցընում երկրագործության և հեռացած գյուղացիների տերերին⁶⁵:

Քաղաքային և գյուղական բնակչության համար շատ ծանր էր զորքի առկայությունը: Պրոկոպիոս Կեսարացին բյուզանդական զինվորների մասին դրում է, թե «նրանք վախենում են պարսիկներից, բայց կողոպտում են գյուղացիներին»⁶⁶: Բնակչության համար պատուհաս էին ոչ միայն սեփական՝ բյուզանդական զորքերը, այլև Բյուզանդիային օգնության եկած որևէ դաշնակից զորք⁶⁷: Յուրաքանչյուր պրովինցիան պարտավոր էր նախօրոք պատրաստել այն բոլոր անհրաժեշտ միջոցները՝ ժամանելիք զորքին կերակրելու համար⁶⁸:

⁵⁹ Novella XVII, cap. 7; Nov. XXV, cap. 5; Nov. XXVIII, cap. 5; Nov. XXX, cap. 7,8; Nov. XXIX, cap. 3; Nov. CIII, cap. 3; Nov. CXXXIV, cap. 2; Nov. CXLIV, cap. 2.

⁶⁰ Novella CXLVIII, praefatio.

⁶¹ Novella CXLIX, cap. 2.

⁶² Novella CLXIII, praefatio.

⁶³ Novella LXXX, praefatio.

⁶⁴ Novella LXXX, cap. 2.

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ «Պարսկական պատերազմի մասին», I, 9.

⁶⁷ Novella CXXX, cap. 8.

⁶⁸ Novella CXXX, cap. I.

Եթե նկատի ունենանք տասնամյակներ տևող անդադար պատերազմների թատերաբեմ դարձած Արևմտյան Հայաստանի վիճակը, դրա հետ պայմանավորված այդ տարածքի վրա զորքերի անդադար տեղաշարժերը, պարզ կդառնա աշխատավորների ծանր դրությունը՝ ալդպիսի բանակների կերակրման պարտականությանը ավելանում էր զորքերի կամայականությունն ու կողոպուտը:

**ՀԱՌՍՏԻՆԻԱՆՈՍ Ա.-Ի ՎԱՐՁԱՔԱԳԱՔԱԿԱՆ ՈՒ ՌԱԶՄԱԿԱՆ
ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԸ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ԸՆԴՎԱԶՈՒՄՆԵՐԸ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ**

**1. ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՌՄԱՑՈՒՄԸ ՀԱՌՍՏԻՆԻԱՆՈՍ
Ա.-Ի ՕՐՈՔ**

Արևմտահռոմեական կայսրության կործանումը «բարբարոսների» կողմից խոր տպավորություն թողեց Արևելահռոմեական կայսրության վրա: Նրա կայսրերը չէին կարողանում հաշտվել այն մտքի հետ, որ կայսրության մեծ մասը «բարբարոս» թագավորների ձեռքում է գտնվում և մտածում էին ամեն գնով վերականգնել նախկին Հռոմեական կայսրությունը: Այդ իրագործելու նախապատրաստությունը սկսվել էր դեռևս Հուստինոս I-ի օրոք (518—527):

Հուստինիանոս I-ը, թեև գաճ բարձրացավ 527 թ., փաստորեն կառավարում էր Արևելահռոմեական կայսրությունը՝ սկսած 518 թվականից, իր հորեղբայր Հուստինոս I-ին կայսեր թագավորության ամբողջ ժամանակաշրջանում: Հուստինիանոսը նպատակ էր դրել վերականգնել Հռոմեական կայսրության վաղեմի փառքն ու սահմանները, բայց դրա իրականացմանը ձեռնարկեց կայսեր ծիրանին հաջնելուց հետո:

Հուստինիանոս I-ը (527—565 թ.) իր ժամանակի համար փայլուն կրթություն էր ստացել: Դաճ բարձրանալով 45 տարեկան հասակում, նա արդեն փորձված քաղաքագետ էր ու դիվանագետ: Հուստինիանոսը ամուսնացավ Կոստանդնուպոլսի կրկեսի աշխատողի դուստր Թեոդորայի հետ, որը, դառնալով կայսրուհի, հանդես բերեց պետական գործչի անուրանալի հատկություններ: Նա փրկարար դարձավ նույնիսկ իր ամուսնու համար, հատկապես 532 թ., «Նիկայի» հայտնի ապստամբության ժամանակ:

Հուստինիանոսի ներքին քաղաքականությունն աչքի էր ընկնում իր հետադիմությամբ: Նա ամենածանր հարվածը հասցրեց Բյուզանդիայի քաղաքների դեմոկրատական հնամենի կազմակերպություններին՝ «դեմոսներին» (δημοί), արյան մեջ խեղդեց 532 թ. Կոստանդնուպոլսի դեմոսի ապստամբությունը, որից հետո խիստ սահմանափակեց նրա քաղաքական իրավունքները: Եվ ընդհակառակը, նա առավել ևս ընդարձակեց քաղաքակրթի իրավունքները: Պրովինցիաներում կատարված ռեֆորմների նպատակն էր մի մարդու ձեռքում կենտրոնացնել քաղաքացիական և ռազմական իշխանությունը, և նրան առավել ևս կախման մեջ դնել կենտրոնական իշխանությունից:

Հուստինիանոսի կրոնական քաղաքականության խարխսիք, հպատակների հոգևոր միասնության մասին ցնորքն էր: Կայսրն ուզում էր, որ երկրում գո-

յություն ունենա և տիրի միայն մեկ՝ «ուղղափառ» դավանանքը: Նա չէր կարողանում հաշտվել այն մտքի հետ, որ կարող էին երկրում տարածված լինել նաև հեթանոսությունն ու տարբեր աղանդներ, միաբնակությունը:

Հեթանոսների դեմ Հուստինիանոսի՝ մղած դաժան պայքարի արտահայտությունն էր Աթենքի դպրոցի գործունեության արգելումը¹, Աթենքի յոթ խոշորագույն գործիչներ՝ նշանավոր փիլիսոփաներ Դամասկիոս Ասորին, Սիմպլիկիոս Կիլիկեցին, Նվլամպիոս Փոյուգացին, Պրիսկիանոս Լյուդացին, Հերմիաս և Դիոգենես Փյունիկեցիք և Իսիդոր Գազացին ստիպված էին փախչել և ապաստան գտնել Պարսից խոսրով արքայի մոտ²:

Ինչ վերաբերում է քրիստոնեական աղանդներին, ապա նրանց հանդեպ ուղղափառները տարբեր մոտեցում ունեին: Մայրահեղ ուղղափառները ոչ մի զիջում չէին ուզում անել նրանց: Ուղղափառների և մի այլ, ավելի հեռատես խումբ, որին գլխավորում էր թագուհի Թեոդորան, հակված էր փոքր զիջումների գնով համաձայնության գալ «աղանդավորների» հետ, այսինքն վարում էր Զենոն և Անաստասիոս կայսրերի քաղաքականությունը: Թեոդորայի գլխավորած խումբը շատ լավ էր տեսնում, որ Արևելքն է պետության հիմքը, որ պետք է լեզու գտնել միաբնակ Փոքր Ասիայի, Ասորիքի և Նգիպտոսի, պետության ամենահարուստ շրջանների հետ:

Հուստինիանոսի առավել աչքի ընկնող գործունեությունը ծավալվեց իրավունքի ասպարեզում: Նա իր ժամանակի խոշորագույն իրավագետ Տրիբունիանոսի միջոցով կարգավորեց և կատարելության հասցրեց քաղաքացիական իրավունքը: Հուստինիանոսի իրավագիտական գործը, որը հետագայում ստացավ Corpus Juris Civilis անունը, բաղկացած է չորս մասից. 1. Հուստինիանոսի կոդեքսը (Codex Justinianus), որի մեջ ի մի բերվեցին Հադրիանոս կայսրից (II դար) սկսած մինչև 529 թ. հրապարակված կայսերական օրենքները, 2. Դիգեստաները կամ Պանդեկտաները (Digestae, Pandectae), որն իրենից ներկայացնում է խոշորագույն իրավագետների գործի համադրությունն ու հոռմեական ամբողջ իրավագիտական մտքի ամփոփումը, 3. Ինստիտուցիաները (Institutiones), մի գործնական իրավունքի ձեռնարկ և վերջապես 4. Նշանավոր նովելլաները (Novellae)՝ 529 թ. հետո հրապարակված օրենսդրական 154 հրաման-կարգադրություններ: Նովելլաները գլխավորապես վերաբերում են քաղաքացիական ու եկեղեցական կառավարման, ֆինանսական սխտեմին և Բյուզանդիայի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների ուսումնասիրության համար անփոխարինելի աղբյուր են: Միայն նովելլաներն են հունարեն, մնացած երեքը լատիներեն են: Այս հանգամանքը պարզ վկայում է այն մասին, որ Հուստինիանոսը ցանկանում էր այն, թե ոչ, Արևելահռոմեական կայսրությունը վերածվում էր հունական կայսրության, նրա մեջ գլխավոր դերը խաղում էր հունական Արևելքը և ոչ Հռոմը:

Հուստինիանոսը շինարարական հսկայական գործունեություն ծավալեց: Բացի տաճարներից, որոնց մեջ աչքի են ընկնում զարմանահրաշ սուրբ Սոֆիան Կոստանդնուպոլսում, պալատներից և այլ վարչական շենքերից, Հուստինիանոսը վիթխարի միջոցներ ծախսեց կայսրության բոլոր շրջաններում, այդ թվում և Հայաստանում պարիսպների, ամրոցների, պահակատեղիների կառուցման վրա,

¹ Ioannis Malalae Chronographia. p. 451.

² Agathiae Myrinaei Historiarum libri quinque, rec. R. Keydell, Berolimi, 1967, p. 80.

որոնց նպատակն էր երկիրը պաշտպանել թշնամու հարձակումներից, կանխել կսմ ճնշել ներքին խլրտումները:

Հուստինիանոս Ա-ի գրեթե քսուսնամյա թագավորության ժամանակաշրջանը արտաքին թշնամիների դեմ մղված պատերազմների մի անվերջ շարան էր: Այդ պատերազմները լոկ պաշտպանական չէին, այլ նախ և առաջ նվաճողական:

Հուստինիանոսը շարունակեց Պարսկաստանի դեմ դեռևս Հուստինոսի օրոք ծագած պատերազմը: Հակառակ որ Անաստասիոս կայսեր ժամանակ կնքվել էր 30-ամյա հաշտություն, ընդհարումները երկու դարավոր ախոյանների միջև հաղվադեպ չէին: Դրա պատճառը գլխավորապես Բյուզանդական կայսրությունն էր: Դեռևս Թեոդոսիոս կայսեր ժամանակ կնքված պարսկաբյուզանդական հաշտության պայմանագրով երկու կողմերին էլ արգելվում էր սահմանամերձ վայրերում ռազմական որևէ շինարարություն կատարելը³, բայց Անաստասիոս կայսրը 507 թ. պարսկական ռազմական պատվար Մծբին քաղաքի դիմաց կառուցեց Դարա հզոր ամրոցը, որն իր անունով էլ կոչեց Անաստասիոպոլիս⁴: Այդ քայլը պայմանագրի խախտում էր, բայց Պարսկաստանը, ղեկավար լինելով երկրի արևելքում բարբարոսների դեմ մղած պատերազմով, չկարողացավ խանգարել դրան: Հուստինիանոսը, գահ բարձրանալով, դարձյալ խախտեց հիշյալ պայմանագրի նույն կետը, 528 թ. հրամայելով Դարայի կայազորի սլետ զորավար Բելիսարիոսին՝ Մծբինի մոտ, Մինդոնոս վայրում կառուցել մի նոր ամրություն⁵: Պարսից Կավատ արքան (488—531) ուղմական հզոր ուժ ուղարկեց այնտեղ և կարողացավ գրավել Մինդոնոսը: 531 թ. ասլիլին պարսկական զորքը Յփրատի ափով շարժվեց Ասորիքի վրա և Կալինիկում քաղաքի մոտ բյուզանդական զորքերին պարտության մատնեց: Բելիսարիոսը ետ կանչվեց Բյուզանդիոն:

531 թ. վախճանվեց պարսիկ Կավատ արքան, որի հաջորդ խոսրով Անուշիրվանը (531—579) հաշտություն առաջարկեց: Հուստինիանոսը սիրով ընդունեց այդ, քանի որ նպատակ ուներ ազատել իր ձեռքերը Արևելքում՝ ուշադրությունն ամբողջությամբ Արևմուտքի վրա կենտրոնացնելու համար: 532 թ. երկու պետությունների միջև կնքվեց, այսպես կոչված, «հավիտենական» հաշտություն, որի համաձայն սահմանային փոփոխություններ չէին լինում, միայն խոսրովի պահանջով Միջագետքի բյուզանդական զորահրամանատարի նստավայրը Դարայի փոխարեն դառնում էր Կոստանդինե քաղաքը, բացի այդ Հուստինիանոսը վճարում էր 110 կենտինար ոսկի՝ Կասպից դռների պահպանության համար⁶:

Հուստինիանոսը ձերբազատվելով Արևելքում, սկսեց հյուսիսային Աֆրիկայի (Լիբիայի) վանդալական թագավորության նվաճումը:

Վանդալական թագավորության անկումը հյուսիսային Աֆրիկայում հնարավորություն տվեց Հուստինիանոսին սկսելու Իտալիայի նվաճումը օստգոթերի ձեռքից: 535 թ. հունիսին Հուստինիանոսի զորավար Մունդոսը գրավեց Դալմատիայի խոշոր նավահանգիստ Սալոնան, իսկ Բելիսարիոսը՝ Սիկիլիան: Շարժվելով հարավային Իտալիայով, Բելիսարիոսը 536 թ. գրավեց Նեապոլիսը՝

3 Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 167:

4 Նույն տեղում, էջ 23:

5 Նույն տեղում, էջ 30:

6 Նույն տեղում, էջ 61: Մեկ կենտինարը հավասար է 100 լիտրի, մեկ լիտրը՝ 72 ոսկեդրամի:

սպա՝ Հոռմը, Իսկ մի այլ զորավար՝ Հովհաննեսը՝ Արիմինոնը (Ռիմինին) և սպառնալիք ստեղծեց Ռավեննայի համար։ Այս շրջանում Իտալիայում մեծ դեր խաղաց հայազգի նշանավոր զորավար Նարսեսը։

Օստգոթերի թագավոր Վիտիգեսը փորձեց Բյուզանդիայի դեմ դաշնակից ունենալ ի դեմս պարսից արքայից արքայի և բանակցություններ վարելու համար 539 թ. Պարսկաստան դեսպանություն ուղարկեց։ Բայց 540 թ. սկսված պարսկաբյուզանդական պատերազմը էական փոփոխություն չմտցրեց բյուզանդաօստգոթական պատերազմի ընթացքի մեջ։ 540 թ. պաշարման մեջ առնվեց Ռավեննան և շուտով գրավվեց։ Դերի ընկած Վիտիգեսին, որպես թանկագին ավար, Բելիսարիոսը Կոստանդնուպոլիս բերեց։ Թվում է, թե պատերազմն ավարտված էր, բայց բյուզանդական վարչակարգից դժգոհ օստգոթերը թագավոր հռչակեցին շատ կարող մի մարդու, Տոտիլային (541), որը հաջորդ տարին սկսեց իր թագավորության ազատագրումը բյուզանդացիներից։ 546 թ. Տոտիլան գրավեց Հոռմը, 550 թվականին՝ Սիկիլիան և սկսեց պատերազմական գործողությունները հունական մայր ցամաքում։ 551 թ. նա գրավեց Սարդինիան և Կորսիկան։

Տոտիլայի հաջողությունները ստիպեցին Հուստինիանոսին լրջորեն նախապատրաստվել։ 552 թ. բյուզանդական բանակը Նարսեսի գլխավորությամբ ներխուժեց Իտալիա և Ռավեննայում միացավ Իտալիայում մնացած բյուզանդական զորքերին։ 552 թ. հունիսին Ապենիններում, Տագինա կոչված վայրում Նարսեսի և Տոտիլայի միջև տեղի ունեցավ վճռական ճակատամարտը, որտեղ հաղթեց Նարսեսը։ Տոտիլան մահացու վերք ստանալով, շուտով վախճանվեց։ Նարսեսը դարգացնելով իր հաջողությունները, շուտով նվաճեց միջին Իտալիան, Հոռմը։ 552 թ. Կամպանիայում տեղի ունեցավ վերջին ճակատամարտը և օստգոթերի թագավորությունը դադարեց գոյություն ունենալուց։ 555 թ. Իտալիան ամբողջությամբ նվաճված էր բյուզանդացիների կողմից։ Նարսեսը դարձավ Իտալիայի փաստական փոխարքան։

Նվաճելով Իտալիան, Հուստինիանոսը պատերազմ սկսեց վեստգոթերի թագավորության դեմ՝ Իսպանիայում։ Զորավար Լիբերիոսը մի շարք հաղթանակներ տարավ։ Բայց նրա դեմ պայքարը սկսեց թագավոր Ատանագիլդը (554—567), որը վերջ տվեց բյուզանդական առաջխաղացմանը։ Հուստինիանոսի և վեստգոթերի թագավորի միջև հաշտություն կնքվեց։ Բյուզանդացիների ձեռքում մնաց Բետիկե նահանգը, բայց ոչ երկար ժամանակ։ VI դարի 70-ական թվականներին բյուզանդացիները ստիպված էին լքել Պիրենեյան թերակղզին։

Հուստինիանոսի՝ արևմուտքում վարած պատերազմների հետևանքով կայսրության տարածքը կրկնապատկվեց։ Դալմատիան, Իտալիան, հյուսիսային Աֆրիկան, Իսպանիայի հարավ-արևելքը, Սիկիլիան, Սարդինիան, Կորսիկան, Բալեարյան կղզիները կայսրության ձեռքում էին։ Միջերկրական ծովի գրեթե բոլոր ափերը կայսրության կազմի մեջ էին անցել։

532 թ. կնքված «հավիտենական» հաշտությունը տևեց ութ տարի։ Խոսրովի աչքից չէր վրիպում, որ այդ ընթացքում Բյուզանդիան իր ազդեցությունը տարածել էր Կովկասում և Ղրիմում, որ Հայաստանը և Լազիկան դարձել էին բյուզանդական նահանգներ։ Նրան դուր չէին գալիս նաև Բյուզանդիայի հաջողությունները Աֆրիկայում և Իտալիայում։ Նրա համար միանգամայն պարզ էր, որ Հուստինիանոսը երբ իր հարցերը լուծի Արևմուտքում, չի հապաղի խախտել

կնքված հաշտությունը: Նրա համար զայրացուցիչ էր և այն, որ Հուստինիանոսը հաշտություն կնքելուց հետո էլ չէր դադարում ոտնձգություններ կատարել Պարսկաստանի դեմ: Նա բանակցությունների մեջ էր մտել արաբ ցեղապետ Ալամունդարոսի (Ալ-Մունդիր) հետ, որպեսզի նա խոսրովի դեմ ապստամբություն բարձրացնի⁷, Դեռ ավելին, նա դիմել էր հոների ղեկավարներին՝ նրանց կոչ անելով ասպատակել պարսից պետության շրջանները:

Խոսրովը մտադիր էր վերսկսել պատերազմը՝ ընդդեմ Բյուզանդիայի և երկու հանգամանք արագացրին նրա որոշումը: 539 թ. Տիգրոն է ժամանում Իտալիայի գոթերի թագավոր Վիտիգեսի դեսպանությունը, որն առաջադրանք ուներ Բյուզանդիայի դեմ Պարսկաստանի հետ դաշինք կնքել: Հենց այդ ժամանակ Տիգրոն ժամանեց և հայ ապստամբների պատվիրակությունը՝ Վասակի գլխավորությամբ: Դիմելով պարսից արքային, հայերն իմիջիպաց առաջին. «...Մենք այժմ եկել ենք ձեզ մոտ, մենք, ովքեր բոլորս վերածվել ենք ստրուկների ու փախըստականների... Մեր նախնիների վերջին արքա Արշակը կամավոր կերպով իր իշխանությունից հրաժարվեց՝ հօգուտ հռոմայեցիների կայսր Թեոդոսի, այն պայմանով, որ իր բոլոր տոհմակիցները հավիտյանս անկախ պիտի ապրեն և ոչ մի դեպքում հարկատու չդառնան: Մենք կարողացանք պաշտպանել սահմանվածը այնքան ժամանակ, մինչև որ դուք կնքեցիք այս շարաքաստիկ հաշտությունը⁸, որը եթե մեկն անվաներ հասարակաց դժբախտություն, սխալված չէր լինի: Որովհետև դրանից հետո, ով արքա, քեզ խոսքով բարեկամ, բայց գործով թշնամի (Հուստինիանոսը), շտապեցավելով ո՛չ բարեկամների և ո՛չ էլ թշնամիների մասին, մարդկային ամեն ինչ խառնել է ու տակնուվրա արել: ...Նա չէ՞ր, որ մեզ վրա սահմանեց հարկերի աննախընթաց գումար: Նա չէ՞ր, որ մեր սահմանակից և անկախ ապրող ճաներին ստրկացրեց, իսկ դժբախտ լազերի թագավորի վրա նշանակեց հռոմայեցի կառավարիչ... Նա արդեն կռահում է, որ կկարողանա արևմտականներին վերջնականապես իրեն հպատակեցնել, դրա համար էլ արդեն պատրաստվում է շարժվելու ձեռք՝ արևելյանների դեմ, որովհետև իրեն արդեն մնում է պայքարել միայն ու միայն պարսկական պետության դեմ... Երբ դու շարժվես թշնամիների վրա, ոչ մի դիմադրության չես հանդիպի. մենք, հասկանալի է, կլինենք քո կողմում և տեղանքին քաջատեղյակ կառաջնորդենք քո գործը: Երբ այդ լսեց խոսրովը, — վերջացնում է Պրոկոպիոս Կեսարացին, — հավանություն տվեց, հրավիրեց պարսից ամենաերեւելիներին, հայտնի դարձրեց բոլորին Վիտիգեսի գործը և հայերի հաղորդածը. նա քրննարկման դրեց այդ հարցը, թե ինչ պետք է անեն: Այնտեղ արտահայտվեցին բազմաթիվ թեք ու դեմ կարծիքներ, բայց ի վերջո որոշեցին գարնանը պատերազմ սկսել հռոմայեցիների դեմ: Դեռ աշուն էր, Հուստինիանոս կայսեր ինքնակալության տասներեքերորդ տարին⁹:

540 թ. գարնանը խոսրով արքան մեծաթիվ զորքով մուտք գործեց Բյուզանդական կայսրության սահմանները: Երեք օրվա ճանապարհ կտրելով, նա հասավ Զենոբիա քաղաքը, շրջանցեց այն և առաջ գնալով գրավեց Եփրատ գետի ափին գտնվող բյուզանդական Սուրոն ամրոցը:

Հուստինիանոսը մինչ այդ Արևելքի զորահրամանատարությունը, որ նախա-

⁷ Նույն տեղում, էջ 77:

⁸ Նկատի ունի 532 թ. հավիտենական կոչվող հաշտությունը:

⁹ Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 88—89:

պես մի մարդու՝ magister militum per Orientem-ի ձեռքում էր գտնվում, բաժանել էր երկուսի, մինչև Եփրատ գետն ընկած շրջանը թողել էր Բելիսարիոս ղորավարին, իսկ Եփրատի ձախ կողմն ընկած և մինչև պարսկական սահմանները ձգվող շրջանները՝ ղորավար Բուզեսին։ Բայց քանի որ պարսկական հարձակման ժամանակ Բելիսարիոսը Իտալիայում էր գտնվում, Հուստինիանոս կայսրը Արեևելքի ողջ զորահրամանատարությունը վստահեց Բուզեսին։

Խոսրովը գրավեց Անտիոքն ու կողոպտեց այն։ Անթիվ անհամար բնակչություն կոտորվեց, կենդանի մնացածներն էլ գերեվարվեցին։ Քաղաքի հրաշալի մարմարիոններ տարվեցին պարսից երկիրը, քաղաքն էլ կրակի մատնվեց։ Գերի քվածներին խոսրովը բնակեցրեց Տիգրոն քաղաքից ոչ հեռու գտնվող մի վայրում, որտեղ կառուցվեց նոր քաղաք և անվանվեց Խոսրովի Անտիոք¹⁰։

Հուստինիանոսը ստիպված, Խոսրովի մոտ դեսպանություն ուղարկեց՝ պատերազմին վերջ տալու առաջարկ անելով։ Կնքվեց համաձայնություն, ըստ որի Խոսրովը միանվագ պիտի ստանար հիսուն կենտինար ոսկի (360 հազար դահեկան) և այնուհետև տարեկան հինգ կենտինար, ընդ որում Կասպից դռների (Ճորա պահակի) պահպանության ողջ ծախսը ընկնում էր պարսիկների վրա։

Օգտվելով Խոսրովի Դարա ամրոցի վրա կատարած հարձակման փաստից, Հուստինիանոս կայսրը շեղյալ համարեց Խոսրովի և բյուզանդական դեսպանների միջև կնքված համաձայնագիրը։ Ձմռանը նա Իտալիայից Բյուզանդիոն կանչեց ղորավար Բելիսարիոսին և 541 թ. գարնանը պարսիկների դեմ ուղարկեց։ Իտալիայից եկավ նաև Վալերիանոս ղորավարը, որին Հուստինիանոսը հրամայեց գլխավորել «Հայաստանի զորքը»։

Բյուզանդապարսկական պատերազմից փորձեցին օգտվել Բյուզանդական կայսրությունից վասալական կախման մեջ գտնվող լազերը։ Նրանք կայսրության համար պատվարի դեր էին խաղում Կովկասի քոչվոր ժողովուրդների ասպատակությունների առջև, բայց կայսրությունից այդ բանի համար չէին ստանում որևէ փոխհատուցում։ Երբ Հուստինիանոսի ժամանակ լազիկայում բյուզանդական զորք հաստատվեց, լազերն այդ բանն իրենց անկախության սպառնալիք համարեցին։ Նրանց ղեկավարություն էին պատճառում և այդ զորքերի հրամանատար, ծագումով Աղձնիքից, Պետրոսի, ինչպես և Հովհաննես Ցիվոսի կամայականությունները։ Հովհաննեսը լազիկայում Պետրա անունով ամրոց էր կառուցել, որը լազիկայում բյուզանդական տիրապետության պատվարի դեր պիտի խաղար։ Նա այնտեղ, այնպես կոչված, «մոնոպոլիոն» հաստատեց, որի էությունը բացահայտում է Պրոկոպիոս Կեսարացին։ «Ինչ որ իրենց (իմա՝ բյուզանդացիներին) պետք չէ, — գրում է նա, — ստիպում են լազերին գնել, իսկ ինչ որ լազիկան ունի նրանց համար պիտանի, ձեռնադրեն գնում են, բայց ինչ վերաբերում է գներին, այդ որոշում են տիրողները, և ոչ լազերը։ Այսպիսի ճանապարհով խլում են մեզանից (իմա՝ լազերից) բացի սննդամթերքից, նաև ամբողջ ոսկին՝ առևտրի բարեհաջողուն անվան տակ»¹¹։

Լազերը, ի վիճակի չլինելով տանել այդ բոլորը, որոշեցին անցնել պար-

¹⁰ Այդ քաղաքին և նրա հույն բնակիչներին խոսրովը մեծ իրավունքներ շնորհեց։ Վերաբնակները կոչվեցին «արքայական» և ենթակա չէին ոչ մի իշխանավորի։ Եթե որևէ բյուզանդացու հաղովբի փախել Խոսրովի Անտիոք և եթե տեղի բնակիչներից մեկն ու մեկը նրան իրեն աղգական համարեի, ապա այդ փախստականի տեղը, եթե անգամ պարսից մեծամեծները լինեի, իրավունք չուներ նրան ետ ստանալու։

¹¹ Պրոկոպիոս Կեսարացի. Պարսկական պատերազմի մասին, գիրք Բ, 15։

սիկներին կողմը: Նրանք խոսքով արքայից խնդրեցին, որ նա Հազիկան առնի իր հովանավորության ներքո, զորք ուղարկի այնտեղ, որովհետև, ասացին նրանք, Հազիկային տիրելը պարսիկներին համար Բյուզանդիայի դեմ մղած պայքարում շատ ձեռնտու է: Խոսքովը հավանություն տվեց նրանց դիմումին և խոստացավ ոչնեւ: Հազերի առաջնորդությամբ նա Վրաստանի վրայով մուտք գործեց Լապիկա, որտեղ նրան երկրպագության եկավ Հազիկայի թագավոր Գուրագ Բ-ը: Խոսքովը պաշարեց Սև ծովի ափին գտնվող Պետրա ամրոցը, քանդեց պարսպի մի մասը, Հովհաննես Ցիվոսը մարտում սպանվեց, իսկ պաշտպանները հուսարեկ, հանձնվեցին խոսքովին:

Բելիսարիոսը և բյուզանդական զորքը, Հազիկայում տեղի ունեցած դեպքերին անտեղյակ, որոշեցին հարձակվել պարսից տիրույթների վրա Ասորիքում: Նրանք դուրս եկան սահմանամերձ Դարա ամրոցից և շրջանցելով Մծբինը, հոստան ու գրավեցին պարսկական Սիսավրանոն ամրոցը:

542 թ. գարնանը խոսքով արքան նփրատ գետի աջ ափով արշավեց դեպի Բյուզանդական կայսրություն: Նա պաշարեց, բայց չկարողացավ գրավել Սերգիոպոլիս քաղաքը, և շրջանցելով այն, առաջ շարժվեց դեպի նփրատեսիա (հնում՝ Կոմմագենե) կոչված երկիրը: Բելիսարիոսն իր հերթին եկավ և ճամբարեց Նվրոպոս կոչված վայրում: Նրա զորավարների թվում էին Դիոգենեսու և պատեռագմի նախօրյակին հայերի կողմից սպանված հայոց իշխան Ակսիկոսի որդին, հայազգի Ադուլիոսը, որոնք Բելիսարիոսի թիկնապահներն էին: Ահա այնտեղ խոսքովը Բելիսարիոսի մոտ է ուղարկում Վարդան անունով իր դեսպանին. կոյ անելու՛ գառարեցնել պատերազմը: Բունակդություններն արդյունք չտվեցին, խոսքովը թողեց հեռացավ, անցնելով նփրատ գետը, գրավեց Կալինիկում քաղաքը, նախապես հայտնելով Բելիսարիոսին, որ սպասում է բյուզանդական դեսպաններին հաշտություն կնքելու համար:

Խոսքով արքան Ատրպատականում սպասում էր բյուզանդացի դեսպաններին՝ Կոստանդիանոսին և եղեսպոյի Սեոգիոսին. որոնք, սակայն, չէին ժամանում: Բյուզանդիայում այն ժամանակները սաստիկ համաճարակ էր բռնկվել, որը տարածվեց նաև Պարսկաստանում: Խոսքով արքայի կարգադրությամբ Պարսկահայաստանի զորահրամանատար Նաբեդեսը (Անահեդ-Նահապետ) Հաուց կաթողիկոսին¹² բյուզանդական Հայաստանի զորահրամանատար Վսյետիանոսի մոտ ուղարկեց բողոքելու դեսպանների հապաղման առթիվ: Կաթողիկոսն իր հետ տարավ նաև իր եղբորը, որը բյուզանդացի զորահրամանատարին տեղեկացրեց խոսքովի հաշտություն կնքելու ցանկության իրական դրդապատճառները (երկրում արքայի դեմ գահակալական կռիվներ էին բռնկվել, խոսքովի բանակում համաճարակ էր տարածվել և այլն): Բյուզանդացիներն ուղեցին օգտվել այդ հանգամանքից: Վալերիանոսը և զորավար Մարտինոսը կայսրից հրաման ստացան ներխուժել պարսից տիրապետության տակ գտնվող Հայաստան: Վալերիանոսը ճամբարեց Կարինի մոտիկ մի տեղում: Նրանց միացավ Ներսէ Կամսարականը հայերից և սկանդինավացի վարձկան Էռզլենբից բաղկացած զորքով: Մարտինոսը Իլդիգերի և Թեոկտիստոսի հետ ճամբարեց հարավային Հայաստանի Կիթառիճ վայրում: Շատ յանցած, նրան միացան զորավարներ Պետրոսն ու Ադուլիոսը: Հարավային Հայաստանի զորքերի

¹² Պրոկոպիոս Կեսարացին նրան անվանում է «Դուրիոսի (Դվինի) քրիստոնյաների եպիսկոպոս»: Հավանաբար կաթողիկոս Քրիստափոր Ա Տիրաուհենցին (539—546):

գլխավոր հրամանատարությունը գտնվում էր Սահակ Կամսարականի՝ Ներսես Կամսարականի եղբոր ձեռքում, հորձյանում կենտրոնացած էին Ֆիլեմուս և Ռերոս զորավարների զորքերը: Մի մեծ զորաբանակ էլ ճամբարեց Մարտիրոս-պոլսից ոչ հեռու գտնվող Ֆիսոն ամրոցի մոտ: Այսպիսով, Պարսկաստանի դեմ հարձակման անցնելիք բյուզանդական զորքերը, թվով երեսուն հազար, կենտրոնացած էին բյուզանդական Հայաստանում:

Բյուզանդացիները շարժվեցին Դվին քաղաքի վրա: Ծանապարհին փորձելով գրավել Դվին տանող ճանապարհի վրա գտնվող Անգղ (Անգլոն) գյուղի բերդը, Ներսես Կամսարականը, համառ դիմադրության հանդիպելով, պարսություն կրեց ու սպանվեց, իսկ նրա զինվորները մեծ կորուստներ կրելով փախուստի դիմեցին: Փախուստի դիմեցին բյուզանդացիների մյուս հրամանատարները ևս, որոնցից Ադոլիոսը նահանջի ժամանակ նույնպես սպանվեց:

544 թ. հոստով արքան դարձյալ ներխուժեց Միջագետք, նպատակ ունենալով գրավել Նդեսիս քաղաքը, բայց հակառակ հսկայական ջանքերին, այդ բանն իրեն չհաջողվեց: Նդեսիսյի քաղաքացիներից որպես փրկագին հինգ կենտինար ոսկի (36000 դահեկան) ստանալով, հոստովը նահանջեց պարսից երկիրը:

545 թ. վերջապես Տիգրան ժամանեցին բյուզանդական դեսպանները, որոնք հոստովին բան կենտինար ոսկի վճարելով, հինգ տարի ժամանակով զինադադար կնքեցին, որի ընթացքում պետք է ավելի լայն հողի վրա բանակցություններ վարվեին՝ կայուն հաշտության պայմանագիր կնքելու համար:

Թեև ապստամբելով բյուզանդական տիրապետության դեմ լազերը իրենց երկիրն էին հրավիրել պարսիկներին, այնուամենայնիվ պարսկական զորիշխանությունն էլ նրանց համար տանելի չէր: Ամեն ինչի վրա բարդվեց և դավանանքի հարցը: Լազերը քրիստոնյա էին, պարսիկները՝ զրադաշտական: Ահա այս հարցում ևս լազերի և պարսիկների միջև ընդհարումների դուռ էր բացվել: հոստովը շատ լավ էր հասկանում այդ բոլորը, դրա համար նա որոշել էր նվաճել նրանց երկիրը և վերացնել Թագավորությունը: Նա անհաջող փորձ արեց սպանելու լազերի Թագավոր Գուբազ Բ-ին: Ահա այդպիսի պայմաններում լազերը, իրենց Թագավորի գլխավորությամբ 549 թ. ապստամբություն բարձրացրին պարսիկների դեմ, հիմնահատակ քանդեցին իրենց Սկանդա և Սարապանիս (Շորապանի) ամրոցները, որպեսզի պարսիկների ձեռքում պատվար չդառնան, և ստիպված դարձյալ դիմեցին Հուստինիանոսի օգնությանը: Գուբազ Բ-ի հետ դաշնակցած բյուզանդական բանակը պաշարեց պարսիկների ձեռքում գտնվող ծովափնյա նշանավոր Պետրա ամրոցը: Բյուզանդացիների և լազերի միացյալ ուժերին հաջողվեց Լազիկայի պարսից կայազորին պարտության մատնել և երկիրն ազատել նրանց տիրապետությունից: Պարսիկների ձեռքում էին մնում մի քանի ամրոցներ, այդ թվում և Պետրան:

Հնգամյա զինադադարի ժամկետը լրանալու վրա էր, երբ Հուստինիանոս կայսրը հոստովի մոտ պատրիկ Պետրոսի գլխավորությամբ դեսպանություն ուղարկեց խաղաղություն կնքելու նպատակով: Բանակցությունների ընթացքում բյուզանդական զորքը շարունակեց Պետրայի պաշարումը, որին օգնության էր հասել պարսից զորավար Մերմերոսը (Միհր-Մար-Ռուի): Այստեղ էլ իր ռազմավարական տաղանդով փայլեց հայազգի Հովհաննես Գուգեսը, որի ջանքերով Պետրան վերջապես գրավվեց, թեև Հովհաննեսն իր մահկանացուն կնքեց ռազմի դաշտում:

Մերմերոններ, իմանալով Պետրայի անկման մասին, շարժվեց դեպի Լազիկայի մայրաքաղաք Արքեոպոլիսը¹³, սկսեց ողջ Լազիկայի աստիճանական նվաճումը, Լազերի թագավոր Գուրազ Բ-ն ստիպված քաշվեց լեռները՝ սպասելով բյուզանդացիների օգնությանը:

Լազիկայում թեև պատերազմը շարունակվում էր, պարսից դեսպան Յազդվշնասպը Կոստանդնուպոլսում դեռ բանակցում էր խաղաղության կնքելու համար: 550 թ. լրացել էր հնգամյա զինադադարի ժամկետը, բայց հաշտության պայմանագիր չէր ստորագրվել: Զինադադարի ժամկետից 18 ամիս անց, 552 թ. Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև կնքվում է մի նոր, հնգամյա զինադադար, որի ընթացքում պետք է, որ բանակցությունները շարունակվեին: Նոր զինադադարի պայմանների համաձայն Բյուզանդիան Պարսկաստանին վճարում էր քսան կենտինար ոսկի (144.000 գահեկան), այդ տասնութե միսների համար ևս վեց կենտինար:

Միայն 561 թ. հիսուն տարի ժամանակով Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև հաշտություն է կնքվում: Երկու խոյաններն էլ բավական լուրջ զիջումների էին դիմում: Խոսքովը հրաժարվում էր Լազիկայից, բայց պահում էր իր ձեռքում Սվանթը և Իրերիան (Վիրքը): Status quo-ն պահպանվում էր Հայաստանում, Միջագետքում և Ասորիքում: Բյուզանդիան պետք է Պարսկաստանին վճարեր տարեկան 300 հազար գահեկան, Երկու կողմերը պարտավորվում էին սահմանամերձ շրջաններում նոր ամրություններ չկառուցել:

2. ՀՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍ Ա.-Ի ՎԱՐՉԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒ ՌԱՋՄԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԸ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Պարսկաբյուզանդական պատերազմի սկզբնական շրջանում բյուզանդական Հայաստանի պաշտպանությունը դրված էր Հայաստանի դուքսերի և տեղական նախարարների՝ սատրապների վրա: Վերջիններս, գտնվելով պարսկաբյուզանդական սահմանագլխին, ի վիճակի չէին կամ չէին ուզում դիմադրել պարսիկներին, որոնք հանդես էին գալիս Հայաստանը բյուզանդացիներից ազատագրելու նշանաբանով, ինչ վերաբերում է Հայաստանի կոմեսին, ապա նա էլ շուրջ իր սեփական զինված ուժերը¹⁴:

Դեռ 527 թ. աշնանը Հուստինիանոսը սկիզբ դրեց բյուզանդական Արևելքի ռազմական վերափոխմանը, որի էությունն էր քաղաքացիական և ռազմական իշխանության միացումը: Այդ միջոցառումները տարածվեցին նաև Հայաստանի վրա: 528 թ. հրովարտակով ստեղծվեց ռազմական մի նոր նահանգ, որի մեջ մտան Պողոմոնյան Պոնտոսը, Առաջին և Երկրորդ Հայքերը, ինչպես նաև հարավային Հայաստանի սատրապությունները: Նորակազմ նահանգը հանվելով Արևելքի զորավարի՝ magister militum per Orientem-ի իրավասությունից, ենթարկվեց նոր նշանակված զորավարին¹⁵, որի պաշտոնա-

¹³ Մեգրիկա-ճաներեն՝ Զիխան-Քվիշա, վրացերեն՝ Ցիխե Գուշի քաղաքը, այժմ՝ Նաբալաքեի գյուղը:

¹⁴ Պրեկոպիոս Կեսարացի. էջ 190:

¹⁵ Զորավարը՝ magister militum, ռազմական ամենաբարձր աստիճանն էր Բյուզանդիայում: Ամբողջ կայսրության մեջ կային ընդամենը հինգ զորավարներ, երկուսը՝ մայրաքաղաքում, երկուսը՝ Արևմուտքում և մեկը՝ Արևելքում: Նման բարձրաստիճան պաշտոնի ստեղծումը Հայաստանում մի անգամ ևս ընդգծում է Հայաստանին կայսրության տված մեծ նշանակությունը: Տե՛ս Н. Адонц, նշվ. աշխ., էջ 135:

կան անվանումն էր *magister militum per Armeniam et Pontum Polemoniacum et gentis*։ Առաջինն այդ պաշտոնում նշանակվեց հայազգի Սիտատաբ¹⁶, որին արվեց ռազմական մեծ ուժ։ Զորավար Սիտատաբին հասցեագրված այդ հրովարտական գրված էր հետևյալը. «Շնորհիվն աստուծո ստանալով հռոմայեցիների իշխանությունը, մենք, մղված հոգատարությունից և խոհեմ կշռապատելով գտանք, որ անհրաժեշտ է Հայաստանի, Պողեմոնյան Պոնտոսի և ազգությունների¹⁷ համար սույն հրովարտակով հիմնադրել հատուկ ռազմական ղեկավարի պաշտոնը։ Մենք քո պայծառափայլությանը, որն իր նախկին գործունեությամբ աչքի է ընկել, նշանակում ենք այդ պատասխանատու պաշտոնին։ Հայտնի պրովինցիաներից է Մեծ Հայքը, որը և ներքնագույն է կոչվում, և աղգությունները (այն է՝ Անգիտենան, Ինգիլենան, Ասթիանենան, Սոֆենան, Սոֆանենան՝ Մարտիրոսպոլիս քաղաքով և Բալարիտենան)¹⁸։ նաև Առաջին և Լորկորդ Հայքերը հանձնում ենք քո հոգատարությանը՝ նրանց դուքսերի հետ միասին, որով միանգամայն վերանում է կոմեսի պաշտոնը։ Քո տրամադրության տակ ենք դնում որոշ լեգեոններ՝ ոչ միայն նրանք, որոնք մենք նոր ենք հավաքագրում, այլև առանձնացնելով մայրաքաղաքի զորքերի կազմից, ինչպես և արևելյան ու այլ զորքերից...»¹⁹։

«Կայսրը,— գրում է պատմիչ Մալալասը,—(Սիտատաբին) տվեց լեգեոններ երկու զորարածիներից՝ մայրաքաղաքի և Արևելքի։ Նա տեղացիներից սկրինիարիոսներ (դիվանի աշխատողների) զորակոչեց և կայսեր թույլտվությամբ նրանցից կազմեց ստրատեղատական սկրինիարիոսներ։ Նա կայսրից թույլտվություն խնդրեց զորակոչել տեղացիներին, որպես Հայաստանի վայրերին քաջագիտակ, մի բան, որ կայսրը թույլատրեց»²⁰։

Հուստինիանոսի հրապարակած այս հրովարտակն ունեցավ այն հետևվանքը, որ հայերը կորցրին իրենց ռազմական ինքնուրույնությունը, նրանց առարածքը ռազմական տեսակետից ենթարկվեց նոր նշանակված երեք դուքսերին, որոնց նստավայրերն էին Մարտիրոսպոլիսը, Կիթաոիճը և Արտաշեսը²¹։

Հայաստանի ստրատեգը նստում էր Թեոդոսուպոլիս-Կարին քաղաքում, Կարնո գավառում, այնտեղ, որտեղ Հայաստանի՝ 385 թ. բաժանումից հետո իր նստավայրն էր դարձրել Հայոց արքա Արշակը։

Հուստինիանոս I-ը 536 թվականի մարտի 18-ին հրապարակեց իր 31-րդ նովելը՝ «Հայաստանի շորս արխոնտների նշանակման մասին»։ Այն հասցեագրված էր Արևելքի պրետորյան էպարքոս, երկիցս ապոհյուպատոս և պատրիկ Հովհաննեսին։ Նովելայի ներածության մեջ Հուստինիանոսը սույն կարգադրության ղրդապատճառ է համարում Հայոց երկրի «վատ վիճակում» լինելը և իր ձգտումը նրան «ներդաշնակություն տալ»։ «Այն ինչ թափթփված է և դես ու դեն ցրված,— գրում է կայսրը,— եթե պետք եղած կարգի բերվի և դա-

¹⁶ Սիտատաբի իսկական անունն էր Ուսիկիոս։ Նա խոշորագույն ռազմական գեմքերից էր Բյուզանդիայում, առաջինը հայազգի զործիների այն երկար ցուցակում, որոնք հետագայում իրավեցին Բյուզանդական կայսրության քաղաքական և ռազմական բոլոր բնագավառներում։ St'a E. Stein, Histoire du-Bas-Empire, t. II, p. 290.

¹⁷ Նկատի ունի հարավային Հայաստանի սատրապությունները՝ նախարարությունները։

¹⁸ Այսինքն՝ Անձիտը, Անգեղտունը, Հաշտյանքը, Մոփքը, Մոփք Շահունյացը և Բալահովիտը։

¹⁹ St'a Պրովանպիոս Կեսարացի, էջ 299։

²⁰ St'a Ioannis Malalae, Chronographia, p. 429—430.

²¹ St'a H. Aծոկ, նույն տեղում, էջ 139։

սավորվի՝ բոլորովին այլ տեսք կստանա: Տգեղը գեղեցիկ կդառնա, վատը՝ լավ, այն, ինչ նախկինում ցրված էր և խառնիճաղանջ, ձև կստանա և որոշակիություն ձեռք կբերի: Մենք ահա այդպիսի վատ դրույթյան մեջ գտանք Հայոց երկիրը և որոշեցինք ընդհանուր ձևի բերել այն, որպեսզի բարեկարգ վիճակը նրան անհրաժեշտ հզորություն տա և պետք եղած կարգ ու կանոնը հաստատվի»²²:

31-րդ նովեմբրի համաձայն բյուզանդական տիրապետության տակ գտնվող ողջ Հայաստանը բաժանվում էր չորս Հայքերի՝ «Մենք կազմակերպեցինք չորս Հայք,— գրում է Հուստինիանոսն իր հրովարտականում,— մեկը՝ Ներքնագույնը, որի մայրաքաղաքը կրում է մեր բարեպաշտ անունը²³, անցյալում Բաղանիս կամ Լեոնտոպոլիս: Նրան մենք շնորհեցինք անթյուպատոսություն և նրա կառավարիչ նշանակեցինք պայծառափայլ Ակակիոսին... Ներքնագույն (Հայքին) մենք տալիս ենք հետևյալ քաղաքները. Թեոդոսուպոլիսը, որը նախկինում ևս նրա կազմում էր գտնվում, Սատալան, Նիկուպոլիսը, Կոլոնիան՝ վերցնելով այն այսպես կոչված Առաջին Հայքից, Տրապիզոնն ու Կերասուսը՝ նախկին Պողեմոնյան Պոնտոսից: Այսպիսով... կազմում ենք մեկ ամբողջական պրովինցիա՝ յոթ քաղաքով և նրանց շրջաններով»²⁴:

Նախահուստինիանոսյան Առաջին Հայքի տարածքից կազմակերպվեց Երկրորդ Հայքը՝ Սեբաստիա մայրաքաղաքով: «Մենք կազմակերպեցինք Երկրորդ Հայքը,— գրում է Հուստինիանոսը,— որ նախապես Առաջին (Հայք) էր կոչվում Սեբաստիա կենտրոնով: Մենք նրան տվեցինք Սեբաստուպոլիս քաղաքը, որն անցյալում էլ նրա կազմում էր, դրա վրա ավելացրած նաև Կոմանան՝ վերցնելով այն անցյալում Պողեմոնյան Պոնտոս կոչվածից, Զելան՝ Հելենոպոնտոսից, նաև Բրիսան, այնպես որ այս պրովինցիայի կազմում կա հինգ քաղաք»²⁵:

Նախկին Երկրորդ Հայքի տարածքից կազմվեց Երրորդ Հայքը: «Այնուհետև կազմեցինք Երրորդ Հայքը, որ նախկինում Երկրորդ (Հայք) էր կոչվում: Կենտրոնը հին, երևելի Մելիտենն քաղաքն է... Նրան տալիս ենք հետևյալ քաղաքները. Արկա, Արաբիսոս, Արիարաթիա, Մյուս Կոմանա (սա կոչվում է նաև Ոսկե Կոմանա), Կուկուսոս, որոնք և անցյալում էլ ունեին, և այսպիսով նրա կազմում կա վեց քաղաք»²⁶:

Եվ վերջապես հարավային Հայաստանի կիսանկախ սատրապությունների նախարարությունների հողերից կազմակերպվեց Չորրորդ Հայքը: «Մենք կազմակերպեցինք նաև Չորրորդ Հայքը,— գրում է կայսրը,— որ նախկինում պրովինցիայի կառուցվածք չուներ: Նա բնակեցված լինելով տարբեր ազգություններիով, կրում էր տարբեր բարբարոսական²⁷ անուններ՝ Յոֆանեն, Անդիտեն, Յոֆանեն, Ասթիանեն, Բալարիտեն և գտնվում էր սատրապների իշխանության ներքո... Մենք այստեղ ևս քաղաքացիական կառավարում հաստատեցինք,

22 Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 303:

23 Այսինքն՝ Հուստինիանուպոլիս:

24 Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 303:

25 Նույն տեղում, էջ 303—304:

26 Նույն տեղում, էջ 304:

27 Այսինքն՝ օտար:

քաղաքացիական ար/սոնտ նշանակելով, և նրան տվեցինք Մարտիրոսյուս քաղաքն ու Կիթարիզոն ամրոցը»²⁸;

31-րդ նովեմբրի երկրորդ գլուխը նվիրված է Երրորդ Հայքի կառավարիչ նշանակելու հարցին: ՄԱԿՍ ԲՈՂՈՐԻՑ հետո մենք նպատակահարմար գտանք, որ Երրորդ Հայքի կառավարիչ նշանակենք մի հայտնի մարդու, որն արդեն երկար ժամանակ ծառայել է մեզ և արժանի է այդ մեծ և կարևոր պաշտոնին: Այսպիսին մենք համարում ենք պայծառափայլ Թովմային, որը երկար ժամանակ պաշտոնավարել է Հայաստանում, բացի այդ նա օգտակար է և ազնվորեն է մեզ ծառայել ու ծառայում»²⁹, Խոսքը, ամենայն հավանականությամբ, հայտնի զինվորական գործիչ Հովհաննես Գուգեսի հայր Թովմայի մասին է³⁰, որ հաճախ է հիշատակվում պարսկաբյուզանդական պատերազմների առիթով: Երրորդ Հայքի կառավարիչ Թովմայի լիազորությունները բավականին ընդարձակ էին: «Քանի որ Երրորդ Հայքի կոմեսին մենք ոչ միայն քաղաքացիական, այլև ռազմական իշխանությամբ օժտեցինք,— գրում է Հուստինիանոսը,— ապա նրան են ենթարկվում նաև այդ (պրովինցիաներում) գտնվող զինված ուժերը: Նա, որպես ռազմական ղեկավար, իրավունք ունի իր կողմից կարգադրություններ անելու նրանց, հոգ տանել և ապահովել նրանց մատակարարումը, քննել նրանց թույլ տված ապօրինությունները, թույլ չտալ, որ զինվորները բռնաձեռն հպատակների վրա... Նա օժտված է այն բոլոր լիազորություններով, ինչ որ ռազմական ղեկավարները... Նա ոչ միայն քաղաքացիական գործներում իշխանություն ունի, այլև ռազմական: Նա իրավասու է և զինվորական, և քաղաքացիական անձնավորություններին կարգադրություններ անելու, որպես միասնական իշխանության կրող...»³¹:

31-րդ նովեմբրի ավարտվում է մի կոշով՝ ուղղված Երրորդ Հայքի կոմեսին՝ կյանքի կոչելու սույն հրովարտակում առաջ քաշված կարգադրությունները, որպեսզի նա ճամեն ինչ անի, իր կողմից նույնիսկ հատուկ կարգադրություններ հրապարակելով, մեր սահմանած ամենամյա հարկերը հավաքելու համար»³²:

Հուստինիանոսի համար ամենակարևորը հենց այդ հարկերի ժամանակին գանձելն էր, նա ամենից քիչ էր մտահոգված հայոց երկրի համար իսկապես բարվոք վիճակ ստեղծելու ցանկությամբ: Նրա առաջնահերթ նպատակն էր կանոնավորել և ապահովել պետական հարկերի գանձումը: Վերոհիշյալ նովեմբրի վերջաբանում շատ հստակ կերպով ասված խոսքերը այդ բանի լավագույն ապացույցն են³³:

31-րդ նովեմբրի վերջնական հարվածն էր հայոց ինքնուրույն վարչական իշխանության վերջին նշույլներին: Հուստինիանոսն իր այս հրովարտակով վերջնականապես վերացրեց հայ նախարարների քաղաքական և ռազմական իշխանությունը: Ամբողջ բյուզանդական Հայաստանի վրա տարածվեց կայսրության կառավարման սիստեմը:

28 Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 304:

29 Նույն տեղում, էջ 305:

30 *Н. АВОУ*, նշվ. աշխ., էջ 178:

31 Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 306:

32 Նույն տեղում:

33 Տե՛ս *Н. АВОУ*, նշվ. աշխ., էջ 198:

Հուստինիանոսը համոզված էր, որ քաղաքացիական ռեֆորմները երկրում կապահովեն բազմազգ պետության միասնականությունը, պայմաններ կնախապատրաստեն երկիրը հռոմեականացնելու, բյուզանդականացնելու, կապահովեն պետության տնտեսական հզորությունը: Սակայն երկրի անվտանգությունն այդպիսի միջոցառումներով ապահովելը նա քիչ էր համարում: Կար արտաքին վտանգը ևս: Բյուզանդական հսկայածավալ կայսրությունը շրջապատված էր բազմաթիվ թշնամական պետություններով ու ժողովուրդներով, որոնց ավարառուական և կողոպտչական ներխուժումների առաջն առնել տարեկան որոշ գումար վճարելով նրանց միշտ չէ, որ հնարավոր էր: Տվյալ ժամանակաշրջանում հիմնական վտանգը Սասանյանների հզոր աշխարհակալությունն էր: Հուստինիանոսը հաճախ փորձում էր շեղոքացնել պարսկական վտանգը՝ նրա դեմ հոներին, արաբական ցեղերին գրգռելով, բայց միշտ չէ, որ այդ բանը հաջողվում էր կամ ցանկացած արդյունքը տալիս:

Պարսկական զորքերի անընդհատ ներխուժումները կայսրության արևելյան սահմանները Հուստինիանոսին ստիպեցին լուրջ մտածել նաև ամբողջ սահմանով մեկ պաշտպանական գիծ կառուցելու մասին: Արևմտյան Հայաստանի Պարսկաստանին սահմանակից շրջանում սկսվեց մի այնպիսի կարևոր շինարարություն, որի նմանը դեռ չէր եղել: Նախ և առաջ աշխատանքը ծավալվեց Միջագետքում: Կարևոր ուշադրություն դարձվեց Դարայի վրա: «Եթե որևէ փորձանք պատահի Դարա քաղաքին,— գրում է Պրոկոպիոս Կեսարացին,— որը հռոմեական պետության պատվարն է և բացեփրաց կանգնած է թշնամու երկրին դեմ հանդիման, ապա ազնտն այդքանով չի վերջանալու, դրա հետ միասին սասանվելու է ողջ պետությունը»:

Պարսկական սահմանին մոտիկ գտնվող Ամիդ քաղաքի պարիսպն ու նախապարիսպը, որ նույնպես ավերակ դառնալու վտանգի առաջ էին կանգնած, կայսրն ամրացրեց նոր շինարարությամբ: Դարայի և Ամիդի միջև գտնվում էին բյուզանդական մի շարք ամրոցներ, որոնք պատերազմի դեպքում մեծ դեր էին խաղում Բյուզանդական կայսրության սահմանների ապահովության համար: Ահա այստեղ հսկայական շինարարություն ծավալվեց, որով «Միջագետքը պարսիկների համար դարձավ միանգամայն անմատչելի»³⁴:

Հայն աշխատանք տարվեց Արորրաս (Խաբուր) գետի ափին գտնվող Թեոդոսուպոլիս (Ռեսայնա) քաղաք-ամրոցի խախտված պարիսպներն ամրացնելու ուղղությամբ: Նրա վերակառուցմամբ, պատմիչի ասելով, կայսրը «կարողացավ կանգնեցնել պարսիկների ներխուժումները դեպի Միջագետք»³⁵:

Կայսրը ուշադրություն դարձրեց նաև Ամիդից հարավ և Սեպսիայից արեւելք գտնվող Կոստանդինե քաղաքն ամրացնելու ուղղությամբ:

Հսկայական աշխատանքներ տարվեցին նաև Հայաստանում³⁶, Պարսկաստանին սահմանակից շրջաններում կառուցվեց պաշտպանական երկու ամուր գիծ, որոնց մանրամասն նկարագրությունը տալիս է Պրոկոպիոս Կեսարացին իր «Կառուցումների մասին» աշխատության երրորդ գրքում: Առաջին գիծը ձգվում է Դարայից մինչև Տրապիզոն: Այդ գծի վրա կառուցվեցին կամ վերա-

34 Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 175:

35 Նույն տեղում, էջ 176:

36 Հուստինիանոսի Հայաստանում կատարած բերդաշինության մասին մանրամասն տե՛ս Н. АժОУ, նշվ. աշխ., էջ 140—150:

կառուցվեցին հետևյալ ամրոցները. Մարտիրոսպոլիսը, Կիթաոիճը, Արտալեսը, Խենդոսուպոլիս-Կարինը, Հորոնոնը և Մանժաղը: Խենդոսուպոլիս-Կարինում նստում էր Հայաստանի ստրատեգը: Մնացած հինգ քաղաք-ամրոցներում հաստատված էին հինգ դուքսերը:

Այս առաջին գծի թիկունքում էր գտնվում պաշտպանական երկրորդ գիծը, որի հիմնական կենտրոններն էին Մելիտենեն և Սատաղը:

Շինարարությունն սկսվեց նախ և առաջ սատրապությունների ամրապնդման ուղղությամբ՝ Մոփքում: Մեծ ուշադրության արժանացավ Մարտիրոսպոլիս քաղաքը, որը գտնվում էր ռթշնամիներին ամենից մոտ վայրում, որովհետև այստեղ հռոմայեցիների և պարսիկների սահմանը նիմֆիոս գետն է: Դետի մյուս ափին է գտնվում Արքսանենն (Աղձնիք) երկիրը, որը դեռ վաղուց հպատակ էր պարսիկներին³⁷:

Հուստինիանոսը Մարտիրոսպոլիսի համար կառուցեց պարիսպ և ամուր նախապարիսպ³⁸:

Հուստինիանոսը Մոփքի պաշտպանության համար չքավարավեց Մարտիրոսպոլիսն ամրացնելով: Նա այդ քաղաքից արևմուտք, մեկ օրվա ճանապարհ հեռավորության վրա գտնվող Ֆեյսոն վայրում ճանառիկ ամրություններ կառուցեց, կայազոր հաստատեց և այդպիսով երկիրը բարբարոսների համար միանգամայն անմատչելի դարձրեց³⁹:

Նման աշխատանքներ կատարվեցին նաև Կիթաոիճում, որը ըստ Պրոկոպիոս Կեսարացու, գտնվում էր Հաշտյանք գավառում: Հուստինիանոսն այնտեղ ճակատական, միանգամայն անառիկ և բոլորովին նոր ամրոց կառուցեց: Նա մշտահոս ջուր բերեց, բնակիչներին ամեն ինչով ապահովեց և... մյուս դուքսին բավականին մեծ կայազորով հաստատեց այստեղ: Այդ ձևով ահա նա ապահովեց հայկական ցեղերի (իմա՝ հարավային Հայաստանի սատրապությունների բնակչության—Չ. Բ.) անվտանգությունը⁴⁰:

Հարավային Հայաստանի հորձյան գավառը, որտեղ կային իրար շատ մոտ գտնվող անլափ մարդաշատ բնակավայրեր, Բյուզանդական կայսրության համար շատ խոցելի էր այն պատճառով, որ նա պարսից երկրից սահմանազատող որևէ բնական պատնեշից՝ գետ, լիճ, լեռնաշղթա և այլն, զուրկ էր, այնտեղ որոշակի սահմանագիծ չկար, բացի այդ բնակչությունն էլ, որը լինելով գլխավորապես հայերից բաղկացած, մի մասը հպատակ էր բյուզանդական կայսեր, մյուսը՝ պարսից արքային: Նրանք շատ մոտիկ հարաբերությունների մեջ էին միմյանց հետ, և նույնիսկ խնամիական կապեր էին հաստատում, առևտուր անում և միասին երկրագործությամբ զբաղվում: ՔԱյդ էր պատճառը, — գրում է Պրոկոպիոս Կեսարացին, — որ պարսից արքայի համար հռոմեական սահմաններն այստեղից անցնելը շատ դյուրին ու հեշտ գործ էր⁴¹: Հուստինիանոսը մեծ աշխատանք թափեց հորձյանն անխոցելի դարձնելու համար: Նա գավառի կենտրոնում գտնվող Արտալես⁴² վայրը ամրագրվեց

37 Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 193:

38 Նույն տեղում, էջ 192—193:

39 Նույն տեղում, էջ 193:

40 Նույն տեղում, էջ 193:

41 Նույն տեղում, էջ 194:

42 Այժմ՝ Էնդիրիս: Տե՛ս Н. АѲОНУ, նշվ. աշխ., էջ 44:

պարիսպով շրջապատեց, դարձրեց անառիկ ամրոց, այնտեղ հաստատեց կայազոր՝ դուքսի գլխավորությամբ:

Դեպի հյուսիս՝ բյուզանդական Մեծ Հայքում, սահմանի վրա էր գտնվում պաշտպանական առաջին գծի խոշորագույն պատվարը՝ Թեոդոսուպոլիս-Կարին քաղաքը: Դեռևս Թեոդոս Բ կայսրը այստեղ կառուցել էր ամուր ամրոց և իր անունով կոչել Թեոդոսուպոլիս: Հստ Պրոկոպիոսի, Թեոդոսուպոլիսը քաղաք դարձրեց Անաստասիոս կայսրը պարսպի մեջ առնելով այն բլուրը, որի վրա էր գտնվում Թեոդոսի ամրոցը⁴³: Կայսրն այն անվանեց Անաստասիուպոլիս, բայց, այնուամենայնիվ, ճերան չհաջողվեց ջնջել քաղաքի հիմնադրի՝ Թեոդոսի անունը⁴⁴: Թեոդոսուպոլիսը մեծ ուշադրության արժանացավ նաև Հուստինիանոսի կողմից: Քաղաքի պարիսպը թեև բավական սովոր էր, այնուամենայնիվ ցածր էր, մոտ երեսուն տոնաչափ և թշնամու համար խոցելի: Քաղաքը շուներ նաև նախապարիսպ, ոչ էլ խրամ: Հուստինիանոսը քարձրացրեց Թեոդոսուպոլիսի պարիսպը, ատամնաշարերը խտացրեց, քաղաքի շուրջը կառուցեց նախապարիսպ, ինչպես և փորել տվեց խրամ և Դարայի նման մի հուսալի ամրություն դարձրեց: Բացի այդ, նա ճայտեղ հաստատեց բոլոր զինված ուժերը և Հալքերի զորավարին (magister militum per Armeniam et Pontum Polemoniacum et gentes), ու աֆափա արեց, որ հայերը լինեն ավելի հզոր և ալլևս չսարսափեն պարսկական հարձակումներից⁴⁵:

Բիզանա-Վժանի մոտ գտնվող Մումինա⁴⁶ վայրում մի նոր ամրոց կառուցվեց, որ կայսեր անունով կոչվեց Հուստինիանուպոլիս: Շինարարություն տարվեց նաև Սաստաղ քաղաքում, որը լինելով պարսից տիրապետության մոտիկ տեղում, բազմաթիվ բլուրներով շրջապատված հարթավայրում, խոցելի էր թշնամիների համար: Հուստինիանոսը հիմնովին քանդել տվեց քաղաքի արդեն խախտված պարիսպը և կառուցեց նորը, բացի այդ կառուցեց և նախապարիսպ:

Մեծ ուշադրության արժանացավ Կոլոնիան, որի պարիսպը վերանորոգվեց: Կայսրն այստեղ դիմեց մի այլ միջոցառման էլ, որին, ինչքան հայտնի է աղբյուրներից, այլ տեղեկում չէր դիմել: Նա տեղացի բնակչությանը դրամական միջոցներ տրամադրեց, որպեսզի իրենց ագարակներում նոր ամրություններ կառուցեն, կամ խախտվածները վերանորոգեն: Հուստինիանոսը Կոլոնիայի շրջանում կառուցեց Բաբերդ ամրոցը (Բայբերդոն) և Արեոնը, վերականգնեց Լյուսիորմոնը, Լյուտարարիզոնը⁴⁷, Գերմանոսի ֆոսատոնը⁴⁸, վերականգնեց և նորոգեց նաև Վճայաստանի Սեբաստիա և Նիկոպոլիս քաղաքների պարիսպները, որոնք երկար ժամանակից խախտված լինելով, փլվելու վրա էին⁴⁹:

Մեծ աշխատանքներ տարվեցին Մելիտենեում, որ դեռևս Տրայանոս կայսեր օրոք քաղաքի իրավունք էր ստացել և Փոքր Հայքի մայրաքաղաք դարձել:

43 Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 196:

44 Նույն տեղում:

45 Նույն տեղում, էջ 196—197:

46 Երզնկայի մոտ, այժմ՝ Զիմին: Եկեղյաց դավառի եպիսկոպոսի նստավայրը:

47 Բաբերդի մոտակայքում: Տե՛ս Խ. ԱՅՕՄԿ, նշվ. աշխ., էջ 147:

48 Ս. Տ. Երեմյանի ենթադրությամբ, Կարինից Կոլոնիա տանող ճանապարհի վրա էր գտնվում և նույնանուն է VII դարի Վճայաստանի Փոսատոն վայրի հետ (տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ Աշխարհացոյցի, էջ 88):

49 Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 195:

Շնորհիվ այն բանի, որ Մելիտենեն բավական արագ զարգացավ և մարդաշատ դարձավ, բնակչությունն ստիպված դուրս եկավ քաղաքի պարիսպների սահմաններից և լայն շինարարություն ծավալեց դրսում։ Այնտեղ կառուցվել էին եկեղեցիներ, վարչական շենքեր, հրապարակ, խանութներ, սյունաշարքեր, բաղնիքներ, թատրոններ և այլն։ Դեռևս Անաստասիոս կայսեր օրոք սկսվել էր քաղաքի նոր, ավելի ընդարձակ պարսպապատումը, որը, սակայն, ավարտին չէր հասցվել։ Այն իրականացրեց Հուստինիանոսը, որը «Մելիտենեն դարձրեց Հայոց հզոր ամրություն և զարդ»⁶⁰։

Միջագետքից, Ասորիքից և Հայաստանից բացի Հուստինիանոս կայսրն իր պետության սահմանները ապահովեց նաև Լազիկայի կողմից, որը նույնպես սահմանակից էր պարսից տերությունը։ Լազիկան Հուստինիանոսի օրոք, հայազգի Սիտատասի ջանքերով Բյուզանդիային հպատակ դարձավ։ Հուստինիանոսը նախ և առաջ ճանապարհաշինարարություն ձեռնարկեց երկրում, բազմաթիվ ամրոցներ կառուցեց և այնտեղ հաստատեց բյուզանդացի զինվորներից բաղկացած կայազորներ։ Ամենակարևոր բերդերից էր Հորոնոնը, որը, Պրոկոպիոս Կեսարացու ասելով, վերածվեց «խաղաղության պատվարի»։ Հորոնոնը դարձավ Ճանիքի դուքսի նստավայրը։

Պրոկոպիոս Կեսարացին համոզված էր, որ Հուստինիանոս կայսեր Հայաստանում տարած շինարարությունը լիակատար ապահովություն և անվտանգություն ստեղծեց նրա բնակիչների համար, որ կայսեր ողջ երկրի սահմաններում ստեղծած պաշտպանական ամուր գիծը «փրկեց կայսրությունը... անհնարին դարձրեց բարբարոսների ոտնձգությունները երկրի վրա»։ Խոսելով Հայաստանում տարված բերդաշինության մասին, պատմիչը գրում է, թե կայսրը «շափազանց անապահով վիճակում ապրող հայերին արժանացրեց այժմյան կայուն անվտանգության»։

Ինչպես հետագա պատմությունը ցույց տվեց, այդ շինարարությունը ևս ի վիճակի չեղավ ապահովելու ընդհանրապես երկրի և մասնավորապես հայոց խաղաղ կյանքը։ Նոր պատերազմների ժամանակ պարսից զորքը նորից ոտնատակ էր անում բյուզանդական Հայաստանը և նոր արհավիրքներ պատճառում բնակչությանը։

3. ՀՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍ ԿԱՅՍԵՐ ՕՐԵՆՔՆԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ԺԱՌԱՆԳԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

Հուստինիանոսի վարչաքաղաքական և ռազմական վերափոխումները Հայաստանում կարող էին որոշ չափով կայունացնել կայսերական իշխանությունն այստեղ, ապահովել երկրի անվտանգությունն արտաքին թշնամուց, նախ և առաջ պարսկական։ Բայց բյուզանդական կայսեր համար դա բավական չէր։ Նրա գլխավոր մտահոգությունը Բյուզանդական կայսրության սահմաններում ապրող հայերի նիստուկացը, կենցաղը, կացութաձևը հոռմեականացնելն էր, նրանց հնարավորին չափ հեռացնելը պարսից տիրապետության տակ ապրող իրենց ազգակիցներից։ Բյուզանդական տիրապետության տակ գտնվող հայ ֆեոդալ-նախարարարները այն հիմնական ուժն էր, որն ընդդիմակայում էր

Բյուզանդիայի այդ քաղաքականությունը: Ահա այդ նախարարությունների տեղի և դերի շեղոքացումն էր, որից պետք է սկսեր իր աշխատանքը բյուզանդական կայսրը: Հայ նախարարների իրավունքների վերացումն սկսվել էր Հուստինիանոսից առաջ: Նրանք զրկվել էին քաղաքական և ռազմական հղորակչությունից: Բայց նրանք դեռևս տնտեսապես զորեղ էին: Կայսրության համար առաջնակարգ խնդիր էր ահա հայ նախարարների այդ հիմքն էլ խարխուլել: Եվ Հուստինիանոսը դիմեց դրան՝ թեև բավական հեռավոր, նա փորձեց խարխուլել հայոց ժառանգական իրավունքը⁵¹: Կայսեր կարգադրությունները նկատի ունեին բյուզանդական Հայաստանի ողջ հայությունը, բայց նրա հիմնական մտահոգությունը շարքային արհեստավորի կամ գյուղացու շնչին ունեցվածքի ժառանգման հարցը չէր, այլ խոշոր հողատերերի կալվածքների:

535 թ. հուլիսի 23-ին հրապարակվեց Հուստինիանոս կայսեր էդիկտը հայոց ժառանգական իրավունքի մասին: «Մենք ցանկանում ենք,— գրում էր կայսրը հենց սկզբում,— հայերի վրա ևս ամբողջությամբ տարածել մեր օրենքները, տալ նրանց պատշաճ հավասարություն, ազատել նրանց նախկին անարդարությունից»: «Նախկին անարդարության» տակ կայսրը նկատի ուներ հայոց ժառանգական իրավունքը, որի համաձայն ծնողներին ժառանգում էին միայն արու զավակները: «Մենք վերջերս իմացանք,— գրում է կայսրը սույն էդիկտի առաջին պիտում,— նրանց մոտ գոյություն ունեցող բարբարոսական և կոպիտ մի օրենքի մասին, որ վայել չէ ո՛չ հռոմայեցիներին, ո՛չ էլ մեր պետության արդարության ոգուն, այն, որ ծնողներին ժառանգելու (իրավունք) ունեն միայն տղամարդիկ, բայց ոչ երեք կանայք: Այդ իսկ պատճառով սույն սրբազան օրենքով հրամայում ենք քո պայծառափայլության⁵², որ ժառանգելու իրավունքը նույնը լինի, ինչպես թելադրում են հռոմայեցիների օրենքները, որ Հայաստանում ժառանգելու իրավունքը տարածվի և՛ տղամարդկանց, և՛ կանանց վրա»⁵³:

Նոր օրենքի ամբողջ էությունը թաքնված է երկրորդ պարբերության մեջ. «Մենք ցանկանում ենք, որ... կանայք ևս իրավունք ունենան այսպես կոչված տունմային կալվածքներին ժառանգություն ստանալու: Իսկ եթե գտնվեն այնպիսիք, ովքեր հակառակ սովորութային ժառանգական իրավունքի, իրենց դուստրերին գրանցել են որպես ժառանգորդ, այդ դեպքում այդ կանայք և նրանցից ծնված երեխաները մասնակից թող դառնան տոհմային կայքի ժառանգմանը»⁵⁴:

Թեև հրովարտակը հրապարակվեց 535 թ. Հուստինիանոսը նրան հետադարձ ուժ տվեց: «Մենք հրամայում ենք,— գրում է նա,— որ սույն օրենքը ուժի մեջ մտնի մեր բարեպաշտ թագավորության սկզբից հաշված⁵⁵ և այդ օրերից մինչև այժմ վախճանված մարդկանց ժառանգության հարցերը լուծել այս (նոր) օրենքի համաձայն, բացառյալ այն դեպքերը, երբ հարցն արդեն լուծված է

⁵¹ Այդ մասին տե՛ս *Н. Адоку*, նշվ. աշխ., էջ 179 և հտ. նաև՝ *Д. Уагсонс*յան, *Հուստինիանոսի նովելները հայերի ժառանգելու կարգի մասին*: «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության», հատ. Բ, Բ մասի Նյութեր, Երևան, 1960:

⁵² Խոսքը, հավանաբար, Արևելքի պրետորյան պրեֆեկտ Հովհաննեսի մասին է: *См.* *Н. Адоку*, նշվ. աշխ., էջ 185:

⁵³ Պոպուլյարու Կեսարացի, էջ 300:

⁵⁴ Նույն տեղում:

⁵⁵ Այն է՝ 52 թ.:

և այս կամ այն կերպ որոշված: Այդպիսի դեպքերում հրամայում ենք հարցը շվերանայել և թողնել ուժի մեջ»⁵⁶:

Հայոց ժառանգական իրավունքն ուներ իր սոցիալ-քաղաքական խորը արմատները: Նրա էությունն այն էր, որ հնարավորություն չտրվի պապենական ունեցվածքի փոշիացման, մանրացման ու կորստյան: Խոսքը, իհարկե, մանր ժառանգության մասին չէ, այլ այն տոհմային կալվածքների (γενεαρχικά γάρια), որոնք գտնվում էին նախարարների ձեռքում և կազմում էին նրանց հզորության հիմնական աղբյուրը: Հուստինիանոսի լեզուով ու կանոնից զուրկ «բարբարոսական» օրենքով ու սովորույթով կառավարվող հայոց երկիրը «ձևի բերելու» վերամբարձ բառերի ետև թաքնված էր մի բան՝ կայսեր ձգտումն ու ջանքերը հայ նախարարների հողատիրության վրա հենված հզորության աղբյուրը ցամաքեցնել, որովհետև առանց դրան հնարավոր չէր այուրացնել» Հայաստանը: Պայքարելով նախարարների հողերի ամբողջականության դեմ, Հուստինիանոսն ուզում էր հարված հասցնել հողատիրության վրա հիմնված նախարարների հզորությանը⁵⁷:

Հուստինիանոսը սույն հրովարտակը ուժի մեջ դնելով իր թագավորության սկզբից, 527 թ., բազում դժվարությունների առաջ կանգնեց: 536 թ. մարտի 18-ին, այսինքն հաջորդ տարին, կայսրը ստիպված եղավ նորից անդրադառնալու այդ հարցին, ոչ միայն վերացնելու համար երկրում ծայր առած դժգոհությունները, այլև միջամտելու հայոց ժառանգական իրավունքին վերաբերող մի շարք այլ հարցերի ևս: Լույս աշխարհ եկավ Հուստինիանոսի 21-րդ նովելլան՝ հասցեագրված Հայաստանի փոխհյուպատոս հայազգի Ակակիոսին: Հենց առաջին տողերից պարզ է դառնում կայսեր մտադրությունը՝ «Հայերի մասին, որպեսզի նրանք ևս ամեն ինչում հետևեն հռոմայեցիների օրենքներին» — «Յանկանալով, որ Հայոց աշխարհում գործեն լավ օրենքներ, — գրում է Հուստինիանոսը, — և այնպես անել, որ այն ոչնչով չտարբերվի մեր պետությունից, մենք զարդարեցինք այն հռոմեական վարչաձևով, վերացրինք նրա նախկին անվանումները: Մենք սովորեցրինք նրանց օգտվել հռոմեական կարգ ու կանոնից և կարգադրեցինք, որ նրանք (կառավարվեն) միայն այն օրենքներով, որոնք ընդունված են հռոմայեցիների մոտ: Մենք որոշեցինք սույն օրենքով վերացնել նրանց այդ սխալը, որպեսզի, հակառակ իրենց բարբարոսական սովորույթին, ծնողներին, եղբայրներին և մնացած ազգականներին ժառանգելու իրավունք ունենան ոչ միայն տղամարդիկ, այլև կանայք»⁵⁸:

Այսպիսով խոսքը ոչ միայն հայոց ժառանգական իրավունքին էր վերաբերում, այլ ողջ Արևմտյան Հայաստանի բնակչության իրավական դրության արմատական վերափոխմանը, կայսերական օրենքների բացարձակ տիրապետության մասին Հայաստանում: Այդ միտքը կրկնված է նույն հրովարտակի առաջին գլխում ևս, որտեղ ասված էր, որ «Հայաստանում գործող օրենքները ոչնչով չտարբերվեն հռոմայեցիների (օրենքներից) ... բոլորի վրա հավասարապես թող տարածվեն մեր օրենքները»: Հուստինիանոսին առաջին հերթին հուզում էր հարավային Հայաստանի հարցը, որտեղ պահպանված էին ազգային ուժեղ ավանդույթները: Կայսրության համար ահա կարևոր էր հարավային

56 Պրակայիս Կեսարացի, էջ 300:

57 Տե՛ս Н. Адоны, նշվ. աշխ., էջ 196:

58 Պրակայիս Կեսարացի, էջ 301:

Հայաստանի սատրապությունների չեղոքացումը և երբ սուլյն հրովարտակում խոսք է լինում Հայաստանի «նախկին անվանումներ» ունեցող շրջանների մասին, հենց Զորորոդ Հայքն է նկատի առնվում: 31-րդ նովեմբրյայի առաջին գլխի 3-րդ պարբերության մեջ, որ վերաբերում է Զորորոդ Հայքի նախարարներին, հենց այդպես էլ հիշված է, որ նա անցյալում «կրում էր տարբեր բարբարոսական անուններ»:

31-րդ նովեմբրյան կանանց ժառանգություն ստանալու իրավունք վերապահելուց բացի, կարգադրում էր նաև, որ կանայք «առանց պոռուզի չամուսնանան, և որպեսզի նրանք այսուհետև չգնվեն իրենց ապագա ամուսինների կողմից», թեև, ինչպես երևում է հայկական սկզբնաղբյուրներից, օժիտը տարածված էր հայոց մեջ:

Նոր օրենքը ուժի մեջ էր դրվում իր հրապարակման օրից, որովհետև, ինչպես գրում է Հուստինիանոսը «անցյալի վրա այն տարածելը ոչ թե կկարգավորեր հարցը, այլ ընդհակառակը առաջ կբերեր խառնաշփոթություն»։ Նախորդ տարում հրապարակված օրենքի հիման վրա ժառանգության վերաբերյալ կատարված գործարքները, համաձայն որոնց կանայք ևս ժառանգություն էին ստացել 527—536 թթ. ընթացքում վախճանվածների ունեցվածքից, չեղյալ հայտարարվեցին:

4. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԸՆԴՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ

387 թ. հետո, տիրանալով Արևմտյան Հայաստանին, Բյուզանդիան սկսեց քաղաքացի վերացնել հայոց քաղաքական և տնտեսական ինքնուրույնությունը: Հակառակ այն բանի, որ հայոց վերջին Արշակունի արքայի՝ Թեոդոս I-ի հետ կնքած պայմանագրի համաձայն հայերը կայսրությանը հարկատու չէին, Բյուզանդիան սկսեց հարկադրել նրանց: V դարի կեսերից սկսվեցին և կրոնական հալածանքները: Քաղկեդոնական (երկաբնակ) դավանանքը որդեգրելով, Բյուզանդիան սկսեց ճնշումներ գործադրել Քաղկեդոնի ժողովի որոշումները չընդունած հայերի նկատմամբ: Այդ քաղաքականությունը չէր կարող հայերի մեջ դժգոհություն չառաջացնել: Նրանց դժգոհությունը նախ և առաջ արտահայտվեց այն բանում, որ հայերը, ավելի որոշակի հարավային Հայաստանի նախարարություններ-սատրապությունները, մասնակցեցին պալատական գործիչներ Իլլոսի և Լեոնտիոսի՝ Զենոն կախեր դեմ բարձրացրած ապստամբությանը, մի բան, որ, անկասկած, պատասխանն էր այդ քաղաքականության, որ վարում էր կայսրությունն այնտեղ: Հետագայում, հատկապես Հուստինիանոսի ժամանակ, երբ Բյուզանդիայի համաձուլարար քաղաքականությունը գնալով սաստկացավ, հայ ժողովրդի ընդվզումներն ավելի սուր բնույթ ստացան: 532 թ. Պարսկաստանի հետ կնքելով, այսպես կոչված, «հավիտենական» հաշտությունը, կայսրությունն իր ձեռքերն ազատեց և առանց վախի սկսեց տակն ու վրա անել իր տիրապետության տակ ապրող հայերի կյանքի բոլոր բնագավառները: Բյուզանդական Հայաստանը դարձավ կայսրության սովորական մի նահանգ: Հուստինիանոսն սկսեց ոչ միայն տնտեսապես կեղեքել նրան՝ հայերի վրա դնելով հարկային հսկայական բեռ: Նա դիմեց ավելի սարսափելի քաղի: Նա հայերից բաղկացած զինված ուժեր կազմելով, տանում էր իր լայնատարած երկրի ամենահեռավոր ծեղերը՝ կայսրության սահմանները արտաքին

Թշնամուց պաշտպանելու համար, Դրանով նա զրկում էր Հայաստանը մարտունակ տարրից, ապստամբական հնարավոր ելույթների առաջն առնում։ Շարքային ռազմիկների հետ միասին նա կայսրության հեռավոր անկյուններն էր ուղարկում հայ նշանավոր զորավարներին, որպեսզի նրանք տեղում չմնան և չկազմակերպեն կամ չգլխավորեն որևէ շարժում՝ ընդդեմ կայսրության։ Պրոկոպիոս Կեսարացին հանվանե հիշատակում է Հուստինիանոսի ժամանակ բյուզանդական բանակում ծառայող տասնյոթից ոչ պակաս հայ զորահրամանատարների, ներառյալ մեծ Նարսեսին⁵⁹։ Նրանց մեծ մասն ընկավ մարտի դաշտում, պաշտպանելով, իհարկե, ոչ թե հարազատ ժողովրդի, այլ կայսրության շահերը։

Հուստինիանոսը Արևմտյան Հայաստանը կառավարում էր հայազգի կառավարիչներով, որոնք որպես կանոն պիտի ջանային ցուցաբերել իրենց հավատարիմ ծառայությունը կայսրության։ Սկզբում Հուստինիանոսը Հայոց իշխան էր նշանակել ոմն Համազասպի, որը, սակայն, ձգտելով անկախության, գաղտնի բանակցությունների մեջ էր մտել պարսիկների հետ։ Հուստինիանոսի մտերիմներից մեկը, հայազգի Ակակիոսը «Համազասպին զրպարտում է, մեղադրելով Հայաստանում չարագործություններ կատարելու և Թեոդոսուպոլիսն ու այլ քաղաքներ պարսիկներին հանձնելու մտադրության մեջ»⁶⁰։ Ակակիոսը կայսեր համաձայնությամբ սպանում է Համազասպին և տիրանում նրա պաշտոնին, դառնալով Հայոց իշխան։

Ակակիոսը Պրոկոպիոսի տվյալներով ձեր հպատակների համար ամենադժան մարդը դարձավ. նա առանց որևէ պատճառի հափշտակում էր մարդկանց ունեցվածքը։ Նա հայերի վրա չորս կենտինար հարկ դրեց, մի բան, որ երբեք չէր եղել⁶¹։ Սա արդեն լցրեց հայերի համբերության բաժակը։ 539 թ. ապստամբություն բռնկվեց, որի առաջին զոհը դարձավ հենց Ակակիոսը։ Ապստամբները կենտրոնացան սահմանամերձ Ֆարանգիոն կոչվող վայրում։ Նրանց դեմ է ուղարկվում պատժիչ արշավախումբ՝ Սիտտասի գլխավորությամբ, որը դեռևս 528 թ. նշանակված էր Հայաստանի զորքերի գլխավոր հրամանատար, (magister militum per Armeniam)։ Սիտտասն ապստամբ հայերին խոստացավ միջնորդ դառնալ կայսեր առաջ ծանր հարկի վերացման համար, բայց նրանք չխաբվեցին։ Այդպիսի պայմաններում Սիտտասը փորձեց ապստամբների շարքերում պառակտում առաջացնել, կաշառել մի մասին, բայց անհաջող։ Սիտտասը որոշեց զենքի ուժով ճնշել ապստամբությունը, բայց դեռ գործի չանցած ապստամբության ղեկավարներից մեկի՝ Արտավան Արշակունու նիզակի զոհը դարձավ։

Կայսրը ապստամբ հայերի դեմ ուղարկեց զորավար Բուզեսին։ Նա նույնպես փորձեց խաղաղ միջոցներով դադարեցնել հայոց ապստամբությունը, բայց ապարդյուն, հատկապես այն բանից հետո, երբ նա շարանենգորեն սպանեց բանակցությունների համար իր մոտ ժամանած Հովհաննեսին, Արտավան Արշակունու հորը։ Դրանից հետո «հայերը հռոմայեցիների հետ համաձայնության գալու բոլոր հույսերը կտրեցին. ի վիճակի չլինելով պատերազմում պար-

⁵⁹ P. Charanis, *Ethnic Changes in Seventh-Century Byzantium*, *Dumbarton Oaks Papers*, No XIII, Washington, 1958, p. 31.

⁶⁰ Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 80։

⁶¹ Նույն տեղում։

տության մատենել կայսերական բանակը, գործունյա Վասակի գլխավորությամբ նրանք զնացին պարսից արքայի մոտ»⁶²։

Վասակը Արտավան Արշակունու աներձագն էր, Հովհաննեսի փեսան։ Այն ինչ պատմեցին ապստամբ հայերը Խոսրով արքային⁶³, դա բյուզանդական տիրապետության տակ հեծող հայ ժողովրդի պատմությունն էր, նրա տանջանքների ու մաքառման, երկու հզոր ախոյանների միջև գտնվող ժողովրդի դաժան բախտի պատմությունը։

Ապստամբ հայերը դրդում են Խոսրովին խախտել 532 թ. հաշտության պայմանագիրը և պատերազմ սկսել Բյուզանդիայի դեմ, խոստանալով իրենց աջակցությունը 540 թ. գարնանը սկսվեց պարսկաբյուզանդական երկրորդ պատերազմը։ «Հավիտենական» հաշտությունը ութ տարվա կյանք ունեցավ։ Հայաստանը ոտնատակ էր արվում և մեկ, և մյուս ախոյանի զորքի կողմից։ Բյուզանդական տիրապետության տակ ապրող հայերը այդպիսի վիճակի ողջ մեղքը գցում էին Հուստինիանոս կայսեր վրա։ Նման պայմաններում 548 թ. Կոստանդնուպոլսում Հուստինիանոսի և նրա նշանավոր զորավար Բելիսարիոսի կյանքի դեմ դավադրություն է կազմակերպվում։ Կազմակերպողն էր Արշակ Արշակունի զորավարը, որը դավադրության մեջ ընդգրկեց կայսրությունից դժգոհ բազում մեծամեծների, այդ թվում և Սիտտասին սյանոդ նշանավոր Արտավան Արշակունուն, որն անցել էր Բյուզանդիա՝ ծառայության և վանդալների ձեռքից Աֆրիկան էր նվաճել։ Արշակ Արշակունին, ինչպես ցույց է սալիս Պրոկոպիոս Կեսարացին, նախքան դավադրության կազմակերպելը, «ձեռքով ավել էր պետության դեմ ոտնձգություններ կատարելու, նաև բացահայտ դավաճանության՝ պարսից արքա Խոսրովի օգտին հռոմայեցիների դեմ խռովություն բարձրացնելու փորձի համար»⁶⁴։ Հուստինիանոսը նրա հանդեպ մեղմ էր վարվել, բայց դա չէր խանգարել, որ Արշակը նոր դավադրություն կազմակերպի։ Դավադրության իսկական ղրդապատճառների մասին վկայում է Պրոկոպիոս Կեսարացին։ Նա բերում է այն խոսակցության բովանդակությունը, որ տեղի էր ունեցել Արշակ և Արտավան Արշակունիների միջև դավադրության նախօրեին։ Արշակ Արշակունին, դիմելով Արտավանին, ասել էր. «Հայրենիքը ամուր կապանքների մեջ է առնված, նրա վրա են դրված անօրինակ ծանր հարկեր... ամբողջ հարազատ ժողովուրդը ստրկացված է և ցրված ամբողջ հռոմեական երկրով մեկ»⁶⁵։ Արտավանը համաձայնվում է մասնակցել դավադրությանը, որին հարում է նաև Խանարանգես անունով մի հայ։ Դավադրությունը, սակայն, մի քանի բյուզանդացիների մատնության պատճառով բացահայտվում է և նրա մասնակիցները ձերբակալվում են։ «Հուստինիանոս կայսրը, — գրում է Պրոկոպիոս Կեսարացին, — Արտավանին պաշտոնանկ արեց, բայց ուրիշ պատիժ չտվեց, ոչ էլ մնացածներին, այլ միայն բանտարկեց, այն էլ ոչ պետական բանտում, այլ պալատում»⁶⁶։ Եվ դա, իհարկե, ոչ թե մարդասիրությունից դրդված, այլ որովհետև Արտավանը շատ հմուտ զորավար էր և կարող էր կայսրությանը դարձյալ պիտանի լինել, ինչ որ եղավ հետագայում։

62 Նույն տեղում, էջ 331։

63 Տե՛ս վերը, էջ 223։

64 Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 234։

65 Նույն տեղում, էջ 235։

66 Նույն տեղում, էջ 238—239։

ADMIT ✓

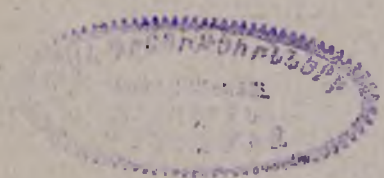
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ
ԺՈՂՈՎՐԴԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՑԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈԼԵԳԻԱ

Աղայան Ծ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Ավետիսյան Հ. Ա., Գալոյան Գ. Ա., Երեմյան Ս. Տ.,
Խաչիկյան Լ. Ս., Հակոբյան Ա. Մ., Հովհաննիսյան Ա. Գ., Ներսիսյան Մ. Գ.

A III
5678

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՄԱՆԱԳՈՒԹՅՈՒՆ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն 1984

ՀԱՏՈՐ II

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՎԱՂ ՖԵՈՂԱԼԻԶՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

ՀԱՏՈՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Երեմյան Ս. Տ. (պատ. խմբագիր), Առաքելյան Բ. Ն. (պատ. խմբագիր)
Արևշատյան Ս. Ս., Բարսիկյան Հ. Մ.,
Դանիելյան Է. Լ., Տեր-Ղևոնդյան Ա. Ն.

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հայ ժողովրդի պատմություն /ՀՍՍՀ ԳԱ Պատմ. ին-տ.
Հ 24 խմբ. կոլեգիա՝ Մ. Պ. Աղայան, Բ. Ն. Առաքելյան, Հ. Ա.
Ավետիսյան, Գ. Ա. Գալոյան, Ս. Տ. Երեմյան և ուրիշ.—
Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984:

Հ. Ձ. Հայաստանը վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում, 691 էջ, 6 քարտեզ, 34 թերթ նկ.:

Հատորն ընդգրկում է Հայաստանի վաղ ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմությունը (III—IX դդ.): Արտացոլված են ստրկատիրական հարաբերությունների քայքայման ու անկման պատմությունը, ֆեոդալական հարաբերությունների հաղթանակն ու տիրապետությունը:

Լուսաբանվում են Արշակունիների թագավորության շրջանը, պարսկարյուզանդական և արարական տիրապետությունը, տվյալ ժամանակաշրջանի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային կյանքը: Փննության են առնված օտար նվաճողների քաղաքականությունը և նրա կործանարար հետևանքները հայ ժողովրդի համար, նրա դարավոր ազգային-ազատագրական պայքարը օտար նվաճողների դեմ:

Առանձին բաժին է նվիրված հայ ժողովրդի մշակույթի պատմությանը՝ հայոց գրերի ստեղծմանը, գիտությանը, արվեստին:

0505040000

ԳՄԻ 63. 3 (22) 1

Հ ————— 23—80

9 (C 43) 1

703 (02)—84

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1984

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԽԱՆՅԱՏՈՒԹՅԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔՈՒՆ ԵՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԻԻ
ՊԱՅԳԱՐԸ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ VII—IX ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Գլուխ տասնչորսերորդ—Հայաստանի քաղաքական ինքնուրույնությունը VII դարի 30—90-ական թթ. (Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան)	
1. Հայաստանի քաղաքական վիճակը արաբական առաջին արշավանքների ժամանակ	305
2. Թեոդորոս Ուշունու քաղաքականությունը 654 թ. արաբական արշավանքը	309
3. Մեծ Հայքի վերամիավորումը և քաղաքական կացությունը VII դ. երկրորդ կեսում	314
4. Պետական կարգը և հողատիրության ձևերը VII դարում	318
Գլուխ տասնհինգերորդ—Հայ ժողովրդի պայքարը խալիֆայության լծի դեմ (Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան)	
1. Խալիֆայության լծի հաստատումը և ժողովրդական ապստամբությունները VIII դարի առաջին կեսում	325
2. 774—775 թթ. մեծ ապստամբությունը	336
3. Պայքարը ներքին ինքնավարության վերականգնման համար IX դարի առաջին կեսում	347
Գլուխ տասնվեցերորդ—Հայաստանի վարչատնտեսական և իրավական վիճակը VIII դ.—IX դ. (առաջին կես) (Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան)	
1. Հայաստանի վարչական բաժանումները, կառավարման համակարգը և հողատիրության ձևերը	362
2. Շինականների վիճակը, Հարկերը	370
3. Հայ ժողովրդի իրավական վիճակը խալիֆայության տիրապետության ներքո	375
4. Քաղաքները, արհեստները և առևտուրը VII—IX դարերում	379
5. Դրամական շրջանառությունը VIII—IX դդ. (Խ. Ա. Մուշեղյան)	385
Գլուխ տասնյոթերորդ—Պավլիկյան շարժումը Հայաստանում VII—IX դարերում (Հ. Մ. Բաբրիկյան)	
1. Պավլիկյան շարժման առաջացումը	389
2. Պավլիկյան շարժումը VII դ. երկրորդ կեսին և VIII դարում	392
3. Պավլիկյան շարժման դադարաբախտությունը	393
4. Պավլիկյան համայնքի կազմակերպությունը	403
5. Պավլիկյան շարժման հզորացումը Սերգիոս-Տյուբիկոսի օրոք, Սերգիոս-Վահանյան պայքարը	405
6. Պավլիկյանների հալածանքները IX դարի առաջին կեսին	407
7. Պավլիկյանների զինված պայքարը Բյուզանդական կայսրության դեմ	410

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՑԹԸ ՎԱՂ ՅԵՈՂԱԼԻՉՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Ներածություն—Վաղ միջնադարյան հայ մշակույթի բնույթը ու զարգացման հիմնական ուղիները (Ս. Ս. Արևշատյան)	419
Գլուխ տասնութերորդ—Հայոց գրի և դպրության սկզբնավորումը	
1. Գրերի գյուտը (Ս. Տ. Նրեմյան)	423
2. Դպրոց, կրթություն (Ս. Տ. Նրեմյան)	426
3. Հայոց լեզու և քերականագիտություն (Ա. Ա. Աբրահամյան)	430
Գլուխ տասնիններորդ—Գրականություն և պատմագրություն (Ա. Գ. Տեր-Մինասյան, Ս. Բ. Հաբաթյան)	
1. Գրականության սկզբնավորումը, Թարգմանական գրականություն	439
2. Հայ ինքնուրույն գրականության առաջացումը	443
3. Պատմագրություն	447
4. Վկայարանություններ, Վիպական-հերոսական բանահյուսություն	463
5. Դավանաբանական գրականություն	470
6. Բանաստեղծություն	473

ՊԱՎԼԻԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ VII—IX ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. ՊԱՎԼԻԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ

Հայաստանում և Բյուզանդիայում միջնադարյան հակաֆեոդալական շարժումների թվում ամենահզորն ու ազդեցիկը պավլիկյան շարժումն էր: Ծագելով 7-րդ դարի կեսերին Արևմտյան Հայաստանում, այն տարածվեց Բյուզանդական կայսրության, ողջ արևելքում, թափանցեց նաև Արևելյան Հայաստան և մի քանի դար լարված վիճակում պահեց շահագործող դասակարգերը, պետությունն ու եկեղեցին¹: Բյուզանդական կայսրության կողմից ժամանակ առ ժամանակ Թրակիա բռնագաղթեցված ռղանդավորներն իրենց ազատասիրական գաղափարները տարածեցին նաև Թրակիայում, պարարտ հող նախապատրաստելով հետագայում բռնկված դասակարգային շարժումների համար:

¹ Վերջին աասնամյակներում պավլիկյանների վերաբերյալ մեզանում և արտասահմանում լույս են տեսել բազմաթիվ գիտական հոդվածներ և մենագրություններ: Այդ աշխատանքի սկիզբը դրեց 30—40-ական թվականներին բնիզիացի հայտնի բյուզանդագետ Անրի Գրեգուարը, հանգես գալով պավլիկյանների պատմության, աղբյուրագիտության և այլ հարցերին նվիրված մի շարք հոդվածներով: Աղանդավորներին նվիրված նոր և նորագույն զործերից ստորև նշում ենք առավել կարևորները: *H. Grégoire, Les sources de l'histoire des Pauliciens. Bulletin de l'Académie royal de Belgique, Classe des Lettres, 5ème serie, t. XXII, 1936; Նույնի, Pour l'histoire des églises Pauliciennes. Orientalia Christiana Periodica, vol. XIII, No 3—4, Roma, 1947; Հ. Բարթիկյան, Պավլիկյան շարժման մի քանի աղբյուրների գնահատման շուրջը, Տեղեկագիր, № 6, 1957; Նույնի, Պավլիկյան համայնքի կազմակերպության հարցի շուրջը, ՊՐՀ, № 3, 1958; Նույնի, Еще раз о происхождении имени «Павлиякиане», «Исторический сборник» № 2, 1973; Նույնի, О павликианах после павликиан, «Античная древность и средние века», сборник 10, Свердловск, 1973; Նույնի, Պավլիկյան շարժման գաղափարախոսությունը, Լրաբեր, № 8, 1979. *F. Sc heldweller, Paulikianer-probleme, "Byzantinische Zeitschrift, Bd. 43, No 1—2, 1950; M. Loos, Le mouvement Paulicien à Byzance. "Byzantinoslavica., No XXIV, fasc. 2, Praha, 1963; No XXV, fasc. 1, 1964; 1. 'Αναστασίου, οἱ Παυλικιανοί. Ἡ ἱστορία καὶ τὰ διατεκταία τῶν ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων, Αθήναι, 1959; P. M. Бартикий, Источники для изучения истории павликианского движения, Ереван, 1961. *Е. Э. Липшиц, Очерки истории византийского общества и культуры. VIII-первая половина IX в. Москва-Ленинград, 1961; Nina Garsolian, The Paulician Heresy. A Study of the Origin and Development of Paulicianism in Armenia and the Eastern Provinces of the Byzantine Empire, Paris, 1967; Ս. Տ. Սիլիբ-Բախշյան, Հայաստանը 7—9 դարերում, Երևան, 1968; Ե. Գ. Տեր-Մինասյան, Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից, Երևան, 1968; P. Lemerle, L'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure d'après les sources grecques, "Travaux et Mémoires", 5, 1973.***

որոնցից ամենանշանավորը բողոմիլությունն էր: Այդ ազատասիրական գաղափարները ամենատարբեր ճանապարհներով տարածվեցին Արևմտյան Նվրոպայում, հատկապես Իտալիայում և հարավային Ֆրանսիայում, նպաստելով ավրիզոյանների, կաթարների և այլ աղանդավորական շարժումների դադարախոսության ձևավորմանը:

Պատահական չէ, որ պավլիկյան շարժումը ծագեց Արևմտյան Հայաստանում: Այստեղի բնակչությունը, ինչպես նշվեց, ենթարկվում էր բյուզանդական իշխանությունների ծանր ու բազմապիսի ճնշումներին: Դեռևս Զենոն կայսեր օրոք (474—491) սկսվեց հարավարևմտյան Հայաստանի նախարարությունների ինքնուրույնության վերացումը: Դրա հետ մեկտեղ Բյուզանդիան սկսեց արմատապես խախտել հայոց վաղեմի ժառանգական իրավունքը: Քաղաքական ճնշման զուգընթաց գնալով ուժեղացավ նաև տնտեսականը: Բյուզանդիայի տիրապետության տակ գտնվող հայերի վրա դրվեց հարկային աննախընթաց ծանր բեռ: Արևմտյան Հայաստանում ավելի մեծ ծավալ ստացան հայադավանության սահմանափակումներն ու հալածանքները: Բյուզանդական եկեղեցին ջանքեր էր թափում արմատախիլ անել միաբնակչությունը և տարածել քաղկեդոնականությունը: Այդ նպատակին հասնելու համար նա օգտագործում էր Արևմտյան Հայաստանում հաստատված քաղկեդոնիկ եպիսկոպոսությունները: 680 թ. գումարված Տրուլլի եկեղեցական ժողովի ընդունած որոշումների մեջ մեծ թիվ են կազմում այն կանոնները, որոնք ուղղված են հայադավանության դեմ: Այդ որոշումների տակ ստորագրել են Արևմտյան Հայաստանի տասից ավելի եպիսկոպոսներ²:

Այս բոլորը չէր կարող հայ բնակչության մեջ իշխող կարգերի դեմ խոր դժգոհություն չառաջացնել, դժգոհություն, որն իր արտահայտությունն էր գտնում տարբեր ձևերով: Աշխատավոր խավերի դժգոհությունը է՛լ ավելի էր սրվում նաև այն պատճառով, որ հոգևորականների քարոզած գաղափարները և գործած արարքները սուր հակասության մեջ էին գտնվում միմյանց նկատմամբ: Նույն Տրուլլի եկեղեցական ժողովում ընդունված կանոններից շատ պարզ երևում է, որ հոգևորականները զբաղված էին գործատներ պահելով, վաշխառությամբ, նրանք քահանա կամ նույնիսկ եպիսկոպոս էին ձեռնադրում, հաղորդություն էին տալիս դրամով, մասնակցում թատերական ներկայացումներին կամ ձիարշավներին և այլն³:

Այս բոլորից դժգոհ Արևմտյան Հայաստանի աշխատավոր ժողովուրդը ընդվզեց կայսրության և նրա եկեղեցու ֆեոդալական շահագործման դեմ և այդ ընդվզումը VII դարի կեսերին հանդես եկավ պավլիկյանների դրոշի ներքո:

Աղբյուրների տվյալների հիման վրա կարելի է պարզ պատկերացում կալմել, որ պավլիկյան շարժման մասնակիցները որպես կանոն պատկանում

² Mansi, Sacrorum Conciliorum nova et amplissima Collectio, t. XI, col. 983: Ժողովի 95-րդ կանոնը ուղղված է Պողոս Սամոսատցու աղանդի (պավլիանիտների) դեմ: Բացառված չէ, որ նկատի ունի հենց այդ ժամանակները հանդես եկած պավլիկյաններին, որոնք հետագա շրջանում սխալմամբ նույնացվում էին պավլիանիտների հետ:

³ Mansi, t. XI: Նման բովանդակությամբ կանոններ ընդունվեցին և Ներկրոզ Նիկիական ժողովում (787), որն ապացույցն է այն բանի, որ վիճակը չէր փոխվել: St'as Mansi, t. XIII, col. 421 sq.

էին աշխատավոր խավերին, հատկապես աշխատավոր գյուղացիությանը⁴։ Քայքայ հակառակ շարժման միանգամայն աշխարհիկ բնույթին ու դրդապատճառներին, հասկանալի պատճառներով այն հանդես եկավ կրոնական քողի տակ։ «Այն բոլոր ընդհանուր բնույթ կրող հարձակումները, — գրում է Ֆ. Էնգելսը, — որ կատարվում էին ֆեոդալիզմի և ամենից առաջ եկեղեցու դեմ, ինչպես նաև հեղափոխական, հասարակական և քաղաքական բոլոր ուսմունքները, միաժամանակ նաև աստվածաբանական հերետիկոսությունների պետք է լինեին։ Տիրող հասարակական հարաբերությունների վրա հարձակումը հնարավոր դարձնելու համար անհրաժեշտ էր հեռացնել սրբության այն շղարշը, որով սքողված էին այդ հարաբերությունները»⁵։

Պավլիկյան շարժմանը վերաբերող և պահպանված տեղեկությունները հանդիպում են աղանդավորների հակառակորդների գրչին պատկանող երկերում։ Աղանդավորների գրած աշխատությունները չեն պահպանվել, թեև հայտնի է, որ այդպիսիք եղել են։ Նրանց կորստյան միակ և հիմնական պատճառը նման գրքեր պահող մարդկանց նկատմամբ իշխանությունների ձեռք առած դաժան միջոցներն էին։ Օրենքով սահմանված էր, որ նման գրքեր պահող անձնավորությունները ենթակա են մահապատիժ⁶։ Հայկական և բյուզանդական ժամանակագրություններում և այլ կարգի աշխատություններում արտացոլված են պավլիկյան շարժման առանձին դրվագները միայն։ Աղանդի ամբողջ պատմությունը սկզբից մինչև 869—870 թթ. գրել է հուլյն վանական Պետրոս Սիկիլիացին⁷։ Նրա երկը, թեև գրված է «ուղղափառության» դիրքերից, աղանդավորների նկատմամբ մեծ ատելություն տածող հեղինակի կողմից, այնուամենայնիվ անգնահատելի արժեք է ներկայացնում, այն պարզ պատճառով, որ շարադրված է փաստական հարուստ նյութի հիման վրա։ Նրա հեղինակը օգտագործել է հենց պավլիկյանների գրչին պատկանող երկեր, որոնց ծանոթացել է աղանդավորների մայրաքաղաք Տեֆրիկում (Տիվրիկ), երբ 869 թ. Վասիլ I կայսեր հանձնարարությամբ 9 ամիս եղել է այդ քաղաքում։ Նա, ի միջի այլոց, օգտագործել է պավլիկյանների խոշորագույն աղանդապետ Սերգիոսի նամակները, որոնցից առանձին մեջբերումներ է կատարել իր պատմական երկում։

Մինչև օրս բազմաթիվ կարծիքներ են արտահայտվել պավլիկյան անվան նշանակության մասին։ Դրա շուրջ եղած վեճերը գալիս են դեռ միջնադարից, պավլիկյանների ժամանակներից։ Ուղղափառ հեղինակներից ոմանք անունը կապում են առասպելական Կալլիսիկեի որդիների՝ Պողոսի և Հովհաննեսի անունների հետ, որ սկզբում իբր եղել է Պավլոփոսներ (Παυλοφάνοι), որը

⁴ Աշխատավոր խավերին էր պատկանում պավլիկյան շարժման խոշորագույն աղանդապետը՝ Սերգիոսը, որ մինչև իր մահը աշխատում էր որպես հյուան։

⁵ Ֆ. Էնգելս, Գյուղացիական պատերազմը Գերմանիայում, Երևան, 1940, էջ 46։

⁶ Р. М. Бартикая, Источники для изучения истории павликианского движения, Ереван, 1961, стр. 136.

⁷ Դենական բնագիրը տե՛ս Ch. Astruc, W. Conus-Wolska, J. Gouillard, P. Lemerle, D. Papachryssanthou, J. Paramelle, Les sources grecques pour l'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure, "Travaux et Mémoires, du Centre de Recherche d'Histoire et de Civilisation byzantines, No 4, Paris, 1970, p. 7—67։ Գետրոս Սիկիլիացու երկի առևտրին թարգմանությունը տե՛ս Р. М. Бартикая, Источники для изучения истории павликианского движения, Ереван, 1961, с. 117—150։ Հայերեն թարգմանությունը՝ Հայ ժողովրդի պատմության քրիստոնադատ, հատ. 1, Երևան, 1961, էջ 743—760։

հետագայում դարձել է «Պավլիկյաններ» (Παυλικιανοί): Ուրիշները պավլիկյան անունը կապում էին կին աղանդավոր առասպելական Կալլինիկեի որդու՝ Պողոսի անվան, կամ էլ VII դարի առաջին կեսին ապրած պավլիկյան սղանդակապետ Գեգնեսիոսի հայր Պողոս հայի անվան հետ:

Ամենից հավանականն այն է, որ պավլիկյան անունը կապ ունի Պողոս առաքյալի անվան հետ և պավլիկյան նշանակում է Պողոս առաքյալի հետեւիորդ, առաքյալ, որը պավլիկյանների շրջանում ամենամեծ հեղինակությունն էր վայելում: Պավլիկյան շարժման բոլոր աղանդապետները սովորություն ունեին ստանալ ավելադիր անուններ, որոնք ոչ այլ ինչ էին, քան Պողոս առաքյալի աշակերտների անունները, նրանք իրենց համայնքները կոչում էին Պողոս առաքյալի հիմնադրած համայնքների անուններով: Դրանով նրանք ուզում էին ընդգծել իրենց կապը Պողոս առաքյալի, վաղ քրիստոնեական համայնքների հիմնադրի հետ: Այդ միտքը հաստատվում է դեպքերի ժամանակակից Փոստ պատրիարքի ուղղակի ցուցումով, թե պավլիկյաններն իրենց համարում են Պողոս առաքյալ անվան կրողներ⁸:

2. ՊԱՎԼԻԿՅԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ VII Դ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ ԵՎ VIII ԴԱՐՈՒՄ

Պավլիկյան շարժումը առաջացել է Արևմտյան Հայաստանի Մանանադի գավառում, որը հետագայում դարձավ Թոնդրակյան շարժման կարևոր կենտրոններից մեկը⁹:

Հերակլիոս կայսեր թոռ Կոստանդինի (641—668) օրոք, ցույց է տալիս Պետրոս Սիկիլիացին, Մանանադի գյուղում հանդես եկավ ոմն Վհայազգի Կոստանդինը՝ հիմնադիրը դառնալով պավլիկյան վարդապետության և շարժման¹⁰: Նա իր շուրջը համախմբեց իշխող կարգերից դժգոհ մարդկանց, որոնք գլխավորնպես հայեր էին¹¹: Ուղղափառ հեղինակները ջանք են թափում պավլիկյանությունը ներկայացնելու որպես նույն մանիքեությունը, բայց պավլիկյանները մերժում էին դա, աշխատում սահմանազատվել մանիքեյիներից: Կոստանդին հայը չէր ընդունում մանիքեական գրքերը, նրա վարդապետությունն ամբողջությամբ հիմնված էր Ավետարանի և Պողոս առաքյալի թղթերի վրա, որոնք, սակայն, ինքը յուրովի էր մեկնաբանում և իմաստավորում¹²:

Կոստանդին հայը, հիմնադիրը դառնալով պավլիկյան շարժման, սկիզբ դրեց մի սովորույթի, որը որդեգրեցին նրա բոլոր հաջորդները: Ըստ այդ սովորույթի, աղանդապետը պետք է ստանար վերադիր անուն՝ Պողոս առաք-

⁸ Հարցի մասին մանրամասն տե՛ս Р. М. Бартякян. Еще раз о происхождении имени «Павлякиане», «Էրաբեր հաս. գիտ.», № 2, 1973, с. 85—90.

⁹ Արիստակես Լաստիվերացի, Պատմություն, գլ. 23: Պետրոս Սիկիլիացին վկայում է, որ Մանանադին մինչև իր ժամանակները (870) «մանիքեցիներ» (իմա՝ պավլիկյաններ) է սնում:

¹⁰ Աղբյուրները տալիս են պավլիկյան շարժման ընդամենը վեց աղանդապետի անուն, որոնցից հայ են համարվում Կոստանդինը (VII դարի կես), Գեգնեսիոսը և նրա եղբայր Թևոդորոսը (VIII դարի առաջին կես), Գեգնեսիոսի որդի Զաքարիան և Վահանը (VIII դարի վերջ, IX դարի սկիզբ): Ինչպես անունն է վկայում հայ էին նաև պավլիկյանների սպարապետներ Կարսեասը (Կարսիս-Կարապետ) և նրա ազգական նշանավոր Խրիսոստիմոսը:

¹¹ Հակառակ այն բանի, որ հետագայում պավլիկյան շարժմանը մասնակից դարձան հայերից բացի և այլ ժողովուրդների ներկայացուցիչներ, աղանդավորների հիմնական զանգվածը հայերից էր բաղկացած:

¹² «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», էջ 752—753:

յալի աշակերտներից մեկի անունը, իսկ հիմնադրած պավլիկյան համայնքները կոչեր Պողոս առաքյալի հիմնադրած համայնքներից որևէ մեկի անունով: Ինքը՝ Կոստանդինն ստացավ Սիրվանոս վերադիր անունը: Որոշ ժամանակ Մանանդիում գործելով, Կոստանդին-Սիրվանոսը հաստատվեց Կոլոնիայի (այժմ՝ Կոյլի Հիսար) մոտ գտնվող Կիրոսսա ամրոցում, որտեղ հիմնադրեց պավլիկյան մի համայնք, որը կոչեց Մակեդոնիա (Պողոս առաքյալի աշակերտ Սիրվանոսի հիմնադրած Մակեդոնիա համայնքի անունով)¹³: Կիրոսսայում Սիրվանոսը գործեց ամբողջ քաանյոթ տարի, իր շուրջը համախմբելով իշխող կարգերից ու ֆեոդալական շահագործումից դժգոհ ժողովրդական զանգվածներու Կոստանդին-Սիրվանոսի գործունեությունը ահաբեկում է բյուզանդական կառավարությանը: Կայսեր կարգադրությամբ Կոստանդնուպոլսից Կոլոնիա է ուղարկվում Սիմեոն անունով մի պալատական, որը ձերբակալում է աղանդապետին և նրա համախոհներից շատերին, աղանդապետին տանում է Կոլոնիայի բերդի հարավային կողմը և հրամայում նրա աշակերտներին քարկոծել իրենց ուսուցչին: Աշակերտները հրաժարվում են: Բայց Կոստանդին-Սիրվանոսի աշակերտներից մեկը, Հուստոս անունով, իրականացնում է Սիմեոնի հրամանը և քարի հարվածով սպանում իր ուսուցչին¹⁴: Ահա այսպիսի վախճան ունեցավ պավլիկյան շարժման հիմնադիրը:

Աղանդապետին մահապատժի ենթարկելուց հետո պալատական Սիմեոնը կայսեր կարգադրությամբ մեծ ջանքեր թափեց աղարձի բերելու աղանդապետի աշակերտներին, բայց նրանք «անդարձ միացին, գերադասելով աղանդավոր միոնել, քան թե զղջմամբ աստծո գութը շարժել և հավիտենական փրկության արժանանալ», գրում է Պետրոս Սիկիլիացին¹⁵: Բայց աղանդավորներին քրննելու ընթացքում տեղի ունեցավ անսպասելին: Պալատական Սիմեոնը համոզվում է պավլիկյան գաղափարախոսության ճշմարտացիությանը: Նա «աստվածաբանական դաստիարակությանն անհաղորդ լինելով,— բացատրում է Պետրոս Սիկիլիացին,— դեռ ավելին՝ լինելով թեթևամիտ, ուսավ այդ կործանարար աղանդը»¹⁶, վերադառնալով մայրաքաղաք, Սիմեոնը զեկուցեց կայսեր իր գործունեության մասին, բայց երեք տարի անց ծածուկ հեռանալով Կոստանդնուպոլսից, ժամանում է Կիրոսսա, հավաքում Կոստանդին-Սիրվանոսի աշակերտներին, և դառնում նրա պատթարության ժառանգորդը», այսինքն աղանդապետ: Իր նախորդի հաստատած կարգի համաձայն նա իրեն վերանվանեց Տիտոս, Պողոս առաքյալի աշակերտներից մեկի անունով և երեք տարի գլխավորեց շարժումը: Սակայն ինչպես Կոստանդին-Սիրվանոսի, Սի-

¹³ Կոլոնիան հենց այդ ժամանակաշրջանի բյուզանդական փաստաթղթերում համարվում է Հայաստանի քաղաք: Տրուլի կեղեցական ժողովում (680) մասնակցում էր «Հայաստանի Կոլոնիայի եպիսկոպոսը» ἐπίσκοπος Κολωνίας Ἀρμενίας. Mansi, t. XI, col. 616, 680, Հետագայում, հատկապես IX դարում, Կոլոնիան հիշվում է որպես պավլիկյան շարժման կենտրոններից մեկը: Տե՛ս В. Васильевский.—П. Никитин, Сказания о 42 Аморийских мучениках, Записки Императорской Академии наук, серия VIII, том VII, № 2, СПб., 1905.

¹⁴ Պետրոս Սիկիլիացու տվյալներով Կոստանդին-Սիրվանոսի քարկոծման վայրը՝ աղանդապետի գերեզմանի վրա կուտակված քարերից կոչվեց Սորոս (σώρος): «Սորոս» հունարեն նշանակում է «քարակույտ», «կույտ», ամենայն հավանականությամբ, ժողովրդական ստուգաբանություն է: «Սորոսի» մեջ թաքնված է հայկական «ձոր» բառը, ինչպիսիք շատ կան Հայաստանի տեղանունների մեջ:

¹⁵ «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատի», հ. 1, էջ 754:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 754—755:

մեծոն-Տիտոսի համար էլ վերոհիշյալ Հուստոսը ճակատագրական դեր է խաղում: Սիմեոնի և Հուստոսի միջև բանավեճ էր ծագել Պողոս առաքյալի կողոսացիներին ուղղված թղթի մի նախադասության մտքի առթիվ. «Զի նովաւ հաստատեցաւ ամենայն ինչ որ ինչ երկինս և որ ինչ յերկրի, որ երեկին և որ ոչն երեկին, եթէ աթոռք, եթէ տէրութիւնք եթէ պետութիւնք, եթէ իշխանութիւնք. ամենայն ինչ նովաւ և ի նոյն հաստատեցաւ»¹⁷: Խոսքը պավլիկյանների աստվածաբանական դուալիզմին՝ Բարի և Չար աստվածների գոյության հարցին էր վերաբերում, այն հարցին, թե աշխարհի արարիչն ով է, երկնային աստվածը, թե սատանան: Համաձայն չլինելով Սիմեոն-Տիտոսի տվյալ նախադասության տված բացատրությանը, Հուստոսը, իբրև թե ճշմարտությունն իմանալու մտադրությամբ, դիմում է Կոլոնիայի եպիսկոպոսին, և նրան տեղյակ պահում ոչ միայն պավլիկյանների աղանդապետի մասին, այլև պավլիկյան համայնքի, որն իր առաջին աղանդապետ Կոստանդին-Սիլվանոսի մահից հետո, անցել էր խոր ընդհատակ: Եպիսկոպոսը առանց հապաղման զեկուցում է Հուստինիանոս II կայսեր (685—695, 705—711 թթ.), որը հրամայում է հարցաքննել նրանց և աղանդից չհրաժարվողներին ողջակեզ անել: Ինչ որ և տեղի ունեցավ: Աղանդապետ Սիմեոն-Տիտոսը և շատ ուրիշ պավլիկյաններ խարուկի վրա կնքեցին իրենց մահկանացուն:

Հակառակ բյուզանդական կառավարության փորձերին՝ հենց խանձարուրում խեղդելու պավլիկյան շարժումը, նրան այդ բանը չի հաջողվում: Կայսրության տարբեր շրջաններում բռնկվում են աղանդի նորանոր օջախներ: Շարժումը մուտք է գործում նաև Արևելյան Հայաստան, և, հավանաբար, նաև Աղվանք: Այնքան հուժկու է դառնում պավլիկյան շարժումը VIII դարի սկզբում, որ Հայոց կաթողիկոս Հովհան Օձնեցին անհրաժեշտ է գտնում առանձին ճառ գրել պավլիկյանների և նրանց ուսմունքի դեմ¹⁸, անվանարկել նրանց վարդապետությունը, ժողովրդական զանգվածներն աղանդից հեռու պահելու մտահոգությամբ: Պետք է ենթադրել, որ Ներսես III կաթողիկոսի և հատկապես Հովհան Օձնեցու նախորդ Եղիա կաթողիկոսի օրոք Բյուզանդական կայսրության սահմաններում հալածվող պավլիկյանները ստիպված եղան անցնել սահմանը և ապաստանել արաբական տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանում: Արաբները դեռևս շարժման սկզբնական շրջանում դեմ չէին օգտագործելու պավլիկյաններին՝ ընդդեմ Բյուզանդական կայսրության: Հովհան Օձնեցու տվյալներով, պավլիկյանները Ներսես կաթողիկոսի մահից հետո ձյուսեալք չողան ղօղեցին յօլորտս ուրեք աշխարհիս մերոյ»¹⁹ և այն բանից հետո, երբ արաբները զորավիգ կանգնեցին աղանդավորներին, վերջիններս «ի դարանամտութեան իւրեանց սողեալ յորջից յաշխարհամէջս և ի ժողովրդաբնակս համարձակեցան յարձակել տեղիս... Ուրանօր ի միասին ընթացեալ կուտեցին ամենայն ուրեք, որպէս անգեղք աշխարհաց ի նեխաշաղիղ ինչ գէշ»²⁰:

Շարժումն ահաբեկում է նաև Աղվանից հոգևոր և աշխարհիկ պետերին: Շահագործող դասակարգերն արդեն դիմում են որոշակի միջոցառումների: Աղվանից Միքայել (702—737) կաթողիկոսի ժամանակ, 702—705 թվական-

¹⁷ «Թուղթ առ Կողոսացիս», Ա, 16:

¹⁸ «Յովհաննու Իմաստասիրի Աւանցոյ, Մատենագրութիւնք», էջ 46—60:

¹⁹ «Յովհաննու Իմաստասիրի Աւանցոյ Մատենագրութիւնք», էջ 51:

²⁰ Նույն տեղում:

ների միջև Աղվանից իշխան և Գարդմանից տեր ապոհյուզատ պատրիկ Շիրոյի և սպարապետ Վարազ-Գրիգոր պատրիկի հրամանով, ամենայն հավանականությամբ, Պարտավ քաղաքում գումարվում է ժողով, «յաղաքս բարեկարգութեան աշխարհիս և ուղղափառութեան հաւատոյս»։ Զանազան աղանդների և հերձվածների շարքին հիշատակվում են նաև պավլիկյանները²¹։

Սակայն իշխող դասակարգերի համար պավլիկյանների հարցը գնալով բարդանում է։ Շարժմանն են հարում նորանոր զանգվածներ։ Հովհան Օձնեցին «ստիպված է պավլիկյանների հարցը քննության դնել Դվինի 719 թ. եկեղեցական ժողովում և այնտեղ նրանց դեմ ընդունվում է մի կանոն՝ 32-րդը, որի հիմնական նպատակն էր թույլ չտալ, որ շարժումը է՛լ ավելի ծավալվի Հայաստանում։ «Ոչ է պարտա ի շարաղանդ մծղնէիցն տեղիս, որ կոչին պոլիկեանք, աթել ումեք և կամ յարել և խաւակից լինել, և երթեկութիւն առնել, այլ ամենեկին հեռանալ ի նոցանէ, գարշել և ատել զնոսա. զի որդիք սատանայի են և լուցկիք յաւիտենական հրոյն, և աւտարացեալ են ի սիրոյ կամաց Արարչին։ Եթէ ոք իցէ, որ յարեսցի ի նոսա, և ի սիրելութիւն և ի բարեկամութիւն եկեսցէ, պարտ է զայնպիսին խոշտանգել, և ծանր պատուհաս ի վերայ դնել, մինչև զգաստասցին և առողջասցեն ի հաւատս։ Ապա եթէ դարձեալ ի նմին գտցին վերստին, զայնպիսին հրամայեմք ամենեկին հատանել և արտաքս ընկենուլ իբրև զժանգ ախտս յանդամոց եկեղեցւոյ Քրիստոսի»²²։

Դրությունը նույնն էր և բյուզանդական Հայաստանում։ Սիմեոն-Տիտոսի և նրա հավատարիմ աշակերտների մահապատժից հետո, վերապրած պավլիկյանները ոմն հայազգի Պողոսի գլխավորությամբ ապաստան են գտնում Պոնտոսում։ Պողոս հայը ուներ Գեգնեսիոս և Թեոդորոս անուններով երկու որդի։ Նրանցից ավագին՝ Գեգնեսիոսին, վերանվանելով Տիմոթեոս՝ Պողոս առաքյալի աշակերտներից մեկի անունով, հռչակում է պավլիկյանների աղանդապետ։ Այս հոգի վրա երկու եղբայրների միջև գծություն է առաջանում։ Թեոդորոսն ինքն է ցանկանում արժանանալ այդ պատվին, բայց հաջողություն չի ունենում։ Երկու եղբայրների միջև ծագած հակառակությունը հարատևեց մինչև նրանց կյանքի վերջը։

Իսավրական հարստության կայսրերը, առաջին հերթին Լևոն III-ը (717—741) և Կոստանդին V-ը (741—775) որոշ չափով փոխում են իրենց նախորդների քաղաքականությունը պավլիկյանների նկատմամբ, ելնելով, իհարկե, առաջին հերթին իրենց քաղաքական և պետական շահերից։ Պավլիկյանները կարող էին ժամանակավորապես դառնալ իրենց դաշնակիցները պատկերամարտության հարցում՝ վանականության դեմ մղած իրենց պայքարում, ինչպես նաև ռազմական օգնություն ցուցաբերել կայսրության արտաքին թշնամիների դեմ մղված պայքարում։ Գեգնեսիոս-Տիմոթեոսը հրավիրվում է Կոստանդնուպոլիս, հանձնվում պատրիարքի դատին, բայց վերջինս բավարարվում է նրան ասել տալով պավլիկյանությունից ուրացման բանաձևերը և կայսեր հրամանով ազատ արձակվում։ Աղանդապետը, վերադառնալով Պոնտոս, այնուամենայնիվ չի մնում այնտեղ, այլ իր աշակերտների գլուխն անցած ապաստանում է պավլիկյան շարժման բնօրրանը՝ Մանանաղի։

²¹ «Սամուէլի քահանայի Անեցւոյ», Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1693, էջ 286։

²² «Կանոնագիրք Հայոց», Ա, աշխատասիրությամբ Վազգեն Հակոբյանի, Երևան, 1964, էջ 534—535։

Գեղնեսիոս-Տիմոթեոսը ունեւր Զաքարիա անունով մի որդի և մի որդեգիր՝ Հովսեփին։ Աղանդապետի մահից հետո պավլիկյան շարժման մեջ ճեղքվածք է առաջանում։ Ոմանք աղանդապետ էին ճանաչում Զաքարիային, մյուսները՝ Հովսեփին։ Նրանց միջև թշնամությունն այն աստիճան սրվեց, որ Զաքարիան քարի հարվածով քիչ էր մնացել սպանեւր Հովսեփին։ Պավլիկյանների շարժեւրում այդ թշնամությունն ու հակամարտությունը, ինչպես ցույց է տալիս Պետրոս Սիկիլիացին, կար Զաքարիայից և Հովսեփից առաջ էլ, և բխում էր շարժման մասնակիցների դասակարգային և էթնիկական տեսակետից ոչ միակոււ լինելուց։ Հակառակ այդ բոլորին, պավլիկյան շարժումը արաբաբլուզանդական սահմանի վրա գնալով ծավալվում էր, ընդգրկելով նորանոր շրջաններ։ Ահա այս ժամանակ է, որ ազանդը իր դասակարգային բնույթից բացի ստանում է նաև ժողովրդաազատագրական պայքարի բովանդակություն։

Փիլիպպիկոս կայսեր հալածանքների հետևանքով պավլիկյան շարժումը մուտք էր գործել նաև Մելիտինե և Զորրորդ Հայք։ VIII դ. կեսերին այլ սահմանամերձ շրջաններում, նաև Թեոդոսուպոլսի-Կարինում կային բազմամարդ պավլիկյան համայնքներ։ Նրանց գոյությունն այնտեղ պատահական չէր։ Արաբները պավլիկյանների ռազմունակ տարրին ուզում էին օգտագործել Բյուզանդիայի դեմ և այդ իսկ պատճառով նրանց բնակեցնում էին հենց նշված սահմանամերձ շրջաններում։ Բայց հակառակ այն բանի, որ մինչև VIII դարի սկիզբը, պավլիկյանների և արաբների միջև ստեղծվել էր համեմատաբար սերտ կապ, որի հիմքում ընկած էր միասնական պայքարը Բյուզանդական կայսրության դեմ, այդ կապը շատ շուտով թուլացավ և պավլիկյանները խալիֆայության դաշնակիցներից դարձան նրա թշնամիները։ Դրա հիմնական պատճառը, ամենայն հավանականությամբ, 725 թ. արաբների որդեգրած հարկային դաժան քաղաքականությունն էր, որ ամբողջությամբ ծանրանում էր աշխատավոր խավերի ուսերին։ Եվ երբ Հայաստանում 748 թ. Գրիգոր Մամիկոնյանը, օգտվելով արաբական խալիֆայության ներսում բռնկված գահակալական պայքարից, ապստամբություն բարձրացրեց, պավլիկյանները որոշեցին մասնակցել դրան։ Այն ժամանակ, երբ հայ ապստամբների գործը գրտնըվում էր Պոտոսում, նրան հարեցին այնպիսի մարդիկ, որոնց VIII դարի հայ պատմիչ Ղևոնդը անվանում է ռորդիք յանցանաց։ «Եւ ամենայն որդիք յանցանաց,— գրում է նա,— երթեալք խառնէին ի գունդ ապստամբութեանն, որք ոչ ճանաչէին զերկիւղն Աստուծոյ և ոչ զահ իշխանաց և ոչ զպատիւ ծերոց, այլ իբրև ալլազգի և օտարացեալ ասպատակ սփռեալ գերէին զեղբարս և զազգակիցս իւրեանց և բազում աւարարութիւնս առնէին, խոշտանգանաւ և գանիւք տանջանս ածեալ ի վերայ եղբարց իւրեանց»²³։

Ղևոնդի այս արժեքավոր տեղեկություններից կարելի է հանգել մի շարք կարևոր եզրակացությունների։ Նախ և առաջ կասկածի ենթակա չէ, որ ռորդիք յանցանաց» հայեր են, նրանք շունեն աստծո վախը և չեն ենթարկվում ոչ հոգևոր, և ոչ էլ աշխարհիկ իշխանություններին։ Հայ իրականության մեջ VIII դ. կեսերին այդպիսիք կարող էին լինել միայն պավլիկյանները։ Այդ հաստատվում է նաև բյուզանդական աղբյուրների տվյալների հիման վրա։ Պետրոս Սիկիլիացին ցույց է տալիս, որ Գեղնեսիոս-Տիմոթեոսի մահից հետո, որ տեղի ունեցավ Մանանաղիում, նրա հաջորդները՝ Հովսեփ-Սպափրոդիտոսը և Զաքարիան, Մանանաղիի պավլիկյանների գլուխն անցած, փորձում են գաղտ-

²³ «Ղևոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց պատմութիւն», ՍՊԲ., 1887, էջ 123։

նի փախչել արաբական տիրապետությունից, անցնել սահմանը և ապաստանել Պոնտոսում: Պետրոս Սիկիլիացին նշում է նաև, որ արաբներն իմանալով այդ մասին, հալածում են պավլիկյաններին և սարսափելի ջարդ տալիս Զաքարիայի հետևորդներին: Հազիվհազ փրկվում է Հովսեփին իր կողմնակիցներով, անցնում բյուզանդական սահմանը և ապաստանում Պոնտոսի էպիսկոպոսի վայրում: Հասկանալի է, որ Ղևոնդի հիշատակած «որդիք յանցանաց» և Հովսեփի գլխավորած պավլիկյանները միևնույն անձնավորություններն են:

Պոնտոսի էպիսկոպոս բնակավայրի պավլիկյանները մեծ պատվով են ընդունում իրենց մոտ ապաստան գտած հավատակիցներին: Բայց իշխող դասակարգերի վերաբերմունքը նրանց նկատմամբ բոլորովին այլ էր: Ղևոնդը գրում է, որ «յանցանաց որդիների» ապստամբությանը հարելու հետևանքով վերջիններս ղեկավարների միջև ապստամբության հետագա ընթացքի հարցում անհամաձայնություն է առաջանում: «Յաղագս որոյ,— գրում է Ղևոնդը,— իշխան Աշոտ... և ոմանք ի նախարարացն ընդ նմա, կամէր միաբանել ընդ որդիսն իսմայէլի»²⁴:

Այսպիսի իրավիճակում հայ նախարարներին մնում էր շարունակել արաբների գործը պավլիկյանների նկատմամբ: Պոնտոսի էպիսկոպոսում ապաստանած Հովսեփին և նրա գլխավորած պավլիկյաններին հալածանքի է ենթարկում ոմն «բարեպաշտ արխոնտ»: Նրան Պետրոս Սիկիլիացին անվանում է Կրիկորակես (Կրիկորիկ), որը, ամենայն հավանականությամբ, նախարար Գրիգոր Մամիկոնյանն²⁵ էր:

Այս բոլորն ընդգծում են պավլիկյան շարժման ոչ միայն դասակարգային, այլև ժողովրդազատագրական բնույթը:

Խալիֆայության ներսում բռնկված գահակալական կռիվները փորձեց օգտագործել նաև Բյուզանդական կայսրությունը, ավելի ճիշտ՝ հայ նախարարների ապստամբությունը արաբների դեմ ու Բյուզանդիայի միաժամանակյա հարձակումը խալիֆայության վրա, ամենայն հավանականությամբ, նախօրոք կազմակերպված և համաձայնեցված էին: Ղևոնդի ասելով հայ ապստամբները «երթնալք ապաստանէին յամուրս յաշխարհին Տայոց... և ապաստանեալք առաւել ի զօրս արքային Յունաց որք էին ի կողմանս Պոնտոսի... քանզի էր ի մէջ նոցա ուխտ խաղաղութեան հրամանաւ կայսերն Կոստանդնիս»²⁶, Կոստանդին V Իսաւրացին 752 թ. հարձակվեց և գրավեց սահմանամերձ երկու նշանավոր քաղաք-ամրոցներ՝ Մելիտենեն և Թեոդոսուպոլիս-Կարինը: Այդ գործին մեծապես նպաստեց նշված քաղաքների հայ և ասորի բնակչությունը²⁷: Կարին գավառի հայությունը խնդրեց կայսրից իրեն Բյուզանդիա տեղափոխել, ազատելու արաբական ծանր լծից: Կայսրը տվեց իր համաձայնությունը և հայերը «թողին զերկիր ծննդեան իրեանց»²⁸ և գնա-

²⁴ «Ղևոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց պատմութիւն», էջ 123:

²⁵ S^h P. M. Бартикан, К вопросу о павликианском движении в первой половине VIII в., Византийский Временник, т. VIII, 1956, с. 127.

²⁶ Ղևոնդ, էջ 122—123:

²⁷ Nicephori Patriarchae Constantinopolitani Antirrheticus adv. Const. Copr. Migne, Patrologia graeca, t. 100, col. 508—509; Georgii Monachi Chronicon, ed. C. de Boor, Lipsiae, 1904 p. 763.

²⁸ Ղևոնդ, էջ 129, Հմմտ. Տեառն Միխայելի Ասորւոց պատրիարքի ժամանակագրութիւն, Երուսաղեմ, 1871, էջ 348: Նաև Michel le Syrien Chronique, ed. J.-B. Chabot, Paris,

ցին կայսեր ետեից: Դրանից հետո, համոզված լինելով, որ չպիտի կարողանա քաղաքը երկար պահել իր ձեռքում, Կոստանդին V-ը հիմնահատակ խորտակում է Թեոդոսուպոլիս-Կարինի պարիսպները և հայ ու ասորի բնակիչներին գաղթեցնում Թրակիա, բավարարելով նրանց կարիքները²⁹, Մինչ այդ կայսրը Թրակիայում հատուկ շինարարություն է ձեռնարկել՝ գաղթականներին բնակեցնելու համար: Այս գաղթեցման վերաբերյալ շատ արժեքավոր են Թեոփանես Խոստովանողի տեղեկությունները: Նա ցույց է տալիս, որ Կոստանդին V-ի գաղթեցրածները Թրակիայում տարածեցին պավլիկյան աղանդը³⁰: Այս փառաբանումն է, որ VIII դ. կեսերին պավլիկյան մեծահոգի համայնքներ կային Կարին գավառում և Մելիտենեում և որոշում է պավլիկյան առաջին համայնքների հանդես գալու ժամանակը եվրոպայում: Ահա այս պավլիկյանները, որոնք գաղթեցվել էին մի երկրամաս, որտեղ մոտ դարուկես առաջ, Մավրիկիոս կայսեր օրոք, բնակեցվել էին իրենց ազգակիցները³¹, նպաստավոր հող գտնելով, ժամանակի ընթացքում աճեցին ու իրենց գաղափարները տարածեցին տեղի ժողովուրդների մեջ և հող նախապատրաստեցին միջնադարյան մի նոր հուժկու դասակարգային շարժման՝ բողոմիլության հանդես գալուն:

Եթե պավլիկյանները, տեղափոխվելով բյուզանդական կայսրության սահմանները, ուզում էին ազատվել արաբական ծանր լծից, ապա Բյուզանդիայի համար նրանց տեղափոխումը բոլորովին այլ նպատակներ էր հետապնդում: Կայսրության նպատակն էր իր երկրի հյուսիսային սահմանի վրա բնակեցնել ուղմունակ մի տարր, օգտագործելու համար արտաքին թշնամու դեմ: Ստեփանոս Նախավկայի վարքից իմանում ենք, որ 762 թվականին Թրակիայում կար հայ պատկերամարտներից բաղկացած մի զորամաս³² (συντροφία 'Αρμενίων), ամենայն հավանականությամբ այն հայ պավլիկյաններից, որոնք մի քանի տարի դրանից առաջ Կոստանդին V-ը գաղթեցրել էր այնտեղ:

3. ՊԱՎԼԻԿՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պավլիկյան շարժման գաղափարախոսությունը մի ժամանակաշրջանի արգասիք չէ: Պահպանված նյութերն արտացոլում են պավլիկյան գաղափարախոսությունն իր վերջնական ձևավորման ժամանակաշրջանում, այն է՝ IX դարում: Բայց և այնպես դժվար չէ նկատել այն ամենը, ինչ պավլիկյան գա-

901, t. II, p. 518, 523; Agapius (Mahboub) de Menbidj, Histoire Universelle, editée et traduite par A. Vasiliev, Patrologia Orientalis, t. VIII, fasc. 3, p. 531: Հայերի և ասորիների մի նոր գաղթեցման մասին Թրակիա Կոստանդին V-ի որդի Լեոն IV-ի կողմից, հիշում է Միքայել Ասորին. Եւս Լեոն առաքեաց զօր ի Միջագետս, և տարան զքրիստոնեայսն՝ Հայս և Եսորիս ուղղափառս (իմա՝ միաբնակներին—Լ. Բ.) և բնակեցոյց ընդ ինքեան ի Թրակիաս: Ժամանակագրութիւն Տեառն Միխայէլի Ասորւոց պատրիարքի, Երուսաղեմ, էջ 354:

²⁹ Nicephori Archiepiscopi Constantinopolitani Opuscula historica, ed. C. de Boor Lipsiae, 1880, p. 220. De rebus post Mauricium gestis, Migne, Patrologia graeca, t. 100, col. 693.

³⁰ Theophanis Chronographia, ed. C. de Boor, t. I, Lipsiae, 1883, p. 429.

³¹ Սեբեոս, գլ. 13:

³² Vita Sancti Stephani Junioris et Martyri, Migne, Patrologia graeca, t. 100, col. 1071—1086: Տեւն նաև՝ Լ. Բաբրիկյան, Հայ-բյուզանդական նոթեր, Երևան, 1960, էջ 320:

դափարախոսության մեջ մուտք է գործել նախորդած աղանդավորական շարժումներից:

Պավլիկյան շարժման մասնակիցների դասակարգային և էթնիկական բաղմադանությունը, որն իր արտահայտությունը գտավ շարժման ներսում ժամանակ առ ժամանակ հանդես եկող պայքարում, արտացոլվեց նաև պավլիկյան գաղափարախոսության զանազան հոսանքների մեջ: Փոտ պատրիարքը նրանց վարդապետության մասին գրելիս, հաճախ նշում է այդ տարբեր ուղղությունների մասին և ցույց տալիս, որ պավլիկյան գաղափարախոսությունը «բազմաճյուղ» է (πολύδαχὺς γὰρ ἡ πλάνη)³³:

Պավլիկյանների առաջին և գլխավոր թեզն այն էր, որ գոյություն ունի երկու աստված՝ Բարի և Չար: Պավլիկյաններն ասում էին, թե «միայն մի բան է մեղ բաժանում հոռոմներից, այն, որ մենք մեկ աստված ենք համարում և երկնային հորը, որն այս աշխարհում իշխանություն չունի, այլ կոնենսա այն ապագայում, և մի այլ աստված, արարիչն աշխարհի, որն ունի այս աշխարհի իշխանությունը: Իսկ հոռոմները միեկնույն աստծուն համարում են և հայր և երկնային, և արարիչ ամբողջ աշխարհի»³⁴: Ինչ տեսանելի է (βλεπόμενον) ասում էին պավլիկյանները, այն Չարի ստեղծածն է, Բարի աստծուն է վերաբերում այն, ինչ բանականության է վերաբերում (νοούμενον) և անտեսանելի է (ἀόρατον)³⁵, «Բարի աստվածը զգայական ոչինչ չի ստեղծել»³⁶: Աղանդապետ Սերգիոսը դրա հիման վրա նախնական մեղսագործությունը, որ մարդկությունը ժառանգել է Ադամից, «բարեգործություն» էր համարում, նա մեղսագործություն էր համարում իր վարդապետությունից հեռանալը կամ այն չընդունելը³⁷:

Չար աստծուն, որ իշխում է տեսանելի աշխարհում և միաժամանակ մարդկանց արարիչն է, պավլիկյաններն անվանում էին Սատանա³⁸: Այս հարցում հայկական աղբյուրները համերաշխ են բյուզանդական աղբյուրներին: Գրիգոր Մագիստրոսն իր մի թղթում, խոսելով պավլիկյանների մասին, ցույց է տալիս, որ համաձայն նրանց վարդապետության Մովսես մարգարեն Սինա լեռան գագաթին ոչ թե աստծուն տեսավ, այլ սատանային³⁹, հասկանալի է, այս աշխարհի արարիչն, չար աստծուն, հետևաբար այն բոլոր պատգամները, որ Մովսեսն ստացավ այդ աստծուց, այն է տասնաբանյան, սատանայի պատգամներն էին: Իրենց թեզը հաստատելու համար պավլիկյանները դիմում էին նոր կտակարանի հեղինակությանը, որտեղ գրված է, թե Քրիստոս

³³ Photii Patriarchae Constantinopolitani, Sermo II Contra Manichaeos, *Migne*, Patrologia graeca. t. 102, col. 93.

³⁴ J. Friedrich, Der ursprüngliche bei Georgios Monachos nur theilweise erhaltene Bericht über die Paulikianer, Sitzungsberichte der philosophisch-philologischen und der historischen Classe der k. b. Akademie der Wissenschaften zu München, Heft I 1896, S. 70—81: *Ռուսերէն Բարձմանութիւնը տե՛ս P. M. Бартукеян, Источники..., с 197—207: Հմմտ. նաև՝ Գեորգի Սիկիլիւցու մոտ. Հայ ժողովրդի պատմության քրիստոմատի», էջ 748:*

³⁵ Photii Sermo Contra Manichaeos, col. 152, 165.

³⁶ Photii Sermo II, col. 93.

³⁷ «Հայ ժողովրդի պատմության քրիստոմատի», էջ 766:

³⁸ J. Flicker, Eine Sammlung von Abschwörungsformeln, Zeitschrift für Kirchengeschichte, Bd. XXVII, S. 453.

³⁹ «Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը», էջ 168:

մարդկանց դիմելով ասել է, թե «Դուք ի հօրէ ի սատանայէ եք, և դցանկութիւնս հօրն ձերոյ կամիք առնել»⁴⁰, նրանք մարդկային մարմինը Չարի ստեղծագործութիւնն էին համարում, դրանով իսկ մերժում էին հարութիւնն ի մեռելոց, գտնում, որ մարդ աշխարհում իր գործած մարմնական մեղքերի համար պատասխանատու չէ, քանի որ մարմինը Չարի արարչագործութիւնն է⁴¹, Պաւլիկյանները երկնային աստծո արարչագործութիւնն էին համարում միայն երկու բան՝ արեգակը և մարդկային հոգին, ընդունում ութ երկնքի դոյութիւնը, որոնցից յոթը ստեղծել է երկնային աստվածը, որոնց վրա էլ բաղմած է: Պաւլիկյանների պատկերացմամբ ութերորդ երկինքը ամենից ցափն է գտնվում, այն մարդկանց համար տեսանելի է, և այս աշխարհի արքա սատանան է՝ ստեղծել⁴²:

Եվթիմիոս Զիգաբենոսը իր «Զրահ ուղղափառութեան» աշխատության մեջ մեծալիաններին (մծղյաններին) վերաբերող պիտում, որտեղ հիշում է նաև «հայերին» և «պաւլիկյաններին», ի միջի այլոց գրում է, որ աղանդավորների վարդապետութեան համաձայն աստված մարդկային բնութիւնը չարին է ծառայեցրել: Դրա հիման վրա աղանդավորները գտնում էին, որ նրանց բոլոր արարքները անդատապարտելի են և պատժի ենթակա չեն, հետևաբար մեղքերի դատ ու դատաստան չի լինելու: Զիգաբենոսի ասելով աղանդավորները ուժեղ կովան ունենալ աստված թե «Դու մեր բնութիւնը ծառայեցրիդ դեռին, իսկ ծառաները պարտավոր են կատարել այն, ինչ տերերն են հրամայում»⁴³,

Պահպանվել է Փոտ պատրիարքի մի շատ արժեքավոր վկայութիւնը, թե պաւլիկյանների ասելով՝ «մշակելի հողերը, տները, ագարակները» (ἀγρί)՝ Չար աստծու արարչութիւնն է»⁴⁴:

Ասվածը վկայում է պաւլիկյան աղանդի միանգամայն աշխարհիկ բնութի մասին: Սոցիալական անհավասարութիւնն ու ճնշումը, աշխատավոր խավերի կեղեքումն ու աղքատացումը, նրանց հողազրկումը, վերջապես աշխարհում տիրող անօրինականութիւնն ու անարդարութիւնը չէր կարող պաւլիկյանների մեջ այն համոզմունքը չստեղծել, որ այդ բոլորը Բարի աստծո գործը լինել չէր կարող: Այդ էր պատճառը, որ պաւլիկյանները պայքար էին մղում այդ անհավասարութեան դեմ, համոզված լինելով, որ պայքարում են Չար աստծո արարչագործութեան, նրա հաստատած կարգ ու կանոնի դեմ, որ իրենց պայքարը կմոտեցնի այն օրը, երբ աշխարհում կտիրի Բարի աստվածը՝ երկնայինը:

Շարժման դասակարգային բնույթը պարզվում է և Հովհան Դամասկացու (ճիշտ է, մեծալիանների վերաբերյալ) արձանագրած մի փաստից, համաձայն որի աղանդավորները սիրով էին ընդունում իրենց տերերից փախած

⁴⁰ «Աւետարան ըստ Յովհաննու», Ը, 44:

⁴¹ Photii Contra Manichaeos, *Migne*, Patrologia graeca, t. 103, col. 1438.

⁴² Joannis Orthodoxi disputatio cum Manichaeo, *Migne*, Patrologia graeca, t. 96, col. 1329; Photii Sermo II, col. 85,93; Euthymii monachi Contra Phundaglatas, *Migne*, Patrologia graeca, t. 131, col. 57.

⁴³ Euthymii monachi Zigabeni Orthodoxe fidei Dogmatica Panoplia, *Migne*, Patrologia graeca, t. 130, col. 1277.

⁴⁴ Photii Sermo II Contra Manichaeos, *Migne*, Patrologia graeca, t. 102, col. 113.

ստրուկներին (ծառաններին), սիրով էին ընդունում իրենց դիմող «մեղավորներին», չպահանջելով ապաշխարության որևէ գումար⁴⁵։

Պավլիկյաններն ընդունում էին Քրիստոսին, դեռ ավելին, նրանք իրենց էին ճշմարիտ քրիստոնյա համարում, իսկ բյուզանդացիներին արհամարհաբար անվանում էին հոռոմներ⁴⁶։ Հովհան Օձնեցին իր ճառում գրում է. «Եւ զանուանն իւրեանց (այսինքն՝ պավլիկյանների) զաղտախինս յանդրնեցան կախիւ զայնցանէ (այն է՝ քրիստոնյաների), որ զերկնից բարութեանցն բուռն հարեալ ունիցին յուսով»⁴⁷։ Բայց ընդունելով Քրիստոսին, պավլիկյանները նրա ծրնունդը բացատրում էին յուրովի և ոչ ինչպես պաշտոնական եկեղեցին։ Պավլիկյանների պատկերացմամբ Քրիստոսը Բարի աստծո, երկնային աստծո որդին էր և ոչ երկրային՝ արարիչ աստծո։ Քրիստոսը երկնային աստծո մի հրեշտակն էր, որ օգնեց նրան ընդունելու մարդկությանը։ Քրիստոս իջավ երկրնեքից, ծնվեց մի կնոջից (Մարիամից), քարոզեց մարդկանց, որ իրենց արարիչը ոչ թե երկնային աստվածն է, այլ երկրայինը, որը և բնակվում է նրանց մեջ, ապա խաչվեց, հարյավ ի մեռելոց և համբարձավ⁴⁸։ Աղանդավորներն իրենց վարդապետությունը՝ Քրիստոսի՝ երկնքից իջած լինելու մասին հաստատում էին Պողոս առաքյալի թղթերով, որտեղ, ի միջի այլոց, գրված է. «Առաջին մարդն՝ յերկրէ հողեղէն, իսկ երկրորդ մարդն Տէր յերկնից... և որպէս զգեցաք զպատկեր հողեղինին, զգեցցուք և զպատկեր երկնաւորին»⁴⁹։ Այստեղ պետք է նշել, որ պավլիկյանները, ինչպես և այլ աղանդավորներ, արևին Քրիստոս էին համարում և կոչում։

Քանի որ պավլիկյանները Քրիստոսին համարում էին երկնային աստծո հրեշտակը, ապա պարզ է, որ նրանք չէին կարող ընդունել Մարիամին որպես աստվածածին։ Նրանք գտնում էին, որ Քրիստոսը իր մարմինը իր հետ բերեց երկնքից, իսկ Մարիամը նրա համար սոսկ «խողովակի» դեր կատարեց, որի միջով անցավ Քրիստոս⁵⁰, որ Մարիամը Քրիստոսի «ծննդից» հետո Հովսեփից ուրիշ երեխաներ էլ ունեցավ⁵¹։

«Աստվածաշունչ» գրքերից պավլիկյաններն ընդունում էին միայն Նոր կտակարանը, բացառյալ Պետրոս առաքյալի երկու տիեզերական թղթերը։ Շնորհք անգիր գիտեն Ավետարանն ու Առաքյալը, — գրում է Պետրոս Սիկիլիացին, — տղամարդիկ և կանայք, քաղաքացիներ և գյուղացիներ։ Նույնիսկ կարելի է ապշել, — շարունակում է նա, — տեսնելով, թե ինչպես նրանց մոտ գտնվող դրամագին ստրուկ տկուժացիները (իմա՝ սլավոնները) նույն գրքերից են ճառում, թեև չեն էլ կարողանում մաքուր հունարեն խոսել»⁵²։ Ավետարանի հիման վրա պավլիկյանները մի գիրք էին կազմել, որն անվա-

⁴⁵ Joannis Damasceni monachi et presbyteri Hierosolymitani De haeresibus compendium, *Migne*, Patrologia graeca, t. 94, col. 733.

⁴⁶ «Հայ ժողովրդի պատմության քրեատմատիա», էջ 748։ Հմտ. Georgii Monachi Chronicon, p. 721։ Մրանից կարելի է հանգել այն կարևոր եզրակացության, որ պավլիկյաններն էթնիկապես սահմանադատվում էին հույներին։

⁴⁷ «Յովհաննու Իմաստասիրի Աւանդույ Մատենագրութիւնք», էջ 50։

⁴⁸ *Տէ՛ս Ք. Մ. Бартияна, Источники...*, с. 202.

⁴⁹ «Ա թուղթ առ Կորնթացիս», ԺԾ, 47։

⁵⁰ *Ք. Մ. Бартияна, Источники...*, с. 205—207.

⁵¹ «Հայ ժողովրդի պատմության քրեատմատիա», էջ 749։

⁵² Petri Siculi, Serml I, II, III adversus Manichaeos etiam Paulicianos, *Migne*, Patrologia graeca, t. 104, col. 1336.

նում էին «Ջորություն»⁵³։ Փոտ պատրիարքի ասելով, պավլիկյանների մեծամասնությունը մերժում էր նաև Ղուկասի ավետարանը⁵⁴, հավանաբար այն պատճառով, որ նա սրբացնում է մարգարեներին⁵⁵։ Պավլիկյանները մերժում էին Հին կապարանն ամբողջությամբ, այն համարում էին սատանայի ստեղծագործություն⁵⁶, մարգարեներին անվանում ավազակներ և մոլորեցնողներ⁵⁷, չարի արարչություն և չարի սպասավորներ⁵⁸, որոնց քարոզածը Չար աստծուց է ներշնչված⁵⁹։

Բացի նոր կտակարանից, աղանդավորները սուրբ էին համարում իրենց խոշորագույն աղանդապետ Սերգիոս-Տյուբիկոսի թղթերը, որոնցից մեկ հայտնի են մի քանիսից առանձին հատվածներ միայն, որոնց հանդիպում ենք Պետրոս Սիկիլիացու «Պավլիկյանների պատմության» մեջ։ Այդ թղթերից մեկն ուղղված է Կոլոնիայի պավլիկյաններին, մի ուրիշը՝ ոմեն Լեոն Մոնտանացուն⁶⁰։ Ավելի ուշ շրջանի «ուղղափառ» հեղինակների տվյալներով, Սերգիոս-Տյուբիկոսը աղավաղել էր Սուրբ Գիրքը և հատկապես Մատթեոսի ավետարանը, քրիստոնեական ողջ վարդապետությունը Հոր, Որդու և սուրբ Հոգու մասին⁶¹։

Աղբյուրները որևէ ծանրակշիռ բացատրություն չեն տալիս պավլիկյանների՝ Պետրոս առաքյալի հանդեպ տածած ատելության և թշնամության վերաբերյալ։ Գուցե պատճառն այն է, որ Պետրոսը համարվում էր եկեղեցու՝ որպես հիմնարկության խորհրդանիշ և վեմ հավատո։ Համեմայն դեպս մի փաստ կա, որից կարելի է հանգել այդպիսի եզրակացության։ Գեորգ Վանականի «Ժամանակագրության» էսկուրիալի տարբերակում գրված է, որ իր մկրտության ժամանակ Քրիստոսը տեսավ Պետրոս առաքյալին, որը ներկայացել էր մարդկանց՝ տալու վանականի սքեմն ու հանդերձանքը և որ դրա համար է,— գրում է նա,— որ պավլիկյանները ատում են նրան⁶²։ Այս փաստը մի անգամ ևս ընդգծում է պավլիկյան շարժման դասակարգային բնույթը։ Վանականները շահագործող տարր էին հասարակության մեջ, և այդ պատճառով պավլիկյանների ատելության առարկան։

Պավլիկյանները մերժում էին եկեղեցին, որը համարում էին «դևերի կացարան» (χασιεχηγύριον δαιμόνων),⁶³ ինչպես և հոգևորականների դասը։ Պետրոս Սիկիլիացու ասելով, պավլիկյանները նրանց անունից անգամ ինոր-

⁵³ G. Fischer, Eine Sammlung von Abschwörungsformeln, S. 454.

⁵⁴ Photii Sermo II, col. 108—109.

⁵⁵ Նույն տեղում, col. 116:

⁵⁶ Photii Sermo Contra Manichaeos, Migne, Patrologia graeca, t. 103, col. 132.

⁵⁷ «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», էջ 749:

⁵⁸ Photii Sermo Contra Manichaeos, col. 129.

⁵⁹ Photii Sermo II, col. 97.

⁶⁰ «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», էջ 766:

⁶¹ Euthymii Zigabeni Confutatio et eversio impiae et multiplicis execrabiliū Massalianorum sectae, qui et Phundaltiae et Bogomili, Migne, Patrologia graeca, t. 131, col. 41.

⁶² P. M. Бартикая, Источники..., с. 199—200.

⁶³ Euthymii Zigabeni Confutatio et eversio impiae et multiplicis execrabiliū Massalianorum sectae, qui et Phundaltiae et Bogomili, Migne, Patrologia graeca, t. 131, col. 45.

շում էին, իրենց հավաքատեղիները պալլիկյաններն անվանում էին փոխաբերաբար «կաթողիկե եկեղեցի» կամ աղոթարան⁶⁴, իրենց հոգևորականներին՝ «ուղեկիցներ» և «նոտարներ», որոնք «ոչնչով չէին տարբերվում մնացած մարդկանցից ոչ հագուստով, ոչ էլ ապրելակերպով»⁶⁵, Պալլիկյանները չէին ընդունում սրբերին, հետևաբար և սրբապատկերները⁶⁶, պատկերապաշտներին կոուսյաշտ էին անվանում⁶⁷։ Նրանք մերժում էին մկրտության և հաղորդության հոգևոր խորհուրդները⁶⁸։ Եթե Քրիստոսին համարում էին երկնային աստուծո սրդի, որ ոչինչ չունի այս աշխարհից, սատանայի աշխարհից, ապա պարզ է, որ չի կարելի նրա հետ հաղորդվել հացով ու գինով, մկրտվել ջրով, որոնք այս աշխարհի արարիչ սատանայի ստեղծագործությունն են։ Հաղորդության հացն ու գինին նրանք սովորական հաց ու գինի էին համարում⁶⁹, սրբությունից զուրկ։

4. ՊԱՎԼԻԿՅԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պալլիկյանները կազմակերպված էին տերիտորիալ համայնքների ձևով։ Աղբյուրները հիշատակում են IX դարի 30-ական թվականներին գոյություն ունեցող պալլիկյան վեց համայնք։ Նրանց թիվը հետագայում, մինչև նույն դարի 70-ական թվականները, անկասկած, ավելացավ։ Առաջին համայնքը Կիբոսսան էր՝ Կոլոնիայի մոտ, որին աղանդավորներն անվանում էին Մակեդոնիա*։ Այն հիմնադրվել էր VII դարի երկրորդ կեսին, պալլիկյան շարժման հիմնադիր Կոստանդին-Սիլվանոսի կողմից։ Բացի Կոստանդինից, հետագայում այնտեղ էր քարոզել ու վարդապետել նաև Սիմեոն-Տիտոսը։ Երկրորդ համայնքը Մանանաղին էր, որ հիմնադրվել էր Գեգնեսիոս-Տիմոթեոսի կողմից, VIII դարի առաջին կեսին։ Գեգնեսիոսը այն անվանել էր Աքայա, Պողոս առաքյալի հիմնադրած համայնքի անունով⁷⁰։ Մեզ հայտնի է մի համայնք ևս, որ հիմնադրել էր Հովսեփ-Նպափրոդիտոսը։ Այն կոչվում էր Փիլիպպեց-

⁶⁴ «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», էջ 750, 757։

⁶⁵ Georgii Monachi Chronicon, p. 724։ Հմմտ. «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», էջ 773։

⁶⁶ Հմմտ. Mansi, Saccorum Conciliorum nova et amplissima Collectio t. XIII, col 157, 181. Պալլիկյանները մերժում էին և խաչը։ Բայց կան և տվյալներ, որոնց համաձայն աղանդավորները հիվանդանալիս իրենց վրա էին դնում փայտե խաչը, իսկ առողջանալուց հետո չարդում այն, վառում կամ տրորում (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», էջ 773)։

⁶⁷ «Յովհաննու Իմաստասիրի Աւանցելու Մատենագրութիւնը», էջ 46—47։

⁶⁸ «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», էջ 749, 757, 772։

⁶⁹ Photii Sermo Contra Manichaeos, col. 173; Euthymii Monachi venerabilis coenobii Peribleptae liber, Migne, Patrologia graeca, t. 131, col. 56.

⁷⁰ Պատահական չէ, որ Գեգնեսիոս-Տիմոթեոսի հիմնադրած համայնքը կոչվել է Աքայա։ Պողոս առաքյալի աղակերտ Տիմոթեոսը իր ուսուցչի կողմից հենց իսկական Աքայա համայնքի վերակացու էր նշանակվել։ Տե՛ս «Գործք առաքելոց», ԺԹ, 22։

* Կոլոնիայի համայնքը Մակեդոնիա կոչվելու պատճառը Պողոս առաքյալի հետևյալ խոսքերն էին. «Եւ ելեալ ի Տրովադայ՝ դէպ ուղիղ գնացաք ի Սամոթրակէ և վաղիւ անդր ի նոր քաղաք, եւ և անտի ի Փիլիպպուս, որ է առաջին վիճակ Մակեդոնացւոց՝ քաղաք Կողովնիա» (ԺՁ, 11—12)։ Հմմտ. H. Grégoire, Les sources de l'histoire des Pauliciens. Bulletin de l'Académie Royal de Belgique, Classe des Lettres, 5-ème série, t. XXII, 1936, p. 103, n. 1.

վոց, բայց աղբյուրները չեն տալիս նրա տեղագրությունը: Սերգիոս-Տյուքիկոսն անձնապես հիմնադրել է երեք համայնք, Կողոսացվոց համայնքը՝ Արգաուս-Արգովանում, Եփեսացվոց համայնքը՝ Մոպսուեստիայում և Լավդոդիկեցվոց համայնքը՝ Պոնտոսի Կինոխորիոն կոչվող ավանում: Վերոհիշյալ երեք համայնքների մասին վկայում է ինքը՝ Սերգիոս-Տյուքիկոսը իր մի թղթում, որից քաղվածքներ է արել Պետրոս Սիկիլիացին իր «Պավլիկյանների պատմության» մեջ⁷¹:

Պավլիկյան շարժումը գլխավորում էր աղանդապետը, աղանդի գաղափարական ղեկավարը: Աղանդապետի պաշտոնն ընտրովի էր և նրա ընտրության գործում մասնակից էին դառնում ոչ բոլոր աղանդավորները, այլ վերջիններիս ղեկավար կորիւլը, որոնք կոչվում էին սինեկղեմոսներ (ուղեկիցներ)⁷²: Սինեկղեմոսներին անմիջականորեն ենթարկվում էին Պետրոս Սիկիլիացու խոսքերով «ավելի ստորադաս ստանուն հոգևորականներ, որոնց նուսուր են անվանում»⁷³, և սրանք իրենց հերթին նշանակվում էին սինեկեմոսների կողմից⁷⁴: Նոտարների և սինեկղեմոսների պարտականությունն էր պավլիկյան գաղափարների ճշգրիտ կիրառումն ու տարածումը:

Բացի սինեկղեմոսներից ու նոտարներից, աղանդապետն ուներ նաև աշակերտների մի խումբ, որոնք աղբյուրներում կոչված են «աստատներ»: Պետրոս Սիկիլիացին նրանց համարում է աղանդապետի, տվյալ դեպքում Սերգիոսի աշակերտները⁷⁵, իսկ պատրիարք Փոտը՝ Սերգիոսի աշակերտներից ամենաերեւելիները⁷⁶: Աստատների մասին մեզ հասած տեղեկությունները չնչին են, բայց եղածից կարելի է գալ այն եզրակացություն, որ ի տարբերություն սինեկղեմոսների և նոտարների, որոնք գլխավորապես գաղափարական հարցերով էին զբաղված, աստատները պավլիկյանների թշնամու դեմ գինված պայքարի կազմակերպողներն էին, այսինքն գլխավորապես գործնական աշխատանքով էին զբաղված:

Բացի աղանդապետից, պավլիկյան շարժումն ուներ նաև զինված ուժերի իր ղեկավարը, համենայն դեպս IX դարից սկսած: Զինված ուժերը գլխավորում էր ոչ թե աղանդապետը, այլ սպարապետը⁷⁷ (ὁ π. λ. ι. κ. ἡς δυνάμεις ὁ ἀρχηγός): Նա շատ մեծ ուժ ու կշիռ ուներ պավլիկյան համայնքի ներսում ծագած բաղում հարցերի լուծման գործում: Աղանդապետ Սերգիոսն ու սերգիոսականները Վահանից ու վահանյաններից ուժեղ էին այն պատճառով, որ զինված ուժերի հրամանատարը «հավատքով» սերգիոսական էր⁷⁸, Սերգիոսը վերջին աղանդապետն էր, պավլիկյան շարժման գաղափարական ղեկավարը: Նրանից հետո հանդես եկած Կարբեասն ու իրիսոխիլը աղանդապետներ չէին,

71 «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», էջ 768:

72 Սինեկղեմոս են կոչված «Գործք առաքելոցում» (ԺԹ, 30) Պողոս առաքյալի աշակերտները: Այստեղ էլ պավլիկյանները շանացի են նմանվել իրենց պատրոնին:

73 «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», էջ 768:

74 Սերգիոսի քաղմաթիվ սինեկղեմոսներից հայտնի են հետևյալ վեցի անունները՝ Միբայել, Կանակարիս, Հովհաննես, Թեոդոտոս, Վասիլ և Զոսիմոս:

75 «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», էջ 768:

76 P. M. Бартикан, Источники для изучения истории павликианского движения, с. 193.

77 Նույն տեղում, էջ 192:

78 Նույն տեղում:

այլ զինված ուժերի ղեկավարներ, սպարապետներ: Նրանց պաշտոնը նույնպես ընտրովի էր և դրան մասնակցում էին բոլոր աղանդավորները⁷⁹:

5. ՊԱՎԼԻԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՀԶՈՐԱՑՈՒՄԸ ՍԵՐԳԻՈՍ-ՏՅՈՒՔԻԿՈՍԻ ՕՐՈՔ: ՍԵՐԳԻՈՍ-ՎԱՀԱՆՅԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ

Գրիգոր Մամիկոնյանի հալածանքներից հետո պավլիկյան շարժման ղեկավար Հովսեփ-Նպափրոդիտոսը ստիպված փախուստի էր դիմել Պիսիդիայի Անտիոք քաղաքը, որտեղ մոտ երեք տասնամյակ վարդապետել է պավլիկյան ուսմունքը և այդ նահանգում պավլիկյան շարժման մի կարևոր կենտրոն հիմնել:

Հովսեփ-Նպափրոդիտոսի մահից հետո պավլիկյան շարժման ղեկավար է դառնում ոմն Վահան: Բայց մի քանի տարի անց պավլիկյանների շրջանում հանդես է գալիս Սերգիոս (Սարգիս) անունով մեկը, որին վիճակված էր դառնալու պավլիկյան շարժման ամենակարկառուն աղանդապետն ու գաղափարախոսը:

Սերգիոսը ծնվել էր Անկյուրայի շրջանում: Բյուզանդական հեղինակները, և ամենից առաջ Պետրոս Սիկլիխացին ոչ մի աղանդապետի նկատմամբ այնքան անզուսպ չեն, ինչքան Սերգիոսի, ոչ մեկի հասցեին այնքան լուստանքներ չեն թափում, ինչքան նրա: Դա ապացույց է Սերգիոսի՝ պավլիկյանների շրջանում հիրավի խոշոր դեմք լինելուն:

Ահա թե ինչպես է ներկայացված աղանդապետ Սերգիոսը Պետրոս Սիկլիխացու երկում: Դրյուսինոս անունով մեկը, գրում է բյուզանդացի պատմիչը, «... մի որդի ունեցավ, սատանայի պաշտպան Սերգիոսին, ով շատերին գառներից գայլ դարձրեց և նրանցով ցրվ՝ արեց Քրիստոսի հոտերը: Սերգիոսին, գառան կերպարանքով սարսափելի գալլին, ով խորամանկորեն իրեն առաքինի ներկայացրեց և այդ ձևով շատերին խաբեց: Սերգիոսին, Քրիստոսի խաչի թշնամուն, բերանն անասութածության, Աստվածածնի և բոլոր սրբերի հայհոյիչին: Սերգիոսին, Քրիստոսի առաքյալների թշնամուն, մարգարեներին ատողին, Սուրբ Դրբից խորշողին, դեպի առասպելներն ու կեղծիքը դիմողին: Սերգիոսին, Քրիստոսին ատողին, եկեղեցու թշնամուն, «որ զորդին Աստուծոյ առոտն եհար, և զարին նորոյ ուխտին խառնակ համարեցաւ և զհոգին շնորհաց թշնամանեաց»⁸⁰, Սերգիոսին, ով իրեն մխիթարիչ⁸¹ էր համարում և Տյուբիկոս կոչում և իր աշակերտների կողմից երկրպագվում որպես սուրբ հոգի»⁸², Այդուհանդերձ Պետրոս Սիկլիխացին չի ուրանում, որ Սերգիոսը անշափ զարգացած ու կարգացած մարդ էր:

Սերգիոսը մինչև պավլիկյան աղանդին հարելը աստվածաբանության մբ չէր զբաղվել, անգամ ավետարաններին ծանոթ չէր: Պավլիկյան աղանդին հետևող մի կնոջ հարցին, թե ինչու չի ընթերցում ավետարանը, Սերգիոսը պատասխանել էր, թե դա հոգևորականների գործն է, և ոչ աշխարհականների: Բայց, երբ այդ կինն իրեն ասաց, որ դա ճիշտ չէ, պետք է կարդալ ավետարանները, քանի որ հոգևորականները կեղծում են աստծու փոսքը, ավե-

⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 195:

⁸⁰ «Թուղթ առ Երրայեցիս», էջ 29:

⁸¹ Հովհաննես ավետարանում մխիթարիչ է կոչվում սուրբ հոգին:

⁸² «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատի», էջ 759:

տարանների ասուլիսների իսկական միտքը չեն հասցնում հավատացյալներին, նպատակ ունենալով հավատացյալ ժողովրդից ճշմարտությունը թաքցնել, դրա վրա ահա, Սերգիոսը հետաքրքրվում է, համոզվում պավլիկյան կնոջ ասածներին և շատ շանցած Պետրոս Սիկիլիացու խոսքերով, նա իրեն ներկայացրեց, որպես ապաշխառ ճրագ, լուսավոր աստղ, փրկության առաջնորդ»⁸³։ Նա ստացավ Պետրոս առաքյալի աշակերտ Տյուքիկոսի անունը և՛ եռանդուն գործունեություն ծավալելով, նորանոր զանգվածներ մասնակից դարձրեց աղանդին, Պետրոս Սիկիլիացու ասելով՝ «շատերին ուղղափառ հավատքից հեռացրեց»⁸⁴։

Սերգիոս-Տյուքիկոսի և Վահանի միջև շուտով ծագում են տարաձայնություններ, որոնք գնալով արյունահեղության պատճառ են դառնում։ Աղանդապետ Հովսեփ-Նպափրոդիտոսի անմիջական հաջորդը Վահանն էր։ Ինչպես կարելի է հզորացնել Պետրոս Սիկիլիացու տվյալներից, Վահանը քարոզում էր Հովսեփի վարդապետությունը և մշտապես ապավինում էր իր ուսուցչի հեղինակությանը⁸⁵, այնինչ Սերգիոսը, ելնելով ըստ երևույթին ժամանակի պահանջից, նոր գաղափարներ էր ներմուծել պավլիկյան վարդապետության մեջ, մի բան, որ պատճառ դարձավ պավլիկյան շարժման՝ երկուսի տրոհվելուն։ Պիտի ենթադրել, որ շարժումը ժամանակի ընթացքում ունեցել է ճյուղավորումներ, քանի որ դեռ VIII դարի սկզբներից շարժման ներսում առկա էին երկպառակություններ Գեգնեսիոս-Տիմոթեոսի և Թեոդորոսի, ինչպես և նույն դարի կեսերին գործած աղանդապետների Հովսեփ-Նպափրոդիտոսի և Զաքարիայի միջև։ Պետրոս Սիկիլիացին ցույց է տալիս, որ նման պայքարը աղանդապետների միջև դրանից առաջ էլ գոյություն ունեն և հիմնականում գաղափարախոսությանն էր վերաբերում⁸⁶։

Պավլիկյան աղանդին մասնակից էին լինում աշխատավոր բնակչության ամենատարբեր խավերը, տարբեր ժողովուրդների ներկայացուցիչներ⁸⁷։ Այս հանգամանքը չէր կարող չանդադառնալ շարժման վրա։ Սերգիոս-Վահանյան վեճը էլ ավելի խորացրեց այդ պայքարը և IX դարի սկզբում պավլիկյան շարժումը տրոհվում է երկու մասի։ Ովքեր հարեցին Սերգիոսին, կոչվեցին սերգիոսականներ, իսկ ովքեր Վահանին՝ վահանյաններ։

Սերգիոսը 801 թ. սկսած 34 տարի գլխավորեց պավլիկյան շարժումը, հասցնելով այն աննախընթաց հզորության, նա հսկայական դեր խաղաց պավլիկյան համայնքների ամրապնդման գործում, համառ պայքար մղեց՝ ընդդեմ շահագործող դասակարգերի։ Պետրոս Սիկիլիացին իր աշխատության մեջ քաղվածաբար բերում է Սերգիոսի մի քանի նամակները՝ պավլիկյան գրականության մեզ հասած միակ նմուշները։ Վես հոգնել եմ, գրում էր Սերգիոսը, — Արևելքից Արևմուտք և Հյուսիսից Հարավ, իմ ծնկների վրա Քրիստոսի Ավետարանը քարոզելով։ Նա պավլիկյան համայնքներ կազմակերպեց

⁸³ «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», էջ 764։

⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 763։

⁸⁵ Վահանը հպարտանում էր, որ ինքը ուսուցանում է պավլիկյան վարդապետությունն այնպես, «ինչպես սկզբից սովորեցրել է» Հովսեփ-Նպափրոդիտոսը, Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», էջ 767։

⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 758։

⁸⁷ Վահանը Հայաստանից էր, Սերգիոսը՝ Փոքր Ասիայից։ Այս հանգամանքը ցույց է տալիս, որ երկու աղանդապետները գլխավորեցին շարժման աշխարհագրական և էթնիկական խմբատով երկու տարբեր հատվածներ։

Պոնտոսում (Կինոխորիոնի համայնքը), Մոպսուեստիայում, Արգաուսում, որտեղ և երկար տարիներ վարդապետել է նիկեփոր I կայսեր ժամանակ, այսինքն Սերգիոսի գործած շրջանում, պապիկյան խոշոր համայնքներ կային Փոյուգիայում և Լիկաոնիայում: Հիշյալ կայսեր ժամանակ պապիկյաններն սկսեցին աղատ գործել և Շլատերը կործանվեցին նրանց անօրեն գաղափարներից»⁸⁸,

6. ՊԱՎԼԻԿՅԱՆՆԵՐԻ ՀԱԼԱՄԱՆՔՆԵՐԸ IX ԳԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

Իսավրացիների և նրանց նախորդող կայսրերի կողմից աղանդավորներին դեմ ընդունված օրենքներն իրենց ուժը չկորցրին նաև հետագայում: Փոտպատրիարքի Կանոնադրքում պապիկյանների առնչությամբ ասված է, որ նրանք ենթակա են մահապատժի, նրանց ունեցվածքը՝ բռնագրավման, Ազանվավորները իրավունք չունենին կտակ թողնելու, նրանց երեխաները՝ ժառանգութուն ստանալու⁸⁹: Ուժի մեջ էր նաև երկրորդ նիկիական եկեղեցական ժողովի կանոնը, որտեղ ասված էր, որ մանիքեական (իմա՝ պապիկյանական) գրքեր ունեցողը, և դրանք կրակի տրվելու համար չհանձնողը, պատժի է ենթակա⁹⁰: Հրապարակ են գալիս բազմաթիվ գործեր՝ հակաճառություններ, ուրացման բանաձևեր և այլ գրվածքներ՝ ուղղված առհասարակ աղանդավորների դեմ, ինչպիսիք են Հովհան Դամասկացու, Մեթոդիոս, Նիկեփոր, Փոտպատրիարքների և այլոց գործերը: Վերջինս Կոստանդնուպոլսի Մեթոդիոս պատրիարքի հիշատակին գրած շարականում, նույնիսկ աղոթում էր աստծուն՝ փրկել աշխարհը ամեն տեսակի աղանդներից⁹¹, բայց և սպառնում⁹² Քրիստոսի խոսքերով. «Բայց զթշնամիսն իմ գայնոսիկ, որ ոչն կամէին զիս թագաւորել ի վերայ նոցա, ածէք այսր և սպանէք առաջի իմ»⁹³:

Բյուզանդական կայսրութիւնը պապիկյանների դեմ օրենքներ հրապարակելով չբավարարվեց: IX դարից սկիզբ առան դաժան և տմարդի հալածանքները, որոնք, հենց իրենց՝ բյուզանդական հեղինակների ասելով, պատճառ դարձան կայսրութիւնը փորձութիւնների ենթարկելու:

Նիկեփոր կայսեր հաջորդ Միքայել I Ռանգաբեն (811—813) և Լևոն V Հայկազնը (813—820), Պետրոս Սիկիլիացու ասելով, «տեսնելով, որ աղանդավարակել է քրիստոնյաների մեծ մասին, հոռմեական պետության բոլոր շրջանները հրաման ուղարկեցին՝ որով այդ պիղծ աղանդի կողմնակիցներին կոտորում էին»⁹⁴: Միքայել I-ը նախ և առաջ մահապատժի հրաման արձակեց Փոյուգիայում և Լիկաոնիայում ապրող պապիկյանների վերաբերյալ: Բայց դատավճիռը նա ի կատար չածեց, որովհետև Նիկեփոր պատրիարքը հուսով էր, որ հնարավոր կլինի նրանց ուղղափառության գիրկն ընդունել, բայց, Թեո-

⁸⁸ «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», էջ 738:

⁸⁹ Photii Patriarchae Constantinopolitani Syntagma canonum, Migne, Patrologia graeca, t. 104, col. 869 (tit. XII, cap. 2).

⁹⁰ Նույն տեղում, tit. XII, cap. 3:

⁹¹ Photii Patriarchae Constantinopolitani Carmina, I, Sticheron in sanctum Methodium Constantinopolitanum, Migne, Patrologia graeca, t. 102, col. 577.

⁹² Photii Sermo Contra Manichaeos, col. 176.

⁹³ Դովաս. ԺԹ, 27:

⁹⁴ «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», էջ 767:

փանեասի ասելով «այդ մոլորություններ հափշտակվածների համար զղջալն անհնարին բան էր»⁹⁵; Հակառակ դրան, Միքայել կայսրը պավլիկյաններից «շատերին սրակոտոր արեց»⁹⁶; Հալաթանքները տարածվեցին նաև Արմենիականի բնակաթեմում: Նեոկեսարիայի եպիսկոպոս Թովման և էքսարքոս Պարակունդակեսը, այսինքն հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունները, պավլիկյանների կոտորած կազմակերպեցին: Բայց աղանդապետ Սերգիոսի «աստատներ»⁹⁷ կոչված աշակերտները, ինչպես և Կինոխորիոնի⁹⁸ աղանդավորները սպանում են վերոհիշյալ երկու անձնավորություններին, որից հետո աստատները փախչում են Մելիտենե⁹⁹, այսինքն անցնում են արաբական տերության սահմանները: Մելիտենե է գալիս նաև աղանդապետ Սերգիոսը: Նրանց ընդունողը Մելիտենեի ամիրա Օմար իրն Աբդալլահ ալ-Ակթան էր, որ աղանդավորների բնակության համար հատկացրեց Արգաուս (այժմ՝ Արգովան) քաղաքը՝ Մելիտենեի մոտ: Հենց այստեղից էլ պավլիկյանները սկսեցին ասպատակել Բյուզանդական կայսրության սահմանամերձ շրջանները¹⁰⁰:

Սերգիոս-Տյուբիկոսը 835 թ. Արգաուսում սպանվում է ոմն Յանիոնի կողմից: Բացառված չէ, որ նրա սպանությունը բյուզանդական իշխանություններն են կազմակերպել: Աղանդապետի մահից հետո պավլիկյանները նոր աղանդապետ չընտրեցին, հավանաբար, համոզված լինելով, որ նման լարված իրադրության պայմաններում այդ հարցը կարող էր ներքին նոր վեճի ու պայքարի առիթ ծառայել: Սերգիոսի «ուղեկիցներից» (սինեկիզմոս) Թեոդոտոսը իր ուսուցչի մահից հետո շատ աշխատեց և վերացրեց սերգիոսականների և վահանյանների միջև գոյություն ունեցող սուր հակամարտությունը: «Հակառակության և ոչ մի հիմք չկա սերգիոսականների և վահանյանների միջև, — համոզում էր նա իր աղանդակիցներին, — բոլորն էլ մինչև մեր ուսուցչի՝ Սերգիոսի հանդես դալը միևնույն հավատքն էինք դավանում»¹⁰¹: Թեոդոտոսը, ինչպես և Սերգիոսի մյուս «ուղեկիցները» այնուհետև հավասարապես ղեկավարեցին շարժումը¹⁰²:

Բյուզանդիայում մնացած պավլիկյանները, ի պատասխան կայսրության՝ իրենց նկատմամբ ձեռնարկած հալածանքների, մասնակից են դառնում Թովմա Գազիրացու ապստամբության՝ ընդդեմ կենտրոնական իշխանության: Ապստամբի խայտաբղետ զորքերի մեջ էին գտնվում և նրանք, «ովքեր բաժանում էին Մանիի պիղծ մոլորությունը»¹⁰³:

95 Նույն տեղում, էջ 739:

96 Նույն տեղում:

97 Հավանաբար հայերեն «հաստատ» բառից (պինդ, ամուր, ճշմարիտ, հունարեն՝ *πιστός*, հմտ. Պողոսի Ա Թուղթ առ Կորնթացիս, Ժն: «Եղբայրք իմ սիրելիք, հաստատուն եղբուրք, անշարժ կացեք, առանկ լերուք ի գործ Տեառն յամենայն ժամ»): Աստատները աղանդապետ Սերգիոսի անվանի (*λογιστες*) աշակերտներն էին, որոնք պետք է, որ հաստատուն լինեին իրենց ուսուցչի պատգամներին:

98 Կինոխորիոնը տեղադրվում է Ժամանակակից Մահալա-Կալիսի-ում, Նեոկեսարիայի (Նիքսար) մոտ: Տե՛ս H. Grégoire, Pour l'histoire des églises Pauliciennes, *Καινοχόριον, du Pont, Episcarpi en Φαναρία*, *Orientalia Christiana Periodica*, vol. XIII, No 3—4, Roma, 1947, p. 513.

99 «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», էջ 768:

100 Նույն տեղում:

101 Նույն տեղում:

102 Նույն տեղում, էջ 767:

103 *Genesii Regum, ex recognitione Caroli Lachmani*, Bonnae, 1834, p. 33.

Պավլիկյանների մասնակցությունը կայսրության դեմ ուղղված մի ապստամբության, որի ղեկավարն էր աղանդավորական գաղափարների հետ ոչ մի առնչություն չունեցող մեկը, բացահայտում է պավլիկյանների շարժման դասակարգային բնույթը, ցույց տալիս, որ աղանդավորները միշտ պատրաստ էին մասնակցելու ամեն մի շարժման, որն ուղղված էր տիրող կարգերի դեմ¹⁰⁴,

Թովմա Գաղիարացու ապստամբության ճնշումից հետո պավլիկյանների հալածանքները կայսրության ասհմաններում շարունակվեցին նոր ուժով։ Թեոփիլոս կայսրը (829—842) դաժան հալածանքների ենթարկեց պավլիկյաններին, նրանց բանտ նետեց և մահապատժի ենթարկեց¹⁰⁵։ Թեոփիլոսի կին Թեոդորա կայսրուհու ժամանակ (842—856) հալածանքներն ստացան աննախընթաց ծավալ։ Կայսրուհին որոշեց ինչ գնով էլ լինի վերջնականապես լուծել աղանդավորների հարցը Բյուզանդիայի ասհմաններում։ Դրա համար նա մի պատժիչ արշավախումբ կազմակերպեց, որը գլխավորեցին հայտնի զինվորականներ Լեոն Արգիրոսը, Անդրոնիկոս Դուկասը և Սուզալիսը։ Նրանց ծրագրի մեջ էր մտնում արևելքի պավլիկյաններին դարձի բերելը, հակառակ դեպքում բնաջնջելը։ Հազարավոր պավլիկյաններ ցցահան եղան, սրի քաշվեցին կամ ծովահնդձ արվեցին։ Աղբյուրների չափազանցված տվյալների համաձայն Թեոդորայի այդ պատժիչ արշավախումբը կոտորեց շուրջ հարյուր հազար պավլիկյանների, գրավեց նրանց ունեցվածքը¹⁰⁶։ Թեոփանեսի Շարունակողը ցույց է տալիս նաև, որ նման տմարդի վերաբերմունքը կայսրության համար բազում աղետների պատճառ դարձավ¹⁰⁷։ Պավլիկյաններն իրենց կյանքը փրկելու համար ստիպված էին միջոցներ ձեռք առնել, կազմակերպել իրենց պաշտպանությունը և գոյության պայքար մղել։ Դեռ ավելին, նրանք դաշինք կնքեցին կայսրության ռիսիմի թշնամու՝ Արաբական խալիֆայության հետ։

Թեոդորայի հազարավոր զոհերի մեջ էր Անատոլիկոն բանակաթեմի գործավար Թեոդոտոս Մելիսենոսի պրոտոմանդատոր Կարբեսոսի հայրը, որ պավլիկյան գաղափարներ էր դավանում։ Կարբեսոսը ծառայում էր պավլիկյանների զլխավոր կենտրոններից մեկում՝ Կոլոնիա քաղաքում, որ Անատոլիկոն բանակաթեմի կազմում էր գտնվում¹⁰⁸։ Իմանալով իր հոր սպանության մասին, Կարբեսոսը, որ նույնպես պավլիկյան էր, հինգ հազար աղանդավորների գլուխն անցած ապաստան է գտնում Մելիտենե քաղաքի ամիրա Օմար իբն Աբդալլահ ալ-Ակթայի մոտ, որտեղից էլ գնում է ամիրապետի մոտ։ Աղանդավորները սիրալիր ընդունելություն են գտնում և դաշինք կնքում ամիրապետի հետ՝ ընդդեմ Բյուզանդական կայսրության։ Կարբեսոսը դառնում է պավլիկյանների զինված ուժերի հրամանատարը։ Նրա օրոք Բյուզանդիայից արաբական տիրապետության տակ անցնող աղանդավորների թիվն այնքան մեծ էր, որ Կար-

¹⁰⁴ Е. Э. Липниц, Павликианское движение в Византии в VIII и первой половине IX в., Византийский Временник, т. V, 1952, с. 64.

¹⁰⁵ Acta Sancti Macarii episcopi monasterii Peleceli, Analecta Bollandiana, t. XVI, Bruxelles, 1897, p. 159.

¹⁰⁶ «Հայ ժողովրդի պատմության քրիստոմատիա», էջ 787—788.

¹⁰⁷ Նույն աեղում, էջ 787.

¹⁰⁸ В. Васильевский, П. Никитин, Сказания о 42 Аморийских мучениках, с. Г 29: Կոլոնիան հետագայում կազմեց առանձին բանակաթեմ։ Նրա կազմում էր գտնվում պավլիկյանները մայրաքաղաք Տեֆրիկեն։

բեասը ստիպված նոր քաղաք է հիմնադրում՝ Տեֆրիկեն, որը դառնում է պավլիկյանների մայրաքաղաքը: Պավլիկյաններն ասում էին, որ հենց Տեֆրիկենից է դուրս գալու «Տիրոջ օրհնքն ու խոսքը»¹⁰⁹: Ահա այստեղից Կարբեսսը, դաշնակցած Մելիտենեի ամիրայի, ինչպես և Տարսուռի ամիրա Ալի իբն Յահյա ալ-Արմանիի հետ¹¹⁰ սկսում է երկարատև և արյունալի մի պայքար կայսրության դեմ, որը շարունակվելու էր նաև իր մահվանից հետո:

7. ՊԱՎԼԻԿՅԱՆՆԵՐԻ ԶԻՆՎԱԾ ՊԱՅՔԱՐԸ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ

Արաբապավլիկյան միացյալ ուժերի դեմ 856 թ. դուրս եկավ բյուզանդական հայազգի զորավար Պետրոնասը, Թեոդորա կայսրուհու եղբայրը, որ Թրակեսիոն բանակաթեմի զորավարն էր: Նրա արշավանքն ավելի գերեզմարական, ավարառական բնույթ էր կրում և հիմնականում Սամոսատի և Տեֆրիկեի շրջանում էր տեղի ունենում: 859 թ. արաբապավլիկյան միացյալ ուժերի դեմ դուրս է գալիս բյուզանդական զորքը՝ պատանի կայսր Միքայել III-ի և նրա մորեղբայր՝ կեսար Վարդասի գլխավորությամբ: Բյուզանդացիները նախ և առաջ որոշում են պաշարել և գրավել Սամոսատ քաղաքը, բայց չարաչար պարտության են մատնվում: Գերի ընկնելուց հազիվ է փրկվում Միքայել III-ը: Այս մարտում քաջագործությամբ փայլեց պավլիկյան Կարբեսսը, որի ձեռքն առնցան բյուզանդական շուրջ հարյուր բարձրաստիճան հրամանատարներ¹¹¹: Այս միջոցին Լուվա բերդի բնակիչները ապստամբում են բյուզանդացիների դեմ և ըջում իրենց կառավարչին:

860 թ. Միքայել կայսրը իմանալով, որ արաբներն ու պավլիկյանները նորից են հարձակվել կայսրության վրա, շուրջ քառասուն հազարանոց զորքով, որ գլխավորապես թրակացիներից ու մակեդոնացիներից էր բաղկացած, դուրս է գալիս հակառակորդի դեմ: Փոքր Ասիայի հյուսիսից շարժվելով, նա գրավեց Դազիմոն բերդը՝ Սեբաստիայի շրջանում և ճամբարեց Կելարիոն կոչված խոտառատ դաշտում: Այստեղ ճակատամարտ տեղի ունեցավ, որտեղ Միքայել III-ը դարձյալ պարտություն կրեց, դիմեց փախուստի և ապաստանեց Անզին կոչված բարձունքի վրա: Հենց այստեղ էլ եկավ և նրան պաշարեց Մելիտենեի ամիրան: Կայսրը, օգտվելով հակառակորդի ճամբարում ծագած պարենային դժվարություններից, կարողացավ մի կերպ փախուստի դիմել և փրկվել: Նույն տարվա ամառային արշավանքի ժամանակ Կարբեսսը, արաբ պատմիչ Տարարիի ասելով, ձեռք բերեց հինգ հազար զերիներ: Նույն քանակությամբ զերիներ ձեռք բերեց և Ալի իբն Յահյա ալ-Արմանին¹¹²:

Ռազմական գործողություններն իրենց գագաթնակետին հասան 863 թ., երբ Մելիտենեի ամիրա Օմարը արշավանքի դուրս եկավ Բյուզանդական

¹⁰⁹ Petri Siculi Sermo I Contra Manichaeos, *Migne*, Patrologia graeca, t. 104, col 1327.

¹¹⁰ «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատի», էջ 783: Այս հայազգի ամիրային հիշում են Հովհաննես Դրասխանակերտցին («Ալի Արմանի»), Սամուել Անեցիին, Ասողիկը, Վարդան Արեւելցին («Ալի Արմանի», «Ալի որդի Յահյէի», «Ալի որդի Վահէի» ձեռնարկ):

¹¹¹ «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատի», էջ 789:

¹¹² А. А. Васильев, Византия и арабы. Политические отношения Византии и арабов за время Аморийской династии, СПб., 1900, с. 195.

կայսրության սնհմանները: Ավարի առնելով Արմենիականների բանակաթեմը, Ոմար ամիրան հասավ մինչև Սև ծովի ափը, գրավեց ժովափնյա Ամիսոս (այժմ՝ Սամսոն) քաղաքը: Միքայել III կայսրը նրա դեմ ուղարկեց զորավար Պետրոնասին, Թրակեսիոն բանակաթեմի զորավարին: Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ 863 թ. սեպտեմբերի 3-ին՝ Արմենիականների և Պափյադոնիայի բանակաթեմերի սահմանի վրա, Պոսոն վայրում, Գյուրին կոչված հովտում, Հուլիս գետից արևմուտք: Պետրոնասին հաջողվեց շրջապատել ամիրային: Հյուսիսից հարձակման անցան Արմենիականների, Բուկելլարների, Կուլոնիայի և Պափյադոնիայի բանակաթեմերի զորավարներն իրենց զորքերով, հարավից Անատոլիկոնի, Օպսիկիոնի և Կապադոկիայի զորավարները և Սելեկիայի ու Խարսիանոնի կլեյսուրարները: Ինքը՝ Պետրոնասը Թրակեսիոն բանակաթեմի զորքերով, կայսերական շորս գնդերով և Թրակիայի ու Մակեդոնիայի բանակաթեմերի զորքերով հարձակման անցավ արևմուտքից: Արաբական աղբյուրների տվյալներով այդ ճակատամարտին մասնակցեց բյուզանդական հիսուն հազար զինվոր: Ամիրա Օմարը սպանվեց այդ ճակատամարտում, իսկ նրա բանակը գլխովին ջախջախվեց: Մի փոքր զորամասով կարողացավ փրկվել ամիրայի որդին, որը, սակայն, ի վերջո գերի ընկավ¹¹³:

Պոսոնի ճակատամարտը շրջադարձային նշանակություն ունեցավ բյուզանդաարաբական դարավոր հակամարտության մեջ: Բյուզանդացիներին արդեն հաջողվեց երկարատև պարտություններից հետո ի վերջո իրենց ձեռքը վերցնել պայքարի նախաձեռնությունը: Նրանք կարողացան ժամանակի ընթացքում վերագրավել անցյալում կորցրած բազմաթիվ շրջաններ:

Կարբեասի մահից հետո (863) պալլիկյանների զինված ուժերը գլխավորից նրա զարմիկն ու փեսան՝ Խրիստիսիը, որը նույնպես ծառայում էր բյուզանդական բանակում և ուներ սպաթարի աստիճան: Նա ևս վաղուց աչքի էր ընկել իր աղանդավորական հայացքներով: Պատահական չէ, որ նույնիսկ Փոստ պատրիարքը երկու նամակ է ուղարկել նրան՝ ջանալով հեռու պահել աղանդից: Բայց տեսնելով, որ իր ջանքերն ապարդյուն են, ստիպված եղավ մի երրորդ նամակ գրել, որտեղ նրան որակում է որպես «մարդակերպ օձ»¹¹⁴:

Խրիստիսիի օրոք պալլիկյանների ռազմական հզորությունը հասնում է ամենաբարձր աստիճանին: Խրիստիսիի գլխավորությամբ այդ զորքը արշավանքի ժամանակ հասավ մինչև Նիկիա և Նիկոմեդիա: Նա մուտք գործեց նաև Թրակեսիոն բանակաթեմի՝ Հովհաննես Աստվածաբանի թեմը, որի եկեղեցին իր ձիերի համար ախոռի և ձեռք բերված ավարի պահեստի վերածեց:

869 թ. Վասիլ I Մակեդոնացի կայսրն արշավեց Խրիստիսիի դեմ, բայց հաջողություն չունեցավ: Վերադառնալով մայրաքաղաք, նա մտավ իր կառուցած Հրեշտակապետաց եկեղեցին և պաղատեց աստծուն՝ իրեն արժանացնի տեսնելու Տեֆրիկեի կործանումը: Հենց այդ ժամանակ էր, որ Վասիլ I-ը Պետրոս Սիկիլիացուն Տեֆրիկե ուղարկեց գերի ընկած զորահրամանատարների փոխանակության գործն ապահովելու, բայց և լրտեսելու, պալլիկյանների ծրագրերն իմանալու համար: Վասիլ I-ին մտահոգում էր այն, որ պալլիկյանները սերտ կապեր էին հաստատել Բուլղարիայի հետ, որտեղ իրենք ունեին մեծահոծ աղանդակիցներ: Բուլղարիան այն ժամանակ, Բորիս I թագավորի

¹¹³ Նույն տեղում, էջ 199 և հու.

¹¹⁴ Photii Patriarchae Constantinopolitani, Epistolae libri tres, Liber tertius, Migne, Patrologia graeca, t. 102, col. 933—945.

օրոք (866) նոր էր քրիստոնեություն ընդունել և կայսրությունը շատ էր մտահոգված, որ նորաստեղծ բուլղարական եկեղեցին կարող է աղանդավորներին ազդեցության տակ ընկնել:

Պետրոս Սիկկիլիացին Տեֆրիկե, իրիսոխիրին բերեց Վասիլ I-ի նամակը, որտեղ կայսրը կոչ էր անում նրան՝ «...բավարարվել ձեռք բերածով, ստանալ իրենից ոսկի, արծաթ և հանդերձներ, վերացնել քրիստոնյաների գերեվարությունն ու կոտորածը: Սակայն անհավատը,— գրում է բյուզանդական պատմիչ Գենեսիոսը,— չընդառաջեց խաղաղարար խոսքերին և կայսրին պատասխանեց այսպես. «Ո՛վ կայսր, եթե կամենում ես մեզ հետ հաշտություն կնքել, հրաժարվի՛ր Արևելքի վրա ունեցած քո իշխանությունից և տիրի՛ր Արևմուտքի վրա, ահա այդ դեպքում կխաղաղվենք բեզ հետ, հակառակ դեպքում կչանանք բեզ գահընկեց անել»¹¹⁵:

Պետրոս Սիկկիլիացին Տեֆրիկեում մնաց ինն ամիս: Նրա առաքելությունը թեև պավլիկյանների և կայսեր հաշտությամբ չպսակվեց, այնուամենայնիվ, պատմության համար ունեցավ շատ ավելի շոշափելի արդյունք: Պետրոս Սիկկիլիացին Տեֆրիկեում մանրամասն ծանոթացավ պավլիկյանների պատմությանն ու գաղափարախոսությանը, նրանց գրվածքներին, և այդ բոլորը նրա համար նյութ ծառայեցին շարադրելու «Պավլիկյանների պատմությունը»¹¹⁶: Աղանդապետ Սերգիոսի նամակներից նրա կատարած քաղվածքները հավատաքննության խարուկից փրկված պավլիկյան գրականության միակ նմուշներն են:

Պետրոս Սիկկիլիացին Տեֆրիկեում տեղեկացավ, որ պավլիկյաններն իսկապես կապեր են հաստատել Բուլղարիայի հետ, որ նրանք որոշել են իրենց դործիչներին ուղարկել այնտեղ «...մարդկանց ուղղափառ հավատքից պոկելու և իրենց պիղծ աղանդի կողմը քաշելու համար»¹¹⁷: Ահա այդ է պատճառը, որ Պետրոս Սիկկիլիացին իր «Պավլիկյանների պատմությունը» ձոնել է Բուլղարիայի արքեպիսկոպոսին, որին կոչ է անում զգուշանալ պավլիկյաններից: Փոտ պատրիարքը ևս մտահոգված էր քրիստոնեությունը նոր ընդունած բուլղարների վիճակով: Նա ևս ցույց է տալիս, որ Մանիի աշակերտները, այսինքն պավլիկյանները, հսկայական աշխատանք են տարել Բուլղարիայում և զգալի հաջողությունների են հասել «ամբարշտության որոմը» բուլղարների մեջ սերմանելու գործում: Վերջիններս, Փոտի ասելով, սկսել էին խորշել և գարշել աստծու քահանաներից¹¹⁸, ծաղրուծանակի էին ենթարկում եկեղեցու խորհուրդները:

Պետրոս Սիկկիլիացին իրիսոխիրի պատասխանը Վասիլ I-ին հանձնեց 870 թվականին: Կայսրը համոզվեց, որ հնարավոր չէ խաղաղ միջոցներով լուծել պավլիկյանների հարցը: Օգտվելով արաբական խալիֆայության մեջ ծագած խռովություններից, այն հանգամանքից, որ թուլացած խալիֆայի վիճակի

¹¹⁵ «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», էջ 783:

¹¹⁶ Մինչև Պետրոս Սիկկիլիացին, պավլիկյանների մասին առանձին երկ գրել էր Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկեիոսը (806—815) և ներկայացրել կայսրին: Տե՛ս Nicephori Constantinopolitani Vita, Migne, Patrologia graeca, t. 100, col. 69. Այս գրվածքը, սակայն չի պահպանվել:

¹¹⁷ «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», էջ 745—746:

¹¹⁸ Photii Patriarchae Constantinopolitani Epistolarum libri tres, Migne, Patrologia graeca, t. 102, col. 725.

չէր տվյալ դեպքում օգնության հասնել պալլիկյաններին, նա նախապատ-
րաստություն տեսավ և 871 թ. գարնանը զորքի գլուխն անցած արշավանքի
դուրս եկավ պալլիկյանների դեմ, որոնց գլխավորում էր խիզախ հերիսոխիրը:
Վասիլ I-ը Տեֆրիկեի մոտ շարաշար պարտություն կրեց: Քիչ էր մնացել նա
գերի ընկնելու հերիսոխիրի ձեռքը, բայց նրան փրկեց Թեոփիլակտոս Ավաստակ-
սոսը, ապագա կայսր Ռոմանոս I Լակապենոսի հայրը: Վասիլ կայսրը իր
միևնույն առավել՝ Տեֆրիկեի մոտ գտնվող պալլիկյան մի քանի բերդեր ավերելով,
որոնցից հիշված են Աբարան, Սպաթեն և Կոպտոսը:

Հաղթանակից թևավորված հերիսոխիրը, 872 թ. իր զորքերով նորից ար-
շավեց Բյուզանդական կայսրության վրա և հասավ մինչև Անկյուրա քաղաքը:
Վասիլ I-ն այս անգամ որոշեց անձամբ շարշավել պալլիկյան սպարապետի
դեմ և ուղարկեց իր փեսային՝ բյուզանդական զորքերի սպարապետ Քրիս-
տափորին: Վերջինս սկսեց հետապնդել պալլիկյան զորահրամանատարին
մեկ մղոն հեռավորության վրա: Բյուզանդական զորահրամանատարի տրա-
մսորության տակ էին գտնվում կայսրության արևելյան երկու խոշոր բանա-
կաթեմների՝ Արմենիականների և Խարսիանոնի զորքերը: Հերիսոխիրը կանգ առավ
Խարսիանոն բանակաթեմի Ագրանա կոչված վայրում, իսկ բյուզանդական
զորքը՝ Սիբորոն կոչված տեղում: Արշալուսին բյուզանդացիները հարձակման
անցան: Պալլիկյանները դիմեցին փախուստի և բազում զոհեր տալով հասան
Վաթիռաքս վայրից երեսուն մղոն հեռավորության վրա գտնվող Կոստանդին
լեռը: Այստեղ հերիսոխիրն սպանվեց, վրա հասած զորավարները կտրեցին
պալլիկյան սպարապետի գլուխը և շտապեցին ընծա ուղարկել Վասիլ I-ին¹¹⁹,
Վասիլը երեք նետ գամեց հերիսոխիրի գանգին, այդ ձևով վրեժ առնելով իր
բաղում անհաջողությունների համար:

Նույն տարին գրավվեց Տեֆրիկեն և պալլիկյանների բազում քաղաք-ամ-
րոցներ: Տեֆրիկեի անկումը պատճառ դարձավ, որ մի շարք այլ քաղաքներ և
ամրոցներ առանց կռվի հանձնվեին Վասիլ I-ին, այդ թվում և Տարանտան
(այժմ՝ Դերենդե) և Լոկանան, որի տերն էր հայազգի Քուրդիկը¹²⁰, Տեֆրիկեի
զրավման առթիվ Կոստանդնուպոլսում հանդիսավոր շքերթ կազմակերպվեց,
որի նկարագրությունը պահպանել է Կոստանդին Միրանադինը՝ Վասիլ I-ի
թոռը¹²¹:

Պալլիկյանների պարտությանը նպաստեցին մի քանի հանգամանքներ:
Ամենից առաջ այն, որ աղանդավորներն այս վերջին դրվագում ստիպված
էին կայսրության դեմ միայնակ մարտնչել: Արաբական խալիֆայությունը մի
քանի պատճառներով նրանց օգնության չհասավ: Ոչ միայն խալիֆայության
ներսում բռնկված հակամարտություններն այդ բանն անելու հնարավորություն
չտվեցին¹²², այլև այն իրողությունը, որ արաբները պարզապես չուզեցին օգ-
նած լինել աղանդավորներին և նրանց թողեցին բախտի քմահաճույքին: Փոս-
պատրիարքը արաբների նման վերաբերմունքը բացատրում է պալլիկյանների՝
ավարառությամբ ձեռք բերած անչափ հարստության պատճառով արաբների

119 «Հայ ժողովրդի պատմության քրեատմատիա», էջ 785:

120 Տե՛ս «Բյուզանդական աղբյուրները հայերի և Հայաստանի մասին», գիրք Բ, Կոստան-
դին Միրանադին, էջ 68:

121 Նույն տեղում, էջ 138—139:

122 А. А. Васильев, Византия и арабы. Политические отношения Византии и арабов
за время Македонской династии, с. 25.

ապրած նախանձով¹²³, Պետրոս Սիկիրիացին, սակայն, ցույց է տալիս, որ նրանց միջև այդ լարված վիճակը գոյություն ունեւր ավելի վաղ, նա գրում է, որ Կարբեասը Տեֆրիկեն կառուցեց, որպեսզի հեռու լինի Մելիտենեի արաբներից¹²⁴, Այդ բոլորի հիմնական և ակնառու պատճառը պավլիկյան շարժման սոցիալ-դասակարգային բնույթն էր, նրանց պայքարի վտանգավորությունը նաև արաբական խալիֆայության համար, ինչպես և պավլիկյանների անկախություն ձեռք բերելու ձգտումը:

Պավլիկյանների պարտության պատճառներից մեկն էլ աղանդավորների սոցիալական և էթնիկական խայտաբղետությունն էր: Երկու հարյուրամյակի ընթացքում պավլիկյան աղանդին հարեցին դասակարգային տարբեր շերտերի և տարբեր ազգությունների ու դավանանքի ներկայացուցիչներ: Այս բանը չէր կարող իր կնիքը չդնել շարժման վրա, չնախտել նրա միասնությունը: Գենեսիոս պատմիչը վկայում է, որ 871 թ. արշավանքի ժամանակ, այսինքն դեռևս այն ժամանակ, երբ Վասիլ I-ը պավլիկյաններից պարտություն էր կրում, Տեֆրիկեի բազմաթիվ աղանդավորներ դասավիք էին լինում և անցնում կայսեր կողմը, կամ էլ Աստրիքի խորքերն էին փախուստի դիմում: Այդ դասավորությունն պատճառով, գրում է Գենեսիոսը, Տեֆրիկեն քիչ էր մնացել մարդաթափ լինելի¹²⁵:

Վերջապես պավլիկյան շարժման պարտության պատճառներից մեկն էլ տվյալ ժամանակաշրջանում Բյուզանդական կայսրության հզորացումն էր: Վասիլ I կայսրը, հիմնադիր դառնալով մակեդոնական հարստության, խոշոր միջոցառումներ իրականացրեց երկրի տնտեսական և ֆինանսական վիճակի բարելավման, զինված ուժերի ամրապնդման համար:

Պավլիկյան շարժման ճնշումից և նրանց կենտրոն Տեֆրիկեի ու այլ քաղաք-ամրոցների ավերումից հետո պավլիկյաններն իսպառ չվերացան: Նրանք քաշվեցին լեռնային անառիկ վայրերն ու կլեյսուրները և դեռ երկար ժամանակ պահպանեցին իրենց գոյությունը: Պավլիկյանների մի մասը ապաստան գտավ իր վաղեմի դաշնակիցներ արաբների մոտ, ամենից առաջ Մելիտենեում և Զորրորդ Հայքում, որտեղից, Վասիլ I-ի մահից հետո, վերջինիս որդի Լևոն VI-ի օրոք վերադարձան Բյուզանդական կայսրության սահմանները: Նրանցից ոմանք ծառայության մեջ մտան Բյուզանդական բանակում և մասնակցեցին կայսրության պատերազմներին արտաքին թշնամիների դեմ¹²⁶, Աղանդավորների մի մասն էլ ապաստան գտավ արաբական տիրապետության տակ գտնվող Արևելյան Հայաստանում, որտեղ տվյալ ժամանակաշրջանում լայն տարածում էր գտել պավլիկյաններին զաղափարակից թոնդրակյան շարժումը: Եթե ոչ ծագման, համեմայն դեպս նրա հետագա զարգացման գործում պավլիկյանները պետք է որ մեծ դեր խաղացած լինեին¹²⁷, Եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ հայ եկեղեցին և իշխող դասակարգերը

123 P. M. Бартичан, Источники для изучения истории пав. движения, с. 195.

124 «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», էջ 768—769.

125 Նույն տեղում, էջ 782.

126 Նույն տեղում, էջ 797.

127 Պավլիկյանների թոնդրակցիների հետ ունեցած կապերի մասին տե՛ս К. Н. Юзбашян. Тондракитское движение в Армении и павликяне, Известия АН АрмССР, № 9, 1956, с. 31—44; P. M. Бартичан, Движение тондракитов в Византии, Вестник общественных наук АН АрмССР, 1980, № 9.

Քոնդրակեցիների հալածանքները ձեռնարկեցին միայն IX դարի 70—80-ական թվականներից սկսած¹²⁸, ապա պարզ է դառնում, որ դա տեղի ունեցավ պավլիկյանների պարտությունից և նրանց՝ Արևելյան Հայաստան անցնելուց հետո:

Եթե IX դարի վերջում պավլիկյաններն իրենց բնօրրանում՝ բյուզանդական Հայաստանում վերացան, նրանք դեռ երկար գոյատևեցին Թրակիայում, որտեղ դեռևս VIII դարի կեսերից գոյություն ունեին աղանդավորների բազմամարդ համայնքներ: Թրակիայում նրանց կենտրոնը Ֆիլիպպոպոլիս (այժմ՝ Պլովդիվ՝ Բուլղարիայում) քաղաքն էր: Ողջ Ֆիլիպպոպոլիսը, գրում է պատմիչ Աննա Կոմենեն, գլխավորապես պավլիկյաններով էր բնակեցված¹²⁹,

¹²⁸ См. А. Г. Иосифилян, Движение тондракитов в Армении (IX—XI вв.), «Вопросы истории», № 10, 1954 с. 103.

¹²⁹ «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», էջ 807: Թրակիայի պավլիկյաններն իրենց գոյությունը պահպանեցին ընդհուպ մինչև XIX դարը: Ժամանակի ընթացքում նրանք մոռացան իրենց լեզուն, ձուլվեցին բուլղարների հետ, հակառակ, որ միշտ էլ առանձին համայնք էին կազմում և հարաբերության մեջ չէին մտնում ուղղափառ բուլղարների հետ: XIX դարի սկզբում նրանք ընդունեցին կաթոլիկություն:

✓
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

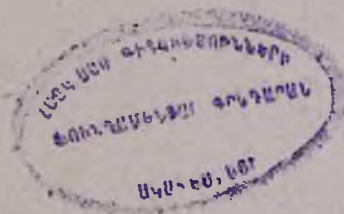

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՑԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՆԵԳԻԱ

Աղայան Ժ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Գալոյան Գ. Ա.,
Երեմյան Ս. Ց., Խաչիկյան Ն. Ս., Հակոբյան Ա. Մ.,
Ներսիսյան Մ. Գ.

A ^{III} / 6541

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՄԱՐԱԶՈՒԹՅՈՒՆ,
Ե Ր Ե Վ Ա Ն - 1976

ՀԱՏՈՐ III

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՉԱՐԳԱՅԱԾ
ՖԵՈՂԱԼԻԶՄԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ
(IX Դ ԿԵՍԵՐԻՑ
ՄԻՆՉԵՎ XIV Դ ԿԵՍԵՐԸ)

ՀԱՏՈՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Առաքելյան Բ. Ն. (պատասխանատու խմբագիր),
Բաբայան Լ. Հ. (պատ. խմբագրի տեղակալ), Մնացականյան Ա. Շ., Ցեր-Ղևոնդյան Ա. Ն-

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՑ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄԸ ԵՎ ԱՆԿՈՒՄԸ

1. ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋՆԱՂԱՅՈՒՄԸ ԵՎ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱՑՈՒՄԸ

Բյուզանդական կայսրության նվաճողական քաղաքականությունն ու առաջխաղացումը Արևելքում X դարի վերջերին և XI դարի սկզբներին վերին աստիճանի վտանգավոր կերպարանք էին ստացել և սպառնալիքի տակ էին դրել Հայաստանի՝ դժվարությամբ նվաճված անկախությունը և պետական ինքնուրույն զարգացումն ու առաջադիմությունը:

Վերևում տեսանք, որ դեռևս 949 թ. բյուզանդական զորքերը գրավեցին Կարնո քաղաքը, 966 թ. նվաճեցին Տարոնը, երկու տարի անց տիրացան Մանազկերտին, ապա Արճեշին ու Բերկիրին, սպառնալով Վասպուրականի թագավորությանը, իսկ 1000 թ., Դավիթ Կուրապաղատի մահից հետո, Տալթի նվաճումով՝ հյուսիսից և հարավից շրջապատեցին Բագրատունյաց թագավորությունը:

Բյուզանդական կայսրության նվաճողական քաղաքականության հաջորդ գոհը պիտի դառնար Վասպուրականը, որով և աքցանի մեջ կառնվեի Բագրատունյաց թագավորությունը:

X դարի երկրորդ կեսին Վասպուրականի թագավորությունը ոչ միայն շուտով աճեցավ, այլև ընթացավ ներքին պառակտումների և մասնատումների ուղիով ու բաժանվելով Դերենիկ Արծրունու որդիների միջև, տրոհվեց երեք իշխանությունների, որոնք շարունակվում էին կոչվել թագավորություն: Տոսպում իշխում էր Աշոտը, Անձևացիքում՝ Գուրգենը, իսկ Ռշտունիքում՝ Սենեբերիմը:

Արտաքին քաղաքական հարցերում ևս միասնական գիծ չկար: Այսպես, երբ 974 թ. Հովհան Չմշկիկ կայսեր Արևելք արշավելու առթիվ ստեղծված սպառնալիքից Հայաստանը զերծ պահելու համար Աշոտ Գ-ի կողմից զորաթողով հայտարարվեց, ապա Հայոց թագավորի կոչին արձագանքեցին Գուրգեն և Սենեբերիմ Արծրունիները, իսկ նրանց ավագ եղբայրը՝ Աշոտ շնեկայացավ¹, թեև Բյուզանդական բանակի ռազմերթը ավելի մոտիկից և ավելի շատ սպառնում էր Վասպուրականին:

¹ Տե՛ս Ստեփանոս Տարճեցի, էջ 281:

Նուստված քաղաքական իշխանությունները Վասպուրականը խոցելի է դառնում հարևան մահմեդական տիրակալների համար: Վասպուրականի հայկական բանակը մի շարք անհաջող, մեծ մասամբ պարտություններով ավարտվող, ընդհարումներ է ունենում նրանց հետ: Երբ 983 թ. Ատրպատականի ամիրաներից մեկը ներխուժում է Վասպուրական, հայոց զորքը պարտվում է, իսկ Վասպուրականի սպարապետը և մարզպանը մի քանի իշխանների հետ գերի են ընկնում թշնամու ձեռքը²:

Նույնպիսի ելք է ունենում Հերի ամիրայի հետ, որոշ ժամանակ անց. տեղի ունեցած ընդհարումը: Վասպուրականի թագավորության թուլության մասին է վկայում այն փաստը, որ երբ 998 թ. Ատրպատականի Ռավվադյան ամիրա Մամլանը վերահայկական առաջխաղացումը հտ մղելու միտումով ռազմի ելավ հայ և վրաց ուժերի դեմ, ապա առ ոչինչ համարելով Վասպուրականի զորությունը, գրեթե անկաշկանդ անցավ նրա միջով՝ հասնելով Ապահուհիք³: Վասպուրականի թուլությունից պիտի շտապեր օգուտ քաղել Բյուզանդիան, բայց գործը սկզբից ևեթ տարվում էր դիվանագիտական խաղով ու ճնշմամբ:

1001 թ. Վասիլ Բ կայսրը Մանազկերտում իրեն ներկայացած Գուրգեն և Անեքերիմ Արծրունիներին շնորհել էր ոչ միայն պատիվներ, այլև մահմեդականներից նվաճած Խլաթը, Մանազկերտը, Բերկրին, Արճեշը և Արծկեն, որով հույս էր ակնկալում վասալական կախման մեջ գցել Արծրունիներին, հեշտացնելով նրանց տիրույթների նվաճման գործը: Կայսրը քաջ գիտակցում էր, որ հայ և վրաց ժողովուրդները կարող են միավորվել իր դեմ, ուստի Ապահուհիքը և նրան կից շրջանները Արծրունիներին զիջելը հակադրություն կստեղծեր նրանց և նույն հողերի, որպես Տալթի Կուրապաղատության մի մասի նկատմամբ հավակնություններ ունեցող վրաց իշխանների միջև:

1003 թ. մահանում է Գուրգենը (Աշոտ Արծրունիի մահացել էր դեռևս 990 թ.), Վասպուրականի թագավորությունը, փաստորեն, վերամիավորվում է Սենեքերիմի իշխանության ներքո, թեև Անձևացիքում իշխում էր նրա եղբորորդի Դերենիկը:

Սենեքերիմ Արծրունու թագավորելու տարիներին Վասպուրականը մի պահ վայելում է խաղաղություն, սակայն դա շատ կարճ է տևում:

Արևելքից արդեն իրենց զգացնել էին տալիս նոր վայրագ նվաճողներ՝ թուրքական ցեղերը, որոնք 1016 թ. խուժեցին Վասպուրական⁴: Սենեքերիմ թագավորի որդի Դավթի և սպարապետ Շապուհի գլխավորությամբ Վասպուրականի զորքերը ուժեղ դիմադրություն են ցույց տալիս գերազանցապես նետաղեղով կռվող թուրքական հրոսակներին, սակայն պարտություն կրեցին ներառյալ գերակշիռ ուժերից, մասամբ և այն պատճառով, որ անսովոր էին նետաղեղով զինված թշնամու դեմ կռվելուն: Առիթից օգտվելով Բյուզանդական կայսրությունն զսկզբից նույնպես էր իր ճնշումը Վասպուրականի վրա, մանավանդ պոչին էլ գտնվում է: Սենեքերիմ թագավորը չէր մերժել 1015 թ. Վասիլի դեմ ելած վրաց Գուրգեն թագավորի օգնության խնդրանքը:

² Տե՛ս Ստեփանոս Տորունցի, էջ 189—190:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 269—270:

⁴ Տե՛ս Մատթեոս Ուոմայեցի, էջ 46—48:

Գուրգենը կովում էր Տայքի ժառանգության համար, բայց Բյուզանդիան բնավ էլ չէր կամենում զիջել:

Վասիլ Բ կայսրը 1021 թ. իր բանակը շարժեց դեպի Կարնո դաշտ, ապա մտավ Բասեն, որն ավերելով, Վանանդի հյուսիսային մասով դուրս եկավ Պաղակացիք (Փարվանա) լճի ափերը, որտեղ և տեղի ունեցավ գլխավոր ճակատամարտը: Իրերա-ափսազական զորքերը կովում են հերոսությամբ և մեծ կորուստներ են պատճառում բյուզանդական բանակին: Բայց կայսերական զորքերի գերակշռությունն ակնհայտ էր, և Վասիլ Բ հրամայում է շինայել ոչ ծերերին, ոչ երիտասարդներին, ոչ տղամարդկանց, ոչ էլ կանանց, և դաժան հաշվեհարդար է տեսնում իրերա-ափսազական թագավորության հարավ-արևմտյան 12 գավառների, մասնավորապես Տայքի բնակչության հետ, քանզում ու հրի է մատնում գավառների գյուղերն ու ավանները, իսկ բնակչությանը սրակոտոր է անում,— ցասումով ու ողբով նկարագրում է պատմիչը⁵:

Կատարվածը ահավոր էր: Ի՞նչ էր սպասում Վասպուրականին, որն ի վիճակի չէր կռվելու և՛ թուրքական հրոսակների և՛ բյուզանդացիների դեմ: Բագրատունյաց թագավորությունը Գագիկ Ա-ի մահից հետո թուլացած, պահակոված լինելով, չէր կարող օգնություն ցույց տալ Վասպուրականին: Սենեքերիմ Արծրունին, անելանելի ծանր վիճակի մեջ ընկած, վերջնականապես վհատվել էր: Նա չլքեց որոնում էր հզոր հարևանի հետ լեզու գտնելու մեջ և 1021 թ. իր որդի Դավիթ արքայազնի գլխավորությամբ մի դեսպանություն ուղարկեց կայսրի մոտ: Վասիլ Բ կայսրն իր հաշիվներն ուներ, նա խիստ ուրախացած էր, որ անարյուն հաղթանակ է տանում և կարող էր կայսրությանը միացնել ամբողջ Վասպուրականը, որը ոչ միայն ընդարձակ էր, բավականաչափ բարգավաճ, հայտնի էր արգավանդ դաշտերով, բնական հարստություններով, այլև ուներ խոշոր ռազմաստրատեգիական նշանակություն, ինչպես կայսրության հարավ-արևելյան սահմանների պաշտպանության, նույնպես և նոր նվաճումներ ձեռնարկելու համար:

Վասիլ Բ կայսրը Վասպուրականին պարտադրեց կործանիչ մի պայմանագիր, որով Արծրունյաց թագավորությունն իր 8 քաղաքներով, 72 բերդերով և 4000 գյուղերով միակցվեց Բյուզանդիային⁶: Դրա դիմաց կայսրը Սենեքերիմին տվեց Սեբաստիա քաղաքն իր գավառներով⁷, որտեղ փոխադրվեցին Սենեքերիմն իր մերձավորներով, ազնվականության և զորքի հետ միասին: Միայն տղամարդկանց թիվը 14 հազար էր, իսկ կին, երեխա, բոլորը միասին շուրջ 70—80 հազար: Գաղթում էր ազնվականությունը, պետական իշխանությունը կրող հիմնական տարրը, որից միայն բեկորներ մնացին տեղում, գաղթում էր զինվորականությունը, որով Վասպուրականը զրկվում էր Բյուզանդական տիրապետության դեմ, ինչպես և այլ նվաճողների դեմ զենք բարձրացնելու հնարավորությունից: Կցվելով կայսրությանը Վասպուրականը կազմեց նրա մի մարզը և համարվում էր հատուկ կատեպանություն⁸:

⁵ Տե՛ս Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 30—31:

⁶ Տե՛ս Փովմա Արծրունի, էջ 500, Սամուել Աճեցի, էջ 104:

⁷ Տե՛ս Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 34:

⁸ Տե՛ս «Извещения из летописи Ялши Антохийского, Записки императорской Академии наук», том 44, СПб., 1883, стр. 62

2. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՅ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄԸ

Արտաքին ահեղ վտանգի առջև կանգնած Բագրատունյաց թագավորությունն ապրում էր հասարակական-քաղաքական ճգնաժամ:

Աշխարհիկ և հոգևոր հողատերերը կեղեքում էին աշխատավոր գյուղացիներին և մեծամեծ հարստություններ էին կուտակում: Նրանք վարում էին ցուփ ու զեխ կյանք, իրար հետ մրցում էին հարստացման անհագ ձգտումով և եսասիրությամբ: Առաջանում էր քաղաքային վերնախավը, որը զբաղվելով առևտրով, կապալառությամբ և վաշխառությամբ, սկսում էր մրցել խոշոր հողատերերի հետ: Իշխող և ճնշվող դասակարգերի բևեռացումը մեծացել էր, խորացնելով նրանց միջև եղած վիհը:

Մայր աստիճան սրվել էին դասակարգային ներհակությունները, թոնդրակյան շարժումը նոր ծավալ էր ստացել: Միաժամանակ Բյուզանդական կայսրությունն սպառնում էր Բագրատունյաց թագավորության գոյությանը, արդեն իրենց զգացնել էին տալիս թուրքական քոչվոր ցեղերը: Նման ծանր պայմաններում, երբ 1020 թ. վախճանվեց Գագիկ Ա թագավորը, նրա երկու որդիները՝ Հովհաննես-Սմբատի և Աշոտի միջև գահին տիրելու համար սուր պայքար սկսվեց: Հովհաննես-Սմբատը թեև գրասեր, զարգացած մարդ էր, սակայն չէր փայլում ոչ ռազմական, ոչ էլ պետական գործին անհրաժեշտ ընդունակություններով: Ձեռնհասն առաջ էր քան զԱշոտ, — գրում է Մատթեոս Ուռհայեցին, — և իմաստուն և հանճարեղ յոյժ, բայց մարմնովն տարտամ և հեղձ և թուլամորթ ի պատերազմունս⁹: Նրա հակապատկերն էր Աշոտը, որ «էր արի և քաջ և զօրաւոր, անպարտելի և յաղթող ի պատերազմունս»¹⁰: Գահակալական պայքարը պատճառ դարձավ հայոց երկրի երկու հակամարտ բանակների վերածվելուն: Աշոտը իր եղբոր դեմ պայքարելու համար նույնիսկ ռազմական օգնություն խնդրեց Վասպուրականի թագավոր Սենեքերիմից և, ստանալով այն, հարձակվեց Անի քաղաքի վրա: Հովհաննես-Սմբատը հնչեցրեց պատերազմական փողերը և հարձակվեց իր եղբոր վրա, թեև ինքը «ի գահոյան անշարժ նստեալ կայր, վասն զի անհմուտ էր պատերազմի»¹¹: Մատթեոս Ուռհայեցու չափազանցված տվյալների համաձայն Աշոտի դեմ դուրս եկավ քառասուն հազար հետևակից և քսան հազար հեծյալներից բաղկացած բանակ: Այդպիսի պայմաններում Բագրատունիների և Պահլավունիների մեծամեծները, կաթողիկոսը ջանքեր թափեցին դադարեցնելու արյունահեղությունը և գահակալական այդ վեճը լուծելու ուղիներ փնտրեցին: Եղբայրներին հաշտեցնելու համար պետք եղավ նաև Ափխազաց և Վրաց թագավոր Գեորգիի միջամտությունը: Կայացած համաձայնությամբ Հովհաննես-Սմբատը դառնում էր հայոց թագավոր՝ Անի մայրաքաղաքով: Անիից բացի, նրա տիրույթների մեջ էին մտնում նաև Շիրակը, Արարատյան դաշտը, Աշոցաց ձորը, Ամբերդը, Կայան և Կայծոռ բերդերը և Տավուշ գավառը¹²: Բագրատուն-

⁹ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 7—8:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 8:

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Տե՛ս Վարդան, էջ 92:

յաց թագավորության մնացած հոդերը՝ «դրսի աշխարհը», որ սահմանակից էր Պարսկաստանին, մասամբ և վրաց, անցնում էին Աշոտի իշխանության ներքո, ընդ որում, Հովհաննես-Սմբատի մահից հետո Աշոտը պիտի լիներ թագավոր ամենայն տանն Հայոց»:

Այսուհանդերձ, Հովհաննես-Սմբատի և Աշոտի միջև եղած հակամարտությունը չվերջացավ, ընդհակառակը, գնալով էլ ավելի խորացավ: Աշոտը նույնիսկ դավադրաբար ձերբակալեց իր եղբորը և կամենում էր սպանել, բայց չհաջողվեց:

Այս երկպառակությունները թուլացրին Բազրատունյաց թագավորությունը: Դեռ նոր էին հաշտեցվել երկու եղբայրները, երբ 1021 թ. Ատրպատականից Հայաստան խուժեցին դալամցիները (դելմիկները) մոտ ծառայող թուրքերը, որոնք Դվինի վրայով հասան մինչև Նիգ (Ապարան) գավառը, ամենուրեք սփռելով ավեր և կողոպուտ: Նրանց դեմ դուրս եկավ Բջնիի տեր Վասակ Պահլավունի իշխանը, որը քաջ զորավար էր: Նա հեծելազորի գլուխն անցած ճակատամարտեց ասպատակողների դեմ՝ քասաղ գետի ափին, Սաղմոսավանքից ոչ հեռու, Սերկելի կոչվող վայրում և թշնամիներից կոտորելով երեք հարյուր զինվոր, նահանջի մատնեց նրանց, բայց ինքն էլ պատահաբար սպանվեց անհայտ մեկի ձեռքով:

Ահա այդպիսի բարդ պայմաններում երկրի գլխին կախվեց բյուզանդական վտանգը: Վասիլ Բ բուլղարների հետ իր հաշիվները մաքրելով, մեծ բանակի գլուխ անցած շարժվեց Արևելք: Նա Հայոց և Վրաց դեմ մղվելիք պատերազմում ուզեց օգտագործել երկրի ներսում, և առաջին հերթին Հովհաննես-Սմբատի և Աշոտի միջև եղած սուր հակամարտությունը: Աշոտն էլ, որ կարծում էր, թե կարող է Բյուզանդիայի օգնությամբ հաջողության հասնել իրեն չնթարկվող իշխանների և իր եղբոր նկատմամբ, դիմեց Վասիլ Բ-ին և ռազմական օգնություն ստացավ:

Վասիլ կայսրը նոր էր ավարտել Ափխազաց և Վրաց թագավոր Գեորգի Ա-ի դեմ մղվող պատերազմը, մահ ու ավեր սփռելով Տալբում և հարևան վրացական գավառներում: 1021 թ. վերջերին Վասիլ Բ գնացել էր ձմեռելու Պոնտոսում: Սպասվում էր, որ հաջորդ տարին նա արշավանք կձեռնարկի Բազրատունյաց թագավորության դեմ, առիթ ունենալով այն, որ Հովհաննես-Սմբատը օգնություն էր խոստացել Գեորգի Ա-ին, մանավանդ Վասպուրականի միակցմամբ կայսրությունը աքցանի մեջ էր առել Բազրատունյաց թագավորությունը:

Հովհաննես-Սմբատին պարզ էր, որ հազիվ թե հնարավոր լինի զենքի ու ժով կասեցնել բյուզանդական կայսրի առաջխաղացումը և փրկել իր թագավորությունը ահեղ թշնամուց: Բյուզանդական հարձակումը ժամանակավորապես կանխելու հույսով նա որոշում է բանակցություններ վարել Տրապիզոնում գտնվող կայսեր հետ, այնտեղ ուղարկելով հայոց Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսին:

Բյուզանդական կայսրությունն էլ, ինչպես միշտ, պատրաստ էր զենքի ու ժովն զուգորդել քաղաքական, դիվանագիտական հարկադրանքը և Բազրատունիներին պիտի պարտագրեր իրենց տիրույթները կայսրին կտակելու, Տալբում և Վասպուրականում արդեն հաջողությամբ փորձված, միջոցը: 1022 թ.

Տրապիզոնում Պետրոս կաթողիկոսը Վասիլ Բ-ի հետ պայմանագիր է կնքում, որի համաձայն Հովհաննես թագավորի մահից հետո Անին անցնելու էր բյուզանդական կայսրին: «Անգ եղև Հայոց կորստեան գիր և նամակ»,— գրում է Արիստակես Լաստիվերտցին: Հովհաննես-Սմբատը հանձնարարել էր Պետրոս կաթողիկոսին, թե «Գրիր գիր և տուր կտակ թագաւորին (կայսրին), որ իմ վախճանից հետո իմ քաղաքը և երկիրը կտրվի նրան որպես ժառանգություն»¹³:

Տրապիզոնի պայմանագրի մասին պատմում են և բյուզանդական հեղինակները, արձանագրելով Վասիլ Բ-ի գործած ճնշումը Հայոց թագավորի վրա: Սկիլիցյան գրում է. «Այն ժամանակ, երբ Ափսաղաց առաջնորդ Գեորգիոսը պատերազմ սկսեց հռոմայեցիների (իմա բյուզանդացիների) դեմ, նրան դաշնակցել էր Անիի տեր (χρυσος) Հովհաննեսիկը (Ἰωβαννῆς ἱκλ)։ Բայց որովհետև, ինչպես վերևում ասվեց, Վասիլ կայսրը զորքով գալով Իբերիա, կռվեց Գեորգիոսի դեմ, պարտության մատնեց նրան և ջախջախեց, Հովհաննեսիկը վախենալով, որ կայսրը հանկարծ զայրացած լինելով իր դեմ՝ Գեորգիոսի հետ դաշնակցած լինելու պատճառով, փորձանք կբերի իր գլխին, վերցնելով Անի քաղաքի բանալիները, անձնպես գնաց կայսեր մոտ, կամավոր կերպով հանձնվեց նրան և նրան հանձնեց բանալիները: Կայսրը դովեց նրա խոհեմությունը, պատվեց նրան մագիստրոսի աստիճանով և նշանակեց Անիի և Մեծ Հայք կոչված երկրի ցմահ իշխան, նրանից նախօրոք գրություն վերցնելով, թե իր մահից հետո Հովհաննեսիկի ամբողջ իշխանությունը կանցնի իր՝ Վասիլի ձեռքը և կդառնա Հռոմեական կայսրության բաղկացուցիչ մասը»¹⁴:

1022 թ. հունվարի 6-ին, աստվածահալտնության տոնի օրը, Պետրոս կաթողիկոսը Տրապիզոնում Վասիլ Բ կայսեր և մեծաթիվ ամբոխի ներկայությամբ ջրօրհնեքի ժեսը կատարեց տեղի գետակի վրա՝ հայոց եկեղեցու կարգի համաձայն: Մեռոնը ջուրը հեղելու պահին իբր՝ ջրից լույս ճառագայթեց: Այս զրույցը հետագայում իր զարգացումն ունեցավ: Հոգևորականները ժողովրդի մեջ տարածվեցին մի վարկած, համաձայն որի, գետակը կանգ առավ, սկսեց հոսել հակառակ ուղղությամբ՝ «հրաշագործ» կաթողիկոսի հոսեցրած մեռոնից: Դրանից հետո Պետրոս կաթողիկոսը պատմության մեջ մտավ Գետադարձ մականվամբ:

Եկեղեցական հետագա մատենագիրներն այս զրույցն ստեղծել են հայ եկեղեցու և նրա պետի հեղինակությունը փրկելու միտումով, մինչդեռ անցքերին ժամանակակից Արիստակես Լաստիվերտցին ոչ միայն չի հիշատակում նման հրաշագործություն, այլև անարգանքի սյունին է գամում Պետրոս կաթողիկոսին. «Յոյժ գանձուց սիրող էր Պետրոս, որ և բազումք վասն այնր եպեռէին (նախատում էին) զնա»¹⁵, իսկ Հովհաննես-Սմբատի կտակը համարելով Հայաստանի վաճառք, ավելացնում է՝ «այս վաճառ անմարդագոյն գոլ թուի ինձ քան զՅուդային»¹⁶:

¹³ Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 32:

¹⁴ *Georgius Cedrenus*, t. II, p. 556—557.

¹⁵ Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 32:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 61:

1022 թ. գարնանը Վասիլ Բ կայսրը գնաց Տայք, շարունակելու վրաց Գեորգի թագավորի դեմ ընդհատված պատերազմը։ Այդ միջոցին կայսեր դեմ ապստամբություն բարձրացրեց Վարդ Փոկասի որդի Նիկեփոր Մովսիսը, որը պատճառ դարձավ Գեորգիի դեմ մղվող պատերազմի ժամանակավոր ընդհատմանը։ Նիկեփոր Մովսիսին դավադրությամբ սպանելուց հետո, Վասիլը վերստին շարունակեց պատերազմը։ Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ Բասեն գավառի Շղփա վայրում, որտեղ Գեորգիին ծանր պարտություն կրեց։ Վասիլ Բ նամակ գրեց Ափխազաց և Վրաց թագավորին, թե «Մի կարծէր, թէ յաղթեցի քեզ, աւելի ինչ խնդրեմ ի քէն՝ քան զոր յառաջն. այլ տուր զիմ հայրենիքն՝ զոր կիրապաղատն ինձ տուեալ է, և տուր զքո որդիդ ինձ պատանդ»¹⁷։ Գեորգիին ստիպված համաձայնվում է, և հաշտություն է կնքվում։ Կայսրը «իշխանս ի վերայ գաւառին կացուցեալ, բաժանեն տուն առ տուն և գիւղ առ գիւղ և ագարակ առ ագարակ, որպէս յառաջինսն լեալ էր»¹⁸։

Այնուհետև Վասիլ Բ Հայաստանի միջնաշխարհով շարժվում է դեպի հարավ, կրկին գրավում է Բերկրին, բայց չի կարողանում զարգացնել նվաճողական պատերազմը հարավում, որովհետև զորքը հրաժարվում է շարունակել երկու տարի երկարած պատերազմը, մանավանդ շատ է նեղվում վաղ սկսված ցրտերից։

Տրապիզոնի պայմանագրի ստորագրումից հետո Հայոց թագավորության վիճակը արտաքուստ, ճիշտ է, որոշ չափով կայունացավ։ Բյուզանդական կայսրությունը բացահայտ ոտնձգությունների չէր դիմում, ռազմական ընդհարումներ հայկական և բյուզանդական զորքերի միջև տեղի չէին ունենում։ Նույնիսկ ավանդություն է պահպանվել, թե Վասիլ Բ-ին հաջորդած Կոստանդին կայսրը (1025—1028) իբրև թե կամեցել է ետ վերադարձնել Հովհաննես-Սմբատի կտակը ոմն Կիրակոս եկեղեցականի միջոցով, իսկ սա թաքցրել է կտակը և հետագայում վաճառել Միքայել կայսրին։ Երկրի վիճակը, սակայն, շարունակում էր խախտտ մնալ, սոցիալական ներհակությունները սրվել էին։ Թոնդրակյան շարժումը կրկին բորբոքվել և սպառնալից կերպարանք էր ընդունել։ Այդպիսի պայմաններում քաղաքական ասպարեզ իջավ հոգևոր և պետական գործիչների մի խումբ, որն այդ ճգնաժամային վիճակից ելք տեսնում էր երկիրը Բյուզանդիային միացնելու մեջ։ Երբ Պետրոս Վաթոդիկոսը Տրապիզոնում ստորագրում էր Վասիլ Բ-ի առաջարկած պայմանագիրը, նա պարզապես հետևում էր Հովհաննես-Սմբատին կայսրության կողմից պարտադրված համաձայնությանը¹⁹։ Հետագայում, սակայն, Պետրոսն արդեն սկսեց այդ ուղղությամբ ինքնուրույն գործել, գլխավորելով հայ ավագանու այն խումբը, որը կողմնակից էր Հայաստանում Բյուզանդական կայսրության իշխանության հաստատմանը։ Այդ խմբի աչքի ընկնող գործիչներից մեկը վեստ Սարգիսն էր, որը 1033 թ. թողած իր արձանագրության մեջ պարծենում է, թե հավատարիմ

¹⁷ Մ. Իսախանյան Լաստիվեցոյի, էջ 37—38։

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 38։

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 32։

ծառայել է բյուզանդական երեք կայսրերի և արժանացել մեծ պաշտոնների ու պատիվների: Որդիացեազ և սիրեղի ճորտ Սարգիս, — գրել է նա, — Գ-ից (երից) թագաւորաց Հոռոմոց առեալ Գ-ից պատիւ՝ անթիպատ պատրիկ, վեստ և դուկ արեւելից»²⁰:

Հովհաննես-Սմբատը թեև ստեղծված իրադրության ծանր պայմաններում հարկադրված էր եղել իր երկիրը կտակել Բյուզանդիային, բայց իրականում բնավ էլ չէր կամենում, որ Տրապիզոնի պայմանագիրը իրականանա և այդ հողի վրա նա խիստ ընդհարվեց Պետրոս կաթողիկոսի հետ: Վերջինիս վարած բացահայտ բյուզանդասիրական քաղաքականությունից դժգոհում էր ոչ միայն Հովհաննես թագավորը, այլև ազնվականությունն ու ժողովրդական լայն զանգվածները: 1033 թ. Պետրոս կաթողիկոսը զգալով վերահաս վտանգը, «յարուցեալ... յաթոռոյ իւրմէ ծածկաբար և գնաց ի Վասպուրական խոռովութեան աղագաւ»²¹: Նա գնաց Վասպուրական՝ փրկություն փնտրելու բյուզանդական կատապանի մոտ: ուր և, ամենայն հավանականությամբ, շարունակում էր իր հայրենադավ քաղաքականությունը: Չորս տարի անց, 1037 թ. Վասպուրականի բյուզանդական կառավարչի միջամտությամբ Պետրոսը վերադառնում է Անի, բայց նա իսկույն ձերբակալվում է և արգելափակվում Բջնիում, Գրիգոր Մագիստրոսի կալվածքում, որը թեև անձնապես մոտիկ էր և Պետրոս կաթողիկոսին, և իր փեսա վեստ Սարգսին, բայց հաստատ չի կարելի ասել, թի՞ք բաժանում էր նրանց քաղաքական գիծը²²:

Այս ծանր և բախտորոշ տարիներին Բագրատունյաց թագավորության զորավիգ և Հայաստանի անկախության նախանձախնդիր թեի պարագլուխը երկրի սպարապետ, մեծ զորավար Վահրամ Պահլավունին էր, որը ամեն կերպ աշխատում էր պահպանել Անիի թագավորության անկախ գոյությունը, ջանք էր թափում դիմագրավելու բյուզանդական առաջխաղացմանը:

Պետրոս կաթողիկոսը Բջնիում մնաց մոտ մեկ ու կես տարի: Հովհաննես-Սմբատը և հայ նախարարները կաթողիկոսական աթոռին նստեցրին Սանահնի վանահայր Դիոսկորոսին, որը, սակայն, մեկ տարի և երկու ամիս աթոռակալելուց հետո հեռացվեց: Նրան շնորհունեց հայոց բարձր հոգևորականությունը «ի ձեռնադրութեանն նորա ոչ ժողովեցան եպիսկոպոսք և քահանայք և հայրապետք»²³ — գրում է Մատթեոս Լուսավոյցին: Իր աթոռակալության ժամանակ Դիոսկորոսը եպիսկոպոս ձեռնադրեց Պետրոսի հակառակորդներին, մի բան, որն էլ ավելի մեծ դժգոհություն առաջացրեց հոգևորականների շրջանում,

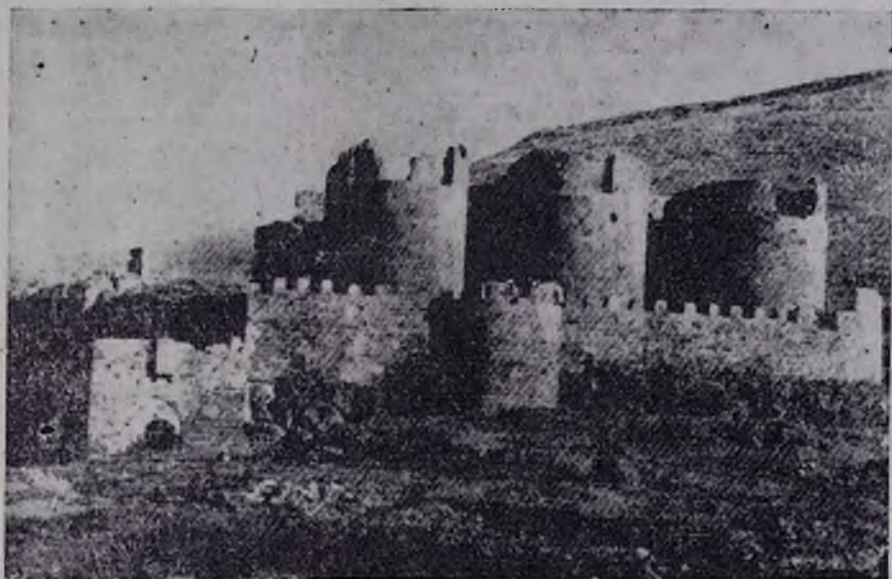
20 Կ. Կաստանյանց, Վիմական տարեգիր, էջ 17:

21 Մատթեոս Ուռեայեցի, էջ 75:

22 Գրիգոր Մագիստրոսի քաղաքական դիրքավորման վերաբերյալ ուսումնասիրողները առանձառն են հակադիր կարծիքներ, ոմանք գտնում են, որ նա սկզբից եթ ունեցել է բյուզանդական կողմնորոշում և գործակցել է Պետրոս Գետաղարձի ու վեստ Սարգսի հետ, մյուսները պնդում են, որ նա որոշ շրջանում, չի բաժանել Պետրոսի և այլոց քաղաքական գիծը, ընդհակառակը հետևել է Բագրատունյաց թագավորությունը պահպանելուն կողմնակից խմբի պարագլուխ և իր հորեղբայր Վահրամ Պահլավունուն:

23 Մատթեոս Ուռեայեցի, էջ 76:

որոնք «ընդ նդովիւք փակեցին զթագաւորն և զամենայն նախարարսն Հայոց վասն հակառակութեան, որ եղև ի մէջ եկեղեցւոյն»²⁴, Երկպառակության առաջն առնելու նպատակով Հովհաննես-Սմբատը և իշխանները Աղվանից կաթողիկոս Հովսեփի միջնորդութեամբ Պետրոսին վերականգնում են իր աթոռի վրա:

Մաղասաբեդ, ուր պաշտպանում էր Անիի մատույցները ճառագից

Այս ամենը Բագրատունյաց թագավորության ապրած տարտամ և ճգնաժամային վիճակի արտահայտություններն էին: Երկրի հասարակական-քաղաքական ճգնաժամը, ստեղծագործ շինարարական աշխատանքների խաթարվածությունը, աշխատավոր բնակչության կեղեքումը, սոցիալական սուր բախումները, օտարների ներխուժումները և երկրի անկախությանն սպառնացող վտանգը առաջացրել էին հոռետեսական անկումային տրամադրություններ, իսկ XI դարի 20—30-ական թվականներին գիսավոր աստղի երևալը և արևի խավարումը առիթ ծառայեցին այդ տրամադրություններն արտահայտող և աշխարհի վերջը ազդարարող գրականության երևան գալուն:

3. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

1040 թ. վերջին վախճանվեց Հովհաննես-Սմբատ թագավորի եղբայր Աշոտը: Իր հոր՝ Գագիկ թագավորի մահից հետո, երբ երկու եղբայրների միջև երկպառակություն էր սկսվել, Հովհաննես-Սմբատը թույլ չէր տվել, որ իր եղբայր Աշոտը մուտք գործի Բագրատունիների մայրաքաղաքը: Ահա այժմ Աշո-

²⁴ Մաղաբեդս Ուռնայեցի. էջ 77:

տը, որ Քի կենդանութեան իւրում... ոչ մտաւ ի քաղաքն յԱնի»²⁵, դազաղի մեջ բերվում է Հայոց մայրաքաղաքը՝ Թաղվելու համար Բագրատունիների տոհմական գերեզմանոցում: Այդ միջոցին, ամենայն հավանականությամբ Բյուզանդական կայսրության գաղտնի դրամամբ, Դվինի ամիրա Աբու-լ-Ասվարը, մեծաթիվ զորքի գլուխն անցած հարձակվեց Դավիթ Անհողինի տիրույթների վրա և մահ ու ավեր սփռելով գրավեց մի քանի գավառներ և բերդեր: Դավիթ Անհողինը դժվար կացության մեջ ընկավ և դիմեց Հովհաննես-Սմբատ Թագավորի օգնությանը, որը նրան տվեց 3—4 հազար զինվոր: Օգնության հասան նաև Կապանի, Ափսազաց ու Վրաց Թագավորները: Միացյալ զորքը պարտության մատնեց Դվինի ամիրային և հալածական արեց ու ազատեց ալլադգիների ձեռքն անցած հայկական շրջանները:

Սա Հովհաննես-Սմբատի քաղաքական գործունեության վերջակետը եղավ: 1041 թ. սկզբին նա կնքեց իր մահկանացուն և Թաղվեց Անիում:

Հովհաննես-Սմբատը վախճանվեց առանց ժառանգ թողնելու: Դա պատճառ դարձավ գահակալական սուր պայքարի: Բագրատունյաց գահին տիրանալու փորձ կատարեց Դավիթ Անհողինը, որը խուժեց Բագրատունիների գավառները, բայց հաջողություն չունենալով, ստիպված վերադարձավ իր տիրույթները:

Հովհաննես-Սմբատի մահվան լուրը Բյուզանդական կայսրություն հասցրեց վեստ Սարգիսը, որը ոչ միայն բյուզանդացիներին հրավիրում էր Անի, այլև հայոց Թագավորական գանձարանը հափշտակելով, փակվել էր Անվո միջնաբերդում: Հայոց գահին օտարի օգնությամբ տիրանալու ցնորքով տարված, նա սպասում էր բյուզանդական զորքերի գալստյան: Բյուզանդական կայսրությունը, որ անհամբերությամբ սպասում էր «կտակատիրոջ» ժամ սուռչ վախճանվելուն՝ նրա թողած «ժառանգությանը» տիրանալու համար, ամենևին էլ չհապաղեց: Բյուզանդական մի մեծ բանակ հարձակում սկսեց Անիի Թագավորության դեմ, սրի, ավարի ու գերության մատնելով երկիրը: Բազմաթիվ շրջաններ ստիպված հպատակություն հայտնեցին բյուզանդացիներին: Հերթը հասել էր Բագրատունիների նշանավոր ու շքեղ մայրաքաղաքին՝ Անիին: Հայ ժողովուրդը ոտքի կանգնեց պաշտպանելու իր հայրենիքը, իր պետականությունը: Շուրջ երկու դար տեղող անկախությունից հետո դժվար էր հաշտվել այն մտքի հետ, որ հայրենիքը նորից պիտի կրի օտարի ժանր լուծը: Մի փոքրիկ պետություն, ներքին ու արտաքին հարվածներից անշափ թուլացած, ընդդիմակայելու էր այդ ժամանակ աշխարհի խոշորագույն և հզորագույն պետությանը, բազմադարյան դիմանադիտական փորձ ունեցող Բյուզանդական կայսրությանը:

Բյուզանդական բանակը, պատմիչների ասելով, կազմված հարյուր հազար զինվորներից, պաշարել էր Անին, որի անկման համար հող էին պատրաստել իշխող վերնախավի ներքին երկպառակությունները: Այս օրհասական պահին, սակայն, մեկ մարդու պես ոտքի կանգնեց մայրաքաղաքի աշխատավոր բնակչությունը և զորքը:

Հայոց զորքը՝ ռարկութեամբ որպէս զգազանս զայրացեալք և առ հասարակ ելեալ ի պատերազմ արք երեսուն հազար հետեակք ձիաւորք... որպէս զկաթական հեղան ի վերայ զօրացն Հոռոմոց»²⁶։ Ծակատամարտը տեղի ունեցավ Անիի պարիսպների տակ՝ Մաղկոցաձորում։ Հայ կտրիճները, սպարապետ Վահրամ Պահլավունու գլխավորութեամբ, անխնա կոտորում էին օտար նվաճողներին, որոնց մեծ մասը փորձեց փրկվել՝ փախուստի դիմելով։ Ախուրյան գետը, գրում է պատմիչը, կարմիր ներկվեց թշնամու արյունով։ Բյուզանդական զորքերը, որոնց գլխավորում էր Իբերիա բանակաթեմի դուքս Միքայել Իսսիտեսը, ստիպված եղավ վերադառնալ ձեռնունայն։ Ճեւ ալ ոչ ևս խնդրեցին զօրքն Հոռոմոց զքաղաքն Անի, ալ դարձան ամօթով և զնացին ի Կոստանդնուպօլիս առ Միխայլն»²⁷։ Այս փայլուն հաղթանակից հետո Վահրամ Պահլավունին և նրա շուրջը համախմբած 30 հալ իշխաններ՝ Բագրատունյաց դահին նստեցնում են Հովհաննես-Սմբատի եղբայր Աշոտի 18-ամյա որդի Գագիկին և նրան օծում հայոց թագավոր (1042)։ Չնայած իր երիտասարդ հասակին, Գագիկը հանդես բերեց ռազմական և պետական գործի մեծ ընդունակութուններ։ Նրա հիմնական նպատակն էր ռեմաստութեամբ իրով հաստատել զաթոռ թագաւորութեանն Հայաստան ազգիս»²⁸ և իր ծրագիրն սկսեց իրականացնել պայքարելով նախ և առաջ երկրի զորութիւնը ներսից քայքայողների դեմ։ Նա որոշեց ձեռքակալել զավաճան վեստ Սարգսին, որն ամրացել էր Անիի միջնաբերդում, այնուհետև Սուրմառի բերդում, ծրագրելով Սուրմառին և ալ բերդեր, որոնք իրեն էին պատկանում, հանձնել բյուզանդացիներին²⁹։ Գագիկ թագավորը ձեռքակալեց ու խոշտանդեց վեստ Սարգսին, ետ վերցրեց արքունի գանձերը, որ նա հափշտակել էր Հովհաննես թագավորի մահվանից հետո։ Բայց Գագիկը հետեղական շատնակեց և ըստ երևութիւն ճշման տակ ոչ միայն ազատ արձակեց վեստ Սարգսին, ալ և պատանեկան դուրահավատութեամբ հավատաց նրա երդումներին և վերականգնեց նրան իր պաշտոնին։ Օգտվելով դրանից, վեստ Սարգսիւր շարունակեց իր կործանարար գործունեութիւնը։

1042 թ. բյուզանդական դահին նստեց Կոստանդին Մոնոմախը։ Նա վճռեց ինչ զնով էլ լինի տիրանալ Անիին, գլուխ բերել այն գործը, ինչ չկարողացավ Միքայել կայսրը։ Նա դիմեց Գագիկ Բ-ին և, որպէս Հովհաննես-Սմբատի օկտակի» ժառանգորդ, պահանջեց «իր» ժառանգութիւնը։ Գագիկ թագավորը լավ գիտեր, որ զենքի ուժով միշտ հնարավոր չէ չափվել հզոր Բյուզանդիայի հետ, ուստի և փորձեց դիմել դիվանագիտութեան։ Բյուզանդական պատմիչ Ոկիլիցան գրում է, որ Գագիկը խաղաղութիւն էր պահպանում բյուզանդացիների հետ և դաշնակցութիւն, իրեն համարում էր կայսեր ժառանգ (δοῦλος), բայց չէր ուզում իր իշխանութիւնը զիջել կայսրին։ Վերջ ի վերջո տեսնելով, որ բյուզանդացիներին դա չի բավարարում, որ նրանց նպատակը Հայոց թագավորութեան վերացումն է և նրա կցումը Բյուզանդական կայսրութեան, Գագիկը որոշեց դիմադրել³⁰։

²⁶ Մատթեոս Ուռմայեցի, էջ 85։

²⁷ Նույն տեղում, էջ 86։

²⁸ Նույն տեղում, էջ 87։

²⁹ Տե՛ս Արիստակես Լաոփիլոսցի, էջ 58։

³⁰ Տե՛ս Georgius Cedrenus, t. II, p. 556—557.

1044 թ. Կոստանդին Մոնոմախը որոշում է վերջ դնել Բագրատունյաց թագավորությանը և մեծաքանակ զորք տրամադրելով Միքայել Իսսիտեսին, հրամայում է գրավել Անին։ Բայց բյուզանդական զորքերի այս երկրորդ արշավանքն էլ վերջանում է բյուզանդական բանակի խայտառակ պարտության։ Կատաղած կայսրը նույն՝ 1044 թ. Գագիկի դեմ ուղարկում է բյուզանդական զորքերի սպարապետ ներքինի Նիկողայոսին՝ իր սենեկապետին։ Մատթեոս Ուռնայեցին ծաղրում է բյուզանդական կայսեր այդ քայլը, գրելով, որ նա ռզայր կին կամէր դնել պահապան աշխարհին Հայոց փոխանակ հզոր քաջին Գագկայն³¹։ Անիի դարպասների առջև կրկին տեղի ունեցավ կատաղի ճակատամարտ, որտեղ հայերը սպարապետ Վահրամ Պահլավունու և Գագիկ Բ թագավորի գլխավորությամբ փայլուն հաղթանակ տարան ու փախուստի մատնեցին բյուզանդական զորքերին։ Զորավար Նիկողայոսը ևս նահանջեց և ապաստանեց Ուղտիքում (Օլթի)։

Սեփական ուժերով ի վիճակի չլինելով հաղթահարել հայոց դիմադրությունը, բյուզանդական կայսրը դիմեց մի ստոր քայլի՝ բանակցությունների մեջ մտավ Դվինի ամիրա Աբու-լ-Ասվարի հետ, առաջարկելով նրան ասպատակել Գագիկ թագավորի տիրույթները³²։ Կայսրը խոստացավ նրան թողնել Բագրատունյաց թագավորությունից բոլոր այն շրջաններն ու բերդերը, որոնց կտրիի նա զենքի ուժով։ Դվինի ամիրան չհապաղեց գործադրելու բյուզանդական կայսեր հետ կնքած համաձայնությունը։

Բյուզանդիան էլ անգործ չէր մնում։ Ձգորքն Հոռոմոց, — գրում է Արիստակես Լաստիվերտցին, — չորս անգամ զկնի միմեանց մտին յաշխարհն Հայոց, մինչև մարդաթափ արարին զերկիրն ամենայն սրով և հրով և զերուծեամբ»³³։ Բայց այդ անգամ էլ թշնամուն չհաջողվեց կոտրել հայերի դիմադրությունը։ Հայ ժողովուրդը հերոսական պայքար էր մղում իր երկրի անկախության համար։ Անիի հերոսական պաշտպանությունը փաստորեն հայկական պետականության պահպանման համար մղվող անձնազոհ սխրագործություններով ուղեկցվող մի գոյամարտ էր, հզոր նվաճողների դեմ և ժողովրդի ինքնապաշտպանության փայլուն մի էջ։ Բայց այն, ինչ չկարողացան բյուզանդացիներն անել զենքով, արեցին նենգությամբ։ Վեստ Սարգսի խորհրդով Կոստանդին Մոնոմախը, իբր բանակցություններ վարելու համար, Գագիկ թագավորին հրավիրում է Կոստանդնուպոլիս։ «Կոչեա զԳագիկ պատճառանօք սիրոյ ի Կոստանդնուպօլիս և մի թողուր ելանել ի քաղաքէն մինչև զքաղաքն Անի առցես ի նմանէ»³⁴, խորհուրդ էր տալիս վեստ Սարգիսը Մոնոմախին։ Կոստանդին Մոնոմախը հավանություն է տալիս այդ ծրագրին և Գագիկին հրավիրում Կոստանդնուպոլիս երդվելով, թե «միայն ի տեսանելն զքեզ, դարձուցից ի քեզ զթագաւորութիւնդ քո, և դրեցից զքեզ ժառանգ յաւիտենից աշխարհիդ և քաղաքիդ քոյ»³⁵։

31 Մատթեոս Ուռնայեցի, էջ 56։

32 Տե՛ս Georgius Cedrenus, t. II, p. 558—559.

33 Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 58։

34 Սմբատ, էջ 61։

35 Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 61։

Վահրամ Պահլավունին և մնացած ազատանին, որոնք Գագիկին գահ էին նստեցրել, խորհուրդ չտվին նրան գնալ Կոստանդնուպոլիս, բայց Գագիկը տարտամ հույսով, թե կկարողանա խաղաղ ճանապարհով վերջ տալ պատերազմին և փրկել հայոց պետականությունը, երկար տատանվելուց հետո, գնաց կայսեր մոտ, բայց այլևս չտեսավ իր հայրենիքը: Նա թուղանի պես ծուղակն ընկավ, գրում է Արիստակես Լաստիվերտցին: Կայսրը Գագիկից պահանջեց Անին, փոխարենը խոստանալով Մելիտինե քաղաքը և շրջակա գավառները: Գագիկը մերժեց. «Տէր և թագաւորն ես եմ տանն Հայոց.— ասաց նա բյուզանդական կայսրին,— ահա ես ոչ տաց զՀայք ի ձեռս քո»³⁶: Պետրոս կաթողիկոսը, վեստ Սարգիսը և նրանց համախոհները մինչ այդ Մոնոմախին ուղարկել էին Անիի բանալիները:

Հենց այդ ժամանակ էր, որ Գրիգոր Մագիստրոսն էլ գնում է կայսեր մոտ, տալիս նրան իր բոլոր տիրույթները: Նա այդ քայլին դիմեց, երբ տեսավ, որ հայոց պետականության պահպանումը դարձավ անհնարին. «Իբրև ետես եթէ ոչ են թողնոց զԳագիկ ի տեղի իւր, յառաջ կացեալ տայ զբանալին Բջնոյ ցթնագաւորն, և զամենայն զիւր զհայրենի ժառանգութիւնն. և մեծարեալ ի նմանէ՝ առնու զպատիւ մագիստրոսութեան, և զտեղիս բնակութեան ի սահմանս Միջագետաց գիւղս և քաղաքս, դրով և ոսկի մատանեալ յազգէ յազգ մինչև յափտեան»³⁷:

Ստանալով Անիի բանալիները և բյուզանդական կողմնորոշում ունեցող իշխանների նամակը, Կոստանդին Մոնոմախը կրկին հարկադրում է Գագիկին իրեն հանձնել Անին և թագավորության բոլոր հողերը: Սակայն Գագիկը հաստատուն է մնում իր դիրքում և պատասխանում է կայսրին, որ ինքն է Անիի և Արևելքի տերը իշխանների հետ միասին և առանց իր համաձայնության իշխանները չեն կարող հայոց երկիրը կայսրին տալ և ոչ էլ ինքը կարող է տալ առանց իշխանների համաձայնության, իսկ իշխաններից շատերը համաձայն չեն: Գագիկ Բ-ի պատասխանը Մոնոմախին շատ ուշագրավ է ոչ միայն նրա հաստատուն դիրքի, այլև միջնադարյան հողատիրական իրավունքի տեսակետից:

Անիի ավագանին այս ծանր վիճակում որոշում է քաղաքը տալ Դավիթ Անհողինին կամ Ափխազաց և Վրաց Բագրատունի թագավոր Բագարատին: Բայց մինչ այդ Պետրոս կաթողիկոսը դիմում է Սամոսատ, բյուզանդական արևելից զորավարին, խոստանալով Անին, ինչպես և այլ քաղաքներ ու բերդեր: Բյուզանդական զորքերը կրկին երևում են հայոց մայրաքաղաքի պատերի տակ և տիրում են նրան: 1045 թ. վերջ է դրվում Բագրատունիների կենտրոնական թագավորությանը, երկիրը դառնում է բյուզանդական սովորական մի նահանգ: «Խախտեալ փլաւ տէրութիւն ազգին Բագրատունեաց»³⁸,— ողբում է Մատթեոս Ուռհայեցին:

36 Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 95.

37 Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 62.

38 Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 97.

Բյուզանդացիների ձեռքն ընկած և իր թագավորությունը կորցրած Գագիկ Բ արքան ստանում է Կալոն Պեղատը և Պիզուն ու ապրում այնտեղ, մինչև որ բյուզանդացիները վերջ կտային նաև նրա կյանքին:

Բագրատունյաց թագավորության անկումը հույժ ողբերգական հետևանքներ ունեցավ Հայաստանի համար: Հայ ժողովուրդը երկար դարեր կորցրեց իր ինքնուրույն պետականությունը բուն Հայաստանում: Սկիզբ առավ զանգվածային արտագաղթը, որը հետզհետե ջլատեց հայ ժողովրդի ուժերը:

✓
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

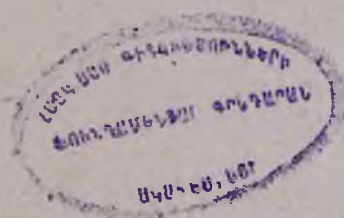

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՑԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՆԵԳԻԱ

Աղայան Ժ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Գալոյան Գ. Ա.,
Երեմյան Ս. Ց., Խաչիկյան Ն. Ս., Հակոբյան Ա. Մ.,
Ներսիսյան Մ. Գ.

A ^{III}
6541

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՄԱՐԱԶՈՒԹՅՈՒՆ,
Ե Ր Ե Վ Ա Ն - 1976

ՀԱՏՈՐ III

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՉԱՐԳԱՅԱԾ
ՖԵՈՂԱԼԻԶՄԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ
(IX Դ ԿԵՍԵՐԻՑ
ՄԻՆՉԵՎ XIV Դ ԿԵՍԵՐԸ)

ՀԱՏՈՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Առաքելյան Բ. Ն. (պատասխանատու խմբագիր),
Բաբայան Լ. Հ. (պատ. խմբագրի տեղակալ), Մնացականյան Ա. Շ., Ցեր-Ղևոնդյան Ա. Ն-

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔՈՒ

1. ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՄՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Անին գրավելուց և Բագրատունյաց կենտրոնական թագավորությունը վերացնելուց էլ առաջ, դեռևս Վասիլ Բ կայսեր իշխանության վերջում, Հայաստանի զգալի մասն արդեն գտնվում էր Բյուզանդական կայսրության տիրապետության ներքո: Ամբողջ Արևմտյան և Հարավային Հայաստանը (նաև Տայքը) վերածվեց բյուզանդական նահանգի: Նվաճված շրջանները Բյուզանդական կայսրությունը կառավարում էր իր զինվորական բարձրաստիճան պաշտոնյաների միջոցով, որոնք դուքս կամ կատապան էին կոչվում: Ամենակարևոր կատապանությունը Վասպուրականն էր՝ Վասպուրականիս կամ Ասպրականիս (Βασιτανία, Ἀσπραχάνια), որի կազմի մեջ էին մտնում նաև Վանա լճի հյուսիսային մասերը (Մանազկերտը, Արճեշը, Բերկրին)¹, իսկ կենտրոնն էր Վան քաղաքը: Վասպուրականի կատապանը հայկական աղբյուրներում կոչվում է «տէր գաւառին Վասպուրականի», «գաւառակալ», «գաւառապետ», «կողմնակալ», «կողմնապահ» և այլն:

Կայսրությունը Վասպուրականին շատ մեծ նշանակություն էր տալիս և այդ էր պատճառը, որ այնտեղ որպես կառավարիչ ուղարկվում էին կայսրության նշանավոր զինվորականները: Կայսրությունը Վասպուրականում կուտակում էր մեծաքանակ զորամասեր, բյուզանդական տիրապետությունն այնտեղ ամրապնդելու և Բագրատունյաց կենտրոնական թագավորությունը նվաճելու նպատակով²:

¹ Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, էջ 200:

² Մոգլինա (Բուլղարիա) ամրոցի գրավումից հետո, բուլղար ռազմագեորդներին՝ բռնիոր նրանց, ովքեր կարող էին զենք կրել, Վասիլ Բ կայսրը ուղարկեց Վասպուրական: Տե՛ս Georgius Cedrenus, t. II, p. 462. Վասպուրականում էին կուտակվել նաև ճոռատական զորքերը ('Ρῶς)՝ որոնք բյուզանդացիներին հետ կոչվում էին Բերկրիի արաբ ամիրայության դեմ: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 503:

Բյուզանդիան վասպուրականին հեշտությամբ չտիրեց, Սենեքերիմ Արծրունու Սեբաստիա տեղափոխվելով դեռևս վասպուրականը կատարելապես նվաճված չէր։ Տեղացի հայ ազգաբնակչությունը, հայկական մանր իշխանությունները և մահմեդական ամիրայությունները դիմադրություն էին ցույց տալիս բյուզանդական նվաճողներին։ Վասպուրականի առաջին կատապան Վառիկ Արզիրոսը (1022—1023) շուտով պաշտոնանկ եղավ՝ իրեն չարդարացնելու պատճառով³։ Նրան հաջորդած Նիկեփոր Կոմնենոսը (1023—1026) փորձում է ամբողջ վասպուրականը հպատակեցնել «և՛ համոզելով, և՛ բռնությամբ»⁴։ Նա դժվարին պայքար մղեց վասպուրականի և Ապահունիքի մահմեդական ամիրայությունների դեմ, որոնք տիրում էին Մանազկերտին, Արճեշին և Բերկրիին։ «Սա,— դրում է Արիստակես Լաստիվերտցին Նիկեփոր Կոմնենոսի մասին,— մեծամեծ գործն արութեան ցուցեալ ի դուն Պարսից, և եղև անուանի յամենայն արեւելս»⁵։ Նիկեփոր Կոմնենոսին հաջողվում է նվաճել Արճեշը⁶։

Նիկեփոր Կոմնենոսը վասիկ Բ կայսեր մահից հետո ձերբակալվում է և որպես դավադիր կոտորվում վասիկի հաջորդ Կոստանդին կայսեր կողմից։

Նիկեփոր Կոմնենոսից հետո կայսրը վասպուրականի կատապան է նշանակում ծագումով բուլղար Նիկողայոս Խրիսեիոսին, որը երկար ժամանակ վատենց կայսրիկների ձեռքից Բերկրին գրավելու համար։ Ի վերջո նրան հաջողվում է ստիպել ամիրային այն զիջել կայսրությանը։

Տիրանալով Բերկրիին, կատապան Նիկողայոսը, ամենայն հավանականությամբ, մտադիր էր շարունակել իր առաջխաղացումը և սկսել արդեն Շիրակի Բագրատունիներին պատկանող հողերի նվաճումը։ Բայց հայ ժողովուրդը մտադիր չէր առանց կովի հանձնվելու, նա որոշեց դիմադրել Բյուզանդական կայսրության առաջխաղացմանը։

Բայց Բագրատունյաց կենտրոնական թագավորության հողերին ձեռք տալը վաղ էր։ Բյուզանդիան համոզվեց, որ դեռևս պետք է ամրանալ վասպուրականում, քանի որ վասպուրականը գրավելը դեռ նրան տիրել չէր նշանակում։ Բերկրիի մահմեդականները, որոնք մի փոքր առաջ պայմանների բերումով ստիպված էին իրենց տիրույթները զիջել կայսրությանը, շուտով ապստամբում են և կոտորում շուրջ վեց հազար բյուզանդական զինվորներ։ Բերկրին նորից էլ անցնում մահմեդականների ձեռքը⁷, Թոմանոս կայսրը (1028—1034) պաշտոնանկ է անում վասպուրականի կատապան Նիկողայոս Խրիսեիոսին և նրա փոխարեն կատապան նշանակում Նիկեմաս Պեզոնի-

³ Տե՛ս Georgius Cedrenus, էջ 464.

⁴ Նույն տեղում։

⁵ Հմմտ. Georgius Cedrenus, t. II, p. 481—482. Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 40—41.

⁶ Տե՛ս Ա. Տիր-Ղենգյան, 'Արարական ամիրայությունները...', էջ 201.

⁷ Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 48.

տեսին, որը բյուզանդական և ռուսական զորքերով պաշարում է Բերկրին և գրավում 1034 թ.⁸:

Ամրապնդելով իր դիրքերը Վասպուրականում և Տայքում, կայսրությունը դրանք դարձրեց հենարան՝ Անիի թագավորության դեմ և ապաստան՝ բոլոր նրանց համար, ովքեր բյուզանդատիրության պատճառով հալածվում էին Հյուսիսային Հայաստանում⁹:

Իբերիայի (Տայքի) դուքսը կամ կատապանը անվերջ ոտնձգություններ էր կատարում Բագրատունյաց պետության դեմ: Եվ Անիի վրա հարձակվող ու Բագրատունիների պետության վերջ դնողը եղավ հենց Իբերիայի կատապան վեստ Միքայել Իսսիտեսը:

Անիի գրավումից հետո Շիրակն ու Իբերիան կազմեցին մեկ կատապանություն, որի կառավարիչը սկսեց կոչվել «Հայաստանի և Իբերիայի կատապան» (Κατεπάνω Ἀρμενίας καὶ Ἰβηρίας)¹⁰, կամ «Անիի և Իբերիայի կառավարիչ» (ὁ τοῦ Ἀνίως καὶ τῆς Ἰβηρίας κατάρχων)¹¹ և հենթարկվում էր Արևելից ղորավարին: Կատապանության կենտրոնն էր Անի քաղաքը:

Հայաստանի առաջին կառավարիչը դարձավ Իբերիայի կատապան Միքայել Իսսիտեսը, որն սկսեց կոչվել «Հայաստանի և Իբերիայի կատապան»: Արիստակես Լաոտիվերտցու տվյալներով ժիշխան ոմն Ասիտ անուն, որ յառաջ կալեալ էր զտէրութիւնն արեւելից, և զնա առաքէ թագաւորն տեղակալ քաղաքին Անուշ¹²:

Բյուզանդական կայսրության համար Անին դարձավ այն հենակետը, որտեղից նա շարունակեց իր նվաճողական քաղաքականությունը այս անգամ դեպի Արարատյան դաշտը: Նա կովի բռնվեց Դվինի ամիրա Աբու-լ-Ասվարի հետ, որը Գագիկ Բագրատունու դեմ մղած պայքարում իր նախկին դաշնակիցն էր: Կայսրը, որպես Գագիկ թագավորի տիրույթների «ժառանգորդ», ամիրայից պահանջում էր Բագրատունյաց թագավորությունից խլած հողերը: 1046 թ. Արևելից զորքերի սպարապետ Նիկողայոսը և Անիի ու Իբերիայի կատապան Միքայել Իսսիտեսը բազում զորքերով շարժվում են Դվին քաղաքի վրա, բայց շարաշար պարտության են մատնվում: Այս մարտին մասնակցում

8 Տե՛ս Georgius Cedrenus, t. II, p. 502—503: Լաոտիվերտցին Բերկրիի գրավումը վերագրում է մի այլ կատապանի՝ Կավասիասին: Նա գրում է. «Յորոյ վերայ եկեալ Կատասիյա ոմն՝ որ Վասպուրականի գաւառապետն էր՝ բազում զօրու, էառ զքաղաքն և կացոյց զունդս հեծելոց պահապան քաղաքին: Յայնժամ այլ ոմն փոխանորդեաց զիշխանութիւն նորա» (Արիստակես Լաոտիվերտցի, էջ 48): Պատմիչի ասելով Բերկրիի գրավումը տեղի ունեցավ Միքայել Դ Պափլագոնացի կայսեր օրոք (1034—1041): Տե՛ս և Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները..., էջ 201:

9 Վասպուրականը որոշ ժամանակ ապաստան դարձավ նույնիսկ հայոց Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսի համար:

10 Այսպես է իրեն անվանում Հովհաննես Մոնաստիրիոսեսը 1059 թվակիր արձանագրության մեջ: տե՛ս В. Н. Бенешевич, Три анийские надписи из эпохи византийского владычества, Пг., 1921, стр. 19: Կառակալոն Կեկավմենոսը, որին հայկական աղբյուրները անվանում են իշխան «տանն Հայոց» (Արիստակես Լաոտիվերտցի, էջ 80), բյուզանդական աղբյուրներում հանդես է գալիս որպես ծուճ՝ Ἱβηρίας: Տե՛ս Georgius Cedrenus, t. II, p. 560:

11 Georgius Cedrenus, t. II, p. 574:

12 Արիստակես Լաոտիվերտցի, էջ 63:

էին նաև հայկական զորքերը՝ սպարապետ Վահրամ Պահլավունու ղեկավարությամբ: «Բազումք ի զօրացն Հոռոմոց անկան ի սուր և ի գերութիւն,— զրում է Մատթեոս Ուռհայեցին,— ընդ որ և ձեռն սպարապետն Հայոց Վահրամ հանդերձ որդւովն իւրով Գրիգորիւ պաշտաւ ի մեծ պատերազմին ի Դուին քաղաքին»¹³:

Կոստանդին Մոնոմախ կայսրը սպարապետ Նիկողայոսին և կասապան իմիքայել Իսսիտեսին պաշտոնանկ է անում: Իսսիտեսի փոխարեն Անիի և Իբերիայի դուքս է նշանակվում հայազգի զորավար Կատակալոն Կեկավմենոսը (հայկական աղբյուրների Կամենասը)¹⁴, իսկ Նիկողայոսի փոխարեն Արևելից զորքերի հրամանատար է նշանակվում մեծ էտերիարխ սարակինոս Կոստանդինը¹⁵: Նրանց վրա դրվեց Դվինի ամիրայի դեմ մղվելիք պայքարի ղեկավարությունը:

Բյուզանդական զորքերը 1047 թ. նորից են հարձակվում Աբու-լ-Ասվաբի վրա և այս անգամ հասնում են որոշակի հաջողությունների: Նրանք կարողանում են գրավել մի շարք բերդեր՝ Սուրմառիւն, Ամբերդը, Խորվիրապը, պաշարում են «Դվինի մոտ գտնվող» Միծեռնակաբերդը¹⁶, Սակայն բյուզանդացիներին չի հաջողվում հարձակվել Դվինի վրա: Բյուզանդիայում բռնկված և ևս թողնելի ապստամբության պատճառով Դվինի դեմ արշաված զորքը ետ է կանչվում Կոստանդնուպոլիս¹⁷:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ «ՅՈՒՐԱՑՆԵԼՈՒ» ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՐԿԱՅԻՆ ՃՆՇՈՒՄԸ

Բյուզանդիան Հայաստանի նվաճած շրջաններում թկսեց գործադրել հայ առհմիկ ազնվականությունը բուն երկրից հեռացնելու քաղաքականություն: Ենթահելով բարձր պատվաստիճաններ և տիտղոսներ, ինչպես և լայնատարած կալվածներ կայսրության տարածքում, նա հաջողեցրեց աստիճանաբար Փոքր Ասիա և Բալկաններ տեղափոխել հայ ազնվականության մի ստվար բազմություն: Այդ քաղաքականությունը Հայաստանում գործադրվում էր դեռևս Վասպուրականի և Շիրակի նվաճումից առաջ: Ստեփանոս Ասողկի վկայությամբ Վասիլ Բ իր թագավորության սկզբում «կամեցաւ յազգէն Հայոց, որ ընդ իւրով թագաւորութեամբն՝ անցուցանել ի Մակեդոնիա ընդդէմ Բուլղարացն, զի շինեսցեն զերկիրն: Որ և տարեալ բնակեցոյց զյուրվս յաշխարհն այն»¹⁸, նման քաղաքականությունն ամենայն խստությամբ շա-

13 Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 98: Հմմտ. Արիստակես Լատիվերոցի, էջ 63:

14 Տե՛ս Արիստակես Լատիվերոցի, էջ 63:

15 Այս Կոստանդինին, առանց անունը տալու, հիշատակում է Մատթեոս Ուռհայեցին. «զօրագուիս զմեծ իշխանն Հոռոմոց որում՝ անուն ասէին Տելիարխ», Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 100: Ուռհայեցին «էտերիարխ» զինվորական աստիճանը անուն է համարել: Այդ մասին տե՛ս Հ. Բաբբիկյան, Մատթեոս Ուռհայեցու «Ժամանակագրության» մեջ հանգիպող մի քանի բյուզանդական տերմինների մասին», «Երաբեր», 1969, № 3, էջ 72 և հտ.:

16 Տե՛ս Georgius Cedrenus, t. II, p. 561.

17 Տե՛ս նույն տեղում:

18 Ստեփանոս Տարունեցի, էջ 201:

րունակվեց նաև Տայքի գրավումից հետո: Նույն կայսրը, Ասողիկի ասելով. «զամենայն բերդս և զամրոցս Տայոց նուաճեաց ընդ ձեռամբ իւրով, զհաւատարիմս կարգեալ ի նոսա, և զմնացեալ ազատսն Տայոց առեալ տարաւ ընդ ինքեսն»՝ բնակեցուցանել յաշխարհին Յունաց»¹⁹:

Այդ միջոցառումներն աղետալի էին ոչ միայն Հայաստանի համար: Դրանով կայսրութունը թուլացնում էր իր արևելյան սահմանները՝ քոչվոր ցեղերի շուտով հանդես եկող հրոսակների առջև: «Ելին իշխանքն ի հայրենի ժառանգութենէ իւրեանց,— ողբում է Արիստակես Լաստիվերտցին,— և եղեն պանդուխտ յօտար երկիր... աւերեցա՞ն զաւառք և զնացին յաւար տանն Յունաց: Եղեն շինանիստ աւանք՝ բնակութիւն գաղանաց, և անդաստանք նոցա՝ յարօտ երէցոյ: Տունք ցանկալիք բարձրաձեղունք և մեծամեծք՝ եղեն բնակութիւնք համբարեաց և յուշկապարկաց»²⁰:

Բյուզանդական կայսրութունը Հայաստանում թողնում էր միայն իրեն հավատարիմ ազնվականներին և միաժամանակ հենարան ստեղծելու համար աշխատում էր նվաճված շրջաններում մեծամեծ կալվածներ շնորհելով բնակեցնել բյուզանդական իշխանավորներին: Դրանցից առավել նշանավոր էր Եվստաթիոս Բոյիլասը:

Բոյիլասը կապագովկացի էր: Նա Տայքի շրջանում ստանում է բազմաթիվ գյուղեր և կալվածքներ, այդ թվում Կալմախը, Վարդան, Տանձուտը, Վժանը և ընտանյոք գալիս հաստատվում «այլ հավատք պաշտող և այլ լեզվով խոսող ժողովուրդների մեջ», տրոնցից հիշատակում է միայն հայերին (հավանաբար, միաբնակ): Բոյիլասն ուներ բազմաթիվ ճորտեր ու ստրուկներ²¹:

Բյուզանդիայից Հայաստան գաղթած և հաստատված փոքրաթիվ բյուզանդացիները երկրի կյանքում չէին կարող որևէ էական դեր խաղալ, բայց Հայաստանից Բյուզանդիա (Փոքր Ասիա) գաղթած հայերի հոծ զանգվածները խաղացին այն կարևոր դերը, որ հայացրին բուն հայկական այն շրջանները (Փոքր Հայք), որոնք հռոմեական և բյուզանդական, ապա և արաբական երկարատև տիրապետության հետևանքով սկսել էին կորցնել իրենց ազգային դեմքն ու նկարագիրը: Այդ գաղթեցումներով նախապայմաններ ստեղծվեցին նաև Կիլիկիայում հայ տարրի ուժեղացման համար:

Բյուզանդական զորքերի հետ միասին նվաճված Հայաստան մուտք էին գործում նաև բյուզանդական կարգերը: Նվաճողները Հայաստանի վրա նաև յուր էին որպես իրենց գաղութի և աշխատում էին հնարավորին չափ շատ օգուտներ քաղել այդ երկրից: Շահագործման հիմնական միջոցը հարկային ծանր լուծն էր: Բյուզանդական հարկահավաքները դիմում էին ամեն տեսակ ապօրինիության՝ աշխատավոր բնակչությանը կեղեքելու համար: Դեռևս 1018 թ. կայսրութունը Հայաստանի նվաճած արևմտյան շրջաններում մար-

19 Ստեփանոս Տարնեցի, էջ 278:

20 Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 55:

21 Մանրամասն տե՛ս Հ. Բաբբիկյան, Եվստաթիոս Բոյիլասի կտակը (1059 թ.) որպես Հայաստանի և Վրաստանի պատմության կարևոր սկզբնաղբյուր, «Բանբեր Մատենադարանի», № 5, 1960, էջ 393 և հետո:

դահարկ է մտցնում: Այդ առթիվ Արիստակես Հաստիվերտցին գրում է. «Իսկ ի շորեքհարկու վաթսուն և եօթն ամի թուականիս մերոյ՝ առաքէ ինքնակալ թագաւորն զնիկոմիտացի իշխան ոմն, որ եկեալ մարդահարկ արկանէ իերկրիս»²²:

Բյուզանդական պաշտոնյաների, հարկահավաքների ապօրինությունները առաջացնում էին աշխատավոր ժողովրդի արդարացի զայրույթը, որի հետ կայսրությունը պետք է որ հաշվի նստեր: Դեպքերին ժամանակակից Կեկավմենոսը իր «Ստրատեգիկոն» աշխատության մեջ, որը բարի խորհուրդների մի ձեռնարկ է, առաջարկում է անհապաղ վերջ տալ բյուզանդական պաշտոնյաների ապօրինություններին՝ «հատկապես սահմանամերձ շրջաններում, ... որովհետև նման ապօրինությունները պատճառ դարձան բազում շրջանների կորստյան և թշնամու կողմն անցնելուն»²³: «Այսպիսի դեպքեր, — գրում է Կեկավմենոսը, — տեղի ունեցան հատկապես Կոստանդին Մոնոմախ կայսեր ժամանակ»: Վերջինիս հրամանով Իբերիա և Միջագետք գնաց կայսեր դորժակալներից մեկը՝ մարդահամար անցկացնելու և հարկեր նշանակելու համար: Նա այնպիսի ծանր հարկեր նշանակեց, որ «այնտեղի բնակիչներն իրենց կյանքում չէին տեսել»:

Նույն գործակալի տխրահույզ գործունեության մասին վկայում է նաև բյուզանդական մի ուրիշ պատմիչ՝ Սկիլիցեսը, հաղորդելով շատ ավելի արժեքավոր մանրամասնություններ: Ըստ Սկիլիցեսի, Կոստանդին Մոնոմախ կայսրը, ընկնելով նյութական ծանր վիճակի մեջ, դրամ կորզելու համար «դիմեց ամեն տեսակ ապօրինի և անտեղի, հնարովի միջոցների: Նա և՛ լեռն Սերվլիասի միջոցով դեն ցրեց իբերական («Հայաստանի և Իբերիայի») զորքը, որ 50 հազար հոգուց էր բաղկացած և զորքի դիմաց այդ շրջաններից բազում դրամ հավաքեց: Նա այլ բազում ստոր ու ապօրինի հարկեր հորինեց, որ ամոթ է ասել»²⁴:

Տվյալ ժամանակաշրջանում Բյուզանդիայում շատ տարածված էր հարկերը կապալով տալը: Որոշ մեծահարուստներ կամ զինվորական բարձրաստիճան գործիչներ, բանակաթեմերի զորավարներին մի գումար վճարելով, իրենց վրա էին վերցնում տվյալ շրջանի հարկերի հավաքման գործը: Կեկավմենոսը նշում է, որ հարկերը հավաքելու գործը կապալով վերցնողը ստանում էր ոչ միայն իր ներդրած դրամագումարը, այլև ձեռք էր բերում մեծ շահույթ, այդ իսկ պատճառով նա ատելի էր դառնում բոլորին²⁵:

Բյուզանդական կայսրությունը Հայաստանից գանձում էր տարբեր հարկեր, սակայն աղբյուրներում հիշատակված են դրանցից միայն մի քանիսը:

Հյուսիսային Հայաստանում էլ հարկերը սկսեցին տալ կապալով: Անի քաղաքը հիմնականում վճարում էր արհեստավորներից և առևտրականներից հավաքված հարկը: Սկզբում դա ութ լիտր ոսկի էր (576 ոսկեդրամ), որ ուղ-

²² Արիստակես Հաստիվերտցի, էջ 28:

²³ «Советы и рассказы Кекавмена», сочинение византийского полководца XI в. Подготовка текста, введение, перевод и комментарий Г. Г. Литаврина, М., 1972, стр. 152.

²⁴ *Sb. Georgius Cedrenus*. t. II, p. 608.

²⁵ *Sb. «Советы и рассказы Кекавмена»*, стр. 236:

դակիորեն վճարվում էր Բյուզանդական կայսրությանը: Բյուզանդական տիրապետության վերջում Անիի հարկերը կապալուվ տրվեցին երեք բարձրաստիճան զինվորականների²⁶:

Հայաստանում, ինչպես նաև Բյուզանդիայում, կապալուվ էին տրվում նաև ղեկավար պաշտոնները: Այսպես, Անիի մուհթասիբը՝ հարկային և շուկայական հսկիչը, իր պաշտոնի համար Արևելից կատապանին վճարում էր երկու լիտր ոսկի (144 ոսկեդրամ), որը հետագայում դարձավ բնահարկ և հավասար էր 600 մոդ հացահատիկի:

Բացի առևտրականների և արհեստավորների վճարած հարկից, ամենայն հավանականությամբ, հայերը Բյուզանդիային վճարում էին նաև զինվորական հարկ, զինվորական ծառայությունից ազատվելու համար, Հայտնի է, որ Արևելից կատապան Բագարատ Վիկացին համոզեց Կոստանդին Դուկաս կայսրին՝ Անիի կայազորին ռոճիկ չվճարել, որովհետև ինքն առանց կայազորի իբր թե կաշտպաններ քաղաքը սելջուկների վերահաս վտանգից²⁷: Փաստորեն դա կայազորի ցրումն էր: Մի այլ տեղում բյուզանդական պատմիչը գրում է, որ Բագարատը կայսրին խոստացավ Անիի զորքի կարիքները ապահովել առկա միջոցներով²⁸, Երկու դեպքում էլ հայ բնակչությունը կամ իր վրա էր վերցնում զորքի ապահովության ծախսը, կամ էլ զինվորական հարկ էր վճարում:

Քաղաքների կամ բերդերի պարիսպները կառուցելու կամ դրանք ամրացնելու համար վճարվում էր հատուկ հարկ, որը կոչվում էր անգարիոն: Անի քաղաքի տնտեսբերից գանձվում էր հարկ, որը կոչվում էր «պախտ տանց»:

Այսուհանդերձ, սելջուկյան վերահաս վտանգի պայմաններում և անեցիների դիմադրության հետևանքով, Բյուզանդիան մասամբ սթափվեց: Նա ոչ միայն սկսեց հայերին սիրաշահելու քաղաքականություն վարել, այլև մտածել երկրի պաշտպանության մասին:

Ահարոն Մագիստրոսը բավական ջանքեր թափեց Անի քաղաքի պարիսպների ամրացման համար, նա քաղաքը խմելու ջրով ապահովեց: Ահարոն Մագիստրոսի միջնորդությամբ Թեոդորա Թագուհին վերացրեց Անի քաղաքի արհեստավորների և առևտրականների վճարած ութ լիտր ոսկու հարկը: Ահարոնը հրաժարվեց նաև Անի քաղաքի մուհթասիբի՝ իրեն վճարած երկու լիտր ոսկուց:

Հայաստանում բյուզանդական կառավարիչները հիմնականում ծագումով հույներ էին, իսկ հազվագյուտ դեպքում՝ բուլղարներ: Միայն վերջին շրջանում, երբ սելջուկ թուրքերի վտանգը գնալով սաստկացավ, Բյուզանդիան սկսեց տեղ տալ նաև հայ գործիչներին: Դրանցից ամենանշանավորը Գրիգոր

²⁶ Տե՛ս Բ. Մ. Бартикан, «Эникион» в Византии и столице армянских Багратидов Ани в эпоху византийского владычества, ՊԲԸ, № 2, 1968, էջ 126 և հետո:

²⁷ Տե՛ս Michaelis Attalioae, Historia, p. 81.

²⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

Մագիստրոս Պահլավունին էր, որն իրեն անվանում է «Վասպուրականի և Տարոնոյ և Մանազկերտի, Արճեշոյ, Բերկրոյ, Միջագետաց տէր, Մոնոմախին մագիստրոս, վեստ և տուկ»²⁹։

Վերջին շրջանում կայսրությունն օգտագործեց նաև տեղացի քաղկեդոնիկ զինվորականներին։ Նրանցից էին Բագարատ Վիկացին, որը Տայքի Բագրատունիներից էր, Գրիգոր Բակուրյանը և ուրիշներ։

Բյուզանդիան սկզբնական շրջանում պահպանեց հայոց զորքը, քանի որ այն պետք էր կայսրության հետագա նվաճողական քաղաքականության համար և՛ Արևելքում, և՛ Արևմուտքում։

Բյուզանդական կայսրությանն էր ծառայում ոչ միայն հայոց հեծելազորը, այլև հետևակուհի Դեոկես Հովհան Չմշկիկ կայսրը բուլղարների դեմ մղած պայքարում լայնորեն օգտագործում էր բյուզանդական տիրապետության տակ գտնվող հայկական շրջաններից հավաքագրված հետևակը³⁰։

1000 թ., Դավիթ Կուրապաղատի մահից անմիջապես հետո, Վասիլ Բ կայսրը «հրամայե՛լ զօրացն Չորրորդ Հայոց և Տարոնոյ՝ օգնական լինել նմայոր պետս և կոշեսցէ»³¹։ Արծրունյաց, ինչպես և Բագրատունիների թագավորության անկումից հետո, այդ շրջանների հայկական զորքերը ևս պետք է ծառայեին կայսրությանը։ Դվինի ամիրայի դեմ բյուզանդացիների հետ միասին, ինչպես տեսանք, կռվում էր նաև հայոց զորքը՝ Վահրամ Պահլավունու գլխավորությամբ։

Սկիզբիցսի վկայությամբ Դվինի ճակատամարտին, բացի բյուզանդական զորքից, մասնակցում էր նաև իբերական (Տայքի) և «Մեծ Հայքի զորքը, որը գլխավորում էր Անեցին»³² (հավանաբար՝ Վահրամ Պահլավունին)։

Հայկական և «իբերական» զորքերն ունեին իրենց սեփական հրամանատարները, որոնք ենթարկվում էին բյուզանդական Արևելից սպարապետին ժրատչո՛ճս αὐτοκρατορ-ին³³։

Բայց միշտ չէ, որ հայերը հյու հնազանդ ենթարկվում էին բյուզանդական զորահրամանատարներին։ Եղել են դեպքեր, երբ հայոց զորքը հանդես է եկել կայսեր դեմ, ինչպես և, նայած հանգամանքներին, անցել կայսրության հակառակորդի կողմը։

Ամրացնելով իր դիրքերը նվաճված Հայաստանում, կայսրությունը կամաց-կամաց սկսեց հրաժարվել հայկական զորքից, որպեսզի Հայաստանը զրկվեր սեփական զինյալ ուժերից։ Բացի այդ, Բյուզանդիայում առաջացած քաղաքական և դրամական ճգնաժամը հնարավորություն չէր տալիս գումարներ ծախսել այդ զորքի պահպանման համար։ Ընդհակառակը, կայսրությունը

²⁹ Տե՛ս «Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը», էջ 213։ Կեչառիսի մի արձանագրությունում Մագիստրոսը իրեն տալիս է «կիտանտին» տիտղոսը, որ ոչ այլ ինչ է, քան բյուզանդական Κοιτωνίτης-ը։

³⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 184։

³¹ Նույն տեղում, էջ 276։

³² Georgius Cedrenus, t. II, p. 559. Μετά τῆς 'Ρωμαϊκῆς χειρὸς τοῦ το 'Ιβηριανοῦ στρατοῦ καὶ τῆς ἐν τῇ Μεγάλῃ 'Αρμενίᾳ θυνάμεως, ἥς κατήργηεν ὁ 'Ανιωτῆς.

³³ Georgius Cedrenus, t. II, p. 560.

ձգտում էր լրացուցիչ միջոցներ շահել, նախ հայկական զորքի դրամով տրևտեսում էր նրա վրա կատարվելիք ծախսերը և մյուս կողմից բանակում չծառայելու համար հայերից գանձում էր՝ զինվորական հարկ³⁴, Կոստանդին Դուկաս կայսեր օրոք (1059—1067), երբ Արևելից կատապանն էր Բագարատ վիսկացին, կայսրությունն այլևս չէր հոգում հայոց մնացած զորքի կարիքները, նրա մատակարարման և ոռճիկի բեռը դրվեց հայ բնակչության ուսերին³⁵, Դա հայկական զորքի վերացում էր նշանակում։ Եվ երբ XI դարի 40-ական թվականների վերջերին սելջուկ-թուրքերը հարձակվեցին Վասպուրականի վրա, փաստորեն դիմադրության չհանդիպեցին։ Ծիշտ է, Վասպուրականի կատապան Ստեփանոս Լիխուդեսը հավաքեց «տեղական զորք», բայց այն մարտունակ չէր, փախուստի դիմեց, և Ստեփանոսը գերի ընկավ թուրքերի ձեռքը³⁶։

3. ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նոր նվաճված շրջանները, գլխավորապես Միջագետքն ու Հայաստանը իրենց դավանանքով միաբնակ էին։ Հայերի զանգվածային գաղթը դեպի արևմուտք, հենց Բյուզանդիայի ներսում ստեղծել էր միաբնակ հայերի ստվար բնակչություն ունեցող գաղութներ։ Այդ վիճակը չէր կարող չանհանգստացնել Բյուզանդիային, ուստի կայսրությունը (քաղաքական նպատակներով) առիթ չէր փախցնում միջամտելու նրանց կրոնական գործերին, հնարավոր դեպքում դիմելով նաև հալածանքներին։

Դեռ 986 թ. «կանացի հովիւքն և մետրապօլիտն Սեբաստիոյ,— գրում է Ստեփանոս Ասողիկը,— սկսան նեղել զազգն Հայոց վասն հաւատոյ. և զբռնութիւն ի ձեռն առեալ՝ սկսաւ տանջել զքահանայս վասն հաւատոյ, և զգլխաւոր քահանայս Սեբաստիոյ քաղաքին երկաթեղէն կապանօք հասուցանէր ի դուռն թագաւորին։ Եւ ի բանտի չարչարեալ զաւագն երիցանցն զԳաբրիէլ սպանին»³⁷։ Նույն թվականին բյուզանդացիները «արգելին զժամաձայն Հայոց ի քաղաքէն Սեբաստիոյ»³⁸, Սեբաստիայի դեպքը, իհարկե, եզակի չէր։ Հակառակ այն բանին, որ դեռևս Հայաստանն ամբողջությամբ նվաճված չէր կայսրության կողմից, և կանգուն էր Հայոց թագավորությունը, Բյուզանդիան սկսեց իր դավանաբանական հարձակումը նաև այստեղ։ Սեբաստիայի նույն այդ տիրահռչակ մետրոպոլիտը նամակ է գրում հայոց խաչիկ Արշարունի կաթողիկոսին, քարոզելով Քաղկեդոնի ժողովի դավանանքը և առաջարկելով ընդունել այն³⁹։

Հայերի բախտը բաժանում էին նաև միաբնակ ասորիները։ Ռոմանոս կայսրը (1028—1034), դեպի Կիլիկիա ճանապարհորդելիս, հանդիպում է բազ-

³⁴ Տե՛ս Georgius Cedrenus, t. II, p. 608. Michael Attalotae, Historia, p. 44.

³⁵ Տե՛ս Michael Attalotae, Historia, p. 81.

³⁶ Տե՛ս Georgius Cedrenus, t. II, p. 570—571.

³⁷ Ստեփանոս Տարեմեցի, էջ 201, 246.

³⁸ Նույն տեղում, էջ 202.

³⁹ Տե՛ս նույն տեղում։

մաթիվ միաբնակ վանականների, որոնց բռնի զինվորագրում է և դարձնում աղեղնավորներ:

Անիի գրավումից և Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո բյուզանդական սուռչին կառավարիչ Հովհաննես Խասիտեսը համենայն դեպս բարյացակամ վերաբերմունք ցույց տվեց բյուզանդասեր Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսին⁴⁰, նրա ծառայությունների համար, բայց դա ժամանակավոր երևույթ էր: Խասիտեսի հաջորդ Կատակալոն Կեկավմենոսը սկսեց խորթ աչքով նայել հայոց կաթողիկոսության վրա: Հայոց պետականության անկումից հետո հայերին համախմբող միակ ուժը մնացել էր հայոց կաթողիկոսությունը, մի բան, որ ամենևին դուր չէր գալիս կայսրությանը: Կատակալոն Կեկավմենոսը Անիի կաթողիկոսությունը տեղափոխեց արևմուտք՝ Բյուզանդիա: Առաջին զոհը դարձավ հենց ինքը՝ Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը: Կոստանդին Մոնոմախը Պետրոս կաթողիկոսին կանչում է Կոստանդնուպոլիս, նրան մի քանի տարի պահում է պատվավոր աքսորում, որից հետո չի թողնում, որ նա վերադառնա Անի, ռեանզի կասկածէր թողուլ ի Հայս՝ թէ երթեալ ապստամբեցուցանէ զԱնիս⁴¹: Պետրոս կաթողիկոսին թույլատրվում է գնալ Սեբաստիա, Վասպուրականի թագավոր Սենեքերիմ Արծրունու ժառանգների մոտ, ուր և նա վախճանվում է:

Դրությունը չփոխվեց նաև Պետրոսի հաջորդ հաչիկ կաթողիկոսի ժամանակ: Բյուզանդական կայսրը նրան ևս կանչեց Կոստանդնուպոլիս, այնտեղ պահեց երեք տարի և երբ ազատ արձակեց, չթողեց վերադառնալ Անի, այլ ուղարկեց Քի սահմանս Երկրորդ Հայոց՝ ի Գաւառն, որ կոչի Տարնտայ... քանզի անդ հրամայեցին նմա տեղի բնակութեանս⁴²:

Կրոնական հալածանքները սաստկացան Կոստանդին Դուկաս կայսեր օրոք: Ուհայեցու ասելով նա ուզում էր վերացնել հայադավանությունը⁴³ ռեանալ և խափանել զաթոռ հայրապետութեան սրբոյն Գրիգորի ի տանէն Հայոցս⁴⁴: Կայսրը Սեբաստիայից Կոստանդնուպոլիս հրավիրեց Ատոմ և Ապուսահլ Արծրունիներին և ստիպեց նրանց հրաժարվել հայադավանությունից⁴⁵:

Կայսրության սահմաններում տեղ գտած այդ քաղաքականությունն արտահայտվեց մի այլ բանում ևս: Բյուզանդացի պատմիչ Միքայել Ատտալիատեսը, խոսելով Կոստանդին Մոնոմախ կայսեր ընչաքաղցության մասին, ցույց է տալիս, որ նա որոշեց հարկատու դարձնել եկեղեցին և վանքերը և այդ առթիվ հրամաններ ուղարկեց կայսրության բոլոր նահանգները⁴⁶: Արիստակես Ասատրվերտցու վկայությամբ Պետրոս Գետադարձի հաջորդ հաչիկ կաթողիկոսին ռենդ հարկի կամէին արկանել... իսկ նա ոչ առնու յանձնս⁴⁷:

40 Տե՛ս Արիստակես Լատիվերցի, էջ 63:

41 Արիստակես Լատիվերցի, էջ 82: Հմմտ. Մաթեոս Ումեյեցի, էջ 104:

42 Արիստակես Լատիվերցի, էջ 82:

43 Տե՛ս Մաթեոս Ումեյեցի, էջ 160:

44 Նույն տեղում, էջ 137:

45 Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 160—161:

46 Տե՛ս Michael Attalotae, Historia, p. 51.

47 Արիստակես Լատիվերցի, էջ 83:

Միաբնակներին հալածելու, նրանց գործունեությունը սահմանափակելու հետ միասին, Բյուզանդիան մեծ ջանքեր թափեց քաղկեդոնականության տարածման համար։ Այդ ժամանակաշրջանում էր, որ Հայաստանում սկսեցին բազմանալ քաղկեդոնիկ եպիսկոպոսությունները⁴⁸։

Հայ ժողովուրդն ամեն կերպ աշխատում էր թոթափել Բյուզանդիայի տիրապետությունը։ Պատահական չէ, որ տվյալ ժամանակաշրջանում, երբ կենտրոնական կառավարության դեմ որևէ ապստամբություն էր բռնկվում, նրան մասնակից էին դառնում նաև հայերը։ Ինչպես տեսանք 976 թ. Վասիլ Բ կայսեր դեմ ծագած Վարդ Սկլիրոսի ապստամբությունը առաջին հերթին մասնակցեցին հայերը⁴⁹։ 987 թ. Վասիլ Բ-ի դեմ բռնկված Վարդ Փոկասի ապստամբությանը նույնպես մասնակցեցին հայերը։

Եթե սկզբնական շրջանում նվաճողների դեմ հայ ժողովուրդին ոտքի էր հանում հայրենիքի կորստյան փաստը, ապա հետագայում դրան նպաստեցին բյուզանդացիների կրոնական հալածանքները, հարկերի ծանրությունն ու կեղեքումը։

Հայերը ոչ միայն միանում էին կենտրոնական կառավարության դեմ բռնկված ապստամբություններին ու խռովություններին, այլև իրենք էին ապստամբության փորձեր կատարում բյուզանդական տիրապետության դեմ։ 1051 թ. Պաղին գավառի հայ նախարարները որոշում են թոթափել կայսրության լուծը, բայց հաջողության չեն հասնում։ Կայսրը զորքեր է ուղարկում զորավար Պեռոսի գլխավորությամբ, որը ուզում է ձերբակալել ապստամբության կազմակերպիչներ՝ իշխան Հաբելի չորս որդիներին՝ Հարպիկին, Դավթին, Լևոնին, Կոստանդինին, ինչպես և այլ նախարարների, բայց վերջիններս որոշում են ամրանալ իրենց բերդերում։ Նրանց մտադրությունը հայտնի է դառնում Պեռոս զորավարին, և միայն Հարպիկն է կարողանում ամրանալ Թլմուխ գավառի մոտ գտնվող իր Արկնի ամրոցում, սակայն դավադրաբար սպանվում է։ Դրանից հետո նրա մյուս եղբայրները հանձնվում են բյուզանդական զորավարին։ Արկնի բերդը գրավվում է Պեռոսի կողմից, իսկ Հարպիկի եղբայրները տարվում են Կոստանդնուպոլիս և հանձնվում Կոստանդին Մոնոմախ կայսեր, որը երեքին էլ աքսորում է կղզիները⁵⁰։ Նրանք աքսորված կայսրում են մնում մինչև Կոստանդին կայսեր մահը և միայն նրա հաջորդ Թեոդորայի օրոք ազատվում են և հնարավորություն ստանում վերադառնալ Արկնի, խոստանալով «մի ևս մեղանչել»։ Ցանկանալով սիրաշահել այդ շրջանի հայ ազգաբնակչությանը, Թեոդորա կայսրուհին հեռացնում է Պեռոս կատապանին և նրա փոխարեն նշանակում ոմն Մելխանոսի⁵¹։

Բյուզանդական ներխուժման և տիրապետության դեմ ամենաեռանդուն մարտիկները թոնդրակեցիներն էին, որոնց համար բյուզանդական լուծը կրկնակի ատելի էր, թե որպես հակաժողովրդական և թե որպես օտար բռն-

48 St'g E. Hontgmann, Die Ostgrenze des Byz. Reiches, S. 70, 191.

49 St'g Ստեփանոս Տառնեցի, էջ 191։

50 St'g Մատթեոս Ոսեթյեցի, էջ 109—112։

51 St'g նույն տեղում, էջ 122։

նակալի լուծ։ Ահա թե ինչու Բյուզանդիան ջանում էր ամեն կերպ արմատախիլ անել այդ շարժումը հայկական նահանգներից։

Բյուզանդիան աղանդավորների դեմ պայքարելու բավական փորձ ուներ։ IX դարից սկսած նա սիստեմատիկ պայքար էր սկսել աղանդավորական շարժումների դեմ։ Այդ բանը նա իրականացնում էր աղանդավորների ֆիզիկական բնաջնջման, երկրից արտաքսելու կամ էլ կայսրության այլ շրջանները բռնի գաղթեցնելու միջոցով։ Նման քաղաքականության արդյունքն այն եղավ, որ IX դարի վերջին և X դարի սկզբին Բյուզանդական կայսրության արևելյան շրջաններում այլևս պավլիկյան օջախներ չմնացին։ Նվաճելով հայկական նորանոր շրջաններ, Բյուզանդական կայսրությունն այս անգամ հանդիպեց թոնդրակեցիներին և չհապաղեց նույն քաղաքականությունը վարել սրանց նկատմամբ։

Անիի Բագրատունյաց թագավորության վերացումից հետո երկրի սահմաններում ապրող թոնդրակեցիների հալածման գործն անցավ բյուզանդացիներին։ Շուտով նրանց ճնշումը հանձնարարվեց «Վասպուրականի և Տարօնոյ և Մանազկերտի, Արճիշոյ, Բերկրոյ, Միջագետաց» դուքս-կառավարիչ Գրիգոր Մագիստրոսին, քանի որ աղանդավորների հիմնական զանգվածն այդ շրջաններում էր ապրում։ Պատժիչ խմբերն սկսեցին ամենուրեք կատարել իրենց սև գործը։ Գրիգոր Մագիստրոսը պայքարն սկսեց Միջագետք (Մեսոպոտամիա) բանակաթեմից, որը տարածվում էր Մանանաղիից և Դարանաղիից հարավ, հարավ-արևմուտք և պավլիկյանների կենտրոն Տիվրիկից արևելք։ Նրա կազմում էին Կամախը, Վարդենիքը և այլն։ «Եւ եկեալ ի Միջագետս,— գրում է Գրիգոր Մագիստրոսը,— հանդիպեցայ մահաբեր և մրկեալ պղտորեալ վտակաց, որ հոսէր մահացու արտաթորեալ յանիծելոյն Սմբատայ, որ ի Թոնդրկաց»։ «Հրամայեցաք տապալել զյիմունս յարկացն և հրձիգ առնել և զինքեանս հանել ի սահմանաց մերոց»⁵²։

Շարունակելով իր պատժիչ արշավանքը, Գրիգոր Մագիստրոսը որոշեց արմատախիլ անել շարժումը հենց իր բնօրրանում՝ Թոնդրակ ավանում։ «Նաղացի շու արարեալ,— գրում է նա,— մինչև յակն, յորում բունեալ էր իժն և քարքն և վիշապն շարութեան։ Եւ խլեալ զնոսա, տապալեցի...»⁵³։

Թոնդրակյան շարժումը, հիմնականում, ճնշված էր, բայց թռանձին համայնքներ դեռ գոյատևում էին։ Թոնդրակեցիների մի մասը ապաստան է գտնում Ամիդ քաղաքում և երկրից դուրս էլ շարունակում է գործել։ Գրիգոր Մագիստրոսը ստիպված է լինում դիմել նրանց, առաջարկելով շարունակել իրենց գաղափարների քարոզումը, մանավանդ բյուզանդական տիրապետության տակ գտնվող շրջաններում։ «Բայց պատուիրեմ ձեզ,— գրում էր Գրիգոր Մագիստրոսը արտաքսված թոնդրակեցիներին,— թոյլ տուք մեզ և աշխարհին մեր Միջագետաց և ամենայն, որք ընդ իշխանութեամբ Հոռոմոց սուրբ թագաւորութեան. մի՛ թղթովք և մի՛ պատուիրելով զչար հերձուած ձեր ուսուցանեք կամ հաստատեք... տապալեցէք այսուհետև զանուն ձեր և զքան և

52 «Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը», էջ 167։

53 Նույն տեղում։

զգործ»⁵⁴։ Զբաղարարվելով դրանով, Գրիգոր Մագիստրոսը դիմում է ասորոց կաթողիկոսին, խնդրելով հալածել իր իրավասության շրջաններում ապրող թոնդրակեցիներին։

Հալածանքները, բռնազաղթեցումները, հայրենի հողից կտրվելը ի վերջո իրենց դերը խաղացին։ Թոնդրակյան շարժումը ճնշվեց, նա դադարեց դասակարգային հուժկու շարժում լինելուց, Թեև հետագայում Հայաստանի տարբեր շրջաններում հանդիպում են հատուկ կենտ թոնդրակեցիներ, բայց նրանք բառիս բուն իմաստով հերձվածողներ էին և ոչ շահագործման դեմ պայքարող մարտիկներ։

Բյուզանդական կարճատև տիրապետությունը Հայաստանում հայ ժողովրդի ներքին կյանքում էական փոփոխություն չմտցրեց։ Ոչ բռնի ու «կամավոր» արտազաղթերը, ոչ տնտեսական ճնշումն ու կրոնական հալածանքները չտվեցին այն արդյունքները, որ ակնկալում էր կայսրությունը։ Հայ ժողովրդի կյանքը շարունակում էր ընթանալ նախկինի պես հայրենի հողի վրա։ Մի բան, որ այնուամենայնիվ, հաջողվեց Բյուզանդիային, դա հայոց քաղաքական և ուղղմական հզորության ընկճումն էր. դա էլ վերջին հաշվով աղետալի դարձավ նաև կայսրության համար։ Բյուզանդական կայսրությունը փաստորեն վերացրեց այն պատենշը, որ փակում էր արևելքից եկող և դեպի Բյուզանդիա շարժվող թշնամական բանակների ճանապարհը։ Նրբ XI դարի առաջին տասնամյակներից սկսած Հայաստանում երևացին թուրքական հորդանքները, կայսրությունն ի վիճակի չեղավ նրանց առաջն առնել, իսկ Հայաստանն էլ չունենալով անկախ պետականություն զրկված էր այդ կարողությունից։

54 Նույն տեղում, էջ 167—168։